

РИДЕР ЗА ПРИПРЕМУ ПРИЈЕМНОГ ИСПИТА

СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ - ДРУГИ ЦИКЛУС

СМЈЕР: ПОЛИТИКОЛОШКЕ СТУДИЈЕ

СПИСАК ТЕМА ЗА ПРИЈЕМНИ ИСПИТ

Енциклопедија политичке културе

Савремена администрација, Београд, 1993

1. Анархизам
2. Апсолутизам и Тоталитаризам
3. Бирократија
4. Бољшевизам
5. Цивилно друштво
6. Демократија
7. Диктатура
8. Друштво и Држава
9. Друштвени покрети
10. Фашизам и Нацизам
11. Федерализам
12. Грађанин и Слободе и права човјека и грађанина
13. Идеологија
14. Империјализам
15. Јавно мњење
16. Конституционализам и Устав
17. Либерализам
18. Нација и национализам
19. Парламентаризам
20. Република
21. Револуција
22. Социјалдемократија
23. Социјализација (политичка) и Политичка култура
24. Сувереност

Џорџ Рицер - Савремена социолошка теорија и њени класични корени

Службени гласник, Београд, 2009

25. Марксизам

Кецмановић, Вранић - Концепти и проблеми политичке теорије

ФПН и Чигоја, Београд, 2009

26. И.Берлин: „Два концепта слободе“
27. Ф.Нојман: „Владавина права“
28. Владимир Гоати: „Партије и партијски системи“

ANARHIZAM

Pojam. — Ime socijalna i politička teorija i pokret izvedeno je od reči *anarhija*, što znači bez vlade (gr. *an-archia*, engl. *anarchy*, nem. *die Anarchie*, fr. *l'anarchie*).

Reč potiče od latinske verzije originalnog grčkog izraza, koji je koristio još Homer u značenju odsustva vlasti, vladavine i zakona. Grčki filozofi upotrebljavali su izraz za označavanje haosa ali i izobličene demokratije kao sinonim za bezvlašće i odsustvo zakona. U pejorativnom značenju, kao bezvlašće, haos i odsustvo zakona, reč anarhija je upotrebljavana u srednjem veku, potom i u ranoj novovekovnoj francuskoj i engleskoj političkoj teoriji. U pejorativnom značenju anarhija je pominjana i za vreme Francuske revolucije 1789, kao i u literaturi o revoluciji.

Nastanak anarhizma kao socijalne i političke teorije jedan je od rezultata prosvetiteljstva i Francuske revolucije. Anarhizam je poslednji i radikalni izdanak teorije društvenog ugovora i prirodno-pravnih koncepcija o dobrom društvu, društvenom ugovoru, pravednosti i društvenoj jednakosti. Kao socijalna teorija i društveni pokret, anarhizam obuhvata veoma širok spektar teorijskih koncepcija i praktičnih tendencija koje, kao zajednički imenitelj, imaju ideju o odbacivanju društvene i državne prinude u svim oblicima. S druge strane, veoma je teško naći pozitivni zajednički imenitelj u okviru heterogenog spektra ideja i praktičnih tendencija između ekstremnog individualizma Maksa Štirnera (M. Stirner) i radikalnog anarhističkog komunizma Petra Kropotkina, a koji se, s manjim ili većim pravom, podvode pod zajednički imenitelj anarhizma. Mi ćemo se zadržati na analizi i predstavljanju ove verzije anarhizma koja je vezana za teoriju radničkog i socijalističkog pokreta, dakle za one verzije socijalne i političke teorije anarhizma koje su bile i u tragovima još uvek ostale predmetom politike i političke kulture.

U tom smislu, utemeljitelj anarhizma kao političke teorije i praktičnog pokreta za ostvarenje radničkog samoupravljanja i osporavanja države i državne prinude bio je P. Ž. Prudon (Proudhon, 1809—1865). Pru-

don je prvi socijalni teoretičar koji se nazvao anarhistom i nasuprot tradicionalnoj pejorativnoj upotrebi pojma anarhije, prvi, 1842. godine, u knjizi *Šta je svojina*, vrednosno pozitivno upotrebio pojam anarhije (gr. *an-archie*) označivši njime jedan humanistički ideal pravednog društva bez državne prinude i eksploatacije zasnovane na privatnoj svojini. Ovaj samouki filozof ostavio je za sobom obimno i imanentno protivrečno delo, koje je izvršilo uticaj ne samo na radnički i socijalistički pokret već i na ceo politički spektar od revolucionarnog sindikalizma do francuske nacionalističke desnice. Usled sukoba sa Marksom i njegove averzije prema utemeljivaču modernog anarhizma, u velikoj meri je zaboravljen dominantni uticaj Prudona u formativnom periodu evropskog (a ne samo francuskog) radničkog i socijalističkog pokreta. Pariska komuna iz 1871, u velikoj meri, delo je njegovih sledbenika, koji su, takođe, bili i saosnivači Međunarodnog radničkog udruženja (Prva internacionala). Za nas je važno da predstavimo Prudona, teoretičara mutualizma, federalizma, radničkog samoupravljanja i participacije.

Karakteristično je za Prudona, kao i za ceo kasniji anarhizam, da se projekt radničkog samoupravljanja i direktne demokratije nikada ne pojavljuju samostalno, nego isključivo u *funkciji globalnog projekta totalne društvene promene*. Nijedan anarhistički autor nije participaciju u donošenju odluka ili u upravljanju preduzećem posmatrao kao nezavisnu varijablu, već se ona uvek javlja kao sveobuhvatna i direktna participacija, tj. kao radničko samoupravljanje, a dominantni oblik svojine su zadružna i komunalna svojina. Druga bitna karakteristika anarhističkog shvatanja, a koje je takođe utemeljio Prudon, jeste *shvatanje participacije ne samo kao potpune već i kao globalne i totalne*. Participacija se ne odigrava samo u okviru asocijacije, tj. industrijskog ili poljoprivrednog preduzeća nego u okviru svih društvenih struktura i ona je istog, celovitog, intenziteta u svim društvenim podsistemima. Dakle, po Prudonu i njegovim anarhističkim nastavljajima, partici-

pacija je osnovni društveni proces na makronivou u istoj meri kao i na mikronivou. Treća bitna karakteristika anarhističkog shvatanja participacije (ne nužno i Prudonovog) proističe iz anarhističkog zahteva za neposrednom i potpunom realizacijom njihovog socijalnog ideala, društva bez države i prinude. Dakle, *kao direktna, potpuna, globalna i totalna participacija se ostvaruje odmah, u svakom momentu i pod svim okolnostima* i ona je potpuni sistem direktne demokratije kojim se neposredno ostvaruje zajednica rada i politička zajednica namesto države i građanskog društva. Npr.: M. Bakunjin, *Državnost i anarhija (Gosudarstvennost i anarchija)*, Ženeva 1873; P. Kropotkin, *Osvajanje hleba (The Conquest of Bread)*, London 1903; M. Bukčin (Bookchin), *Anarhizam nakon oskudice (Post-Scarcity Anarchism)*, Montreal 1978. Za razliku od Prudona, kasniji kolektivistički anarhisti su odbacivali ideju postepenog prelaza, a naročito prelaznog perioda između društva kakvo ono jeste i kakvo ono treba da bude. Otuda, do sada, uvek kada su anarhisti bili u posedu društvene moći, oni su, bez obzira na okolnosti, sprovodili samoupravljanje u okviru proizvodnih asocijacija i komuna, što anarhizmu nesumnjivo daje karakter kako socijalističkog tako i radikalnog pokreta za direktnu demokratiju.

Karakteristika anarhističkog shvatanja participacije kao direktne demokratije jeste da ono proizlazi iz specifičnog shvatanja decentralizacije, odnosno federalizma. Cela društvena struktura izgrađuje se suprotno od načela državnog centralizma, odozdo nagore i dobrovoljno. Ovo je temelj Prudonove političke teorije na koju su se nadovezali ruski anarhisti Bakunjin i Kropotkin i, do danas, ostala temeljna misao anarhizma. Osnovni subjekt anarhističkog društva su proizvodne asocijacije i komune koje se dobrovoljno udružuju u konfederacije komuna i asocijacija. Iz svih ovih razloga, anarhističko shvatanje participacije i samoupravljanja znači zapravo direktnu ekonomsku i političku demokratiju. Neki anarhisti, kao na primer P. J. Prudon, kombinovali su direktnu i reprezentativnu demokratiju na nivou globalnog društva, a komunistički anarhisti, kao Kropotkin, zastupaju

konceptiju neposredovane direktne demokratije kako na mikro tako i makronivou.

Istorija koncepta. — Za razliku od mnogih svojih sledbenika, Prudon je imao jasnu sliku o kompleksnosti društva, o društvenim strukturama i autonomiji društvenih podistema. Otuda je za njega anarhija u bukvalnom značenju kao društvo, odnosno zajednica bez bilo kakve spoljašnje prinude, u prvom redu, humanistički ideal pravednog društva čija realizacija nije stvar neposredne budućnosti. Za razliku od ovog ideala »čiste« anarhije, Prudon je smatrao da se politička zajednica kao konfederacija suverenih komuna može neposredno ostvariti. Država je konfederacija suverenih komuna; komuna je primarna i originerna politička zajednica ali mutualistička privreda nije komunalna ni državna nego autonomni društveni podsystem koji se imanentno povezuje posredstvom tržišta gde pored konkurencije postoji i princip solidarnosti, mutualizma radničkih asocijacija.

O mutualizmu i radničkom samoupravljanju u ekonomiji Prudon je mislio kao o antitezi etatističkom socijalizmu njegovog savremenika L. Blana (Blanc). Oni organski proizlaze iz privrede shvaćene kao autonomnog društvenog podistema i uz respektovanje principa realizma, društva kakvo ono jeste, i principa svojinskog pluralizma. Prudon razlikuje četiri vrste preduzeća i svojine: državnu (pošta), kapitalističku (železnica), komunalnu (javne službe) i zadružnu (radničke asocijacije). Ove poslednje su udruženja akcionara i radnika. Profit (dobit) deli se između akcionara i radnika u određenoj srazmeri.

Deo dobiti koji pripada radnicima raspoređuje se među njima proporcionalno prema kvalifikacijama, zvanju itd. Radnici su predstavljeni u administrativnom savetu preduzeća sa polovinom ili trećinom članova. Pored administrativnog odbora postoji još nadzorni odbor i uprava preduzeća, koju čine menadžeri. Država ima pravo uvida u rad administrativnog i nadzornog odbora, ali ne i pravo uplitanja u njihov rad ili delatnost radničkih asocijacija (Prudon). Kad istekne rok

koncesije, preduzeće postaje isključivo radničko i onda asocijacije postaju potpuno samoupravne, tj. prelazi se na sistem radničkog samoupravljanja. U politici, mutualizmu i radničkom samoupravljanju, kao formi direktne demokratije u sferi građanskog društva, odgovaraju federalizam i komunalna samouprava kao forma demokratije u sferi političke zajednice. Država je administrativno telo federacije komuna i kao takva samo puki izvršilac određenih poslova koji su na nju ugovorom preneseni.

Primarna i originerna politička zajednica je komuna. Komuna je prirodna zajednica u kojoj se odigravaju svi osnovni procesi društvenog života i, kao takva, ona je zajednica slobodnih i suverenih individua. Komuna je oblik neposrednog udruživanja pojedinaca, koji u njoj i njenim posredstvom odlučuju o svim pitanjima koja se na njih odnose. Komune se udružuju u veće teritorijalne jedinice, provincije, državu i evropsku konfederaciju komuna putem ugovornog prenošenja dela suvereniteta na širu teritorijalnu celinu ali ekonomija i javne službe su nezavisne od ove političke sfere i izvor vlasti je u komuni a ne u principu nacionalnog suvereniteta. Najvažniji organ u komuni je komunalni savet, koji odluke donosi većinom glasova. Savet se bira neposrednim glasanjem svih starešina porodica. Rad komunalnog saveta je javan i njegovi delegati mogu biti opozvani (delegati provincijskih skupština, federalne i konfederalne skupštine imaju isključivo imperativni mandat od strane komune). Opštinski savet donosi odluke na osnovu prethodnih diskusija na skupovima građana. Policija i sudstvo su u rukama komune i pod neposrednom kontrolom građana. Savet, međutim, nema pravo da se meša u rad radničkih asocijacija i ostalih privrednih organizacija već samo obavlja opšti nadzor nad njihovim funkcionisanjem.

Svoje shvatanje komune Prudon je naj snažnije izložio u svom poslednjem spisu *O političkoj sposobnosti radnih klasa*: »Komuna je istovremeno slobodno zajedništvo i suvereno biće. U tom svojstvu, komuna ima pravo da upravlja sama sobom, da samoupravlja, da određuje poreze, da raspo-

laže svojim vlasništvom i svojim prihodima, da otvara škole za svoju omladinu, da imenuje sudije, da ima svoje novine, vlastite skupove, posebna privatna udruženja, svoja skladišta, svoju banku, itd. Komuna, prema tome, donosi odluke, izdaje naredbe. Ko je sprečava da donosi vlastite zakone? (...) U okviru komunalnog saveta, u svojim novinama i klubovima, ona javno raspravlja o svemu što se događa u vezi s njom i oko nje, što zadire u njene interese i što uzbuđuje njeno javno mnjenje. Eto šta je komuna, eto šta je zajednički život, politički život. No, njen život je jedinstven, potpun i nedeljiv. Ona odbija svako ograničavanje osim onog koje sama nameće« (P. J. Proudhon, *De la capacité politique des classes ouvrières. Oeuvres complètes*. Paris, Marcel Riviere, 1924, p. 285).

U politici direktna demokratija a u ekonomiji mutualistička privreda zasnovana na radničkom samoupravljanju dva su temeljna konstitutivna elementa poretka anarhije. U ovim okvirima kretao se ne samo Prudon nego i svi njegovi anarhistički nastavljači. Razlike su nastajale u pogledu shvatanja svojinskih odnosa u okvirima mutualističke privrede. Naime, komunistički anarhisti, kao M. Bakunjin i P. Kropotkin, zalagali su se za potpuno odsustvo svojine, dok je sam Prudon bio pristalica mešovite privrede i grupnosvojinskih odnosa u okvirima radničkih asocijacija. U pogledu strukture političke zajednice, u svim varijantama anarhije, komuna je osnovni nosilac političkog procesa. Razlike su se javljale u stepenu odstupanja od »čistog« ideala anarhije, odnosno stepena uključivanja reprezentativne demokratije u politički proces utemeljenog na načelu neposrednog učešća svih građana u političkom procesu. U osnovi, podela ponovo linijom anarho-komunisti, s jedne strane, a prudonisti, s druge strane, ali i kod svakog pojedinog anarhiste, s obzirom na načelo jedinstva teorije i prakse, postoji različiti stepen odstupanja od ideala s obzirom na konkretne okolnosti.

Prudonove ideje ovaploćene su u Pariskoj komuni 1871. godine. Posredstvom Pariske komune iz 1871, Prudonove anarhističke ide-

je, posredno i neposredno, sve do danas, uticale su na veoma širok spektar socijalističkih ideja i participativnih teorija i pokreta. Istorijski najznačajniji »prudonovac« u ovom smislu bio je Marks, koji je u svom spisu *Građanski rat u Francuskoj* (1871) u suštini preuzeo Prudonove ideje o komuni i radničkom samoupravljanju — a da Prudonovo ime nije ni pomenuto. Među anarhistima sledeće generacije najznačajniji sledbenik Prudona bio je ruski revolucionar M. Bakunjin (1814—1876) u poslednjoj fazi svoje delatnosti koja je krunisana već pomenutom knjigom *Državnost i anarhija* (1873). Bakunjin preuzima od Prudona ideju o strukturisanju društva odozdo nagore kao konfederalne organske zajednice asocijacija i komuna. Reč je o društvu bez države i političke prinude, bez privatne svojine i pozitivnog prava. Umesto tržišta, funkciju povezivanja ekonomije ima »identitet interesa i socijalnih težnji«. U ovoj holističkoj viziji nema mesta za autonomiju društvenih podсистema ili za razmatranje konkretnih oblika direktne demokratije i participacije građana, odnosno radnika u upravljanju. Isti prigovor odnosi se na inače veoma obiman opus utemeljivača komunističkog anarhizma P. Kropotkina (1842—1921).

Anarhistički komunizam temelji se na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju i na principu raspodele prema potrebama. Globalno društvo je mozaik potpuno suverenih i u svakom pogledu samodovoljnih komuna. Asocijacije deluju unutar komuna, ali su u svojoj delatnosti potpuno samostalne. Princip odlučivanja je opšta saglasnost, a umesto tržišta deluje naturalna razmena. Pošto je podela rada ukinuta, ne postoji ekonomija u modernom smislu. Kao i kod Bakunjina, direktna demokratija je temeljni princip konstitucije zajednice, participacija je totalna i sveobuhvatna, zapravo jedini socijalni odnos. Za Kropotkina, kao princip konstitucije zajednice, anarhija ne znači samo odbacivanje svih oblika prinude i za njih vezane institucije nego i njihovu pozitivnu zamenu. Država je zamenjena komunom, pravo etosom (čudoređem), politika direktnom i neposrednom participacijom svih građana u donošenju odluka. Tako totalno

sveobuhvatno samoupravljanje postaje, zapravo, jednim društvenim odnosom. Međutim, konkretizacija ovih načela izostala je, uprkos Kropotkinovoj obimnoj publicističkoj delatnosti u vezi sa revizionističkom interpretacijom Francuske revolucije i Pariske komune iz 1871. u duhu neodarvinističke antimaltuzijanske antropologije koja nagon uzajamne pomoći uzima za osnovni pokretački faktor evolucije u knjizi *Uzajamna pomoć kao faktor evolucije* (*Mutual Aid — a Factor of Evolution*, London 1903).

U nešto drugačijem svetlu problem participacije javlja se u Kropotkinovoj kritici boljševizma. Već nakon prve ruske revolucije 1905, Kropotkin je preformulisao svoje prvobitno utopijsko stanovište u pravcu revolucionarnog sindikalizma. Sada se, u brošuri *Sindikalizam i anarhizam* (1908), kao cilj proklamuje »Nova forma socijalnog života zasnovana na federaciji sindikata«. Posle Oktobarske revolucije, Kropotkin, koji se avgusta 1917. vratio posle skoro četiri decenije iz emigracije, postaje oštar kritičar samog načela diktature proletarijata i njegove prakse ovaploćene u boljševičkoj verziji etatističkog socijalizma. Kao rešenje krize komunizma u Rusiji, Kropotkin predlaže 1919. i 1920. uvođenje radničkog samoupravljanja (umesto diktatorskih ovlašćenja uprave) i participativnu demokratiju u obliku sovjeta. Predaja fabrika na upravljanje radnicima, dakle zahtev za participacijom u obliku radničkog samoupravljanja kao dominantnog odnosa u ekonomiji, osim organa države i državne vlasti, postavljali su i drugi anarhistički kritičari boljševizma: L. Fabri (Fabbri, *Dittatura e rivoluzione*), P. Aršinov (*Istoria Makhnovskogo dvizhenia 1918—1921*), E. Godlman (*Living My Life*), A. Pestanja (Pestana, *Setenta dias en Rusia*), itd. Time se implicite napušta anarhistički zahtev za neposrednom, globalnom, potpunom i totalnom participacijom uvek i svuda, bez obzira na okolnosti. Ova »realistična« struja u okviru ovovekovnog anarhizma pojavljuje se i među savremenim anarhističkim autorima — H. Rid (Read), M. Bukčičin, N. Čomski (Chomsky), N. Bertolo, grupa Izток — koji u okviru kritike modernog kapitalizma i etatističkog socijalizma samoupravljanje i direktnu demokratiju stav-

ljaju u prvi plan kao intrinsečnu vrednost. Ovi neoanarhistički autori, u novim tehnologijama ali u društvu kojim ne dominira ideologija rasta i potrošnje, vide objektivnu podlogu za ekološki prihvatljivo društvo sveobuhvatne direktne demokratije (Bertolo, 1979).

Anarhistička kritika marksizma. — Anarhizam je insistirao na jedinstvu teorije i prakse kao svom osnovnom načelu. *Differentia specifică* anarhističkog shvatanja socijalne revolucije, u odnosu na druge socijalističke teorije, jeste stanovište da akt rušenja starog režima nije revolucija nego samo priprema revolucije, a da je socijalna revolucija identična sa društvom radi čijeg ostvarenja i izbiја. Već u samoj revoluciji dolazi do ukidanja svih oblika vladavinskog principa, uspostavljanja federacije komuna i dobrovoljnih proizvodnih asocijacija. Iz tog razloga, anarhisti su odbacivali ideju prelaznog perioda između građanskog i komunističkog društva, kao i sve oblike socijalističkog reformizma. Otuda se već u formativnom periodu radničkog pokreta anarhizam sukobio s marksizmom i socijaldemokratijom, a kasnije je predstavljao uticajnog komunističkog kritičara boljševizma. Uticaj anarhizma bio je značajan u Španiji, Francuskoj, Italiji, Meksiku, Holandiji i Rusiji sve do Oktobarske revolucije. Najznačajnije praktično iskustvo anarhizma jesu radničko samoupravljanje i poljoprivredne komune u Španiji za vreme građanskog rata (1936—1939). S obzirom na to da su od Pariske komune 1871. do studentskog pokreta 1968. anarhističke ideje bile prisutne u svim revolucionarnim situacijama i pokretima u Evropi i Americi, anarhizam je bio kontinuirano predmet kritike, odbacivanja i konkurentске borbe kako Marksa i Engelsa tako i njihovih socijaldemokratskih i boljševičko-komunističkih sledbenika i nastavljača. U ovom eseju prikazaćemo, u nas potpuno zapostavljenu, *anarhističku kritiku marksizma*.

Koncepcija centralističke države kao osnovne poluge komunizma osnovni je predmet Bakunjinove kritike Marksove političke teorije, a shvatanje o prihvatljivosti parlamentarno-političke borbe kao sredstva revolucionarne transformacije — Marksove političke

prakse. Država se, u Bakunjinovoj interpretaciji u knjigama *Državnost i anarhija* i *Knuto-germansko carstvo i socijalna revolucija* (*L'Empire knouto-germanique et la revolution sociale*, Geneve, 1871) javlja kod Marksa u dva različita oblika: kao diktatura proletarijata, što je, po njemu, originalan Marksov koncept i kao od F. Lasala (Lassalle) preuzeta koncepcija »narodne države«. U prvom slučaju reč je o diktaturi vlastite partije umesto proletarijata, i ona bi se od privremene pretvorila u permanentnu diktaturu manjine nad većinom. U drugom slučaju radilo bi se o reprezentativnoj vladi narodnih predstavnika sastavljenoj od bivših radnika izabranih opštim pravom glasa. Po Bakunjinu, suština obe verzije Marksove države bila bi ista u pogledu strukturisanja društva: to bi bilo društvo u kojem je celokupna društvena moć, ekonomska i politička, situirana u rukama moćne centralističke države. Politička moć bi bila koncentrisana u rukama jake vlade, ekonomska u jedinstvenoj državnoj banci koja bi imala monopol nad celokupnom materijalnom i duhovnom proizvodnjom, a celokupno stanovništvo bi bilo kod nje u najamnom odnosu i pod neposrednom komandom državnih inženjera-političara. Od njih će nastati nova vladajuća klasa naučnika i političara, što bi bio stvarni rezultat ovog socijalističkog jakobinizma. Ovaj etatistički socijalizam, po Bakunjinu, osnovni je razlog Marksove i socijaldemokratske političke prakse koja je razbila Međunarodno radničko udruženje (Prvu internacionalu) zahtevom za njeno pretvaranje u nacionalne političke stranke uz istovremeno davanje centralističkih direktivnih prerogativa njenom Generalnom veću u Londonu.

Kasnija anarhistička kritika marksizma interesantna je kao jedna dimenzija kritike operacionalizacije političke teorije, dakle kao kritika socijaldemokratije i boljševizma. Kad je reč o socijaldemokratiji, ukazuje se na njeno napuštanje socijalističko-komunističkog ideala, prihvatanje nacionalne države i njeno uzdizanje na pijedestal osnovne poluge socijalizma, parlamentarnopolitički oportunizam i nemogućnost realizacije ciljeva socijalne revolucije na način borbe koju je vodila Druga internacionala. Ova shvatanja,

međutim, s anarhistima su delile i neke struje marksizma, na primer grupa »Mladi« (*Die Jungen*) i kasnije R. Luksemburg i A. Panekuk u Nemačkoj, odnosno Holandiji, većim delom Ž. Žores (Jaures) u Francuskoj, itd.

Anarhistička kritika boljševizma i temelja sovjetske vlasti deli sa komunizmom sveta, raznim opozicionim grupama unutar novonastalih komunističkih partija, revolucionarnim sindikalizmom, austro-marksizmom i drugim levim kritikama boljševizma: (1) odbacivanje boljševičkih pretenzija na bespogovorno podvrgavanje svetskog radničkog pokreta pragmatiskim ciljevima njihove unutrašnje i spoljne politike; (2) neprihvatanje shvatanja diktature proletarijata kao oligarhijskog oblika vladavine boljševičkih vođa, koja supstituiše samoemancipaciju proletarijata. Sa desnim socijaldemokratskim kritičarima boljševizma, anarhisti dele povezivanje Marksove koncepcije diktature proletarijata sa praksom lenjinizma. Specifično je anarhističko verovanje u mogućnost kvalitativnog obrata u načinu realizacije komunističke revolucije u Rusiji, kako tokom građanskog rata tako i posle njega, a shodno anarhističkoj teoriji revolucije o apsolutnom identitetu sredstava i cilja, odnosno o realizaciji revolucionarnog cilja (komunističkog, neprinudnog društva) već tokom same revolucije. Anarhistička kritika »realnog socijalizma«, s jedne strane, sledi dihotomnu podelu o vladajućoj klasi i potpuno obespravljenom narodu i strukturnoj nesposobnosti tog sistema da zadovolji elementarne materijalne i duhovne potrebe stanovništva. S druge strane, izlaz se traži u samoupravljanju i u »istinskom« socijalizmu. Na taj način, a ne samo u insistiranju na slobodarskom socijalizmu kao zajedničkom jezgru anarhizma, marksizma i klasične levice, anarhistička kritika »realnog socijalizma« sastavni je deo neizdiferenciranog korpusa ideja levog intelektualno-studentskog osporavanja neostaljinizma. Paralelno s ugušivanjem »Praškog proleća«, početkom sedamdesetih, eliminisan je i ovaj levičarski pokret u svim zemljama »realnog socijalizma«, uključujući i njegovu jugoslovensku verziju. Dve decenije kasnije, socijalizam je sišao s evropske scene.

Anarhizam u praksi. — Pariska komuna iz 1871. godine bila je prvi pokušaj praktične

realizacije anarhističkog shvatanja participacije kao direktne demokratije i komunalne samouprave. Vremenska i prostorna ograničenost i izuzetnost situacije građanskog rata odlikovala je i druge anarhističke pokušaje realizacije društva ekonomske i političke jednakosti. Reč je o specifičnim istorijskim okolnostima pod kojima, za razliku od uobičajenog građanskog stanja, postoji puna politička mobilizacija masa, a koja je, opet, nužna pretpostavka anarhističkog koncepta direktne demokratije.

Dok je Pariska komuna iz 1871. bila inspirisana Prudonom, preostala tri pokušaja realizacije anarhističkog koncepta participacije imala su za model Kropotkinovu knjigu *Osvajanje hleba*. U meksičkom ustanku 1911. godine uspostavljene su komune u Tiuhanu (Tijuana) i Meksikali (Mexicala) u pokušaju *odmah i sada* uspostavljanja anarhističkog komunizma (Ricardo Flores Magon, *Land and Liberty*. Orkney, Configuros Press, 1977). Mnogo su značajnija evropska iskustva. Jednu vrstu čine ona, kao što su ruske revolucije 1905. i 1917 (Februarska i Oktobarska), Sovjeti u Nemačkoj i Mađarskoj 1918—1919. i mađarska revolucija 1956. U ovim socijalnim revolucijama pokušana je realizacija koncepta radničkog samoupravljanja, odnosno participacije, koji je blizak ili čak sličan anarhističkom konceptu, bez dominacije anarhista ili anarhizma u samim događajima. Drugu vrstu praktičnih iskustava čine pokret Makhno u Južnoj Ukrajini 1918—1921. i do sada najznačajniji praktični poduhvat anarhizma: anarhističke komune u španskom građanskom ratu 1936—1939. Praktična delatnost pokreta Makhno još uvek je nedovoljno istražena. Isto tako, sami anarhistički izvori, na potpuno suprotan način prikazuju funkcionisanje (V. M. Eichenbaum, *La Revolution Inconnue*), odnosno nefunkcionisanje (Aršinov, nav. delo) anarhističkih komuna tokom ustanka.

Uspešnost i masovnost funkcionisanja anarhističkih komuna u Španiji za vreme građanskog rata su, međutim, neosporni. Isto tako, jedan od do sada najznačajnijih pokušaja uvođenja radničkog samoupravljanja u okviru

celine političke zajednice desio se u tom periodu u industriji i železnici Katalonije. Bez obzira na konkretne razlike među pojedinim tipovima anarhističkih kolektiva, komuna i preduzeća, participacija je funkcionisala kao neposredna, potpuna, sveobuhvatna i totalna. Isto tako, u okviru ovog eksperimenta usled građanskog rata i borbe anarhista, s jedne strane, protiv Franka, a, s druge strane, protiv nekih drugih republikanskih frakcija — bile su na delu i neke druge dimenzije ovih institucija koje su povezane sa načelima anarhističkog komunizma ali ne nužno i participativne demokratije. U kojoj meri je participacija u ovom obliku bila stvar izuzetnih okolnosti i energije probuđene građanskim ratom ostaje otvoreno. Pri tome treba uzeti u obzir činjenicu da je participacija bila, takođe, i delo jedne anarhističke organizacije, *Confederation National de Trabajo* (Nacionalne konfederacije rada), a ne samo okolnosti. Otuda programski dokument sa Kongresa u Barseloni (1936) zaslužuje da bude posebno pomenut. U programu insistira na stvaranju društva slobodarskog komunizma odmah i sada i kao sredstvo predviđa komune i druge suplementarne organizacije, uključujući federacije komuna i proizvođačkih asocijacija. Nagrađivanje je prema potrebama, a ceo komplikovani mehanizam socijalnog života se reguliše bez tržišta, novca i prinude — putem ugovora i radnih bonova. Komuna je autohtona samoupravna institucija na bazi neposrednog i totalnog samoupravljanja. Komunalni savet se konstituiše na delegatskom principu izaslanika teritorijalno-interesno-proizvodnih grupa, gde je participacija u odlučivanju neposredna, dakle nema izvršnih organa (*Program Nacionalne konfederacije rada*, Barselona, 1936. U: L. Sekelj, *O anarhizmu*. Dodatak. Beograd 1987, str. 279—293).

Treću dimenziju anarhističkog koncepta samoupravljanja, odnosno direktne demokratije čini njegovo svesno ili nesvesno preuzimanje od strane raznih drugih varijanti socijalizma. S jedne strane, Marksovom brošuroum *Građanski rat u Francuskoj* otvoren je legitimitet da se anarhistička koncepcija samoupravljanja pojavi u različitim varijantama marksizma, uključujući

i karikaturu ovog koncepta u teoriji i praksi sovjetskog marksizma: Lenjin sovjete podređuje Partiji, a 30 godina kasnije, u Jugoslaviji, na istim osnovama, radničko samoupravljanje, inicirano od strane partijskog vrha kao sredstvo ideološke legitimacije u sukobu sa Staljinom, postaje puko manipulativno sredstvo legitimacije vlasti neformalnih, neizabраниh i nekontrolisanih oligarhijskih grupa na mikro i makronivou. S druge strane, izraelski kibuci imaju i svoju anarhističku dimenziju, kako u elementima ideologije tako i prakse do kraja osamdesetih godina. Oni su funkcionisali kao uspešno ostvarenje anarhističkih načela u vezi sa direktnom demokratijom i samoupravljanjem (totalna participacija). Pri tome, za razliku od anarhista, u okviru cionističkog pokreta i kasnije države Izrael, veoma jasno se razlikuju nivo makrodruštva — gde vladaju sasvim druga načela strukturiranja odnosa kojima se kibuci kontinuirano prilagođavaju — od mikronivoa kibuca, odnosno kolektiva i direktne demokratije. Upravo imajući na umu ovu razliku, kao i činjenicu da je savremeno društvo izuzetno kompleksno i da su svi društveni slojevi prožeti ideologijom rasta i potrošnje, modifikovana prvobitna Prudonova ideja radničkog samoupravljanja ima svoje mesto u okvirima jednog novog slobodarsko-socijalističkog izazova ograničenosti savremene države blagostanja u pogledu kvaliteta života. Radikalnije anarhističke koncepcije participacije, odnosno direktne demokratije, međutim, mogu biti samo inspirativne regulativne ideje.

Laslo SEKELJ

LITERATURA

- Dokumente der Weltrevolution, Olten und Freiburg, 1972.
 L. Sekelj, *O anarhizmu*, Beograd, 1987.
 M. Bakunjin, *Država i sloboda*, Zagreb, 1979.
 Oberlaender, ur. *Der Anarchimus*.
 Pierre-Joseph Proudhon, *Što je svojina i drugi spisi*, Zagreb, 1982.

Treba konstatovati da apolitičnost nije jednoznačan fenomen koji se može *a priori* i olako prihvatiti, ili odbacivati i osuđivati. Bez obzira na to kako je tumačimo i kakav stav prema njoj zauzimamo (da li je prinudna ili je, u manjoj ili većoj meri, stvar sopstvenog izbora), neosporna je činjenica da apolitičnost i apolitični subjekti nisu pošteđeni rizika da se, iako se ne bave politikom i ne interesuju za nju, *politika bavi njima*.

Stanje pasivnog političkog trpljenja u poziciji objekta politike, s druge strane, ne može se izmeniti samo moralnim apelima i političkim informisanjem i edukacijom. Mora postojati čitav splet pretpostavki koje omogućuju efektivnu političku participaciju. To pre svega može biti politički sistem koji obuhvata razvijenost, otvorenost i dostupnost mehanizama i kanala za politički uticaj, kao i njemu primerena participativna politička kul-

tura. Ipak, apolitičnost je mogućna i realno prisutna i u demokratiji, ali bez demokratskih institucija mi smo osuđeni na nju.

Zoran STOJILJKOVIĆ

LITERATURA

B. Berelson, P. Lazarsfeld, W. McPhee, *Voting, A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*, University of Chicago Press, Chicago, 1954.

J. Blondel, *Voters, Parties and Leaders, The Social Fabric of British Politics*, Penguin Books, London, 1970.

R. A. Dahl, *Who Governs?* Yale University Press, New Haven, 1961.

S. Mihailović, *Varljivi prividi omladinske apolitičnosti*, u *Omladina i politika*, Split, 1988.

S. M. Lipset, *Politički čovek*, Rad, Beograd, 1969.

APSOLUTIZAM

Pojam: poreklo i višeznačnost izraza. — Reč apsolutizam upotrebljava se u različitim značenjima: u filozofiji, religiji, prirodno-matematičkim naukama, u društvenim i olitičkim naukama, a i u svakodnevnom govoru. Ipak, sva opšta i specifična značenja u pojedinim oblastima etimološki proizlaze iz istog korena, odnosno od latnskkke reči absolutus, koja je značila potpun, bezgraničan, savršen, neograničen, slobodan od bilo kakve zavisnosti, početni, prvobitni, najviši, daleko iznad ili ispred svih ostalih.

U filozofskom smislu »apsolutno« je suprotno »relativnom«, apsolutizam je suprotnost relativizmu i upotrebljava se da označi ontološko, gnoseološko, etičko, teološko ili neko drugo slično stanovište koje uzima neki entitet, subjekt, princip, biće, kao nešto primarno, što prethodi ili je iznad svega ostalog, da je apsolutno, to jest da »važi« bez ikakvih ograda ili rezervi, ničim ograničeno, da predstavlja ili čini apsolutnu vrednost ili »apsolutno biće«, a upotrebljava se za označavanje svojstva takvog subjekta. U teologiji se

pod apsolutizmom podrazumeva učenje da je bog ne samo apsolutno biće nego i da u pitanjima spasenja postupa apsolutno (to npr. za kalviniste znači da je njegova volja ne samo svemoćna nego i arbitrarna, pa spasenje zavisi od njegove milosti, a ne od naših zasluga ili dobrih dela).

U različitim filozofskim školama idealizma ovaj izraz može u različitom kontekstu imati ontološko, gnoseološko, estetičko, etičko ili neko drugo značenje. U gnoseologiji, to jest teoriji saznanja, govori se o »apsolutnoj istini« u smislu potpune, konačne, nepromenljive istine. Izvesne struje u filozofiji smatraju da je u čisto logičkom smislu neophodno pretpostaviti postojanje »apsolutnoga« kao bića ili vrednosti. Često se ta kategorija postulira kao nadogradnja nad stvarnošću ili produžavanje realne stvarnosti u svet imaginarnog u kojem se po toj pretpostavci završava u apsolutnome. Engleski filozofi hegelijanci na prelasku iz XIX u XX vek, Bredli (Bradly), Bosanket (Bosanquet), Rojs (Royce) smatrali su da se svako zaključivanje unutar jednog poveza-

nog sistema (koji je uziman kao jedinstven i zasnovan na celokupnom znanju koje je relevantno), sastoji u očitavanju implikacija koje taj sistem nameće svojim članovima.

Dakle, sistem seže iznad onoga što je neposredno dato kao osnov sudova. Da bismo to »produžavanje« prema apsolutnome lakše shvatili, uporedimo ga sa jednim lakše razumljivim primerom: na osnovu jednog sistema merenja temperature mi pretpostavljamo postojanje apsolutne nule iako nam toliko niska temperatura nije empirijski data. Na osnovu argumenta o nepotpunosti činjenica i premisa (*contingentia mundi*) izvodi se zaključak da nas logika prinuđava da uvrstimo i pojam apsolutnoga. Polazeći od gnoseoloških koncepcija apsolutnoga, ovakva shvatanja dolaze do ontoloških koncepcija apsolutnog koje se mora pretpostaviti. Panlogizam (npr. kod Hegela) koji podrazumeva da je ceo svet, živi i mrtvi, prožet nekom vrstom logike, ili panetička učenja koja i u kosmičkim pojavama vide izraz moralnih zakona (kao kod Konfučija) moraju pretpostaviti postojanje nekog apsoluta. Ovakva shvatanja su, međutim, osporavana sa različitih stanovišta. Shvatanja o apsolutnosti, nasuprot shvatanjima o relativnosti moralnih normi značila su u etičkoj teoriji ili zastupanje stavova o univerzalnoj, prihvaćenosti izvesnih normi ili o njihovoj konačnosti, to jest da ne mogu prestati da važe. To je povezano sa shvatanjima da su norme vanvremenske vrednosti, pošto proizlaze iz nepromenljive strukture ljudske svesti (kao što to smatraju i mnogi neokantovci).

Oni »apsolutisti« koji u ovom pogledu idu još dalje kao Šeler (Scheler), Hartman (Hartmann) smatraju da postoje vrednosti po sebi, nezavisne od ljudske svesti i ljudskog moralnog delanja. To, na primer, Hartman pokušava dokazati primerom kad čovek može nešto da napravi, ali ne može ništa izmeniti u tome kakva će to vrednost ili anti-vrednost biti. Ili, drugim rečima, čovek delanjem, u koje spada i nauka, stvara određene objekte čija moralno-vrednosna strana ne zavisi od moralnih htenja ili namera onoga ko je to započeo ili stvorio, jer vrednosti imaju biće po sebi (Ansichsein). Ovakvo gledište je osporavano tvrđenjem da bez

subjekta nema vrednosti, jer nema ni svrhe u odnosu na koju procenjujemo da li je nešto vrednost ili antivrednost u etičkom smislu.

Povodom problema koji postavlja navedeni Hartmanov primer možemo ukazati da izvesni masovni politički ili verski pokreti uspevaju (mada nekada samo privremeno) da nametnu i sisteme vrednovanja, pa tako i moralnu kvalifikaciju onoga što čine, a što protivreći dotadašnjem sistemu vrednosti. To su uspeli Luter i Kalvin u vreme verske reformacije, a pokušavali razni revolucionari od Francuske ili, tačnije, od Kromvelove revolucije do danas. Tako su makar i privremeno uspevali da se kao moralno prihvati nešto što je do juče smatrano nemoralnim, i obratno. Mnogi savremeni teoretičari došli su do zaključka da apsolutizam u moralu može biti smetnja demokratiji, koja pretpostavlja toleranciju, sporazumevanje, kompromis, a dosledno sledenje nekih apsolutnih principa, ideoloških ili moralnih, vodi u dogmatizam. Dogmatičari su dosledni da i praktično ponašanje usklade sa svojim polaznim teorijskim premisama iz kojih uvek dosledno izvlače i odgovarajuće zaključke naslonjene na te principe. Oni uvek čvrsto veruju, apsolutno znaju (De Mestr »zna«) koji je od boga uspostavljeni poredak na zemlji najbolji — sa jetkošću kaze Lešek Kolakovski. U kritičkom otporu napisao je kraći rad *Pohvala nedoslednosti* (Lešek Kolakovski, *Filozofski eseji*, Beograd, Nolit, 1964; i u zborniku koji je priredio Igor Primorac *O toleranciji*, Rasprave o demokratskoj političkoj kulturi, Beograd, Filip Višnjić, 1989). Ovim problemom se bavila i H. Arendt (Arendt), čiji je rad *Ajhman u Jerusalimu* prožet dilemama vezanim za politički moral, a nedovršeni rukopisi pokazuju njeno shvatanje da demokratija zahteva ne-apsolutizam u moralnoj sferi. Najveći filozofi koje zagovornici totalitarizma mogu svojatati, kao što su Platon, Hobs, Hegel, zastupali su jednu vrstu apsolutizma u pogledu prirode i uloge morala u državi.

U političkoj nauci i političkom rečniku pod apsolutizmom se obično podrazumeva i tim izrazom označuje neograničena vlast. Ta se vlast može ispoljavati ne samo u državi ili po-

moću države već i u crkvi, fabrici, školi i porodici. Tako apsolutisti nisu samo izvesni carevi, čija su imena postala simbol apsolutizma, nego svi vršioći vlasti ili ovlašćenja koji se njima služe na arbitraran i neograničen način. U užem političkom i vremenskom značenju, apsolutizmom se naziva jedno razdoblje u evropskoj istoriji, koje bi se moglo locirati između XV i XVIII veka, a u kojem dolazi do izražaja vladalački apsolutizam, tj. neograničena vlast i samovolja, samodržavlje, kao sistem vladanja. No, potpuno je pogrešno ograničavati postojanje pojave apsolutizma samo na pomenuti period. Obično se uzima da apsolutizam toga perioda nije puki proizvod vladalačke samovolje ili težnje vlasti da jača do apsolutnosti, već da je pojava apsolutne države i njoj odgovarajućeg oblika vlasti bila uslovljena izvesnom društvenom ulogom koju je takva vlast i država trebalo da ispune. Politički apsolutizam prati i produžava ga autoritarna i parohijalna politička kultura, bez čije promene u demokratsku i participativnu političku kulturu, sa tolerancijom kao jednom od osnovnih crta i vrednosti, teško je prevazići politički apsolutizam, jer je političkoj vlasti inherentno da ga obnavlja.

Istorija političkog apsolutizma kao pojave. — Uobičajeno je da se period od XV do XVIII veka u razvitku evropskih država tretira kao period apsolutizma zbog toga što su u toj epohi stvaranja nacionalnih država vladalačke vlasti imale crte koje se smatraju apsolutističkim. Za to vreme karakteristično je arbitrarno ponašanje neograničenih vlastodržaca. Kao izraz apsolutizma u smislu neograničenosti vlasti i obespravljenosti podanika, javlja se i izjednačavanje vladara i njegove ličnosti sa samom državom i njenim interesima. To je slikovito iskazano onom devizom kojom je Volter prikazao francuskog kralja Luja XIV: »Država — to sam ja« (*»L'Etat, c'est moi«*). Ono što bi u demokratskoj ustavnoj teoriji danas bilo normalno tretirati kao državnu imovinu ili neotuđivi deo državnog suvereniteta i integriteta, tretirano je u apsolutističkim režimima kao maltene privatno vlasništvo vladara. Tako su oni prodavali ili poklanjali u miraz i državne teritorije, dok su

u ime tzv. »državnog razloga« (*raison d'état*) svu vlast (pa i teritoriju i druge predmete svoje) centralizovali i koncentrisali u svoje ruke. Ali, kada istorijska iskustva i političke oblike analiziramo uz pomoć modernih kategorija i konceptualnih okvira, onda lako možemo konstatovati da je uspostavljanje apsolutizma trajna tendencija svake vlasti, ako ona nije nekim silama, ukorenjenim običajima i institucijama ograničena. Tendencija uspostavljanja apsolutizma vlasti dolazila je do izražaja u različitim epohama. Znamo da je apsolutizam ili težnja ka uspostavljanju takvog režima karakteristika mnogih istočnjačkih despotija, zatim srednjovekovnih i novovekovnih monarhija, naročito u kasnijim fazama feudalizma, ali i republika u raznim periodima (čak bi se i civilizovane republike kao što su bile mletačka i ženevska mogle uzeti kao primeri apsolutne vlasti), kao i mnogih totalitarnih i autoritarnih režima XX veka. Često su ovi poslednji režimi ispoljavali apsolutizam i težnju ka takvom režimu nezavisno od toga da li su se deklarirali kao konzervativni ili kao revolucionarni. Ta trajna težnja čini i danas aktuelnim istraživanje prirode, uzroka, modaliteta i karakteristika apsolutizma kao istorijske i političke pojave.

Oblici apsolutističkih režima bili su poznati kako starom Istoku tako i antičkom grčkom i rimskom svetu. Dovoljno je pročitati *Knjigu vladara oblasti Šan* od Šan Jana (Beograd, BIGZ, 1977), Herodotovu *Istoriju* (Novi Sad, Matica srpska, 1959) da bi se upoznalo sa prirodom kineskog, odnosno persijskog apsolutističkog i despotskog sistema. Ili se podsetiti Platonovih stavova iz *Države* i njegovih poučnih iskustava sa Dionisijem Mladim na Siciliji. Iznad svih opisa arbitrarne i apsolutne vlasti stoje oni koje je Aristotel dao u *Politici* (Beograd, Kultura, 1960), opisujući mehanizam održavanja i učvršćivanja tiranije. Problem je, naročito u psihološkim aspektima, detaljnije razmatran u Ksenofontovom *Hijerontu* (u nas zajedno sa Leo Straussom *O tiraniji*, Zagreb, GZH, 1980). To delo nam pokazuje koliko su grčki filozofi ponirali kako u tehniku vladavine tako i u psihologiju tiranije kao oblika apsolutne vlasti. Rimski dražva je u svim fazama kroz koje je prolazila (od kraljevstva, preko republike do principata i do-

minata), pored zakonitih i mešovitih oblika sa istaknutom ulogom senata i narodnih skupština (komicija), imala tokom dužih perioda i diktature ili oligarhijske oblike koncentracije vlasti, pa i pojedine epizode populizma sa apsolutizmom vlasti kao zajedničkim crtama takvih oblika. Tacitovi *Anali* (Beograd, SKZ, 1970) sadrže izvanredne opise procesa i tehnike vladanja te vrste vlasti. Opisima iz toga dela mogli bi se dodati i odlomci iz Apijanovih *Rimskih građanskih ratova*. Čuvena izreka, koja se pripisuje Apijanu, a odnosi se na principat da »Sve što se princepsu sviđa, ima snagu zakona« (*Quod principi placuit, legis habet vigorem*), izražava odnos vladaočeve volje i zakona tako karakterističan za apsolutizam, tiraniju, despotizam i slične oblike koji se tokom vremena pojavljuju i ponavljaju. Zato L. Štraus zahteva obnovu klasične antičke nauke o državi, tj. ideja o pojedinim oblicima, jer »kad opet jednom od klasika naučimo šta je to tiranija, bićemo kadri i moraćemo dijagnosticirati kao tiranije čitav niz savremenih režima koji se javljaju u ruhu diktature«.

Pored važnih zajedničkih crta karakterističnih za svaki oblik političkog apsolutizma, kao i široke rasprostranjenosti toga oblika s obzirom na geografske i vremenske dimenzije, ipak posebnu pažnju privlači onaj period evropskog feudalizma kome pečat u velikoj meri, pa i ime, daje prisustvo apsolutizma. Zapravo i tokom celog feudalizma, zapadnoevropskog i vizantijskog, javljaju se stalne tendencije i mnogi oblici političkog apsolutizma, samo što je vlast mnogih feudalaca, kao i vlast kraljeva često bila slaba i ograničena od strane drugih feudalaca, kao i ulogom crkve (više na Zapadu) kao gospodara duhovnog života i uticajnog činioca političkog, pa i ekonomskog života. Reformacija, tj. luteranstvo i kalvinizam, a zatim osamostaljivanje nacionalnih crkava (anglikanske, galikanske), te verski ratovi koji su usledili, pa pomorska otkrića i u vezi s njima uspostavljanje kolonijalnih carstava, oslabili su moć crkve na evropskoj pozornici, a jačali su moć i ulogu nacionalne države, čineći vladalačku vlast apsolutnom, tj. neograničenom.

U tom procesu je važnu ulogu imalo više činilaca. Nekako u gotovo isto vreme je u više

evropskih zemalja došlo do razvitka zasnovanog na novim saznanjima i novim mogućnostima kojima su smetale crkvene dogme i feudalna rascepanost. Ipak, razvitak trgovine, unutrašnje i spoljne, počeci industrije, začeci kapitalističkih odnosa zahtevali su i pokretali i političke promene. Važno mesto je u to vreme imala borba Španije protiv arapske vlasti (tzv. rekonvista, tj. ponovno osvajanje španskih, Arapima potčinjenih delova) i ujedinjenje delova Španije. No i oslobađanje i ujedinjavanje išlo je postepeno i u različito vreme, pa su se pojedini delovi Španije oformili kao posebne političke jedinice sa različitim pravnim sistemima i sistemima vlasti. Već to je delovalo kao prepreka daljem razvitku i tražilo ujedinitelja koji bi ovu misiju ispunio tako reći ne birajući sredstva. Kralj Aragonije, Ferdinand V Katolički (1452—1516), koji je špansku rekonkvistu vodio, brakom sa Izabelom od Kastilje, ujedinio je dva dela zemlje. On je izvršio oslobađanje i ujedinjenje Španije uvodeći istovremeno i zloglasnu inkviziciju. Španska istorija dobrim delom potvrđuje jednu noviju tezu, različitu od dugo važećeg tumačenja ovih procesa. Naime, uvrežilo se shvatanje da je sve to rađeno i da je apsolutizam uspostavljan kao stvaranje uslova za budući kapitalistički razvitak. Novija je teza Peri Andersona da je to u stvari bio pokušaj da se jačanjem države i njene represije spase feudalizam koji se raspadao. Tako su evropski vladari svoj apsolutizam uspostavljali ne samo radi jačanja sopstvenog položaja, što je trajna preokupacija svake vlasti, već i radi spasavanja feudalnog hijerarhijskog ustrojstva, a i radi punog korišćenja novih mogućnosti trgovine, moreplovstva i industrije. Sirom Evrope rezultat je bio uspostavljanje autoritarnih, apsolutističkih nacionalnih država. N. Makijaveli (Machiavelli, 1469—1527), koji je bio savremenik ovih događaja, shvatio je njihov karakter i značaj toga da i Italija dobije nekog sličnog ujedinitelja, pa je ceo politički amoralizam, po kojem je poznat, možda rezultat njegovog nastojanja da takvog ujedinitelja unapred opravda od svih zločina koje bi njegova misija zahtevala i koje bi počinio u ime državnog razloga.

Iste godine kad je španski kralj Ferdinand proterao Arape iz Granade opremio je i Ko-

lombovu ekspediciju koja će otkriti Ameriku. On je početkom XVI veka postao i »majstor« tri moćna viteško-crkvena reda i prvi je uveo svoj apsolutizam sa jakim kontrolom nad državom i crkvom. Taj apsolutizam je učvrstio Karlo I, španski vladar iz habsburške dinastije.

Geografskim otkrićima počinje trka evropskih zemalja (Španije, Portugalije, Holandije, Engleske, Francuske) u stvaranju kolonijalnih carstava. Nove tehničke mogućnosti rodile su i nove ambicije, apetite i potrebe — tehničke, vojne, finansijske, ekonomske, političke — a sve to jačalo je vlast kraljeva, koji često prave saveze sa pojedinim gradovima protiv samovoljnih feudalaca, što sve omogućuje i da njihova vlast postaje jača i na kraju apsolutna, ali isto tako omogućuje razvitak slobodnih kraljevskih gradova i raznih zanata, trgovine i industrija u njima. Vladari svoj apsolutizam postižu i održavaju centralizacijom upravljanja i jačanjem vojske, kojoj nova vojna tehnika i vojni arsenali i kraljevske radionice daju premoć u odnosu na koju je moć lokalnih feudalaca bila preslaba. Grade se flote i opremaju ljudstvom i oružjem, utemeljuju se gradovi, osnivaju kraljevski sudovi koji primenjuju ujednačene standarde i propise koji se donose za šira prostranstva i za čiju se primenu brine birokratija, koja sa svoje strane deluje kao faktor centralizacije (centralizovano se prikupljaju dažbine, kontrolišu i alociraju sredstva) i jačanja vlasti. Mnogi činioци doprinose da centralna vlast postane moćna i da se ponaša kao da je svemoćna. U svakoj pojedinačno uzetoj zemlji taj je proces imao svoje specifičnosti, ali nigde nije proticao bez oštih unutrašnjih sukoba.

U Engleskoj, kralj Henrich VIII i njegova kćerka kraljica Elizabeta I iz dinastije Tjudora, savladali su otpore feudalaca, učvrstili se kao poglavari nacionalne anglikanske crkve i nametnuli svoj apsolutizam, ulazeći u sukob ne samo sa unutrašnjim protivnicima nego i sa papstvom i nekim evropskim državama. Elizabeta je 1588. pobedila špansku flotu, tzv. nepobedivu armadu i započela je uspostavljanje britanskog kolonijalnog carstva, a u isto vreme je donela i mere koje su pojačale pritisak na seljake da napuštaju zemlju i uključuju se u nove industrije.

Ujedinjenje Francuske, potčinjavajući njene feudalce, izvršio je kralj Luj XI u drugoj polovini XV veka, a njegov naslednik Luj XIII, početkom XVI veka, uz pomoć kardinala Rišeljea, zaveo je apsolutizam, koji je njegov sin Luj XIV doveo do vrhunca za tadašnje vreme. Njega su zvali »kralj-sunce«, a o stepenu poistovećivanja države sa njegovom ličnošću već smo govorili.

U Rusiji je autokratiju (samodržavlje) zaveo Ivan IV »Grozni« u XVI veku. Mada je osnove za samodržavlje postavio već njegov otac, Ivan Grozni ga je razvio i učvrstio, a u tome mu je pomoglo i to što je on proterao Tatare iz Rusije. Stavio je i crkvu pod svoju kontrolu. Boreći se protiv bojara, a favorizujući običan narod i uvodeći zakonodavne reforme (»Sudebnik«) neku vrstu skupštine staleža (Zemski sabor), crkveni sabor i regularnu armiju (»Strelci«), on se surovo obračunavao sa bojarima (naročito u Novgorodu) i protivnicima — pomoću »opričnika«, tj. specijalnih jedinica osnovanih za borbu protiv izdaje. »Opričnici« su zaveli teror, što se sve pokazalo efikasnim oruđem, ali je izazvalo nezadovoljstvo naroda i omrznutost cara, koji je ispoljavao patološki strah od zavera i duševnu poremećenost.

Delimično već Augsburškim mirom (1555), a pogotovo završetkom verskih ratova i Vestfalskim mirovnim ugovorom 1648. proglašeno je načelo da »čija je teritorija, njegova je i vera« (*Cuius regio eius religio*). To je u prvo vreme značilo da će promenom vladara stanovništvo morati da menja i veru, a zatim da je zapravo pitanje veroispovesti podanika u rukama njihovog vladara. Ovo je pojačavalo kraljevski apsolutizam dodajući svetovnoj moći i duhovnu vlast nad podanicima.

Odnos snaga u apsolutnim monarhijama kao jednom od oblika apsolutizma širom Evrope nije bio jednoznačan niti uniforman. Dvorovi su vrlo vešto nalazili protivteže svojim oponentima. U prvo vreme dvorovi su arbitrali između sukobljenih feudalaca, a kasnije su sve jače gradske slojeve ustupcima pridobijali na svoju stranu protiv lokalnih feudalaca, uspostavljajući novu ravnotežu snaga kojom je bilo olakšano vladati uzdižući se iznad onih

međusobno suprotstavljenih. Građanski slojevi koji su u početku bili protivteža plemstvu, postepeno su osvajali sopstvene pozicije, najpre ekonomske, a zatim i političke, dok u modernoj predstavničkoj državi nisu osvojili vlast. Apsolutističke monarhije su bile i centri civilizacije i nosioci nacionalnog jedinstva. U njima su se različiti elementi mešali i pretapali, a razvijanjem trgovine i industrije, gradovi su svoju prvobitnu lokalnu nezavisnost i izolovanost zamenjivali za ekonomsku ulogu u širem teritorijalnom prostoru pod zaštitom centralne vlasti. Neki apsolutni monarsi bili su među najvećim reformatorima u istoriji svojih zemalja, kao Petar Veliki u Rusiji. Među apsolutističkim vladarima XVIII veka bilo je nekoliko njih koji su i sami bili pod uticajem, moglo bi se čak reći akteri i podržavaoci, ideje prosvete. Među takvima su najznačajniji i najpoznatiji bili Fridrih II Pruski (1740—86), koji je čak napisao i jednog Anti-Makijavelija, ruska carica Katarina II (1762—96), austrijski car Jozef II (1780—90), čiji period vladavine se karakterisao popustljivošću, poznat kao »jozefinizam« i tokom njega je došlo i do nacionalnog buđenja npr. Srba i Rumuna pod austrijskom vlašću. Ovakve vladare su kasnije (tek istoričari u XIX veku) nazvali »prosveteći apsolutisti«. U njihovo vreme kad je narod bio i neprosvećen i verski zatucan, a plemstvo okrenuto privilegijama, mnogi prosvetitelji su u »prosvetećenim apsolutistima« videli polugu napretka i uvođenja reformi. Tako je, na primer, na njihovu ulogu gledao i Volter, oštri kritičar apsolutizma. Zato su mnogi kasniji analitičari i kritičari istorijskih kretanja, kakvi su na primer bili i K. Marks i F. Engels, isticali pozitivnu ulogu apsolutnih monarhija u razvitku evropskog društva, ali su ukazivali i na česte prevare i izneveravanja građanstva od strane nosilaca vlasti apsolutnih monarhija. Isto tako, u dugotrajnim borbama, negde je kao pobednik izašlo građanstvo, a negde kraljevska vlast.

Radi što potpunijeg ocrtanja procesa formiranja i delovanja apsolutnih monarhija i procesa i metoda koncentracije što veće moći u rukama vladara i same države, uz pomoć novih i ranije nepoznatih sredstava, treba uzeti u obzir da je taj proces u Evropi bio praćen organizovanim nastojanjem da se

moć apsolutne države poveća prinudnim uključivanjem radne snage u određene poduhvate, zbog čega se radilo na eksproprijaciji seljačkog naroda od zemlje (v. Marks, *Kapital I*, Beograd, Kultura, 1947), a kmetsko vezivanje seljaka za zemlju i njihovo uključivanje u vojsku sistematično su sprovodili veliki ruski carevi kao Ivan IV, Petar Veliki i drugi. Zato je taj period bio praćen masom seljačkih ustanaka. Čak i posle rušenja apsolutnih monarhija, novi građanski vladajući slojevi često su nastavljali sa koncentracijom vlasti i jačanjem države zavodjenjem cezarizma i bonapartizma u republikanskom ruhu. U svojoj značajnoj studiji *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Marks je pisao da je »prva francuska revolucija svojim zadatkom da skrši sve lokalne, teritorijalne, gradske i provincijske zasebne vlasti kako bi stvorila građansko jedinstvo nacije, morala razviti ono što je apsolutna monarhija započela: centralizaciju, ali ujedno i obim, atribute i aparat državne vlasti«. Morali bismo dodati da su u kasnijem periodu brže napredovale one zemlje koje su išle liberalnijim putem reformi i razvijale građansko društvo, a vladu stavljale pod kontrolu, kao što je bio slučaj sa SAD, Engleskom, Holandijom. Ako bismo išli tragom Marksovih analiza u ispitivanju našeg sopstvenog vremena, morali bismo konstatovati da su i neki socijalistički režimi koji su se na njega pozivali, kao svoj istorijski zadatak videli dalje razvijanje istih trendova centralizacije koje je započeo feudalni apsolutizam.

Apologije i kritike apsolutizma u modernoj političkoj teoriji. — Uporedo sa pojavom i jačanjem apsolutizma u pomenutom periodu evropske istorije, javile su se i teorijske racionalizacije i apologije, ali je počela i borba protiv njega i rodile su se teorije koje su pripremale alternativu apsolutizmu — ograničenu i odgovornu, ustavnu vladu, građansku demokratiju. U vreme velikih političkih i verskih sukoba, opšte nesigurnosti i rascepnosti, karakterističnih za ovaj period, javili su se značajni politički mislioci koji su različitim argumentima opravdavali ili kritikovali apsolutnost državne vlasti.

a) Apologije apsolutizma državne vlasti. Apsolutnost države često je branjena u kontekstu jedne organizacijske koncepcije u kojoj je država prikazivana kao vrednost ili biće višeg reda u odnosu na individuu, ili kao moralna vrednost i nosilac moralnog i pravnog poretka. Za takvu koncepciju uvek se podrška mogla naći kod takvih velikih mislilaca kao što su bili Platon i Hegel. Apsolutizam i države i vladara opravdavan je pozivanjem na »državni razlog«, politički realizam ili u ime »real-politike«, kako je to činio Makijaveli. Za njega se smatra da je sve to činio iz ubeđenja da je ujedinjenje nasušna potreba Italije, a da ga je moguće ostvariti samo uz pomoć i pod vodstvom nekog neograničenog autokrate. Pretpostavlja se i da se on jedno vreme nadao da takav ujedinitelj ognjem i mačem može biti Čezare Bordžija. Makijavelizam u svakom slučaju opravdava apsolutnu vlast kad se ona koristi radi dobra države koje se, još od rimskih vremena, smatra najvećom političkom vrednošću, osnovom političkih dužnosti i najviši zakon. Ovakav princip je vrlo lako zloupotrebiti od strane nosilaca vlasti i to je bezbroj puta činjeno.

U vreme verskih sukoba katolika i hugenota u Francuskoj, Ž. Boden je izneo još jednu teoriju — teoriju državnog suvereniteta — kojom se apsolutizmu daje tako reći kruna, ali Bodenovom teorijom, iako je suverenitet neograničen, vlast nije shvatana kao arbitrarna ili kao nešto u korist vladara i njegove samovolje. Boden je nekoliko godina posle čuvenog Vartolomejskog pokolja (1572), kao pristalica grupe tzv. političara koji su se zalagali za politička rešenja, izložio teoriju po kojoj bi država bila iznad vere i svojom nadmoćnošću mogla obezbediti mir i autoritet svojim zakonima (kao kad bi neko danas zastupao ideju da državna vlast mora biti iznad etničkih i nacionalnih grupa). To je izložio u svome delu *Šest knjiga o republici* (1576). Suverenitet je shvatao kao svojstvo najviše (*superans*), pravno neograničene, jedinstvene i nedeljive vlasti. Potrebno je, međutim, istaći da je ova teorija, po našem mišljenju, u stvari jedan začetak ideje pravne države, jer vladar jeste suveren (u određenim okvirima), ali i ograničen nizom faktora teo-

rijske, političke, pravne, ekonomske prirode. Tako se Boden protivio kraljevoj nameri da baš u to vreme otuđe neke državne teritorije, a smatrao je da je ropstvo suprotno prirodnom pravu. Kao činioce koji ograničavaju vladara, Boden je navodio: međunarodno pravo (*ius gentium*), *leges imperii*, tj. neku vrstu ustavnog prava, odvajanje vladareve javne funkcije od njegove svojine koja se ne može protezati na ono što je državno; zatim je i privatna svojina shvaćena kao ograničavanje vlasti, jer ona zapravo stvara jedno područje »privatnog« u koje vlast ne može da arbitrarno zadire. Njegovo razlikovanje između zakona vlasti (*lex*) koji su izraz suvereniteta, koji je pravno neograničen, s jedne strane, i prava (*ius*) koje se zasniva na božjem zakonu (*lex divina*), prirodnom pravu (*ius naturalis*), razumu (*ratio*), i pravdi (*iustitia*) jasno ukazuje na njegovo shvatanje da bi pozitivno pravo, da bi bilo prihvaćeno kao ono »pravo«, moralo biti u skladu sa nizom metapравnih kriterijuma i zahteva, odnosno nadpravnih normativnih poredaka. Ovo shvatanje je slično onome koje je znatno ranije (u XIII veku) izložio T. Akvinski. Dakle, teorija suvereniteta je nastala u XVI veku i kao opravdavanje jake države i kao zahtev za pravnim regulisanjem njenih delatnosti na razumnim osnovama (sama država je definisana kao pravna zajednica više porodica).

Tomas Hobs (Hobbes) kao savremenik prve, tzv. puritanske revolucije u Engleskoj, koja je počela kao borba između kralja i parlamenta (koji je težio da ograniči kraljevu vlast), bio je svedok izrazito nesigurnog položaja ljudi i mnogih zločina i krvoprolića koji nisu bili diktirani vojnim razlozima. To je potvrđivalo njegov pesimistički zaključak da je u prirodnom, to jest, u predržavnom stanju »čovjek čoveku vuk« (*Homo homini lupus est*), te da se u takvom stanju vodi »opšti rat svih protiv svih« (*Bellum omnia contra omnes*). Zato je njegov *Levijatan* i do danas ostao delo koje sadrži jednu od najkonzistentnijih odbrana apsolutne državne vlasti. Oblik te vlasti, po Hobsu, može biti monarhistički ili republikanski, jer suveren može biti »jedno lice ili grupa lica«, ali je državna vlast nedeljiva, apsolutna, nije ničim ograničena, i njena pretpostavka je ograničavanje svih posebnih

interesa, mišljenja i uverenja onim što vlast smatra korisnim za državu. Pojedinci u odnosu na državnu vlast nemaju nikakvih prava, jer su ih se u sopstvenom interesu putem »društvenog ugovora« odrekli radi obezbeđenja mira. Znači, po njemu se čovek odriče prava i sloboda da bi sebi priuštio mir i sigurnost života i imovine u okviru zakona koje donese suveren. Ona vlast koja je najjača, ta je i legitimna i tu su građani dužni da slušaju, pokoravaju joj se i duguju joj lojalnost.

Još je jedna grupa teorija iskorišćena u XVI i XVII veku da bi se opravdao apsolutizam kraljeve vlasti. To su teorije o njenom božanskom poreklu. Te teorije imaju poreklo u *Svetom pismu*, i to o osnovu nasleđivanja kraljevske vlasti u *Starom zavetu*, a o verskoj dužnosti pokoravanja vlasti u *Novom zavetu*. Ovo je poslednje sadržano u poznatom stavu iz *Jevanđelja po Mateju* da je svaka vlast od boga i da svaki hrišćanin duguje caru carevo, a bogu božje. Ovakvo učenje je bilo još detaljnije izloženo u *Poslanici Rimljanima sv. Apostola Pavla*, gde se kaže: »Trebalo se pokoravati vlastima... koje vladaju, jer nema vlasti koja nije od Boga« kao i u *Prvoj sabornoj poslanici sv. apostola Petra*: »Budite dakle pokorni svakoj vlasti čovječjoj...« Na osnovu ovih biblijskih stavova bila je u VI veku razrađena čuvena gelazijanska teorija o dva mača, a tokom gotovo jednog milenijuma trajala je kontroverza o primatu crkve ili države i vodila se politička i ideološka borba o tim pitanjima. Iako je u teološko-političkim učenjima i katolika (od XII veka) i nekih struja protestanata u XVI veku zastupljena teorija o pravu na otpor i svrgavanje rđavog vladara, luteranstvo kao struja reformacije je prihvatilo stav svoga utemeljivača Martina Lutera o bezuslovnoj obavezi pokornosti svakoj državnoj vlasti bez obzira na to kako ona postupala i da li radila ispravno ili rđavo. Neki pisci su u ovome luteranskom principu našli objašnjenje za stepen pokornosti koji su nemački građani ispoljavali prema nacizmu.

Krajem XVI veka je budući engleski kralj Džems I napisao *Istinski zakon slobodne monarhije* (1598) pozivajući se na biblijske spise i kasnije interpretacije. »Slobodna monarhija«, po njegovom tumačenju, značila je da je ona

slobodna od uticaja naroda i parlamenta. Ova vrsta ideja nije tako beznačajna, jer je obnovljena i krajem XVIII i početkom XIX veka u katolicizmu inspirisanoj struji konzervativne ideologije, a jak uticaj tih ideja je i danas prisutan u raznim varijantama verskog fundamentalizma (islamskog, katoličkog, protestantskog).

b) **Teorije protiv apsolutizma vlasti.** U borbi protiv apsolutizma rađala se demokratska politička teorija. Moglo bi se reći da su njeni začetci u spisateljskoj delatnosti tzv. monarhomaha, tj. boraca protiv (apsolutnih) monarha, koji su smatrali da su većina monarha obični uzurpatori, pa narod ili njegovi predstavnici imaju pravo tiranocida, tj. ubistva vladara tiranina. Takva su dela *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu* E. de la Boesija i *Vindiciae contra tyrannos* (1579) od anonimnog autora. Uporedo su se rađale i u istom pravcu delovale teorije društvenog ugovora, narodnog suvereniteta i narodnog predstavnništva. Prvi plodovi su požnjeveni u holandskoj revoluciji, koja je po svom karakteru bila građansko-demokratska, a po obliku nacionalno-oslobodilačka (protiv španske vlasti). Ta revolucija je imala i elemente verskog sukoba. Ciljeve te revolucije teorijski je izrazio Nemač Johan Altuzije (Althusius), koristeći se već formulisanom teorijom društvenog ugovora po kojoj je vlada delo naroda, mora iz naroda proizlaziti i služiti njegovim ciljevima.

Dela Džona Loka *Dve rasprave o vladi i Pisma o toleranciji* predstavljaju utemeljivanje moderne teorije demokratije i značajan su teorijski prilog protiv svakog apsolutizma. Vlada mora biti zasnovana na pristanku onih kojima vlada, a cilj vlade je zaštita osnovnih prirodnih prava ljudi. U istom duhu pisao je i Francuz Š. de Monteskie i drugi evropski i američki mislioci prosvetitelji. U delu *O duhu zakona* Monteskie je izložio svoje učenje da je radi uspostavljanja slobode neophodna podela vlasti, kao i čuveno geslo da »samo vlast/moć/ ograničava vlast/moć/«, a u složenim zajednicama da federalizam omogućuje ravnotežu između lokalnih sloboda (autonomije) i jake države. U grupu teoretičara demokratije i protivnika apsolutizma svrstava se i Žan-Žak Ruso, koji je korene rđavog društvenog stanja nalazio u nejedna-

kosti ljudi. U svome delu *Društveni ugovor* (1762) polazio je od radikalno shvaćenog narodnog suvereniteta i sveopšteg učešća građana u političkom životu. Njegove polazne teorijske premise, međutim, dozvoljavaju takve zaključke i implikacije da se njegovim stavovima može braniti apsolutna država, mada, naravno, ne i apsolutna monarhija. Naime, narodni suverenitet, pored toga što je shvaćen kao neotuđiv i neprenosiv (te njegovo vršenje zahteva neoposrednu demokratiju, a protivnik je toj ideji svaki parlamentarizam odnosno predstavnička vlada) smatra se i kao nedeljiv i apsolutan, što podrazumeva da sva vlast mora biti koncentrisana i da nema ni jednog pitanja u koje država kao izraz »opšte volje« ne bi mogla da se legitimno umeša. Rusoova opšta volja (*volonté generale*), koja bi trebalo da bude izraz opštih interesa, tako je koncipirana da se može desiti da mala grupa ili pojedinci predstave sebe kao da su najbolji mogući tumači »opšte volje« (Staljin, Hitler). To se upravo i dešavalo ne samo u Francuskoj u vreme diktature jakobinaca, koji su se deklarirali kao »učenici besmrtnoga Žan-Žaka« (kako je to izjavio Robespjër), nego i više puta kasnije kad je vlast nacionalne države uspostavljena kao apsolutna »u opštem nacionalnom interesu« i kao izraz »opšte nacionalne volje« ili kad je vlast u ime jedne društvene klase vršena frakcijski, pantokratski i uspostavljena, organizovana i vršena na način da je bilo očito da joj je primarna preokupacija što veća koncentracija moći.

Građanske revolucije krajem XVIII veka, Američka i Francuska revolucija, koje su bile podstaknute ideologijom liberalizma i idejom progresa, kao i promene koje su ove revolucije izazvale u Evropi i svetu, može se reći da su dokrajčile onaj specifični evropski apsolutizam o kojem smo govorili. U najmanju ruku srušeni su temelji njegovog legitimiteta, a proklamovano je da sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu, te da su zakoni izraz opšte volje i jednaki za sve. Zagarantovana su politička i građanska prava, vladavina prava, političko predstavništvo, politički pluralizam, sloboda socijalnih, verskih, ekonomskih asocijacija na kojima je izgrađivano civilno društvo kao prepreka političkom ap-

solutizmu. No, već smo na početku ukazali da to nije bio i kraj prakse političkog apsolutizma koja se nastavlja u raznovrsnim oblicima, čak i pod demokratskim, odnosno demagoškim parolama i maskama.

Kritičke ocene apsolutizma i njihov značaj. — Većina demokratskih mislilaca, protivnika apsolutizma, oslanjala se na ideju čovekovih prava i sloboda, koje vlast treba da štiti, a ne da ih sama ograničava i ugrožava. U takva prava su obično ubrajani pravo na život, telo, slobodu i svojinu, kako je to i formulisao Lok, shvatajući svojinu u jednom širem, a ne u usko imovinskom smislu. Kasnije, sledeći Loka, a pišući *Deklaraciju nezavisnosti SAD* (1776) Tomas Džeferson je, umesto prava svojine, stavio šire i više filozofski pojmljeno »pravo na traženje sreće«. U daljoj evoluciji ideje, na početku Francuske revolucije je gaženje i nepoštovanje ljudskih prava proglašeno izvorom svih zala, i proglašena je ravnopravnost svih ljudi kao građana države, kao i pravo na otpor represiji (*Deklaracija prava čoveka i građana*, 1789).

U modernoj političkoj teoriji velika je pažnja posvećena analizi i kritici apsolutizma — karaktera, principa, načina delovanja i organizacije apsolutne, tj. neograničene vlasti, odnosno vlade i vladara. Iz analiza konkretnih istorijskih oblika organizacije apsolutne države i njene najviše vlasti, ali i drugih oblika zasnovanih na strukturama koje imaju svoje uporište u crkvi ili partiji, izvedene su neke opšte karakteristike i ocene apsolutizma kao političke pojave. Prevladavaju gledišta da takvi režimi i periodi koče društveno-ekonomski i kulturni napredak, da stvaraju »intelektualne kepece« s kojima se ne mogu postizati velike stvari, kao što se izrazio Džon Stjuart Mil u svome delu *O slobodi*. U kritici apsolutizma došlo se i do jednog zaključka ili osnovane pretpostavke da politička vlast, odnosno društvena moć, po svojoj prirodi ima tendenciju da postane apsolutna i da dominira nad čovekom ako se njeno konstituisanje i delovanje ne uredi tako da se onemoguću koncentracija moći (vlasti) u jednom telu ili jednoj ličnosti. Klasična demokratska teorija sa puno osnova i argumenata smatra da vlast može biti apsolutna i nepodnošljiva i kad je u rukama većine. Zato je još u XVIII veku for-

mulisana teorija, koju je izložio Aristotel, o tzv. tiraniji većine. Njome su se naročito bavili Medison i Tokvil. Vrlo su popularne i ocene koje je u XIX veku dao Lord Ekton (Acton) da svaka vlast kvari (one koji je drže) a da apsolutna vlast kvari apsolutno. Cela demokratska tradicija govori protiv koncentracije i centralizacije vlasti. Zato je postepeno formulisana demokratska alternativa apsolutizmu, koja pravi razliku između društva i države; odnosno vlasti (vlade), koju u načelu podređuje društvu, tretirajući je samo kao jednu od društvenih ustanova ili agencija i precizirajući joj (ustavom) način konstituisanja (biranjem), područje i način delovanja (konceptcija tzv. ograničene vlade), uvodeći učešće građana u njenom uspostavljanju (biranje predstavnika), radu, kontroli (putem štampe, javnog mnjenja, političkih partija, asocijacija) i smenjivanju vlade od strane onih kojima ona vlada (vlada po pristanku) i oslanjajući se na socijalni, ekonomski, politički, verski i idejno-kulturni pluralizam, kao i na organizaciona rešenja koja kontrolu omogućuju i obezbeđuju uz jasno definisana pravila političke igre.

U borbi protiv apsolutizma razvijena su i hvatala su sve više korena shvatanja da ljudi kao društvena bića uspostavljaju vlade radi određenih zajedničkih ciljeva, da je pristanak onih nad kojima se vlada jedini osnov legitimnosti vlasti, a da narod ima pravo da zbaciti, pa i ubije vladara tiranina, odnosno pravo na revoluciju kad vlada izneveri svrhu radi koje se vlade među ljudima uspostavljaju. Skeptični prema svakoj koncentraciji vlasti, liberalno-demokratski mislioci su dali više predloga kako bi se apsolutizam vlasti ograničio i onemogućio njenom disperzijom, odnosno decentralizacijom i dekoncentracijom, kao i njenim takvim institucionalnim organizovanjem, podelom i dovodenjem u položaj da jedna moć (vlast) ograničava i kontroliše drugu. To je čuveni sistem kontrole i ravnoteže vlasti koji su u ideji dali Lok i Monteskje, pa i stariji zagovornici mešovitih sistema na osnovu rimskog iskusta (kao što je bilo kod Polibija), ali mu je teorijsku elaboraciju i ustavno-pravni oblik dao Dž. Medison (Madison) dodajući i pluralizam ekonomskih i socijalnih činilaca kao re-

alnu podlogu ograničavanja vlasti. Ovu struju misli karakteriše davanje prvenstva društvu u odnosu na državu, odnosno vladu. Zato je zastupala višestruki pluralizam i ideje o slobodnim društvenim asocijacijama, o federalizmu kao obliku decentralizacije, ali i ujedinjavanja užih zajednica u šire celine, uz zadržavanje određenog stepena autonomije (Altuzije, Monteskje, Ruso, Medison), a kasnije na osnovu tzv. podeljenog suvereniteta. Predstavници ove misli su u različitoj meri zagovarali principe demokratske vladavine (uz ograde nekih koje su bile izazvane strahom od tzv. tiranije većine), kao i izbornost onih kojima se poverava da vladaju, ograničenje vlasti vlade samo na jedan deo društvenih poslova i odnosa u kojima autoritarno alociranje vrednosti teško može biti zamenjeno sporazumevanjem ljudi, pa zato među njima lako može doći do sukoba. Razvijene su koncepcije o suštinskom društvenom, a ne samo individualnom značaju ljudskih prava i sloboda, a naročito za funkcionisanje političkog sistema i ustavno ograničavanje vlasti.

Proces konstitucionalizacije, kao put prevazilaženja apsolutizma, intenzivnije je započeo u XVII veku u Engleskoj i širio se uporedo s borbom nižih društvenih slojeva za osvajanje samouprave, biračkog prava i određenih prava i sloboda (npr. sloboda štampe, sindikalnog i političkog organizovanja) koje su sistematično osvajane i ljubomorno čuvane od nasrtaja vlasti. Jedan od uslova, osnova i oblika ove borbe bilo je postizanje idejne (zbog povezanosti s razvojem nauke) i ekonomske nadmoći i prednosti na strani neplemićkih slojeva i otpor da se kraljevim finansijskim zahtevima izlazi u susret, osim ako se predstavnici svih slojeva o tome izjasne i daju pristanak. Tako su povezanost sa razvojem nauke i tehnike, i ekonomska i finansijska samostalnost građanstva bili značajan faktor osvajanja demokratije.

Apsolutizam u smislu neograničene vlasti države, jednog njenog organa ili ličnosti u položaju vlastodržca, pa i populistička varijanta, može se, istorijski posmatrano, uspostaviti u gotovo svim poznatim oblicima društvenih odnosa. To nije samo oblik feu-

dalne države nego i mnogih prethodnih i kasnijih država. To nije oblik samo reakcionarnih režima kakav je bio »Bahov apsolutizam« u Austriji pod zaštitom »Svete alijanse«, već takav oblik mogu imati i revolucionarni režimi buržoaske i socijalističke države, a isto tako i mnogi režimi čiju društvenu sadržinu nije lako definisati, a koji se javljaju u procesu preobražaja nekih zemalja u razvoju, gde politički režimi lako poprimaju apsolutistički karakter. Apsolutizam ispoljava plemenski poglavica Zulu plemena u Južnoj Africi isto kao i neki francuski monarh, ruski car-samodržac, predsednik neke južnoameričke republike, diktator i kanibalista u nekoj afričkoj »republici« ili socijalistički odnosno komunistički nekrunisani monarsi. Jakobinski režim bio je oblik revolucionarnog apsolutizma. Fašistički i slični režimi uspostavljeni na razorenim ili nikada razvijenim građanskim demokratijama bili su tipični primeri apsolutističkih i totalitarno-autoritarnih režima XX veka. Staljinov apsolutizam, s obzirom na njegov položaj i moć i s obzirom na društvene posledice, bio je više apsolutistički od onih koji su karakterisali njegove prethodnike na ruskom prestolu. Čak i ako bismo slučaj Idi Amina ili cara Bokase uzeli kao patološke izuzetke, jedan broj režima u zemljama u razvoju, makar ih tretirali i kao prelazni interregnum, imaju apsolutistički karakter u najgorem smislu te reči. Takvi su u pojedinim periodima bili režimi u Etiopiji, Sudanu, Saudijskoj Arabiji, Burmi, Pakistanu, Iranu, kao i u mnogim drugim zemljama. Današnji oblici apsolutne vlasti obično se prikrivaju fasadom demokratije, samouprave, federalizma, revolucije, božje države, pa čak i višepartizma, a naročito često oblicima populizma i privida neposredne demokratije, koji dozvoljavaju da se narodom lako manipuliše. Zato je, na primer, na osnovu iskustva i prakse, kritici izložena potencijalno demokratska institucija referendum. Jer, od Napoleona I i Napoleona III do Adolfa Hitlera, referendumi i plebisciti bili su korišćeni radi jačanja i opravdavanja apsolutne vlasti.

Sa oblicima apsolutizma susrećemo se, dakle, u feudalizmu, kapitalizmu i socijalizmu, a rekli smo da je karakterisao i istočnjačke

despotije Kine, Egipta, Persije, Vavilona i drugih zemalja, kao i antičke države, samo što se javljao pod drugim imenima. Isto tako, ni u jednom od društava, apsolutizam nije jedini mogućni ili nužni oblik, nego, po pravilu, uvek ima i drukčiju alternativu u krilu datog društva, pa se između različitih mogućnosti, snaga i oblika vodi borba i na praktično političkom i na idejnom planu. Zato nije, kao što se to često pretpostavlja, politički apsolutizam, a najmanje u vidu apsolutne monarhije, nužna i nezaobilazna faza u političkom razvitku kapitalizma. Apsolutizam kao politički oblik u vreme prelaska od feudalizma u kapitalizam praćen je kako teorijskim racionalizacijama i odbranama autoritarizma i apsolutizma, tako, istovremeno, i političkom borbom protiv njega i rađanjem teorija i pokreta koji vode ka građanskoj demokratiji. U radu *Poreklo apsolutističke države*, P. Anderson brani tezu da apsolutistička država u Evropi nikada nije bila arbitar između aristokratije i buržoazije, a još manje sredstvo nastajuće buržoazije u borbi protiv aristokratije. Ona je, baš nasuprot, bila štit ugroženog plemstva (feudalizma). Nju je razvila aristokratija da bi posle duge krize ekonomije, izazvane novim oblicima nametnute rente i ukidanja kmetstva, zaštitila svoje interese i privilegije. U takvoj situaciji, apsolutistička monarhija bila je sredstvo i put angažovanja državnog aparata na novim zadacima feudalne dominacije, s ciljem da seljačke mase ponovo satera u njihov tradicionalni društveni položaj uprkos poboljšanjima koja su bile izvojevale. Za Andersona je feudalizam, kao način proizvodnje, spoj dva različita oblika — antičkog robovskog i varvarsko-germanskog (i primitivno-komunalnog), te stoga predstavlja specifični i konkretno-istorijski evropski, a ne univerzalni fenomen. Iz toga preobražaja Anderson izvlači zaključak da je ovaj proces značajan i stoga što pokazuje kako se u velikim društvenim promenama svetovna borba odvija na političkom, a ne na ekonomskom ili kulturnom polju, pa tako izgradnja i razaranja država zapečaćuje promene u proizvodnim odnosima i klasnoj dominaciji. Dok su Andersonove kontroverzne teze uspešno osporavale neke dogme o društveno-ekonomskim formacijama i progresivnosti njihovog sleda i u tom pogledu bile podsticajne, čini nam se da je njegovo lociranje feu-

dalizma kao zapadnoevropskog fenomena, preusko i sputavajuće. Jer, vrlo dugi periodi u istoriji različitih naroda i epoha otkrivaju nam strukturu društava koja su hijerarhizovana i rascepkana, razdirana unutrašnjim sukobima oko teritorija i vlasti, a takvo stanje odlično izražava reč koja u engleskom jeziku glasi »feud«. To je oblik karakterističan za Kinu od najstarijeg doba pa do naših dana, za Japan sve do XIX veka, za arapsko i Otomansko carstvo i druge predele sveta. Tačna je Andersonova teza da se osnovni procesi odvijaju na političkom planu, ali on potcenjuje ulogu kulturno-verskih činilaca kojima je, na primer, Maks Veber s pravom poklonio veliku pažnju.

Istorijski razvitak i borba za liberalizaciju i demokratizaciju političkih i društvenih odnosa pokazali su prevaziđenost apsolutističkih režima i sistema i doveli do nestajanja ili menjanja takvih režima u pojedinim zemljama. Španija i Portugalija, posle diktature Franka i Salazara, primeri su zemalja koje su pošle tim putem. Ubrzani kolaps režima ili »implozija« sistema tzv. realnog socijalizma u toku kratkog perioda 1989—1990 inspirisana je težnjom ka demokratskim promenama. Ali, odsustvo demokratskih ustanova, tradicije i političke kulture u tim zemljama, s jedne strane, i opterećenost ekonomskim problemima, narasli agresivni nacionalizam i frustracija stanovništva, koja je proizvod dugotrajne represije i raskoraka između očekivanja i stvarnosti, s druge strane, prete ne samo novim apsolutističkim režimima zasnovanim na autoritarnom nacionalizmu nego i oštrim sukobima iz kojih su, istorijski posmatrano, redovno rezultirali apsolutistički režimi. Borba apsolutističkih i liberalnih režima, oblika i ideja karakteristična je, u različitoj meri, za sva društva. Zato je neophodna i korisna analiza

i kritika apsolutizma, koji se javlja u novim oblicima, kao novi i prikriveni *Levijatan*, kojem stoje na raspolaganju tako rafinirana i moćna sredstva (TV, moderni sistemi komuniciranja, elektronska kontrola stanovništva pomoću moćnih megakomputera itd.), koncentracije moći i represije o kakvima nisu mogli ni maštati stari samodršci, koji su sebe identifikovali sa državom. Moderni apsolutisti su mnogo veštiji i oni se rado predstavljaju kao sluge države ili u službi nacionalne ili verske ideje.

Vojislav STANOVČIĆ

LITERATURA

B. Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Lord and Peasant in the Making of the Modern World, Boston, Beacon, Press, 1957.

E. Kasirer, *Mit o državi*, Beograd, Nolit, 1972.
G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, SKZ, 1959 (postoje i kasnija fototipska izdanja).

H. Inaldzik, *Osmansko carstvo*, Beograd, SKZ, 1974.

M. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb, 1958.
M. Gavrilović, *Miloš Obrenović*, I—III, Beograd, 1908—1912.

P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London, NLB, 1977.

R. G. Collingwood, *The New Leviathan*, Oxford, Clarendon Press, 1942.

R. Lopez, *Rodenje Evrope*, Zagreb, Školska knjiga, 1978.

S. Jovanović, *Ustavno pitanje*, Beograd, 1908 (i u *Sabranim delima*, t. II, Beograd, Geca Kon, 1932) i *Ustavobranitelji i njihova vlada*, (u *Sabranim delima*, t. V, Beograd, 1933).

T. Hobz, *Levijatan*, Beograd, Kultura, 1961.

ARISTOKRATIJA

Pojam. — Verovalo se još u doba homerske Helade da je prirodni temelj političkog upravljanja i liderstva u nadmašivanju običnih ljudskih svojstava duha i karaktera, iz čega je

proisteklo uverenje da su vladanje i vrlina neraskidivo povezani, jer sposobnosti vladanja i upravljanja ne mogu biti bez posebnih intelektualnih i moralnih osobina. Sa počecima

demokratskoj kulturi, Filip Višnjić, Beograd, 1989.

J. Horton, and S. Mendus, (eds.), *Aspects of Toleration: Philosophical Studies*, Methuen, London, 1985.

P. King, *Toleration*, Macmillan, London, 1976.

S. Mendus, and D. Edwards, (eds.), *On Toleration*, Oxford University Press, Oxford, 1987.

TOTALITARIZAM

Pojam i značenje. — Termin totalitarizam nastao je od latinske reči *totus*, koja znači: sav, ceo, potpun. Potpunost se odnosi na stepen dominacije ili kontrole koja se nad društvom uspostavlja u određenom tipu političkog sistema. Reč je o potpunoj dominaciji, odnosno potpunoj podređenosti društva državi ili nekoj drugoj organizaciji.

Pojam totalitarizam korišćen je u veoma različitim značenjima, iako se javlja tek u trećoj deceniji dvadesetog veka. Ovaj termin su 1922. godine prvi upotreбили politički protivnici Benita Musolinija (Benito Mussolini), da bi kritikovali ciljeve italijanskog fašističkog pokreta. Musoliniju i drugim ideolozima fašističkog pokreta (najpoznatiji: Đovani Dentile — Giovanni Gentile i Alfredo Roko — Alfredo Rocco), učinilo se da su kritičari našli veoma dobar termina za fašističke ciljeve, pa je totalitarizam — naravno u afirmativnom značenju — od 1925. godine postao i deo njihovog sopstvenog rečnika.

Italijanski fašisti su termin *totalitarizam* vezivali ne samo za odredni tip političkog sistema ili države koji su sami favorizovali i izgrađivali već i za svoju političku partiju i ideologiju. Svi ovi politički fenomeni dobijali su kvalifikativ »totalitarni«, da bi se pokazala njihova originalnost i novina u odnosu na dotad postojeće, a naročito u odnosu na liberalnu političku filozofiju i na njoj zasnovane političke institucije.

Pridev *totalitarni* u fašizmu najčešće se koristio da bi označio karakter nove države (*stato totalitario*). Totalitarna država je sveobuhvatna i svaka ljudska aktivnost je državna aktivnost. Musolini je pisao da je za fašizam sve u državi, i ništa ljudsko ili duhov-

no ne postoji izvan države. U tom smislu fašizam je totalitaran, smatra Musolini, a fašistička država kao sinteza i jedinstvo svih vrednosti tumači, razvija se i vlada celokupnim životom naroda.

Na sličan način pojam *totalitarizam* korišćen je u prvih nekoliko godina postojanja španskog fašizma. Ideologija španske Falange takođe je govorila o »organskom, jedinstvenom, hijerarhijskom i totalnom režimu«, a ideja totalitarne države bila je, kao i Italiji, zasnovana na antiliberalnim i antipluralističkim načelima jedinstva i totaliteta. Međuratni fašistički pokreti u Francuskoj, Rumuniji i Japanu propagirali su totalitarizam na sličan način.

Nemački nacionalsocijalizam je manje koristio ovaj pojam, a više pojam »totalna država«, koji je najrazvijeniju elaboraciju dobio u delima najuticajnijeg ideologa nacizma, Karla Šmita (Carl Schmitt). Takva država je, po Šmitovom mišljenju, bila dužna da nadoknadi krupne nedostatke liberalizma i parlamentarizma. Liberalizam i demokratija se moraju odvojiti jedno od drugog, smatrao je Šmit, i objašnjavao da je demokratija pre svega *homogenost*, a u slučaju potrebe i izbacivanje ili uništenje *heterogenog*. Nacizam je tako u radovima ovog poznatog teoretičara (ali i drugih: Alfreda Rosenberga, na primer) dobio ideološku osnovnu za uspostavljanje »rasne čistote«. Rasizam je korišćen ne samo za političku nego i fizičku eliminaciju »neprijatelja totalne države«, u koje su, pre svih drugih, spadali Jevreji. Nacističko shvatanje totalitarizma nije bilo tako isključivo vezano za državu, kao u italijanskom fašizmu. Više se insistiralo na organskom jedin-

stvu koje postoji između mističnih pojmova naroda i države, preuzetih najviše iz devetnaestovekovnog nemačkog političkog romantizma.

Ideologija nacizma, koju je Šmit pokušao teorijski da uobliči, morala je da pronade političke oblike koji su organsko jedinstvo naroda i države mogli mnogo bolje da izraze od demokratije. Totalitarizam je bio ta pronađena formula, a totalna država, njegova nacistička varijanta. Šmit i drugi autori su potrebu za diktaturom pravdali obrazloženjem po kojem borba protiv pluralizma u stvari predstavlja borbu za demokratiju, odnosno za totalnu državu. U takvoj državi postoji jednorodnost države i naroda, a ne suprotnost države i društva, kako su govorili liberalni autori. Na jednorodnosti, smatra Šmit, počiva stvarni i pozitivni dodir između vođe i sledbenika, ali i uzajamna vernost. Šmitovi pravni spisi sadrže dotad nezabeleženo veličanje vođe nacističke države koja je zbog toga čak dobila i određenje »država-vođe« (*Führerstaat*) Vođa u ovakvoj državi ne postupa po pravu, već sam stvara pravo, a zbog specifičnog odnosa sa narodom, načelo podele vlasti ustupa mesto jedinstvu vlasti oličenom u vođi.

U svim drugim slučajevima, pojam totalitarizam bio je upotrebljavan u negativnom vrednosnom značenju. Već od početka 1930-ih godina, on je postao sinonim za tip političkih sistema suprotnih demokratiji, ali i karakterističnih po sveobuhvatnoj podređenosti društva državi ili drugim organizacijama (političkim partijama, verskim pokretima i sl.). Drugačije rečeno, pod totalitarizmom se, i bez širih obrazloženja, podrazumevala negacija osnovnih načela liberalne demokratije, a u njih se najčešće ubrajaju: vladavina prava, poštovanje osnovnih ljudskih i političkih sloboda i prava, podela vlasti i načelo ograničene, kontrolisane i smenljive vlasti.

Negativna određenja totalitarizma su mnogo brojnija od pozitivnih, što nije isključiva karakteristika istorije ovog pojma. Slična nedovoljno precizna određenja, mogu se naći i kod drugih često korišćenih pojmova političke nauke. Retko koji pojam je, međutim, tako mnogo upotrebljavan za vred-

nosnu diskvalifikaciju određenih političkih režima, njihovih ideologija i vodstava. Zanimljivo je da je na upravo takav način pojam totalitarizam upotrebljen prvi put i u *Rečniku Akademije nauka Sovjetskog Saveza*, objavljenom 1940. godine. Tamo se totalitarizam vezuje isključivo za »fašističke« režime, tj. za one koji su i sami sebe definisli na isti način.

Zapadnoevropsko i američko novinarstvo, pa i politika nauka, u to vreme su već nekoliko godina koristili ovaj pojam da bi njime opisali ne samo fašistički i nacistički već i sovjetski komunistički sistem pod Staljinovim rukovodstvom. Ta tri politička režima su i do danas ostala idealni tipovi totalitarizma, a mnogobrojni istraživači totalitarizma su svoje analize zasnivali najviše ili isključivo na njihovim primerima. Posle vojnog poraza italijanskog fašizma i nacionalsocijalizma na kraju Drugog svetskog rata i posle sprovođenja demokratizacije u ovim zemljama kroz nestajanje fašizma i nacizma, komunistički politički režim, ne samo u SSSR-u nego i u Istočnoj Evropi, postao je osnovni model za teorije o totalitarizmu, iako su se, pored drugih, totalitarnim nazivali i mnogi nedemokratski režimi zemalja tzv. trećeg sveta.

Teorijska određenja totalitarizma. —

Prema velikom broju stručnih radova sa temom o totalitarizmu, kao i prema većem broju pokušaja da se definiše ovaj fenomen, može se zaključiti, da je totalitarizam jedna od najzanimljivijih tema političke nauke i filozofije. Određenja totalitarizma se obično dele na esencijalistička i fenomenološka.

Esencijalistička određenja definišu totalitarizam pomoću jedne ili više njegovih suštinskih odlika, koje ga razlikuju ne samo od sasvim drugačijih političkih sistema (npr., demokratskih) već i od onih najsličnijih (npr., diktatura, despotija i drugih oblika autoritarnih sistema). Gotovo svi autori koji su pisali o totalitarizmu smatrali su ovaj politički sistem novim i jedinstvenim fenomenom, karakterističnim za XX vek. Većina analitičara je, isto tako, bila mišljenja da je totalitarizam neka vrsta korpusa zajedničkih odlika fašizma, nacizma i komunizma.

Hana Arendt, (Hannah Arendt) je ponudila jednu od prvih sistematskih analiza totalitarizma koju je napisala neposredno posle Drugog svetskog rata. U svojoj analizi izdvaja

teror koji su totalitarni režimi primenjivali kao njihovu karakterističnu odliku. Razliku između ranijih despotija i totalitarizma XX veka H. Arent nalazi u kvalitativno višem stepenu dominacije koju novi režimi uspostavljaju nad svojim podanicima. U oba slučaja podanici su izjednačeni u svojoj nemoći, ali dok u drugim vrstama nedemokratskih sistema pojedini nepolitički odnosi (porodični, kulturni) ipak opstaju, totalitarizam ukida svaku autonomnu aktivnost ljudi.

Veoma slično viđenje totalitarnog poretka je u isto vreme književno uobličio Džordž Orvel (George Orwell). U romanu *1984*, ovaj britanski pisac izložio je jednu antiutopiju budućnosti, koja je zapravo ubedljiva hiperbola totalitarizma kao mešavine nacizma i staljinizma. Osnovna odlika ove projekcije budućnosti ogleda se u potpunoj kontroli totalitarnog poretka nad ljudima. Ako se ima u vidu snažan i dugotrajan uticaj ove knjige u celom svetu, može se slobodno pretpostaviti da su predstave o totalitarizmu stvarane pre svega na osnovu nje.

Totalna kontrola i dominacija nad ljudima, o kojima govore pomenuta filozofsko-politička analiza i naučno-fantastični roman omogućene su, po mišljenju H. Arent, primenom terora u uslovima modernog masovnog društva. Spoj ta dva činioca rezultirao je totalitarizmom kao novim istorijskim fenomenom. Masovno društvo je po ovom shvatanju preduslov, a teror — suština totalitarne dominacije. Na ovaj način Hana Arent je produžila započete analize teoretičara tzv. masovnog društva, čiji su najpoznatiji predstavnici bili Gistav Le Bon (Gustave Le Bon), Gaetano Moska (Gaetano Mosca) i Ortega i Gaset (Ortega y Gasset). Oni su pojavu diktatura novog tipa u dvadesetom veku objašnjavali propašću liberalnog sistema vrednosti i institucija. Masovni društveni pokreti marginalnih slojeva, predvođeni harizmatiskim vođama, srušili su dotadašnje poretke i nametnuli nove oblike političke organizacije.

Za Hanu Arent teror je ispunjenje zakona totalitarnih društvenih pokreta. Kao što se iz totalitarnih ideologija može zaključiti, osnovni cilj terora je pomaganje zakonima *Prirode* (u nacističkoj ideologiji), odnosno *Istorije* (u ko-

munističkoj) da se raskinu lanci koji ih spuštavaju, odnosno da se onemogući svaka ljudska akcija koja bi mogla da predstavlja prepreku ostvarenju ovih zakona. Zato totalitarni pokreti, odnosno njihova vodstva, ne pretenduju na pravednost ili mudrost po sebi. Oni, navodno, samo ostvaruju prirodne ili istorijske zakone. Iz ove perspektive, kaže H. Arent, teror postaje legalan upravo kao zakon jedne natčovečanske sile — Prirode ili Istorije. A u njihovo ime dozvoljeno je sve — nezakonito mučenje i masovno ubijanje ljudi u zatvorima i u koncentracionim logorima, istrebljivanje čitavih naroda i mnogobrojnih političkih neprijatelja, osvajanje tuđih teritorija.

Prema drugim istraživanjima, uočeno je da se u totalitarizmu izuzetan značaj poklanja ideologiji. Najrazvijeniju teoriju totalitarizma sa stanovišta mesta ideologije u njemu dao je francuski politički filozof Rejmon Aron (Raymond Aron). Aron je upravo ideologiju smatrao suštinskom novinom totalitarizma u odnosu na slične režime u istoriji. Po njegovom mišljenju, ideologija nije sredstvo totalitarizma, već obratno — totalitarizam je politička posledica, odnosno oteletvorenje ideologije u društvenom životu. Aron je pisao da ideologija daje despotizmu novi lik, jer prvi put podrazumeva ostvarivanje tako radikalnih ciljeva kao što su potpuna promena ne samo dotadašnjeg društva već i samog čoveka, odnosno njegove prirode. Zbog specifičnog odnosa totalitarnih režima i njihovih ideologija, Aron je te režime nazivao »ideološkim« ili »ideokratijama«. U jednoj od prvih knjiga o totalitarizmu, objavljenoj 1953. godine, poljski pesnik i esejista Česlav Miloš (Czeslaw Milosz) za ove režime koristi sličan izraz — »logokratije«.

Na osnovu svoje esencijalističke definicije totalitarizma, u kojoj se naglašava značaj ideologije, Rejmon Aron je totalitarizam fenomenološki opisao u pet tačaka. Svako totalitarno uređenje, po njegovom mišljenju, odlikuje se: *prvo*, političkom partijom koja monopolizuje celokupnu političku aktivnost; *drugo*, ideologija je osnovni pokretač politike i na taj način zvanična državna istina; *treće*, da bi širila ovu istinu, država rezerviše za sebe monopol sredstava prinude i ubeđivanja;

četvrto, većina ekonomskih aktivnosti je podređena državi i na taj način su te aktivnosti postale i deo države; peto, budući da se svaka ljudska aktivnost u načelu smatra državnom i da je podređena ideološkim postulatima, greške počinjene u ekonomiji mogu da postanu i ideološke greške.

Na sličan karakter i značaj ideologije totalitarnih poredaka ukazuje i američki politikolog Zbignjev Bžežinski (Zbigniew Brzezinski). Nekoliko godina nakon što je učestvovao u formulisanju najpoznatije definicije totalitarizma, Bžežinski izdvaja tri razlike koje totalitarizam ima, kako u odnosu na »tradicionalne« diktature, tako i u odnosu na totalitarne elemente predindustrijskih društava ili u odnosu na savremene jednopartijske političke režime. Prva razlika je u tome što ideologija totalitarizma pruža totalnu kritiku prethodnih oblika društvene organizacije, ali daje i recept za potpunu rekonstrukciju društva i čoveka. Drugo, zbog apsolutističkog karaktera svoje ideologije, totalitarni pokreti ne ograničavaju svoju vlast iz moralnih ili drugih sličnih razloga (npr. zakonskih) i smatraju opravdanim čak i najbrutalnije postupke kojima učvršćuju svoju vlast i propagiraju svoju ideologiju. Treća novina kojom totalitarizam obogaćuje dugu i bogatu istoriju nedemokratskih režima sastoji se u tome što kombinacija prva dva navedena činioca, povezana sa uverenjima aktivnih članova pokreta, proizvodi u pokretu »organizacionu prinudu«. Tom prinudom se, kaže Bžežinski, apsorbuju ili uništavaju sve društvene grupe koje mogu da predstavljaju makar i pasivni otpor potpunom potčinjavanju društva totalitarnom pokretu.

Britanski istoričar Hju Siton-Votson (Hugh Seton-Watson) izdvaja tri specifične crte totalitarizma: *prvo*, koncentraciju ukupne političke, ekonomske i duhovne vlasti u istim rukama; *drugo*, odsustvo moralnog autoriteta, nezavisnog od volje političkog vođstva; *treće*, nepostojanje bilo kakve autonomije privatnog života.

Više istraživača totalitarizma smatralo je da je njegova suština u tome što on briše se granice između države i društva. Francuski filozof Klod Lefor (Claude Lefort) ukazuje na to da u totalitarizmu država potpuno apsor-

buje građansko društvo i da je takvo etatizovano društvo konstruisano na osnovu analogije sa živim organizmima, što predstavlja negaciju svake mogućnosti autonomije unutar sistema.

Mađarski filozofi Agneš Heler (Agnes Heller), Ferenc Feher i Đerd Markuš (György Markus) totalitarizam definišu kao odstranjivanje bilo kakvog pluralizma. Totalitarničko društvo je, po njihovom mišljenju, političko društvo koje nastaje podređivanjem i uništavanjem građanskog društva. Političko društvo podrazumeva jedinstvo privatnog i javnog sektora, jedinstvo čoveka i građanina.

Fenomenološke definicije totalitarizma prikazuju njegove najvažnije činioce. Autor najpoznatije definicije ove vrste je Karl Fridrih (Carl Friedrich). On je svoju definiciju menjao i dopunjavao više puta od sredine pedesetih godina XX veka do kraja 1960. godine. Zajedno sa Z. Bžežinskim, godine 1956, definisao je tzv. totalitarni sindrom koji je trinaest godina kasnije, u konačnoj Fridrihovoju verziji, imao sledeće osnovne odlike: *prvo*, zvaničnu totalističku ideologiju; *drugo*, jednu monolitnu, hijerarhijski organizovanu masovnu partiju, koju obično predvodi diktator; *treće*, razvijenu tajnu policiju; *četvrto*, tri vrste monopolističke kontrole: nad sredstvima masovnog komuniciranja, armijom i organizacijama centralno-planske privrede.

Po mišljenju britanskog politikologa Leonarda Šapira (Leonard Schapiro), elementi Fridrihovog opisa totalitarnog sindroma bili su uglavnom dobro odabrani, ali u njima su izmešane dve stvari: karakterne odlike ovog tipa režima i instrumenti vladanja. Šapiro je zato ponudio svoje određenje totalitarizma, koje je mešavina esencijalističkog i fenomenološkog pristupa. U karakterne odlike (ili »konture«) totalitarizma, po ovom shvatanju, spadaju: vođa, podređenost pravnog poretka, kontrola nad privatnom moralnošću, stalna mobilizacija i legitimnost utemeljena u masovnoj podršci. Instrumenti vladanja, zajednički svakom totalitarnom poretku su, po Šapirovom mišljenju: ideologija, partija i administrativna mašinerija države.

Pojam totalitarizma nije korišćen samo za označavanje fašizma, nacizma i komunizma.

Američki filozof Herbert Markuze (Herbert Marcuse) smatrao je da totalitarizam karakteriše sva moderna industrijska društva, uključujući i ona koja se, kao recimo Sjedinjene Američke Države, smatraju društvima, sa starijim i uglednim demokratijama. Po mišljenju ovog levičara, totalitarizam nije samo terorističko upravljanje društvom već i neterorističko, ekonomsko-tehničko upravljanje koje se obavlja preko manipulacije potrebama. Drugim rečima, totalitarizam ne čini samo određeni oblik vladanja i partijskog upravljanja nego i određeni sistem proizvodnje i raspodele, koji može biti kompatibilan sa pluralizmom partija, medija i suprotstavljenih moći.

Posmatrana iz slične perspektive, današnja Švedska je proglašavana totalitarnom, ukoliko su u njoj na vlasti socijalisti. Takva gledišta su vrlo retka, ali zato istraživači sasvim različitih orijentacija uglavnom se slažu da političke sisteme mnogih zemalja »trećeg sveta« s pravom treba okvalifikovati kao totalitarne, bez obzira na to da li je njihova zvanična ideologija islamski fundamentalizam (kao u Iranu) ili marksizam-lenjinizam (kao u NR Koreji).

Posttotalitarizam. — Teorije o totalitarizmu bile su predmet velikih i različitih kritika. Jedna grupa kritičara tvrdila je da se zbog velikog broja interpretacija fenomena totalitarizma ovaj pojam ne može koristiti kao precizno i korisno analitičko sredstvo. Drugi prigovaraju zbog vrednosne opterećenosti pojma koji je najčešće bio korišćen za kritiku jedne vrste političkih sistema a, istovremeno, i afirmaciju druge. Američki sovjetolozi Bendžamin Barber (Benjamin Barber) i Herbert Spiro (Herbert Spiro) među prvima su totalitarizam prikazali kao »osnovu američke kontraideologije u hladnom ratu« i predložili da ga se istraživači klone u društvenim naukama.

Prigovori teorijama o totalitarizmu, stizali su i zbog toga što se smatralo da se njime utvrđivala statička koncepcija politike, a iz te perspektive nisu mogle da se objasne promene do kojih je dolazilo i u totalitarnim sistemima. Vrlo brzo, takođe, shvaćeno je da zagovornici teorija o totalitarizmu najčešće in-

terpretiraju političke sukobe unutar veoma suženih okvira. Predstava o monolitnom karakteru totalitarnih sistema se u drugačijem metodološkom okviru pokazala kao mit, a opisi totalitarnog sindroma predstavljali su prvenstveno studije režima, dok je izostalo objašnjenje šire društvene zasnovanosti političkih sukoba i političkih institucija. Najzad, kritičari su više puta ponovili da je poistovećivanje fašizma, nacizma i komunizma u mnogim slučajevima više štetilo nego koristilo daljim analizama, jer su olako i unapred zapostavljane razlike koje između tih režima postoje. Na sličan način, zbog apriorne ubeđenosti da su totalitarni sistemi sasvim osobeni i slični samo međusobno, previdane su one njihove karakteristike koje se mogu naći i kod drugih tipova političkih sistema.

Na Zapadu se o totalitarizmu najviše pisalo od kraja četrdesetih godina XX veka do kraja 1960. godine. Posle toga, totalitarizam je od strane većine zapadnih istraživača pomijan uglavnom povodom kritika kojima je taj koncept bio izložen. Broj nesumnjivih poklonika neke od teorija o totalitarizmu radikalno je smanjen u korist više konkurentskih paradigmi kojima su se objašnjavali priroda i funkcionisanje poststalinističkih komunističkih režima.

Na drugoj strani, istočnoevropska kritička inteligencija je zapadne teorije o totalitarizmu počela da otkriva tek krajem šezdesetih godina ovog veka. Disidenti iz ovih zemalja u najvećoj meri prihvatili su nalaze klasičnih istraživanja totalitarizma, jer su u njima prepoznali društvo u kojem su živeli. Činilo im se da su najzad pronašli onaj dugo traženi analitički i metodološki okvir uz pomoć kojeg će moći da objasne posebnost komunističkih režima. Zato je popularnost teorija o totalitarizmu u ovim intelektualnim krugovima rasla upravo u vreme kad se na Zapadu smanjivala.

Kritička inteligencija Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza brzo je uvidela da su zapadne teorije o totalitarizmu na više načina manjkave i da će bez »unutrašnje perspektive« to sve više biti, ukoliko ne uzimaju u obzir

dalje promene poststaljinističkog komunizma. Neki zapadni autori su promene shvatili ozbiljno, pa su preformulisali teorije o totalitarizmu.

Stvorene su tzv. prelazne paradigme, odnosno istraživački modeli koji su, pored novina, zadržali dosta elemenata kritikovanih teorija o totalitarizmu. Polazišve ovih novih modela bilo je određenje poststaljinističkog društva kao »totalitarizma bez terora«. Sa izuzetkom terora, tvrdili su mnogi pisci, mnogo toga se promenilo u komunističkim društvima. Teoretičari su zaključili da su to i dalje »upravljana«, »monoorganizaciona« ili »birokratska« društva, takođe potčinjena jakoj partijskoj državi, čiji je cilj regulisanje celokupnog društvenog života. Izuzetno moćna vladajuća grupa polaže pravo na ekskluzivno naučno znanje o društvenim i istorijskim zakonima i, na osnovu tog prava, niče ne samo praktična nužnost nego i moralna potreba da ta grupa i dalje planira, upravlja i koordinira društvene procese.

Razlika između totalitarne i posttotalitarne paradigme je u tome što potonja više ne vidi apsolutnu moć koja počiva na vlasti. Vladajuća elita ne mora da se menja u pogledu želje za neograničenom vlašću, ali takva vlast je postala nemoguća u sve složenijem i razuđenijem društvu. Ona već mora da se pravda »naučnim« razlozima, ali i da se sukobljava sa suparničkim moćima unutar, pa i van aparata vlasti. Gubitkom masovnog terora kao svog sredstva, vlast je prinuđena da volju sprovodi drugim sredstvima, čiji efekt nije uvek izvestan.

Najpoznatije objašnjenje posttotalitarizma dao je češki pisac Vaclav Havel. Prefiks »post« ne znači, upozorava Havel, da sistem više nije totalitaran, već samo da je totalitaran na drugačiji način i to kako od klasičnih diktatura, tako i od svog ranijeg lika. Prva tačka razlikovanja tiče se stabilnosti komunističkog posttotalitarizma. On nije ograničen na male prostore, već se pruža duž celog jednog vojno-političkog bloka, a lokalne krize unutar postojeće nuklearne ravnoteže mogu se lako

rešiti vojnom intervencijom ostatka bloka. Drugo, dok klasičnim diktaturama obično nedostaju istorijski koreni, posttotalitarizam sovjetskog bloka i dalje može da se prikazuje kao nastavak radničkih i socijalističkih pokreta iz IX veka. Treće, ideologija komunističkog posttotalitarizma predstavlja razumljiv i fleksibilan sistem sekularizovane religije, koji nudi objašnjenje i utehu u zamenu za privlačno odricanje od naprezanja sopstvenog razuma, kao i od svoje savesti i odgovornosti. Četvrto, dok klasične diktature uvek sadrže bar malo mogućnosti za improvizaciju i pojavu opozicije, naš sistem je, govorio je Havel, do krajnjih granica razvio mehanizme direktne i indirektno manipulacije celog stanovništva tako da je svaki otpor unapred osuđen na neuspeh. Peto, posttotalitarizam ne poznaje više revolucionarno uzbuđenje, heroizam i posvećenost, koji se javljaju u klasičnim diktaturama. Sovjetski blok je postao integralni deo sveta i na sličan način tri sve društvene, intelektualne i psihološke posledice potrošačkog i industrijskog društva.

I mnogi drugi istočno-evropski i sovjetski intelektualci pisali su o posttotalitarnoj fazi komunizma u svojim zemljama, pokušavajući da objasne pre svega dugotrajnost i relativnu stabilnost ovih sistema, bez primene terora na stari način, opisan u klasičnim teorijama o totalitarizmu. Opšti zaključak svih ovih istraživanja bio je da je totalitarizam promenio sredstva, ali ne i suštinu. Glavna odlika totalitarizma ostala je njegova sposobnost da ograniči svaku nezavisnu akciju u bilo kojoj sferi aktivnosti. To nema direktne veze sa stepenom nasilja ili terora koji se koristi. Vlast ostaje totalitarna čak i kad su oblici presije manje vidljivi.

Od otvorenog terora vlast je u poslednjim godinama postojanja komunističkih režima u Evropi prešla na suptilnije metode. Sve više oslanjala se na velike mogućnosti koje pruža prevlast ideologije kao institucionalizovane laži. Varirajući ovu Orvelovu temu, Lešek Kolakovski (Leszek Kolakowski) je najbolje objasnio funkciju laži u totalitarnom sistemu.

Sistematski uništavajući istorijsko pamćenje i manipulišući svim informacijama na totalitarnom jeziku, totalitarni režim razara sam kriterijum istine. To može da vodi do relativizovanja svih istina i laži, a jedini izlaz iz ovog začaranog kruga mnogi istočnoevropski intelektualci videli su u Havelovom predlogu da se totalitarizmu treba suprotstaviti »životom u istini«.

Naglim i neočekivanim slomom evropskih komunističkih režima krajem 1989. godine obnovilo se interesovanje za teorije o totalitarizmu i mnogi stavovi u njima uprkos kritikama koje su trpeli, ponovo su se učinili valjanima. To se posebno odnosilo na tvrdnje više istraživača totalitarizma da će se ovaj sistem, suočen sa kritičnom masom zahteva za promenama, pre raspasti nego menjati. Tako se i dogodilo i na taj način totalitarizam je prestao da bude evropski fenomen. Na vanevropskim prostorima i u vremenu posle sloma i fašizma i nacizma i komunizma, totalitarizam, ili bar totalitarne tendencije, verovatno će i dalje postojati, ali bez većeg značaja i uticaja na svetsku političku istoriju.

Jovica TEOKAREVIĆ

LITERATURA

- C. Friedrich, ed., *Totalitarianism*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1954.
- C. Friedrich, M. Curtis, B. Barber, *Totalitarianism in Perspective, Three Views*, Praeger Publishers, New York, 1969.
- C. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1956.
- H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Braće Jovanovich, New York, 1951.
- J. Goldfarb, *Beyond Glasnost. The Post-Totalitarian Mind*, The University of Chicago Press, Chicago, 1989.
- J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Macmillan, London, 1952.
- L. Schapiro, *Totalitarianism*, Macmillan, London, 1972.
- M. Jänicke, *Totalitare Herrschaft — Anatomies eines politischen Begriffes*, Duncker Humbolt, Berlin, 1971.
- R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Gallimard, Paris, 1965.
- Totalitarismes*, sous la direction de Guy Hermet, Economica, Paris, 1984.

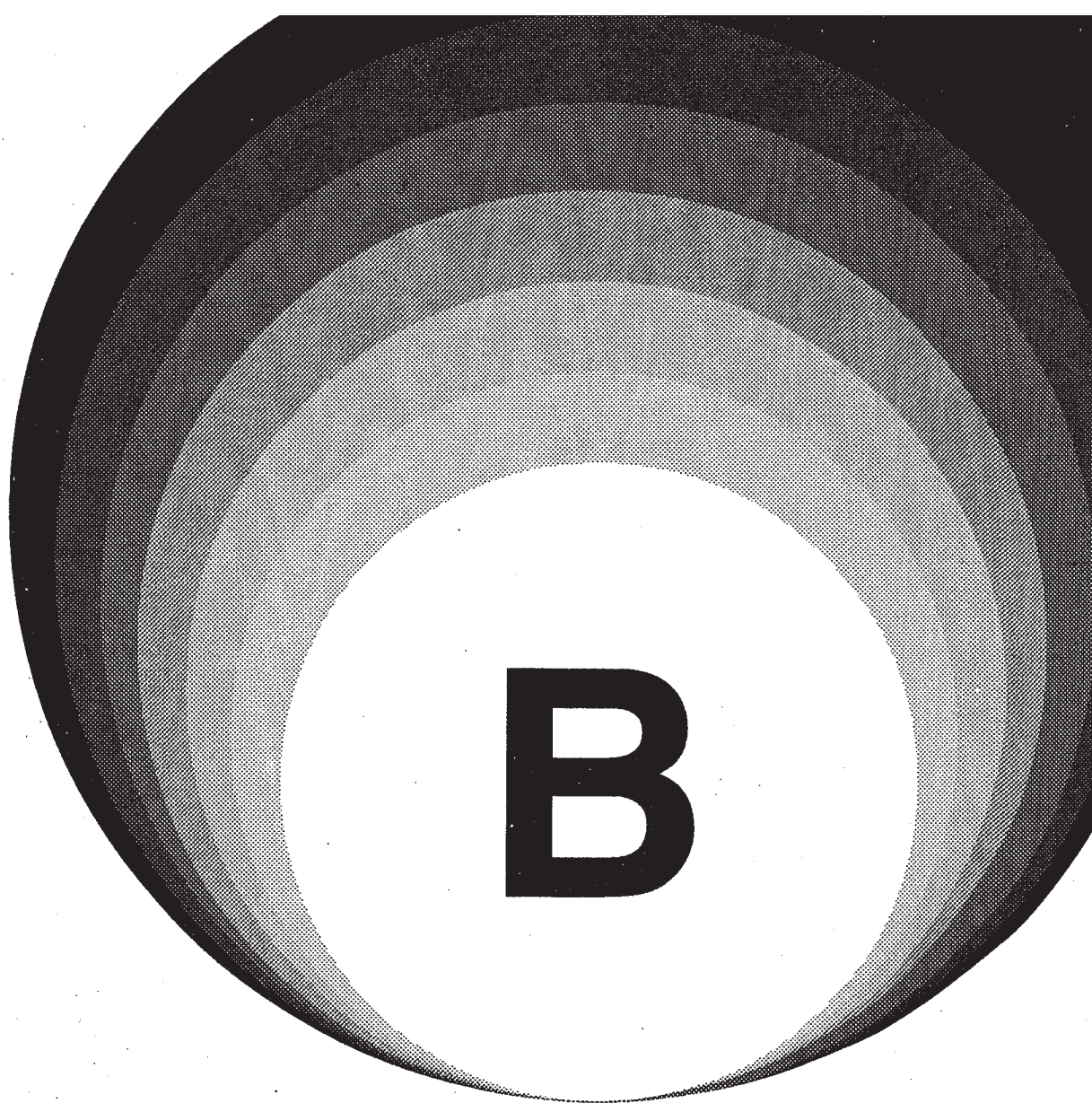
TOTEM

Poreklo i značenje pojma. — Reč *totem* potiče iz jezika plemena Odžibava gde obeležava odnose srodstva u egzogamnoj zajednici. Totem se najčešće vezuje za biljku ili životinju, simboličke zaštitnike klana. Istovremeno, ovaj termin se koristi da obeleži jedan od tipova prvobitne religioznosti, kao i društvene norme i organizaciju različitih »primitivnih« društava.

Totem se specifično vezuje za određenu društvenu grupu koja totem koristi (obožava), tako da su oni različiti, zavisno od toga gde i pod kakvim uslovima grupe žive (medved, gušter, koza, zmija, hrast, lav, imela, itd.). On je uvek obeležje egzogamnih zajednica, to jest onih koje za pravilo imaju da se bračni odnosi mogu uspostavljati samo izvan totem-

ske grupe. U najvećem broju slučajeva odnosi se na matrilinearne srodničke odnose, mada ne isključivo.

Totem je nasledan i često vezan za mitove stvaranja kao i za osnovne običajne i moralne norme zajednice. On reguliše odnose između krvnih srodnika, ali i odnose van totemskog klana. Totem je uvek tabuisan, zaštićen zabranama koje se mogu prekoračiti samo u ceremonijalnim, ritualnim prilikama. Postoji mišljenje da je odatle nastao običaj da i u civilizovanim društvima postoje »svete« životinje koje se ne smeju jesti, mada se moderna antropologija dvoumi oko takvog tumačenja. Budući da je vezan za tabu, totem se vezuje i za niz zavisnih pojava: za odnos između

BIROKRATIJA

Termin i pojam. — Termin birokratija je skovao francuski ekonomista Gurno (M.V. de Gournay, 1712—1759) od francuske reči bourrete (gruba tkanina kojom su presvlačeni činovnički stolovi, po čemu je činovnički ured nazvan biro) i grčke reči kratein (vlast, vladavina). Od nastanka, termin je objašnjavan na razne načine, što je posledica različitih shvatanja uloge uprave, a višeznačan je postao i pojam birokratija kad se učvrstio u nauci o društvu.

U nauci su rasprostranjena tri glavna načina upotrebe pojma birokratija: (a) prva i najtradicionalnija upotreba je u političkoj nauci. Birokratija je shvaćena kao vladavina uz pomoć činovničkih ureda. Drugim rečima, to je vladavina uz pomoć državnih službi u ko-

jima sede imenovani, a ne birani funkcioneri hijerarhijski organizovani i zavisni od suverenog autoriteta. To je vladavina prava i potretka, ali, istovremeno, i vlast bez učešća podvlašćenih; (b) drugo značenje pojma je vezano za M. Vebera (Weber), a koriste ga pretežno sociolozi i istoričari. Birokratizacija je racionalizacija kolektivnih aktivnosti. To je centralizovani sistem državnih organizacija koji počiva na razvijenoj mreži bezličnih pravila, funkcionalnoj specijalizaciji i odgovornosti nosilaca službi; (c) u trećem, negativno-kritičkom, značenju birokratija je sinonim spore, aljkave, koruptivne i neodgovorne kancelarijske službe koja je istovremeno sklona zloupotrebi vlastitog položaja.

Opšti sintetički pojam-birokratija sažima u sebi najvažnije sadržaje sva tri pomenuta značenja. Birokratija je sloj činovništva razvrstanog u hijerarhiju koje obavlja upravne delatnosti prema pisanim, apstraktnim i jednoznačnim pravnim normama. Birokratizacija je neizbežan proces u organizaciji svakog složenog društva. Usled tog procesa, ljudski odnosi gube neposrednost i postaju posredni, a treće osobe, javni ili privatni funkcioneri, na manje ili više uticajnim položajima, stiču autoritet i regulišu ljudsko ponašanje. Birokratija je pretežno oruđe političke vlasti iako u izvesnim situacijama može i sama bitno uticati na vršenje vlasti. Nebirokratski aparati vlasti počivaju na ličnoj lojalnosti gospodaru (npr. sluge u feudalizmu) ili osećajnoj vezi podanika i gospodara, koja može biti regulisana usmenom tradicijom (harizmatički i nacionalni vođi), dok birokratija počiva na bezličnim odnosima i pokorava se pisanim propisima. Izvedenica *birokratizam* nije nikakav sistem vlasti već načelo uspostavljanja jedne organizacije. Birokratizam istovremeno označava ponašanje i specifičnu »stalešku« svest činovništva koje se opire javnosti, pa čak i vlastitim bezličnim pravilima. Odnos manje ili više bezličnog birokratskog aparata i političkih naredbodavaca je tokom istorije regulisan različito, zavisno od stupnja podele rada i diferenciranosti društvenih delatnosti, političke organizacije i različitih oblika društvene svesti.

Istorijski oblici. — Birokratija je nastajala svuda gde su velike grupe ljudi na velikom prostoru stajale pred zadacima koji su iziskivali centralističko planiranje. Iako je razvijena novovekovna birokratija počela da se stvara u evropskim apsolutističkim monarhijama XVI i XVII veka, njeni značajni oblici sreću se znatno ranije. Mali republikanski gradovi-države iz klasičnog antičkog doba nisu imali potrebu za profesionalnim činovničkim aparatom, pored ostalog i stoga što su najvažnije službe bile vremenski ograničene. Nasuprot tome, u starom Egiptu i Vavilonu i II i III milenijumu pre n.e. bilo je prilično razvijeno i hijerarhijski organizovano svešteničko činovništvo. Osim obavljanja upravnih aktivnosti, ono se staralo o održavanju magijske zamisli života koja je

počivala na uspehu brižljivo proračunatog sistema navodnjavanja. Sličnu ulogu je imao birokratski aparat u staroj Kini, Indiji i carstvu Inka, gde je organizovana uprava nadzirala navodnjavanje i rad u poljoprivredi. I temelji moći patrimonijalne birokratije u Kini bili su pre svega izgradnja kanala i ogromnih vojnih građevina. Patrimonijalizam je prisutan svuda gde se vlast vrši na osnovu potpuno ličnog prava poglavara države koje izvire iz neprikošnovenosti tradicije. Premda relativno nezavisna, sve do novog veka birokratija je nosila pečat patrimonijalizma. U razvijenim antičkim državama činovništvo je regulisalo delatnosti potčinjenih klasa prema utvrđenim pisanim propisima. Za razliku od ovih država koje su ostavile traga u istoriji, postojanje velikih crnačkih carstava i sličnih tvorevina bilo je efemerno, labilno, nepostojano i prolazno, pre svega usled odsustva činovničkog aparata. Organizacija antičke birokratije se istorijski prenosila iz Egipta posredstvom helenizma na antički Rim, potom na Vizantiju, a kasnije na srednjovekovnu državnu upravu ruskog i islamskog istoka i germansku i romansku državnu tradiciju. Krupan uticaj na razvoj i usavršavanje birokratije imalo je pisano rimsko pravo, iako se, uprkos postojanju razvijenog činovništva, Rimsko carstvo iznutra lako raspalo jer je raspodela državnih nameta podsticala naturalnu privredu. Dakle, postojane birokratije nema bez moderne tržišne proizvodnje.

Naredni značajan uticaj na razvoj evropske birokratije je izvršila hrišćanska crkva, a naročito katolička hijerarhija. U evropskoj kontinentalnoj tradiciji, srednjovekovni kler rimokatoličke crkve prvi je oblik razvijene birokratije. Razlog je jednostavan. Najčešće su se samo među klerom mogli naći pismeni, pa čak i onda kada nisu bili pismeni ni mnogi kraljevi i kneževi. Naravno da je pismenog činovništva bilo i u pravoslavnoj i protestantskoj crkvi, judaizmu i islamu. Poznata je aktivna politička uloga ovih birokratija koja je rasla sa snaženjem religije. Tako, dok je sekta raspolagala samo »upravnim štabom«, crkva je imala izgrađenu birokratiju, a kada bi sekte postajale slobodne crkve, upravni štab bi se granao u birokratiju. Sred-

njovekovna katolička crkva je ponajviše uticala na izgradnju administracije i bila u Evropi uzor svetovnim vladarima pri stvaranju državnog aparata. Ona je nasledila i sačuvala organizacionu veštinu pozne rimske civilizacije i izgradila razgranatu i pregledno raščlanjenu mrežu duhovnog činovništva. Birokratija je prodirala uklaњanjem svih samostalnih lokalnih posrednih vlasti i njihovim pretvaranjem u čiste funkcionere pape. Pri tom je katolička crkva stvarala korisno i prilježno kontrolisano lokalno svetovno činovništvo koje se staralo o održavanju njenih velikih poseda i prikupljanju crkvenih poreza.

Od svetovnih uzroka razvoja savremene kontinentalne birokratije najvažniji su vojni i ekonomski uzroci. U ranom feudalizmu centralna kraljevska vlast kod franačkih vladara nije se oslanjala na postoјane činovnike, već na vazale koje je vezivala jedino zakletva vernosti. Posle uspešnih osvajanja kraljevsko pravosuđe nije moglo trajno da opstane na većem području već je prelazilo u ruke lenških feudalaca. Kralj je bio prvi među jednakima koji je odluke donosio uz saglasnost skupštine biskupa i vlastele. Tek krajem XII veka u skupštinu prodiru prvi profesionalni kraljevski činovnici.

U Francuskoj je ponajpre monarh uvideo da su mu potrebni ljudi koji isključivo obavljaju administrativne funkcije i zavise od moći koju im monarh pruža. Javljaju se začeci birokratske uprave, a na dvoru se lična pratnja odvaja od činovništva koje obavlja političke i upravno-tehničke poslove. Broj pismenih službenika u uredima je snažno porastao početkom XIV veka u Francuskoj. Stoleće kasnije, pojava vatrenog oružja počela je potkopavati feudalnu ustanovu lena. Srednjovekovnu rittersku vojsku zamenjuje stajaća vojska, za čije je održavanje bio neophodan novac. Uvode se redovni porezi i budžeti, o kojima se starala finansijska birokratija. Ratni poduhvati i snabdevanje vojske postaju obimni i složeni poslovi i nastaju preduzeća sa razgranatom birokratskom strukturom. Kraljevog glasnika zamenjuje službenik vezan za radno mesto, a finansijski, pravni i

vojni zadaci podstiču stvaranje posebne mreže kraljevskog činovništva. Slabljenjem staleškog feudalizma početkom novog veka širi se obim zadataka centralne vlasti, a finansijske i pravosuđe postaju samostalna upravna područja. Birokratija se širi i diferencira. Navedeni procesi nisu u Evropi ravnomerno napredovali. Najbrže su se odvijali u Francuskoj. U Nemačkoj su kasnili zbog teritorijalne rascepanosti, da bi snažno krenuli u Pruskoj u XVII veku. U Engleskoj je broj kraljevskog činovništva bio još manji jer birokratizaciju na Ostrvu nije mogla ubrzati velika kopnena vojska, koje nije bilo kao u državama sa velikim kopnenim granicama. Ovde će tek u XIX veku, u »kapitalizmu mornarice«, strogom birokratizacijom kraljevskih finansija porasti moć i ugled činovništva. U Rusiji je razvoj birokratije ponajviše zaostajao zbog duge vladavine Mongola. Slično Zapadu, odlučujući podsticaj birokratizaciji bile su promene u organizaciji vojske i prelaz na stajaću vojsku. Petar Veliki u XVIII veku, a potom Katarina II i Aleksandar II su nastojali da rusku istočnjačku despotsku državu učine evropskom tako što su joj nakalemili birokratske ustanove evropskih apsolutističkih monarhija XVII i XVIII veka. U apsolutnoj monarhiji vazali su postali državni činovnici, čija je dužnost sprovođenje državnih zakona, a činovnici finansijske i poreske uprave, pored oficira (takode službenika), postaju najmoćnija društvena grupa. U apsolutnoj evropskoj monarhiji birokratija postaje oslonac, pa i relativno samostalni subjekt vlasti. Činovništvo raste, usložnjava se i stiče veću moć.

Najvažniji podsticaj razvoju birokratije je pružio kapitalizam. U privredi je kapitalističko preduzeće zahtevalo predvidljivo i postojano pravo, sudstvo i upravu. Kapitalizmu je bio neophodan činovnički aparat koji se rukovodi bezličnošću, nasuprot feudalnim porecima koji se temelje na ličnom poštovanju i milosti gospodara. Morala je nestati staleška pravna nejednakost koja je sputavala razmah slobodne konkurencije. Tržište je tražilo birokratiju koja bi se starala o poštovanju njegovih zakona. U kapitalizmu se javljaju i različito razvijena naučna proučavanja birokratije. Naj-

važnije teorije su bile teorije K. Marksa i M. Vebera, koje su kasnije, uz manje ili više kritičnosti, prihvatane i modifikovane.

Razvijene teorije o birokratiji. — Iako se većina pisaca slaže da je birokratija uglavnom neizbežna osnova društvene organizacije, postoje dva osnovna oprečna pristupa u oceni njene racionalnosti, koji su vezani za imena K. Marksa i M. Vebera. Za Vebera je birokratija racionalni oblik društvene organizacije koji treba usavršavati, dok je to za Marksa otuđeni oblik koji valja prevladati. Oba pisca su istraživala birokratiju prvenstveno u državnoj upravi, a razlike u oceni su potekle iz oprečnog shvatanja prirode države. Za Marksa je država pre svega oruđe vladajuće klase, dok je kod Vebera ona legitimni posednik monopola na fizičko nasilje. Kod obojice država i moć su zavičaj i prirodna sredina birokratije. Izvor birokratske vlasti je opšta potreba za redom u upravljanju svakim složenim društvom.

U kapitalizmu je to potreba za proračunljivošću ponašanja poretka koji počiva na privatnoj svojini, tržištu i pravnoj jednakosti, opštosti zakona, racionalizaciji i industrijalizaciji. Marks je isticao da je birokratija oruđe buržoazije. Ona teži da postane država u državi i važi samoj sebi kao poslednji krajnji cilj države. Oba pisca su se slagala da se birokratija regrutuje na osnovu stručnog znanja i poznavanja službene tajne. Ali njihove ocene se razilaze kad je u pitanju opis strukture organizacije i načina rada birokratije. Polovinom prošlog veka Marks je osporavao funkcionalnost birokratske hijerarhije, tvrdeći da se viši i niži krugovi uzajamno obmanjuju. Po njemu je opšti duh birokratije tajna, misterija koja se u njoj održava uz pomoć hijerarhije, a prema spoljnim faktorima istupa kao zatvorena korporacija. U celini uzev, država je privatna svojina birokratije. Početkom XX veka Veber nije sumnjao u funkcionalnost birokratske hijerarhije; takođe je uočavao značaj službene tajne za birokratiju, a kao glavnu njenu crtu je isticao vršenje službe po opštim pravilima, utvrđenu stručnost, formalno i bezlično službeno ophođenje, pri čemu su ovlašćenja i nadležnosti vezani za službu, a ne za ličnost. Dok je Marks pisao da unutar

birokratije caruje karijerizam, spiritualizam i grubi materijalizam, Veber je kao njenu vrlinu isticao vernost službenoj dužnosti i poslušnost. Za njega je birokratija, po preciznosti, marljivosti i disciplini formalno najracionalniji oblik uprave. Pod uticajem anarhista, Marks je smatrao da nedržavna zajednica u budućnosti može postojati bez birokratije, dok je Veber realnije uočavao da je birokratska uprava sa kvalifikovanim specijalistima sudbina u savremenim industrijskim društvima. Veberova zamisao birokratije je teorijski razvijenija i istorijski obuhvatnija od Marksove. Marks je, pre svega, istraživao prusku državnu upravu, dok je Veber zaključivao na temelju opsežnih sociološko-istorijskih istraživanja od antike do našeg veka. U tom pogledu je njegovo delo potpunije i plodnije po nizu zanimljivih konkretno istorijskih opisa birokratije. U metodskom pogledu, u središtu analize oba pisca je model. Uopšteno posmatrano, kod Vebera racionalan, funkcionalan i poželjan, a kod Marksa iracionalan, sa emancipatorskog stanovišta, nefunkcionalan i nepoželjan. U skladu sa kritikom građanskog društva, Marks je više pažnje obraćao iracionalnom ponašanju birokratije. Za razliku od Vebera, Marks nikada nije isključivao razmatranje humanosti i pravednosti društvenih ustanova. Za Vebera je tehnički što efikasnije izvršavanje narednja pretpostavljenih jedina dužnost i, štaviše, čast činovnika. Činovnik nema pravo da se protivi nečovečnom naredjenju, što je u skladu sa Veberovim pristupom politici i pravu, iz kog je isključeno gotovo svako razmatranje pravednosti.

U birokratiji hijerarhijska potčinjenost potiskuje racionalni razlog, rutinska primena shematičkog opšteg pravila zamenjuje racionalno ispitivanje pojedinog slučaja, a Veberov idealni tip racionalne organizacije (birokratije) poučan je jer pokazuje kako se pojedinac ili društvena organizacija, čija se praksa izjednačava sa sadržajem nekog parcijalnog oblika funkcionalno-tehničke racionalnosti, neminovno pretvara u neautonomna oruđa. S druge strane, istorijski razvoj socijalizma je opovrgao Marksovu veru u mogućnost postojanja nedržavne zajednice bez poseb-

nog činovničkog sloja koji bi se starao o sprovođenju zakonitosti. Savremeno složeno demokratski organizovano društvo ne može funkcionisati bez državne birokratije koja, međutim, mora biti podvrgnuta parlamentarnoj i sudskoj kontroli.

Pojam birokratija ne treba shvatiti u isključivo negativnom smislu koji su mu pridavali pretežno marksisti, niti pak u veberovskom smislu najracionalnijeg oblika društvene organizacije. Svakom složenom društvu je potrebno činovništvo, a od načina njegove organizacije i kontrole zavisi njegoa racionalnost i celishodnost. U savremenim empirijskim istraživanjima izneto je više kritičkih primedbi i dopuna Veberovog modela. Osporeno je gledište da je birokratski obrazac najsavršeniji i najuspešniji oblik uprave jer u različitim situacijama to mogu biti drugi oblici organizovanja. Uopšte je Veber potcenio uspešnost manje hijerarhijskih demokratskih organizacionih oblika. Potcenjena je uloga stručnjaka i tehokratije jer je tehnička sposobnost birokratski organizovanog upravnog štaba preuveličana, a zanemaren je odnos birokratije prema široj okolini. Veber je pretežno istraživao procese unutar birokratskog aparata i njegov odnos prema političkom vođstvu, pa je suviše odvajao državu od društva, zakonodavnu vlast od izvršne vlasti i politiku od upravljanja. Osim toga, prenebregnut je uticaj neformalnih odnosa unutar birokratije, koalicija i klika, ličnih odnosa i, uopšte, okolnosti da interesi manje ili više nezavisnih podsistema često snažnije deluju od pravila i utvrđenih nadležnosti birokratskog ponašanja.

Proučavajući birokratiju u američkom društvu, R. Merton (Merton) utvrdio je da se kod činovništva razvija osobeni oblik dogmatske grupne svesti koja se opire promenama. Službenik se poistovećuje sa svojom organizacijom i razvija osobitu organizaciju prema javnosti. To su iracionalni momenti birokratizacije koji se ne uklapaju u Veberov model. Slično je zapažanje R. Bendiksa (Bendix) da se sa povećanom profesionalizacijom činovništvo sve više unutar sebe organizuje i zatvara u vlastitu grupu, trudeći se da stekne viši ugled u javnosti. Sklonost ka stvaranju

neformalnih grupa unutar birokratske organizacije u industriji su, u svojim istraživanjima, pokazali sociolozi E. Majo (Mayo) i Č. Barnard (Ch. Barnard), a M. Crozije (Crozier) uočio je da preterana centralizacija i reglamentarizacija odnosa u radnoj organizaciji povećavaju njenu krutost, smanjuju gipkost i stvaraju iznenadne krize. Otud i zapažanje da je birokratija, zbog isključivosti pravila, organizacija koja ne može da menja ponašanje učeći se na greškama. Krozije je zaključio da najbolje rezultate u radnoj organizaciji postiže širokogrudan rukovodilac, odnosno to nije najracionalnija organizacija u Veberovom smislu, nego najdinamičnija, tj. ona koja podstiče potčinjene na najintenzivnije sudelovanje u donošenju odluka koje će kasnije primenjivati.

Idejnoistorijske kritike birokratije. —

Suštinu birokratije je lakše uočiti ako se pored prikaza njenih najrazvijenijih teorijskih objašnjenja ukaže i na istorijski uticajne pokušaje njenog osporavanja, tj. šire istorijsko-političke struje koje su osporavale njenu racionalnost. Šarolike naučne i ideološke kritike birokratije polazile su od sadržinski različitih vizija poželjnog društva, tj. shvatanja odnosa slobode i jednakosti. Protezale su se u širokom istorijskom luku, od aristokratsko-republikanskog otpora nepromenljivoj i neograničenoj vlasti tiranije, preko feudalne idile »stare pravice«, izražene u zahtevima seljačkih buna, zatim romantične sitnoburžoaske vizije zajednice u kojoj sitnog posednika ne ugrožava ni država ni krupni monopol, potom heterogenih anarhističkih kritika državne uprave, do ovovekovnih osporavanja bezlične i neutralne birokratske uprave u ideologiji i praksi fašizma i socijalizma ili manje-više romantičnog protesta protiv industrijalizacije i centralizacije kod nekih novih političkih pokreta. Svi navedeni vrlo različiti pokreti su odbacivali čistu birokratsku upravu. Otpor parazitizmu centralističkih državnih službi koje žive na račun produktivnog seljaka, sitnog posednika ili radnika, imao je u različitim istorijskim situacijama naprednu ili nazadnu ulogu. Kriterijum za određenje karaktera ovog otpora je prilično složen i nije statičan. Najopštije rečeno, napredne kritike

države i birokratije nije bilo kod svih pokreta, već samo kod onih koji su se zalagali za društvene promene koje su podsticale usavršavanje proizvodnje, društvene organizacije i poboljšanje položaja pojedinca u njoj. Ovaj poslednji cilj se samo kod levičarskih pokreta izražavao u zahtevu za demokratijom na temelju društveno-ekonomske jednakosti. Srazmera između navedenih ciljeva nije uvek bila ista ni kod ideološki srodnih pokreta, kao što se, uostalom, podjednako izrazito protivljenje birokratiji sreće kod političkih struja koje su u društveno-ekonomskom pogledu potpuno različite. Protivljenje upravi koja vlada gotovo isključivo na temelju pozitivnih pravnih propisa nije u svim situacijama bilo napredno, pa se antibirokratizam mora konkretno, istorijski objašnjavati.

U novo doba mogu se uočiti dve najutičajnije ali ne i homogene antibirokratske struje: (1) konzervativno-buržoaska, koja se proteže od feudalno-staleškog otpora centralističkoj apsolutnoj monarhiji do fašističkog osporavanja buržoaske pravne države koja sputava partiju i vođu, i (2) anarhosocijalistička, koja izvire iz ranih socijalističkih utopija i Francuske revolucije 1789, gradeći postupno manje ili više utopijsku zamisao demokratije saveta u socijalističkim revolucijama XX veka. Politički pokreti i sistemi nastali u tradiciji ovih struka katkad su kritikovali državu i birokratiju sličnim argumentima, ali su se iza prividne saglasnosti krili različiti sadržinski ciljevi i interesi. Antibirokratizam se npr. ispoljavao kao otpor bezličnoj buržoaskoj pravnoj državi, eksploatatorskoj kapitalističkoj upravi ili centralističkom planskom socijalizmu, a da je pri tome njihov različit sadržaj ostao prikriven opštim i sličnim frazama.

Buržoazija u usponu bila je protiv birokratije sve dok ona nije stala u službu njenih potreba. Između dva svetska rata otpor državi i birokratiji kod ugroženih srednjih slojeva se ispoljavao u fašističkoj ideologiji, u čijem središtu je bila autoritarna nebirokratska vlast partije i vođe. Fašističko protivljenje birokratiji je počivalo na iracionalnoj veri u rasu i harizmatičkog vođu i na apologiji hijerarhijskih prekapitalističkih odnosa, dok je

antibirokratizam socijalističkih pokreta bio ponesen verom u mogućnost neposredne demokratije izrasle iz racionalističkih prosvetiteljskih načela i učenja o prirodnom pravu. Premda je strukturni antibirokratizam socijalističkih i fašističkih sistema sadržinski različit (kao uostalom i istorijska funkcija ovih sistema), ne treba prevideti određene funkcionalne sličnosti u pogledu položaja državne birokratije u ovim sistemima. Izvor im je u nepodeljenoj vlasti, tj. monopolskoj ulozi vladajuće partije.

Različita upotreba pojma birokratija u marksističkoj i građanskoj misli je uticala na to da su i danas ovaj pojam i sve njegove izvedenice nedovoljno jasni. Neretko se prilikom tumačenja značenja mešaju činjenično-opisni elementi ovog pojma sa kritičkim i prilično negativnim vrednosnim sadržajima (bezdušnost, formalizam, zloupotreba službe i sl.). Uvođenjem izraza birokratizam za označavanje nepoželjnih osobenosti uprave, nejasnoće se ne uklanjaju potpuno. Apriorni negativni stav prema birokratiji se u raznim strujama marksizma dugo održao zahvaljujući gledištu o neophodnosti odumiranja države koje je prihvatano na manje ili više utopijski način. Važan deo državnog aparata koji je trebalo da odumre jeste i birokratija. Uprkos ovoj viziji razvoja, posle socijalističkih revolucija došlo je do širenja i jačanja državnog i partijskog aparata. Zamisao o nedržavnoj zajednici je pomerena u budućnost, a jedan od dokaza da nije nikada napuštena je njeno trajno prisustvo u komunističkoj ideologiji. Antibirokratizam je u socijalizmu zadržao drugu, manje programsku, a više manipulativnu ulogu pogodne formule za označavanje raznorodnih javnih neprijatelje. Birokratija u marksističkoj misli, od samih izvora pa do današnjih oblika ove svesti, nije sinonim bezlične već bezdušne uprave, sa činovništvom čija delatnost nije predvidljiva i nepristrasna, već svojevolska i korumpirana. U ideologiji se birokratija otvoreno povezivala sa glavnim neprijateljem socijalizma — kapitalizmom. Pored ovog osnovnog značenja, sadržaj negativno shvaćene birokratije se u ideologiji vladajućih partija u socijalizmu dopunjavao drugim raznovrsnim neželjenim

pojavama koje su se, inače, u stvarnosti teško mogle dovesti u vezu. Birokratskim su nazivani politički i nepolitički propusti u svim segmentima društvene organizacije i idejne nadgradnje, od lošeg snabdevanja do nacionalizma. U kojoj je meri ovaj pojam postao rastegljiv, i time ideološki pogodan, svedoči i njegova rasprostranjenost u šarolikoj kritici socijalizma: od krajnje leve — trockističke, do konzervativno-buržoaske. U levičarskoj misli, L. Trocki je bio jedan od uticajnih začetnika kritike birokratskog socijalizma. On je Staljinovu vlast kritikovao kao birokratsku, a birokratiju shvatao kao suprotnost revoluciji i socijalističkoj demokratiji. Većina kritičara Staljinovog režima je otvoreno ili ćutke prihvatila načelne ocene Trockog. Često su ove ocene potkrepljivane izvornim antidržavnim gledištima klasika marksizma. U Jugoslaviji je već od 1949. godine ova kritika prenesena u središte ideologije KPJ, a u okviru kritike staljinizma razrađivana je zamisao novog glavnog javnog neprijatelja — birokratije. Dakle, iz ideoloških razloga se u socijalizmu uporno održavalo shvatanje birokratije potpuno različito od onoga kojé je označavalo predvidljivu upravu koja se oslanja na postojani zakon, a ne na nepredvidljivu političku volju. Doduše, ni u građanskoj misli se nije mogao izbeći nepoverljivi i kritički odnos prema neproduktivnom i parazitskom birokratskom sloju koji zauzima važnu rukovodeću ulogu u društvu. Što se više misao o društvu oslobađala nekih utopijskih sadržaja klasičnog marksizma, povećavala se aktuelnost Veberovog shvatanja birokratije. Međutim, i Veberovo shvatanje bi trebalo dopuniti, u čvornom jezgri, pojmom partijske birokratije.

Partijska birokratija (načela i glavni sistemski oblici). — Pored opšteg pojma birokratija, za proučavanje organizacije savremenih društava podjednako je važan i nešto užiji pojam — partijska birokratija. Svaka partija po osvajanju vlasti nastoji da zatečenu upravu podvrgne vlastitoj kontroli. U sistemima sa nepodeljenom vlašću ovaj napor je, po prirodi stvari, izrazitiji i trajniji. U socijalizmu su naročito posledice ovoga nastojanja bile duboke jer je stvoren sistem kadrovske uprave u kome je odnos državnog upravnog

aparata i političkog vrha drugačiji od stanja u sistemima sa podeljenom vlašću. Sažeti prikaz načela kadrovske uprave u socijalizmu može pomoći da se sagleda jedan rašireni oblik izvitoperene birokratske organizacije i ova jasnije pojmovno odvoji od njenog čistog oblika koji je opisao Veber.

Partijsku birokratiju čini sloj partijskih funkcionera i partijskih činovnika (među kojima nema odsečne razlike jer partija ne upravlja već kontroliše upravu) koji se ne rukovode postojanim državnim zakonom, tj. pravnom normom, već elastičnim partijskim pravom. Nepodeljena vlast partijske birokratije naziva se kadrovskom upravom. U razvijenom obliku se sreće u jednopartijskim socijalističkim i fašističkim sistemima.

Jezgro kadrovske uprave čini kadar. Pod kadrom se podrazumevaju vodeći članovi ili vodeće grupe partije. Pojam kadar sreće se u francuskoj vojnoj terminologiji iz prošlog veka. Označavao je krug profesionalnih oficira i podoficira koji su uvežbavali nove regrute. U boljševizmu je kadar srodan pojmu profesionalnog revolucionara i najpre su ga koristili R. Luksemburg (Luxembourg) i Lenjin. Posle socijalističke revolucije ovaj izraz se koristio ne samo za označavanje vođstva partije nego i za širi krug onih koji su pripremani za upravne funkcije. Za kadar nije presudna stručnost već odanost partiji, ideološko obrazovanje i trajno zalaganje za poštovanje partijske linije i održavanje jedinstva. Kadrovska birokratija je sistem upravljanja državom posredstvom udruženja koje vodi kadar. To je sistem uprave bez konkurencije, u kome je uspostavljeno jedinstvo i prožimanje svih društvenih organizacija čije je jezgro partijski vrh. Na čelu kadrovske uprave je partijski vođa. Otuda i nema razlike između partijskog funkcionera i kadrovske birokratije. Ipak, partijska birokratija ne može sama da obavlja zadatke javne uprave. Upravljanje je složena stručna delatnost. To je kontrola sprovođenja bezličnog zakona. Partijska birokratija nadzire ovu delatnost, a njen osnovni zadatak je društveno-integrativne prirode (razrada monopolske ideologije, mobilizacija protiv javnog neprijatelja, kontrola lojalnosti, održavanje partijske discipline). Nagrađivanje

kadra nije kao u slučaju birokratije po tržišnom načelu *do ut des* jer je učinak kadra teško kvantitativno izmeriti: broj stranaka ili akata, radno vreme i sl. Delatnost kadra je nestručna, univerzalna, svestrana i uvek politička. Dok je birokratizam u osnovi zloupotreba službenog položaja, kadrokratizam se, pored navedenog, odlikuje naročitom ideološkom netrpeljivošću. Odnos uprave i klijenta se razlikuje jer je u kadrovskoj upravi drugačiji odnos političkih i zakonskih normi, karakternog i bezličnog ophođenja. Kadrovsku upravu karakteriše stalna ideološka dinamična budnost koja je nadmoćna nad formalizmom zakona, pragmatična sposobnost prilagođavanja, prioritet partijskog prava nad državnim pravom, prisustvo diletantizma, neodređena odgovornost, odsustvo jasno razgraničenih nadležnosti i rigidna autoritarnost. Granica primene kadra nije u manjkavosti njegovog stručnog znanja, čak ne ni u ideološkoj pripremljenosti već u manje trajnoj podobnosti i lojalnosti.

U čistijoj birokratskoj upravi, gde je suveren zakon, političko vođstvo je manje ili više odvojeno od neutralne uprave. Ovde birokratija obuhvata mrežu upravnih službi na svim državnim i privrednim nivoima. U kadrovskoj upravi postoji relativno trajan spoj političkog vođstva i sa partijom srasle uprave (istaknuti položaj u državnoj upravi se ne može zamisliti bez članstva u partiji). Partijska birokratija, koja je na čelu kadrovske uprave, nešto je uža od državne, organizacija je slična, s tim što je u prvoj češće udvajanje funkcija i neusklađenost nadležnosti. Hijerarhijsko rangiranje je takođe podjednako izrazito, s tim što je u političkoj upravi važnije neformalno grupisanje (miljenici), pa je s tim u vezi izrazitija oligarhizacija kadrovske uprave. U skladu sa moćnim i nedovoljno omeđenim nadležnostima partijskog vođe, u ovim strukturama se lakše javljaju »ljubimci«, nego u državnim. To su poverljivi vođini ljudi sa velikom moći, za koje je, doduše, kao u feudalnom patrimonijalizmu, karakteristično da uvek postoji mogućnost da iznenada padnu, i to ne iz objektivnih, nego iz čisto ličnih motiva.

U kadrovskoj upravi državna birokratija je neskriveno podređena partijskoj birokratiji.

Državna birokratija je obložena partijskom, ova je često prožima, nikada potpuno, ne ukidajući njenu proračunljivost. Osim toga, sama partija je kao masovna organizacija upućena na birokratska načela: popis članstva, knjigovodstvo, hijerarhija mesnih, oblasnih i centralnih nadležstava, disciplina itd. Kadrovska uprava ne predstavlja uvek od haosa oslobođeni spoj konkretno definisanih nadležnosti državnih organa i nikada jasno određenih partijskih smernica i kompetencija. Prava i dužnosti, zakoni i ukazi se međusobno prožimaju, neutrališu i pojačavaju i stvara se neka vrsta »birokratski organizovane anarhije«, sa integracijom koja je samo delom institucionalizovana u zakonu, a delom počiva na pravno labilnim partijskim smernicama. Poželjna je samo politička uprava, a birokratska bezličnost se osporava. Nadmoć stranačke državne uprave nad birokratskom državnom upravom nije osobenost samo jednopartijskih sistema.

Zastupljena je u praksi vladajućih stranaka i višepartijskim sistemima koje razvijaju iracionalne oblike ideološke integracije (isključivi nacionalni, verski ili neki drugi emotivni sadržaji). U sistemima sa podeljenom vlašću i čvrstom i uhodanom pravnom državnošću antibirokratizam je prisutan u drugim oblicima, ali nije strukturne prirode, tj. ne izvire iz nastojanja vladajuće partije da ideologizuje upravu.

Todor KULJIĆ

LITERATURA

- B.Balla, *Kaderverwaltung* — Versuch zur Idealtypisierung der »Burokratie« sowjetisch-volksdemokratischen Typs, F.Enke, Stuttgart, 1972.
- E. Pusić, *Upravni sistemi* 1, 2, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1958.
- H.Jacoby, *Birokratizacija svijeta* (1984), prevod s nemačkog, Globus, Zagreb, 1985.
- M.Crozier, *The Bureaucratic Phenomenon* (1963), prevod sa francuskog, Tavistock Publications, London, 1964.
- M.Veber, *Privreda i društvo I,II* (1922), prevod s nemačkog, Prosveta, Beograd, 1976.
- R.K.Merton (ed.), *Reader in Bureaucracy*, The Free Press of Glencoe, 1963.
- T. Kuljić, *Birokratija i kadrovska uprava*, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

BOLJŠEVIZAM

Pojam. — Izuzev fašizma, malo je koji pojam političkog govora danas opterećen tolikom količinom negativnih emocija kao pojam 'boljševizam. Dramatični slom realsocijalističkih režima i svest o »spektakularno svetskoistorijskom neuspehu« socijalističkog projekta učinili su ga *post festum* vrstom negativnog orijentira, čime je izgleda njegova odioznost jednom i za svagda utvrđena. Tome ide u prilog i žurba mnogih pokreta evropske levice, koji bi hteli da promenom imena (simboličkim zaboravom) prekinu bilo kakvu vezu s istorijskim nasleđem boljševizma. Pozivati se danas na teorijsko i istorijsko nasleđe boljševizma, kao jednog od najradikalnijih oblika kritike građanskog društva, znači potpisivati političku smrt.

Ali, ne tako davno, veliki deo evropske intelektualne levice je, uz punu svest o nedostacima boljševičkog projekta, bio spreman da se saglasi sa Lukačevom radikalnom formulacijom (1971) da je život i »u najgorem obliku socijalizma bolji nego u najboljem obliku kapitalizma«. Boljševička kritika institucija građanskog sveta i magični sjaj komunističke utopije imali su, kako je tada izgledalo, neiscrpnu snagu.

Boljševizam izvorno označava struju političkog mišljenja i frakciju u okviru ruske socijaldemokratske partije (Lenjin). Pobedom Oktobarske revolucije 1917, semantika ovog pojma je obogaćena. Ona se više nije odnosila samo na istorijski specifikovane političke aktere i teoriju »o rukovođenju revolucionarnom borbom proleterijata« (Staljin) nego i na praksu i političku i ideološku doktrinu prve, po samorazumevanju, radničke države na svetu. Konačno, boljševizam je oznaka za pravni i državni poredak, kao i tip političke kulture koji se artikulišu u teoriji o diktaturi proleterijata.

Spor oko organizacionog pitanja. — Kada je 1903. godine na Drugom kongresu ruske socijaldemokratije u Londonu došlo do spora oko pitanja organizacije i taktike radničke partije, teško da je ko bio svestan u kojoj meri će tada ispoljene razlike sudbomosno obeležiti političku i socijalnu istoriju XX veka.

Nasuprot menjševičkom insistiranju na federalističkoj i decentralizovanoj strukturi partije u kojoj bi se članom smatrao svako ko prihvata partijski program, Lenjin se zalagao za opšterusku i strogo centralizovanu organizaciju partije koja bi se sastojala od »revolucionara po profesiji« (avangarde proleterijata). U uslovima samodržavlja i političke policije, uspešnu revolucionarnu borbu, smatrao je Lenjin, mogu da vode samo profesionalni revolucionari koji su spremni da partiji posvete celokupnu svoju egzistenciju, sposobnosti, vreme i odanost. Stoga nije dovoljan uslov za članstvo u partiji, kako je to mislio Martov, samo prihvatanje programa partije i materijalna pomoć nego i aktivno učestvovanje u njenom radu. Članovi partije se od proleTERSKE mase, kao i od predstavnika srednje klase, studenata i inteligencije razlikuju svojim obrazovanjem, ideološkom čvrstinom i spremnošću za partijski rad u najtežim uslovima samodržavlja. Imperativi okruženja zahtevaju od svakog člana da se ponaša kao vojnik partije. Stoga članovi partije, kako je to kasnije primetio Staljin, moraju biti »ljudi posebnog kova«.

Samo strogo centralizovana organizacija, sastavljena od profesionalnih revolucionara, omogućuje »postojanost i kontinuitet političke borbe«, bez koje je socijalna i politička revolucija nemoguća. Nužna »koncentracija revolucionarne energije u partiji« mogućna je samo pod pretpostavkom samosvesnog podvrgavanja individualne volje ciljevima revolucionarne borbe. Proces oblikovanja revolucionarne volje i postavljanja ciljeva zasniva se na principima demokratskog centralizma. Svi članovi partije, u slobodnoj diskusiji, učestvuju u formulisanju politike stranke, izboru vođstva i donošenju odluka. Posle toga, manjina je dužna da se potčini većini, a donesene odluke su obavezujuće za sve članove i moraju se bespogovorno sprovesti. Partija nije puki zbir partijskih ćelija, nego hijerarhijski ustrojen sistem s »višim i nižim organima rukovodstva«. Samo ovako organizovana revolucionarna elita, koja će se u uslovima političkog terora koristiti i sredstvi-

ma konspiracije, u stanju je da se stavi na čelo radničkog pokreta, organizuje političku borbu i spontani bunt proletarijata prevede u organizovanu klasnu borbu. Organizacija, po Lenjinu, obrazuje i disciplinuje. I, konačno, Lenjin je, suprotno Martovu, bio i protiv političkog saveza sa liberalima Miljukova i drugim građanskim partijama, tvrdeći da cilj proleTERSKE partije nije uspostavljanje konstitucionalne monarhije nego proleTERSKE revolucije.

Neslaganja su bila tako velika da se Kongres završio podelom učesnika na dve grupe, koje su dobile imena prema broju predstavnika u CK: većinsku (*boljšinstvo*, odakle i potiče naziv boljševici), na čelu sa Lenjinom, i manjinsku (*menjšinstvo*), koju su vodili Martov, Akselrod, Potresov.

Poziciju koju je zastupao na Kongresu, Lenjin je teorijski formulisao već 1902. u spisu *Šta da se radi*, koji se može smatrati programskim manifestom boljševizma. Polazeći od metodičkog stava da »ne valja ceo politički sistem« i bezgraničnog poverenja u moć organizacije emfatično iznesenu u zahtevu »dajte nam organizaciju revolucionara i pokrenut ćemo Rusiju«, Lenjin je tvrdnjom da »male greške u organizacionim pitanjima« vode krupnim političkim razlikama, artikulisao suštinu spora. Razlike u pogledu organizacije su implicirale ne samo različit odnos prema građanskom društvu nego su polazile u izvesnom smislu od različitih doktrinarnih i filozofskih pozicija. Boljševičko preuzimanje vlasti 1917. i socijalni eksperiment izgradnje novog društvenog poretka dali su ovome sporu istorijsku i praktičku relevantnost.

Reforma ili revolucija. — Nije teško primetiti da je spor menjševika i boljševika pokretala ista dilema koja je u to vreme potresala evropsku socijaldemokratiju — dilema: revolucija ili reforma. Engelsova teza iznesena u spisu *Klasne borbe u Francuskoj* da je moguće mehanizme parlamentarne države, posebno instituciju »opšteg prava glasa«, iskoristiti za realizaciju revolucionarnih ciljeva proletarijata, dovela je u pitanje jednu od centralnih dogmi revolucionarnog marksizma, dogmu o revolucionarnom nasilju

manjine kao poluzi ukidanja kapitalističkog poretka.

U svojim radikalnim konsekvencama, koje je među prvima povukao Bernštajn (Bernstein), ova promena perspektive zahtevala je izmenu ne samo taktike i strategije radničkog pokreta nego i reviziju marksističke doktrine. Cilj nije više socijalna revolucija nego reforma građanske države, koja postaje okvir za realizaciju ne samo emancipatorskih interesa proleTERSkog pokreta nego čoveka uopšte.

Stvarnost kapitalističkog sistema početkom XX veka protivrečila je, prema Bernštajnu, Marksovim teorijskim predviđanjima iznesenim u postavkama o koncentraciji kapitala i, shodno tome, klasnoj polarizaciji društva i rastućoj pauperizaciji proletarijata. Neuviđanje evolucionih potencijala građanskog društva bilo je posledica teorijske insuficijencije i oslanjanja na hegelovsko nasleđe (apriorističku dijalektiku i istoriozofiju).

Kako objektivne tendencije društvenog razvoja nisu naklonjene proizvodnji revolucionarne situacije i kako su tu istorijsku činjenicu prihvatile i same radničke partije, ako ne svojom revolucionarnom frazeologijom, onda prihvatanjem legitimnosti institucija građanske države, to je onda Bernštajnov zahtev za revizijom marksizma bio vođen interesom da se postojećoj praksi socijaldemokratije pruži primerena teorija i time omogući pozitivna integracija pokreta u mehanizme parlamentarne države.

Revizionizam je prestao da tretira državu samo kao medijum i instrument klasne vladavine. Parlamentarna država i demokratija imaju vrednost po sebi. Iako se moderna država ne može odvojiti od svojih istorijskih pretpostavki, ona je potencijalno i idealno (ako ne i aktualno), slobodna od bilo kojeg parcijalnog interesa. Stoga je ona u stanju da nezavisno od revolucije, svojim institucionalnim mehanizmima (proizvodne kooperacije, sindikati, radno zakonodavstvo itd.), neutralizuje i eliminiše društvene nejednakosti i time omogući ukidanje klasnog društva. Država nije isključivo institucija koja sprovodi interese bezsubjektne logike kapitala, nego poseduje relativnu autonomiju. Revizionizam je tako

doveo u sumnju temeljnu pretpostavku revolucionarnog marksizma, pretpostavku o strukturalnom identitetu, a ne samo o genetskoj povezanosti građanske države i kapital-odnosa.

S druge strane, revizionističko odbacivanje teorije sloma, koja je izvirala iz Marksovih analiza o imanentnim protivrečnostima kapitalističkog načina proizvodnje života i dijalektike proizvodnih snaga i odnosa, tvrdnja o principijelno neograničenoj moći reprodukcije kapital-odnosa, povlačila je gubitak vere u istorijsku nužnost socijalizma. Socijalizam se morao utemeljiti kao etički ideal, a ne naučno, kako je to mislio Lenjin. Etičko utemeljenje socijalizma i vera da građanska država može biti sredstvo za realizaciju interesa proletarijata *de facto* nije više ideju socijalizma nužno vezivalo za radnički pokret i dijalektiku klasne borbe.

Ovom konceptu, koji je polazio od građanske države, kao medijumu za ostvarenje socijaldemokratskih ciljeva, putem postepenih privrednih i društvenih reformi kroz institucije sistema u okviru kojih bi se provodila humanizacija i transformacija kapital-odnosa, najenergичnije su se suprotstavljali boljševici. Ideološki identitet pokreta, koji, građen na radikalnoj antikapitalističkoj kritici građanskog društva, nekoj vrsti apriorne vere u istorijsku misiju proletarijata i nužnost socijalizma, bio je doveden u pitanje.

Marksističke pretpostavke boljševizma.

— Retorika Lenjinovih tekstova je retorika stigmatizacije kapitalističke države i društva. U svetlu ove retorike »*celokupni današnji poredak*« kao »*vladavina kapitala nad radom*« izgrađen je »*na pljački i ugnjetavanju*«, na prisili slabih i nemoćnih da se »*prodaju bogatašima*«. Građanski svet je svet nasilja, eksploatacije i ropstva. Boljševizam veruje da je u kapitalizmu reč, upotrebimo jedan Markuzeov iskaz koji sledi antikapitalistički revolt, »*o katastrofi ljudske suštine*«.

Radikalna kritika građanskog društva, u kojoj je sadržan i romantični protest protiv kapitalizma i porođajnih muka procesa modernizacije u Rusiji (Ulam), svoje teorijsko utemeljenje i moralni revolt zasniva na utopijskom projektu oslobođenja čoveka svih obli-

ka zavisnosti i na marksističkoj analizi kapital-odnosa i u njemu prikrivenim odnosima gospodstva i ropstva.

Poenta Marksovih razmatranja o prirodi političke emancipacije u građanskom društvu, o pravima čoveka na kojima počiva liberalni pogled na svet, jeste u konstataciji da su ona samo pravni i politički izraz ekonomskog i društvenog poretka kapitala. U temelju ovih prava leži međusobno priznavanje individua kao vlasnika roba. Ova sužena osnova priznavanja, privatno vlasništvo kao temelj građanskih sloboda, čini građansko društvo društvom ograničene emancipacije — emancipacije privatnog vlasništva, a ne emancipacije čoveka kao čoveka. Razlika između političke i ljudske emancipacije je u temelju dva različita poretka: kapitalističkog i komunističkog.

Iluzija o jednakosti i ravnopravnosti osoba koje stupaju u proces kapitalističke proizvodnje života nestaje onog momenta kad se analizom fenomena robe pokaže da iza procesa ekvivalentne razmene prebiva odnos neekvivalencije koji se ne temelji na formalnom aktu razmene nego u različitoj egzistencijalnoj poziciji učesnika u procesu društvene proizvodnje života, u odnosu živog rada naspram objektivnih pretpostavki njegovog postojanja. Analizom pojma najamnine, oblika radnog ugovora, susreta (radne snage) radnika sa vlasnikom sredstava za proizvodnju (kapitalom), Marks otkriva temeljni odnos kapitalističkog načina proizvodnje — prisvajanje neplaćenog viška rada, tj. »*pravo da se tuđi rad prisvaja bez ekvivalenta*«, na čemu i počiva kapital-odnos i njegova moć samoreprodukcije.

Društvena podela rada koja počiva na privatizaciji momenata jedinstvenog procesa rada: vlasništva nad zemljom, sredstvima za proizvodnju i radnom snagom, manifestuje se kao klasna podela rada (klase su njihovi socijalni reprezentanti) u koju su utkani odnosi dominacije.

Ako »*u strukturi robnog odnosa*« može »*biti otkrivena praslika svih oblika predmetnosti i svih njima odgovarajućih oblika subjektivnosti u građanskom društvu*« (Lukač), onda se struktura građanskog društva poka-

zuje kao sklop nasilja i neslobode u kome je priroda društvenih odnosa (koji se spekulativno filozofski utemeljuje u odnosu rada prema predmetnom svetu) zatomiljena fetiškim karakterom robnog sveta. U proizvodnji ovog, sa stanovišta kapitala funkcionalnog privida, u kome se odnosi i među ljudima pojavljuju kao odnosi među stvarima, ideologiji o pravnoj i političkoj jednakosti individua u građanskom društvu pripada konstitutivna uloga.

Proces samoreprodukcije kapitala, po Marksu, nosi u sebi pretpostavke vlastitog samoukidanja. One su i objektivne prirode — oličene u padu profitne stope, cikličnim krizama, koncentraciji kapitala itd., kao i subjektivne prirode — pošto se u procesu kapitalističke proizvodnje obrazuje subjekt (radnička klasa) koja je svojom egzistencijalnom situacijom prisiljena na ukidanje kapitalodnosa.

Ukidanje bezsubjektne logike kapitala — do kraja doveden proces otuđenja utemeljen na odvojenosti rada od njegovih egzistencijalnih pretpostavki (podvojenost države i društva, javnog i privatnog, opšteg i pojedinačnog, esencije i egzistencije itd. samo su konsekvence toga) — moguće je samo pod pretpostavkom ukidanja klasno posredovane podele rada (tj. privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju). Ponovno uspostavljanje jedinstva rada i njegovih egzistencijalnih pretpostavki (koji se zavisno od aspekta posmatranja može tumačiti kao ponovno uspostavljanje jedinstva zajednice, esencije i egzistencije, individuumu i roda, subjekta i objekta) Marks označava komunizmom. Komunizam kao društveno stanje u kome je čovek ovladao svojom materijalnom i društvenom prirodom i u kome je proces proizvodnje stavio pod svesnu kontrolu, podrazumeva ukidanje svih posredovanja i transparentnost socijalne konstitucije bića.

Radikalna negacija građanskog sveta: boljševički odgovor na integrativnu moć kapitala. — Marksov generalni uvid da tajna građanskog društva leži u robnoj proizvodnji i kapitalu kao društvenom odnosu, da kapitalizam kao takav nosi klice svoje propasti, pružao je veliku interpretativnu slobodu. No

ono što je za Marksa bilo nesumnjivo, to je presudna uloga institucija građanskog društva u procesu legitimacije i reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje života. Iz ovoga su boljševici izvukli radikalni zaključak: apsolutno nepoverenje prema institucijama građanske države. Bez uvida u prirodu ovog nepoverenja ne možemo razumeti političku praksu boljševizma.

Boljševički praktički i metodički pristup sklopu građanskog sveta (nasuprot ideološkim izjavama o primatu društvene baze nad nadgradnjom, društvenog bića nad društvenom svešću) zasnivao se na stavu »da su materijalni proizvodni odnosi kapitalističke epohe ono što jesu samo zajedno s onim oblicima svesti u kojima se održavaju kako u predznanstvenoj tako i u (građansko) znanstvenoj svesti te epohe, te da ne bi mogli u zbilji postojati bez tih oblika svesti...«. Ova Koršova pregnantna formulacija osvetljava i ishodište boljševičke prakse i njen odnos prema institucijama i ideološkim aparatima građanskog društva. One su u funkcionalnoj sprezi sa bezsubjektnom logikom kapitala, i kao takve su momenti klasne dominacije.

Ovaj dvostruki uvid: da snaga i stabilnost buržoaskih sistema počivaju kako na mehanizmu robne proizvodnje tako i na moći ideoloških aparata (strukturno jedinstvo kapitala i građanskog društva), vodio je zaključku da revolucija mora biti totalna: i ekonomska, i politička, i kulturna. Destrukcija kapitalodnosa je odatle mogućna ne samo ukidanjem materijalnih pretpostavki kapitalodnosa nego i destrukcijom institucionalnih i ideoloških mehanizama u okviru kojih se reprodukuju obrasci svesti primereni kapitalodnosu (moment prosvetavanja).

Stoga nema naprosto objektivnog evolucionističkog prelaza u komunizam nezavisno od kretanja na nivou refleksije, jer je (ideološka) refleksija konstitutivni moment sistema. Mogućnost prosvetavanja (kretanja refleksije/obrazovanja klasne svesti) boljševici ne vide u insitucijama građanskog društva, nego u Partiji proletarijata kao organizaciji Vere (Utopija), Znanja (Nauka) i Moći (Vlast).

Ukidanje kapitalističkog društva za boljševike je moguće samo pod pretpostav-

kom »osvajanja političke vlasti od strane proletarijata«. Vlast je medijum u kome momenti: ukidanje robne proizvodnje i institucija građanskog društva ostvaruju svoje idealno jedinstvo. Politička revolucija proletarijata ne sankcioniše pravno i politički već postojeće odnose u sferi proizvodnje, nego proizvodi pretpostavke za uspostavljanje novih društvenih odnosa. A da bi se to postiglo, potrebno je razgraditi moć ideoloških aparata građanske države koji provode integraciju proletarijata u kapitalistički sistem.

Teza o identitetu kapital-odnosa i građanskog društva (svakako najproblematičnija teza ove pozicije) na kome je počivala boljševička opservacija, bila je osnova kritike reformističkih nastojanja u krilu radničkog pokreta.

Reformistička nastojanja da se »partija socijalne revolucije pretvori u demokratsku partiju socijalnih reformi« za boljševike su samo kapitulacija socijaldemokratije pred logikom kapitalističkog pogona, pred snagom njegovih ideoloških i državnih aparata. Reformizam i njegovo unošenje »buržoaskih ideja i buržoaskih elemenata u socijalizam«, jeste ideologija buržoazije infiltrirana u radnički pokret, a njeni zastupnici su (radnička aristokratija) ideološki agenti kapitala. U reformističkom nastojanju da se izmenama buržoaske države popravi životni i ekonomski položaj radništva, Lenjin vidi »zabašurivanje klasne sadržine buržoaske demokratije«, tj. ideološko potiskivanje skrivenog sklopa ekonomije i nasilja koji je svojstven buržoaskom poretku. Reformisti stoga ne teže korenitoj negaciji buržoaskog poretka, nego njegovom kozmetičkom doterivanju. Za razliku od reformista, boljševici, za koje se građansko društvo ne može reformisati, nego samo revolucionisati, dovode u pitanje sve konstitutivne momente građanskog društva. U tom smislu on je najradikalnija teorijska i praktička kritika građanskog društva.

Ovo ne znači da boljševici odbacuju reforme kao sredstvo političke borbe. Borba za socijalne reforme je smisljena samo u svetlu krajnjeg cilja: socijalne revolucije i realizacije utopijskog projekta komunizma. Boljševizam odbacuje reformizam kao poziciju koja reforme

tretira kao cilj po sebi, a parlamentarne oblike borbe kao jedine forme socijalne borbe.

Boljševička pretenzija na vlast ne počiva na političkoj volji glasačkog tela, nego na uvidu u transcendentni smisao istorije. Istina nije proizvod glasačkih listića. Stoga boljševizam ne samo da nije dužan da poštuje pravila parlamentarne borbe za vlast nego je obavezan da sve oblike političkog opštenja: demokratiju, parlamentarizam, podelu vlasti, vladavinu zakona, posmatra samo u svetlu revolucionarne svrsishodnosti. Za Trockog, ustavotvorna skupština gubi svaki smisao u trenutku kad je prestala da služi ciljevima revolucionarne vlasti. Staljin sledi Lenjina kad tvrdi da za boljševika reforme mogu biti samo »oruđe za dezorganizaciju buržoaske vlasti« i da po sebi nemaju nikakvog značaja.

Dalje, klasni karakter institucija građanskog društva, tj. njihova uloga u reprodukciji kapital-odnosa i njime posredovanih odnosa gospodstva i ropstva (socijalne nepravde i nasilja) moralna su osnova koja revolucionarnu partiju oslobađa poštovanja građanskih procedura i lojalnosti građanskoj državi.

Potrebno je naglastiti da u ispravnom boljševičkom ubedenju da pod pretpostavkama »parlamentarnog sakramenta većine i manjine (...) u zemljama formalne demokratije neće biti uopšte prostora za revolucionarnu borbu« (Trocki), prosijava fascinacija zapanjujućom snagom integracije koju u sebi poseduje kapitalistički sistem. Odgovor na moć sistema bila je boljševička glorifikacija političke volje (svesti) i težnja ka vlasti kao odlučujućim momentima u destrukciji građanskog sveta.

Parlamentarni i statički pojam većine kao medija oblikovanja političke volje u boljševika biva zamenjen dinamičkim pojmom većine preko koga legitimišu svoj revolucionarni projekt. Šta to znači, moći ćemo da shvatimo tek iz elaboracije pojma klasne svesti.

Partija i klasna svest proletarijata. — Osobenost boljševičke interpretacije marksizma sastoji se koliko u naglašenom insistiranju na razvoju klasne svesti i veri da se kapitalistički sistem mora ukinuti revolucionarnim nasiljem toliko i u stavu da se proces konstitucije revolucionarnog subjekta i re-

volucionarne situacije ne odvija spontano nego tek metodičkim i organizovano vođenim procesom revolucionarnog osvešćenja u čijem središtu stoji partija kao avangarda proletarijata.

U poznatom stavu da »bez revolucionarne teorije ne može biti ni revolucionarnog pokreta« sadržana je, pored ostalog, i kritika teorije spontanosti. Za boljševike, između teorijskih konstrukcija o proletarijatu i njegove aktuelne stvarnosti, postoji dubok jaz. Stvarnost primerena revolucionarnoj teoriji se mora proizvesti; to je osnovno načelo boljševizma.

Artikulisana klasna svest se, tvrdi Lenjin sledeći Kauckog, »kao prirodan i neizbežan rezultat razvitka misli kod revolucionarno socijalističke inteligencije«, u radnički pokret unosi spolja. Kao takva, ona je nezavisna »od spontanog rasta radničkog pokreta«. Radnička klasa »isključivo svojim snagama može izgraditi samo tredjunionističku svest« koja »ne dira u temeljnu strukturu: odnos rada i kapitala«, tj. »ne uništava potčinjenost rada kapitalu«. Svest o ovom odnosu ne nastaje spontano. Potreban je akt refleksije da bi se prodrlo iza fetišističkog privida koji je konstitutivni moment kapitalističke produkcije života. Spontano nastala, svest proletarijata je podvrgnuta kapitalističkim zakonima produkcije svesti i nije vođena interesom za revolucionarnim preobražajem društva. Uviđajući da »spontani razvitak radničkog pokreta teče baš u pravcu potčinjavanja buržoaskoj ideologiji«, Lenjin kritikuje teorije spontaniteta koje, umanjujući ulogu svešnjeg elementa (partije), omogućuju »jačanje uticaja buržoaske ideologije na radnike«.

Poenta Lenjinove kritike teorije spontaniteta i empirijske svesti proletarijata je u sledećem: spekulativno utemeljeni pojam klasne svesti kao »svesnim postali smisao istorijskog položaja klase« (Lukač), svog empirijskog nosioca nalazi u Partiji. Upravo ova kognitivna nezavisnost klasne svesti od empirijskog proletarijata, tj. činjenica da se sadržaji klasne svesti ne mogu svesti na empirijsku svest radničke klase, na »psihološku svest pojedinog proletera« daje povlašćenu

poziciju partiji kao onom entitetu koji je u stanju da teorijsku svest o istorijskoj misiji proletarijata posreduje u aktu »samopotvrđivanja klase«. Odatle partija (koju će kasnije Gramši, sledeći ovu intenciju, označiti kolektivnim intelektualcem) kao istorijski nosilac klasne svesti i posednik znanja u smislu istorije i o istorijskoj misiji proletarijata, dobija centralno i povlašćeno mesto u boljševičkom diskursu. Bez ovog oblika samorazumevanja Partije kao poverenika istorije, kao objektivnog zastupnika opštih interesa proletarijata, nemoguće je razumeti boljševičku političku praksu i njenu ravnodušnost prema legitimaciji. Partija principijelno ne reprezentuje empirijske interese proletarijata, nego interese koji se intelektualno izvode iz uvida u logiku istorije. Time je partija oslobođena obaveze da pravda svoje taktičke i strategijske poteze, pozivajući se na empirijski proletarijat. Otuda pitanje radničke većine, na kome je insistirala zapadna socijaldemokratija, postaje pitanje od sekundarnog značaja.

Ono što je interes radničke klase, to je koncentrisano u partiji. Političke odluke donose posvećeni, a politika postaje tehnologija. Kako je revolucija proizvod političke konjunktura, a ne samo objektivnih pretpostavki koje su nezavisne od revolucionarnog subjekta, to partija mora proizvoditi situaciju povoljne političke konjunktura. Razdvajanje pitanja radničke većine od pitanja revolucionarnog prevrata omogućilo je da se seljačko i nacionalno pitanje legitimno postave kao pitanja proizvodnje revolucionarne situacije. Mnogi, pored ostalih i Staljin, u ovome vide originalnost boljševičke koncepcije, razvoj marksističke doktrine primenjen na ruske prilike u kojima nije postojao razvijeni proletarijat. Ovo nam istovremeno omogućuje da shvatimo privlačnost boljševičke političke doktrine za intelektualce zemalja trećeg sveta.

Partija kao sklop znanja i moći. — Iz izloženog vidimo da je partija u centru boljševičkog načina mišljenja u dvostrukom smislu: kao organizacija znanja i organizacija moći. Lenjin neprekidno podvlači da je u osnovi građanskog društva nasilje. No, da bi se ono ukinulo, mora se najpre prozreti. Pozicija spontaniteta podleže logici samog si-

stema. Stoga je jedini garant socijalne revolucije revolucionarna partija kao integrirani sklop znanja i moći, posredstvom koga društveno biće kao splet anonimnih sila može biti podvrgnuto političkoj volji i »svesnoj kontroli«.

Kao moment znanja, Partija je povlašćeni nosilac smisla istorije, poverenik istorije. Ovo se spekulativno utemeljuje i razvija kako u okviru jedne metafizike istorije, dijalektičkog samorazvoja subjektivnosti (bilo da se ona artikuliše kao rodna suština, ljudski rod ili klasa) tako i na veri da struktura kapital - odnosa i egzistencijalni položaj proletarijata otvaraju mogućnost transparentije logike istorije. Privilegovan uvid u stvarnost pretenduje da u pojedinačnom fenomenu vidi totalitet društvenih odnosa, ili kako to Lenjin formuliše: u figuri popa, studenta, buržuja, mora se prozreti celina društvenih odnosa. Intelektualni uvid u suštinu robne proizvodnje kao generatora klasne dominacije razotkriva funkcionalnu spregu organizacije nasilja i organizacije proizvodnje, ekonomije i politike u građanskom društvu.

Znanje se, posredstvom Partije, transformiše u Moć. Moć partije se temelji na činjenici da se uvidom u sklop ekonomije, nasilja i buržoaske ideologije, mogu iskoristiti strukturalna protivrečja kapitala i organizovanom revolucionarnom akcijom destrukuirati sam buržoaski poredak. Stoga odlučno pitanje revolucije nije toliko kvantitativni rast radničke klase, nego kvalitetan kadar (organizaciono jačanje partije) koji je u stanju da, koristeći političku konjunkturu i provodeći ideološku hegemoniju nad masama, proizvodi pretpostavke revolucionarnog prevrata.

Ova ambivalencija u pojmu revolucionarnog subjekta: neidentičnost klasne svesti i empirijske svesti proletarijata koja zahteva posredovanje Partije, otvara naširoko vrata političkom voluntarizmu. Ostvarenje normativnog projekta (komunizma) moguće je samo pod pretpostavkom delatne revolucionarne volje, čija je pojava i nužnost istoriozofski utemeljena. Ali, skok od metafizičke nužnosti jedne volje ka političkim modalitetima ispoljavanja te volje otvara prostor da se svaki oblik političkog voluntarizma obrazloži

istorijskom nužnošću. Praktičke konsekvence ovog teorijskog i političkog stanovišta pokazace se onog momenta kad boljševici, preuzimanjem poluga vlasti, nametnu ideologiju i pravila unutarpartijskog života celom društvu i otvore vrata totalitarnom poretku.

Revolucionarni mentalitet. — Upravo ovakav koncept partije omogućuje nam da proniknemo u ono što se kolokvijalno označava boljševičkim karakterom. Naime, nazivati nekog boljševikom ne znači samo ukazati na njegove političke ciljeve i ideale nego ukazati i na određeni tip političkog ponašanja i odnosa prema Drugom. Boljševička fanatična odanost partiji počivala je na onom tipu duhovnog držanja koji možemo označiti revolucionarnim mentalitetom. Ovaj mentalitet počiva na intenzivnoj veri »da je totalno spasenje čoveka moguće« i da između aktuelnog stanja, kao stanja zla, ropstva, ljudske nesreće, nepravde i nejednakosti (boljševička literatura je prepuna ovih određenja), i anticipiranog stanja društvene harmonije, pravde i slobode, ne postoji kontinuitet. Spasenje čovečanstva je apsolutna vrednost i stoga je totalna negacija postojećeg sveta istorijska i moralna dužnost.

Ovaj moralistički *pátos*, koji se poziva na apsolutnost cilja, može se istorijski i psihološki тумачiti i opravdavati duhovnom i političkom tradicijom borbe protiv ruskog samodržavlja (tradicija narodnjaštva, anarhizma, nihilizma, Černiševskog, Bakunjina, Tkačeva), tj. svojevrsnom političkom kulturom ruske inteligencije u kojoj je prometejski i mesijanski moment bio naglašen (Bilington).

Ali, boljševička sklonost stigmatizaciji građanskog društva, sklonost da se društvena stvarnost posmatra manihejski u kategorijama dobra i zla (što je u temelju vere da se građansko društvo ne može reformisati nego samo u celini revolucionarisati), kao i jakobinsko ubedenje da u jednoj političkoj zajednici mogu postojati samo prijatelji i neprijatelji naroda, ne može se svesti samo na moment političke kulture društva bez liberalne tradicije nego se mora sagledati u svetlu iznesenih doktrinarnih pretpostavki.

Upravo pretenzija Partije da svoje pravo na političku vlast legitimise Znanjem o smislu

istorije (pri čemu je samo Znanje impregnirano klasnim interesom, na čemu se zasniva princip partijnosti), ne samo da suprotna politička stanovišta interpretira kao ideološke agente buržoaskog sveta koje treba uništiti političkim sredstvima nego i same teorijske razlike (odričući im autonomnost) politizuje i time ukida duh dijaloga / princip razlike.

Sa stanovišta privilegovanog uvida Partije u smisao istorije, političke razlike za boljševike nemaju legitimiteta. Stoga Drugi nije učesnik u dijalogu nego onaj koga treba prevaspitati. Modaliteti prevaspitavanja su različiti, ali prisila je njihov nužni moment. Rezultat boljševičke diskusije je eliminacija, a ne koegzistencija stavova. Ova isključivost proizlazi iz same apsolutističke suštine utopije, koja, kao sveobavezujuća, ukida pluralizam političkih stavova i, u krajnjoj konsekvenci, poštovanje liberalnog koncepta ljudskih prava i individualnih sloboda. Naime, upravo neprikosnovena ljudska prava eliminišu utopiju, kao i sveobavezujući model političkog ponašanja (Poper).

Principijelno, nema razlike između lenjinističkog i staljinističkog koncepta partije. Razlika je samo u tome što je Staljin ovaj koncept mogao da razvije u svim njegovim praktičkim konsekvencama činjenicom da se osvajanjem političke vlasti moć jednog koncepta organizacije života povećala do neslučenih razmera.

Kada su oktobra 1917. parolom *Sva vlast sovjetima, mir i zemlja seljacima* boljševici preuzeli vlast, mogli su, najzad, da pristupe organizaciji projekta novog društva, da aktiviraju materijalne, političke i duhovne resurse u svrhu ostvarenja svog normativnog projekta, koji je, istina, više bio određen kritikom nedostatka građanskog društva nego nekim jasnim teorijskim konceptom buduće zajednice. Njene elementarne konture bile su skicirane u knjizi *Država i revolucija*.

Boljševička kritika liberalnog koncepta države. — Boljševička fascinacija državom počiva na uverenju o identitetu države i klase diktature. Država je za Lenjina isključivo organizacija klasnog nasilja, sredstvo klasne vladavine, »mašina za ugnjetavanje jedne klase od strane druge klase«.

Diktatura proletarijata je forma u kojoj proletarijat osvaja vlast, stabilizuje »svoju vladavinu« i ostvaruje institucionalne pretpostavke (prva faza komunizma) proletrske države. U njoj je sadržana negacija liberalnog koncepta reprezentativne države. Ova negacija, odlučujuća za boljševičku praksu, zasniva se na ideološkokritičkom stavu da je liberalni koncept države samo pravni i politički izraz kojim se prikrivaju kapitalistički odnosi dominacije. Liberalna reprezentativna država kritikuje se stoga sa stanovišta njene klasne suštine kao diktatura buržoazije. Kako je privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju osnova eksploatacije i socijalne nepravde i kako liberalna država polazi od privatne svojine kao neotuđivog prava, to ona, i pored svih svojih slobodarskih proklamacija, nije u stanju da ukine odnose ekonomskog i političkog ugnjetavanja.

Iz boljševičke perspektive, u kojoj je svaka vlast u osnovi diktatorska, tj. vladavina jedne klase nad drugom, manjine nad većinom, ni sama građanska demokratija nije ništa drugo do istorijska artikulacija ovog opšteg principa. Za Lenjina, »demokratizam kapitalističkog društva« s njegovim »formalnim priznavanjem slobode i jednakosti« ne ukida različite egzistencijalne pozicije individua u procesu reprodukcije života, odvojenost rada od kapitala, tj. sam temelj eksploatacije i dominacije. Apologetika buržoaske demokratije prikriva činjenicu da iza formalne jednakosti, na šta se svodi celokupna buržoaska demokratija, stoji »stvarna ekonomska nesloboda i nejednakost za radnike, za sve trudbenike i one koje kapital eksploatiše, tj. za ogromnu većinu stanovništva u svim kapitalističkim zemljama«. Stoga je demokratija »za ništavnu manjinu, demokratija za bogate«. Kritika Kauckog i revizionizma, i njihovog insistiranja na demokratskim procedurama, odbacuje se tvrdnjom da oni ne shvataju buržoaski karakter građanske demokratije; ne shvataju da i najdemokratskija buržoaska republika »kao i svaki drugi oblik u kapitalizmu, nije ništa drugo nego mašina za ugnjetavanje proletarijata«.

Vidljivo je da se pitanje vlasti i države za boljševike ne postavlja kao pitanje o tome ka-

ko se vlada (pitanje institucija i procedura oblikovanja političke volje), nego ko je subjekt vlasti (Bobbio). To je konsekventan izvod polazne pozicije u kojoj se celina društvenog života svodi na dinamiku klasnih odnosa. Generalno, vlada onaj ko prisvaja višak vrednosti. Iz perspektive revolucije, pitanja liberalne doktrine o političkom sistemu u užem smislu postaju irelevantna. Ta problematika je smisljena samo pod pretpostavkom prihvatanja buržoaskog načina proizvodnje života.

* Da su institucije predstavničke države samo elementi jednog sklopa prikrivenog nasilja i klasne supremacije i da i u »najdemokratskijim republikama u stvari vladaju teror i diktatura buržoazije« pokazuje se onog momenta »kada se eksploatatorima počinje pričinjavati da se vlast kapitala ljulja« (Lenjin). »Liberalna tolerancija nalazi svoju granicu tamo gde se stavlja u pitanje građanski sistem vlasništva« (Kühnl).

Stoga za boljševike, nasuprot revizionizmu, liberalizam i socijalizam nemaju dodrinih tačaka. Teorija klasne borbe i teorija parlamentarne države se principijelno isključuju. Parlamentarizam, vladavina prava, podela vlasti i drugi elementi liberalne doktrine su samo skraćenice za procedure u kojima se reprodukuje struktura moći buržoaske države. »... demokratska republika, ustavotvorna skupština, opštenarodni izbori i tako dalje u stvari su diktatura buržoazije, a za oslobođenje rada od jarma kapitala nema drugog puta osim zamene te diktature diktaturom proletarijata. Samo je diktatura proletarijata u stanju da oslobodi čovečanstvo od ugnjetavanja kapitala, od laži, od svega lažnog, od licemerstva buržoaske demokratije«.

Emancipatorski potencijali sadržani u pojmu demokratija moraju se stoga tematizovati u drugom pojmovnom i praktičkom sklopu, sklopu revolucionarne diktature proletarijata koju Lenjin određuje kao »vlast koja je izvojevana i koja se održava nasiljem proletarijata nad buržoazijom, vlast koja nije vezana nikakvim zakonima«. Vladavina revolucionarne volje je stoga vođena samo imperativima revolucionarne svrsishodnosti.

Državni poredak diktature proletarijata. — Kako država nije neutralan instrument fizičke prisile, koja je na usluzi svima, kako su verovali socijaldemokrati, i kako je njena unutrašnja arhitektura prostor u kome se oblikuje kulturna i duhovna hegemonija vladajuće klase, to, po Lenjinu, proletarijat mora ne samo osvojiti vlast nego i »razbiti buržoasku državnu mašinu« kao generator kapitalističkih odnosa moći.

Država diktature proletarijata je, kao i buržoaska država, država klasnog nasilja. No, za razliku od buržoaske diktature ona ne skriva svoju klasnu suštinu, jer je diktatura većine »*diktatura revolucionarnog naroda*«. Osnovni zadatak države diktature proletarijata po osvajanju vlasti je efikasno uništenje i gušenje otpora vladajuće klase, tj. njene elite, krupne buržoazije i velikoposednika, čija bi ekonomska i vojna moć mogla provesti kontrarevoluciju i restauraciju starog državnog poretka. U tom smislu »*proletarijatu je potrebna državna vlast, centralizovana organizacija sile, organizacija nasilja, radi gušenja otpora eksploatatora...*«. Ta vlast, »*koja se neposredno oslanja na oružanu snagu masa*« i na čijem čelu stoji »*proletarijat kao jedina do kraja revolucionarna klasa, jedina klasa koja je sposobna da sjedini sve trudbenike i eksploatisane za borbu protiv buržoazije*« ni sa kim se ne deli. Lenjinovo zalaganje za ekskluzivno posedovanje vlasti, ili kako to Lenjin na drugom mestu formuliše »... vlast proletarijata... to je naš jedini princip«, jeste konsekventno domišljanje odnosa prema građanskom društvu.

Videli smo da moć buržoaske države ne počiva toliko na spoljašnjoj prinudi (aparati fizičkog nasilja) nego još više na unutrašnjoj prinudi, procesu interiorizacije kulturnih i političkih vrednosti buržoaske klase koja se provodi kroz njene ideološke aparate. Samo nasiljem se zastrašujuća moć kapitala, koja živi u snazi »*navika miliona i desetina miliona*« može srušiti. Stoga u kriznim situacijama kada se »*velika pitanja u životu naroda rešavaju samo silom*« »*fetišizacija parlamentarne većine*«, i poštovanje proklamovanih građanskih sloboda: sloboda štampe, oku-

pljanja itd., »predstavljalo bi grubu izdaju« (Trocki) i kraj revolucije.

Proces konsolidacije države diktature proletarijata, nakon preuzimanja vlasti, ne znači i kraj klasne borbe, jer se klasna struktura društva reprodukuje na svim njegovim nivoima. Država diktature proletarijata kao »prelazni period od buržoaskog do socijalističkog društva« stoga mora računati na, kako će se pokazati, dugotrajno »stanje prigušenog rada(...) protivnika proleterske vlasti«.

Iz ove perspektive potrebno je razumeti ne samo neposredne revolucionarne mere nego i samu prirodu sovjetskih institucija. Njihova funkcija nije bila samo u tome da sačuvaju vlast proletarijata i da omoguće izmenu strukturnih pretpostavki društvene proizvodnje života (nacionalizacija sredstava za proizvodnju, fabrika, banaka i kartela, konfiskacija zemlje, ukidanje privatne trgovine). One smeraju mnogo više; vode se prosvetiteljskom idejom da će promenom institucija građanskog društva (diktatura klase, naspram pravne države, komandna ekonomija naspram tržišne privrede, revolucionarna svrsishodnost naspram vladavine zakona, sovjeti naspram parlamenta, monizam naspram pluralizma itd.), proizvesti novu društvenu psihologiju, novi oblik društvenosti. Stoga centralna figura boljševičkog diskursa nije ni krupni buržuj, ni proleter, nego malograđanin kao metafora sveta koji se mora uništiti, čija je individualna psihologija nesvesni i masovni nosilac virusa kapitala.

Ukidanje robne privrede i planska privreda. — Lenjin je još 1908. tvrdio da je socijalizam identičan sa uništenjem robne privrede. Socijalizam, kao oblik konstitucije društvenosti, nema veze sa egzistencijom robne privrede. To je opšte mesto boljševičke propagande. Ostvariti socijalizam znači ukinuti podelu društva na klase i uništiti »eksploataciju čoveka od strane čoveka«, tj. ekonomske pretpostavke društvenog ugnjetavanja, a to je moguće samo pod pretpostavkom ukidanja robne razmene i njenog pravnog izraza privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju.

Ukidanje robne proizvodnje, smatra Lenjin, najteži je zadatak, mnogo teži nego preuzimanje vlasti i uništenje krupne buržoazije,

za šta je dovoljna efikasna primena nasilja. Kapital je sam oblik konstitucije zajednice. Snaga kapitala potencijalno i aktuelno leži »u snazi sitne proizvodnje«. »Sitna proizvodnja rađa kapitalizam i buržoaziju stalno, svakog dana, svakog sata, stihijski i u masovnim razmerama«. Ona proizvodi jedan poredak života (kapital-odnos) koji se može samo radikalnim merama ukinuti.

Alternativa robnoj privredi zasnivala se na veri da je moguće »provesti plansku organizaciju društvenog procesa proizvodnje« na nivou globalnog društva. Ovladavanje celinom društvenih odnosa proizvodnje izbegla bi se neracionalnost kapitalističkog tržišta (vođenog logikom profita, a ne interesima i potrebama proizvođača) i enormno povećala proizvodna snaga rada kao nužan materijalni preduslov komunističkog društva. Pravilno planiranje društvenih potreba i pravedna preraspodela društvenih dobara omogućili bi »blagostanje i svestrani razvitak svih članova društva« i uspostavljanje socijalne pravde.

Upravo u vladavini plana, kao izrazu evropske »moderne faustovske težnje ka transparentnosti društvenih odnosa i potčinjavanju prirodnog okruženja« otkriva se priroda komunističkog i boljševičkog u osnovi radikalno—prosvetiteljskog projekta. Vladavina plana se zasniva na eksplicitnoj veri u primat društvene svesti. Centralno ekonomsko planiranje počiva na ideji društvenog inženjeringa i veri da je mogućna koncentracija relevantnog znanja (Hajek). Institucionalni izraz ove vere u plansku privredu je Lenjinova zamisao (*Država i revolucija*) socijalne organizacije društva kao društva rada, prema modelu državnokapitalističkog monopola u kome je država jedini poslodavac. »Svi građani pretvaraju se u službenike u najmu države, koju čine naoružani radnici«, tj. »svi građani postaju službenici jednog svenarodnog, državnog »kartela«. Model racionalnosti od kojeg polazi Lenjin jeste model industrijskog pogona (»celo društvo biće jedan ured i jedna fabrika s jednakošću rada i jednakošću plate«), koja počiva na administriranju stvarima, a ne ljudima.

Provedena planska privreda, čineći transparentnim društveni karakter proizvodnje, ukida fetiške oblike postvarene svesti i time

sistemske pretpostavke proizvodnje buržoaske, malograđanske, a to znači i individualističke psihologije. U okviru planske privrede razvijaju se potrebe i vrednosti (egalitarističke i kolektivističke vrednosne orijentacije) koje su primerene komunističkom projektu zajednice. Plan omogućuje ne samo zadovoljavanje i obrazovanje društvenih potreba nego i njihovu efikasnu kontrolu, što je od posebnog značaja za efikasno provođenje vlasti i ideološku hegemoniju Partije proletarijata nad celokupnim društvom.

Ukidanje robne privrede i planska organizacija proizvodnje pretpostavka su proizvodne demokratije, koja, za razliku od građanske, proces rada, proizvodnje i raspodele dobara oslobađa klasnog posredovanja i time sam proces reprodukcije života podvrgava dispoziciji celog naroda.

U meri u kojoj se bude širila socijalna baza proizvodne demokratije u smislu nestajanja »razlike između članova društva s gledišta njihovog odnosa prema društvenim sredstvima za proizvodnju« (Lenjin), u toj meri će nestajati i politički ekvivalenti građanske države. Svesna društvena kontrola nad procesom proizvodnje i nestanak klasa (komunizam), znače istovremeno i odumiranje države, jer njena primarna funkcija kao aparata nasilja iščezava... »ljudi, oslobođeni kapitalističkog ropstva, bezbrojnih užasa, divljaštva, apsurdna, gnusnosti kapitalističke eksploatacije; postepeno (će) navići na poštovanje elementarnih pravila života u zajednici, poznatih vekovima, ponavljanih hiljadama godina u svim propisima o njemu, i to na poštovanje bez nasilja, bez prinude, bez potčinjavanja, bez posebnog aparata za prinudu koji se zove država«. U tom smislu intencionalno diktatura proletarijata ima transpolitički značaj. Ona teži da ukine politiku, kao sferu otuđene društvene moći, time što će stvoriti pretpostavke odumiranja države. Istorijski, intencije aktera su ostvarene, ali tako što se ukidanje podvojenosti države i društva odigralo ne destrukcijom države, nego društva.

Ideologija i kulturna revolucija. — Logiku diktature proletarijata vodi uvid da se u procesu sitne robne proizvodnje neprekidno

generiše kapital-odnos i njemu primereni oblici buržoaske svesti. Stari sistem se stoga mora rušiti kako promenom proizvodnih odnosa tako i razaranjem društvene psihologije na kojoj počiva kapitalistička proizvodnja. Ova psihologija malograđanina ne može se ukinuti fizičkim uništenjem njihovih nosilaca (što je bilo moguće kad je bilo reči o krupnoj buržoaziji) nego samo prevaspitavanjem »samo dugim, polaganim, opreznim organizatorskim radom«. To je nemoguće i zbog toga što psihologija sitnog buržuja, ovog neprijatelja »među nama«, prožima i sam proletarijat u meri u kojoj se socijalizovao u uslovima kapitalističke proizvodnje života. Upravo u ubeđenju o zastrašujućoj snazi kapitalističkog duha, koji kontaminira sve forme društvenog ispoljavanja života, koji ima snagu da ovlada čak i onima koji su njime ugroženi i koji svakog momenta može da se regeneriše, sledi logičan zaključak da se nakon osvajanja vlasti sve sfere društvenog života, od ekonomije i politike do kulture i svakodnevnice, moraju podvrgnuti neprekidnom nadzoru i kontroli.

Psihologija novog čoveka, »čistog od prljavštine starog sveta«, čije motivacije nisu vođene egoističkim interesima i konkurentskom borbom nego opštim dobrom, kao i novi poredak ne izrastaju spontano, nego kao plod intervencije odozgo. Snazi kapitalističkog okruženja može se suprotstaviti samo centralizovana i disciplinovana Partija (partija koja je ne samo Novi vladalac nego i Vaspitač). On provodi vaspitnu diktaturu, povezujući »prinudu s ubeđivanjem«. Diktatura proletarijata kao prelaz od kapitalizma ka komunizmu jeste period kulturne revolucije, period vaspitne diktature. Boljševizam u ovom smislu pripada jakobinskoj struji moderne subjektivnosti, koja je smatrala da se terorom i nasiljem stvarnost može uzdići do pojma projekt komunizma. Tim duhom odiše i Buharinov stav da sa stanovište logike istorije »proleterska prinuda u svim svojim oblicima, počevši od streljanja pa sve do radne obaveze, jeste, ma kako to paradoksalno zvučalo, metod stvaranja komunističkog čovečanstva od ljudskog materijala kapitalističke epohe«.

Lako je ovde uočiti izvesnu nesaglasnost boljševičkog projekta (komunizma kao društva bez nasilja) i prakse partijske države koji vode njegovoj realizaciji. Optimistička istoriozofija, zasnovana na prometejsko-faustovskoj ideji o čoveku i njegovoj neograničenoj sposobnosti samousavršavanja, koju razvija kroz proces rada i borbe, sudara se s pesimističkom slikom ljudske stvarnosti u kojoj je čovek podložan korupciji, ideološkom zavodu, u kome je žrtva ne samo tuđeg nego i vlastitog egoizma i moralnog zla. Prvi sloj ove dvojne antropologije (jakobinskog nasleđa) pripada njenoj javnoj teoriji, drugi (neizgovorena doktrina) njenoj praksi. Ona se pokazuje u besu prema »ćiftinskom«, »malograđanskom«, »kapitalističko-anarhističkom mentalitetu«. Ovo će kasnije bitno strukturirati ideološku optiku staljinizma kojom se legitimisao unutrašnji teror.

Ljudska slabost opravdava primenu nasilja, teror vrline. Vrlina zadobija ovde lice Partije/revolucionarne volje, koja stavlja pod kontrolu celinu društvenih odnosa. Revolucionarna volja pokreta se stabilizovala u državi diktature proletarijata. Ta identifikacija države i partije (partijska država), počiva upravo na ovom dvostrukom aspektu: znanju utopije i suočenosti sa snagom zla u empirijskom svetu.

Partija je tek posredstvom partijske države (države kao osnovnim subjektom socijalizma i partijom kao nosiocem suvereniteta) uspela da ostvari apsolutnu kontrolu nad svim oblicima društvene reprodukcije života. Razaranje institucija građanskog društva, kroz »nacionalizaciju svih oblika zajedničkog i individualnog života« (Kolakovski) i pretvaranjem individua u vlasništvo države sredstvima terora, poduhvat koji se nadahnjivao idealima slobode i socijalne pravde otvarao je, suprotno ideji svojih aktera, put u totalitarno ropstvo.

Ratni komunizam, stoga, nije bio samo odgovor na izazove građanskog rata nego i istinski pokušaj boljševika da ostvare socijalistički društveni poredak prema jednom utopijskom projektu koji je bio nabijen

antikapitalističkim motivima. Neuspeh ratnog komunizma nije obeshrabrio boljševike. Problem je bio u subjektivnom faktoru: čoveku. Trebalo je promeniti ljudsku psihologiju. Vreme vaspitne diktature (interiorizovane klase borbe: *kritika i samokritika*) u staljinizmu će naći samo svoj logičan nastavak.

Komunizam je trebalo da bude socijalni poredak u kome je ukinuta napetost između subjekta i objekta, i u kome je prevlast *subjektiviteta* (sloboda) nad *društvenim bićem* sažeta u proizvodnji zasnovanoj na planu, Umu. U kontrapunktu s metafizičkim optimizmom filozofije istorije (emancipacije roda kroz dijalektiku klase borbe i rada), na koju su se pozivali boljševici, stajala je inercija empirijske stvarnosti čija je metafora bio sitni robni proizvođač, malograđanin. Inercija sistema, usled njegove ogromne moći »zavođenja« mogla se savladati samo revolucionarnim nasiljem koje se pravdalo kako uvidom u logiku društvenog razvitka tako i stanjem empirijskog društva koje je podložno korupciji i zlu. Sila je nužno sredstvo da bi se ubrzao ljudski put ka usavršavanju i uspostavio harmonični društveni poredak (Talmon).

Ako je fizičko nasilje bilo sredstvo da se slomi ekonomska moć buržoazije, onda je proces ideologizacije sredstvo da se slomi njena duhovna moć. Iz doktrinarne vere u ispravnost teorije kojom se Partija legitimise, sledi praktično načelo da je svako ponašanje suprotno doktrini, politički i etički nedopustivo. Boljševički projekt prosvetljenja masa ne temelji se na razvoju političke kulture. Strateški ciljevi su poznati i u tom smislu konkurencija različitih političkih i ideoloških projekata nije znak snage društva, nego njegove slabosti. Autoritet revolucionarnog pokreta temelji se ne na njegovoj ekonomskoj nego na njegovoj intelektualnoj moći. Samo Znanje je specifičan oblik klase borbe (klase borba u Teoriji), stoga se suprotne teorijske i filozofske pozicije interpretiraju kao mistifikovani izrazi klasnog interesa. Ideološki i teorijski suparnik ne pojavljuje se kao partner u dijalogu nego kao klasni neprijatelj, on to nije po svojim privatnim karakteristikama nego po svojoj egzistencijalnoj poziciji. Troc-

ki to formuliše na sledeći način: »*Diktatura je potrebna zato što ne potiče pitanje nekih delimičnih promena, već samog postojanja buržoazije. Na ovom polju je nemoguće sporazumevanje. Ovde odlučuje samo sila.*« Preuzimanjem vlasti ne samo da se principi partijskog organizovanja prenose na celo društvo nego ideologija pokreta postaje državna ideologija: ideologija marksizma — lenjinizma.

Zahtev za homogenizacijom javnog mnjenja, ukidanje svih razlika u misaonim i vrednosnim orijentacijama (toga nije pošteđena ni religija, relativna tolerancija se ne zasniva na poštovanju slobode savesti nego na snazi religioznog fenomena) jeste izvod stava da određeni odnosi proizvodnje ne postoje nezavisno od odgovarajućeg sveta predstava i misaonih obrazaca. Ideologija je dominantni moment samoreprodukcije društvenog bića. U meri u kojoj je to važno za buržoasko društvo, važi u još većoj meri za projekt diktature proletarijata. Stoga se društvo mora potpuno ideologizovati. Ideologizacija društva ne proizlazi iz potrebe očuvanja vlasti elite (nezavisno od toga što je institucionalizacija učenja politički služila i na kraju se svela samo na legitimaciju privilegovanog položaja partijske nomenklature), to je sporedan efekat; ideologizacija se mora provesti jer je bez nje komunizam nemoguć. Nova svest je pretpostavka novog oblika reprodukcije života. Potpuna ideologizacija društva mogućna je samo pod pretpostavkom ideološkog terora i neprekidne indoktrinacije, u šta su boljševici svesno ulazili.

Videli smo već iz razlaganja pojma klasne svesti da se celina društva ne strukturira samo kao podela na dve klase (buržuje i proletere), na čemu boljševici deklarativno insistiraju (javna ideologija), nego da se u krajnjoj instanci, a naročito posle obaranja buržoazije, celina društva deli na Partiju i mase, osvešćeni proletarijat i mase, vođe i mase, one koji poseduju klasnu ili, kako bi to Staljin rekao, »pravilnu svest« i one koji su još kontaminirani buržoaskom i reakcionarnom ideologijom. Društvo, dakle, nije homogeno, ali se ta nehomogenost tumači u svetlu

razlike i u stepenu ideološke zrelosti. Orije-tisanost ideologije prema različitim klasno osvešćenim adresatima, s jedne strane, a, s druge strane, razlika u sistemskoj poziciji producenata ideologije i onih koji moraju biti podvrgnuti vaspitnoj i ideološkoj diktaturi, čini da se sklop boljševičke ideologije mora posmatrati u najmanje dva vida.

Jedno je ideologija *teologa revolucije* koja legitimira ceo projekt i proizvod je intelektualnog uvida u strukturu istorije, a drugo ideologija partijskih sekretara, namenjena širokim slojevima radništva i seljaštva koja, orijentisana prema mentalitetu sledbenika da zadobije njihovo poverenje, mora u svakodnevnoj praksi uračunavati i njihove neposredne (ma kako o njima govorila s teorijskim prezirom) empirijske interese. Ova razlika proizlazi iz činjenice da pozicija »misionara« nije identična poziciji doktrinara. Prvi tip je, na primer, reprezentovan u svom klasičnom vidu u Lukačevom delu *Povest i klasna svest*, gde je do teorijskog pojma dovedena suština boljševičke pakrse, a drugi tip ideologije staljinistički katehizis: *Pitanja lenjinizma* i stotine boljševičkih propagandnih brošura.

Ideologija teologa revolucije namenjena je partijskoj eliti. U njoj se ne produkuju samo velike istriozofske priče kojom se legitimira praksa Partije nego se kroz filozofsku interpretaciju doktrine reflektuju političke razlike koje se odnose na strateške odluke. Složena i naoko politički nebitna filozofska i teorijska pitanja o prirodi materije i duha, statusu istine, postaju momenti u kojima i preko kojih se organizuje moć. Teorijski spor u okviru boljševizma po definiciji je politički spor. Ali, ideologija posvećenih nije identična ideologiji masa, kao što ni sholastičke rasprave teologa ne čine suštinu pogleda na svet običnog katolika.

Ideologizacija pretenduje na to da proizvede simboličku strukturu u okviru koje bi socijalni akteri interpretirali svoju egzistencijalnu poziciju prema unapred određenom ideološkoim kodu. Optimum se postiže ako se poštuju karakteristike ljudskog materijala koji je objekt ideologizacije. Stoga je oficijelna državna ideologija (ideologija marksizma—

lenjinizma), dobila vid laičke religije. Uprošćena materijalistička metafizika i istorijska dijalektika u okviru koje se celokupno kretanje istorije interpretiralo manihejski kao sukob dobra i zla, eksploatatora i eksploatisanih, proletera i buržuja, sadržavala je u sebi obećanje nužnog dolaska komunizma (raja na zemlji). Ova ideologija partijskih sekretara, koja je svojim crno—belim shematizmom pokušavala da pruži, kao sreden pogled na svet, odgovore na sva pitanja i time zadovoljava optimizam neupućenog i fideističke sklonosti masa, nije u suprotnosti sa ideologijom partijskih teologa, nego je njegova simplifikacija. Tako, na primer, pozicija buržuja u okviru marksističke egzegeze kao personifikacije kapitala i boljševičke prezentacije buržuja kao personifikacije socijalnog zla, mada potiče iz istog teorijskog sklopa, ima različite praktičke konsekvence. U prirodi je pučke ideologije da estetizuje teorijske sheme i da animira klasne sentimente. Anonimnost kapitaliste na nivou pučke ideologije ne postoji naprosto zato što bi manihejska dinamika dobra i zla, eksploatisanog i eksploatatora izgubila na svojoj oštrini. Bez zaoštavanja klasne borbe, kako smo videli, nema epohalnog loma.

Čvrstina ideologije počiva na njenoj bezgraničnoj veri u ideološke dogme. Dogma prosvetiteljstva je nauka. Stoga samoprikaz boljševičke ideologije kao naučne, u okviru boljševičkog i, posebno kasnije, staljinističkog diskursa nema za cilj da ukaže na put dolaska do zaključaka (metodu traganja za istinom), nego i na neproblematičnost ideoloških postulata. Ekvivokacija u pojmu nauke je stoga u funkciji ideološke vere. Izvesnost religije transportovana je u izvesnost nauke/ideologije.

Simplifikovanost ovog ideološkog sklopa prati neodređenost. Ova neodređenost je funkcionalna sa stanovišta revolucionarne svrsishodnosti i potreba vlasti. Ona ostavlja široki manevarski prostor Vlasti/Partiji/Vodi/privilegovanim posednicima Znanja da opravdaju svaki svoj konkretni politički potez kao nalog istorijske nužnosti. U boljševičkoj ideologiji je važno sistemsko mesto interpretatora, a ne sadržaj interpretacije.

Da li su konkretni politički potezi (NEP, kolektivizacija, čistke itd.) u skladu s ideologijom, ne može se uvek izvesti iz duha ideologije, nego prema mestu onog koji procenjuje.

Ova ideologija partijskih sekretara, i pored svoje neodređenosti, sadrži jedan obavezujući kôd (jednu interpretativnu shemu) koji aktom interpretacije konstituiše stvarnost. Ona je neka vrsta simboličke mreže u okviru koje pojedinci interpretiraju svoju egzistencijalnu poziciju i odnose prema drugom. Stvarnost se interpretira u pojmovnim određenjima: kapitalizam—komunizam; prošlost —budućnost; nejednakost—jednakost; egoizam—kolektivizam; izrabljivanje—solidarnost; ne prijatelj—prijatelj; individualizam —kolektivizam... Ova podela, do kraja izoštrana, služi kao obavezujući orijentir u javnom govoru. Celokupna dinamika društvenog bića mora se interpretirati u okviru ovog jezika. Ona ne samo da produkuje novu stvarnost potvrđujući princip moderne da postoji samo ono što se može jezikom izraziti, nego u meri u kojoj je okrenuta osećanjima masa omogućuje instrumentalizaciju osećanja onih koji su bili pogođeni buržoaskim poretom. Ova instrumentalizacija se provodi strukturiranjem celokupnog ideološkog govora oko figure istine, neistine, pravilnog, nepravilnog, prijatelja, neprijatelja. Diktatura proletarijata tako počiva na dva temelja: na veri da je nosilac, poverenik smisla istorije (Utopije: dimenzija Vere) i na ideologizaciji i instrumentalizaciji resantimana širokih slojeva protiv klasnog i političkog neprijatelja (dimenzija politike kao tehnologije).

Mehanizam isključenja Drugog pogada na kraju i samu partiju. Ako je svoje pretenzije na vlast revolucionarni pokret legitimisao posedovanjem Znanja o smislu istorije, onda možemo biti sigurni da će posle osvajanja vlasti svoje pretenzije na znanje o smislu istorije utemeljivati na moći.

Monopol na istinu koji je legitimisao pravo na vlast podrazumevao je eliminaciju političke opozicije i ukidanje političkih sloboda. No ukidanje političkih sloboda vodilo je ne samo eliminaciji političkih protivnika van partije nego, logično, ukidanju razlika i u samoj partiji. Politički monizam eliminiše razliku, a

kao rezultat ispostavlja jedinstvo vođe, partije i države: staljinizam ili totalitarna diktatura. Implikacija Znanja — vlast koju je proklamovao lenjinizam ovde se okreće u figuru Vlast — Znanje. Volja Partije/Vođe, ideološki sankcionisana istorijskom nužnošću, jeste orijentir društvenog delovanja. Kako ta volja nije ograničena nikakvim ni pravnim ni moralnim normama, to je njen rezultat pravni nihilizam i moralni relativizam, stanje permanentnog građanskog rata, koji se manifestuje u psihologiji opsadnog stanja i preventivnog terora.

Optimizam komunističke utopije, zasnovan na primatu političke volje nad svim oblicima društvenog odnošenja, završava, umesto u svetu oslobođenom od straha i nepravde, u totalitarnoj diktaturi. Jednakost individua je uspostavljena. Krajnji rezultat negacije političkih razlika i homogenizacije mišljenja utemeljenih utopijom jeste pretvaranje svih članova društva u robove jednog doktrinar-nog koncepta. Politički i sociološki to se pokazuje kao dominacija onih koji poseduju

pravo na oficijelnu interpretaciju doktrine. Slučajnost je ko će tu doktrinu interpretirati tako da je totalitarno društvo »u svojoj savršenoj formi svojevrsna forma ropstva bez gospodstva« (Kolakovski). Stoga je i razumljivo da se ukidanje totalitarnog karaktera ovih društava odvijalo pre svega kao borba za priznanje prava na hermeneutički pluralizam u odnosu na doktrinu kao legitimacionu osnovu vlasti.

Zoran OBRENOVIĆ

LITERATURA

- E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917—1923*, Vol. 1, London, 1954.
 Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, Kultura, Beograd, 1960.
 Lukač, *Povest i klasna svest*, Zagreb, 1973.
 Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Zagreb, 1981.
 Trocki, *Terorizam i komunizam*, Beograd, 1985.

CIVILNO DRUŠTVO

Istorijsko poreklo i današnje značenje izraza. — Izrazom *civilno društvo*, kao teorijskom kategorijom, služili su se mislioci, kao Dž. Lok (Locke, 1632—1704), Hegel (1770—1831) i drugi, da bi izrazili svoje koncepcije i poglede na karakter i razvitak društva kao nečeg što se razlikuje od države, kao i za označavanje jednog novog tipa društva kao nastale ili nastajuće istorijske i društvene činjenice. Rasprave o takvom društvu bile su česte od XVI do XIX veka kad je apsolutna država imala tendenciju da sebi podredi sve što je u njoj postojalo, a društveni razvitak je, nasuprot tome, vodio stvaranju sve širih područja (ekonomije, industrije, bankarstva, nauke, kulture, crkve, vere i dr.) koja se nisu mogla razvijati pod državnim omotačem. Tada je jedna grupa teoretičara društvenog ugovora i rodonačelnika demokratske teorije u njenim začecima, ukazivala na mogućnost i značaj uspostavljanja i razvijanja društva nezavisnog od feudalne i apsolutističke države. Tako je ovaj izraz, osim teorijskog, imao društveno i političko značenje i značaj. I one čuvene reči upućene u XVIII veku predstavnicima države — *Laissez-nous faire, laissez-nous passer* — bile su u stvari izraz društvenih potreba i liberalne ideologije, koja je tražila nove puteve bržeg društvenog razvitka.

Izraz »civilno društvo« je ponovo u novije vreme, a naročito osamdesetih godina XX veka, ušao u široku upotrebu u situaciji koja je unekoliko bila analogna onoj već opisanoj, u kojoj se u novovekovnoj istoriji termin prvi put pojavio. Sada je bila u pitanju ekonomska stagnacija i kriza legitimnosti vlasti zbog negativnih efekata rigidnog ekonomskog, društveno-političkog i pravnog sistema, i ideološkog jednodomlja u zemljama gde su komunističke partije bile na vlasti. U vezi s takvom situacijom vodile su se mnoge rasprave o potrebi reformi, pa je u tim raspravama istaknut i zahtev o potrebi sužavanja obima intervencije države (deregulacija) i ostalih političkih činilaca u ekonomski i društveni život i o uspostavljanju, odnosno razvijanju građanskog društva kao od državne prinude relativno slobodnog područja

života. O toj kategoriji se inače najviše raspravljalo u Poljskoj, Jugoslaviji, Mađarskoj, Sovjetskom Savezu, kao o nečemu što je kroz proces društvenih reformi trebalo postići. »Civilno društvo« bilo je paradigma kojom je označavan mogućni smer društvenih reformi. U tom kontekstu ova kategorija je imala normativni karakter, tj. izraz nije služio da bi se njime opisalo neko staro ili razvijeno postojeće građansko društvo, a još manje da bi se tim izrazom obuhvatilo tadašnje real-socijalističko društvo, već je izražavao nešto što je zadato i što bi »trebalo da« se ostvari. Sintagma »civilno društvo« izražavala je, dakle, potrebu i pravac promene, alternativu, viziju jednog drukčijeg stanja, drukčijeg društva. Do razmišljanja i analiza koje su upućivale na sve širu upotrebu ovoga izraza došlo je zbog nezadovoljavajućeg stanja u tzv. socijalističkim društvima. To je bio deo traženja demokratske alternative autoritarnom socijalizmu. Međutim, u postkomunističkom periodu u tim istim zemljama, pred najezdom militantnog i autoritarnog nacionalizma, dolazi do ponovnog zanemarivanja i potiskivanja one dimenzije strukture i života društva koji su obuhvatani izrazom »civilno društvo«. Pa i sam izraz se ponovo prenebregava ili izbegava. Vlasti koje su smenile staru vlast, pozivajući se, pored ostalog, i na koncepcije civilnog društva (npr. u Sloveniji) za čiji su razvoj bili preuski ranije postojeći okviri određeni marksističkom ideologijom, sada bi rado da zaborave smisao i značaj zahteva za civilnim društvom.

U vezi s pojmom »civilno društvo« potrebno je ukazati na jednu relevantnu teorijsku distinkciju između pojmova »društvo« i »zajednica«. U prošlosti se smatralo da u zajednici preovlađuje kooperacija i organski karakter celine. Tako je »politeju« zamišljao Platon (427—347. pre n.e.), čije se glavno delo (koje se u nas naslovljava *Država*) i naziva *Politeja*. Ovom grčkom izrazu odgovara latinsko *respublica* kako je to dobro shvatio Ciceron (106—43. pre n.e.) pod uticajem grčkih učitelja. On je, slično Platonu, takođe smatrao da je saglasnost između različitih staleža

rimске države ključ njenog spisa. U to vreme izraz civilno društvo (*civilis societas*), koji je upotrebljavao i Ciceron, odnosio se i na državu i na društvo. Taj se izraz nije odnosio na neku pojedinačno uzetu državu, nego na uslove pod kojima ljudi žive u civilizovanoj političkoj zajednici, tj. zajednici koja se dovoljno razvila da bi imala gradove, kodifikovano pravo (*ius civile*) i zajednicu građana spremnih da žive po tim zakonima i da ti zakoni regulišu njihov život («građanski život») i trgovačke delatnosti. Tako varvari i predurbane zajednice nisu ulazili u ovaj pojam *civilis societas*.

Etimologija i ranija značenja izraza *societas civilis* nisu od primarnog značaja za današnju aktuelnost ovog pojma. Ali, mora se učiniti jedna napomena u vezi sa raširenim shvatanjem da je Hegel prvi veliki mislilac koji je pojmovno razdvojio državu i građansko društvo kao dve odvojene sfere. Pri tome je, naravno, poznato da je primat dao državi, koja, po pretpostavci, haotičnom građanskom društvu kao spletu i sukobu grupa i interesa, obezbeđuje jedinstvo zasnovano na umno pojmljenom i racionalno organizovanom ostvarivanju opšteg interesa. Mnogo kasnije su socijalističke zemlje u praksi otišle još dalje pa su u ime opšteg interesa faktički ukinule društvo, odnosno učinile su državu autoritarnim, a često i totalitarnim kontrolorom, odnosno ona je zamenila društvo.

Čini nam se značajnim da ukažemo da se posle rimskog perioda izraz *civilis societas* ponovo javlja u Zapadnoj Evropi oko 1400. godine sa značenjem sličnim onom koje mu je davao Ciceron. Kasnije, u XVI i XVII veku, što znači mnogo pre Hegela, teoretičari društvenog ugovora (*Vindiciae contra tyrannos*, 1579) i sasvim jasno, Lok u svojoj političkoj teoriji, razdvaja sfere građanskog društva (*civil society*) i vlade, koja je takode tretirana kao *civil government*. On je izbegavao izraz »država« ne samo zbog toga što je tada bio relativno nov nego i zato što je posle Hobsa (Hobbes, 1588—1679) taj izraz konceptijski nosio crte jednog veštačkog čudo-višta koje guta pojedinca i društvo, ukida svaki pluralizam, moralnu i intelektualnu autonomiju, a suverena već po definiciji snab-

deva neograničenom vlašću, dok pojedinca ostavlja pred njom nezaštićenim. Teorija apsolutne i suverene države, koju su razvijali Makijaveli (Machiavelli, 1469—1527), Bodin (Bodin, 1529/30—1596) i kasnije Hobs prerasla je u niz mitova o državi (v. E. Kasirer, *Mit o državi*, Beograd, Nolit, 1972) koji i danas traju i koji su preko niza posrednika suštinski uticali da socijalizam XX veka bude etatiistički i autoritaran. S druge strane, i demokratska tradicija koju je započeo Lok nastavila se do danas i u izvesnim periodima davala je teorijski značajnu i praktično ostvarljivu sintezu ideja liberalizma i socijalizma u reformistički orijentisanoj »socijalnoj državi«. Lok je video društvo kao samostalan entitet i političko telo, koje bira i kontroliše ograničenu vladu (John Locke, *Dve rasprave o vladi*).

Ta vlada u odnosu na društvo ima veoma ograničenu vlast, odnosno nadležnost. Nje-gova teorijska konstrukcija uključuje dva društvena ugovora. Prvim ugovorom ljudi stvaraju društvo, a drugim vladu, što izražava stav da i društvo i vlada imaju posebne osnove i razloge svog postojanja (*ratio essendi*), pri čemu je društvo primarno, a vlada je tek društvena agencija kojoj je poveren jedan broj poslova u čijem vršenju se mora pridržavati pravila (zakona) i podleže kontroli. Pod uticajem ovih ideja piše T. Pejn (*Paine*, 1737—1809) *Zdravi razum* (1776) kojim utiče da stanovnici britanskih kolonija u Severnoj Americi proglase nezavisnost. On je pisao: »Mora se praviti oštra razlika između vlade i društva. Društvo je jedna zajednica, radi saradnje i međusobne povezanosti, a zasnovana je na pravdi i osećanjima. Vlada je instrument represije. Društvo je blagodet, a vlada, čak i kad je najboljeg oblika, samo je nužno zlo radi ograničavanja čovekovih zloćudih nagona (up. T. Paine, *Prava čovjeka i drugi spisi*, Zagreb, Fakultet političkih nauka, 1987, str. 4). Kako protumačiti Lokove izraze *civil society* i *civil government*? Tu su dve stvari koje preciziraju značenje ovih izraza. Prvo, čovek je polazište za oba entiteta, tj. i za društvo i za vladu. Osnova društva je individua koja, na osnovu prirodnih prava, ulazi s drugim ljudima legitimno u raznovrsne odnose uključujući i slobodnu, tj. neposredo-

vanu razmenu rada i rezultate rada (na osnovu Lokove radne teorije svojine). Kao građanin, čovek formira političku vlast s drugim ljudima. Oba ova entiteta su građanska zato što počivaju na građaninu (*civis*). Drugo implicitno značenje je slično kao kad bismo rekli »civilizovano društvo«, tj. društvo koje se uzdiglo do određenog civilizacijskog nivoa, koji je opet u Lokovoj teoriji već tada podrazumevao društvo slobodnih ljudi koji svesno pristaju da žive pod vlašću vlade i zakona, ali pod uslovom da tu svoju vladu kontrolišu, poveravajući joj samo ograničenu vlast koja legitimnost izvlači iz pristanka onih kojima vlada. To je, po Loku, bio uslov da se, polazeći od čoveka, uspostavilo civilizovano društvo. Tako je izraz »građansko društvo« postao veoma popularan i široko upotrebljavan u XVIII veku za označavanje stanja u društvu, svojstva društva u kojem oblike udruživanja i obrasce ponašanja prihvataju članovi društva. Te koncepcije su podrazumevale atomističko poimanje društva sa izolovanim individuama kao članovima. U upotrebi je bio i izraz »civilizovanost« za označavanje kako građanskog poretka i vlade tako i međuljudskog ponašanja koje omogućuje ljudima da prihvate jedni druge kao članove društvenog poretka, kao da pripadaju istom društvenom sloju i da se uzajamno tretiraju sa uvažavanjem.

Osnova dotadašnjih feudalnih društava i, naravno, mnogih kasnijih, nije bio pojedinac-građanin nego različite korporacije, gilde, cehovi, a zatim i staleške, pa teritorijalne, administrativne i razne funkcionalne jedinice i zajednice, uključujući i crkvene. Lokovu teoriju treba tumačiti i u kontekstu njegovih ideja o verskoj toleranciji kojima je dao značajan prilog teoriji tolerancije uopšte, bez koje nije ni zamislivo civilizovano, tj. građansko društvo.

Idejom građanskog društva u smislu postavljanja u centar društvenog života građanina kao ekonomskog i političkog subjekta istovremeno je postulirano da se sfera javne vlasti mora suziti, a njena priroda promeniti u odnosu na prošlost kada je država, obično u sprezi sa crkvom, bila ne samo autoritarna nego često i totalitarna po pretenziji

da vlada čovekovim životom, telom i dušom kažnjavajući objavljivanje spisa koji nisu prošli državnu cenzuru, a isto tako i verske jeretike. Zato je razdvajanje javnog i civilnog (privatnog) u vreme tzv. građanskih revolucija tumačeno kao istovremeno svodenje sfere javnog na ono što je zaista nužno takvo (*res publicae*).

I, na kraju, u vezi s promenama do kojih je došlo u XVI i XVII veku, u vezi sa revolucijama u Holandiji i Engleskoj, stoji još jeda aspekt pojma »građansko društvo«. Pošto je vojna organizacija imala najvažniju ulogu u prethodnoj i tadašnjoj istoriji i strukturi ljudskih društava, ideja civilnog društva je podrazumevala pomeranje ka nečemu što se kao suprotnost od »vojnog« uobičajeno nazivalo »civilno«. Sve to je ciljalo na ukidanje elemenata tzv. *statusnog društva*, kakvo je bilo feudalno društvo, u kojem su položaji lica i organizacija pravno utvrđeni, i to tako da su ti subjekti pravno nejednaki. Ovakvo statusno društvo trebalo je zameniti tzv. *ugovornim društvom*, u kojem bi subjekti u principu bili izjednačeni i vodili bi međusobno slobodnu ekonomsku i političku utakmicu na osnovu utvrđenih pravila igre. Ove protivstavljene varijante ili alternative imaju ne samo istorijski nego i aktuelni značaj. Naime, socijalističko društvo je u suviše velikoj meri statusno društvo, a čovek malo može svojim radom da promeni svoj položaj (status). U poznatom ogledu A. Fergusona *Essay on the History, of Civil Society* (1767) pravi se razlika između divljaštva, varvarstva i civilizacije, pa se hvali »građanski život« (*civil life*), partnerstvo (*civic partnership*) i trgovačke veštine koje vode i tehnološkom napretku i koje mogu uživati inteligentni i civilizovani ljudi.

Jedan broj pisaca ukazivao je da u prošlosti i kad su postojali demokratski oblici, ljudi nisu bili slobodni u smislu kako su to pretpostavljali i zahtevali mislioci u periodu prosvetiteljstva. Tako je ukazivano da je, na primer, čak i za period cvetanja tzv. demokratije u Periklovo doba, Tukidid (oko 460—400. pre n.e.) rekao da je to po formi bila demokratija, a u suštini oligarhija. Fistel de Kulanž (Coulanges, 1830—1889) zaključivao je da je u grčkoj demokratiji građanin bio rob

države. I B. Konstan (Constant, 1767—1830), izvlačeći pouku zašto Francuska revolucija nije uspjela da usadi republikanske vrline, napisao je jedan ogleđ o slobodama u antičko i u moderno vreme. Zaključio je da je antička demokratija bila participativnog tipa, ali i da je zahtevala asketizam i jednostavnost, te da je bila mogućna samo u malim i ratobornim državicama. On je slobodu i u moderno vreme video više kao slobodu privatnog lica (dakle u sferi građanskog društva) nego građanina. Ove rasprave u vezi sa koncepcijama o položaju građanina u evropskim društvima od XVIII do XX veka značajne su za poimanje civilnog društva kao društva.

Polazeći od uočenih protivrečnosti kapitalističkog društva, mnogi pisci su »zajednici« kao kategoriji pripisivali drukčija svojstva ili su svoje vizije budućnosti zasnivali na zajednici svih ljudi. Afirmaciji kategorije zajednice dali su značajan doprinos Ruso (Rousseau, 1712—1778) i Kant (1724—1804). Ruso je bio veoma kritičan prema društvu svoga vremena i uopšte prema pravcu razvoja društva, pa je pokušao da antičku Grčku, naročito Spartu, i Rim uzme kao uzor. Pisci koji su društvu protivstavljali zajednicu naglašavali su emotivne i efektivne veze i smatrali da je zajednica toplija, čovekovoj prirodi primerenija, manje protivrečna i konfliktna. U tom smislu je buduću komunističku zajednicu kao neprotivrečnu, harmoničnu, video i K. Marks (Marx, 1818—1883). U društvu, kako pišu i Hegel i Marks, vladaju sebičnost i hladni interesi. Tako je »zajednica« kao oblik nekadašnjih manje razvijenih društava (za Rusoa) ili kao normativna kategorija (za Marksa), izgledala vrlo privlačno, pa se verovalo da će i u socijalizmu biti ostvarena jedna takva neprotivrečna zajednica. I za Hegela i za Marksa »građansko društvo« značilo je socijalne, ekonomske i etičke odnose u sferama koje su odvojene od države, ali kojima država mora nametnuti poredak (Hegel) i tako prevazići dualizam, ili koji, kod Marksa, moraju biti prevaziđeni jednom zajednicom drukčije strukture i odnosa. Hegel nije prihvatao ideju kontraktualista da je građansko društvo nastalo ugovorom, već je smatrao da je ono sfera u kojoj članovi ugovaraju, tj. da je ono

slobodno udruživanje pojedinaca. Kao takvo, ono je nepotpuno i nedostaje mu važan element političkog poretka koji čini državu. Mnogi pisci danas takođe prave ovu razliku, smatrajući građanskim društvom društvo slobodne asocijacije, spontane oblike, običaje, a za razliku od njega državu za označavanje političkih i pravnih ustanova koje štite i regulišu građansko društvo i obezbeđuju njegovo jedinstvo.

U nekim ranim radovima Marks je smatrao da se hegelijansko prevazilaženje građanskog društva može izvršiti uz pomoć države i tu je veoma blizu Hegelovom shvatanju o prevazilaženju dualizma: građansko društvo — država. A u *Kritici gotskog programa* izlaže jednu sasvim drukčiju koncepciju prema kojoj, u stvari, društvo treba da prevaziđe ovaj jaz nadvlađujući državu. Prihvatanje ideje o prevladavanju obično je bilo na štetu društva, čak i kad se govorilo da državu treba prevladati društvom, kao što je u nas bio slučaj pomoću »društveno-političkih zajednica«, koje su u praksi postale put podržavljenja. Za Marksa je bilo neprihvatljivo individualističko poimanje društva mislilaca XVIII i XIX veka (v. Marx, *Grundrisse*, 1,1). Za njega je pravi oblik prevazilaženja bila komunistička zajednica u kojoj bi sredstva za proizvodnju, deca i plodovi rada bili zajednički — slično kao kod Platona. Kad je kao neizbežan činilac u realizaciji ove ideje u doktrinu unesena ne samo ideja nasilne eksproprijacije (*Manifest*) nego i diktature proletarijata (*Pismo Vajdemajeru*, marta 1852; *Kritika gotskog programa*, Engelsov dodatak (1891) uz Marksov *Građanski rat u Francuskoj*, revolucionarnog nasilja i čak terora, stvoreni su doktrinarni temelji za kasniji praktični autoritarizam. Reakcija na autoritarnu doktrinu i praksu bilo je oživljavanje koncepcije »civilnog društva«. Zato ćemo u narednom periodu morati živeti sa ovim dualizmom, shvatajući da su ovo dva entiteta i da na odgovarajući način moramo savladavati probleme koji prate jedan i drugi.

Korišćenje izraza »građansko društvo« pšle Hegela i Marksa u nemačkoj (*burgerliche Gesellschaft*) i francuskoj (*société bourgeoise*) socijalnoj misli odvlačilo je na izjednačavanje pojma građanskog društva sa onim što se u marksističkoj teoriji naziva buržoaskim ili ka-

pitalističkim društvom. U tom smislu su nemački i francuski izrazi prevedeni i na engleski.

Razlikovanje između društva i zajednice je kasnije podstakla studija F. Toenniesa (1855—1936) *Zajednica i društvo (Gemeinschaft und Gesellschaft, 1887)*. Po njemu je zajednica zasnovana na osećanjima, solidarnosti, običajima, prisnosti i poverenju članova, a društvo na razumu, računici, sebičnosti, spoljašnjim sankcijama i udaljavanju čoveka od čoveka. Zajednica nastaje prirodno i karakteriše se agrarnom privredom, dok društvo nastaje svesnim delovanjem. Iako se o socijalizmu pisalo i govorilo kao o budućem društvu, u stvari se mislilo na zajednicu. Ali pojam zajednice je veoma široko i za različite ciljeve upotrebljavan i zloupotrebljavan. Tako su i nemački nacionalsocijalisti hteli nacionalnu zajednicu. U vreme »hipipokreta« šezdesetih godina bilo je popularno stvaranje užih zajednica — komuna. Razne verske sekte privlače ljude obećavajući im uključivanje u zajednice u kojima će biti zadovoljene ljudske potrebe za drugim ljudskim bićem. Nacionalisti na raznim stranama insistiraju na nacionalnim zajednicama, tj. etnički homegenim zajednicama koje su u praksi vodile podržavljenju sa jakim autoritarnim i totalitarnim tendencijama. Zato se moramo kritički odnositi prema inače privlačnoj koncepciji zajednice i moramo se vraćati pojmu društva, shvatajući i prihvatajući da je ta realnost, koja je protivrečna i konfliktna, ono sa čime moramo da računamo. Jer, jedino u tome okviru koji trpi izvesnu meru protivrečnosti možemo obezbediti slobodu pojedinca. U zajednici se on utapa u celinu, čak i kad je ta zajednica demokratska.

Koncepcija »civilnog društva« oživljena je kao alternativa autoritarnom socijalizmu. — Traženje mogućnosti i oblika demokratskih alternativa autoritarnom socijalizmu u vezi je sa stanjem, promašajima i nedostacima toga socijalizma/komunizma. To stanje je bilo opterećeno nizom promašaja i zastranjivanja od samoga početka njegovog uvođenja u praktični život, tj. od oktobra 1917. Rdave strane i omraženost carskog samodržavlja, privredna i kulturna zaostalost, koja je karakterisala Rusiju, a dobrim delom bila uzrokovana političkim autoritarizmom,

nesposobnost viših vojnih krugova i dugotrajni bezizlgedni rat koji je iscrpljivao zemlju — izazvali su narodno nezadovoljstvo i revoluciju u Rusiji februara 1917. Pored sveg tog nezadovoljstva i opšte pometnje u kojoj nije bilo teško uzeti vlast, usponu i uspehu boljševika nekoliko meseci kasnije doprineli su ne samo njihova dobra organizovanost i odlučnost već i neodlučnost ranije vlade da počne s dubljim reformama. Nasuprot takvoj vladi, boljševici su izazvali masovni optimizam kod nižih slojeva zasnovan na obećanju radikalno novog i boljeg društva. Taj optimizam je pothranjivala za propagandne svrhe popularno izlagana filozofija progresa, koja je u marksističkoj teoriji bila prerađena u jednu, naučno posmatrano, manjkavu, ali popularnu i uticajnu filozofiju istorije. Taj »opijum za intelektualce« kako je R. Aron (1905—1982) nazvao ideologiju (R. Aron, *L'Opium des intellectuels*, Paris, Calmann-Léxy, 1969) dopunjavali su planovi i izgledi praktičnih programa koji su menjali položaj te zemlje i izvesnih širokih slojeva (industrijalizacija i elektrifikacija, besplatno obrazovanje, zdravstvena zaštita, puna zaposlenost pa čak i za vreme opšte svetske krize itd.). Sve je to uticalo da diktatura i teror budu samo jedna strana ovih procesa, a masovni entuzijizam indukovani propagandom i privrednim i tehničkim projektima da bude druga strana, koja je donosila i druge poznate crte tzv. masovnih pokreta i njihovih režima (a to su, po pravilu autoritarni režimi). Realne ili uveličavane spoljne opasnosti omogućavale su da se i nacionalizam angažuje u službu sovjetskog režima (naročito uoči i za vreme Drugog svetskog rata). Zato je bilo potrebno određeno istorijsko vreme da bi se revolucionarni projekti proverili u praksi i pokazali u drugim okvirima i dimenzijama nego što ih je propaganda prikazivala (mada se iz istorije drugih revolucija, naročito Puritanske u Engleskoj i Francuske revolucije, moglo mnogo naučiti da nije bilo jednostranog prikazivanja iskustava, naročito ove poslednje). Na kraju, bilo je neophodno da se u tzv. socijalističkim državama zaoštri kriza legitimnosti vlasti. Ali, ni to samo po sebi nije bilo dovoljno, jer je vlast verovatno mnogo ranije izgubila

podršku i legitimitet. Bilo je neophodno da dođe vreme kad će i vladajuća elita ili njen najvažniji deo shvatiti besmislenost održavanja silom jednog rigidnog poretka koji onemogućava da ljudi žive prema mogućnostima koje nudi savremena tehnologija, uz pretpostavku isto tako savremene organizacije (a to je značilo u mnogo većoj meri liberalne i demokratske). Vilfredo Pareto je pisao da do Francuske revolucije, tj. do promena koje se za nju vezuju, ne bi došlo da vladajuće klase nisu bile izgubile samopouzdanje, odnosno nisu više bile ubeđene da radi održavanja starog režima treba da zaista koriste sva sredstva prinude koja su im stajala na raspolaganju. Slično stanje se javilo dva veka kasnije na ogromnom prostranstvu nekadašnje Ruske imperije i na prostoru komunističkih režima u Istočnoj Evropi. Mnogo je manje važno kako je to teklo, a važnije je zbog čega se to desilo. Lenjin (1870—1924) bio je genije u tehnici pripremanja i izvođenja revolucije. Shvatio je da za takvu promenu nije dovoljno da narod više neće po starome, nego i da vladajuće klase više ne mogu po starome.

To se upravo dešavalo sa industrijski razvijenijim zemljama gde su komunističke partije bile na vlasti. Zato se taj sistem urušavao, doživeo je »imploziju«. Ali sve je to dugo sazevalo i baš kao uoči Francuske revolucije: nesrepmnost ili nemogućnost radikalnih reformi rezultirala je slomom sistema.

Sve što je rečeno bilo je praćeno rasprostranjenim uverenjem u socijalističkim zemljama da su razvojni potencijali dotadašnjih oblika socijalizma bili iscrpljeni i nije se očekivalo da oni daju neke korisne i široko prihvatljive plodove. Ova iscrpljenost se nije odnosila samo na isprobavane puteve i oblike nego se u analizama isticalo da su mnoge teorijske kategorije, pojmovi i principi iscrpeni i da se javljala potreba za novim konceptima kao delu rečenoga traženja.

Za veliki broj ideja kojima je objašnjavan ili opravdan i zatim uspostavljen i »građen« tzv. socijalizam, moglo bi se reći ono što je u svoje vreme F. Bekon (Bacon, 1561—1626) u *Novom organonu* rekao za ondašnju metafiziku: da je to veličanstven sklop ideja koje

imaju samo jednu manu, a ta mana se sastoji u tome da ne mogu da daju praktične rezultate. Bekon je kritikovao one teoretičare koji samo traže dokaze kojima bi potkrepili neke *a priori* koncepcije. Tako je radio i najveći broj pisaca u oblasti društvenih nauka u socijalističkim zemljama. Ako bi na oblike autoritarnog socijalizma primenili neke principe logike na koje je ukazao K. Popper (Popper, 1902—), onda bismo mogli konstatovati da je proces falsifikovanja, odnosno ispitivanja/opovrgavanja pretpostavki na kojima je građen socijalizam već podavno dovršen, tj. već odavno je bio poznat ogroman činjenični materijal koji je sam po sebi kritikovao i opovrgavao utopističke strane socijalističkog projekta. Izvesni teleološki elementi u definisanju socijalizma kao budućeg društva bili su neizbežni. Ali nije moglo da urodi plodom (ni naučnim ni praktičnim) pozivanje na teleološke elemente i na budućnost u određivanju prirode socijalizma, kad je već bilo toliko mnogo praktičnih nedostataka ispoljenih već od prvih koraka ostvarivanja toga projekta. Tokom više od sedam decenija tekao je proces proveravanja ideje revolucionarnog i autoritarnog socijalizma, od trenutka kad je ta koncepcija spuštена s nebeskih ili metafizičkih, doktrinarnih visina na tle praktičnih životnih iskustava i iskušenja. Posle sedam teških, i malo uspešnih decenija, nove verifikacije te ideje više se nisu mogle obećavati s bilo kakvim izgledom da će to uveriti i pridobiti nekoga ko trezveno razmišlja. Kad je u pitanju propagiranje socijalizma kao raja budućnosti, mlade generacije su za svoju budućnost tražile opipljive rezultate, i to odmah (*»Daj nam danas«*) i na konkretnim istorijskim i geografskim prostorima. One su pred socijalizam postavljale izazov sličan onome o kojem govori jedna Ezopova poučna priča: nekom hvalisavom Grku koji se pozivao na svedoke koliko je skočio na Rodosu, upućen je zahtev da skok ponovi i da tu na licu mesta pokaže svoj domet (*Hic Rodus, hic salta!*). Za socijalizam to je bio zahtev za skokom u tehnološki i ekonomski razvijeno, a politički demokratsko društvo. Svi koji su taj skok očekivali u granicama datog sistema morali su biti razočarani (kao što su i Kinezi bili ra-

zočarani rezultatima »velikog skoka unapred« u drugoj polovini 1950-ih godina). Sistem je bio manjkav, jer nije omogućavao inicijativu niti je pružao motivaciju da bi dao takve rezultate. No, biće mnogo razočaranja svih koji se nadaju da se taj skok može učiniti brzo i lako ili bez velikih promena ne samo u ekonomskom, pravnom i političkom sistemu nego i u političkoj kulturi u postkomunističkom periodu.

Raskorak između ideoloških vizija (obećanja) socijalizma i njegove prakse bio je ogroman. Ono »real« koje je trebalo da taj socijalizam odbrani na osnovu tvrdnje da je to ono što je jedino moguće, suzilo je područje na kojem se ova pojava imala ispitivati — na ono što je u praksi postojalo. U smislu Poperovih principa, provera ideje socijalizma, kao i svih drugih hipoteza nije više bila u dokazivanju te ideje ponavljanjem, nego u sumiranju i oceni dokaza, činjenica i iskaza koji su dosadašnje oblike njene realizacije opovrgavali. Prema tome, pravi je problem bio da se proceni šta o tzv. real-socijalizmu kaže empirijska evidencija. I pored dosta kritike, vodi nisu bili spremni da kažu pravu istinu i iniciraju odgovarajuće promene. Svi su i stalno izbegavali stvarnu promenu položaja čoveka, demokratiju, vladavinu prava i sistem slobodnog preduzetništva. Poper smatra da proces dokazivanja ili opovrgavanja neke teorije ne ide dokazivanjem njene istinitosti, jer se taj proces nikada ne može dovesti do kraja, nego navođenjem dovoljnog broja činjenica i dokaza koji tu teoriju argumentovano opovrgavaju, tj. dovode u pitanje i zahtevaju konstruisanje nove paradigme (ako bismo se poslužili terminologijom T. Kuhna i njegovim shvatanjem prirode naučnih revolucija). (V. K. Poper, *Logika naučnog otkrića*, Beograd, Nolit, 1973; i T. Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Beograd, Nolit, 1974.) Služeći se pojmovima koje je za neke probleme prirode i sticanja ljudskog znanja koristio B. Rasl (Russell, 1870—1970) mogli bismo reći da je dosadašnji socijalizam bio više zasnovan na »uverenju« nego na »znanju« (B. Rasl, *Ljudsko znanje*, Beograd, Nolit, 1961).

Postavljalo se pitanje da li je izraz »civilno društvo« srećno izabran, ali to je drugora-

zredno pitanje. Traženje alternativa autoritarom real-socijalizmu bilo je nužno i legitimno, jer se pokazalo da je on bio manjkav ne samo u njegovoj svakodnevnoj praksi nego i u polaznim principima (naročito u poimanju ljudske prirode, prirode i značaja političke vlasti, pre naglašavanju kako ekonomskog determinizma tako i istorijske nužnosti uopšte, a posebno u pogledu potrebe za nasiljem i diktaturom, zatim u mnogim utopističkim vizijama i dr.).

Socijalizam je stupio na istorijsku pozornicu sa dva velika cilja-obećanja, kojima je bio pobudio velike nade: (1) da će doneti demokratiju koja će biti šira i sadržajnija od svih dotadašnjih i (2) da će uspostaviti ekonomske odnose koji će doneti jednakost u blagostanju, tj. zadovoljiti ljudske potrebe, jer se proklamovalo načelo raspodele prema radu, a kasnije prema potrebama. U praksi je od samih početaka umesto demokratije doneo njeno sužavanje u odnosu na ono što je već tada predstavljalo civilizacijski domet koji su u teoriji usvajali i mnogi socijalisti. Kasnije je, uspostavljanjem neograničene vlasti, došlo ne samo do potpunog negiranja čovekovih prava i sloboda već i do bezakonja i nasilja ranije nevidenih razmera. Da bi društva koja su to iskusila mogla da počnu »normalan« tok razvitka, ona su morala osvajati demokratiju i istovremeno jednu autonomiju društva u odnosu na apsolutnu državu. U pogledu onog drugog obećanja, real-socijalizam je umesto zadovoljavanja ljudskih potreba uveo razne vrste »diktature nad potrebama« kako glasi naslov jedne poznate studije pripadnika tzv. budimpeštanske škole. Autori te studije (F. Feher, A. Heler i Đ. Markus) doduše s pravom su u vreme pisanja knjige isključili Jugoslaviju iz ovog sistema diktature nad potrebama (v. F. Feher, A. Heler, Đ. Markus, *Diktatura nad potrebama*, Beograd, Rad, 1986), ali moramo sami realistički da konstatujemo da je ona u strukturalnom pogledu u mnogim drugim važnim stvarima bila veoma srodna drugim zemljama realnog socijalizma.

Osim pomenutih obećanja, real-socijalizam se legitimisao i pseudofilozofijom istorije, u čijoj osnovi je prilično mehanički shvaćen de-

terminizam i ona shema o društveno-ekonomskim formacijama. Međutim, razvitak ni-za društvenih nauka — sociologije, političkih nauka, teorije i sociologije saznanja, logike naučnih istraživanja i naučne metodologije, individualne i socijalne psihologije, pa i etnologije, antropologije, čak i biosociologije i dr. — osporio je i opovrgao (u smislu *falsify* — opovrgavati) ili pobio, kao i učinio neosnovanim pridržavanje nekadašnje koncepcije istorije društva. Danas će malo ko kome su poznati rezultati modernih naučnih disciplina zastupati koncepciju kako je bilo uobičajeno u XIX veku. Tako je slabio ili izgubio valjanost onaj nekadašnji temelj na kojem je socijalizam pretendovao na legitimizaciju, a koji je i inače bio protivrečan, jer je bio »naturalističko-teološki« po svojoj prirodi. No bez obzira na protivrečnosti između uverenja i znanja o tome budućem društvu, ono je tokom vremena kao ideološki projekt bilo široko prihvaćeno. Ali, socijalizam je morao da se legitimiše ne samo na planu obećanja u pogledu budućnosti nego i na praktičnom planu svakodnevnog društveno-ekonomskog, političkog i drugih oblika života, a u tome je i pored najznačajnijih rezultata koje smo već pominjali (kao industrijalizacija, socijalna sigurnost, zdravstvena zaštita, obrazovanje), veoma mnogo podbacio (pogotovu kad se uzme u obzir cena dostignuća merena ljudskim žrtvama).

U praksi je socijalizam proizveo jedan kruti i autoritarni sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa, sistem fiksiran i rigidnim pravnim sistemom i podržan ideološkim dogmama. Osnovna orijentacija toga sistema bila je uspostavljanje što šire kontrole nad društvom. Time su ova društva bila sputana i postigla su malo, od onoga što su mogla postići s obzirom na materijalne i ljudske potencijale. Od samog početka »izgradnje« ovakvog socijalizma, sužena je ili gotovo ugušena inicijativa, oslabljena je i razorena motivacija (koja je u početku postojala kao politička i moralna pokretačka snaga zasnovana, s jedne strane, na privlačnim ciljevima, a, s druge strane, na tzv. negativnoj legitimaciji, tj. nepopularnosti ranijih tzv. starih režima), što je dovelo do krize legitimacije

ovih sistema. Tome su doprineli i politički autoritarizam, pravna neizvesnost, masovno kršenje i onakve ograničene zakonitosti kakva je bila proklamovana i, najviše, odsustvo ekonomskih rezultata koji bi bili bar približni rezultatima postignutim pod sličnim ili nepovoljnijim materijalnim, ali pod povoljnijim i drukčijim društvenim uslovima.

U pogledu nedostataka koje socijalizam karakterišu kao učenje, jedan od osnovnih jeste poimanje ljudske prirode. Već predsocijalističko građansko društvo je podrazumevalo i prihvatilo racionalističko-prosvetiteljsku koncepciju čoveka. To je bila jedna optimistička varijanta koju je kao takvu i pojačala ideja progressa formulisana u XVIII veku. Marksistička koncepcija čoveka je u velikoj meri inspirisana Rusoovim idejama, zatim drugim idejama prosvetiteljstva (koje su opet u neskladu sa Rusoovim idejama) i idejom progressa. Druge socijalističke škole su još siromašnije u tretiranju čovekove prirode, one su redukovale pojam čovekovih potreba, zastupale opštu jednakost i distribucionizam dobara od strane države, svojim moralizmom naglašavale su ulogu spoljne kontrole nad čovekom i na interiorizaciji heteronomnog poretka kroz proces vaspitanja (socijalizacije). Tek kasnije je u drugim nesocijalističkim učenjima otkriveno i uzeto u obzir područje iracionalnog u čovekovom ponašanju, a onda je u XX veku psihoanaliza otkrila dubinu (pa i mračne uglove) čovekove podsvesti. Sve u svemu, čovek je mnogo složenije i stvaralačkije biće nego što to socijalistička i marksistička ideologija pretpostavlja. Mora biti da je to i Engels (1820—1895) nazirao kad je pisao da se buduće komunističko društvo ne može izgraditi sa čovekom kakav jest, već da ga treba promeniti (up. F. Engels, *Principi komunizma*, 1847). Mogućnosti za takvu promenu su danas velike, no one nose i neizmerne opasnosti. Utoliko je važnije da se u eri robotizacije sačuva mogućnost čovekove privatnosti, integriteta ličnosti i sloboda stvaralaštva, a tome opet odgovara ideja civilnog društva, slobodne ekonomske inicijative, sloboda stvaralaštva i tragalaštva. Teorija čoveka je u dosadašnjem socijalizmu ne samo zapostavljena nego je, dakle, i izgrađivana na pogrešnim temeljima.

Druga rdava crta »real-socijalizma« jeste to što je društvo apsolutno podređeno autoritarnoj državi, odnosno oligarhijskim strukturama u kojima i komunistička partija igra vrlo istaknutu ulogu, jer je ona deo nečega što bismo mogli da nazovemo »proizvodnim odnosom«. Ona je bila i element koji je kočio promenu toga odnosa, konzervirao ga, a sam taj odnos nije više pružao dovoljno širok okvir za stvaralaštvo, a time i za razvitak proizvodnih snaga. Tako je ta organizacija, od revolucionarne snage, orijentisane na dinamičke promene, postala snaga koja okoštava, jedan anahronizam.

Doduše, u marksističkoj teoriji se našlo i učenje o odumiranju države. Nasuprot Marksovom shvatanju, ovo učenje je ili ignorisano ili zloupotrebjeno kao pokriće da se izbegne pitanje demokratizacije države u socijalizmu. Marks je bio jasan i u shvatanju potrebe da se u socijalizmu preokrene tradicionalni autoritarni odnos društva i države. Zato je u kritičkim primedbama na program nemačke socijaldemokratije zapisao da je država bila suviše slobodna u odnosu na društvo i da je pravi problem da se ona podredi društvu (K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, 1875).

U real-socijalizmu, iz apsolutne podređenosti društva državi i partiji, proizlazi i politički voluntarizam ili politička samovolja, koja ja potisnula ideju o vladavini prava (ili, danas popularne, ali uže ideje pravne države). Voluntarizam i autokratija, podržani uverenjem da se u socijalizmu svi društveni procesi moraju staviti pod višestruku kontrolu, a u skladu sa prirodnim težnjama svake vlasti da se povećava i širi, urodili su jakim tendencijama ka totalitarizmu, čiji je egzemplarni slučaj bio staljinizam.

Društva tzv. realnog socijalizma bila su sebe apsolutno lišila mogućnosti da saznaju pravu i potpunu sliku o sebi. Ponavljala se jedna idilična slika s kojom stvarnost nije imala veze. Pre tridesetak godina je sve širem krugu liberalnijih intelektualaca i pragmatičnijih političara tih zemalja postajalo sve jasnije da su razvojni potencijali realnog socijalizma iscrpljeni, da je dostizanje izvesnih civilizacijskih dometa nemoguće bez dubokih prome-

na i da je demokratizacija i liberalizacija režima *conditio sine qua non* svih reformi. Zatim je ovaj reformski pravac jačao u društvenoj svesti. Koncept civilnog društva došao je kasnije, ali u tom kontekstu liberalno-demokratskih reformi, gde je imao svoje mesto, značenje i značaj.

Kad se danas koristi izraz »civilno društvo«, onda se time ne označava nikakvo »vraćanje nazad«. Reč je, jednostavno, o korišćenju izraza koji, bez obzira na to koliko jeste ili nije srećno izabran, omogućava da se njime obuhvati ili da se u njega uključi saznanje iz dosadašnjih iskustava, socijalističkih i drugih zemalja, i da se u isto vreme ispravi nešto od onoga u čemu je dosadašnji socijalizam podbacio ili što je pokvario postavljajući odnose društva i države na pogrešne temelje. Civilno društvo implicira da se zasniva na civilizacijskim dostignućima i iskustvima razvijenih zemalja, kao i na rezultatima modernih nauka.

Elementi »civilnog društva«. — Šta su elementi »civilnog društva« koji bi se mogli izvući iz dosadašnje istorije, uz svest o tome da bi svaki pokušaj mehaničkog kopiranja ili transplantacije bio besplodan. Potrebno je analizirati liberalnu i socijalističku tradiciju i njihov uzajamni uticaj i sintezu u izvesnim školama i radovima. Jedna interesantna rasprava o liberalizmu i socijalizmu vođena je u Beogradu, 1982 (v. *Liberalizam i socijalizam*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1984; v. i *Pluralističko shvatanje društva i slobode* u Harold Laski, *Sloboda u modernoj državi*, Beograd, 1985, gde se pokazuje kako je liberalizam evoluirao ka socijalnom liberalizmu, i kako je, s druge strane, u socijalističkom pokretu evoluirala jedna teorijska struja ka usvajanju nekih liberalnih vrednosti).

Društvene, političke i pravne ustanove imaju relativno samostalnu istoriju, a znanjima koja ta istorija i odgovarajuća teorija pružaju možemo se i moramo koristiti. Godine 1988, poznati sovjetski pravnik Čikvadze, na naučnom skupu u Moskvi, izneo je zaključak da je bilo pogrešno nekadašnje shvatanje da socijalističke zemlje ne mogu ništa naučiti od buržoaskog prava. Na toj pretpostavci da se ništa ne može naučiti ne-

girala se potreba pa i svrha i mogućnost naučnog uporednog prava. Iste godine je Fedor Burlacki, politikolog reformske orijentacije, istakao da je prvi zadatak u sovjetskoj perestrojci — izgraditi civilno društvo (*civil society*). Da li se iz analize teorijskih i praktičnih problema »civilnog društva« mogu izvući neki elementi i uneti u koherentniji sistem, to jest, koji su to elementi koji se moraju imati na umu kad se govori o »civilnom društvu«?

Mora se poći od čoveka i građanina (*»civilis«*) kao što je pošao i onaj prvi, novovekovni koncept »građanskog društva«. To praktično znači, od čovekovih prava i sloboda kao od osnovne determinante političkog sistema društva koje hoće da bude moderno i demokratsko. Mnogo je važniji položaj čoveka u savremenom društvu, pa i socijalističkom ili postsocijalističkom nego što su drugi elementi kojima se do sada socijalizam obično definisao. A to su bili svojina nad sredstvima za proizvodnju, tip društvene raspodele koji preovlađuje, ili, kako je sve nedavno smatrala sovjetska, a još uvek smatara kineska ideologija, da se monopol-ski položaj komunističke partije ne sme dovesti u pitanje. U okviru ideja da se postsocijalističkim društvima mora vratiti ljudski lik, mora se rehabilitovati i pojam građanina, tj. vratiti čoveku politički i ekonomski subjektivitet i moralna, verska i stvaralačka autonomija. To zbog toga što je teško pretpostaviti da će se čovek smatrati slobodnim sve dok ekonomski monopoli bilo koje vrste predstavljaju isključivi i neizbežni okvir u kome pojedinac mora stvarati i sticati sredstva za svoju biološku egzistenciju, bez mogućnosti samozapošljavanja ili nuđenja »u svojoj režiji« proizvoda i usluga svojih umnih i/ili fizičkih sposobnosti.

Suštinski element civilnog društva jeste vladavina prava. To je nešto šire i drukčije nego što se može obuhvatiti idejom pravne države. Ukratko, ideja pravne države (*Rechtsstaat*) došla je iz nemačke političke i pravne teorije i ona je prvobitno značila vezanost državne uprave pravom, zakonima. Ali, sama država mogla je biti autoritarna, jer se koncepcijom pravne države nije ogra-

ničavalo ko će zakone donostiti, kakvi će oni biti, odnosno do koje se granice u odnosu na ljudska prava oni mogu prostirati. Prema tome, pravna država je mogla biti ne samo autoritarna (npr. kad zakone donosi telo koje nije demokratski izabrano) nego i totalitarna (kad se zakoni protežu na sve strane društvenog, pa i privatnog života, bez obzira na to ko ih je doneo, jer je mogućna i tzv. totalitarna demokratija ili tiranija većine uz pomoć zakona). Uz sve to, nemačka teorija je bila naglašeno etatistička, pa je kao kod Hegela država shvaćena kao sfera poopštenosti koja je i u vrednosnom i u pravnom smislu iznad društva. S druge strane, ideja koja se razvijala u anglosaksonskoj političkoj i pravnoj filozofiji o vladavini prava bila je mnogo šira i mnogo više odgovara onome što se danas želi postići pozivanjem na pravnu državu. Vladavina prava podrazumeva da ni jedan subjekt ne može narušavati izvesna pravila, pa ni onaj koji donosi zakone, da manjina ima zagarantovana određena prava i uopšte da se i sama pravila donose u skladu sa izvesnim principima i u okviru demokratskih ustanova.

Ideje pravne države, vladavine prava, pa i civilnog društva, sve do pre nekoliko godina su marksisti u socijalističkim zemljama kvalifikovali kao maltene kontrarevolucionarne ili, u najmanju ruku, problematične. Kasnije su takve ideje, bar deklarativno, sve šire prihvatane.

Ako čovek kao pojedinac mora postati i ekonomski i politički subjekt, on se onda prirodno udružuje i u šire ekonomske i političke asocijacije i celine. Ali, čovek kao pojedinac i slobodno udružen sa drugima mora doći u položaj da svojim sposobnostima, znanjima, veštinama i umećima dolazi do rezultata (roba, usluga, znanja, umetničkih ostvarenja) koje može drugima ponuditi u razmenu za ono što oni njemu mogu ponuditi i što on oseća kao korisno za zadovoljavanje nekih svojih potreba. Polazimo, dakle, od čovekovih prava i sloboda da u procesu razmene s drugima nudi i prima. Neizbežna je posledica složeni ekonomski život i tržište koje u suštini i nije ništa drugo nego ostvarivanje pomenute

čovekove mogućnosti. Iz toga proizlazi organizovana ekonomska aktivnost i ono što je već Hegel mislio da čini građansko društvo, kojem je, za razliku od Loka, pridavao negativnu vrednosnu konotaciju u poređenju sa državom. I prema državi i tržištu ova dva mišlaca imaju različita gledišta. Bio je u pravu B. Rasl kad je za vreme Drugog svetskog rata, pišući svoju *Istoriju zapadne filozofije*, napisao da su Čerčil (Churchill, 1874—1965) i Ruzvelt (Roosevelt, 1882—1953) i Hitler (1889—1945) izdanak Rusoa, te da su se pod Staljingradom tukli levi i desni hegelijanci (koji se nisu toliko mnogo razlikovali u shvatanju odnosa društva i države, a i jedni i drugi su negirali civilno društvo i u teoriji i u praksi).

Autonomija društva važan je element koji se podrazumeva pod pojmom civilnog društva. Ta autonomija pretpostavlja promenu odnosa društvo — država. Autonomija društva znači autonomiju različitih društvenih delova i asocijacija, kao što su privreda, odnosno preduzeća, sindikati, univerziteti, štampa, nauka, udruženja građana i pojedinih profesija i struka, verskih zajednica, odnosno crkava. Uloga države u odnosu na ove i slične društvene agencije i delove mora se svesti na utvrđivanje najopštijih okvira u vidu zakona kojima se regulišu pravila igre kojih svi treba da se pridržavaju kako bi se obezbedilo da u korišćenju svojih prava i sloboda niko ne ugrožava ista takva prava i slobode drugih članova društva. Ekonomski, socijalni, politički i kulturni pluralizam, koji su alfa i omega civilnog društva, uspostavljaju se na osnovu autonomije društvenih činilaca i prava i sloboda čoveka i građanina.

Pitanje mesta i uloge rada u civilnom društvu pokrenuo je Adam Smit (Smith, 1723—1790), a raspravljali su o njemu naročito Hegel i Marks, kao i mnogi drugi teoretičari. Oblast rada po svojoj prirodi je oblast nužnosti. Možda je, i za veoma dugi period istorije pred nama, bio u pravu Engels kad je iznad vrata na koja se ulazi u carstvo proizvodnje video one Dantoeve reči (*Lasciate ogni speranza voi ch'entrate*). Praksa i teorijske analize nude zaključak da se ni na osnovu samoupravno ili zadružno organizo-

vanih privrednih organizacija ne može izvesti demokratska organizacija globalnog društva (v. *Samoupravljanje u radnoj organizaciji i demokratija u globalnom društvu, Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji*, 1972).

Naravno, i za civilno društvo je važno pitanje asocijacija i njihovog demokratskog unutrašnjeg života. Autonomija različitih delova društva, posebno univerziteta, sindikata, nauke, štampe itd. podrazumeva da se te i druge slične oblasti mogu organizovati u odgovarajuće asocijacije. To je u prirodi asocijativističkih koncepcija društva, koje svoje teorijske korene vuku od Aristotela, a detaljnu razradu nalazimo kod Altuzijusa (Althusius, 1557 — 1638). Na kraju, sva demokratska teorija počinje i vraća se na Aristotelovu koncepciju čoveka kao političke životinje (*zoonpolitikon*).

Odnos privatnog i javnog u civilnom društvu mora biti uravnotežen. Iskustvo govori u prilog javne relevantnosti i legitimnosti privatnog, za uspostavljanje odnosa o kojima ovde govorimo. Koncepcija građanskog društva podrazumeva i autonomiju izvesnih javnih sfera, i to ne više po osnovi što su one privatne nego baš po tome što su javne. Jer, sindikati ili nauka, kad bi bili autonomni, odigrali bi važnu ulogu koja nije privatnog, nego javnog karaktera. Prema tome, potiskivanje države na uže područje, odnosno na ulogu da pruža okvire za samostalnu, autonomnu delatnost, ne samo privatnih lica, ne samo građana kao javnih delatelja i privatnih ličnosti, nego i javnih tela, javnih ustanova, javnih službi ili, moglo bi se reći, javnih korporacija u poželjnom smislu.

Demokratsko društvo podrazumeva *javnost* u smislu otvorenog političkog i ekonomskog prostora, *res publicae*. I učestvujući u tome, ljudi-pojedinci ne rade nešto privatno, ne koriste se kao pojedinci svojim privatnim pravima, nego vrše deo svojih javnopravnih prava i dužnosti, pri čemu istovremeno moraju biti svesni da u to ime moraju ostajati u što užim okvirima, umesto da javnu sferu proširuju na celo društvo. Inače, kad građani budu pomislili da su se dokopali političke moći i da im ona daje pravo na sve, neće ni

primetiti da su proširivanjem javne vlasti na sve, potkopali svoju individualnu i grupnu autonomiju i slobodu.

Istorija nas može podsetiti da je u onom ranijem valu izgradnje civilizovanog građanskog društva jedan element imao veliku ulogu. To je dovođenje vlade, odnosno svih struktura vlasti u funkciju zadovoljavanja određenih potreba čoveka i društva. Dakle, vlada ne može delovati u ime nekakvog mandata istorije. Vlada mora imati mandat onih nad kojima vlada, odnosno čiju delatnost koordinira, mora biti politički odgovorna i, pre svega, ograničena vlada. Jer, možda je jedan od najvećih defekata realnog socijalizma defekt iz kojeg je pristekao niz drugih, bio taj što su se u njemu konstituisale političke strukture apsolutne moći, koje su dominirale društvom. Ovde nećemo ulaziti u detalje kako se sve jedna vlada može ograničiti — njenom zavisnošću od izborne osnove; ekonomskim, socijalnim, kulturnim, idejnim i političkim pluralizmom; principima organizacije same te vlasti (*checks and balance*, nezavisno sudstvo i dr.); pomoću nezavisnih agencija za pojedine vrste odnosa i poslova, tako da se polje delatnosti vlade sužava, a polje delatnosti slobodnih društvenih agencija širi.

Prožimanje ideja pravne i socijalne države (»socijalno-pravne države«) ističe se u nas u novije vreme u težnji da se razmotre i eventualno sintetizuju neke dobre ideje i ustanove liberalizma (sloboda, vladavina prava i dr.) sa nekim tradicionalnim zahtevima socijalizma (neka mera socijalne jednakosti, solidarnosti, društvene brige kako o pomoći slabijama tako i o podršci talentovanima i sl.). Sintetizovanje ovih ideja, međutim, nije ni jednostavno ni lako, jer se radi o često suprotstavljanim idejama pa ih je teško uklopiti u jedan sistem. Teško je, na primer, pomiriti konkurenciju i robno tržište sa nekim idejama o ukidanju eksploatacije i sa odlučivanjem proizvođača; ideju o jednakosti sa profitom kao motivom i sl. (v. Lj. Tadić, *Metamorfoze 'pravne države'*, u *Marks i savremenost*, knj. XI, Beograd, 1988). Liberalna država nije se osvrtała na »socijalno pitanje« koje je socijalistička država trebalo da reši, a

socijalistička država nije omogućavala čovekovu slobodu i stvaralaštvo (uključujući i ekonomsko-proizvodno) pa je traženje mere sinteze teško, ali neophodno. Pravna država se danas mora dopunjavati i korigovati bar nekim minimumom elemenata socijalne države. Ne može se svesti na demokratsku liberalnu državu, kako su je neki poimali krajem XVIII ili početkom XIX veka. O evoluciji liberalne države kao »državi blagostanja« pisali smo na drugom mestu (v. *Izvori teorija o 'državi blagostanja'* u S. Zavadski, *Država blagostanja*, Beograd, Radnička štampa, 1975). Korekcija pravne države elementima socijalne države mora se držati određene mere. Ako se ode predaleko u koncepciji socijalne države, vrtićemo se na sve ovo čime nismo bili zadovoljni u istoriji socijalizma.

Pitanje internacionalizacije građanskog društva takođe je deo njegove prirode. Razmatranjem problema koji se mogu javiti u vezi sa idejama civilnog društva, kao i u vezi s prirodom modernog federalizma, može se doći do zaključka da se ideja civilnog društva ne može ostvariti u političkim okvirima zatvorene nacionalne države. Civilno društvo mora u najpunijem smislu biti otvoreno društvo. Naglašeno nacionalna društva su po pravilu i prema iskustvu evropske istorije zatvorena, autoritarna.

Važan element civilnog društva je i »građanska kultura« (*civic culture*), i to demokratska ili participativna politička kultura. Ako bismo se zadržali u okvirima klasifikacije koju su izneli G. Almond i S. Verba, onda bismo morali da konstatujemo da na prostorima Jugoslavije, kao i Balkana i Istočne Evrope, prevladuje parohijalna i/ili podanička politička kultura, a one nisu povoljne za razvijanje građanskog društva. Čak i dobre stvari koje su u nas pokušavane, propadale su zbog nerazvijenosti odgovarajuće političke kulture. U nas je veoma prisutan autoritarni mentalitet (karakter) i oblici autoritarne političke kulture, kao što pokazuju i odvojena istraživanja J. Županova, I. Šibera i drugih. U vezi sa građanskom kulturom postavlja se i pitanje tzv. *civilne religije* uz koju neki smatraju Rusoa za začetnika. Ako bismo sadržaje onog oblika obrazovanja pomoću kojeg se u

nas nekoliko decenija pokušavala izvršiti socijalizacija mladih na bazi indoktrinacije pomoću školskog sistema, onda bismo morali zaključiti da je to delovalo kontraproduktivno na moralnu svest i kvalitet znanja. S druge strane, uprkos tim pokušajima, a baš zato što su bili rdavi temelji, u jugoslovenskom društvu nije bio postignut konsenzus o osnovnim društvenim vrednostima kakav je neophodan za stvaranje civilnog društva. Potrebu takvog konsenzusa su razmatrali ili pretpostavljali politički mislioci tokom vekova, jer bez toga ne može biti integrisanosti ljudi u društvo. To ni u kom slučaju ne može biti površna politička indoktrinacija. Almond i Verba (*The Civic Culture*, Princeton, 1963) prikazuju jednu noviju tendenciju da se radi stabilizacije vlasti i olakšavanja eliti da vlada, kombinuju elementi nove participativne kulture sa elementima stare tradicionalne autoritarne kulture. Iz prve se uzima, makar i samo nominalno, ideja o učešću građana (koja se sve više potiskuje u korist vladavine elite) i o racionalnosti kao obliku legitimacijske osnove u Veberovom (Weber, 1864—1920) smislu. To se povezuje sa poveravanjem upravljanja odabranima i osposobljenima, uz privrženost partikularnom, lokalnom i uz podržavanje podaničkog mentaliteta. Oslanjajući se na Almonda i Verbu, J. Habermas u svojoj studiji o problemima legitimacije podvlači sledeću konstataciju Almonda i Verbe: »Ako elite žele biti snažne i donostiti autoritarne odluke, tada uključenost, aktivnost i uticaj običnog čoveka moraju biti ograničeni. Običan građanin mora

prepustiti vlast elitama i omogućiti im da upravljaju. Potreba za vlašću elita nalaže da običan građanin pozvan da teži ka kontradiktornim ciljevima, mora biti aktivan, a ipak pasivan; uključen, a ipak ne previše; uticajan, a ipak pokoran« (V. Jurgen Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu* 1973, Naprijed, Zagreb, 1982.) Sve to na jednom detalju otkriva činjenicu od šireg značaja — da je civilno (građansko) društvo ne samo pluralističko nego i protivrečno u ekonomskoj, političkoj, kulturnoj i drugim sferama.

Vojislav STANOVČIĆ

LITERATURA

- A. Arato, *Empire vs. civil society: Poland 1981—82*, *Telos* XL, 19—48.
- A. Bibić, *Gradansko društvo i politička država*, Zagreb, 1983.
- Civilna družba in država*, tematski broj časopisa *Družboslovne rasprave* Instituta za sociologiju, 1987, 5, Ljubljana (većina priloga na srpskom i hrvatskom jeziku).
- G. V. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1964.
- J. Keane (ed.), *State and Civil Society*, London-New York, 1988.
- J. Locke, *Dve rasprave o vladi*, Beograd, Mladost, 1978.
- Nove rasprave o civilnom društvu*, *Pogledi*, Split, 1988.
- T. Gilby, *Between Community and Society: A Philosophy and Theology of the State*, London—New York, Longmans Green, 1953.

me delegacije i delegatskog sistema, ovaj sistem se vremenom pokazao kao veoma neefikasan na višim i složenijim nivoima političkog odlučivanja. Razapet između upravljanja (efikasnosti) i samoupravljanja (participativne demokratije), ovaj sistem je ne samo potisnuo mnoge druge neosporne i civilizacijske tekovine i institucije demokratskog društva već je ogromnom broju ljudi nametnuo obavezu da učestvuju u spolja nametnutim formama političkog odlučivanja oko relativno manje značajnih pitanja, dok je sferu makropolitike i globalnog odlučivanja potpuno prepustio čelnim ešelonima političke birokratije (partijske i državne). Tako se i moglo govoriti da je ovde u pitanju dirigovana »samoupravna« demokratija, pre nego autentični demokratski proces u kome se priznaju načela otvorene političke konkurencije i ograničavanja monopola političke vlasti. Umesto

da se sam narod organizuje radi uticaja na vrhove vlasti, ta vlast je organizovala narod da služi »velikim« i neodređenim ciljevima demokratije i navodno bogatog društva buđućnosti. Na kraju se pokazalo da je tako predimenzioniran delegatski sistem doveo do gubitka ogromnih društvenih sredstava i energija, a dao veoma male praktične rezultate u društvenom i demokratskom razvoju.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- K. Marks, *Gradanski rat u Francuskoj*, Kultura, Beograd, 1960.
 M. Matić, *Političko predstavljanje*, Radnička štampa, Beograd, 1974.
 M. Šuković, *Delegacije-normativno i stvarno*, Dunav, Beograd, 1985.

DEMOKRATIJA

Pojam i obeležja. — Demokratija pripada rodu velikih političkih pojmova koji se opiru sažetim i jednostavnim, definicijskim određenjima. U etimološkom smislu, reč demokratija potiče od grčke reči *demos* (narod) i *kratein* (vladati), što bi u doslovnom prevodu značilo da je demokratija *vladavina naroda*. Međutim, očito je i da pojmovi koji čine ovu dvosložnu sintagmu nisu jednoznačni i da sam predmet koji označuju istorijski neprekidno evoluirao, odnosno nema isto značenje u svim razdobljima društvenog razvoja. Nije isto narod slobodnih građana (*polites*), koji čine političku zajednicu, što i sveukupnost građana (*politeja*) okupljenih u antičkom gradu-državi, sa širim zajednicama srodnih društvenih grupacija koji kao *ethnos* (narod u širem smislu) čine prethodnicu i supstrat savremenih *nacija*.

Još je složenije značenje demokratije kao *vladavine*, jer se ona, s pojedinim svojim elementima ili u razvijenijim modalitetima može javiti u vrlo različitim oblicima i društvenim uslovima, odnosno epohalnim formama. Otuđda čitav niz pisaca i analitičara govori o *de-*

mokratijama, a ne o *demokratiji*, ispitujući različite konkretne vidove i razmere primene demokratskog principa u različitim oblicima državnog ili društvenog uređenja. Nije slučajno što se u različitim teorijskim raspravama i tumačenjima demokratija često posmatra kao jedan opšti i trajniji politički i društveni *regulativni princip*, a ne kao definitivno uobličeni i distinktni politički tip ili oblik političke organizacije društva. U tom smislu, ističe se potreba za proučavanjem i praktičnim uspostavljanjem tzv. proceduralne strane demokratije, onih »pravila političke igre«, institucija i garancija njihovog poštovanja i izvršavanja, kojima bi se, tek na kraju, moglo postići ono što se daje kao supstancijalna odredba demokratije, vladavina naroda ili bar većine snabdevene sredstvima efektivnog uticaja i kontrole političke vlasti, uz mogućnu meru neposrednog vršenja vlasti u procesima odlučivanja od strane naroda i građana (neposredna demokratija, participacija samouprava itd.). Neki pisci, međutim, ističu da je odlučujući kriterijum za postojanje političke demokratije u jednom

društvu mogućnost naroda da *smanjuje* vladu, po unapred utvrđenoj, legitimnoj i mirnoj političkoj proceduri, dakle nenasilnim putem.

Ovaj glavni kriterijum, po kome treba razlikovati demokratske od nedemokratskih porredaka, protivreči nekim idejnim i teorijskim shvatanjima i pogledima na demokratiju, pre svega *liberalnoj* tradiciji i ideologiji. Po ovima, narod ili većina ne samo da mogu da greše i zapadaju u namerno izazvane zablude i predrasude već u samoj političkoj istoriji postoji bezbroj slučajeva i situacija u kojima »tiranija većine« nije bila ništa bolja od tiranija manjina i oligarhija. Naime, po liberalnoj doktrini, nepriznavanje prava manjina i gušenje slobode kao »autonomije ne može se opravdati nikakvim aktivnim statusom i političkom voljom većine, jer postulati demokratije zahtevaju da se ona kao politička sloboda artikuliše do »poslednjeg člana«, do svakog pripadnika društva. Sloboda za većinu koja bi se postizala nasiljem i gušenjem prava manjina bila bi, prema tome, put ka odnosima opresije i potčinjavanja, a ne pune i nesputane političke emancipacije i samopotvrđivanja čoveka u javnoj sferi, sa svim njegovim osobenostima i individualnim svojstvima. Isključivo kolektivistički shvaćena, demokratija izneveruje ideju ljudske slobode u punom i doslovnom značenju reči.

Kako ističe H. Laski, za neke je demokratija oblik vlade, a za neke način društvenog življenja i odnosa u društvu. U svakom slučaju, ovaj široki pojam skreće pažnju na značaj i delovanje mnogih faktora demokratije koji nisu u užem krugu političkih načela, institucija i procedura. Tipičan je uticaj političke kulture, koja je proizvod kristalizacije dugotrajnih društvenih iskustava vezanih za politiku i njenu ulogu u društvu i koja, u manjoj ili većoj meri, stimuliše ljude na učešće u politici i afirmiše pojedine (demokratske) vrednosti i ciljeve u društvenom životu. Pojedini politički mislioci i filozofi govorili su čak o presudnoj ulozi opšteg obrazovanja i načina pripremanja i vaspitanja za demokratiju, jer se u obrazovanju i kulturi čoveka tražio sam koren demokratskih odnosa. Po ovim shvatanjima koja ističu *društvenu i kul-*

turnu stranu demokratije, refleksije demokratije su u svim sferama društva i u svakoj od tih sfera demokratija nalazi ili ne nalazi svoj kontekst i uporište. Već i same primarne grupe (porodica itd.) i osnovni oblici društvenosti mogu se razlikovati prema strukturi unutrašnjih odnosa koji se mogu meriti na širokoj skali: *demokratija — autoritarizam*. S tog stanovišta, za postojanje demokratije su, po nekim piscima, odlučujuće relacije između društva i politike. U tom krugu, pre svega, odnos između biračkog tela i vlade, odnosno vlade i naroda, zatim nepostojanje politički priznatih privilegija po osnovu rođenja, rase i drugih prirodnih svojstava u društvu, odsustvo većih ekonomskih razlika među pripadnicima zajednice i sl.

Zavisno od vrednosti koje su u vezi sa demokratijom isticane u pojedinim teorijama, imajući u vidu istorijske uslove njihovog nastanka, u teoriji i praksi se razlikuju ekonomska i politička demokratija, formalna i stvarna demokratija, politička i socijalna demokratija, posredna (reprezentativna) i neposredna demokratija itd. Ova razlikovanja su često pod uticajem ideoloških shvatanja i predrasuda i više ističu slabosti pojedinih i jednostranih pristupa demokratiji, otkrivajući njenu složenost, nego što u pozitivnom smislu rešavaju »tajnu demokratije«, uprkos svim očekivanjima i obećanjima. Uvek se pokazivalo da demokratske forme, na primer, nikada nisu izvan stvarnosti i stvarnih potreba društva i da se, nasuprot zabludama, u demokratskim formama često potvrđivala i sama suština demokratije. Tako se i zavodljiva i na izgled aksiomatska formula o neposrednoj demokratiji, u uslovima složenog društva današnjice (i potrebe ljudi za autonomnom sferom slobode), pokazala kao jednostrana i kontraproduktivna, tražeći da bude dopunjena idejama i praksom demokratskog političkog predstavljanja i odgovorne vlade. Naravno, ne do suprotne i isto tako jednostrane formule »demokratskog elitizma«. U modernim koncepcijama o demokratiji ukazuje se, takođe, na činjenicu da se ekonomska demokratija (demokratizacija sfere rada) i šira politička i društvena demokratija moraju

posmatrati kao korelativni i komplementarni, a ne alternativni vidovi demokratije.

Istorijska iskustva ukazuju da je svako pre-naglašavanje i fiksiranje pojedinih strana ili principa demokratije kao presudnih za njeno postojanje i razvijanje ne samo neopravdano već i skopčano sa negativnim praktičnim implikacijama. Čak i preterivanja u nastojanjima da se »do kraja realizuju osnovna vrednosna ishodišta demokratije — sloboda i jednakost — mogu uroditi negativnim posledicama po društveni razvoj, pa i razvitak same demokratije. Egalitarizam, primerice, kao krajnji cilj i vrhunska vrednost *per se*, može lako odvesti u demotivaciju, krizu odgovornosti i razne oblike sistemskih nivelacija kojima se brišu i potiskuju plodne različitosti i kreativni individualizam i autonomija, toliko neophodni kao »zrno u demokratskom mozaiku«. Sloboda, bez odgovarajuće mere jednakosti i osećanja društvene i javne dužnosti i opštih interesa, može se izroditi u različite forme anarhističkih, a zatim i diktatorskih sistema.

Sve ove kontroverze oko demokratije i znatne teškoće da se u praksi ostvare složeni i fini funkcionalni balansi i kontrabalansi prividno suprotnih načela i postulata, iz kojih nastaje prava mera »demokratske formule i demokratskih procesa«, dala je povoda različitim i često veoma opreznim procenama i viđenjima same vrednosti demokratije i demokratskog poretka. Malo je onih koji su *a priori* i bez ograda poricali osnovne vrednosti i težnje demokratije, a po pravilu su se i opresivni i autoritarni sistemi, pa i diktature, pozivali na neke principe demokratije i demokratskog legitimiteta. Ipak, zabeleženo je da je još Platon sumnjao da se ono što je bitna težnja svake demokratije (poredak pravde i umerene jednakosti među ljudima), može postići demokratskim putem i demokratskim sredstvima. Aristotel je smatrao da je demokratija jedan od političkih oblika koji dosta lako podleže procesima kvarenja i izopačavanja u ohlokratiju (vlast gomile) ili razne demagogije. Pa ipak, ovaj veliki utemeljivač političke nauke pozitivno je ocenjivao težnje i vrednosti demokratije, zapažajući da narušavanje postulata jednakosti predstavlja direktan uzrok revolucija. Pri tom valja imati

u vidu da je demokratija grčkog polisa u vreme Platona i Aristotela bila demokratija zajednice utemeljene na religiji i običajima relativno malobrojne zajednice slobodnih ljudi, čija su osnovna načela politička ravnopravnost (sloboda govora pre svega) i građanska vrlina. U takvoj zajednici postoji puna otvorenost političkog života i pristupa javnim poslovima od strane svih građana. To je prvi istorijski tip demokratije koji među slobodnim građanima prihvata princip da politički poredak treba da počiva na sličnostima, a ne na razlikama među ljudima. Aristotel je, pored toga, rekao da je demokratija oblik vladavine u kome vladaju *slobodni*. U svojoj *Politici* detaljnije je izložio i uslove te slobode građana u vremenu u kome je živeo.

Slične razlike u ocenama vrednosti demokratije kao oblika političke vladavine mogu se naći i u delima novijih i savremenih političkih mislilaca. Tokvil je mislio da demokratske institucije daju ljudima uzvišene predstave o svojoj zemlji i o njima samima i da su činilac podizanja morala. T. Džeferson je isticao da se svaka vladavina degeneriše ako je poverena samo onima koji narodom vladaju i da je jedini pouzdani nosilac vlasti narod, koji valja i obrazovati za demokratiju. R. Emerson ukazuje da se negativne strane popularne vladavine često prikazuju većim nego što u stvari jesu, jer za sve mane te vladavine postoje nadoknade u duhu i energijama koji se u njoj bude. E. M. Forster piše da demokratiju valja pozdraviti zbog dve osnovne stvari: zato što priznaje različitosti i zato što dopušta kritiku i da su one potpuno dovojljne, jer nema prilike i potrebe za trećom.

V. Čerčil i Dž. Nehru su mislili da je demokratija dobar oblik vladavine zato što je upravo demokratija manje loša od svih drugih oblika koji se s vremena na vreme opobavaju. K. Sandberg je jednom prilikom zapazio da je republika (u smislu demokratije) san, ali da se ništa stvarno ne zbiva ako najpre nije bilo san. Mnogi pisci ukazuju i na konkretne nedostatke demokratske vladavine. M. Lerner misli da ukus demokratije postaje gorak ako je uskraćena demokratija u svom punom obimu. V. Lipman beleži da je paradoks demokratije u ljubavi za mnoštvo i

u. zadržanju od individua koje to mnoštvo čine, u veri u čovečanstvo i neverici u ljudska bića. A. Čejz smatra da se opšte dobro u demokratijama može unaprediti samo ako posebni interesi takmičarskih manjina dolaze u međusobni sklad ili ako se međusobno potiru, dok H. Mencken zapaža da je ono što je demokratijama najpotrebnije — postojanje partije koja može da razluči ono što je u demokratijama teorijski dobro od onog što je u njima praktično loše, a zatim da ono što je dobro — pretvori u efikasan sistem.

Pored ovih relativno pozitivnih i kritičkih ocena o vrednosti demokratije, česte su i one u kojima se demokratija posmatra i ocenjuje u negativnim konotacijama. Tako V. Pen demokratiju vidi kao vladavinu u kojoj se narodu dopušta da veruje da sam vlada, da bi se njime moglo bolje upravljati. Napoleon I ističe da je »republikanski despotizam« obilniji u tiraniji, jer u njoj svako učestvuje, dok Dž. B. Šo u svom poznatom maniru kaže: »Demokratija upotrebljava izbore od strane nekompetentne većine, radi ustoličenja korumpirane manjine« (*Maksime za revolucionare*, 1903). Najzad, R. de Fler je demokratiju nazvao jednom reči koja se narodu pripisuje onda kad nam je taj narod potreban.

Uprkos svim ovim razlikama u gledanjima na demokratiju, preovlađuju ona koja ovaj oblik vladavine ocenjuju kao relativno najpogodnije političko i društveno uređenje u kome se do odgovorne vlade dolazi preko odgovornog društva, a time i do bržeg razvitka i afirmacije kolektivnih ciljeva i potvrđivanja ljudske ličnosti. Najvažnije u kritikama demokratije je uočavanje njenih slabosti i veoma složenih i brojnih uslova koji su neophodni u društvu, kulturi i politici da bi demokratija bila delotvornija kao oblik zajednice u kome se sve više potvrđuju ljudska sloboda i jednakost, u njihovoj međusobnoj povezanosti. Koliko je proces nastajanja društvenih i ekonomskih pretpostavki stvarnije demokratije složen i dugotrajan, pokazuje i sama istorija demokratije, obeležena borbom oko ideja na kojima je ona zasnovana.

Jedna od ključnih i najbitnijih karakteristika demokratije kao društvenog i političkog oblika je njena *otvorenost*, a to znači da se mera

demokratije i ravnoteža u demokratskim odnosima u društvu i političkim procesima neprekidno traži i obnavlja naporima zainteresovanih društvenih snaga i subjekata čiji se interesi sučeljavaju i usaglašavaju u raznim kompromisima u demokratskim institucijama (sistem društvenog i političkog pluralizma). Demokratija je svojevrsna »ravnoteža u promenama«, društveni i politički proces u stalnom unutrašnjem prevazilaženju i traženju svog punijeg identiteta, zbog čega neki pisci (Hayek) ukazuju i na ranjivost demokratije pred naletima raznih unutrašnjih ili spoljnih protivnika ovog poretka. Očito je da su u demokratijama ideali slobode i jednakosti ispred zahteva za izvesnošću i sigurnošću pripadnika društva, od čijeg angažovanja i odgovornosti na očuvanju demokratije i na pitanjima od zajedničkog interesa presudno zavisi opstanak i perspektiva, odnosno uspešan razvoj demokratskog društva. U istoriji postoje mnogi primeri većih ili manjih društvenih kriza u kojima su zahtevi za većom sigurnošću na račun slobode i odgovornosti dovodili čak i do sloma demokratske poretke.

Pristanak i sporazum jednog društva na demokratiju kao otvoreni proces odbrane slobode i jednakosti, uz pojačanu odgovornost zainteresovanih društvenih snaga, dovodi do »rastakanja izvesnosti« i unapred datih garancija sigurnosti koji su inače u temeljima legitimnosti mnogih drugih i drukčijih društvenih uređenja. Ganel (Gunnel) npr. misli da poreklo i suštinu svakog političkog poretka valja tražiti u težnji ljudi da »savladaju stihiju destruktivnog istorijskog vremena«, da obeleže istorijsku perspektivu i trajanje. Demokratija je u tom pogledu specifičan i izuzetan poredak koji se ne stvara i ne ostvaruje po shemi unapred determinisanih ciljeva društvene izvesnosti i sigurnosti, već po složenijim motivima traženja istorijskih granica slobode i humanijih odnosa, na višem nivou kvaliteta društvenog života. Zbog toga je demokratija i »težak« poredak u kome »mesto vlasti« ostaje »prazno« i pod znakom pitanja.

Osnovne vrednosti demokratije. — Danas se obično ističe da je osnovna vrednost i težnja demokratije *jednakost* ljudi u društvu.

Međutim, tokom dugih perioda političke istorije kao glavno ishodište i cilj demokratije uzimala se *sloboda*, politička sloboda pre svega, a jednakost kao (pomoćnik uzgredni) ideal slobode, kao izjednačavanje ljudi u stepenu slobode koju u društvu treba da uživaju. Naime, čim je u istoriji nastalo barem delimično ukidanje totalne potčinjenosti čoveka čoveku (ropstvo), koje je uzimano kao prirodno stanje društva, pitanje političke slobode (u smislu potpunije emancipacije podanika ili kao zahtev za širenjem političkih sloboda na sve šire slojeve društva) postalo je ključno za političku filozofiju i za praktično menjanje postojećih, starih političkih poredaka. Već smo napomenuli da je Aristotel ukazivao na potrebu da u društvu postoji umerena jednakost, jer nejednakosti rađaju nezadovoljstva i revolucije, podrivajući postojeći poredak i zajednicu slobodnih građana iznutra. Proteklo je mnogo vekova dok se problem slobode i poretka slobode (demokratije) nije iznova postavio i kao pitanje društvene jednakosti i socijalne pravde, dok se nije uvidelo da je proklamovanje poretka slobode iluzorno, ukoliko su razlike među ljudima u društvu stvarno takve da jednima gotovo sasvim onemogućuju učešće u političkom životu, sputavajući ih oskudicom i lišavanjima.

Obnavljanje ideje da je ključna premisa političkih i društvenih sloboda za većinu socijalna jednakost (posle Aristotela i kasnije stoičke filozofije i hrišćanstva) nastupilo je sa engleskom puritanskom revolucijom (XVII v.) i posebno u pokretu Dž. Vinstenlija, koji je bio ideolog »pravih levelera« tražeći još u prvoj engleskoj revoluciji ukidanje privatnog vlasništva, pre svega onog nad zemljom. U socijalnim borbama leveleri (»jednačari«) najavili su smenu starog feudalnog poretka građanskim društvom i političkom emancipacijom, koja je u Engleskoj, kao realna pretenzija većine, najavljivana već od XV veka, a naročito posle pothvata osvajanja kolonijalnih poseda i bogaćenjem engleske metropole. Pored toga, puritanci su pod pritiscima u samoj Engleskoj i Škotskoj, masovno naseljavali Severnu Ameriku, donoseći na ovaj kontinent seme levelerskih ideja jednakosti i

demokratije. Insistirajući na ekonomskoj demokratiji, levelerski pokret je otvorio jedan proces borbi za stvarnu jednakost kao bitnu pretpostavku slobode, koji će preko ideja utopijskih socijalista i prvih socijalističkih mislilaca doživeti svoje priznanje u vreme Francuske revolucije. U tom procesu, koji traje gotovo dva stoleća, ideja ekonomske jednakosti postepeno će se dopunjavati zahtevima u pravcu *socijalne* jednakosti, najpre jednakosti različitih religija (od pojave novih religija u okviru pojedinih država), preko ukidanja razlika po rođenju, zahteva za jednakošću u oblasti osnovnog obrazovanja, brige o očuvanju zdravlja, socijalne zaštite itd. ukorak sa širenjem socijalnih funkcija države. Uporedo sa širenjem i produbljivanjem ideje i područja realizacije načela jednakosti, učvršćuju se i drugi komplementarni principi i instrumenti značajni za oživotvorenje ravnopravnosti ili bar za ublažavanje vekovima postojećih društvenih razlika. Važan moment u tom razvitku jeste jačanje društvene i političke uloge prava, koje se odvija uporedo sa rastom ekonomske razmene i ekonomskog saobraćaja, širenjem privrednog područja i usložnjavanjem ekonomskih i društvenih procesa uopšte. Jednakost ljudi pred zakonom i sudom, jedan je od najvažnijih preduslova ukidanja personalizacije vlasti i garantija slobode, jednakosti i demokratije. Otuda je u tradiciji zapadnih demokratija tzv. proceduralna povelja o pravima (garantije nezavisnog sudstva) od početka imala isti značaj kao i garantije pojedinih supstancijalnih prava i sloboda.

Antička demokratija ostavila je (u primeru demokratije atinskog polisa) značajne obrasce i iskustva demokratskog političkog života, ali pri tom valja imati u vidu da je to bilo iskustvo jedne malobrojne političke zajednice, koje nije bilo prihvaćeno ni u širim okvirima ondašnjeg helenskog sveta. Jaka u unutrašnjoj demokratiji, klasična Atina bila je slaba u spoljnim poslovima i zadacima ostvarenja panhelenizma. Kako nas obaveštava H. Laski, jedinstveno iskustvo atinske demokratije prestalo je da služi kao inspiracija u stvaranju političkih poredaka vekovima posle njenog pada, tokom čitavog srednjeg

veka. Ma koliko ingeniozni u političkom vladanju, Rimljani čak ni u republikanskoj eri nisu imali mnogo demokratije u svom političkom sistemu, a pojedini demokratski elementi su, u stvari, nastajali kao posledica vojnih potreba i vojne demokratije. Glavna vlast bila je u izvršnim organima i Senatu, a odlučivanje koje je na osnovu *Lex Hortensia* od 287. g. stare ere preneto na *concilium plebis*, bilo je više nominalno nego stvarno. Isticanje principa jednakosti među ljudima, kod rimskih stoika, kao i kod Cicerona, Seneka, Gaja i Ulpijana bilo je inspirisano više etičkim nego političkim motivima. Hrišćanstvo, koje je nastalo kao vera i ideologija siromašnih, preuzelo je od stoika ideju jednakosti, iako je ona bila više duhovna nego zemaljske prirode (jednakost pred bogom ocem i jednakost na nebu). Laski navodi da je sv. Pavle posebno isticao ideju jednakosti, ali je bio odlučno protiv obaranja postojećih autoriteta i nosilaca vlasti, što je bilo uslov ostvarenja ideje jednakosti. Tako se vladajuća crkva, koja je pored materijalnog bogatstva stekla veliki udeo i u svetovnoj vlasti, okrenula protiv ideja prvobitnog hrišćanstva, kojima je trebalo da služi.

Jedno od uporišta na kojima se u toku srednjeg veka održavala i tinjala klica demokratije bila je *ugovorna* priroda odnosa između vladara i podanika, kao i svetovne i duhovne vlasti. Dugo odsustvo isključivog i najvišeg zemaljskog središta vlasti (najviša vlast je u Bogu, dakle niko nije *suveren*), dužnost vladara da poštuje zakletvom preuzete obaveze prema potčinjenima, granice vlasti date običajima i božjim zakonima, u feudalnom poretku su embrioni pluralizma, konstitucionalizma i reprezentacije, jer se ispunjenje tih unapred datih ugovornih pogodaba može od svakog zahtevati. Iz njih su ponikli razni oblici dogovora o *javnim* stvarima i poslovima države, bilo u vidu savetovanja, dogovaranja ili ustanove javnih sabora raznih staleža (u srpskom srednjem veku inst. *sborrum sive parlamentum*). Što su javni interesi u pitanju bili širi i ticali se sviju (*quod omnes tangit*), to je i predstavljanje staleža u saboru moralo biti šire, a iz toga širenja ponikla je tokom vremena i prvobitna elektivna

reprezentacija, na kojoj su izgrađene moderne formule legitimnosti političke vlasti. Svi ovi elementi iz kojih će se kasnije razviti prvi demokratski oblici tinjali su u okrilju feudalnog poretka, da bi se u XVI veku i kasnije, pod uticajem religijskih šizmi i znatnijih promena u načinu proizvodnje, postepeno razvili u pojedine, najpre reprezentativne demokratske institucije (parlament kao oblik političkog predstavljanja staleža u Engleskoj itd.), prerastajući kasnije u prve forme izvorne liberalne demokratije i posedničkog individualizma. Od Vinstenlija u Engleskoj, Altuzijusa u Holandiji, preko Didroa i Voltera u Francuskoj i filozofskog utemeljivača liberalne demokratije u Engleskoj Dž. Loka, preko zastupnika »etičkog socijalizma« Mablja i Morelija, došlo se do velikih demokratskih mislilaca građanskih revolucija u koje treba ubrojiti Bentama, Džemsa i Džona Stjuarta Mila u Engleskoj, Tokvila i druge »doktrinare« u Francuskoj, kao i Džefersona i Medisona u Americi. Napredak naučne misli i otkrića novih krajeva sveta podstakli su političku filozofiju da u traženju demokratskog poretka u središte proučavanja postavi probleme ograničavanja i ravnoteže vlasti, kao i institucije za to potrebne, a zatim i sve druge izborne i reprezentativne institucije koje bi osigurale šire učešće društva u obavljanju zajedničkih poslova i u društvenoj kontroli vlasti.

U engleskoj demokratskoj tradiciji koja se iskristalisala do XIX veka preovlađuju shvatanja o demokratiji kao autonomiji i individualnoj slobodi i odgovornosti, dok u Francuskoj preovlađuje ideja demokratije kao participacije (aktivna strana političkih prava i sloboda), sa naglašenijim težnjama ka popularnoj vladavini i jednakosti. Međutim, u obe tradicije deluju snažni uticaji liberalnih ideja koje demokratske slobode smeštaju pretežno u političku sferu, dok se do uticaja socijalne demokratije dolazi znatno kasnije, tek u XIX i XX veku. Američko iskustvo, iako pod pretežnim uticajem engleske političke tradicije, naginje po svojoj otvorenosti kombinaciji liberalne i pluralističke demokratije, nadmetanju političkih grupa (interesnih grupa, grupa za pritisak) u »slobodnom« političkom prostoru. Kolonijalne metropole su, po opštoj pret-

postavci, polazile od toga da je demokratija politički oblik koji nalazi realno tle samo u uslovima ekonomskog prosperiteta razvijenih, pretežno metropolitanskih zemalja, dok su veliki delovi sveta, obojeno stanovništvo i nerazvijene zemlje, sa niskim stupnjem obrazovanja i socijalne pokretljivosti, kao i ograničenim sistemom informacija, nepodobni za demokratski oblik vladavine. U tom duhu, još šezdesetih godina, S. M. Lipset, u svojoj studiji *Politički čovek*, ističe kao pravilo da zemlje koje nisu prešle određenu granicu u bruto-dohotku po stanovniku (u to vreme 500 am. dolara *per capita*) nemaju ni osnovne uslove za demokratiju.

Moderna iskustva i savremena shvatanja o demokratiji, međutim, ne prihvataju bilo koji pojedinačni činilac kao odlučujući za postojanje ili nepostojanje demokratije, već radije uzimaju u obzir čitav niz faktora, materijalnih, kao i kulturnih i duhovnih, uporedo sa situacionim uticajima. Očigledno je da ima i veoma bogatih zemalja (arapske zemlje izvoznice petroleja), koje žilavo čuvaju konzervativnu i nedemokratsku tradiciju, socijalnu hijerarhiju suprotnu demokratiji. S druge strane, ističe se da je za modernu i dinamičnu demokratiju važnije od unapred zadate i nametnute jednakosti postojanje ravnopravnosti i jednakosti u *šansama* koje podstiču utakmicu i društveni razvoj. Primitivni egalitarizam i uvrijerizam demotiviraju, i to ne manje od zatvorenog društva i nedostatka šansi za uspon na društvenoj lestvici. To iskustvo svedoči da je »tajna demokratije« u ravnoteži različitih i često protivrečnih faktora, u uspešnom balansiranju njihovih dejstava i u nalaženju takvih odnosa koji bi afirmaciju demokratskih vrednosti (sloboda u relativnoj jednakosti) našli u maksimalnoj mobilizaciji odgovornog društva i odgovorne vlade. A to ponovno vraća na staru ideju o demokratiji kao »mešovitom sistemu«.

Demokratija, koja je kao sistem bila ozbiljno uzdrmana uoči i tokom dva velika svetska rata u XX veku, danas je veoma značajna i kao mobilizacioni koncept i »ideja-snaga« u borbi protiv različitih oblika autokratije, totalitarizma i diktature. Očuvanje demokratije protiv ovih opasnosti pre svega je u ravnoteži i

dopunjavanju ekonomske i političke demokratije, balansu između centralne vlasti i samouprave, u konstitucionalizmu i očuvanju najvažnijih prava i sloboda i modernim, funkcionalno utemeljenim oblicima federalizma i participacije u odlučivanju. U modernom smislu, demokratija se sve više javlja i kao etički problem i problem čoveka. Nedostatak šansi i nekontrolisano razgaranje i produbljivanje društvenih nejednakosti demoralizuje i deformiše deprimirane društvene klase i slojeve. Napuštanje osnovnih demokratskih postulata degradira velike mase ljudi, ne videći šansu u postojećem nedemokratskom poretku, traže rušenje tog poretka i uspostavljanje novih odnosa, iako se posle toga često ide u ekstreme drugih vrsta. U svakom slučaju, demokratiju i njenu stabilnost mogu ugroziti i nasilni, iznuđeni oblici rušenja poretka, koji donose nove društvene nepravde i nejednakosti, stanje unutrašnjeg socijalnog rata i nespokojstva, do krize uverenja u trajnost demokratskih oblika upravljanja. Etički smisao demokratije, prema R. Penoku, najbolje je izrazio I. Kant u svojoj raspravi *Kritika čistog uma*, govoreći o uređenju koje »dopušta najveću moguću ljudsku slobodu saglasno zakonu po kome se sloboda svakog pojedinca može pomiriti sa slobodom svih drugih«. U ovakvom etičkom određenju jasno se vide osnovne premise Kantove liberalističke političke filozofije (individualizam, autonomija ličnosti i samoodgovornost), ali i političko značenje njegovog kategoričkog imperativa u prvoj i, posebno, drugoj formulaciji po kojoj čovek čoveku mora biti cilj, a ne sredstvo. Prava sredina za humanitet kao cilj jeste demokratija, demokratska tolerancija.

U savremenoj demokratskoj teoriji, rasprave o osnovnim vrednostim i temeljima demokratije, koje otkrivaju njihova međusobna protivrečja, sve više ističu neophodnost uzajamnih balansa i kontrabalansa tih vrednosti, a sve manje priznaju isključivost ili primat bilo koga od principa i vrednosti demokratije. Tako moderni pisac Dž. Rols (Rawls) u svom traktatu *Teorija pravičnosti*, postavlja sebi zadatak da razvije teoriju i principe pravične društvene raspodele i društvene pravičnosti, i to u vidu »čiste proceduralne pravde«, koji bi se zatim ugradili u ustav. Time se izbegava

rešavanje teških i često nerešivih, protivrečnih vrednosti i principa kao što su pomirenje slobode i jednakosti, potreba i produktivnosti ili pruženih šansi naspram njihove realizacije i sl. Teorija »čiste proceduralne pravde« treba da zameni i utilitaristički pristup, koji ono što je pravično procenjuje za svaki pojedinačni slučaj posebno. Čista proceduralna pravičnost polazi ne od postojećih standarda, bilo koliko da su oni sigurni za pojedine slučajeve, već od *procedura* (normativno i ustavno ustanovljenih), iz čije će primene kao rezultat proizaći sadržaj koji čini pravično u njegovoj stvarnoj socijalnoj meri i sadržini. Principi treba da budu definisani u sukcesiji: najpre maksimalne osnovne slobode na jednakoj osnovi; zatim ekonomske nejednakosti tako uređene da budu istovremeno na najveću dobrobit onih sa najmanje preimućstava, kao i povezane sa službama i položajima pristupačnim svima. Institucije sistema bile bi tako projektovane da do najveće mere omogućе svakoj predstavljenoj društvenoj grupi da bude tretirana u skladu sa navedenim principima. Prema tome, demokratska proceduralna rešenja koja bi pomirila zahteve socijalne pravičnosti i jednakosti sa načelima slobode bila bi slična nekoj vrsti normativno objektiviziranih igara na sreću, ali tako da se na početku svakom daju podjednake (proceduralne) šanse. Tim putem očekuje se da maksimalizacija šansi za sve dovede do konvergencije učinaka njihovim korišćenjem, pa i relativne jednakosti, a u svakom slučaju do svojevrstne pravičnosti kojom se ne bi narušavala otvorenost i efikasnost ekonomskog i društvenog života.

Slični teorijski pogledi na razrešavanje prividnih ili stvarnih protivrečnosti među demokratskim vrednostima razvili su se i kad je reč o odnosu *individualizma* i *kolektivizma*. Ni individualizam ni kolektivizam, zapravo, nužno ne podrazumevaju demokratiju, a istovremeno i jedan i drugi su sposobni da je dostignu, a kada se to učini, onda svaka strana čini ustupke drugoj. Kolektivist: Platon, Hobs i Berk bili su u osnovi konzervativni, kao što je to slučaj i sa mnogim liberalima XIX i XX veka koji su bili individualisti. Obratno, ima primera demokratske orijentacije i kod jednih

i kod drugih. Svodeći dilemu između individualizma i kolektivizma na odnos slobode i socijalne pravde, može se reći da se nikakva socijalna pravda ne može održati bez slobode. Zato su i sva shvatanja čoveka, bilo kao »otiska društva« ili kao usamljenog pojedinca, jednostrana i netačna. Istina je da je čovek mnogostrano biće, kao i demokratija.

Sadržinska i proceduralna strana demokratije. — Teorijski pojam demokratije ne bi bio potpun ako ne bi obuhvatio razlikovanje i razumevanje *supstantivne* i tzv. *proceduralne* demokratije. Supstantivna (sadržinska, klasična) demokratija pripada ranim shvatanjima i praksi demokratije prikladnim za malobrojne političke zajednice (grčki polis itd.) i zasnovanim na pretpostavci o postojanju čvrsto uobličene »volje naroda« i širokim predstavama ljudi o »opštem dobru«, uz racionalnu ljudsku prirodu, koja dolazi do izražaja u politici kroz razne oblike razvijenog neposrednog učešća građana. Istorijska iskustva i rezultati primene odgovarajućih političkih oblika, međutim, znatno su doveli u pitanje neke od postulata shvatanja o supstantivnoj demokratiji, ističući sve više značaj demokratskog metoda i demokratskih procedura kao načina da se demokratija afirmiše i utemelji kao realan oblik političke vladavine i političkog života.

Širenje političkog prostora i subjektiviteta, što je elementarna pretpostavka *svih* shvatanja i oblika demokratije, dovelo je do saznanja da u svakoj složenijoj političkoj zajednici postoje značajne suprotnosti u htenjima i duboke razlike u motivacijama pojedinih delova političke populacije u odnosu na bitna politička i društvena pitanja. Dž. Šumpeter navodi prihvatljivu misao da je na kraju krajeva narod uvek mudriji od bilo kog pojedinca (Džeferson), kao i Linkolnovu izreku o tome da je »nemoguće stalno obmanjivati ceo narod«, ali dodaje da ako su te misli opravdane na duži rok, onda isto tako valja imati u vidu da se politika događa (i to po pravilu) u kraćim vremenskim razmacima, u kojima najčešće dolaze do izražaja iracionalni procesi unutar političke zajednice. Kad je reč o

motivacijama za efektivni uticaj na šira javna pitanja, uočljivo je da je on kod prosečnih, pa i obrazovanih građana znatno manji nego što se misli, pa po pravilu čak i manje značajna privatna pitanja i interesi za pojedince često imaju veći značaj i pobuđuju kod njih veće motivacije i interesovanja nego mnoga javna pitanja koja im izgledaju daleka i u posrednoj vezi sa njihovim sopstvenim interesima. S druge strane, sukobljavanja najrazličitijih težnji unutar pojedinih grupa u političkom telu dovode do difuzije procesa stvaranja »opšte volje«, tako da kao realni ishod tih sukoba, kao politika ili odluka, proizlazi nešto »što niko nije hteo ili očekivao«. Najzad, pokazalo se da su pretpostavke o tzv. racionalnosti ljudske prirode u politici (posebno u grupi, masi) nerealne, jer tu često preovlađuju impulsi i emocije, kojima se ostavlja širok manevarski prostor za konačno uobličavanje i »dogradnju« političke volje sa strane, od strane lidera javnog mnjenja, političkih vođa, pa i manipulatora. Ne treba pri tom gubiti iz vida da se politika u pravom smislu, kao proces, zbiva u prostoru suočavanja sa sasvim novim i nepoznatim situacijama, pred kojima je kolektivno iskustvo još nemoćnije (Manhajm). Otuda je, za razliku od obične državne primene već utvrđenih pravila na niz poznatih i ponovljenih situacija, prava politika često »plivanje u stihiji«, koja se sa brojem učesnika ponekad pojačava do iracionalnosti. Zbog svega toga, prema Šumpeteru, »opšta volja« na koju se oslanja klasična demokratska doktrina, često je veštačka tvorevina (artefakt), koja se bitno razlikuje od autentične (zamišljene) volje naroda. Ako je to tako, zaključuje se, onda je veštačko stvaranje demokratije mnogo bolje (pravilima proceduralne demokratije, postaviti u okvire unapred utvrđene metode) nego je prepustiti spontanosti, bremenitoj raznim opasnostima i po nju samu. Pri tom se naročito imaju u vidu najrazličitiji oblici »dorađivanja« neartikulisane »opšte volje« naroda putem dirigovane ili manipulirane primene raznih formalno demokratskih instrumenata, kao što su izbori, plebisciti, referendumi i druga na izgled popularna izjašnjavanja koja se po svojim isho-

dima izvrgavaju u nešto sasvim suprotno demokratiji.

Tipičan primer je slučaj Napoleona (bonapartizam) ili mnogi primeri populističkog ustoličenja raznih autokrata i diktatora (plebiscitarni cezarizam), koji se javlja u različitim oblicima političkih sistema. U tim slučajevima populistička ili autokratska vlast održava se i metodama manipulacije i raznim oblicima stalnog »popuštanja« narodu. Sam Bonaparta je iskoristio iracionalne sukobe među političkim grupacijama u Francuskoj da bi svoju apsolutnu vlast zasnovao na kompromisima koji su uistinu i bili bolji za narod (bar privremeno) od stalnih sukoba i iracionalnog rasipanja društvenih energija, uz pretnje javnom redu i miru. Njegovom usponu je najviše odgovarala nepopustljivost sukobljenih grupa i njihova nesposobnost za demokratske pregovore i kompromise. Sam Napoleon je Ežena Boarnea savetovao da pri upravljanju Severnom Italijom, osim u pitanjima koja su od najužeg interesa za njega (a to su pre svega pitanja očuvanja vlasti), u svemu ostalom popušta zahtevima naroda. Razumljivo, u toj vrsti »demokratije« potpuno je negirano svojstvo demokratije kao razmenskog procesa između odgovorne vlade i odgovornog društva, a otvoren put za njihovu međusobnu korupciju.

Činjenica je da su se različiti oblici i institucije klasične i supstantivne demokratije održali i u savremenim složenim društvima. Ona bi se mogla pripisati ne samo potrebama političara za stalnim korišćenjem populističke frazeologije i potrebama za iluzijama o sopstvenoj vladavini u samom narodu (kako to tvrdi Šumpeter) već i mnogim drugim faktorima i razlozima. Ako se proceduralni tip demokratije može smatrati savremenijim i efikasnijim pristupom za realizaciju njenih principa, onda se, s druge strane, supstantivna demokratija može i danas uzeti kao jedan od njenih korektiva i rezervnih mehanizama, koji upravo proceduralnu demokratiju može pomeriti od njene varijante »demokratskog elitizma« i igre procedurama do autentičnog parlamentarnog pregovaranja i javne demokratske sinteze. Da bi se demokratija ostvarivala kao dinamičan i otvoren proces stalnog

propitivanja legitimnosti vlade u javnosti i reprezentativnim institucijama naroda, tome se mora dodati i neotuđivo pravo naroda da u pojedinim (naročito veoma značajnim) situacijama i pitanjima, proceduralna načela demokratije osnaži ili pak koriguje i izražavanjem svog opšteg raspoloženja i svoje volje, u odgovarajućim oblicima i procedurama. Ako je tačno tvrđenje da proceduralna demokratija više odgovara zemljama u kojima se rešavaju složena i teška pitanja, dok je supstantivna demokratija prikladnija za zemlje koje su najveći broj teških pitanja uglavnom razrešile (Švajcarska itd.), onda se mora reći i da je supstantivna demokratija »stalni rezervni mehanizam« i oslonac naroda, posebno u krupnim promenama, složenim i teškim prilikama, kroz koje pojedina društva prolaze duže vreme. Razumljivo, to sve ne znači da se prema dilemi između supstantivne i proceduralne demokratije treba odnositi kao prema alternativama u kojima uvek mora pretežati jedna ili druga, već ih treba uzeti kao kompatibilna shvatanja i pristup demokratiji i njenom utemeljenju u sistemima, na načelima »mešovite« vlade i, pre svega, jačanja odgovornosti vlade i javne odgovornosti i učešća građana. Prema tome, današnje potrebe za elementima supstantivne demokratije i unutar proceduralnih pristupa demokratskom uređenju, moraju se uzeti kao objektivne, nezavisno od subjektivnih aspiracija i potreba političara za demokratskom frazeologijom i manipulacijom masama. Uostalom, svaka demokratija i započinje najširim »susretanjem« društva i politike u formi izbora i stvaranja političkog vodstva, plebiscitima i sl. stavljenim u okviru strogih demokratskih procedura, a posle toga se demokratski proces utemeljuje i razvija kroz obavezne i prihvaćene parlamentarne procedure, pravnu državu i konstitucionalizam, ali i nadalje uz stalnu mogućnost naroda da javno (naročito preko medija) kontroliše i po potrebi smenjuje vladu i pojedine predstavnike (u nekim slučajevima, osobito najvažnijim, i da usmerava njihov rad). U svemu tome se ogleda preplitanje i uzajamno podržavanje proceduralne demokratije i supstantivne demokratije i u modernim političkim sistemima.

Prihvatajući izuzetan značaj vodstva i političke reprezentacije (parlamentarne) za sve savremene demokratije, Šumpeter proceduralnu demokratiju, kao skup demokratskih metoda, definiše kao konkurentsku ili takmičarsku borbu za političko vodstvo. On kaže: »Demokratska metoda je onaj ustavni način da se dođe do političkih odluka, pomoću kojeg pojedinci dobijaju ovlašćenje da donose odluke putem konkurentске borbe za sticanje glasova u narodu«. Ovu definiciju, kojom se očigledno prvenstveno naglašavaju izborna utakmica i prestiž aktivnih političkih snaga u demokratijama, Šumpeter kasnije dopunjuje stavovima iz kojih proizlazi da tu nije reč samo o konkurentskom metodu stvaranja vlade već i o znatno širem procesu koji podrazumeva razmenu i trgovinu uticajima i izgledima pojedinih subjekata koji učestvuju u demokratskom životu, kao i razmenu uticaja i komuniciranje između birača i predstavnika, odnosno vlade. On otvoreno naglašava izrazitu sličnost ovoga procesa sa ekonomskom utakmicom u privrednoj sferi, ističući da se jedino tim putem može održati stalni dinamizam i vitalnost političkog života.

Među obeležjima i faktorima proceduralne demokratije, koji su se potvrdili na osnovu duge istorije demokratskih parlamentarnih sistema, izdvajaju se pre svega *demokratske izborne procedure*, koje polaze od principa većine, ali tako da oni mogu biti korigovani raznim oblicima kvalifikovane većine ili proporcionalnih izbornih sistema, *sloboda misli* i njihovog javnog izražavanja i raspravljanja (uključujući pravo na kritiku vlade), kao uslov postojanja javnog mnjenja, *sloboda štampa* i sl. Ovome treba dodati da proceduralna demokratija zahteva visoku kompetenciju potencijalnog vodstva koja obuhvata ne samo proverena moralna svojstva već i intelektualne sposobnosti i darovitost. Sve se to postiže strogim metodama selekcije unutar partije i državnog aparata. Jedno od najbitnijih svojstava vodstva i proceduralne demokratije je bazični konsenzus o prihvatanju i poštovanju mirnih i demokratskih pravila i procedura razrešavanja sukoba i donošenja odluka, prema demokratskim ustavnim i parlamentarnim načelima i običajima. To znači da je prvi zah-

tev tolerancije kao onoga što sačinjava suštinu i duh proceduralne demokratije, uzdržavanje svih i svakog od nasilnih i nemoralnih načina vođenja političke borbe, što treba da bude podržano i negovanjem sposobnosti javnosti i birača da se odupru korupciji ili nerazumnim postupcima i njihovim nosiocima u političkoj igri («borba protiv nevaljalaca i maloumnika»).

Razvijanje elemenata proceduralne demokratije u pojedinim sistemima podrazumeva i zahtev da se vodi računa o dometima i sferama u kojima se demokratski metod može plodonosno primenjivati. Nije poželjno, niti u interesu demokratije, širenje njenih proceduralnih pravila i na takve sfere gde su nezavisnost, objektivnost i poštovanje pravnih, a ne političkih pravila, bitni za postojanje same demokratije (sudovi, banke i sl.). Ovim je obuhvaćena i potreba demokratskih sistema za stvaranjem efikasnog činovničko-upravnog aparata, zasnovanog na stručnosti (kompetentna birokratija), a ne partijskoj lojalnosti.

Pravila demokratske procedure obuhvataju i uzdržavanje birača od olakog smenjivanja izabranih predstavnika i uzajamno poštovanje podele rada.

Modernu varijantu proceduralne demokratije sa elementima demokratskog elitizma zastupa savremeni američki teoretičar i empirijski analitičar demokratije Robert Dal (R. Dahl, *A preface to Democratic Theory, Plurarchy* i druge rasprave o demokratiji). Za razliku od Šumpetera koji je apsolutizovao legitimnost većine, stečenu u demokratskoj proceduri odlučivanja (izborima), Dal smatra da je i većina zapravo uvek koalicija nekih manjina i da je u demokratiji pitanje o legitimnosti vlade stalno otvoreno i podložno proveravanju i kontroli opozicije. U razvijanom i pluralističkom društvu demokratija je predodređena trajnim prisustvom realnih razlika u mišljenjima i interesima, pa se demokratska vlada razlikuje od drugih režima legitimnošću koji dodeljuje izražavanju tih mišljenja i interesa, doslednošću u donošenju opšteobaveznih odluka koje neizbežno prihvataju jedne u odnosu na druge interese, ali i formulama kojima se stalno podstiče kooperacija sa (i među) onima koji se ne slažu,

odnosno manjinama. Iako je, poput drugih režima, i demokratija vladavina elita utemeljena na političkoj podeli rada (uloga) i različitim stepenima političkog uticaja, ona se od drugih oblika elitističke vladavine razlikuje u mnogim elementima. Pre svih, to su efektivne garantije koje se pružaju opozicionim elitama koje javno osporavaju monopol vladajuće elite. Upravo borba vladajuće i opozicione elite omogućuje da postoji određeni stepen korespondencije između interesa građana i političke vladajuće elite. Demokratsku vladu, prema tome, ne merimo prema vrednostima koje zastupa ili po njenoj klasnoj osnovi ili strukturi, već po onome što je čini otvorenim sistemom za javnost, građane i političku kontrolu (opozicije), dakle po aranžmanima koji u njoj omogućuju da se održi odgovornost političkih lidera prema onima kojima se vlada, jer je odgovornost suština demokratije.

Robert Dal definiše demokratiju kao »sistem u kome je vlada politički odgovorna za političke preferencije svojih građana, u uslovima kada su svi građani politički jednaki«. Demokratija je, otuda, onaj sistem koji od svih aktivnih elita zahteva da legitimnost neophodnu za političku vladavinu traže u otvorenoj i poštenoj utakmici za podršku građana (birača). To je politički oblik koji sukob interesa pretpostavlja bilo kakvoj transcendentnoj saglasnosti i homogenizaciji, sistem čije je težište na njenim akterima i koalicijama, a ne na kibernetskoj ravnoteži; na ostvarivanju ciljeva racionalnim metodama, a ne na iskušavanju nesvesnih psihičkih potreba ljudi u političkom procesu. Time se potvrđuje intrinzična vrednost političkih institucija za demokratsku stabilnost društva, nezavisno od klasnih interesa, koji bi se bilo kada mogli opsluživati političkim ciljevima. U Dalovoj interpretaciji, sadržaj demokratskog procesa je prvenstveno racionalno ostvarivanje *interesa*, a ne preoblikovanje i preusmeravanje *vrednosti*. Otuda on ne veruje u veći značaj i kontrolnu sposobnost »zajedničkih osećanja«, »brige« ili »uzajamnog poverenja«, ukazujući da fundamentalizam vrednosnih komponenti politike, ako je jače izražen, može ugušiti racionalnost interesa i ciljeva i potpuno blokirati

sporazumevanje i mirenje interesa u demokratskim institucijama, što bi bilo pogubno za demokratiju. Ovakvim idejama Dal zapravo nastavlja duhovnu tradiciju i revolucionarni optimizam koji postoje na samim izvorima američke demokratske prakse, u *Federalističkim spisima*.

Razvijajući analitički pristup u istraživanju demokratije u razvijenom zapadnom društvu, Robert Dal je svoju dinamičku koncepciju pluralnog (poliarhijskog) i kompetitivnog demokratskog elitizma dopunio značajnim uvidima u uslove stabilne i efektivne demokratske procedure, sistematizujući ne samo opšte uslove i indikatore demokratske vladavine (šema od osam uslova) već i mehanizme šire demokratske kontrole u složenom opštenacionalnom kontekstu, one koji nastaju iz neophodnih procesa sporazumevanja i kompromisa manjina.

Uslovi demokratije. — Kad je reč o *uslovima demokratije* i njene stabilnosti, u političkoj teoriji navodi se čitav niz faktora koji podstiču pojavu i održavanje demokratskih političkih odnosa. Reč je o čitavom kompleksu različitih uslova i činilaca demokratije, koji se mogu podeliti na ekonomske, društvene, političke, istorijske (tradicionalne), međunarodne, situacione i dr. Ovde najpre treba pomenuti neke od najvažnijih uslova demokratije u savremenom smislu te reči, iz čijeg se pregleda može zaključiti da je postojanje demokratije, uistinu, veoma složen proces koji uključuje aktivno prisustvo različitih i čak raznorodnih faktora.

Pluralizam svojine i svojinskih oblika, uz odgovarajuće javne i pravne garantije svojine i plodova njene ekonomske upotrebe, nije samo značajan uslov konkurentno sposobne privrede i privrednog razvoja već i slobode i demokratije. Postojanje samo jednog svojinskog oblika (kao u arhajskim društvima), ili dominacija jedne vlasničke forme nad svim ostalim, dovodi do formiranja ekonomskih monopola i različitih oblika zavisnosti velikog broja ljudi od monopolističkih vlasnika. Primeri takvog svojinskog uslovljavanja društva »tehnološki jednakih«, odnosno ekonomski podvlašćenih radničkih masa nisu samo veliki kapitalistički monopoli i vlast raznih eko-

nomskih oligarhija već i tzv. organska radnička država u realsocijalističkim društvima. To je tip države, opisan u studijama nekih engleskih autora, u kojoj država politički podvlašćuje i kontroliše ponašanje svojih građana, pre svega preko svoga *monopola na zapošljavanje* i prava na otpuštanje. Kako u društvu nema alternativnih svojinskih oblika i prostora za zapošljavanje izvan državnog ili tzv. društvenog svojinskog sektora, birokratija, kao ovlašćeni upravljač društvenim sredstvima i kapitalom, preko zapošljavanja i otpuštanja, ostvaruje zaista moćnu kontrolu nad radništvom, čak i nezavisno od moguće upotrebe drugih mehanizama i sredstava kontrole i nadzora nad ljudima. Otuda su u svakom društvu autonomni i »rezervni« sektori svojine i rada ona utočišta slobode i inicijative kojima se građani (pre svega zaposleni i radno sposobni) mogu odupreti raznim monopolističkim i totalitarnim pretenzijama države i birokratije i izvan njih obrazovati »slobodne zone« demokratije.

U vezi sa svojinskim pluralizmom i slobodnom inicijativom u privredi je i stvaranje *autonomnog građanskog (civilnog) društva*, kao drugi značajan i nezaobilazan uslov demokratije u političkoj sferi. Već izložena istorijska retrospekcija razvoja demokratije pokazala je da je demokratija počela da nastaje u gradovima još u toku srednjeg veka. Gradovi, odn. građani, opasani visokim odbrambenim zidovima od zavisne i podaničke feudalne okoline, snabdeveni poveljama o slobodama i privilegijama od feudalnih vladara, bili su prva uporišta modernih političkih sloboda, koje su se kasnije proširivale na celo društvo. Otuda i čuvena izreka da »gradski vazduh čini čoveka slobodnim« (*City air makes man free*). Međutim, čak ni do naših dana mnoga društva još uvek nisu dostigla stupanj »autonomnog civilnog društva«, sastavljenog od nezavisnih i politički organizovanih građana i drugih političkih subjekata sposobnih da se odupru svakom političkom monopolizmu, a neka društva su iz ranije autonomije ponovno vraćena u stanje zavisnosti prema politici. Nije ovde reč samo o nerazvijenim zemljama i neizdiferenciranim društvima na pojedinim kontinentima nego i

o svim drugim društvima u kojima politika i odgovarajući politički sistemi uspostavljaju dominaciju nad društvom i tako suzbijaju građansku autonomiju i društveni subjektivitet. Svuda gde se društvo organizuje i politika vodi ka prevazi organističkih i holističkih principa »naroda«, »nacije«, »mase«, »klase« nad individualnom autonomijom i suverenosti građanina, sa potiranjem njegove samostalnosti u ime nekih apstraktnih opštih ciljeva i načela, suočavamo se i sa suspenzijom demokratije i demokratskih procesa i odnosa u društvu. U takvim uslovima ukidaju se plodne različitosti (društveni pluralizam) i mogućnosti da iz njih, kroz racionalna sučeljavanja i utakmicu, nastanu demokratske sinteze i demokratske društvene odluke i kompromisi. Drugim rečima, poznato trofazno odvijanje demokratskih procesa: konflikt-konsenzus-demokratija moguće je samo u sredini relativno autonomnog i slobodnog civilnog društva, a ne unutar društvenih struktura koje nametanjem samo jednog načela kao »svevažecog« (nacionalno, klasno), potiru društvene različitosti i spolja nameću samo jedan princip ujedinjavanja, ometajući tokove slobodnih razmenskih procesa u društvu.

Iz ovoga sledi da je demokratsku politiku moguće organizovati samo u društvu u kome se osnovni kolektivni identiteti i vrednosti (nacionalni, klasni, grupni) pretpostavljaju i tolerišu kao društvena realnost, a kao glavna osnova političkog procesa uzimaju *društveni interesi*, stvoreni posle ovih društvenih realnosti nastalih prirodno-istorijskim razvojem. Veliki mislilac Hegel govorio je da temelj moderne države treba da bude građanstvo, društvo stvoreno prevazilaženjem puke običajnosti i samoniklosti (građanin kao čovek u svojoj »drugobitnosti«, kao stvaralac). Prema tome, ako se politika i politički proces uteme lje na neporecivim kolektivnim identitetima i vrednostima (nacija, klasa i sl.), onda se stvaraju neprelazne barijere u otvorenom demokratskom pregovaranju, jer je reč o onim najdubljim svojstvima od kojih se niko ne može odreći niti ih poricati. Otuda su zemlje sa prevagom religije, nacionalizma, klasnog sektaštva i drugih kolektivnih i tradicionalnih isključivosti po pravilu zemlje poli-

tičkog *fundamentalizma*, odnosno sredine sa ograničenim sposobnostima pluralizma i demokratskog pregovara nja, ograničene socijalne tolerancije. To su po pravilu i sredine u kojima se pojedinci ili uske grupe veoma lako »ovlašćuju« za razne monopolske političke mandate, kojima postaju izvršioc i apstraktne »opšte« ili kolektivne volje i misije.

Postojanje *pravne države i vladavine* prava važan je preduslov razvoja i stabilnosti demokratije. Konstitucionalizam i *politika u granicama prava* garantuju ravnopravan položaj i učesće svih političkih subjekata u demokratskom procesu. U mnogim sistemima, a naročito u zemljama realsocijalizma, politika je, u vidu partijskog monopola, ostvarivala dominaciju nad svim sferama ekonomije i društva. Pravna država, kao instrument vladavine prava u demokratskom poretku, treba da onemogući politički voluntarizam i monopolizam i da garantuje kao *pouvoir neutre* (neutralna vlast) jednake šanse za sve učesnike u demokratskim procesima i institucijama i dosledno poštovanje demokratskih »pravila igre«.

Među značajnim faktorima političke demokratije i formulisanja demokratske javnosti je demokratizacija informisanja (sloboda informacija) i otvorenost sredstava javnog informisanja svim aktivnim političkim snagama, uz njihovu dostupnost, pod ravnopravnim uslovima za sve. U svim savremenim društvima mediji javnog informisanja jedna su od najuticajnijih političkih snaga, pa je njihova otvorenost i demokratska (slobodna) pozicija bitna za demokratizaciju politike i društva.

Napominjući da su preduslovi demokratije pitanje mere i stepena u kome ih treba uvažavati zavisno od konkretnih uslova jedne sredine, R. Penok (R. Pennock) ističe da među mnogim uslovima i faktorima demokratije nijedan ne može biti izdvojen kao »bilo neophodan, ili kao dovoljan za demokratiju«. Ovaj pisac upozorava da treba voditi računa o međuzavisnosti pojedinih uslova demokratije i njihovom međusobnom uslovljavanju kao što je slučaj sa stanjem obrazovanja, koje zavisi od stupnja ekonomske razvijenosti i t. sl. U svakom slučaju, iskustvo govori da je

preplitanje ekonomskih i društvenih, sa političkim uslovima i faktorima demokratije svestrano i duboko. Penok, takođe, ukazuje na koje uslove demokratije u savremenom društvu teorija posebno skreće pažnju. To su: istorijski i politički uslovi, društveno-ekonomski, politička kultura (opšta, poštovanje ličnosti, verovanje u individualna prava, poverenje, poštovanje demokratskih vrednosti i procedura, javni duh, patriotizam, sučeljavanje i sporazumevanje), odgovornost i osetljivost za politička pitanja, izborna politička reprezentacija.

Pod istorijskim činiocima demokratije Penok naročito podrazumeva ne samo političku tradiciju već i način nastanka jednog političkog sistema i trajanje, odnosno stabilnost pojedinih faktora značajnih za demokratiju koji nastaju u dužem periodu, kao što su npr. izgrađenost nacije, građanska lojalnost, redosled razvojnih faza, problemi na koje su pojedine zemlje nailazile u svom istorijskom razvoju i način na koji su ih rešavale, itd.

Istraživanja društveno-ekonomskih uslova demokratije su pokazala, prema Penoku, da je učestalost autoritarnih i nedemokratskih režima veća u zemljama na nižem stupnju ekonomskog razvoja i modernizacije, a da se u grupi najrazvijenijih (u klasifikaciji na pet grupa, dakle u petoj grupi) neka tipična obeležja demokratskih poredaka (npr. kompetitivnost) javljaju gotovo u svim ispitivanim slučajevima. Kada je u pitanju *politička kultura*, tu nije reč o unutrašnjoj homogenosti, jer demokratija podrazumeva toleranciju različitosti kako u pojedinim geografskim prostorima tako i unutar društva. Reč je, međutim, o širim unutrašnjim saglasnostima u pogledu pozitivnog prihvatanja demokratije i demokratskih vrednosti i spremnosti političke publike na demokratsku političku participaciju i javnu kontrolu rada vlade i drugih političkih institucija. Važni činioci unutar političke kulture su društvene i političke institucije i njihova otvorenost za demokratske procese (počev od socijalizacije u porodici i školi), zatim poverenje u autonomne snage i poštovanje građana, kao i njihovo međusobno poverenje i sposobnost za dogovore (tolerancija, odsustvo isključivosti). Ništa manje

nije značajno stanje pismenosti i obrazovanja, jer bez ovih nema učešća u složenijim tokovima političkog života i odlučivanja, nema javnog duha. Najzad, u sferi političke kulture, po Penoku, značajna je privrženost ljudi demokratskim procedurama i vrednostima, tj. upornost u njihovoj primeni svuda gde se odlučuje i raspravlja o javnim stvarima.

Demokratija se neretko definiše kao stanje uzajamnih političkih obaveza i kontrole *odgovornog društva i odgovorne vlade*. Odgovornost u društvu rezultat je brojnih i složenih procesa u svim oblastima života i ogleda se u stepenu građanske zrelosti i otvorenosti društvenih institucija koje omogućuju javno angažovanje. Lojalnost prema partiji kojoj građanin pripada ne može da zameni njegovu odgovornost prema javnim stvarima i odlukama. Paternalizam, demagogija i monopolizam centara vlasti i uticaja deluju pogubno na građansku odgovornost i na protok demokratskih uticaja između vlade i društva. I kao što prevelika revnost i učešće građana mogu demobilisati vladu, tako preterana aktivnost i mešanje vlade mogu oslabiti motivacije i odgovornosti u društvu. I u ovom slučaju potrebna je ravnoteža akcija vlade i građana.

Najzad, izborna reprezentacija pretpostavlja izborni sistem koji uvažava i kombinuje najbolje strane većinskog i proporcionalnog predstavljanja, predstavljanje ravnopravnih građana, kao i podizanje i odabiranje nosilaca javne dužnosti, po strogim merilima odgovornosti prema društvu i biračima, a ne samo prema političkim strankama. Demokratske vrednosti i načela u otvorenim sistemima u sve većoj meri treba da postaju inspiracija i većinskih, odnosno vladajućih stranaka i opozicije, kako u izornoj utakmici tako i u odnosu na biračko telo. To omogućuje da se u politici afirmišu građanske vrline, nasuprot karijerizmu, demagogiji i partijskom monopolizmu. Važan uslov izbornih raspleta u demokratijama jeste tolerantan odnos većine prema manjinama i odnos saradnje sa njima, uz racionalno uvažavanje manjinskih zahteva i interesa.

Oblici demokratije. — Demokratija je još od vremena klasične antike bila pomno

istraživana i sa stanovišta *klasifikacije političkih oblika* i uređenja, odnosno u traganju za najboljim društvenim i državnim poretom. Tokom političke istorije nastalo je mnoštvo varijanti i modela demokratije, tako da u novije vreme postoje veoma kompleksni pristupi identifikaciji različitih oblika demokratije. To pokazuje da se u eri usavršene tehnologije političke vladavine i manipulacija, kada se na demokratiju pozivaju gotovo svi, pa i autoritarni pokreti i režimi, nije jednostavno iz mnoštva prividnih demokratskih formi izdvojiti i identifikovati autentične elemente demokratskog uređenja, demokratiju sa njenim savremenim značenjima i legitimitetom. Demokratija, npr., nije populizam ili plebiscitarni cezarizam.

Razlike u poimanju demokratije i demokratskih oblika mogu se izvoditi iz vrste političke teorije koja se na pojam demokratije odnosi i primenjuje, kako to čini R. Penok (*Demokratska politička teorija*). U tom smislu, demokratija i demokratski oblici shvataju se sa stanovišta *opravdavajuće (justificatory), normativne, motivacione, deontološke (prava i dužnosti), individualističke, kolektivističke teorije, ili teorija moći i javnog interesa*. Zavisno od ovih teorijskih varijanti, u oblicima demokratije ističu se pojedine vrednosti ili karakteristike koje se uzimaju kao temelj razlikovanja i same procene uspešnosti i važnosti demokratije.

Veliki broj novijih klasifikacija demokratije bio je godinama pod uticajem ideoloških i političkih podela u svetu, kao što to pokazuje, na primer, razlikovanja političkih oblika izvedena u studijama R. Arona ili kanadskog teoretičara C. B. Makfersona (*Stvarni svet demokratije*). Dok prvi demokratiju utemeljuje na socijalnom i ekonomskom supstratu slobodnog tržišta i tržišne utakmice, ističući elemente kompetitivnosti koji se ne mogu naći u istočnim, već samo u zapadnim društvima, drugi, pored zapadne, u osnovi liberalne demokratije, priznaje mogućnost i perspektive razvoja i u istočnom svetu, na principima kolektivizma i socijalne pravde, a sa određenim modifikacijama i u zemljama tzv. trećeg sveta.

Među savremenim dihotomnim klasifikacijama demokratskih oblika, veliki broj zastupa stanovište da na polovima (ekstremima) kontinuuma koji se naziva demokratija (demokratski proces) postoje dva suprotna oblika demokratskog uređenja, od kojih se u osnovi jednog nalazi kolektivizam i tzv. opšti interes, dok se drugi organizuje dosledno na načelima individualizma i individualne slobode. Varijete demokratskih oblika valja tražiti između ova dva ekstrema. Postoje i one dihotomne podele demokratskih oblika koje su pretežno usmerene na sadržinske, pa i suštinske razlike i osobenosti, odnosno unutrašnje protivrečnosti demokratije kao političkog procesa, koje je odvajaju i udaljavaju od prvobitnih tendencija i namera, izvrgavajući je u sopstvenu suprotnost. Jednu od takvih dihotomnih klasifikacija zastupa i J. B. Talmon u knjizi *Poreklo totalitarne demokratije*, a pojednosti ove dihotomije izlažu se u studiji Lj. Tadića *Osnovi nauke o politici*. Detaljniju raspravu o protivrečnostima i procesima unutar demokratskih oblika, koji dovede do toga da se oni izvrgavaju u svoju suprotnost, u totalitarizam, daje i Robert Nozick (Nozick) u svom radu *Anarhija, država i utopija* (1974), citirajući navedenu Talmonovu knjigu, kao i drugu njegovu raspravu *Politički mesijanizam* (Njujork, 1961).

Reč je o dihotomnoj podeli na »liberalnu« i »totalitarnu« demokratiju, koja prati razvitak modernih demokratija, od samog njihovog nastanka i uobličavanja u XVIII i XIX veku, izazivši se najoštrije u velikim građanskim revolucijama, posebno Francuskoj. Jedna linija razvoja u liberalizmu i individualizmu ima svoje misaono uporiše u filozofiji prosvetiteljstva i učenjima XVIII veka (era »buđenja ličnosti«), a u praksi u engleskom liberalizmu — socijalnim kompromisima i toleranciji, oslonjenim na konstitucionalističke garantije. Druga linija razvoja nalazi svoju filozofsku osnovu u učenju Ž. Ž. Rusoa o narodnoj suverenosti kao isključivoj osnovi moderne političke legitimnosti, sa svim implikacijama koje takva apsolutizacija temelja demokratske legitimnosti ima za sam oblik i istorijsku praksu demokratije u Evropi i šire. Odgovor na čuveno Rusoovo pitanje: da li se (u ime nekog višeg

cilja) čovek može *prisiliti da bude slobodan*, u totalitarnoj formi demokratije, za razliku od liberalizma je *potvrđan*. Dok liberalna demokratija insistira na slobodi ličnosti i slobodnih individualnih opcija, na samorealizaciji neponovljivih ljudskih jedinki, pluralizmu ideja i socijalnom eksperimentisanju »totalitarno« shvatanje demokratije smatra da je sloboda realno ostvariva samo kao velika akcija masa na realizaciji zamišljenih istorijskih, kolektivnih ciljeva. Unapred dati i spo lja nametnuti poredak, koji se inspiriše utopijom samo jednog, makar i pravednog opšteg i kolektivnog principa ili cilja, poništava najvažnije dimenzije slobode, individualnu slobodu, u ime raznih oblika društvene prinude. Tako je i sa demokratijama koje se temelje isključivo na narodnoj suverenosti, zamenjujući drugu, bitnu dimenziju slobode kao autonomije, slobodu ličnosti ili suverenost čoveka, građanina. Jednodimenzionalna ideja apstraktnih društvenih ciljeva, tako, završava pretvaranjem narodne suverenosti u razne oblike totalitarnih poredaka ili jednopartijskih diktatura, a ta će inverzija demokratije pogoditi ne samo demokratiju u nekim građanskim društvima, nego u mnogo većem stepenu socijalistički pokret i socijalističke sisteme, u kojima će se pod njihovim uticajem polje politike do te mere proširiti da će dovesti do njene hipostaze, do društvenog (»demokratskog«) samonasilja i do vladavine masa nad slobodom ljudi, što je u suprotnosti i sa liberalnim elementima Marksove teorije (ljudska emancipacija, afirmacija različitosti). Nozik nastavlja kritiku totalitarne demokratije koju je dao Talmon, ističući do kojih protivrečnosti dovodi ideja demokratije i socijalne pravde u totalitarnom (utopijskom) okviru. On posebno daje kritiku ideja Furijea, Flore Tristan, Ovena, Prudona, kao i takvih zajednica kao što su kibuci, bratstva (Brudershof), kundalini, joga-ašrami, itd. U metautopijama ovih poredaka, kaže Nozik, moguće su lične utopije, ali samo u napred zamišljenom i datom okviru. Udruživanje i naponi su mogućni u okviru postojećeg opšteg utopijskog plana, ali ne i nametanje individualnih utopija drugima. Tako, za razliku od liberalne demokratije, koja može biti kritikovana kao

poredak koji narušava jednakost radi individualne slobode (ako je doveden do ekstrema), »totalitarna« demokratija završava kao poredak potiskiva nja individualizma i različitosti, kao društvo kolektivno inducirane i nametnute samoprinude. Razumljivo, ovde je reč samo o krajnjim oblicima i posledicama jednostrane primene samo jednog principa kao osnove demokratskog uređenja, ali i ekstremne primene samo jednog principa kao osnove demokratskog uređenja, ali i ekstremne primene načela različitosti unutar liberalne demokratije, što takođe rađa krupne protivrečnosti u društvenim odnosima. U svakom slučaju, destrukcija suštine demokratije istorijski je bila obuhvatnija, a politička prinuda i politički monopol mnogo izraženiji u raznim varijantama »totalitarne« demokratije, koja i jeste glavni predmet kritike u radovima Talmona, Nozika i drugih savremenih pisaca. Ovim se objašnjavaju i različiti istorijski putevi liberalizma i demokratije, jer se liberalizam mogao meriti sa različitim političkim oblicima, počev od »demokratskog elitizma«, pa i različitim oblicima monarhizma i čak prosvetljenog apsolutizma, ukoliko su se ovi mogli pomiriti ili staviti u službu liberalističkih ideala, ali ne i sa »totalitarnom« demokratijom zasnovanom na hipostazi narodne suverenosti i sveprisutne politike u društvu i nad društvom shvaćenim kao »sveukupnost građana«, odnosno politička zajednica artikulisana do svog poslednjeg člana, do svakog građanina. Liberalizam se, naravno, ne može miriti ni sa raznim vrstama *populizma* (v.), ili plebiscitarnog cezarizma (Napoleon, čak i Hitler), koji polaze od principa »Poverenje odozdo, vlast odozgo« i koji se često mešaju ili namerno »poturaju« kao navodna demokratija.

Jednu od najopštenijih klasifikacija demokratije, u celom dijapazonu njenih istorijskih različitosti, dao je Dejvid Held (Held) u svojoj studiji *Oblici demokratije (Models of Democracy)*, Polity Press, London, 1987). Sve oblike demokratije u istoriji ovaj pisac deli u dve velike grupe. U *prvoj* su klasični modeli demokratija (atinska, protektivna, razvojna demokratija i neposredna demokratija), a u *drugoj*, u vezi sa elementima pojedinih kla-

sičnih modela demokratije, mogu se razlikovati: kompetitivni elitizam i tehnokratska koncepcija, pluralistička koncepcija, demokratija prava ili pravna demokratija (demokratija nove desnice), participativna demokratija (demokratija nove levice) i savremena (kombinovana) demokratija do koje se dolazi posle krize postojećih demokratija i polarizacije demokratskih ideala.

Prvi klasični oblik demokratije, *atinska*, pripada tipu demokratije u kojoj se malobrojna *politeja* poklapa sa društvom slobodnih građana, a ovu čine odrasli građani muškog pola, u odnosima neposredne političke komunikacije. Reč je o zajednici iznutra povezanoj običajima, ali i vrednostima »civilne religije«, sa popularnom i stalnom participacijom u javnim stvarima i bez centralne (birokratske) uprave i kontrole. Atinska demokratija počivala je i na duboko usađenim i negovanim osećanjima javne dužnosti i »građanske« (lične) vrline i hrabrosti, iako je po tipu bila kolektivna demokratija zasnovana na dubokoj zavisnosti pojedinih građana od pripadanja polisima, odnosno zajednici (najteža kazna za svakog čoveka bilo je izgnanstvo iz polisa, odn. ostrakizam, koji se izjednačavao sa moralnom smrću). Zbog toga su najveća dostignuća atinske demokratije bila dela u kojima se potvrđuje odgovornost građana prema demokratskoj republici (zajednici). Ovde je, takođe, reč o zajednici oralne kulture, sa slobodom i veštinom govora kao primarnim političkim odlikama pojedinaca. U demokratskom periodu razvoja, Atina i drugi gradovi — države u klasičnoj antici sasvim su suprotni rimskom političkom iskustvu u kome su (na velikom prostranstvu imperije) elite, oligarhije i centralno usmeravano upravljanje, sa velikom ulogom pravila, imali bitnu ulogu.

Prema Heldu, uslovi atinske demokratije su pre svega: mala i svakom dostupna država — grad, robovska privreda i domaći rad žena u privatnom domenu koji oslobađaju vreme za političko angažovanje i javne dužnosti muškaraca i ograničavanje građanstva na relativno mali broj slobodnih građana. Princip legitimacije (opravdanja) ovog tipa demokratije je stanje u kome

građani uživaju jednakost da bi vladali kao slobodni i da bi se njima vladalo.

Ključne crte atinske demokratije bile bi sledeće: direktno učešće građana u ostvarivanju zakonodavne i sudske funkcije; skupština građana (agora) nosilac je suverene vlasti, obim te suverene vlasti obuhvata sve zajedničke, javne poslove države (grada); višestruki oblici biranja i odabiranja ljudi na javne funkcije (neposredni izvori, kocka, rotacija); nema razlike u povlasticama između izabranih nosilaca javnih funkcija i običnih građana; osim za dužnosti vezane za rat i odbranu, nijedna funkcija ne može pojedincu pripadati dva puta; kratki rokovi javne službe za sve; plaćanje za rad na javnim funkcijama.

Protektivna demokratija, koja obuhvata liberalističke ideje o političkom uređenju društva započinje političkom filozofijom Hobsa i Makijavelija. U svetu u kome preovlađuju neosporni i opravdani porivi ka užim i ličnim interesima, jedino snažna država može sprečiti katastrofalne posledice koje bi nastupile ako bi čovek bio prepušten sebi i sopstvenim interesima. Osnovno je pitanje kako stvoriti i održati efikasnu protektivnu vladavinu i koji je njen oblik najbolji. Lok (Locke), po Heldu, uneo je važna poboljšanja u ideju protektivne države, jer je pošao od stava da nema osnova za verovanje da će nosioci vlasti sami od sebe stvoriti poredak koji će osigurati privatnu i individualnu slobodu građana. Zajedno sa Monteskejom, Lok je razvio i obrazložio opsežni plan organizacije vlasti u protektivnoj demokratiji u kojoj je zaštita od same vlasti pretpostavka da ta vlast prema građanima bude u pravom smislu reči zaštitnička. Podela i ravnoteža grana vlasti, teorija prirodnih prava i politika u granicama prava, sudska kontrola ustavnosti i zakonitosti i neprikosnovenost suda, neki su od ugao-nih kamenova političkih sistema liberalne demokratije, koje su postavili Lok i Monteskeje. Zaštita slobode, međutim, zahteva za sve punoletne građane *pravnu i političku jednakost*, koja se u liberalnom tumačenju shvata kao osigurana mogućnost za svakog da sebe pod jednakim uslovima zaštiti od arbitrarnih akata, bilo države ili drugih ljudi. To

je bilo u središtu svih elaboracija organizacije vlasti u političkim teorijama XVII i XVIII veka. Njima treba dodati i temeljne dopune liberalne demokratije od strane Džejmisa Medisona (Medison), tvorca američkog ustava, koji je razrađivao ustavna rešenja za zaštitu individue od ugrožavanja moćnih interesnih grupa (frakcija). Međutim, kako zapaža Held, stalno obnavljanje zahteva za zaštitom individue od »opasnih kolektiviteta«, pozivi na poštovanje »pravila igre«, na stabilnost popularne vladavine i sl., imaju jasne prizvuke kritike demokratije i demokratske otvorenosti, odnosno etabliranog građanskog konzervativizma, koji u krajnjoj liniji protektivnu demokratiju razume kao »zaštitu onih koji su imućni, od onih koji to nisu«.

Istaknuti protagonisti engleskog liberalizma Dž. Bentam (Bentham) i Džejms Mil (Mill), dopunili su izvorne ideje o liberalnoj demokratiji opravdanjem liberalne demokratske države koja ima funkciju da osigura neophodne uslove za sve individue da na »tržištu« slede sopstvene interese bez rizika političkog uplitanja, da sprovode ekonomske transakcije, razmenjuju robu i rad i privatno prisvajaju sredstva. Država je neutralni arbitar ekonomske razmene i utakmice i njihov zaštitnik. Kolektivno dobro može se do kraja ostvariti samo ako se interakcija individua sprovodi kroz slobodnu utakmicu i razmenu, pri čemu ovi slede motivima lične korisnosti uz najmanje državnog uplitanja. Druga dopuna je zahtev za kontrolisanom i *odgovornom* vladom koja mora biti zasnovana na političkim mehanizmima odgovornosti i kontrole, kao što su tajni izbori, nadmetanje potencijalnih predstavnika, itd. Tako se uspostavlja ravnoteža prava i moći, autoriteta i slobode, a uloga vlade, sa stanovišta interesa i koristi individue, kao i opšteg dobra, stiče realnu osnovu. S druge strane, da bi vlada ostvarila četiri glavna cilja: održavanje ljudi, izobilje, ravnopravnost (pravno-političku) i sigurnost, ona mora putem moćne izvršne vlasti i njene primene na devijantne ljude da osigura »gvozdenu disciplinu« (Mil). Suzbijanje neposlušnosti i devijacija koje ugrožavaju privatnu

svojину i slobodnu tržišnu razmenu u potpunosti je opravdano kao interventna funkcija protektivne države, koja time potvrđuje svoj demokratski karakter. Ovim »korekcijama«, međutim, sama protektivna demokratija postaje mogućna u raznim oblicima političkih režima i u različitim kombinacijama sa elementima prinude i dominacije nad ljudima. Drugim rečima, ona se menja u pravcu konzervativne države koju zagovara i Medison.

Sistematski posmatrano, osnovni *preduslovi* protektivne demokratije jesu: razvijanje politički autonomnog civilnog društva; kompetitivna tržišna ekonomija; patrijarhalna porodica; proširena teritorija nacionalne države.

Polazeći od ovih uslova, osnovni *legitimacijski* »titulus« protektivnog tipa demokratije je u tome što građani zahtevaju zaštitu od upravljača (države), kao i u međusobnim odnosima, da bi se obezbedilo da oni koji vladaju slede politiku koja je po meri interesa svih građana. A osnovna *obeležja* protektivne demokratije jesu: suverenitet u rukama naroda, ali poveren predstavicima koji legitimno obavljaju državne funkcije; regularni izbori tajnim glasanjem, takmičenje među političkim grupacijama, potencijalnim vođama ili partijama, uz vlast većine, jesu institucionalna osnova za osiguranje odgovornosti vladajućih; državna vlast koja je impersonalna, tj. pravno regulisana i podeljena na zakonodavnu, izvršnu i sudsku; središnji značaj konstitucionalizma kojim se garantuje sloboda od arbitratnog postupanja i jednakost pred zakonom u formi političkih prava i sloboda, a pre svega slobode govora, izražava nja, udruživanja, biranja i uverenja; odvojenost države od civilnog društva, tj. takav obuhvat državnih aktivnosti, koji je u celini strogo ograničen na stvaranje okvira u kojima je građanima dopušteno da slede svoje privatne životne interese, slobodni od rizika nasilja, neprihvatljivog socijalnog ponašanja i neželjenog političkog uplitanja; centri moći i interesne grupe u odnosima međusobnog takmičenja.

Razvojna demokratija, kao treći model u okviru grupe klasičnih demokratija, obuhvata

dve varijante, od kojih je prva i starija i radikalnija od druge, koja se zato može nazvati umerenijom.

Radikalna verzija *razvojne demokratije* utemeljena je na političkim idejama Ž. Ž. Rusoa, na tradicijama revolucionarnih i radikalnih pokreta pre i posle Rusoa. Rusoova vizija demokratske republike razvija se u oštrm kontrastu prema idejama liberalizma XVII i XVIII veka i liberalnih demokrata XIX veka. On smatra da se iz prirodnog u političko stanje (pod pritiskom okolnosti koje su ugrožavale opstanak ljudi) prešlo putem društvenog ugovora, ali, za razliku od liberala, sadržaj i predmet tog ugovora nije individualni pristanak i međusobno obvezivanje građana, već stvaranje »opšte volje« motivisane zajedničkim pogledima članova zajednice, na »opšte dobro«. Opštu volju treba strogo razlikovati od »volje svih«, koja je agregat pojedinačnih želja, interesa i htenja i koja, ako bi se politički potvrdila, ne može biti osnova slobode, već, naprotiv, njenog ukidanja. Suverenost (najviša vlast) jeste neotuđiva i neprenosiva, i počiva u narodu (u političkom smislu). Narodna skupština kao najviše političko telo naroda nije skup njegovih predstavnika, na koje oni prenose vlast, već se sastoji od zastupnika (agenata) koji izvršavaju opštu volju, a vlada služi samo kao izvršni organ, odnosno skup magistrata koji deluju u skladu sa nalogima »opšte volje« i mogu se u svako doba opozvati. Ruso ne prihvata razlikovanje »civilnog društva« i države, jer je društvo direktno uključeno u javnu sferu, ali zahteva strogu distinkciju zakonodavne vlasti (kao vlasti koja u pravom smislu politički odlučuje) i izvršne kao instrumentalne i subalterne vlasti koja služi da se odluke »opšte volje« lakše sprovedu u delo. U konstituisanju opšte volje, odluke većine uvek obavezuju manjinu, a u tome je temelj javnog sporazuma unutar suverenog naroda, pri čemu taj sporazum uključuje pojam opšteg dobra.

Ruso umesto privatnosti i autonomije ističe aktivno uključenog građanina u javne poslove i u stalno potvrđivanje »opšte volje«

na neposredan način i u direktnom učešću i izjašnjavanju građana, što je blisko ideji i principima samoodređenja i samoupravljanja »naroda«. Najviši ideal pojedinca je njegova afirmacija kao aktivnog, uticajnog građanina u javnoj sferi. Iz pojma građanstva (kao »čestice« u kolektivnom i nedeljivom suverenitetu i »opštoj volji«) isključene su žene zbog toga što su podložne »neobuzdanim strastima« i ograničenih su sposobnosti za zdravo rasuđivanje u javnim stvarima.

Po Rusou, suština slobode nije u individualnoj privatnosti i autonomiji, odnosno da se čini što se želi, jer se tada drugima čini ono što ne žele, već u tome da se čovek ne podvrgava volji drugih, a to može biti samo ako učestvuje (po meri »opšteg dobra«) u stvaranju i izražavanju »opšte volje«. Sloboda je u tome, takođe, da se i volja drugih ne podvrgne našoj volji. U pojam i ideju jednakosti Ruso, isto tako, unosi radikalne elemente socijalne pravde. Jednakost nije, kako misle liberali, samo pravna i politička. Ona mora biti i faktička. Privatna svojina je »sveta«, ali samo kao sredstvo za osiguranu materijalnu egzistenciju i sigurnost, koja je temelj slobodnog mišljenja. Zbog toga se Ruso zalaže za ujednačavanje ekonomskih uslova i mogućnosti u društvu.

Rusoova teorija »radikalne razvojne demokratije« imala je značajan uticaj na revolucionarne pokrete XIX i XX veka, od marksizma do anarhizma, ali je doživljavala i veliku teorijsku kritiku i kritiku same istorijske prakse. Njoj se zamera što pored političke degradacije žena i manjina unutar »naroda«, ugrožava suverenost čoveka u ime suverenosti većine koja je nosilac suverene »opšte volje« i »opšteg dobra«. Tim nedorečenostima, ona je bila uvod u razne oblike kolektiviziranog sektaštva i političkog monopolizma, čak i u okviru organizacije vlasti. Pored toga, misli se da je Ruso svoje glavne ideje razradio na osnovu ograničenog iskustva malih tradicionalnih zajednica u Švajcarskoj (Ženeva), u kojima je direktno učešće i konstituisanje »opšte volje« bilo moguće. Kompleksna i moderna društva i države na velikim teritori-

jama od početka su u raskoraku sa glavnim tokovima Rusoovog političkog mišljenja, koje negira individualnu autonomiju i političku reprezentaciju primerenu savremenom i tehnološki visokotransformisanom društvu.

Osnovni princip opravdanja radikalne razvojne demokratije je politička i ekonomska jednakost građana, da jedni ne bi vladali nad drugima, odn. da bi uživali jednake slobode i obaveze u procesu kolektivnog razvoja. Bitni uslovi ovoga tipa demokratije, međutim, jesu: male, neindustrijske zajednice; raspoređivanje svojine materijalnih dobara u čitavom društvu kao uslova da vlasništvo bude osnovica nezavisnog građanstva.

U osnovne crte radikalne razvojne demokratije treba ubrojiti: razdvajanje zakonodavne i izvršne funkcije vlasti; direktnu participaciju građana na javnim skupovima kao osnov zakonodavne vlasti; poželjnu jednoglasnost u javnim pitanjima, uz izbore na principu većinskog odlučivanja u slučaju nesaglasnosti; izvršne funkcije u rukama »magistrata« i »administratora«; izvršne službenike birane neposredno ili putem kocke.

Umerena varijanta razvojne demokratije dobija svoja glavna teorijska uporišta u kolevci klasičnog liberalizma Engleskoj, u prvim decenijama XIX veka. Bilo je to vreme kada na pozornicu stupaju novi kolektivni društveni subjekti i pokreti, među kojima i oni nevladni, koji traže svoje mesto u postojećem sistemu građanske demokratije. U tom vremenu dolazi i do značajanih političkih rekonstrukcija u Engleskoj i drugim zemljama, kao izraz nastojanja da se postojeći politički sistemi prilagode novim društvenim realnostima i zahtevima.

Glavni protagonist umerene varijante razvojne demokratije bio je Džon Stjuart Mil, koji u nizu svojih studija pokušava da ovoj približi ideje klasične liberalne demokratije koje je razvijao i zastupao njegov otac Džejms Mil, zajedno sa drugim znamenitim filozofom liberalizma u poslednjim decenijama XVIII i prvim decenijama XIX veka Džeremi Bentomom. Za razliku od klasičnih liberala, Dž. S.

Mil istovremeno zagovara i participaciju, kao i reprezentativnu vladu, kojoj posvećuje jednu celu naučnu studiju. Mil smatra da cilj reprezentativne vlade nije samo zaštita (osnovna) privatne sfere građana nego i garantovanje punog i slobodnog razvoja svakog građanina. Participacija dopunjuje reprezentaciju, jer učešćem građana u izboru predstavnika i javnom životu, lokalnoj samoupravi, sudovanju i u političkoj inicijativi uopšte, omogućuje se moralni razvoj ljudi i kvalitativno podizanje njihovih individualnih sposobnosti do najvišeg nivoa.

Mil uviđa opasnosti stalnog i sve vidljivijeg širenja profesionalnog državnog aparata (birokratije), zbog čega iznova ispituje granice i prirodu legitimne državne intervencije u privatnoj sferi, opravdavajući je samo kao samozaštitu društva, odnosno »otklanjanje ili sprečavanje štete za druge«, što se pokazuje kao nedovoljno određena ili široko formulisana granica dopuštenih intervencija. Demokratija je, inače, ne samo kompatibilna sa profesionalnom vladom već i neophodna kao korektiv te vlade. Međutim, najbolji oblik korekcije birokratije jeste reprezentativna vlada kao demokratski oblik političke vladavine, jer treba imati u vidu da su mogućnosti uvođenja direktne demokratije u uslovima složenog društva ipak ograničene. S druge strane, iako s porastom efikasnosti profesionalne uprave rastu mogućnosti njenog otuđivanja i porasta prinude nad društvom, kontrola birokratskog aparata (demokratska) ne može biti takva da dovede do onesposobljavanja i potpunog sputavanja i neefikasnosti profesionalne uprave. Vlada treba da deluje u društvu na načelima maksimalizacije slobode građana, uz maksimalizaciju tržišne ekonomije, jer se tako smanjuje potreba za državnom prinudom i regulacijom. Ako se dosledno poštuju sloboda mišljenja, diskusija i zajedničkih akcija u društvu, razvija se razum neophodan demokratiji. Ako se kao smisao delatnosti vlade uzme sigurnost i zaštita građana i njihova jednakost, onda za profesionalnu upravu (birokratiju) ne mora ostati još mnogo više od problema odbrane i međunarodnih odnosa,

jer u slobodi i demokratiji odgovornost građana u mnogo čemu smanjuje potrebu za akcijama vlasti.

Uz zalaganje za reprezentativnu vladu, Mil ističe i potrebu širenja biračkog prava na nove slojeve i žene, prihvatajući argumente svojih istomišljenika A. Tokvila i M. Volstenkrafta da »širenje biračkog prava doprinosi ujednačavanju socijalnog položaja svih pojedinaca«. Ipak, kada su u pitanju žene, valja imati u vidu i potrebu za merama javnog karaktera koje treba da otklone prirodnu nejednakost među polovima i posledice »podele rada u porodici«, koja ide na štetu ženskog pola. Pored toga, rad vlade mora da uvaži i druge realne nejednakosti koje zahtevaju javnu intervenciju (zdravlje, obrazovanje itd.), u socijalnoj sferi, radi zaštite i dugoročne afirmacije »opšteg dobra«. Dok se te nejednakosti u društvu ne ublaže, prednost u reprezentativnoj sferi treba da imaju obrazovaniji (sve do kvalifikacija za biranje), jer je razum najpotrebniji upravo demokratiji. Tako se, u celini gledano, Milovo shvatanje demokratije pokazuje kao mešavina i kombinovanje demokratiskih elemenata različitih ishodišta i tradicija, od liberalne i protektivne do radikalne razvojne, pa i do socijaldemokratije.

Evo kako Held u svom rezimeu vidi osnovna svojstva umerene razvojne demokratije. Kao načelo legitimacije ovog oblika demokratije navodi se da je participacija u političkom životu neophodna ne samo radi zaštite individualnih interesa nego i zbog razvijanja informisanog, odgovornog i aktivnog građanstva. Politička uključenost je bitna za »najviše i harmonično« širenje individualnih sposobnosti. Među opštim *uslovima* ovog tipa demokratije treba izdvojiti: privatnu kontrolu sredstava za proizvodnju, uz eksperimente sa komunalnim i kooperativnim oblicima vlasništva; takmičarsku tržišnu ekonomiju; nezavisno civilno društvo sa minimumom državnog uplitanja; sistem nacionalnih država sa razvijenim međunarodnim odnosima; emancipaciju žene, uz adekvatnu podelu rada u domaćinstvu.

Kao ključne crte umerene razvojne demokratije mogu se navesti: narodna suverenost sa opštim pravom glasa, zajedno sa proporcionalnom podelom glasova; reprezentativna

vlada (birano vodstvo, regularni izbori, tajno glasanje); ustavni okviri kojima se utvrđuju granice i podele u državnoj vlasti, da bi se osigurala promocija individualnih prava, pre svega onih koja su povezana sa slobodom misli, osećanja, ukusa, diskusije, objavljivanja, kao i kombinacija i provođenja lično odabranih »životnih planova«; jasna odeljenost parlamentarne skupštine od javne birokratije, odn. odvajanje funkcija izabranih od funkcija specijalista i stručnjaka za upravljanje; uključivanje građana u različite grane vlade kroz glasanje, široko učešće u lokalnoj upravi, javne debate i kroz sudovanje.

Najzad, četvrti model u okviru grupacije klasičnih demokratija čini tzv. *direktna demokratija*, koja se može rekonstruisati iz Marksove kritike i socijalističkih pokušaja prevazilaženje tzv. formalnih građanskih demokratija, radikalnim i esencijalističkim promenama samih pretpostavki svake demokratije i otuđene politike kao istorijski iluzornih formi »opštosti«, u prilog stvaranja sasvim nove i zbiljske, slobodne ljudske zajednice. Zbog takvog pristupa demokratiji u okviru plana temeljitih i svestranih društvenih promena, zbog supstancijalnog »rastvaranja« politike u ozbiljnoj demokratskoj zajednici, ovaj tip demokratije u Heldovoj terminologiji označuje se kao »rastvaranja« politike u ozbiljnoj demokratskoj zajednici, ovaj tip demokratije u Heldovoj terminologiji označuje se kao »kraj politike«.

Iako kao jednu od bitnih krajnjih tačaka svoje teorije o pretvaranju antagonističkog klasnog sveta u zbiljsku ljudsku zajednicu Marks uzima »slobodu pojedinca kao uslov slobode za sve«, dakle, ljudsku emancipaciju u kojoj se potvrđuje bogatstvo i različitost ljudskih jedinki, Marks kao polaznu osnovu i pretpostavku ovog procesa uzima praktičnu i teorijsku kritiku iluzija građanskog liberalnog individualizma, pristupa, koji vanistorijski postavlja pojedinca izvan konteksta sveukupnih odnosa njegovog života. Stvarna istorija se, po Marksu, ne zbiva kao stvaranje društvenih i političkih modela po meri individualnih potreba i zahteva, već kroz širu i globalnu determinaciju i odnose moćnih kolektivnih snaga, pre svega osnovnih društvenih klasa sa njihovim epohalnim ulo-

gama i sukobima iz kojih proizlazi ono što se zbiva kao »individualna sudbina«. Štaviše, iza istorijske igre kolektivnih snaga, dejstvuju poluge epohalnih reproduktivnih sila i razvojnih stupnjeva, koje Marks obuhvata pojmom »materijalnih proizvodnih snaga« ili »društvenom proizvodnjom ljudskog života«, koja je osnovica bitnih odnosa u društvu.

Iz ovakvih određenja osnovnih pokretačkih snaga razvoja društva neposredno proizlazi kritika liberalnih filozofija istorije i politike, kao što je npr. teorija o podvajanju države i društva, odnosno privid o odvojenosti javne od privatne sfere. Iako se, dakle, može govoriti o relativnoj samostalnosti i povratnim uticajima politike na društvenu osnovu, ona je u suštini ipak određena interesima vladajuće klase, tako da se i država javlja kao »zajednički odbor te klase«. Ona se, doduše, može okrenuti privremeno i protiv interesa delova vladajuće klase i protiv onih njenih interesa koji su suprotni dugoročnim i elementarnim interesima društva (opštosti), ali u strategijskom smislu svaka država izražava i teži da sprovede interese one klase (klasa) koja u svojim rukama drži glavne izvore društvene moći. Otuda je i politički poredak samo naličje i preobražena scena stvarnih društvenih odnosa, poprište na kome se akteri zaodevaju ruhom »visokih političkih principa« i složenim, često neprozirnim i zaobilaznim manevrima i procedurama, kroz koje dolazi do promocije klasnih ciljeva i interesa.

Otuda se tajna demokratije, kao glavno istorijsko pitanje svake politike, ne može dočiniti i razrešiti ako se u društvu na čijem tlu politika nastaje do kraja ne izmene same osnove politike i ne ukine društvo klasa i klasnih sukoba, privatne svojine i svekolikog ljudskog otuđivanja od samih uslova reprodukcije sopstvenog života. Uzaludne su promene pojedinih formi demokratije ako unutar njih nema dubljih zahvatanja u same korene postojećeg klasnog otuđenja, jer će se u bilo kojoj formi, pre ili kasnije, politička dominacija klase na vlasti, ponovno vratiti kao stvarni sadržaj postojeće politike. Na duži rok, kraj politike i time razrešenje »demokratske zagonetke« može se očekivati tek kad društvo ra-

da (radnička klasa) »organizuje sopstvene snage kao društvene« i kad umesto stihije tržišta, klasnih sukoba i privatnog otuđivanja, uspostavi svesnu asocijaciju i slobodnu zajednicu proizvođača, plansku i solidarnu društvenu alternativu svetu porobljavanja i oskudice, tj. komunizam. Prema tome, Marks je u svojoj viziji društva, istorije i politike pretpostavio »društvenu prirodu« čoveka i kolektivne snage i pokrete samoodređenja i samoregulisanja građanskom individualizmu i privatnosti. Gradeći na premisama Rusoa, on je daleko nadmašio, po radikalnosti, rusovske ideje.

Ali, ako je put ka ukidanju starog klasnog društva i izgradnje »slobodne asocijacije proizvođača« dug proces u kome se »sila može savladati samo silom«, onda je taj prelazni put istovremeno i put svestranog uvođenja društva u sferu zajedničkih poslova i društvenog upravljanja, put demokratskog osvajanja vlasti putem direktne demokratije.

Kao što je poznato, ova Marksova vizija doživela je teorijsku i, što je značajnije, praktičnu i istorijsku kritiku u razvoju socijalističkih sistema (krah realsocijalizma). Zamišljeni tip direktne demokratije sa prvim istorijskim uzorom u Pariskoj komuni, u praksi manje razvijenih zemalja bez demokratskih tradicija urodio je mnogim negativnim plodovima: slomom kolektivnih oblika privređivanja, hipostazom politike i političkog voluntarizma u društvu i ekonomiji, raznim oblicima klasnog i birokratskog sektaštva i izopačavanja društvenih odnosa u sasvim suprotnom smeru od onog koji je izložen u Marksovoj eshatološkoj utopiji o »kraju politike«. Pokazalo se, isto tako, da mnogi problemi koji su u ovoj verziji demokratizacije društva tretirani kao klasni, prevazilaze klasne okvire i da je zanemarivanje mnogih ne manje značajnih istorijskih pitanja (npr. nacionalnog, rasnog itd.), dovelo do jedne vrste »osvete istorije« političkim porecima koji te probleme nisu uzimali u obzir.

Osnovna polazište direktne demokratije D. Held izvodi na sledeći način. *Prvo*, kao legitimacijsku formulu ove vrste demokratije treba uzeti postulat da slobodan razvitak *svih*, može biti postignut samo uz slobodan razvoj

svakoga. Stvarna sloboda zahteva ukidanje eksploatacije i zatim potpunu političku i ekonomsku jednakost; samo jednakost može osigurati uslove za realizaciju potencijala svih ljudskih bića, tako da svako može davati prema sposobnostima, a dobijati prema potrebama. *Drugo*, među glavne uslove demokratske samoregulacije u neposrednoj demokratiji treba ubrojiti: ukidanje buržoazije i privatne svojine, ostataka klasa i klasnih privilegija; planske umesto tržišne i razmenske, novčane ekonomije; ukidanje protivrečnosti postojeće društvene podele rada; bitno uvećanje proizvodnih snaga društva tako da se zadovolje osnovne potrebe i oslobodi vreme za društvene aktivnosti; progresivno sjedinjavanje države i društva, umesto njihovog razdvajanja. *Treće*, bitna obeležja direktne demokratije su: (a) *u socijalističkoj fazi*: javni poslovi obavljaju se od Komune i njenih odbora organizovanih u piramidalnoj strukturi; izabrani funkcioneri, uprava i pravne službe su podložni periodičnim izborima, imperativnom mandatu i opozivu; javni službenici ne mogu biti plaćeni iznad radničkih nadnica; narodna milicija koja služi zaštiti porotka je podložna demokratskoj kontroli; (b) *u fazi komunističke organizacije društva*: vlada i »politika« u svim oblicima ustupaju mesto društvenoj samoregulaciji; svim javnim poslovima upravlja se kolektivno; saglasnost kao princip odlučivanja u svim javnim pitanjima; raspodela slobodnih javnih službi vrši se izborima i rotacijom; sve prinudne i vojne službe zamenjuju se samozaštitom.

Prva od *savremenih varijanti demokratije* nosi naziv *kompetitivnog elitizma*, koji zastupaju Maks Veber i Džozef Šumpeter. Oni pišu krajem XIX i u prvim decenijama XX veka, kada uspon monopolističkog kapitalizma i moderne industrije postaje osnovno obeležje razvitka. Njihovo je polazište u stavu da je cena koju ljudi treba da plate za život u visokorazvijenom industrijskom društvu (po demokratiju) visoka. Uloga demokratije u eri krupnih i složenih organizacija i sistema koji ujedno negiraju i narodni suverenitet (po Veberu je on uprošćeni zahtev), kao i granice

individualne slobode i uticaja, ograničena je. U osnovi, uloga demokratije i demokratske participacije bila bi u tim uslovima da maksimalno omogući dinamizam političkog života i utakmicu za izbor političkog vodstva. S tog stanovišta, uloga demokratije je veoma važna, mada se ona ne može prihvatiti kao vid klasne borbe (marksizam) niti kao direktna participacija, jer je u složenim poslovima upravljanja uloga birokratije i stručnog aparata ne samo neizbežna već i pozitivna. Uloga demokratije bila bi u tome da ograniči eventualne ekscese birokratije i vodstva, a ne u tome da ih potpuno zameni. Birokratiju Veber vidi kao napredak u odnosu na personalizovanu vlast, kao racionalnu i legitimnu komponentu vlasti koja deluje objektivno i neutralno, rukovodeći se načelima efikasnosti, na osnovu unapred propisanih pravnih pravila. Dinamizam političkog života u demokratiji koju dopunjuje efikasno vodstvo i uloga stručnjaka, Veber vidi u mnogim sferama utakmice: među nacionalnim državama, partijama i drugim grupama, a ne samo klasama čija uloga inače postoji i koja je značajna. Veber odbacuje tezu da će socijalizacija sredstava za proizvodnju dovesti do ukidanja države i birokratije (Marks), ističući da je njihova uloga neophodna i da će se ona čak i povećati ako se želi napredak. Zone eventualne direktne demokratije Veber vidi samo u manjim organizacijama sa približno jednakim statusom članova i njihovim poznavanjem tekućih problema. Inače, osnovni vid demokratije kao *kompetitivnog elitizma* jeste stvaranje uslova za razvnotežu i balansiranje političkog autoriteta, kompetentnog vodstva, efikasne administracije (stručne) i odgovarajućeg stepena njihove političke odgovornosti. Biračko telo, po Veberu, ima i »slobodu izbora« kao osnovno sredstvo da obezbedi optimalne odnose ovih faktora, ali njegovu punu odgovornost i rad pokreću već izabrana tela kao što su parlament, partijsko vodstvo, javnost i tako dalje.

Veoma je značajna uloga parlamenta kao mesta koje omogućuje ekspoziciju i selekciju najspособnijih lidera, zatim kompromise među oprečnim opcijama, kao i ulogu javnosti u izboru različitih alternativa. Prema tome,

Veber, kao i Šumpeter, misli da je demokracija ne samo kompatibilna sa političkom ulogom političkih vođa i stručnjaka već da se one međusobno podstiču i dopunjuju. Tako, širenje biračkog prava neminovno rađa širenje partijskih aparata i političkog menadžmenta, koji opet omogućuje da se partije i članstvo bolje organizuju i izraze u političkom životu. Sa svoje strane, Šumpeter je najvećim delom preuzeo Veberove ideje, ali ih je dopunio idejama o demokraciji kao *metodu* koji omogućuje utakmicu za vođstvo, i idejama o centralnoj ulozi tehnologije i tzv. tehnologije političkog vladanja. U tom krugu su i ideje o izborima kao načinu stvaranju vođstva, u krajnjoj liniji, u funkciji »plebiscitarnog cezarizma« (v.).

Ideje kompetitivnog elitizma su doživele različite kritike, počev od onih koje dovode u pitanje njihov demokratski karakter uopšte. Jedna od dilema je sadržana u pitanjima: kako je *demos* nekompetentan da učestvuje u odlučivanju, a sposoban je da izabira između različitih liderskih garnitura? Ceo niz drugih pitanja i kritika odnosi se upravo na potcenjivanje racionalnosti i mogućih saglasnosti u širim krugovima građana, uprkos tezi o »racionalnosti« i porastu uloge znanja u modernom društvu, ali i na precenjivanje liderskih kompromisa i sposobnosti vođenja društva »po meri sopstvene ekskluzivne kompetencije«. Praksa je pokazala da su birači i građani i u najsloženijim društvima sposobni da koriguju, pa i usmeravaju i smenjuju vođstvo, a ne samo da ih biraju i dodeljuju mandat.

Ključni legitimacijski princip kompetitivnog elitizma kod Vebera i Šumpetera je u tome što je to metod odabiranja školovane i imaginativne političke elite; sposobne da donosi neophodne zakonodavne i izvršne odluke, kao i da pruža mogućnosti za sprečavanje ekscesa političkog vođstva.

Uslovi u kojima kompetitivni elitizam nastaje kao vrsta moderne demokratije su: industrijsko društvo; fragmentarni model društvenih i političkih sukoba; oskudno informisani i emocionalni birači; politička kultura koja toleriše razlike mišljenja; uspon sloja

stručnih i tehnički obučениh eksperata i menadžera; utakmica među državama za prevlast i prednost u međunarodnom sistemu.

Glavne crte kompetitivnog elitizma jesu: parlamentarna demokratija sa jakom egzekutivom; utakmica među rivalskim političkim elitama i partijama; dominacija partijske politike u parlamentu; središnja uloga političkog vođstva; postojanje birokratije u smislu dobro obučene stručnjačke administracije; konstitucionalna i praktična ograničenja na »efektivni opseg političkog odlučivanja«.

Struja političkog mišljenja, koja smatra da su ideali klasične, posebno direktne demokratije, u raskoraku sa stvarnim stanjem i empirijskim procesima u jednom nesavršenom društvu, ima prilično dugu tradiciju u modernoj političkoj misli. Umesto tih normativnih postulata i pogleda, zagovornici *pluralističke i neopluralističke demokratije*, počev od Medisona, preko Dž. S. Mila, smatraju da je realistička ideja demokratskog procesa i njena empirijska potvrda u *grupnoj* politici i interakcijama sa njihovim pritiscima na središte vlasti, a ne na globalnim političkim institucijama i njihovom odnosu prema građaninu, narodu ili klasi.

Po pluralistima, nosioci politike u empirijskom smislu jesu grupe koje se nalaze u odnosima horizontalnog rasporeda moći i uticaja, a ne u hijerarhijskoj strukturi »sistema«. Izvori i obim moći različitih grupa variraju i usmereni su prema različitim centrima odlučivanja, pri čemu ne postoji »najviši centar moći«. Reč je o otvorenom razmenschom interesnom procesu koji rezultira u nagodbama i kompromisima grupa, pri čemu se ni jedan interes ne realizuje do kraja. Pluralni model demokratske politike je poliarhijski i zasnovan na »disperziji moći«, a ne na njenoj koncentraciji. Tako je već po Medisonu, a zatim i Dalu i Trumanu, svaka politička većina samo numerička i veštačka, a ne izvorna demokratska kategorija. Pluralna politika je proces kojim upravlja *mnoštvo manjina umesto jedne većine*, koja, uzgred rečeno, može da vlada, ali ne da efektivno i stalno učestvuje u pluralnoj politici upravljanja i odlučivanja.

Pošto postoji veliki broj paralelnih pravaca u kojima se odvijaju horizontalne interesne transmisije pojedinih grupa, i to prema različitim centrima odlučivanja, grupnu politiku u jednom razdoblju izražavaju »prilagodljivi kompromisi međusobno povezanih aktivnih političkih grupa, koji se menjaju po snazi i pravcima dejstva, zavisno od odnosa snaga i ukupnog stanja svih interesa, organizovanih i neorganizovanih« (D. Truman). Grupna politika tako deluje na centre vlasti otvoreno i sa svih pravaca, relativno nekoordinirano i bez izrazite premoći bilo koje grupe.

Pluralistička koncepcija demokratije ne osporava značaj institucionalnih formi »velike politike«, partija, izbora, javnog mnjenja itd., ali ih po sebi ne smatra dovoljnim za stabilnost demokratskog procesa. Oni su važni kao sredstva za razvijanje »osetljivosti« političkih institucija prema zahtevima građana, dok se glavni tokovi politike odvijaju kroz interakcije brojnih aktivnih političkih grupa i njihove međusobne razmenske procese, kao i »odgovore« centara odlučivanja. Neposredna proučavanja grupne politike u SAD su čak pokazala da se oko 2/3 građana ne interesuje ili odbojno odnosi prema pitanjima »velike politike«, ali da velika većina koristi slobodno udruživanje u razne interesne grupe za ostvarivanje najrazličitijih srodnih interesa i potreba. To znači da se radi ne o politici koja teče spolja prokrčenim i ponuđenim kanalima i institucijama, već o onoj koja se stvara u okviru slobodno oblikovanih grupa i njihovih interesa. Shodno tome, način delovanja brojnih grupa nije regulisan nekim opštevažećim konvencijama i pravilima igre, već neposrednim običajima i dogovorima samih aktera plurinog procesa, što mu daje dodatna obeležja demokratske spontanosti.

Protagonisti pluralističke demokratije izričito smatraju da je i *neučestvovanje* legitimni oblik i čak značajan pozitivni faktor pluralističke demokratije. Sloboda od bilo kojih oblika socijalne prinude i pritiska na učešće, navode pluralisti, ublažuje i sprečava razne oblike fanatizovanih pokreta i velikih grupa, koje mogu uneti subverzivne tendencije u de-

mokratski proces. Uzdržavanje je opomena »opštem okupu« u politički nekoherentne mase, bez specifičnih političkih usmerenja, kojima se ruši demokratska racionalnost i ravnoteža među brojnim manjinama, a i sam pluralizam.

S druge strane, ističu pluralisti, grupna politika u pluralnoj demokratiji održava se zbog postojanja bazičnih konsenzusa među građanima u postojećoj političkoj kulturi. Grupna politika nije rezultat nadmetanja i kompromisa među kompetentnim elitama, iako elite postoje, već izraz prilagođavanja elita i vodstva postojećim konsenzusima građana, odnosno njihovom političkom rasuđivanju i osećanju u javnim pitanjima. Pozitivan odnos i prihvatanje sistema *po sebi* od strane građana je najdublji klizni sloj na kome se nesmetano odvija pluralistički demokratski proces. Pluralistička politika je pre svega praksa i društvena empirija sa visokim sposobnostima adaptacije, a ne izraz spoljašnjih determinacija i »modela«, odnosno »procedura«. Ona je specifičan način povezivanja društva i države i grupna korekcija liberalnog modela demokratije, koji se u osnovi odupire svakoj tendenciji monopolizma i totalitarizma, kroz »ravnotežu frakcija« i kroćenje političkog ekstremizma uz onu meru angažovanja i participacije koja se ne pretvara u »demokratsko samonasilje«.

Kritika izloženog modela pluralne demokratije, kao i ona sama, imala je razvijenu empirijsku osnovu. Kulturu pluralističkih demokratija u SAD, Francuskoj i drugde potresali su poslednjih decenija snažni unutrašnji kulturni rascepi oko globalnih političkih pitanja (rat u Vijetnamu, studentski i rasni buntovi, ekološki protesti, generacijski i obrazovni problemi, pa i takve afere kao što je Votergejt, koji je u bazične političke konsenzuse uneo elemente moralne disrupcije i sumnje u »vrline vlasti«). Sve to podelilo je politički prostor na velike i oštro suprotstavljene društvene grupe, koje su svojim zahtevima potisnule raniju sliku krhke ravnoteže među »malim frakcijama«, okupljenim zbog

malih i konkretnih pitanja i pritisaka na centre vlasti.

S druge strane, ključni pluralistički koncept o bazičnom političkom konsenzusu i podršci postojećem sistemu bio je uspešno kritikovan i u analizama niza pisaca neomarksističke orijentacije (R. Miliband, N. Poulantzas, Frankel, Ofe itd.). One su pokazale da su unutrašnji klasni rascepi u zemljama duge pluralističke tradicije snažno izraženi, što dovodi do otpora i otuđivanja od postojećeg poretka u širim društvenim slojevima. Druga linija kritike uočava legitimacijsku krizu savremene države u razvijenim kapitalističkim zemljama, koja se izražava kao nesposobnost te države da odgovori na bitno uvećane zahteve širih slojeva za rešavanje naraslih ekonomskih, socijalnih i drugih problema ili kao raskorak između potreba za mobilizacijom i potreba za legitimacijom (A. Volf).

Neki pisci su istakli krizu postojećeg sistema reprezentacije i trendove nastanka korporativizma koji utiče na prihvatanje fleksibilnih modela tripartitnog interesnog predstavljanja organizacija *poslodavaca, radnika i države*. U vreme kada na širem planu jačaju protesti marginalnih ili politički nepriznatih grupa (nezaposlenih, privremeno najmljenih i sl.) i istovremeno raste kriza parlamentarne i partijske politike u formulisanju političkih ciljeva i odluka, kad opada uticaj članova političkih i ekonomskih organizacija, razvija se nova politička strategija posredovanja među oprečnim zahtevima u rešavanju ekonomskih problema. Državne institucije pomeraju svoju delatnost u pravcu stvaranja prostora i aranžmana za pregovore ključnih interesnih grupa (rada i kapitala pre svega), a time sve više zamenjuju teritorijalne političke institucije raznim oblicima interesnog predstavljanja. Za sada su u ekonomskom domenu ove nove forme reprezentacije interesa dale neke pozitivne učinke, ali se ukazuje na činjenicu da razrešavanje konflikata nije dovoljno samo u ekonomskoj sferi već i u drugim oblastima rada i društvenih odnosa zahvaćenim krizom.

U rezimeu *legitimacijskih temelja* klasičnog i neopluralizma konstatuje se da ovaj tip demokratije: osigurava vladavinu manjina

a time i slobode u političkom smislu, kao i da sprečava nastajanje isuviše moćnih grupa i pasivne (neodgovorne) države.

Ono što se može označiti kao skup *opštih uslova* u kojima nastaje *klasična pluralistička demokratija* jeste: raspored moći po različitim grupama u društvu i nagodbe oko nje; disperzija različitih izvora moći u široj populaciji; vrednosni konsenzus u pogledu političkih procedura; postojanje političkih alternativa i legitimnih granica politike; ravnoteža između aktivnog i pasivnog građanstva, dovoljna za političku stabilnost. *Specifične crte* klasične pluralističke demokratije ogledaju se u: spektru međuzavisnih interesnih grupa koje traže politički uticaj; posredovanju i rešavanju vlade kada su u pitanju zahtevi grupa; ustavnim pravilima usađenim u podsticajnu političku kulturu. Kao *uslov neopluralističke demokratije*, teorija beleži: borbu za moć među brojnim grupama; oskudne izvore moći koje mnoge grupe sprečavaju u punoj političkoj participaciji; raspodelu socio-ekonomske snage koja omogućuje, ali i ograničava političke opcije; nejednaku uključenost u politiku - nedovoljno otvorena vlada.

Kada je reč o najvažnijim crtama neopluralizma, Held izdvaja sledeće: mnoštvo grupa za pritisak, ali sa političkim zahtevima okrenutim korporativnim centrima moći; država sa svojim sektorima okrenuta je sopstvenim interesima; ustavna pravila deluju u kontekstu složene političke kulture i sistema radikalno nejednakih ekonomskih izvora.

Najzad, kao zajednička karakteristika klasičnog i neopluralizma navedeni su: građanska prava, uključujući načelo — jedan čovek — jedan glas, slobodu izražavanja i slobodu udruživanja; sistem ograničavanja i ravnoteža između zakonodavstva, egzekutive, sudske i administrativne birokratije, kao i kompetitivni izborni sistem sa (barem) dve partije.

Već smo napomenuli da polarizaciji demokratije na dva najnovija oblika — *legalnu* (demokratija nove desnice) i *participativnu* (demokratija nove levice), do koje dolazi u sedamdesetim i osamdesetim godinama našeg veka — prethode različite struje teorijske kritike koje insistiraju na opštoj krizi države i demokratije u zapadnom društvu.

Neosporno je da su neki od nalaza u ovim teorijama krize bili uzrok stvarnih promena i praktičnih transformacija u pravcu dva pomenuta modela demokratske rekonstrukcije društva, od kojih je prvi bio najšire realizovan u eri tzv. tačerizma i reganizma.

Prve dve decenije posle Drugog svetskog rata odvijale su se u znaku uspona kejnzijanske ekonomije i relativno uspešnog rasta ekonomije liberalne države blagostanja, sa sve izraženijim socijaldemokratskim elementima. Međutim, od šezdesetih godina javljaju se izraženi simptomi krize socijalne države. Završava se razdoblje u kome su S. M. Lipset i D. Bel pisali o »kraju ideologije«, smanjivanju razlika između klasa, kao i leve i desnice i o slabljenju podrške socijalističkoj promeni u redovima intelektualaca. Ono vreme koje je bilo obeleženo »opadajućim uticajem klasa na politiku«, u kome radništvo uživa puno građanstvo i socijalne pogodnosti, a konzervativci prihvataju klasni mir države blagostanja. Posle ovog perioda uočavaju se simptomi ekonomske i društvene krize izazvani primenom načela države blagostanja i njihovim širenjem, koji otkrivaju da svemoćna interventna država na duži rok zaoštrava ekonomske probleme i da »više ugrožava slobodu nego što rešava politička pitanja«.

H. Markuze u ovo vreme ističe tezu o »depolitizaciji«, tj. o iščezavanju moralnih i političkih pitanja i ciljeva iz javnog života usled opsesije društva tehnikom, produktivnošću i efikasnošću. Profit kao cilj i podrška države u tome, sa stanovišta jednodimenzionog tehnološkog i ekonomskog »rasta«, svodi političke rasprave na pitanja o sredstvima, dok bitnih životnih alternativa ljudi nema. Sve to prati »potapanje« socijalnih tradicija i različitosti posredstvom »pakovane medijske kulture«. Markuze pokazuje elemente represivnosti i degradacije poretka izgrađenog na savezništvu države i industrije, na ukidanju najvažnijih alternativa u politici i na prinudu prilagođavanja postojećem poretku za sve.

Posle Markuzea, Hantigton, King, Nordhaus, Roz i Pipers razvijaju teoriju krize zapadne demokratije kao krizu preopterećene vlade. Strukture stvorene u okviru kejnzijan-

ske ekonomije ističu prema državi sve veća očekivanja, zahteve i potrebe za favorizovanjem i taj rastući pritisak proširenih grupa nagoni politiku da sledi kratkoročne ciljeve i politiku »smirivanja« zahteva i sukoba. Iz toga dalje sledi ogromno povećanje državnog aparata i mehanizama pogađanja i posredovanja, što dovodi do gubitka sposobnosti države da efektivno usmerava i upravlja, a iz »trgovine interesima« nastaje i razaranje sposobnosti privatnog sektora i inicijative da proizvodi društveno bogatstvo. Taj začarani krug se zatim obnavlja, namećući sve veće probleme i simptome krize demokratije kao krize sposobnosti upravljanja i »neupravljivosti« fragmentiranim i suprotstavljenim ekonomskim i društvenim interesima. Nešto drukčiju, iako umnogome analognu sliku krize daje grupa analitičara koji krizu demokratije u razvijenim zapadnim zemljama vide kao prevashodno motivacionu i legitimacijsku krizu države i poretka, koja ima globalni karakter. J. Habermas, K. Ofe i drugi pisci, uzroke krize legitimacijskih osnova i motivacija postojećeg poretka vide u ishodišnim tačkama kejnzijanske ekonomije i privremenim uspesima države blagostanja, kao i u velikim ograničenjima u političkoj efikasnosti institucija (višepartijskog nadmetanja i sl.), zbog naraslih socijalnih protivrečnosti. Pošto je ekonomija potresana krizama, a država prinuđena na sve veće regulisanje i preuzimanje troškova reprodukcije, uz enormni rast aparata i krizu finansiranja javnih izdataka, dolazi i do krize u formulisanju racionalne i koherentne politike, krize poverenja u sistem i zbog toga daljeg povećanja zahteva prema njemu. Iz toga se razvija kriza legitimnosti i motivacija, praćena autoritarnim pokušajima da se zahtevi kontrolišu. Taj krug se zatvara i obnavlja iz početka uz produblivanje krize i razmenschkih procesa između društva, ekonomije i države.

D. Held, doduše, ublažuje ove prikaze izvora i obeležja krize politike i demokratije u zapadnom društvu, ističući da poretku stoje na raspolaganju rezervne strategije i selektivni pristupi u smirivanju »najranjivijih« žarišta i pritisaka u korporativnoj i socijalnoj strukturi, čije smanjivanje dovodi do daljeg održavanja poretka, a donekle i obnove njegovih repro-

dukcionih i mobilizacionih sposobnosti. On kaže da je zapravo neprihvatljivo i neosnovano da se kriza i »upravljanje krizom« svode na bilo koji pojedinačni pristup ili skup uzroka, bilo da je reč o »preopterećenju države« ili krizi legitimnosti, jer je slika faktora znatno složenija, a adaptibilnost postojeće strukture i sistema kriznim udarima njegov »antikrizni rezervni potencijal«, znatno veći nego što se obično misli. Ali, bez obzira na ove umerenije zaključke, činjenica je da je krizni proces u razvijenim zapadnim zemljama doveo do nove polarizacije demokratskih ideala na dva modela koje smo već pomenuli.

Polazeći od klasičnih liberalnih premisa, proponenti *legalne* demokratije (ili demokratije nove desnice) misle da politički, kao i ekonomski poredak i život treba razvijati na osnovama privatne slobode i inicijative. Politički program nove desnice (Hajek, Nozik, itd.) polazi od potrebe da se tržište proširi na nova područja života, da se država liši prekomernog uplitanja u ekonomiju i »kreiranja šansi«, zatim da se sindikati i druge grupe za pritisak spreče da naturaju prekomerne zahteve, i, najzad, da se stvori jaka vlada spremna da sprovodi red i zakone. Ove ideje liberalne ekonomije i nove »minimalne države«, su u okviru reformi razvijenih zapadnih zemalja najdoslednije prihvatili i praktično sproveli u periodu svoje vlasti Ronald Regan (SAD) i Margaret Tačer (Velika Britanija). Suprotstavljajući se prekomernoj participaciji, Hajek i Nozik prihvataju modifikovanu političku reprezentaciju i čvrsta opštevažeća »pravila igre«, ali bez mešanja legislature u sprovođenje zakona. Glavni oslonac *legalne* demokratije je načelo *vladavine prava*, koje najbolje može da osigura suštinu demokratije: slobodu. Jer demokratija nije cilj po sebi, već utilitarni izum kojim se njeni ciljevi postižu. Vladavina prava je ujedno ograničeni obim zakonodavnog regulisanja i efikasno i dosledno sprovođenje zakona od vlade, tamo gde je regulisanje (suženo) sprovedeno.

Kao legitimacijski princip *legalne* demokratije, njeni protagonisti ističu: princip većine je poželjan i efektivan način za zaštitu pojedinca od arbitrarne vlade i, zato, očuvanja slobode; da bi ekonomski i politički život bili

stvar individualne slobode i inicijative, i funkcionisali racionalno i pravično, moraju biti osnaženi vladavinom prava. Od najvažnijih *uslova* *legalne* demokratije valja izdvojiti: delotvorno političko vodstvo koje se rukovodi liberalnim načelima; najmanji mogućni obim birokratskog regulisanja odnosa; ograničavanje uloge interesnih grupa (npr. sindikata); najmanju meru ili ukidanje opasnosti kolektivizma bilo koje vrste. A kada je reč o najvažnijim političkim obeležjima ovog modela demokratije, onda valja pomenuti: konstitucionalnu državu, sazdanu po ugledu na angloameričku političku tradiciju, što podrazumeva i jasnu primenu načela podele vlasti; vladavinu prava; minimalno intervenisanje države u civilnom društvu i privatnoj sferi; i društvo slobodnog tržišta, do najvećeg mogućeg obima.

Ovakav povratak na liberalni koncept demokratije, slobodno tržište i minimalnu državu dobio je podršku blagodareći velikim nezadovoljstvima i nepoverenju prema teškoćama koje je na završetku svoga razvoja izazvala država blagostanja na Zapadu. Međutim, kako to obično biva, u ovakvim pokušajima vraćanju starim oblicima, koncept *legalne* demokratije je, prema Heldu, pre svega, dosta pojednostavljen, jer previđa velike promene koje su već postale trajno obeležje savremenog korporativnog kapitalizma. Monopolističke tendencije, odavno prisutne u takvom izmenjenom ambijentu, uveliko preokreću pojam »slobodnog tržišta« u njegovu suprotnost, stvarajući time velike opasnosti za demokratiju. Slično tome, teško je u uslovima korporativnog kapitalizma zamisliti smanjivanje birokratije ili uspešno ostvarivanje liberalnih vrednosti, slobodu izbora pre svega. Uopšte, velike nejednakosti koje rađa tržište korporativnog kapitalizma, pa i pojam slobode koji se u njemu može dosegnuti, uveliko je surpotan izvornim promenama u današnjem društvu, pokušavaju presaditi u savremenost. Veoma oštre procene proponenata nove desnice o tome da su sva pitanja distribucije protivna načelima vladavine prava, takođe se ne mogu prihvatiti, jer je određena

redistribucija u društvu uslov njegovog uspešnog funkcionisanja, jednakosti, pa i slobode, što znači demokratije.

Na ovakvim premisama započela je novo-levičarska kritika savremenih koncepata neoliberalne, odnosno legalne demokratije. Teoretičari poput N. Pulancasa, C. B. Makfersona i K. Pejtmen (Pateman) razvili su na ovoj kritici pozitivne elemente projekta *savremene participativne demokratije* (demokratija nove leveice). Njena polazna postavka je da samo periodično učešće u nacionalnim izborima za predstavnička tela nije dovoljno da opravda tvrđenje o politički slobodnim i jednakim građanima i da je za stvarni demokratski uticaj potrebno šire angažovanje i uključivanje ljudi u procese odlučivanja, posebno na mestima njihovog rada. Izbegavajući preterivanja o sveobuhvatnoj »participativnoj demokratiji u uslovima složenog društva današnjice«, ovi pisci se zalažu za pomirenje radikalnih ideja socijalizma i uslova savremene demokratije i demokratske participacije, odnosno demokratskih institucija u širem smislu reči.

Formula legitimiteta savremene participativne demokratije može se uobličiti na sledeći način: jednako pravo na sopstveni razvoj može se ostvarivati samo u participativnom društvu, onom koje neguje osećanja političke efikasnosti, podstiče brigu za zajedničke probleme i doprinosi obrazovanju kompetentnog građanstva, koje istrajava u interesovanju za političke procese. Kao *preduslovi* ovog tipa demokratije mogu se izvesti: neposredno poboljšanje oskudnih izvora mnogih društvenih grupa kroz preraspodelu materijalnih sredstava; svodenje na minimum neodgovorne birokratije u javnom i privatnom domenu; otvoreni informativni sistem koji omogućuje obaveštenost u odlučivanju; revizija odredaba o staranju o deci u smislu jednakog učestvovanja i žena i muškaraca.

Među najvažnijim obeležjima savremene participativne demokratije treba izdvojiti: direktnu participaciju građana u regulisanju ključnih institucija društva, uključujući radno mesto i lokalne zajednice; reorganizaciju partijskog sistema u pravcu direktne odgovornosti partijskog aparata članstvu; delovanje partici-

pativnih stranaka u parlamentarnoj ili kongresnoj strukturi; održavanje otvorenog institucionalnog sistema koji obezbeđuje uslove za eksperimentisanje političkim oblicima.

U kritičkim revizijama ovog modela demokratije ističu se pre svega mnoge njegove praznine: nedorečenost međusobnih veza participativne i reprezentativne demokratije, zatim neutemeljena pretpostavka o postojanju spremnosti i želje za participacijom, ili npr. u pogledu načina povezivanja domaćinstva i staranja o deci sa radnim mestom, itd. Preterani optimizam i poverenje u demokratsku volju i demokratski razum *demosa* kao protivteže kompleksnim mehanizmima i aparatima savremene vlade i upravljanja, pokazuju da su mnoge komponente participativne demokratije konstruisane kao normativni postulati i bez dovoljno temeljnih i praktičnih elemenata. Otuda je ovaj model demokratije, čak i kao jedan od odgovora na izazove nove desnice o granicama državne intervencije i mogućnosti da se ona zameni alternativnim modelom (u ovom slučaju participacijom), samo delimično teorijski razrađen i praktično primenljiv.

Savremena demokratija - pokušaj sinteze. — Krajem osamdesetih godina javljaju se pokušaji da se kritičkom retrospekcijom dosadašnjih istorijskih oblika demokratije, a od savremenih posebno, na osnovu uvida u rezultate novih polarizacija oko demokratije (rasprave između nove desnice i nove leveice), dođe do sinteza u teoriji demokratije. Pristup je usmeren na identifikaciju dugoročnih i vitalnih elemenata svih oblika demokratije (posebno liberalne i participativne), koji su izdržali probu i izazove različitih vremena, i da se ti elementi obuhvate i pomire u okviru jednog modernog oblika demokratije, koji bi bio primeren epohalnim zahtevima postindustrijskog, pa i postosocijalističkog društva na kraju drugog milenijuma. Zanimljiv je pokušaj koji je u tom pogledu ostvario D. Held dajući kritičku rekonstrukciju liberalnih i participativnih modela demokratije, iz kojih se preuzimaju istorijski potvrđene tekovine, na način koji istovremeno obuhvata i nadilazi obe ove tradicije u okviru novog modela tzv. *demokratije autonomije*. Pri tom koristi i nalaze dugogo-

dišnjih istraživanja o dilemama savremene demokratije; koje je sproveo sam ili u saradnji sa drugim političkim analitičarima mlade generacije, posebno sa Dž. Kinom (Keane).

D. Held, pre svega, konstatuje da postoje dobri razlozi da se u celini ne prihvati ni jedan od dosadašnjih istorijskih oblika demokratije, ne samo zbog toga što su neki od njih u velikom vremenskom i stvarnom raskoraku sa zahtevima složenog i tehnološki transformisanog modernog društva, sa novim i teškim problemima upravljanja, već i zato što i savremeniji tipovi demokratske vladavine izražavaju mnoga preterivanja i druge slabosti. Tako, npr. nova levica i čitava tradicija socijalne i participativne demokratije, ekstremno naglašava značaj ekonomskih i socijalnih činilaca u demokratiji, dopuštajući da se u njihovoj transformaciji politička vlast organizuje u krajnje centralističkim formama i predviđajući da takva vlast, sama po sebi, može biti velika pretnja demokratiji. Obratno, liberalni i neoliberalni mislioci prenaplaćavaju značaj političkih činilaca za demokratiju, smatrajući da je liberalna ekonomija, odn. tržišna sfera »politički neutralna«, iako istorijska evidencija pokazuje da se unutar te sfere odvijaju procesi dalekosežnog narušavanja i razaranja socijalne i ekonomske ravnoteže i da potpuno prepuštanje te sfere ličnim interesima i »dovijanjima« ubrzo ukida postulate relativne društvene jednakosti, a sa ovom i samu slobodu kao srž svake demokratije. Ekstremno suprotstavljajući univerzalnih ideala demokratije, kao što su sloboda, jednakost i pravda, pa i ono koje polazi od nepomirljivosti individualizma i kolektivizma, ili »minimalne« države i »interventne« države, tipično za pojedine modele demokratije, dovodi do njihove slabosti i nedorečenosti, koja u samoj praksi demokratije izaziva velike deformacije i odstupanja od izvornih ciljeva i strategija demokratske ravnoteže i stabilnosti društva, do samodestrukcije tih modela njihovim unutrašnjim nedostacima i fiksacijama.

Druga velika slabost postojećih modela je jednostranost u pristupu i domašaju demokratskih oblika, pri čemu se naizmenično prenaplaćava bilo »društvena« bilo politička i institucionalna strana demokratskog procesa, iako je reč o njihovoj međuzavisnosti. Najzad,

slabost postojećih modela izvire i iz apsolutizacije pojedinih postulata ili načela demokratije, iako se moderni tip demokratije ne može podvrgavati nikakvim unapred postavljenim šemama i merilima. To mora biti otvoreni proces progresivnog prilagođavanja lične slobode slobodi drugih i time relativnog ograničavanja i uzajamnosti u sferi društvenih odnosa, a ujedno i stalnog eksperimentisanja i prilagođavanja u nalaženju pravih dometa kada je reč o drugim postulatima i vrednostima demokratskog života.

Uporedna analiza glavnih postulata i preferencija u okviru liberalne tradicije na jednoj i socijalističke tradicije demokratije na drugoj strani ukazuje da na mnogim ključnim tačkama mogu biti ostvarene sinteze i različite pozitivne kombinacije elemenata jedne i druge tradicije. Opravdani su i mogu se međusobno pomiriti, na primer, otpori liberalizma koncentraciji državne vlasti i otpori socijalističke tradicije koncentraciji ekonomske i društvene moći u privatnim rukama. Paralelno s tim, moguće je sintezu elemenata obeju tradicija dopunjavati elementima drugih tradicija i inovacijama demokratskog procesa primerenim uslovima modernog društva. Idući ovim tragom, Held i formuliše svoje shvatanje moderne *demokratije autonomije*.

Sam princip *autonomije* (v.) znači više od fiksiranog građanskog statusa i bliži je pojmu aktivnog i zainteresovanog *građanstva*. U njoj se zaokružuje ideja zrelog građanstva, začeto u eri velikih novovekovnih socijalnih prevrata, ali nedovršenog u okviru raznih oblika državnog i političkog paternalizma. Taj princip daleko nadmašuje puko liberalno »razdvajanje društva i države« i pravo glasa, postulirajući aktivnu poziciju pojedinaca i grupa u otvorenim demokratskim procesima. Tu naprosto nije više reč samo o konstitucionalizmu i pravima i garantijama »razdvojenog« građanina i države i građana međusobno već o metodu »ovlašćivanja« građanina, odnosno stvaranju povoljnih uslova i okolnosti u kojima građani mogu (ali *ne moraju*) da eksperimentišu i koriste svoja prava, s tim da time ne onemogućuju jednake mogućnosti drugih. Naravno, to podrazumeva opšte ograničavanje domena i područja mogućnog

efektivnog samoostvarivanja i samoodređivanja građana izvan državne sfere i političkog paternalizma i voluntarizma. Pojam »ovlašćivanja« je u konceptu autonomije oznaka za prenošenje težišta prava i odgovornosti sa države na građane i na njihovu poziciju iz koje slobodnom akcijom i udruživanjem, kao i eksperimentisanjem, mogu uspostaviti »u punoj meri svoje sposobnosti kao građani« (H. Arent). Pravac razvoja ovakvog tipa demokratije praktično je trasiran u selektivnim oblastima (zdravstvo, školstvo, socijalno staranje) u Švedskoj, gde se uslovi stvaraju razrađenim oblicima javnog finansiranja i angažovanog društvenog učešća i upravljanja. U tom smeru transformišu se i druge oblasti, od nekih vidova privredivanja do lokalne samouprave (sa elementima tradicije).

Pristup uobličavanju modela demokratije autonomije je dvostran i obuhvata reformisanu i adaptiranu *državu* na jednoj, kao i restrukturisanu *civilno društvo*, na drugoj strani. Reč je o smeru autonomije kao zajedničkom smislu ove dvostrane promene, a time i o osmišljenoj, međuzavisnoj obostranoj transformaciji. Šematski i sumarno, model demokratije autonomije koji iz ovakvih transformacija sledi utemeljen je na novoj formuli legitimiteta, koja glasi: pojedinci treba da budu slobodni i jednaki u oblikovanju uslova sopstvenog života u društvu; to znači da oni uživaju podjednaka prava (saglasno tome i jednake obaveze) u uređivanju okvira u kome se razvijaju i ograničavaju šanse koje su im stavljene na raspolaganje, sve do one mere do koje oni ne koriste te okvire, tako da negiraju prava drugih.

Od opštih *uslova* neophodnih za nastanak demokratije autonomije treba izdvojiti ove: otvorenu mogućnost informisanja koja osigurava obavešteno odlučivanje u svim javnim pitanjima; opšte investicione prioritete utvrđene od strane vlade, ali uz najširu tržišnu regulaciju rada i dobara; svodenje na minimum neodgovornih centara moći u javnom i privatnom životu; održavanje institucionalnih okvira, otvorenih za eksperimentisanje

sa organizacionim formama; kolektivnu odgovornost za manuelne poslove i svodenje rutinskih oblika rada na minimum.

Kako je rečeno, koncept demokratije autonomije obuhvata dvostranu rekonstrukciju i reformu demokratskog procesa: u političkoj organizaciji, u užem smislu, i u civilnom društvu. Kada je reč o promenama u *državnoj sferi*, one su sledeće: princip autonomije ugrađen u ustav i povelju o pravima; parlamentarna ili kongresna struktura dvodomnog tipa, od kojih je jedan dom zasnovan na proporcionalnoj, a drugi na statističkoj reprezentaciji (uzorak koji odgovara ključnim socijalnim kategorijama, rasnoj strukturi, strukturi po polu itd.); sistem sudovanja koji uključuje forume specijalizovane za procene tumačenja prava; takmičarski stranački sistem, obnovljen javnim finansiranjem i direktnom participacijom; centralne i lokalne administrativne službe, interno organizovane po načelima direktne participacije, sa sposobnošću koordiniranja zahteva i potreba »lokalnih korisnika«. U sferi *civilnog društva*, promene, odn. obeležja demokratije autonomije su, prvenstveno, sledeće: različitost tipova domaćinstva i izvora informacija, kulturnih institucija, potrošačkih grupa (kojima se upravlja na načelima direktne participacije); komunalne službe, kao zdravstveni centri, obrazovne institucije, dečje ustanove i sl. interno organizovane na principu direktne participacije, ali se prioritetima utvrđenim od korisnika; samoupravna preduzeća (nacionalizovana, ako su u pitanju vitalni sektori, inače društvena ili zadružna, kolektivna); skala različitih privatnih preduzeća, koja potpomažu unapređivanje inovacija i raznovrsnost.

D. Held uz ovaj model napominje da on može osigurati trajniju demokratsku stabilnost i legitimnost poretka, jer će proširiti iskustva građana da su zakoni i pravila demokratije autonomije opravdani, pravični i dostojni poštovanja. Međutim, on isto tako upozorava da ovaj model demokratije traži dalju razradu na nekim kritičnim tačkama, posebno u pogledu svojinskih oblika koji moraju biti raznovrsni i mešoviti, počev od svojine

radnih grupa do kolektivne i privatne, ali tako da se oblici kolektivne svojine spoje sa efikasnim menadžmentom. Od ne manjeg značaja je zapažanje da će rekonstrukcija civilne sfere biti izvedena pod znatnim uticajem i aktivnostima države, pri čemu se mora voditi računa da način relativnog prožimanja državne i civilne sfere ne ugrozi autonomnost ove druge. Formiranje civilne sfere, isto tako, mora teći kao dvostrani protivtežni proces ograničavanja prava najmoćnijih grupa i slojeva i povećanje prava (kao šansi) najsiromašnijih i prikraćenih. Ali, to se mora sprovesti prema načelima *izonomije* (jednakopravnosti), a ne doslovne izometrije i ukidanja različitosti uvođenjem jednoličnosti (istosti), bez prethodnih opravdanja. Samo se tako mogu ispraviti prirodne ili nasleđene nejednakosti polova, rasa ili etničkih grupa, što je važan zadatak demokratske rekonstrukcije.

Slično tome, kako smo već naveli, participaciju u okviru demokratije autonomije valja shvatiti kao ovlašćenje, a ne kao obavezu, slobodu kao relativnu individualnu slobodu, korigovanu pravima drugih, a redistribuciju kao put stvaranja približnih šansi i ovlašćivanja na ličnu autonomiju i odgovornost svakog pojedinca. Najzad, Held ukazuje da

domeni participacije moraju biti ograničeni privatnom (intimnom) sferom, koja je zaštićeni i nepovredivi domen ličnog života, kojim se ne stvaraju štetne posledice za bilo koga izvan te sfere. Svi ovi momenti zahtevaju dalju i veoma pažljivu elaboraciju, kao važni elementi modela demokratije autonomije.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- C. B. Macpherson, *The Real World of Democracy*, Oxford University Press, 1966.
 D. Held, *Models of Democracy*, Polity Press, 1987.
 J. Đorđević, *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd, 1988.
 Lj. Tadić, *Nauka o politici*, Rad, Beograd, 1988.
 Ph. Green, *Retrieving Democracy*, Methuen, London, 1985.
 R. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, University of Chicago Press, Chicago, 1956.
 R. Dahl, *Democracy and Its Critics*, Yale University Press, 1989.
 S. M. Lipset, *Political Man*, Doubleday, New York, 1963.
 V. Vasović, *Demokratija i politika*, Radnička štampa, Beograd 1974.

DESPOTIZAM

Pojam. — Despotizmom se naziva oblik autokratskog političkog režima (despotija) u kojem nosilac vlasti vlada samovoljno i neograničeno, a nekada i arbitran i grub način postupanja sa nekim nad kim se ima pravna ili faktička vlast, tj. kontrola, pa se postupa despotski. Za takvog se danas kaže da je despot, ali u prošlosti je ta reč imala i druga značenja. Izraz potiče iz grčkog jezika, u kojem je *despotes* prvobitno označavao gospodara roba ili slugu. U Vizantiji, despot je bila titula careve braće i sinova, a od XIII veka titula upravnika neke vizantijske pokrajine, despotata. U grčko-pravoslavnoj crkvi vladika

ima titulu despota. Od 1402. titulu despota nose srpski vladari. Ipak, uobičajilo se pod despotizmom podrazumevati neograničenu, nasilničku, pravno neregulisanu, samovoljnu vlast, koja se često karakteriše i surovošću, ugnjetavanjem i zlostavljanjem potčinjenih. To je jedan oblik diktatorskih režima. Od apsolutizma se razlikuje odsustvom pravnih pravila i nepostojanjem čvrstog uređenja vojske, sudstva i policije, kakvo nalazimo kod apsolutizma. Despotizam karakterišu elementi i lične vlasti i najbliži je onom obliku koji su antički politički mislioci nazivali tiranidom, odnosno tiranijom.

Smisao razgovora. — Razgovor je susret dvojice (ili više) *slobodnih* ljudi koji hoće da razmene mišljenja o važnom *pitanju*, na koje daju *različite* odgovore, kako bi, u *ravnopravnim* uslovima, došli do *rešenja* kojim bi obojica (ili svi) bili zadovoljni.

Razgovor je u isto vreme *metoda analize* sebe i drugoga i *metoda delovanja* na sebe i drugoga (druge). Ono što dvojica u razgovoru razmenjuju, nisu samo misli nego čitavo duhovno iskustvo. Svako novo iskustvo širi pogled na svet obojice i vrši u njima tananu promenu. Razgovor kao susret ne treba vrednovati po sebi, već po *plodovima* koje daje: sukob se uklanja raspravom, naredba se zamenjuje savetom, protivnici se rastaju kao prijatelji. U razgovoru se susreću dva ili više bića doraslih za slobodu i istinu.

U razgovoru se radi o tome da učesnici otkriju i ono što im je u zajedničkom interesu, a ne samo u ličnom (isticanje razlika). U razgovor ulaze dvojica koji imaju što da predlože, a ne samo da ospore. Dok čovek iskreno razgovara s drugim čovekom, nijedan od njih ne može biti (posve) izvan istine. Razgovor je put da otkrijemo ne samo istinu nego i da nađemo sebe.

Onoga trena kada se zapoved vrhovnog sveštenikao ili naredba velikog vođe nije primila bez pogovora, otvorena je mogućnost za razgovor: razgovor je prvo narušavanje jednoglasnosti stada, prva neposlušnost

moćniku i prvi poticaj za stvaranje svesti o samom sebi, svesti o *ja* za razliku od *mi*.

Svaki odnos koji nije odnos razumevanja i saradnje jeste nasilje i prinuda. Biti spreman na razgovor znači odbaciti svaku pomisao na prinudu i nasilje. Herodot u svojoj *Istoriji* opominje: »Niko, naime, nije tako lud da pre izabere rat nego mir, jer u miru deca sahranjaju svoje očeve, a u ratu očevi decu«. Kad bi ljudi više razgovarali, manje bi se mučili i ubijali. Razgovor je najbolja politika: ne mora se uvek neki nesporazum rešavati preko nišana. Ne mora nikad. Nasilje je poricanje bilo kakvog smisla i vrednosti drugom čoveku. Razgovor je način da se ne porekne vrednost ljudskom biću. Ako nije uvek ljubazan, bar isključuje mržnju i nasilje. Kad nekog pre naglo osudite i odbacite, uskratili ste sebi mogućnost da ga razumete i da mu oprostite. Pružena ruka znak je odricanja od svoje premoći: levica i desnica služe istom životu!

Duro ŠUŠNJIĆ

LITERATURA

D. Šušnjić, *Govor ili razgovor — pitanje je sada!* Gledišta, 3—4, 1986.

G. Petrović, *Kritika čiste tolerancije*, Kulturni radnik, 4, 1978.

M. Buber, *Ja i Ti*, Vuk Karadžić, Beograd, 1977.

R. Wisser, *Odgovornost u mijeni vremena*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

DIKTATURA

Pojam. — Diktatura (lat. *dictatura*) označuje vladavinu jedne ličnosti ili grupe koja monopolizuje svu vlast u jednoj državi i vrši je bez ikakvih ograničenja. Pojam se oblikuje u antitezi prema pojmu demokratije. Ishodište mu je u okrilju grčko-rimske političke kulture. Sama reč »diktator« ima svoje ishodište u rimskom konstitucionalnom pravu i u svojoj prvobitnoj verziji, od III veka pre n. e. pa do pojave principata, označuje poseban tip institucija i ovlašćenja rimskih magistrata, sa ja-

sno naznačenim obimom i vremenom trajanja. Pojava »diktatora« u osnovi je bila odgovor na krizu republikanskih institucija. Otuda se ovaj prvi oblik posebnih ovlašćenja magistrata često u političkoj teoriji i ne označuje kao »čista diktatura« (F. Nojman), ili se ovoj pojmu ne daju negativna obeležja (K. Šmit). U ranom periodu rimske diktature uloga diktatora je privremena i protektivna; glavna mu je funkcija da, kako je pisao Makijaveli, očuva republikanske institucije i republikan-

sku slobodu. Diktator je bio imenovan iz reda konzula za period koji nije mogao biti duži od šest meseci i sa ograničenim ovlašćenjima da brani zemlju od spoljnih neprijatelja i spreči unutrašnje sukobe i raskole. Ograničenost i privremenost vlasti diktatora ogle- da se i u činjenici da su mu ovlašćenja prestajala i ranije, bilo zarad činjenice da su prestali razlozi zbog kojih je imenovan ili radi činjenice što je imenovanom licu prestao mandat na mestu konzula. Ograničenost njegovih ovlašćenja ogledala se i u nizu ograničenja koje je imao. Tako, diktator nema pravo da menja ustav; nema ovlašćenje da objavi rat; nema pravo da interveniše u civilnim poslovima; nema pravo da u toku svog mandata uvodi nove poreze ili neke druge fiokalne terete prema rimskim građanima. Vlast diktatora prostirala se izvan ovih, precizno naznačenih ograničenja. Obim diktatorovih ovlašćenja određen je pre svega činjenicom da je nadređen konzulima, da ni konzuli, niti građani, a ni tribunska vlast, nisu imali pravo na prigovor (*provocatio*) protiv vlasti diktatora. Zbog ovih svojih osobenosti i naročitog tipa delegirane vlasti, K. Šmit (Schmidt) ovaj rani oblik rimske diktature naziva »delegiranom diktaturom« i ne vrednuje ga kao tip negativnog političkog režima.

Rana rimska diktatura suočavala se sa ozbiljnim poteškoćama. Kratki mandat konzula (jedna godina) stvarao je ozbiljne poteškoće oko komandovanja u ratu; duži, pak, mandat bio je nesaglasan sa samom institucijom diktatora. Otuda, ovaj se tip rane diktature radikalno menja od vremena Suline i Cezarove diktature. Vlast *princepsa* je doživotna i ničim ograničena.

Grčka politička kultura ne poznaje pojam diktature, mada se za neke političke oblike može utvrditi da su bliski ovom tipu vladavine. Jedan takav tip Aristotel naziva *pambasilea*, utvrđujući da je tu »vlast jednog suverena u svim poslovima, ali sa istom vrstom moći, što je pleme ili polis ima u javnim pitanjima«. Drugi je tip *aísumnetieia*, koje se označuje kao »izborna forma tiranije« i smatra se glavnim tipom režima kod nehelenskih (varvarskih) naroda.

Pojam diktature, kao i drugi termini pomoću kojih se označavaju negativni politički

režimi, nema u političkoj teoriji uvek jasno i precizno značenje. Tako, Nojman (Neumann) utvrđuje »da ma kako izgledalo čudno, mi još uvek ne posedujemo sistematsku teoriju o diktaturi«. Ovaj pojam se često upotrebljava kao sinonim za pojmove *tiranija* i *despotija*. Savremena politička teorija naklonjenija je pojmu diktatura, ili još preciznije, ovim pojmom pokrivaju se svi oni politički oblici koji su se do XVIII veka označavali tradicionalnim kategorijama tiranije i despotije. U savremenoj, liberberski orijentisanoj teoriji, pojam tiranije koristi se u klasičnom značenju za označavanje najrazličitijih oblika »nekonstitucionalne prakse« i tip vladavine koji karakteriše odsustvo bilo kakvih ograničenja vladarskih ovlašćenja. Politički, pak, oblik despotije označuje se kao tip vladavine koji je primeren orijentalnim i poluorijentalnim političkim kulturama i koji se oslanja na principe »straha« (Monteskije) i »terora« (Vilfogel). U najopštijem značenju pojam diktature se koristi da bi se njime označile sve forme autokratske vlasti. U ovom značenju diktatura »pokriva« vrlo raznorodne političke oblike: od orijentalnih despotija, grčkih tiranija, rimske diktature, cezarističkih formi vladavine u srednjovekovnim gradovima, do formi postkonstitucionalne vladavine, diktature proletarijata itd. Ovo opšte značenje prati i široka lista različitih formi diktature. Tako se identifikuju »progresivne« i »regresivne« diktature, »totalitarne« i »autoritarne«; »revolucionarne« i »pravne«; »individualne« i »kolektivne«; »ustavne« i »neustavne«; »delegirane« i »suverene« (Rainer — Olaf Schultze, *Diktatur, Pipers Wörterbuch zur Politik*, Hrsg: Dieter Nohlen, Piper, München — Zürich, 1989).

U savremenoj političkoj teoriji, uprkos ovim nedoumicama, pojam diktature po pravilu označuje vlast pojedinca ili grupe do koje se došlo na nelegitiman način (državnim udarom itd.) ili, pak, na način da se narušava ona vrsta legitimacijskih procedura koja je stimulirana u ustavnim dokumentima (suspenzija nekih temeljnih ustavnih načela i sl.). Zakonita je težnja modernih diktatura da pokušavaju naknadno da pribave određenu legitimacijsku osnovu koja bi nadoknadila tip demokratske procedure, koja se prihvata kao

»minimalni uslov« legitimnosti. Otuda su ovi savremeni tipovi vladavine po pravilu praćeni formama organizovanog i nametnutog pristanka i elementima rudimentarne političke subjektivizacije naroda (plebiscitarna legitimnost).

Teorije. — Na sistematičan način, u političkoj teoriji pojam diktatura se uvodi u *Enciklopediji* Didroa (Diderot) i D'Alamberta (D'Alambert). Autor ove odrednice Ševalije Žokor (Chevalier de Jaucourt) situira diktaturu u prostor grčko-rimske tradicije. Teorijski, pojam se izjednačuje sa rimskom varijantom delegirane diktature. Kao empirijski primeri analiziraju se političke vladavine Sule, Cezara i Augustusa. Svi ovi tipovi vladavine označavaju se istovremeno kao negativni i despotski. U gotovo istom značenju ovaj pojam se identifikuje u nemačkom *Univerzalnom leksikonu* (urednik Zedler) kao tip političkog režima u kome vladar ima neograničenu vlast. Uz pojam *dictatura publica* uvodi se i pojam suvereniteta kao njeno bitno svojstvo. »Moć diktatora bila je zaceo kraljevska. On je vladao kao jedini suveren... Sula je prvo prigrabio vlast, a zatim se proglasio stalnim diktatorom. Sulin primer sledio je Julije Cezar time što je svoju vlast učinio još rđavijom. On je sebe istovremeno proglasio trajnim diktatorom, upravljajem grada (*Bürgermeister*) i prefektom« (Zedler, *Universallexikon*, prema *Geschitliche Grunbegriffe*, Stuttgart, 1976). U starijoj nemačkoj literaturi diktatura se označuje kao »apsolutna vlast« (Bluntschli, 1862), a kod nekih autora (Scheindenmantel, 1793) kao posebna forma despotije.

Nikolo Makijaveli (Machiavelli) posvećuje diktaturi 34. glavu *Rasprava (Discourses)*. Osnovna pretenzija Makijavelija je da odbrani rimsku diktaturu i opovrgne stanovište da je »diktatura u Rimu vodila u tiraniju«. U Rimu je konzul opreman diktatorskim ovlašćenjima, uz reči: »Vidi šta možeš učiniti, a da ne šteti republici«. To je i razlog da Makijaveli ima pozitivan stav prema ranoj rimskoj diktaturi. Osnovna Makijavelijeva argumentacija, kojom se brani diktatura, jeste sledeća: diktatorska vlast činila je dobro, a ne štetu rimskoj republici; to je skup ovlašćenja koja građani nisu na konzule delegirali dobrovo-

ljno, već zbog teških prilika građanskog života. Diktatura, otuda, i nije ništa drugo nego zaštita slobode u rđavim prilikama (N. Machiavelli, *The Discourses*, Pelican Books, Middlesex, 1976, str. 193—196). Ž. Boden (J. Bodin) u šsetoj glavi *Republike* uvodi u razmatranje pojam diktature. »Diktatura« služi Bodenu kao teorijski oslonac za izvođenje pojma suvereniteta. Bodenovo stanovište je da su ova dva pojma nespojiva. Bodenov pojam diktature u osnovi je izveden na osnovu rimskog iskustva delegirane i ograničene diktature. Za razliku od diktature koja je ograničena, suverenitet označuje »apsolutnu i trajnu moć«. Drugo važno metodičko uporište kod Bodena je rasprava o odnosu različitih tipova monarhije i tiranije. Najlošiji tip monarhije je »vazalna monarhija«. Ona nastaje osvajanjem i silom, rđava je i neograničena vladavina. No, zapaža Boden, vazalna monarhija ipak nije tiranski oblik vladavine. Tiranija je vladavina u kojoj vladar uzima više moći nego što ima prava i vlada u skladu sa svojim interesima. Monarh je uvek »pravičan vladar«, a podaništvo prema njemu utemeljeno je na zakonima »boga i pravde«. Boden kao primere tiranske vladavine analizira političku vladavinu (diktaturu) Sule i Julija Cezara.

I Ruso (Rousseau) ostaje u okviru klasičnih argumenata o diktaturi. Ruso je označuje kao tip vlasti u kojoj je suspendovana zakonodavna vlast. Diktatura se shvata u značenju koje je blisko rimskom pojmu delegirane diktature, a ovlašćenja koja su ograničena i privremena delegiraju se u posebnim okolnostima. Ruso pravi razliku između diktature i tiranije, premda za obe političke forme utvrđuje jedno zajedničko obeležje: diktatura i tiranija oblici su vladavine u kojima se razara javna sloboda.

U političkoj teoriji XVI i XVII veka pojam diktature koristi se, uglavnom, da bi se označila apsolutna i neograničena vlast. Tako Lajbnic (Leibniz) govori o »trojnom diktatoru« kao »apsolutnom monarhu«. Slično značenje nalazimo i kod Herdera (Herder).

Monteskje (Montesquieu) u svojim analizama negativnih političkih režima ne raspravlja posebno o diktaturi. Glavna forma

negativnog političkog režima je despotija. U nekoliko napomena Monteskeje pojam diktature koristi u tradicionalnom rimskom smislu pa tako rimske diktatore uzima kao *inkvizitore države (inquisiteurs d'Etat)*. U periodu nakon raspada »starog režima« i revolucije od 1848. godine, središnji problem političke teorije su »postkonstitucionalni režimi« koji se označavaju kao posebna vrsta diktature. Pojava Robespjera, Kromvela i Napoleona podstakla je teoriju o političkim formama u kojima se prepliću autoritarna politička tehnologija i plebiscitarna politička podrška. Tako se Robespjerova vlast upoređuje sa klasičnim diktaturama Kataline, Sule i Cezara, a sam Robespjer se obeležava kao »plebiscitarni diktator«. U upotrebi su i drugi pojmovi, kao »republikanska despotija«, »republikanska diktatura«, »bonapartizam«, »demokratska despotija« itd. U političkoj teoriji se ova forma (cezarizam) određuje kao jedna od dve najvažnije forme diktature. Druga, glavna moderna forma diktature označuje se kao totalitarna diktatura.

Forma. — Cezarizam i totalitarna diktatura osnovne su forme savremene diktature. Bitna karakteristika *cezarizma* je naglašena personalizacija vlasti, po pravilu jednoga čoveka. U odnosu na ostale forme negativnih političkih režima, razlikuje se težnjom političkih vlastodržaca, da u osnovi autoritarnoj i diktatorskoj tehnologiji političke vlasti pribavi rudimentarno-demokratsku (plebiscitarnu) formu legitimizacije. Cezaristički tip vladavine počiva na principu protekcije i paternalističkoj osnovi političke obligacije. Javlja se u prilikama naglašene politizacije masa i pretpostavlja posebnu egalitarnu formulu koja probuđenim masama daje iluziju učesća u »velikim političkim događajima«. Po pravilu se iz koncepta radikalne demokratije i radikalne participacije krije autoritarna vlast jednog čoveka. Elementi političke demagogije i harizmatičke vlasti uvek su prisutni u ovom tipu vladavine. Cezaristička vladavina se opire institucionalizaciji političke vlasti. Otuda je cezarizam nestabilna vladavina, a cezar nesiguran vladar. Najčešći je način uspostavljanja cezarizma »duh osvajanja i uzurpacije« (Konstan). Otuda, »dovoljan je samo jedan poraz, da se vlast cezara razori«. Cezarizam razara

sve asocijativne grupe i institucije za političko posredovanje. Naglasak je na neposredovanom odnosu vladara i naroda. »Samo sam ja predstavnik naroda, a tron nije ništa drugo do stolica presvučena platnom« govorio je Napoleon. Otuda se iza kvazidemokratske (plebiscitarne) legitimnosti, kako je upozoravao Trajčke (Treitschke), uvek pomalaju gola sila i teror. Cezarizam je uvek u bitnom odnosu sa stanjem korumpiranog društva, sa niskim nivoom njegovog političkog života i degradirajućim karakterom i moralnim padom naroda. Ovaj tip vlasti počiva na razorenem ili slabom civilnom društvu. »Sve snage civilnog društva kleče pred kundakom«, pisao je Marks u *Osamnaestom briteru Luja Bonaparte*. Otuda, kako je pisao Tokvil, cezarizam je najteži oblik »kvarenja i korumpiranja slobode«, a Cezar je »osvetnik nedela jednog korumpiranog naroda«.

Drugi osnovni oblik moderne diktature jeste *totalitarna diktatura*. Rdavo političko iskustvo savremenih diktatura (fašizam, staljinizam) produkovalo je obimnu literaturu o ovom tipu vladavine. Najznačajnije izdanke ove teorije čine radovi F. Nojmana, K. Fridriha (C. Friedrich) i H. Arent (Arendt). U ovim teorijama totalitarna i moderna diktatura shvata se kao najrepresivniji tip političke vladavine. Premda u sebi sadrži elemente klasičnih formi diktature, pa i elemente cezarističke vladavine (*Führerdemokratie*), totalitarna diktatura poseban je tip vladavine. Njena je posebnost i opasnost u sve složenijim i savršenijim formama političke represije. Totalitarna diktatura, po pravilu, delo je onih socijalnih i političkih pokreta u kojima je na delu jedna antikonstitucionalna praksa i antidemokratski politički pokreti i elite. Bitno obeležje ovog tipa režima jeste da se obavlja specifična transformacija pravne države i vladavine prava u policijsku državu. Razaranje minimalnih temelja pravne dražve praćeno je, po pravilu, ukidanjem osnovnih civilnih prava, pravnom nesigurnošću i ugroženim slobodama čoveka. Totalitarnu diktaturu prati »monopolizacija državne moći«. U njoj se razaraju i horizontalna i vertikalna podela vlasti. U totalitarnim diktaturama nema prostora za klasičnu separaciju moći. Ona razara sve one principe koji bi mogli da unesu elemente

pluralizacije i difuzije političke moći. Politička infrastruktura nosi, po pravilu, »fasadna obeležja«. Princip federalizma supstituiše se »fasadnim federalizmom« (Fridrih), politički pluralizam simuliranim pluralizmom itd. Glavno obeležje totalitarnih diktatura je postojanje jedne državne partije. Partijska država i državna partija uzajamno su povezane. Partija je u ovom tipu vladavine glavna okosnica nove političke tehnologije; ona čini glavni instrument pomoću kojeg se obavlja socijalna i politička kontrola civilnog društva i obezbeđuje političkom sistemu neophodan stepen kvazilegitimnosti. Ova potreba za posebnim tipom kvazilegitimnosti bitno je svojstvo modernih diktatora. Politička partija se u ovom procesu javlja u dvostrukoj funkciji: s druge strane, partija je forma preko koje se kontroliše automatizovano civilno društvo i supstituišu njegove ključne funkcije, pre svega legitimacijska funkcija. Bitna karakteristika ovog tipa vladavine jeste kontrola i razaranje autonomnih enklava civilnog društva (partije, sindikati, univerzitet, nezavisna javnost, crkva itd.) i, u krajnjoj instanci, njihovo ukidanje. Minimalna granica između civilnog društva i države nestaje, a različiti tipovi autonomija supstituišu se totalnom politizacijom, reifikacijom, nametnutim potrebama i organizovanim konsenzusom. »Gde god je došao do moći, totalitarizam je razvio potpuno nove političke institucije i razorio pravne, društvene i političke tradicije zemlje« (Hannah Arendt, *Totalitarianism*, A Harvest Book, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London, 1968, str. 158). K. Fridrih utvrđuje da su glavne forme pomoću kojih se vrši kontrola civilnog društva sledeće: (a) sistem nomenklature; (b) atomizacija i izolacija individua; (c) razaranje svih formi

posredovanja preko kojih se društvo brani od nekontrolisane i arbitrarne političke vlasti; (d) transformacija kulture u propagandu itd. Mada se, kako studije totalitarizma pokazuju, ovi režimi služe različitim manipulativnim i kvazi legitimacijskim tehnikama, teror ostaje poslednje pribežište ovoga tipa političke vlasti.

Diktatura proletarijata. — Diktatura proletarijata je pojam koji je u marksističku teoriju uveo Marks u *Kritici Gotskog programa* i u jednom nizu svojih manjih radova. U Marksovoj interpretaciji, ovaj pojam obuhvata klasnu suštinu političkog sistema socijalizma, takav tip političke vlasti u kome dominiraju interesi proletarijata. Marks i Engels su, prihvatajući taj koncept, njime označili Parisku komunu, oslojenu na delegatske, komunalne i participativne političke forme, kao obrazac diktature proletarijata. Ovaj pojam prihvaćen je i u ruskom boljševičkom pokretu, označavajući osobiti tip »samovlasti« avangarde (komunista) »u ime« proletarijata. Već u Lenjinovoj varijanti, ovaj koncept eliminiše pojam (civilnog) društva i ističe nasilje (ugnjjetavanje ugnjetača) kao njegovu bitnu oznaku. U istoriji političkih režima »realnog socijalizma«, »konstrukcijski značaj« diktature proletarijata bio je veliki.

Milan PODUNAVAC

LITERATURA

- C. Friedrich and Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Praeger, New York, London, 1961.
 F. Neuman, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974.
 H. Arendt, *Totalitarianism*, A. Harvest Book, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London, 1968.

DOGMATIZAM

Pojam. — U svakodnevnom govoru pod dogmatizmom se podrazumeva nekritičko prihvatanje nekog učenja kao istinitog ili ispravnog na osnovu vere u autoritet. U tom smislu, najveći deo naše aktivnosti je dogmatičan. U svakodnevnom životu polazimo od

pravila prihvaćenih na osnovu autoriteta tradicije i običaja zajednice, ne podvrgavajući ih sudu razuma.

U nešto strožoj i vrednosno negativnoj konotaciji, koja ima izvor u prosvetiteljskoj tradiciji, pojam *dogmatizam* označuje ne

DRUŠTVO

Pojam. — Društvo podrazumeva najširu, najstroženiju i osnovnu ljudsku zajednicu koja nastaje i razvija se na određenom istorijskom stupnju reprodukcije zajedničkog života ljudi. Po Marksu, društvo je istorijski produkt uzajamne delatnosti ljudi, koji nužno nastaje iz stanja materijalnog, proizvodnih snaga ljudi i odgovarajućih oblika raspodele, razmene i potrošnje, uz koje idu odgovarajući oblici društvene (klasne, staleške) strukture, porodice (»reprodukcije živog života«), društvenog uređenja i duhovnog života (kulture) itd. Ž. Gurvič (Gurvich) društvo shvata kao pluralnu i empirijsku, dinamičnu celinu strukturisanih i nestrukturisanih pojava i odnosa među ljudima, koja obuhvata više različitih slojeva ili nivoa (vidova društvene stvarnosti), od geografske i demografske (ljudske) osnove, do materijalnih snaga i do kolektivnih duhovnih i kulturnih ideja i vrednosti. U odnosu na državu, naciju i druge srodne strukturne tvorevine unutar društva, društvo je temeljna zajednica, koja se javlja kao određujuća struktura u odnosu na ove svoje »istorijske forme«, koje se zajedno s društvom i u njemu menjaju, tvoreći različite oblike društvenog života. Postoje društva bez nacije ili države, ali nema nacija i država bez odgovarajuće temeljne životne ljudske zajednice, bez društva.

Pored strukture, kad govorimo o društvu u sociološkom smislu, na umu imamo sve vrste čovekovih smislenih delovanja i sva povezivanja tih delovanja, iz čega nastaju posledice, pa i organizacije i institucije. Možda će početna slika o tome šta čini društvo biti jasnija ako kažemo da u sociološkoj terminologiji nema smisla govoriti o »privredi i društvu«, »politici i društvu« kao paralelnim pojavama, jer i privredu, i politiku, i druge relativno izdvojene sfere društvenih procesa i institucionalizacije društvenog života koje se smatraju izdvojenim i predmeti su posebnog proučavanja pojedinih disciplina smatramo delovima društva. To čak važi i za kulturu koja je takođe deo društva, mada ona ponajviše

ima — među društvenim pojavama — svojih specifičnosti zbog svog duhovnog sadržaja.

Sve to upućuje nas na zaključak da je društvo istorijska tvorevina koja ima svoje osobenosti i svoje granice u odnosu na druge pojave. Međutim, odmah pada u oči da među istorijski pojmljenim društvima postoje velike razlike. Tako, postoje razlike u broju članova: postoje društva sa nekoliko desetina članova i postoje ona sa više od jedne milijarde. Postoje društva u kojima su starci najcenjeniji i najautoritativniji članovi i postoje društva u kojima se stare osobe ostavljaju da umru, žive zakopavaju ili ubijaju. Postoje društva u kojima je dozvoljen samo monogamni brak i ona u kojima je poligamija čest i poželjan slučaj. Stoga se može reći da se sociološki problem društva sastoji u određivanju njegove specifičnosti (određivanje pojma društva), objašnjenju razlika među društvima, objašnjenju njihove strukture (određivanje sastava društva i odnosa među njegovim sastavnim delovima) i u objašnjenju kretanja i menjanja društva.

Pristupi poimanju društva. — Pojam ljudskog društva kao sociološki pojam razvio se pod uticajem nekoliko intelektualnih struja koje su delom dale trajan doprinos njegovom uobličavanju, a delom ostale kao jednostrano shvatanje koje je prisutno i danas.

(1) Sve do pojave moderne građanske klase i njene misli o društvu nije se jasno razlikovao pojam društva od pojma države. Stari Grci, koji su znali veoma mnogo o determinizmu pojava u društvu, zastali su upravo u određivanju pojma društva. Aristotel govori o čoveku kao *zoon politikonu*, hoteći pri tom da istakne da čoveka, kao jedinstvenu i posebnu vrstu živih bića, od životinja izdvaja učešće u političkom odlučivanju kao sferi gde čovek ostvaruje svoju slobodu (za razliku od ekonomije kao sfere nužde, uslovljene materijalnim potrebama i retkošću materijalnih dobara). Međutim, do pojma društva stari Grci, ipak, nisu došli. Oni su, dakle, upotrebljavali termin *polis* kao oznaku za državu, za političku zajednicu.

U kasnije doprinose stvaranju pojma društva treba ubrojati pojam »građanskog« (»civilnog«) društva kao nečeg različitog od države od strane ranih građanskih filozofa i ekonomista, posebno od strane A. Fergusona (1723—1816). Pre toga, T. Hobs (Hobbes, 1588—1679) isticao je da suštinu građanskog društva čine ugovorni odnosi u kojima se čovek rukovodi egoističkim motivima, a vek kasnije škotski ekonomista A. Ferguson razmenu shvata kao suštinu društvenih odnosa. Za nastanak sociološkog pojma društva od značaja je i ideja o »ratu svih protiv sviju« kao opštem obeležju društvenih odnosa (T. Hobs), za šta se vezuju ideje o potrebi društvenih institucija koje će krotiti takvu čovekovu narav i utilitarističko shvatanje da su realni samo individualni interesi, o čemu govori DŽ. Bentam (J. Bentham, engleski ekonomista, 1748—1832).

Van filozofskih i naučnih tokova, od značaja za nastanak liberalnog shvatanja društva jeste i protestantska misao koja je naglašavala da pojedinac sam stupa u kontakt sa bogom, bez posredovanja crkvenih institucija i sveštenstva. Tu je, dakle, prisutan nagoveštaj jednog individualističkog shvatanja društva, približno u isto vreme — početak kapitalizma — kao i gore pomenuti mislioci.

Ova shvatanja su uglavnom na tragu *nominalističkog (individualističkog) poimanja društva*. U takvom shvatanju se pretpostavlja da je društvo samo skup pojedinaca i njihovih uzajamnih delovanja, a eventualno i pojedinačnih povezanosti. Prema tome, po nominalističkom shvatanju, u jednoj učionici postoje samo učenici i nastavnik, sa svojim motivima, znanjima i drugim pokretačima njihovih individualnih delatnosti, što eventualno vodi uočavanju međudelovanja, ali se ne vidi da je sve to deo jedne institucije, koja je vezana pravilima i koja ima objektivni karakter u odnosu na njene pripadnike, pa i druge ljude. U širem smislu, takvo shvatanje se proteže ne samo na parcijalne društvene grupe već i na (globalno) društvo u celini.

Kad se misao o društvu naučno uobličila u sociologiji, nominalističko stanovište je postalo razvijenije i zastupao ga je veći broj sociologa, pre svega onih iz reda

individualnopsihološke teorije i formalne sociologije. Takvo se stanovište zastupa neretko i u psihologiji samoj. Američki savremeni psiholog G. Olport (Allport) čak smatra da su pojmovi društvene grupe i društvene ustanove lažni, da takva stvarnost ne postoji. Prema tome, ne bi postojale ni društvene zakonitosti, zakonitosti društvenog života kao takvog, već postoje samo pokretači individualnog ponašanja, biološke ili/i psihološke prirode.

Na taj način dolazi se, u suštini, do shvatanja o tome da čovek prethodi društvu, barem logički, ako ne i genetički. To je, međutim, sasvim pogrešno, jer pojedinac van društva ne postoji (osim kao patološki ili barem devijantan slučaj), pa je i osamljenost društvena pojava. Dalje od toga, nominalizam zanemaruje specifičnost društvene stvarnosti kao vrste objektivne stvarnosti, postojanje njegovih specifičnih zakonitosti (o čemu ima više reči pod naslovom *Društveni determinizam* i dalje u ovom odeljku).

(2) Nasuprot tome, društvena stvarnost i naročito društvo kao celina shvatali su se neretko, naročito u graničnim saznavnim područjima kakva je filozofija istorije, kao nešto nadređeno čoveku pojedincu, mnogo moćnije od njega. Takvo stanovište išlo je dotle da se shvata da je društvo deo objektivne stvarnosti koji egzistira sasvim nezavisno od ljudi i van njih.

Dakle, društvo je pre pojedinaca, van njih i iznad njih.

U ideološkom pogledu, takvo stanovište najčešće se sreće kod konzervativaca, kao što su francuski legitimisti de Mestr (de Maistre) i de Bonal (de Bonald) iz početka prošlog veka i engleski konzervativac E. Berk (Burke). Takvo stanovište, u posebnoj varijanti, zastupa se u nemačkoj istorijskopravnoj školi (ideja o narodnom duhu odn. duši). Svoj naučni vid i razradu takvo stanovište, koje se naziva *realističkim* (društvo — stvar; latinski *res* — stvar), dobilo je kod Dirkema i kasnije u savremenom sociološkom funkcionalizmu. Na tom tragu bio je i Hegel, koji je porodicu smatrao tezom, građansko društvo antitezom, a državu sintezom, umnim prevazilaženjem jednostranosti i suprotnosti u društvenom životu.

Klasični konzervativni pisci su idejom o primatu i nadređenosti društva osporavali postavku da je čovek subjekt, suveren i jednak s drugim ljudima, i da može racionalno uređivati odnose u društvu i upravljati njima, što su tvrdili ideolozi Francuske revolucije i njeni prosvetiteljski filozofski preteče, posebno Ž.Ž. Ruso (J.J. Rousseau). Stoga konzervativni mislioci zastupaju gledište da je društvo nadređeno čoveku kao sila višeg reda, da je to objektivna zakonitost bez koje nema organizovanog društvenog života. Ideja da pojedinci mogu menjati, po volji, društveno uređenje ocenjuje se od francuskih legitimista kao »ludost« koja mora završiti u bezakonju, dezorganizaciji i raspadu društva. Jedini mogući način uređivanja društvenih odnosa jeste da se pojedinci povinuju celini društva, koja se izražava kroz monarhovu vlast koja je — kao i društvo u celini — božanskog porekla.

Dirkem je, dakako, racionalnije, i u terminima sociologije, a ne političke filozofije obrazlagao isto stanovište. Pa ipak, ni kod njega to stanovište, u suštini, nije mnogo drugačije. Suština društva jeste, po njemu, u kolektivnim predstavama (kolektivna svest) i društvenim ustanovama koje imaju objektivnu egzistenciju, nastaju i razvijaju se nezavisno od pojedinaca, njihove volje i htenja. Poseban značaj u svemu tome pridavao je religiji čija je, navodno skrivena suština u obožavanju društva. Bez obzira na to što članovi društva toga nisu svesni, kad oni vrše obrede, kad obožavaju određena bića, smatrajući ih svetim, oni, u stvari, izražavaju svoju privrženost društvu. (to je jedina realna sila moćnija od pojedinaca) i jačaju povezanost i koheziju društva.

Sociološki realizam vidi društvo kao sistem objektivnih zakonitosti posebnog reda ili kao »mahnito biće« podložno stihiji, ali u svakom slučaju kao stvarnost u kojoj pojedinac ne može biti ništa drugo do podređeni akter, a nikako ličnost i subjekt društva i istorije. Naprotiv, najčešće se smatra da društvo oblikuje, »mesi« pojedinca iz »nediferencirane materije« koja nije ništa bez tog uticaja, ili (to društvo čini u odnosu na pojedinca) iz biološke, egoističke i agresivne osnove koju tre-

ba ukrotiti. Na toj podlozi može se doći do shvatanja o socijalnoj inženjeriji, o mogućnosti manipulisanja ne samo ljudima već i društvenim razvojem. Takvo stanovište nema, stoga, ničeg zajedničkog sa Marksovom idejom o mogućnosti slobodne asocijacije ljudi i transparentnim odnosima među ljudima.

(3) U vezi sa pitanjem odnosa pojedinca i društva, istina o društvu kao vidu stvarnosti jeste u jednoj složenoj slici koja ne zanemaruje veze ni razlike i odvojenosti između društva i prirode i društva i pojedinca. Osnove takvog stanovišta nalazimo kod Marksa.

Polazište u razumevanju društva može činiti društvena veza među delovanjima pojedinaca koja se uobičajeno naziva društvenom pojavom ili društvenim odnosom. To može biti pojedinačno smislaono delovanje naučeno u društvu i od značaja za njega, ili pojava koja vidljivo zahvata više subjekata, kao što je neformalan susret poznanika ili stvaranje novog poznanstva, ali i delovanje i povezivanje unutar neke šire zajednice ili organizacije. Taj društveni odnos pojavljuje se pojedincu u mnogim slučajevima kao objektivni, jer ga on zatiče u društvenim ustanovama (odnosi u porodici, u fabrici, u naselju, u državi). Čovek uvek zatiče taj odnos i doživljava ga kao objektivni i najčešće opredmećen, uprkos tome što je on od ljudi stvoren i u stvari samo rezultat povezanih ljudskih delovanja.

Društvo u objektivnom smislu. Opšta obeležja društva. — Objektivni činioци od kojih zavisi društveni odnos među ljudima su objektivni uslovi života čoveka uopšte u okvirima datog društvenog oblika i zakonitosti koje u njemu vladaju. Svesnom čovekovom aktivnošću posredovano je povezivanje ogromnog broja nosilaca te aktivnosti, ali ukupni rezultati tog svesnog delovanja nisu bili potčinjeni čovekovj svesti, već su zadobijali sopstvene zakonitosti, tj. društvo se u svom kretanju pojavljivalo kao opredmećeno, a samo kretanje odvijalo se tek delimično u skladu s namerama i težnjama ljudi.

Marks je pokazao da je društveno kretanje prvenstveno rezultat razrešenja sukoba među društvenim činioциma. Do tog sukoba dolazi

usled neravnomernosti u razvoju tih činilaca, a posebno između proizvodnih snaga (oličenih prvenstveno u stupnju razvoja sredstava za proizvodnju i društvene podele rada) i društvenih odnosa (opredmećenih u društvenoj institucionalizaciji koja teži okamenjenju). Pored toga, kretanju i menjaju društva doprinosi kumulacija u razvoju saznanja i u razvoju društva uopšte, na šta naročito ukazuju evolucionističke struje u sociologiji.

Iz već rečenog proizlazi da je u društvu *stanovništvo*, kao skup pojedinaca koji živi u geografskoj blizini — bitan element — pa se može govoriti čak i o tome da su društvo i stanovništvo različiti načini posmatranja iste pojave. Problem se može precizirati odredbom da je stanovništvo ljudski supstrat društva. Sastav društva je promenljiv s obzirom na taj personalni supstrat: pojedinci i generacije se smenjuju. Stanovništvo je, svakako bitan deterministički činilac u društvu, mada ni ono samo nije nezavisan činilac. Povećanje stanovništva neposredno je povezano sa razvojem podele rada, a te dve pojave uzajamno se podstiču i uslovljavaju.

Ljudsku istoriju prati stalan, mada neravnomeran rast obima i gustine stanovništva. O značaju i prirodi stanovništva kao društvenog činioca postoje različita mišljenja. Demografski činilac kao deterministički naročito ističe Maltusova (Th. Malthus, 1766—1834) teorija, po kojoj stanovništvo raste brže od proizvodnje i raspoložive hrane, što neminovno vodi u krizu (u odnosu na šta je on predlagao danas sasvim prevaziđene načine razmišljanja). Nasuprot njemu, Marks je smatrao da kriza postaje sve relativnija u uslovi- ma stvaranja tzv. svetskog društva i međunarodnih integracija različitih vrsta.

Celovitost društva, koja znači samodovoljnost, ne znači da elementi društva (delovanja, procesi, odnosi) nisu u stvarnosti izdvojeni, da ih tek naučnik razdvaja svojom analitičkom delatnošću. Dalje, valja reći da ako je društvo celina, to ne znači da je ta celina organska, beskonfliktna, da ne postoje snage koje konstantno razdiru društvo (tokom većeg dela ljudske istorije). Stoga Lukač

(G. Lukacs, 1885—1971) govori o društvu kao »konkretno-istorijskom totalitetu« kao celini bremenitoj protivrečnostima. Tu treba razlikovati dve važne dimenzije društvenog života: s jedne strane, suočavamo se s tim da je društvo sistem, da mora funkcionisati u zadovoljavanju potreba ljudi, iz čega proizlazi i institucionalizacija društvenih odnosa (pojava društvenih ustanova). Kao sistem, društvo nikad nije savršeno kao što je sistem životinjskog organizma ili kao mehanički sistem kod mašine. S druge strane, ljudsko društvo sadrži uvek prikrivene ili vidljive suprotnosti koje proizlaze iz neravnomernosti u razvoju njegovih delova i nesposobnosti konkretnog društva da zadovoljava rastuće potrebe ljudi. Postoje razdoblja kad dominira jedna i kad dominira druga od tih dimenzija (po Sen-Simonu nazvane *organske* i *kritičke* faze u razvoju društva).

Ljudsko društvo je, takođe, skoro bez izuzetka, *organizovano*. To znači da se u njemu izdvajaju i osamostaljuju delovi, pogotovo u smislu grupa i institucija koje su specijalizovane za određene delatnosti. Tako u svakom društvu postoji porodica, izdvojeni su obredni procesi koji se, opet, razlikuju od ekonomskih. Da pomenemo i neka od obeležja društva koja se tiču određenog načina proizvodnje društvenog života: to su — pored prirodnih uslova — nivo razvoja društvene podele rada, stupanj razvoja sredstava za proizvodnju, organizacija društva, posebno svojinski odnosi u njemu.

Društveno delovanje. — Najčešće se u sociologiji društveno delovanje i društvena pojava shvataju kao polazne kategorije ili kao »osnovne čestice društva«. U sociologiji se svojevremeno vodila rasprava o tome da li je osnovna čestica društva delovanje (akcija) ili pojava (činjenica). Pod delovanjem u sociološkom smislu podrazumeva se smisaono, (ciljno motivisano), usmereno na zadovoljavanje potreba, interesa i vrednosti, određeno ponašanje čoveka (za razliku od njegovog nesvesnog, fiziološkog i biološkog delovanja), što proizvodi određene posledice. Ostvarivanje tih posledica uvek pretpostavlja povezivanje s drugim ljudima. Te posledice ne moraju biti i često nisu u

skladu sa namerama učesnika, već su rezultat njihovog kompromisa sa okolnostima koje u povezivanju sa čovekovim delovanjem dovode do neočekivanih ishoda. Čoveku kao aktivnom, duhovnom biću, biću prakse svesno društveno delovanje svojstveno je i imanentno (njegova unutrašnja karakteristika) iako se ostvaruje u zajednici s drugim ljudima i kao odgovor na situaciju koja je objektivne, društvene prirode.

Za razliku od ovog shvatanja, prof. Radomir Lukić smatrao je da je osnovna čestica društvenog života društvena pojava koja nastaje povezivanjem ljudskih delovanja. Bez tog povezivanja ostaje se na terenu individualnih pojava i tek povezivanje među subjektima omogućuje stvaranje društvenih posledica. Po njemu, postoje dve vrste tih pojava: *društveni procesi* koji su jednostavni, pokretljivi i često kratkotrajni, i *društvene tvorevine* koje su stabilizovane, složenije i predstavljaju »kristalizaciju« samih procesa koji udruženi gube svoju samostalnost.

Ta rasprava donekle je formalistička, jer je i društveno delovanje usmereno na povezivanje i po pravilu dovodi do njega, tako da je stvarna razlika između delovanja i pojave više formalna nego suštinska.

Konstitutivni elementi društva. — U korenu društva su, dakle, društveno delovanje, odnosno društvene pojave. Ali, to je tako tek ako tražimo osnovnu česticu društvenog života — kao u fizici ili hemiji — što ipak nije dovoljno za određenje društva. Nije dovoljno ni reći da je društvo vrsta društvene grupe, da ima svojstva društvene grupe, jer društvo kao sociološki pojam, u svom punom značenju, pretpostavlja još neke bitne odrednice. Te odrednice treba tražiti, pre svega, u odnosu društva sa *prirodom* i *pojedincem*, a u izvesnom smislu i sa *kulturom* (mada se ova poslednja može smatrati delom društva, ali i ako je posmatramo tako, opet nalazimo da je ona konstitutivna za pojam društva).

Odnos između čoveka i društva već smo ocrtili, istakavši osnovna stanovišta o tome. To znači da smo došli do zaključka da je društvo proizvod udružene delatnosti (delovanja) ljudi, ali da je zadobilo vlastitu egzistenciju i samostalnost.

Odnos prema prirodi, takođe, otvara neke dileme. Tako evolucionizam i funkcionalizam stoje na stanovištu da društvo potpada pod neke pravilnosti svojstvene za živu prirodu. Druge teorije govore o odlučujućem uticaju prirodnih i geografskih uslova na razvoj društva. Povodom ovih dilema i mišljenja, odnos između ljudskog društva mogao bi se, ukratko, svesti na sledeće opšte relacije:

(1) Ljudsko društvo je nastalo iz prirode, čovekovim delovanjem na prirodu i njenom preradom, pa je unutar prirodne sredine čovek kao društveno biće i dalje podložan nekim prirodnim zakonitostima, iako uspeva da delimično njima upravlja i manipuliše. Ne treba gubiti iz vida da ljudsko društvo, u svemu tome, nije centar svemira i da i među životinjama postoje vrste koje žive u zajednicama, ili »društva«, koje podsećaju na ljudsko društvo, i u kojima ima, »međudelovanja«. Štaviše, neke od tih životinjskih zajednica prevazilaze ljudsko društvo u biološki determinisanom nivou saradnje i usklađenosti delovanja (mravi, pčele). Život bioloških vrsta u zajednicama može se objasniti time što se te vrste tim putem uspešnije prilagođavaju spoljašnjoj sredini i povećavaju svoje izgled na preživljavanje. Čovekov život u zajednici, pak, ne može se svesti na takvo (revolucionističko) objašnjenje, kao što ni njegovo delovanje u odnosu na druge ljude ne može da se svede na refleksne i instinktivne radnje kakve srećemo kod životinja. Pa ipak, i čovekovo delovanje je znatnim delom genetski određeno.

(2) Društvo je delimično izdvojeni i osamostaljeni deo prirode. Stvorivši društvo, čovek je stvorio tvorevinu koju od prirode dele neke osnovne razlike:

(a) *Svesna aktivnost.* Čovekovo delovanje nije (znatnim delom) opredeljeno prirodnim refleksima i instinktima, već svesću, tj. ono je ciljno, svrsishodno. Čovek unapred zamisli proizvod svoje delatnosti, efekte koje želi postići i podešava svoje radnje tom cilju, shvatajući, jednim delom, barem neposredne uzročno-posledične veze svoga delovanja.

Time se, naravno, ne poriče postojanje anomalije, pa i stihije u organizaciji ljudskog društva i istoriji koje proizlaze iz karaktera

povezivanja svih društvenih procesa u celinu, a kojima se ne vlada. Tipičan slučaj jeste klasično tržište sa zakonitim pojavama hiperprodukcije koje nisu rezultat namera učesnika. Takvih primera u istoriji ima toliko mnogo da se govori o tome da se događaji zbivaju »iza leđa« aktera.

(b) *Kultura* kao ukupnost duhovnih tvorevina koja stvara posebnu vrstu sredine u kojoj čovek živi, tako da on posredstvom nje doživljava i prirodu i društvo. Ona pruža smisao i značenja čoveku. On uz pomoć kulture komunicira, ona ima i kognitivne, aksiološke i normativne dimenzije u društvu. Pored ovih radikalnih razlika u odnosu na prirodu, ljudsko društvo, u sociološkom smislu, obeležavaju i sledeća specifična svojstva:

(c) Čak i kad je reč o nomadskim društvima, društvo je uvek *teritorijalno* vezano za određeno geografsko područje. Članovi društva to geografsko područje smatraju svojim, prisvajaju ga, čak i u slučajevima kada još nemaju stalne naseobine, već tumaraju u traganju za hranom. S pojavom proizvođačke privrede, teritorijalizacija društva postaje sasvim jasna, jer život društva i u društvu postaje vezan za naselja u precizno određenim lokalitetima.

(d) Zbog svesne prirode čovekove delatnosti, određene nastojanjem da potpunije zadovolji svoje potrebe (koje se same razvijaju), ljudsko društvo je *dinamično* na sasvim drugačiji način nego što je to slučaj sa prirodom. Kretanje i menjanje društva, u krajnjoj liniji uslovljeno dinamikom stanovništva, može da se shvati kao značajan činilac u objašnjavanju društvenih pojava. Savremeni svet poznaje neravnoteže stanovništva: relativno malobrojno i sve starije je stanovništvo na razvijenom Severu, nasuprot rastućem broju stanovnika na nerazvijenom Jugu. Ta neravnoteža predstavlja jednu od osnovnih suprotnosti u svremenom svetu i preči da postane čak izvor nesagledivih otvorenih sukoba.

(e) Ljudsko društvo je određeno i *spoljašnjom sredinom, okolinom*. Geografski i biološki uslovi određuju mogućnosti razvitka ljudskog društva i u njemu osnove privredne strukture (npr. mogućnosti razvoja ratarstva nasuprot stočarstvu). Ti uslovi utiču na samu organizaciju društva, društvene odnose, veličinu društva ali u manjoj meri od onog na

šta su ukazivale ranije geografske teorije. Sa istorijskim razvojem, društvo se u odnosu na prirodne uslove osamostaljuje i ovi relativno manje na njega utiču. Međutim, i prirodni činioci su podložni promenama. Ni prirodna sredina nije sasvim statična: menja se klima, proređuju i nestaju pojedine životinjske vrste od značaja za čovekov život, a rasprostiru se druge (delimično pod uticajem čoveka samog). Te promene u prirodnoj okolini intenziviraju se naročito danas sa izrazito negativnim predznakom, kao posledica nebrige za te uslove.

Ipak, spoljašnji prirodni činioci ne mogu se smatrati osnovnim uzročnim činiocem u sociološkom objašnjenju i treba mu pridavati, pre svega, značaj opštih preduslova ljudskog života u zajednici.

(f) Ljudsko (globalno) društvo je totalitet (ukupnost) društvenih pojava (proces, odnosi, grupe). Ono je relativno *samodovoljno (autarkično)*, što znači da se u njemu ostvaruju manje-više svi procesi neophodni za održanje zajednice u spoljnjem okruženju, za reprodukovanje ljudskog života, za preživljavanje u odnosu na druge grupe. Ideja o samodovoljnom društvu bila je smisaonija kad su postojale države (a pogotovo ako je bila reč o plemenima) kao jasno odvojenim zajednicama, dok ta odvojenost danas podrazumeva samo jedan minimum.

(g) Društvo je pojava koja traje u dužem *istorijskom periodu*. Ali, društva *nisu večita* (bivaju apsorbovana, uništena ili jednostavno nestaju iz unutrašnjih razloga). Kao dugotrajne istorijske pojave, društva često traju stolicima, a neka na manje-više istoj geografskoj i demografskoj podlozi, i milenijumima. Istorijski kontinuitet društva ostvaruje se prenosom kulture s jednog na drugi naraštaj, što nema samo duhovni ili simbolički karakter već se tu ostvaruje i prenos društvenog nasleđa, nasleđa društvene organizacije.

(h) Ljudsko društvo, kao globalno i autarkično, zahteva poseban stepen lojalnosti svojih pripadnika, spremnost na žrtvu, što se kvalitativno razlikuje od drugih grupa. Globalno društvo neretko može zahtevati da se stavi na raspolaganje i sam život, što je samo izuzetno slučaj sa drugim društvenim zajednicama.

Sergej FLERE

LITERATURA

E. Chinoy, *Society*, in J. Gould, W. L. Kolb (eds.) *Dictionary of the Social Sciences*, Paris, UNESCO; 1964.

K. Marks, *Kapital, I—III*, Beograd, Kultura, 1947.

M. Popović, *Problemi društvene strukture*, Beograd, Kultura, 1967.

R. D. Lukić, *Uvod u sociologiju*, Beograd (više izdanja).

T. Parsons, *The Social System*, Glencoe, Free Press, 1953.

DRŽAVA

Pojam i istorijski razvoj. — Država je osnovni i najznačajniji oblik političkog organizovanja društva, posebna istorijski nastala dimenzija političkog sistema koja obuhvata najvišu vlast nad stanovništvom koje živi na određenoj teritoriji. U slovenskim jezicima reč »država« potiče od glagola »držati« (vlast, ljude, teritoriju). Kao najširi oblik političke organizacije, država je u svim zemljama snažno uticala na razvoj i život društva, pa se iz tih razloga u romanskim i germanskim jezicima za imenovanje države upotrebljavao izraz koji približno znači »stanje« (lat. *status* ili *status rei Romanae*, nem. *Staat*, engl. *state*, šp. *estado*, ital. *stato*). Država je jedan od najvećih regulatora društvenih procesa i odnosa i njihovog usmeravanja ka ostvarivanju najnužnijih zajedničkih i opštih interesa i potreba i zbog toga držalac legitimnog monopola političke vlasti i sredstava (prinudnih i drugih), kojima se taj monopol može ostvarivati. On, pre svega, na opšti način (pomoću pravnih normi), reguliše politički i pravni položaj svojih pripadnika (građana, podanika) i drugih subjekata i njihove odnose koji su od javnog interesa. Država se, zatim, stara o održavanju mira i reda, odnosno postojećeg društvenog, pravnog i političkog poretka (»stanja«), imajući pri tom u vidu kako opšte društvene interese, tako i specifične interese pojedinih društvenih grupa, a među ovima, pre svega, interese vladajućih društvenih grupa koje su ujedno i najzainteresovanije za dati poredak i za stvaranje i uspešnu ulogu same države. Država je i pravni subjekt unutrašnjeg i međunarodnog prava, posebna pravna ličnost koja nastaje međunarodnim priznanjem *de facto* (privremeno i ograničeno) i *de iure* (stalno i neograničeno).

Termin *država* ušao je u redovnu tekuću upotrebu u Italiji u XVI veku. Sa širom emancipacijom nove građanske klase, uz porast robnonovčanih odnosa i trgovine, širenjem društvenog i privrednog prostora i komunikacija, problemi javnog upravljanja i usmeravanja društva postaju složeni, zahtevajući poseban, specijalizovani aparat koji bi delovao sistematski i ujednačeno (objektivno i nepristrasno), na osnovu unapred poznatih i prihvaćenih pravnih pravila, umesto ranije arbitrarne i personalizovane vlasti, koja je bila spojena sa feudalnim ekonomskim posedom i koja nije mogla više garantovati efikasno i dinamično odvijanje pojačanog ekonomskog i društvenog saobraćaja, zasnovanog na razmeni i ugovoru. Pretpostavka za stvaranje takve države je još i širenje teritorije i broja stanovnika koje nova država obuhvata i postojanje čitavog sistema pravnih i drugih kodifikovanih pravila koje ta država primenjuje: od trgovačkog prometa, do sloboda i prava građana, iza kojih stoji organizovana državna sila, bez koje bi dalji uspešan i slobodan rascvat robnonovčanih odnosa i razvoja građanskog društva, bili nemogući.

Prva novovekovna država, odnosno država u modernom značenju reči, koja je svojim autoritetom stajala iza novih ljudskih prava i sloboda, od ekonomskih do političkih, bila je apsolutna monarhija u zemljama evropskog Zapada tokom XVI veka. Karakteristika ove prvobitne forme moderne države je da je ona po prvi put izgradila sistem moderne društvene evidencije i informisanja. Bez toga bi racionalno komuniciranje, odn. regulisanje u složenom i autonomnom građanskom društvu i na relaciji javna vlast—

građansko društvo, bilo nezamislivo. Isto tako, delotvornost državnog aparata u uslovima slobodnog tržišta, autonomije i disperzije civilne sfere, ne bi se mogla ostvariti bez stajaće vojske i bez stalne, profesionalne i iz državnog centra ovlašćene i autoritetom države snabdevene javne uprave. Era apsolutnih monarhija poznata je upravo po smeni ranije privatne, staleške i koncesionarne uprave, sa polufeudalnim i lokalnim obeležjima, novom, na jedinstvenim pravnim i organizacionim temeljima izgrađenoj javnoj, odn. državnoj upravi. Ona je »stabilno jezgro« i srce moderne države, aparat koji neprekidno radi kao regulator svekolikog društvenog saobraćaja i ujedno kao ključni organizator javnog života i javnih poslova. Tom jezgru države, državi u njenom najužem identitetu, mogu se u svakom momentu obratiti i na njenu intervenciju računati svi društveni subjekti, ma koliko od države udaljeni i smešteni u »privatnu sferu« društva. Najzad, apsolutna monarhija XVI veka, kao prva moderna država, morala je imati i naglašenija obeležja jedinstvenog i monopolskog javnog centra (već samo njeno ime kao *apsolutne* monarhije to kazuje), jer su se jedino koncentrisanom vlašću takve države mogli još uvek »raspršeni duh« i obilje »izolovanih lokalnosti« nasleđenih iz starog poretka, kao i ono novo, nastajuće i neregulisano, sabrati u državom uokvireno jedinstvo novog društvenog i političkog stanja, u funkcionalnu celinu prednacionalnih i nacionalnih država Zapadne Evrope. Autoritet takvog monopolskog središta, sveukupne javne vlasti, nije se smeo dovoditi u pitanje tolerisanjem subjektivizma stare vlasti ili neizvesnim i nesigurnim odnosima prema građanima i drugim subjektima. Zbog toga je apsolutna monarhija kao faktor izvesnosti u javnoj i pravnoj sferi uvela načela stalnosti, obnovljivosti i standardizacije akata i rešenja u uređivanju istovrsnih odnosa, načelo pismenosti kao garantiju ove stalnosti i načelo nepristrasnog odnošenja prema svima, bez društvenih razlika i privilegija (načelo *građanstva*, kao statusa koji postoji izvan svih merila porekla, staleškog pripadanja, etnicizma i zavičajnosti i sl.). Tako se u modernoj državi zasniva status građanina kao »racionalizovane apstrakcije«, pravne i političke ličnosti različite od konkretnog čoveka zbiljskog, građanskog

društva, sa svim dubokim razlikama od pojedinca do pojedinca. Bez obzira na stvarne razlike, taj građanski položaj omogućuje direktno oslobađanje ogromnih društvenih energija, inicijativa i motivacija ljudi, naročito iz donjih slojeva, koji se upravo u građanstvu izjednačuju sa drugima na ravni *civiliteta*, a to znači da se priznaje otvoreno društvo, društvo ravnopravnih šansi i individualne odgovornosti. U odnosu na prevagu korporacije i organskog pripadanja čoveka raznim spoljašnjim i nezavisno od njega i njegovog ličnog dostignuća formiranim zajednicama u kojima je »zaštićen«, ali po cenu potčinjavanja i pasivnosti, status građanina, kao osnovni subjektivni status unutar moderne države, znači ogroman napredak u civilizacijskom i demokratskom razvoju.

Stvaranje moderne države u evropskoj istoriji podudara se sa razdvajanjem javne i privatne sfere, a ovo dvojstvo u društveno-političkoj strukturi podstiče nastajanje tzv. »srednjih nivoa« političkog organizovanja društva, medijacionih ili instrumentalnih mehanizama i struktura koji služe povezivanju različitih i relativno nepovezanih i neorganizovanih delova i interesa u društvu, sa centrima državne vlasti i odlučivanja, pre svega državnim. Formacije tog »srednjeg nivoa«, na razmeđu društva i države su pre svega *političke partije* (u XVI veku *gvelfi* i *gibelini* u Italiji, zatim *torijevci* i *vigovci* u Engleskoj, itd.). Važan činilac povezivanja javne i privatne sfere je i *javnost*, odn. *javno mne nje*, koje savremeni nemački filozof J. Habermas (Habermas) određuje kao »pojave napetosti između građanskog društva i države«. To su ključna pojava artikulacije i obelodanjanja javnih interesa iz neodređene i stihijne privatne sfere, signalni mehanizmi iz kojih se sabiraju informacije i drugi elementi, neophodni za razjašnjenje i sintezu »javnog interesa« po opštoj meri društva i racionalnim usmeravajućim funkcijama same države. Stvara se zao kruženi tok interesne i političke dinamike koji daje energiju i oblik političkom životu, a u ovome i životu države. Na toj osnovi postavljena, uloga države u razvoju moderne civilizacije se mnogim filozofima predgrađanske epohe javlja kao umna

protivteža intersnoj stihiji tržišnog društva, kao otelotvorenje mere, razuma i harmonije (Hegel, Hobs i dr.).

Moderna država koja je pre četiri veka stvorena u razvijenijim zemljama zapadne Evrope, imala je, u prostornom i vremenom smislu, veoma raznovrsne oblike i obeležja. U tom razdoblju su nastajale imperije i relativno zatvorene nacionalne (i trgovačke) države, složeni i unitarni državni oblici, demokratije i autokratije, monarhije i republike, totalitarne države i pluralne i otvorene države i državne zajednice. U čitavom tom razvitku, dve tendencije čine centralnu perspektivu moderne države: *prvo*, dosledna institucionalizacija države i njeno pretvaranje u »bezličnu« strukturu vlasti, različitu od ranije personalne političke vladavine, i *drugo*, nastojanje da se kroz državu pomiri zahtev za punim javnim autoritetom državne vlasti, sa zahtevom za punim poštovanjem slobodâ, prava i dužnosti njenih pripadnika, građana. Glavna preokupacija liberalizma i liberalno-demokratske teorije, još iz vremena Hobsa i Makijavelija, bila je: kako uspostaviti ravnotežu između moći i prava, sile i zakona, prava i dužnosti, kao i sposobnosti države da na određenoj teritoriji donosi i sprovodi zakone, sa pravima i interesima građana koji opravdano teže da utiču na granice i karakter te relativno samostalne državne vlasti. Država, na jednoj strani, mora zadržati monopol prinude da bi se osigurala osnova za nesmetano odvijanje tržišne razmene i društvenog saobraćaja, uz garantije bezbednosti ličnog i porodičnog života građana. Na drugoj strani, potpuno prepuštanje ovih regulativnih i prinudnih ovlašćenja državi moglo bi dovesti do potencijalnog otuđivanja države od društva i ugrožavanja građanskih prava i slobodâ. Drugim rečima, otvoreno je pitanje: kako pomiriti državni suverenitet sa suverenošću naroda (građana).

Suočavajući se sa ovom dilemom, liberalna teorija je kao ključnu inovaciju u njenom rešavanju ponudila instituciju *političke reprezentacije*, odnosno reprezentativne vlade, u formi predstavničke demokratije i parlamentarizma. Iza uloge reprezentativnih institucija, naravno, stajale su ideje prirodnog prava i

političke jednakosti svih građana u jednoj državi, pa će sledeća stoleća proteći u znaku političkih i drugih borbi za priznavanje punog političkog subjektiviteta, principa građanstva i za garantovanje svih priznatih političkih prava građana, bez kojih ni sva druga (lična, socijalna i dr. prava) ne bi mogla opstati.

Kraj XIX i druga polovina XX veka protiču u znaku novih teorijskih i političkih kontroverzi oko države i njene uloge u razvijenijem, industrijskom društvu. Te kontroverze između se između marksizma sa tezom o državi kao, u krajnjoj liniji, klasnim instrumentom i oličenjem političkog otuđenja koje treba ukinuti (prevazići) u budućoj besklasnoj »asocijaciji slobodnih proizvođača« (shodno teoriji o tzv. odumiranju države), i između moderne građanske političke teorije sa M. Veberom (Weber) na čelu, kojom se propagira da država nije samo izraz klasnih suprotnosti u društvu već daleko složenijih potreba i procesa neophodne društvene regulacije. Država se, po Veberu, ne može svesti na klasne odnose, niti je ona samo produžetak klasne strukture i klasnih borbi u društvu u tom smislu da u interesu vladajuće klase štiti klasni poredak. Čak i ako bi se u društvu uvela neposredna demokratija, ulogu države u kompleksnoj stvarnosti moderne privrede i društva ne može zameniti ni jedan drugi oblik regulisanja, jer su u najvažnijim poslovima uvek neophodni državni aparat i profesionalna birokratija (specijalizovani upravljački eksperti). Izražavajući baš zbog toga svoju bojazan da bi politički život i slobodni politički procesi u zapadnom svetu mogli da budu zatvoreni u »gvozdeni kavez« birokratskih struktura, koje se nužno i sve više razgranavaju, M. Veber je prihvatio liberalno stanovište o potrebi organizovane protivteže rastućoj birokratskoj državi. Protivtežne snage moćnoj birokratskoj državi, Veber nalazi u privatnom kapitalu, takmičarskom partijskom sistemu i jakom političkom vodstvu (liderima), koji bi radili na jačanju nacionalne moći i prestiža i tako predupredili spontanu i neumitnu dominaciju državnog činovništva i njihovu arbitrarnost u političkim tokovima.

Teorije o državi. — Još u staroj eri raspravljalo se o poreklu i suštini države i već

tada u političkoj misli može se zapaziti razlika između misaone tradicije koja državu oce-
njuje kao pozitivnu tekovinu ljudskog i istorij-
skog napretka i one koja društvenu ulogu
države promatra kritički i u najboljem slučaju
pripisuje joj svojstva »nužnog zla«.

Prema nekim najstarijim teorijama, države
su *teističke*. One poreklo i opravdanje za tak-
vu državu traže i nalaze u inostranoj determi-
naciji, božjoj volji, koja je ujedno i osnov
političke legitimnosti i zahtev za političkom
obligacijom podanika. U starim istočnjačkim
carstvima vladar se smatra nekom vrstom
nedodirljivog božjeg izaslanika i vezom iz-
među višeg, nebeskog carstva i ovozema-
ljskog života i poretka organizovanog u
državi. Tako je jedan stari asirski kralj (Gu-
dea) u vreme dugotrajne suše imao zadatak
da spava u hramu i u snu sazna razloge zbog
kojih božanstvo ne želi da kišama navodi i
oplodi njive oko Eufrata. Slično tome, u
slučaju većih prirodnih nedaća ili katastrofa
koje su dovodile do gladi i siromaštva, sma-
tralo se da su vladari izgubili »naklonost ne-
ba« i da ih je zato bilo opravdano svrgnuti
sa trona, a to je obično značilo i smaknuti.
Po *patrijarhalnim koncepcijama*, država na-
staje putem uvećavanja rodovskih zajednica,
uz prenošenje vlasti starešina rodova na šire
zajednice srodnih plemena, a legitimitet
države se zasniva na običajima i tradiciji.
Vlast u državi kao »proširenoj porodici« je u
nasleđenom starešinstvu, što se kasnije ogle-
da u naslednim monarhijama i dinastijama, a
i u dugotrajnoj prevazi patrijarhalnog autori-
teta i najstarijeg u rodu (»oca porodice«), koji
se preimenuje u »oca domovine«. Ovaj stra-
hom prožeti tip države, zasnovane na patri-
monijalnom autoritetu, još uvek je znak
niskog stepena podele rada u društvu i zavi-
snosti pojedinca od kolektiva u kome je
rođen, od pomoći tog kolektiva čak i kada
se iz njega privremeno izdvoji. Tragovi tak-
vog shvatanja države i državnog autoriteta
prisutni su i danas ne samo u državnom ce-
remonijalizmu i tradicijama već i u podaničkoj
psihologiji državljana. Jedna od starijih teorija
države je *etičko-racionalistička* (Platon), koja
u državi vidi oličenje ideje moralnog poretka
među ljudima. U društvu postoji nužno

rašćlanjavanje na pojedine delove i grupe, a
zatim se u državi, na višem, etičkom nivou
ostvaruje ponovno ujedinjavanje tih delova
po principima pravde, zakona i mere (harmo-
nije). Odjeke ovih teorija i danas nalazimo u
raspravama o društvenoj pravdi ili u država-
ma koje kao cilj proklamuju pravo u pravdu
(socijalnu), kao postulatima opravdane jed-
nakosti među ljudima i rešavanja suprotnosti
čoveka i zajednice, odn. čoveka i poretka. Na
prelasku iz feudalizma u novu eru nailazimo
na *ugovorne* teorije države, koje su ujedno i
dosledno sekularne i polaze od prirodnih pra-
va i »slobodne volje« ugovornih subjekata, ia-
ko sam pojam ugovora sadrži elemente
feudalnog ugovora i moderne građanske
ugovorne saglasnosti. Ove teorije XVI i XVII
veka razlikuju prirodno stanje od civilnog sta-
nja, pri čemu se u drugo iz onog prvog pre-
lazi upravo ugovorom između vladara i onih
kojima se vlada, sa obostranim pravima i
obavezama, pri čemu vladari ne mogu ospo-
ravati osnovna prirodna prava čoveka (život,
sloboda, svojina, sloboda savesti itd.). Pred-
stavnicima ove teorije su T. Hobs (*Hobbes*), H.
Grocijus (*Grotius*) i Ž.Ž. Ruso (*Rousseau*).

U tradiciji modernih teorija o državi najpre
valja pomenuti *organske* koncepcije. Ove
teorije, koje zastupaju H. Spenser (Spencer)
i L. Vord (Ward), u državi vide jedan složeni
organizam, čiji sastavni delovi imaju međuzav-
isne i celinom determinisane funkcije, usme-
rene na održavanje životne sposobnosti
društva i poretka. One pripadaju redu onih
shvatanja koja ističu prevagu celine (holi-
zam), pa prema tome favorizuju primat vlasti
nad društvom i pojedincem, završavajući u
determinističkim i konzervativnim pogledima
na društvo i državu. *Idealističke* teorije
države traže i ističu bitnu »ideju« države, bilo
da je reč o »ideji pokreta« kao a *priori* oprav-
danoj u odnosu na faktičko stanje haosa i
sukoba, bilo da je reč o transcendentnoj ideji
»svetskog duha« ili »subjektivnog duha« i
njihovom otelotvorenju u državi. U svakom
slučaju, ove teorije prepostavljaju državu
njenoj socijalnoj suštini i postuliraju legitim-
nost države kao »umnosti po sebi i za sebe«, što
ukazuje na idealizaciju države i teškoće
sa kritikom njene društvene suštine, odnosno

na konzervativnu prirodu idealističkog pristupa državi. Nasuprot tome, u *marksističkoj* teorijskoj interpretaciji država se najpre vidi u njenoj generičkoj suštini kao tvorevina nastala u rascepu i sukobima društvenih klasa, kao proizvod jednog prolaznog i protivrečnog društvenog stanja, koje ne odgovara generičkoj suštini društva i čoveka, sa njihovim atribucijama slobode i solidarnosti. Iako je država po uslovima svog nastanka klasna, i to u smislu instrumenta vladajuće klase, ona je istovremeno, do određenih granica, i izraz opštih i zajedničkih potreba društva (odražavanje »poretka« čak i kad ga narušava gospodareća klasa). Država, dakle, pored dominantnih, stalno ima u vidu i »opšte« ili »prosečne interese« društva, stavljajući branu narušavanju tih bitnih interesa od bilo koje društvene klase. Manje od nekih drugih, marksistička teorija države je ukazala i na relativnu *samostalnost* države, ne samo u odnosu na postojeću strukturu društva nego i zbog njene sposobnosti da nezavisno, u *povratnom dejstvu*, utiče na društveni poredak, odnose i razvoj određenog sistema. Najzad, specifična je, ali kontroverzna teza marksizma o istoričnosti države, koja dokazima o njenom istorijskom nastanku i uzrocima tog nastanka obrazlaže svoju cikličnu viziju iščezavanja države u bekslasnoj budućnosti društva, njenim »rastvaranjem« u samosvesnoj i slobodnoj društvenosti na drugom kraju istorije.

Država i savremeno društvo. — U savremenom svetu uloga države je neuporedivo veća i obuhvatnija nego u bilo kome periodu moderne istorije do danas. Reč je o složenim društvima millionskih megalopolisa, gigantskih korporacija, transnacionalnih integracija, razvijenih i usavršenih komunikacija i informacijskih sistema, o društvima postindustrijske i elektronske civilizacije. U tim uslovima i država se sve više pretvara u svojevrsnu divovsku korporaciju koja uvodi nova sredstva i organizacije da bi mogla uspešno odgovoriti povećanim i sve složenijim društvenim zahtevima i potrebama u oblasti upravljanja, javnih službi i naraslih starih i novih problema i izazova moderne civilizacije, od borbe protiv

socijalne patologije, do unapređivanja prirodne i društvene sredine. Od nekadašnje liberalne države koja obavlja elementarne funkcije opšte zaštite društvenog poretka, države koja se stara o miru građana i odbrani zemlje, domeni državnog intervencionizma mnogo su se proširili, tako da gotovo i nema oblasti društvenog života u kojoj država nije aktivno prisutna, posredno ili neposredno. Valja, međutim, naglasiti da se i priroda državnog intervencionizma menja, tako da se linearni etatizam sve više transformiše u svojevrsni »kooperativni etatizam« u kome se država angažuje kao opštedruštvena služba, delujući u zajednici sa drugim privatnim i mešovitim korporacijama i organizacijama. Dovoljno je pogledati u strukturu moćnih »vojnoindustrijskih kompleksa« razvijenih zemalja da bi se shvatilo kakvih se složenih zadataka prihvatila današnja država, od kojih su mnogi ostvarivi samo kroz najširu društvenu, privrednu, naučnu kooperaciju i saradnju, često daleko izvan državnih granica jedne zemlje.

Zbog velikog povećanja javnih poslova, država je u razvijenim zemljama prerasla u veliki korporacijski sistem koji sve više poprima obeležja najkrupnijeg preduzetništva. Tako je, po Grifitu (Griffith), državni aparat u SAD sa 12.000 činovnika 1835. godine, do danas narastao na oko *tri miliona* zaposlenih. Zbog porasta privrednih i regulativnih, a naročito odbrambenih zadataka države, stvoren je ogroman broj novih institucija, organizacija i preduzeća, od onih za planiranje, predviđanje i projektovanje, do raznih kontrolnih i informativnih institucija i agencija u raznim poslovima i oblastima od javnog interesa. Dok je na početku XIX veka državni budžet SAD iznosio 1,1 milion dolara, on je već u 1956. godini narastao na *110 milijardi* dolara, da bi se tokom poslednjih decenija još mnogo više povećao.

Uzroci rasta države i njene uloge u savremenom društvu su različiti i kompleksni. Jedan od davno poznatih je stalno uvećanje *države-preduzetnika*, tamo gde je po prirodi stvari (naoružanje i slično) ili zbog sma-

njenog interesa privatnog kapitala, neophodno koncentrisanje javnih sredstava i poduhvata. S druge strane, zakon tendencijskog opadanja profitne stope u kapitalizmu, sam po sebi stimuliše velike, pa i državne koncentracije kapitala i rast državnih funkcija u respektivnim javnim domenima. Najzad, postoji i ogroman porast potreba i izdataka u svim delovima javnih (društvenih) delatnosti, za koje privatni kapital prirodno nije zainteresovan, pa je na tom sektoru država, uz primenu povećanog oporezivanja privatnog profita, prinuđena da proširuje svoj intervencionizam. Kao poseban uzrok državnog gigantizma u razvijenim zapadnim zemljama je ciklično smenjivanje perioda kejnzijanske ekonomije (»socijalne države« ili »države-blagostanja«), koja je karakteristična po preraspodeli nacionalnog dohotka u korist širih društvenih slojeva i raznim oblicima državne i garantovane socijalne zaštite zaposlenih i nezaposlenih kategorija stanovništva. Upravo se oko ovih pitanja (opseg socijalne uloge i intervencije države, oporezivanje, socijalno staranje i zaštita, naknade i prekvalifikacije za nezaposlene, javni radovi i sl.), danas odvijaju najveće borbe i sučeljavanja aktivnih političkih snaga: sindikata, poslodavaca, države, raznih interesnih grupa, lobija itd. U ovom kontekstu ne treba zaboraviti na činjenicu da savremeni etatizam izrasta i na tlu sve većeg međunarodnog angažovanja razvijenih zemalja i njihovog delovanja preko multinacionalnih korporacija radi izvlačenja ekstraprofita iz drugih delova sveta, što je uslov »socijalnog mira« u sopstvenoj državi. Pacifikacija sopstvenog stanovništva uveliko i sve potpunije zavisi od ekonomske uloge pojedinih zemalja i država na svetskom planu.

U zemljama realsocijalizma, etatizam i birokratizacija imaju drukčija izvorišta i korene u odnosu na razvijene kapitalističke zemlje. Sticajem okolnosti, u svetskim razmerama i globalizacije ekonomskih odnosa i kretanja, socijalizam je *politički* uspostavljen u nerazvijenim ili manje razvijenim delovima sveta, u zemljama u kojima su politička mobilizacija i država bile gotovo jedini početni oslonci i organizatori stabilizacije poretka i razvoja privrede i društva. To je političkom faktoru

(vladajućoj partiji) i državi dalo ogromnu moć i time dovelo do stanja apsolutne prevage politike nad svim drugim sferama života. Iznuđena politička kolonizacija privrede i društva kasnije je bila praćena apsolutizmom i volunartizmom političke birokratije, sistema čiji je glavni pokretač bila partija, odnosno partijsko vodstvo. Tako se tip države koji partijska oligarhija koristi kao instrument svoje ideologije, i koja je okrenuta partijskim centrima a ne društvu i građanima, naziva *partijska država*. Ta država je antipod pravnoj državi, jer nema ni relativnu samostalnost u odnosu na partiju, ne oslanja se na pravo i nepristrasni odnos prema građanima i drugim subjektima, već otvoreno radi po naložima partijske birokratije, po ideološkim ciljevima i programima političkog karaktera. Sprovođenje politike jednostrano utvrđene, daleko je ispred primene zakona i propisa, ispred ustavnosti i zakonitosti. Vrednost prava u partijskoj državi je degradirana i svodi se na, pravni formalizam, a odlučivanje po političkoj celishodnosti ili »klasnoj, revolucionarnoj pravdi« postaje jedno od glavnih obeležja razvlašćivanja posedničkih klasa i faktičke suspenzije mnogih prava seljaštva, građanstva i drugih slojeva. U partijskoj državi umesto prava važe kriterijumi socijalnog porekla, lojalnosti partiji i poretku, prošlog ili sadašnjeg »držanja« (moralne i političke »podobnosti«) i druga subjektivistička merila, kojima se na arbitraran i jednostran način određuje društvena i politička sudbina pojedinaca, prema interesima vladajuće partije, odnosno njenih vođa i funkcionera. U pitanju je velika regresija i korak unazad u odnosu na stanje u pravnoj državi, jer je reč o poretku u kome pojedinac, pa i čitave grupe, gube svoju autonomiju u odnosu na zvanični poredak (državu i partiju) i nemaju nikakvog izbora i mogućnosti da legalnim putem utiču na njegove promene.

Ovaj monistički i sve više totalitarni poredak oslonjen je i na preovlađujući svojinski monopol države i, naročito, monopol zapošljavanja i otpuštanja, koji postaje moćno oruđe ideološkog i uopšte svojevoljnog manipulisanja ljudima. U takvoj državi nema gotovo nikakvih motivacija za poduhvate po-

jedinaca u privredi i drugim sferama života, a takozvana »zaštita« i »briga« koju partijska država pruža svojim podanicima (u smislu garantovanja minimalne egzistencije sve do »srećne budućnosti«) rezultira u masovnim demotivacijama, apatijama i neodgovornostima, koje partijsku državu kasnije dovode u stanje akutne krize i raspadanje. Sistem partijske države, naime, još je nekako funkcionisao u početnim fazama razvoja realsocijalizma, na osnovu povećanih očekivanja stanovništva, neracionalnog rasipanja prirodnih izvora i radne snage i mobilizacije ljudi na programu »jednakosti u oskudici«. Čim se kasnije obelodanilo da su ostvareni rezultati razvoja koristili samo vladajućoj političkoj birokratiji, a ne i radništvu, odnosno narodu, da nastaju velike socijalne i statusne razlike između vladajućih slojeva i svih ostalih, da je partijska država zapravo svojevstan privatni posed partijske birokratije, započela je kriza realsocijalističkog poretka, koja će se u osamdesetim i devedestim godinama XX veka završiti konačnim slomom ovog poretka lažne socijalne pravde i nepostojeće demokratije, a pre svega sistema nesposobnog za bilo kakvo uspešno funkcionisanje u eri uspona moderne tehnologije i raznih formi naučno programiranog i utemeljenog rada. U završnoj fazi krize sistema partijske države manifestuju se simptomi i pokušaji bekstva iz postojećih uslova u razne druge oblike kolektivne neodgovornosti (nacionalizam itd.), koji samo pokazuju da je postojeći model »socijalizacije« svojine i politike istorijski iscrpljen i nesposoban da razrešava čak i elementarne zahteve privrednog i društvenog razvoja. U tim uslovima i nastaju političke promene u pravcu rehabilitacije proverenih demokratskih tekovina civilizacije, pa i zamenjivanja partijske države pravnom državom, što je u bivšim realsocijalističkim zemljama još uvek uslovljeno procesom pluralizacije i demokratizacije ekonomije, politike i društva.

U prvim fazama posle Drugog svetskog rata, Jugoslavija je u potpunosti preuzela sovjetski model partijske države i njene totalitarne dominacije u društvu. Kasnije je taj model formalno menjan uvođenjem raznih

oblika decentralizacije i samoupravljanja, ali je u samom jezgru političkog poretka, u svim fazama, osnovnu i dominantnu poziciju zadržavao uzak sloj političke birokratije sa »velikim vođom« na čelu. Sve evidentnija kriza takvog sistema kasnije nije dovela do temeljitih promena, iako su inicirane mnoge reforme i uvedeno masovno učešće ljudi u tzv. integralnom samoupravljanju. Naprotiv, iza fasade brojnih samoupravnih institucija i dirigovanog masovnog učešća građana, razvio se paralelni sistem *stvarnog odlučivanja* (»skrivena država«), pred kojim je samoupravljanje bilo sve nemoćnije, a zakonom formalno utvrđeno odlučivanje, sve bezuticajnije. Tako su ideološka uveravanja o »odumiranju države« bila zapravo način da se skrivena vladavina političke birokratije još više učvrsti, a da se samoupravljanje od realne istorijske mogućnosti demokratizacije društva pretvori u masovni ritualizam i utopiju neke neizvesne buduće sveopšte promene društva. Kolebanje oko uloge države, najpre njenom apologijom, a kasnije negacijom (u ime navodne demokratije), znatno je ubrzalo krizu i slom realsocijalizma u Jugoslaviji, izazivajući nacionalističke regresije i sukobe, koji su potencirani i »reformom« federacije početkom sedamdesetih godina, odnosno produbljivanjem konfederalnog ustrojstva i sledstvenim sukobima između političkih birokratija pojedinih republika i pokrajina u Jugoslaviji.

Nove tendencije u razvoju države. — Duboki i sve obuhvatniji procesi regionalnih, međunarodnih, pa i svetskih integracija, ukazuju na stalni porast uticaja međunarodnih činilaca na oblike današnjih država i na politiku koju one vode. Uočljiva je naročito pojava konvergencije ili tešnjeg povezivanja delova pojedinih regiona, a u pojedinim slučajevima i stvaranje međunarodnih »superdržava«, koje imaju znatan uticaj na sve svoje članice, pa i šire. Ovaj proces koji je uslov daljeg razvoja i prosperiteta, primorava države da svoju strukturu i aktivnosti prilagođavaju izmenjenim međunarodnim odnosima. Posebno se zastarelim pokazuju tradicionalna shvatanja državnog suvereniteta i zahtevi za postojanjem »najvišeg centra

vlasti« u okvirima nacionalnih ili drugih društvenih celina. Ovo ne samo zbog činjenice da je nacionalni sastav stanovništva mnogih država sve složeniji i različitiji već, pre svega, zbog toga što sam pojam suvereniteta u izvesnom smislu unapred postavlja zahteve za jakom državom i njenim apsolutističkim položajem u društvu, za obnovom etatizma, pa i autoritarnog političkog monocentrizma, koji su u očitoj suprotnosti sa zahtevima otvara nja država, demokratizacije i kooperacije unutar pojedinih zema lja i u međunarodnim integracijama. Umesto krutih i anahronih postulata »državnog suvereniteta«, savremenom svetskom razvoju mnogo više odgovaraju načela državne organizacije koja polaze od podele i ravnoteže vlasti, od pluralizma u politici i ekonomiji i svojevrsne funkcionalne podele rada među delovima političke strukture i među pojedinim demokratskim institucijama.

U savremenoj teoriji se ističe da je država u današnjem svetu pre svega mehanizam i instrument kompleksne regulacije, koordinacije i kontrole u kojoj se stiču i kombinuju funkcije vlasti i prava, uz primenu novih, demokratskih i otvorenih metoda kojima se ostvaruju javni ciljevi na pojedinim područjima privrednog i društvenog života i razvoja. Prvobitno nastala kao koncentrisana i organizovana sila za zaštitu i nadziranje ostvarivanja prava građana (liberalna država), država je tokom daljeg razvoja preuzela i mnoge druge zadatke i funkcije, tako da je danas postala složena organizacija sa mnogo lica. Na jednoj strani, ona deluje kao faktor promocije prava ili okvir participacije, a na drugoj, još uvek je opresivna birokratska, pa i policijska država, sa razgranatim službama i funkcijama nadziranja različitih subjekata (npr. tzv. *država nacionalne bezbednosti*). Tokom poslednjih decenija, u razvijenim zapadnim zemljama ciklično se smenjuju *socijalna* i *neoliberalna* država, pri čemu se ekstremi jednog tipa ispravljaju uvođenjem drugog. Kad, na primer, prekomerni socijalni izdaci u socijalnoj državi dovedu do smanjivanja ličnih inicijativa i privatnog preduzetništva, a time i do smanjivanja opštih ekonomskih učinaka u državi, to je signal za neoliberalne reforme i alternative. I

obratno: kad neoliberalno favorizovanje privatnog sektora dovede u pitanje razvoj javnih službi, ekonomske jednakosti i ravnoteže u društvu, to je znak da je neophodno uvesti neki oblik interventne socijalne države koja se oslanja na oštriju poresku politiku i jače javne fondove i koja ih koristi za razne socijalne i druge regulativne zadatke.

U današnjoj državi vidljiva je i protivrečnost u delovanju države kao »društvene službe«, na jednoj, i kao »birokratske države« sa razgranatim aparatom koji rukovodi ogromnim vojnim informativnim i obaveštajnim i drugim centrima i poslovima, na drugoj strani. Ta protivrečnost postaje još vidljivija sa procesom opadanja uticaja i uloge ranijih činilaca kontrole nad ovim sektorima često nejavnog delovanja države, kao što su predstavničke institucije, javno mnjenje, opozicija itd. Javljaju se neke vrste društvenih nadoknada za oslabljenu kontrolu države u vidu raznih formi vanparlamentarne opozicije, društvenih okreta i grupa koje se angažuju za demokratiju, kao i uvođenjem novih subjekata i metoda stvaranja politike u javnom domenu, kao što su tripartitni dogovori radnika, poslodavaca i sindikata unutar i uz pomoć države, itd.

Izmenjene okolnosti modernog društva utiču i na znatna prilagođavanja i promene u načinu delovanja države i njenih institucija. Menja se, na primer, priroda državne regulative. Državno zakonodavstvo u modernoj državi postaje sve više »permisivno«, a sve manje represivno i imperativno. Uz proširena prava građana u modernoj državi, napušta se detaljno i prinudno regulisanje, a sve više teži normiranju opštih uslova i alternativa, odnosno »stvaranju ambijenta« i šansi za građane i druge društvene subjekte, da uz sopstveno angažovanje i odgovornost uređuju različite odnose i ostvaruju pojedine zajedničke potrebe i interese. To je na naročito slučaj sa socijaldemokratskim zemljama u Skandinaviji. Vladine agencije natoje da u tim okvirima pomažu i podstiču (pre svega informišu) sve zainteresovane partnere i da organizuju mesta za njihovo efektivno delovanje i saradnju. Ovim se

uloga države kao svojevrsne društvene službe stalno proširuje, čime se ide ka stvaranju specifične socijalizovane države koja je pluralistička i društvena, a sve manje politička, centar vlasti i hijerarhijska. Ona stoji na istoj ravni sa građanima i društvenim grupacijama, čuvajući osnovna liberalna načela, ali uvodeći i jasne elemente participacije u procese odlučivanja i ostvarivanje javnih ciljeva i zadataka u društvu.

Milan MATIĆ

LITERATURA

A. D. Lindsey, *The Modern Democratic State*, A Galaxy Book, Oxford University Press, New York, 1962.

D. Held, and. oth., *States and Societies*, Basic Blackwell in ass. with Open University, London, 1989.

N. Pašić, *Savremena država*, Kultura, Beograd, 1960.

R. Lukić, *Teorija države i prava*, Beograd, 1964.

DRUŠTVENI POKRETI

Društveni pokret — pojam. — Termin »društveni pokret« (eng. *social movement*, nem. *soziale Bewegung*, fran. *movement sociaux*) među prvima je u širu sociološku primenu uveo Lorenc fon Štajn (Lorenz fon Stein) svojom knjigom *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789. bis auf unsere Tage* (knjiga *Istorija društvenog pokreta u Francuskoj od 1789. do naših dana* se inače pojavila 1850. godine).

Sam termin »pokret« ušao je u sociologiju i političku teoriju XIX veka najverovatnije pod uticajem tad vrlo razvijene teorijske discipline — mehanike, u kojoj princip dinamike ima jednu od ključnih uloga. Od tada do danas reč pokret se u društvenim naukama po pravilu upotrebljava u kombinaciji sa različitim atributima, od čega bitno zavise sadržaj, nivo opštosti, opseg i značenje ovog pojma. Iz širokog spektra različitih upotreba pojma pokret, navedimo samo neke: »istorijski pokret«, »pokret masa«, »narodni ili nacionalni pokret«, »revolucionarni pokret«, »oslobodilački pokret«, »kulturni pokret«, »protestni pokret«, »pokret otpora«, »opozicioni pokret«, »klasni pokret«, »reakcionarni pokret«.

Već i letimičan pogled na ovu nepotpunu listu upotrebe termina pokret suočava nas sa mnogim konfuzijama i kontroverzama koje otežavaju preciznija pojmovna određenja i razgraničenja. Ako uopšte postoji zajednički

imenitelj svih ovih različitih naziva i mogućih primena termina pokret, onda ga treba tražiti u pojmu *društveni pokret*.

Elementi za definiciju. — Kategorija *društveni pokret* svakako spada u red ključnih pojmova kako političke tako i opšte sociologije. Otuda ne čudi što se, kao i u slučaju većine drugih osnovnih kategorija, i u definisanju ovog pojma srećemo sa mnogim teškoćama.

Traganje za odgovorom na pitanje šta je to društveni pokret započecemo sa uvidom u nekoliko najpoznatijih definicija koje srećemo u teorijskoj literaturi.

Evo šta kaže poznati savremeni sociolog Tom Bottomor: »Društveni pokret u najširem značenju možemo definisati kao kolektivno nastojanje da se u društvu kome pokret pripada izvedu (pospeše) ili spreče promene«. (T. Bottomore, *Political Sociology*, 1979).

Autor koji je među prvima pokušao da čitavu političku sociologiju zasnuje kao sociologiju društvenih pokreta, Rudolf Heberle, pod društvenim pokretom podrazumeva »komešanje, nemir među ljudima, nastojanje i kolektivni pokušaj da se dosegnu zamišljeni ciljevi, a naročito promene određenih socijalnih institucija« (Rudolf Heberle, *Social Movements: An Introduction to Political Sociology*, 1951).

uloga države kao svojevrsne društvene službe stalno proširuje, čime se ide ka stvaranju specifične socijalizovane države koja je pluralistička i društvena, a sve manje politička, centar vlasti i hijerarhijska. Ona stoji na istoj ravni sa građanima i društvenim grupacijama, čuvajući osnovna liberalna načela, ali uvodeći i jasne elemente participacije u procese odlučivanja i ostvarivanje javnih ciljeva i zadataka u društvu.

Milan MATIĆ

LITERATURA

A. D. Lindsey, *The Modern Democratic State*, A Galaxy Book, Oxford University Press, New York, 1962.

D. Held, and. oth., *States and Societies*, Basic Blackwell in ass. with Open University, London, 1989.

N. Pašić, *Savremena država*, Kultura, Beograd, 1960.

R. Lukić, *Teorija države i prava*, Beograd, 1964.

DRUŠTVENI POKRETI

Društveni pokret — pojam. — Termin »društveni pokret« (eng. *social movement*, nem. *soziale Bewegung*, fran. *movement sociaux*) među prvima je u širu sociološku primenu uveo Lorenc fon Štajn (Lorenz fon Stein) svojom knjigom *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789. bis auf unsere Tage* (knjiga *Istorija društvenog pokreta u Francuskoj od 1789. do naših dana* se inače pojavila 1850. godine).

Sam termin »pokret« ušao je u sociologiju i političku teoriju XIX veka najverovatnije pod uticajem tad vrlo razvijene teorijske discipline — mehanike, u kojoj princip dinamike ima jednu od ključnih uloga. Od tada do danas reč pokret se u društvenim naukama po pravilu upotrebljava u kombinaciji sa različitim atributima, od čega bitno zavise sadržaj, nivo opštosti, opseg i značenje ovog pojma. Iz širokog spektra različitih upotreba pojma pokret, navedimo samo neke: »istorijski pokret«, »pokret masa«, »narodni ili nacionalni pokret«, »revolucionarni pokret«, »oslobodilački pokret«, »kulturni pokret«, »protestni pokret«, »pokret otpora«, »opozicioni pokret«, »klasni pokret«, »reakcionarni pokret«.

Već i letimičan pogled na ovu nepotpunu listu upotrebe termina pokret suočava nas sa mnogim konfuzijama i kontroverzama koje otežavaju preciznija pojmovna određenja i razgraničenja. Ako uopšte postoji zajednički

imenitelj svih ovih različitih naziva i mogućih primena termina pokret, onda ga treba tražiti u pojmu *društveni pokret*.

Elementi za definiciju. — Kategorija *društveni pokret* svakako spada u red ključnih pojmova kako političke tako i opšte sociologije. Otuda ne čudi što se, kao i u slučaju većine drugih osnovnih kategorija, i u definisanju ovog pojma srećemo sa mnogim teškoćama.

Traganje za odgovorom na pitanje šta je to društveni pokret započecemo sa uvidom u nekoliko najpoznatijih definicija koje srećemo u teorijskoj literaturi.

Evo šta kaže poznati savremeni sociolog Tom Bottomor: »Društveni pokret u najširem značenju možemo definisati kao kolektivno nastojanje da se u društvu kome pokret pripada izvedu (pospeše) ili spreče promene«. (T. Bottomore, *Political Sociology*, 1979).

Autor koji je među prvima pokušao da čitavu političku sociologiju zasnuje kao sociologiju društvenih pokreta, Rudolf Heberle, pod društvenim pokretom podrazumeva »komešanje, nemir među ljudima, nastojanje i kolektivni pokušaj da se dosegnu zamišljeni ciljevi, a naročito promene određenih socijalnih institucija« (Rudolf Heberle, *Social Movements: An Introduction to Political Sociology*, 1951).

Za Alena Turena ne samo politička sociologija, nego i sociologija uopšte, u središtu svojih istraživanja ima društvene pokreta. On u svojoj poznatoj knjizi *Glas i pogled* (koja je kod nas prevedena pod naslovom *Sociologija društvenih pokreta*) definiše pokret »kao organizovano kolektivno delovanje putem koga se u određenoj konkretnoj istorijskoj celini klasni akter bori za društveno rukovođenje istoricitetom« (Alain Touraine, *La voix et le regard*, 1978).

Osnovni elementi za određenje i razlikovanje društvenog pokreta od drugih društvenih pojava su: (1) *kolektivna akcija*; (2) *dobrovoljnost i otvorenost* (za uključivanje drugih); (3) *masovnost*; (4) *stav prema društvenoj promeni*; (5) *izraz društvenog konflikta*; (6) *interesna osnova okupljanja*; (7) *nezadovoljene potrebe*; (8) *javnost delovanja*; (9) *spontana, difuznost i elastičnost*; (10) *društvena značajnost problema*.

Na osnovu navedenih elemenata možemo dati sledeću definiciju društvenog pokreta:

Društveni pokret je kolektivna, javna, dobrovoljna, masovna, manje ili više spontana akcija ljudi koja izrasta iz nezadovoljenih potreba, izražava određene sukobe interesa, pokreće rešavanje značajnih društvenih pitanja i stremi manjim ili većim društvenim promenama.

Demokratija i pokret. — Nastajanje, uspon i brže ili sporije iščezavanje društvenih pokreta sa istorijske scene jedno je od najznačajnijih obeležja savremene epohe. Društveni i politički život modernog doba teško je i zamisliti bez prisustva i delovanja društvenih pokreta.

Društveni pokret je u suštini pojava modernog doba. Ustanci robova u rimsko doba ili pak seljačke bune u feudalizmu teško se mogu podvesti pod savremeni pojam društvenih pokreta (Tom Bottomore, *Political Sociology*, 1979).

Pojava društvenih pokreta u modernom smislu te reči obeležava konačno dovršenje procesa razdvajanja političke države od civilnog društva, i istovremeno uspostavljanje mosta među njima.

Rađanje prvih društvenih pokreta išlo je uporedo sa osvajanjem demokratskih prava i širenjem prostora za političke slobode građana.

Opravdano je pretpostaviti da je demokratski organizovano i otvoreno društvo mnogo pogodniji okvir za nastanak društvenih pokreta, od društva sa autoritarnim režimima i diktaturama.

No, uobičajena prednost demokratskog socijalnog konteksta za pojavu društvenih pokreta ne isključuje i obrnutu mogućnost. Nisu retki primeri kada je ispod totalitarnog vojnog i političkog pritiska izbijala ogromna socijalna energija masa i u formi širokih, nezadrživih društvenih pokreta ugrozila, a ponekad i prosto pregazila postojeći politički poredak. Socijalna i politička energija koju potencijalno nose društveni pokreti može, poput tektonskog pomeranja tla, biti nepredvidljiva, pa i nemerljiva.

Za razliku od tradicionalnih društava u kojima je dinamika promena bila isključivi prerogativ onih na vlasti, u savremenim društvima društveni pokreti imaju konstitutivnu ulogu u razvoju i promenama. Sa stanovišta društvenog razvoja, može se reći da društveni pokreti predstavljaju važne aktere društvene dinamike i najmoćnije subjekte socijalnih promena.

Društveni pokreti između utopije i ideologije. — Pojava i uspon društvenih pokreta u savremenoj epohi označuju prelazak sa pisanih na praktične, delatne utopije. Bez utopije nema društvenih pokreta. S pravom upozorava Helerova: »Svako ko odbacuje utopiju ostavlja čovečanstvo na milost i nemilost instrumentalnoj racionalnosti, prepušta ga žedi za moći, manipulacijama i diktaturama« (Agnes Heller, *Teorija istorije*, 1984).

Društveni pokret koji se unapred odriče svih utopijskih pretenzija više je socijalna farsa i obmana nego pokret. Naravno, ovde se utopija misli u Blohovom i Manhajmovom smislu, a ne kao besplodno bekstvo od stvarnosti i građenja kula u vazduhu. Blohovo razlikovanje konkretne od apstraktne utopije, kao i njegova podela na utopije slobode i utopije reda (Ernst Bloch, *Princip nada*, 1981, i *Oproštaj od utopije?*, 1986) direktno su povezani sa tematikom društvenih pokreta.

Utopije slobode još od Mora (Morus) i Furijea (Fourier) nastoje da zamisle bolje, demokratskije, slobodnije društvo. Utopije reda nude autoritarnu viziju društva gde sve funkcioniše besprekorno zahvaljujući principu dominacije i ne-slobode (Kampanela <Campanella>, Sen-Simon <Saint-Simon>). Emancipatorski društveni pokreti artikuliraju i izražavaju utopije slobode, za razliku od konzervativnih i reakcionarnih društvenih pokreta koji računaju na utopije reda i poretka.

Savremeni strah od totalitarnog ishoda svake socijalne utopije uzrokovan je činjenicom da su mnogi totalitarni režimi (fašizam, staljinizam) uspostavljeni u ime utopije, pravde, jednakosti i slobode. Takvi obrti su se po pravilu dešavali sa dolaskom utopija na vlast, kada je započinjalo gušenje svake istinske utopije (Ivan Kuvačić, *Obuzdana utopija*, 1886).

Prigovori da svaka utopija vodi totalitarizmu i nasilju polaze od gledanja na utopiju kao na vrstu socijalnog inženjeringa kojim se dolazi do programiranog društva u kome je sve nivelirano i regulisano i u kome vlada socijalna entropija.

Svoje viđenje kraja utopije nova levica je šezdesetih godina iskazala u Markuzeovom stavu da ono što je ranije bila puna utopija, bez šanse da se ostvari, danas postaje opipljiva mogućnost. »Mislim da je danas svaki oblik svijeta života, svaka preobrazba tehničkog i prirodnog okolnog svijeta realna mogućnost i njezin topos jest povjestan. Možemo danas svijet učiniti paklom: kako znate, na najboljem smo putu k tomu. Možemo ga također preobraziti u suprotnost« (Herbert Markuse, *Kralj utopije, eseji o oslobođenju*, 1972).

U teorijskom sukobu moderne i postmoderne, stav prema utopiji je jedna od najvažnijih linija razlikovanja. Čini se kao da teorijskom i istorijskom pesimizmu postmoderne, koja želi da protera utopijsko izmišljenja i stvarnosti, mnogo toga ide na ruku. Proizvodne snage koje su nosile tehnički progres preobražavaju se danas sve više u destruktivne snage. Razvoj moderne nauke, koji leži u osnovi savremene tehničke civilizacije,

dovodi i čoveka i civilizaciju pred sve veća iskušenja.

Govoreći o stanju »nove nepreglednosti« u intelektualnom polju, Habermas konstatuje »da se ne treba čuditi da danas postaju sve uticajnije pre svega one teorije koje bi htele da pokažu da iste one snage uvećavanja moći, iz kojih je moderna nauka crpila svoju samosvest i svoja utopijska očekivanja, uistinu dopuštaju da se autonomija preobrazi u zavisnost, emancipacija u tlačenje, racionalnost u neumnost« (Jürgen Habermas, *Die Neue Unübersichtlichkeit*, 1985). No, uprkos »novo nepreglednosti« u koju je zapala moderna, stanovište postmoderne da pesimističko stanje duha nije samo prolazna epizoda savremene kulture već postaje strukturalna karakteristika duboko izmenjenog duha vremena, ne čini se plodnom opcijom ni u teorijskom ni u društvenom smislu. Uostalom, to stanovište se osporava i iz horizonta same postmoderne, u onoj meri u kojoj novi društveni pokreti (kao moderni, ali i postmoderni socijalni fenomeni) prikupljaju i obnavljaju utopijske energije i dokazuju da se utopija nije potpuno povukla iz istorijske svesti epohe.

Utopijski sadržaji što ih sa sobom nose i izražavaju ekološki, neofeministički mirovni pokreti znatno se razlikuju od utopija klasičnih društvenih pokreta — npr. radničkog. Utopija novih pokreta nije sveobuhvatna niti mesijanska, nije revolucionarna niti maksimalistička. To je utopija sveta života, a ne utopija poretka. Novum ove utopije je što je radikalna, ali ne i revolucionarna. Ona nudi naizgled paradoksalni koncept kapilarne revolucije, radikalne promene svakodnevnog života i svih njegovih dimenzija, a bez velikih prevrata, oružanih pobuna i vojnih pučeva. Kultura protesta je najvažniji element ove utopije, koju možemo nazvati utopijom alternativnih životnih mogućnosti. Obnavljajući duh utopije, novi društveni pokreti ustaju protiv »novih likova dominacije koje je doneo dvadeseti vek« (Ivan Vejvoda, *Utopija i društveni pokreti*, 1984), istovremeno se oprezno čuvajući da na njihovo mesto ne dovedu neke druge.

Sociologija i društveni pokreti. — Sociologija je od Dirkema (Durkheim) i Vebera

(Weber) do Sorokina i Parsonsa prvenstveno bila usmerena na proučavanje poretka i strukture društva, a ne društvenih pokreta. U odnosu na glavne teorijske tokove, problematika društvenih pokreta je, sve do nedavno, bila u drugom planu. To što važi za sociologiju važi i za druge oblasti društvenih nauka (političke nauke pre svega). Čak je i u marksizmu teorija društvenih pokreta ostala u velikoj meri zapostavljena.

Akadska sociologija će tek u novije vreme usmeriti fokus svoje pažnje ka onim oblicima društvene akcije koje nazivamo društvenim pokretima.

Prvi značajniji prodor u sociološko proučavanje društvenih pokreta ostvarila je tzv. Čikaška škola kolektivnog bihevizma (Park, Blumer i dr.). Ova sociološka škola nastojala je da integriše rezultate koje su u oblasti proučavanja kolektivnog ponašanja i akcije postigle psihologija, psihoanaliza, eksperimentalna psihologija i sociologija. Sledbenici ovog pristupa (Turner, Killian i dr.) uspeli su da obezbede da se veliki teorijski uticaj ove škole iz međuratnog perioda produži i u prvim godinama posle Drugog svet-skog rata.

Početak šezdesetih godina ovoga veka protiče u znaku nastojanja N. Smelsera da ostvari značajnu sintezu najvažnijih rezultata Čikaške škole kolektivnog ponašanja i Parsonsove teorije socijalnog sistema. Njegovo delo *Teorija kolektivnog ponašnja* ima i danas izuzetan uticaj u ovoj oblasti (Neil Smelser, *The Theory of Collective Behavior*, 1963). Kolektivno ponašanje (*collective behavior*) razlikuje se od ustanovljenog (institucionalno omeđenog i kulturno definisanog) ponašanja, kao i od ponašanja malih grupa. Kolektivno ponašanje se razlikuje od ponašanja malih grupa ne samo u pogledu fizičke veličine (broja učesnika) nego i u psihološkom pogledu (za razliku od kolektivnog ponašanja u malim grupama, individua ima osećanje lične kontrole nad scenom delovanja).

Uzimajući tako u obzir mnoge kriterijume: fizičke (broj i veličinu), temporalne (učestalost okupljanja), psihološke (učestalost podele grupne pažnje i stepen trajnosti psihološke identifikacije), ova sociološka škola najpre

pravi razliku između »kolektivnog ponašanja« i ostalih oblika društvenog ponašanja, a zatim utvrđuje osnovne tipove ili oblike kolektivnog ponašanja.

Inače, sam pojam *collective behavior* se dovodi u vezu sa sledećim srodnim pojmovima: »*mass phenomena*« (Brown), »*mass behavior*« (Ortega y Gasset, Arendt, Kornhauser), »*large group behavior*« (Blumer), »*collective dynamics*« (Lang and Lang).

U Smelserovoj tipologiji razlikuju se sledeći osnovni oblici kolektivnog ponašanja: (a) panika (*the panic*); (b) pomama (*the craze*), uključujući masovne hirove, pomodne talase, finansijski bum, religiozna buđenja); (c) neprijateljski izliv (*the hostile outburst*); (d) normativno orijentisani pokret (*the norm-oriented movement*); i (e) vrednosno orijentisani pokret (*the value-oriented movement*).

Prva tri tipa kolektivnog ponašanja (pod a, b i c) imaju najčešće oblik socijalne eksplozije (*collective outburst*), a oblici pod d i e spadaju u društvene pokrete.

Prema normama orijentisani pokreti mogu se definisati kao kolektivni pokušaji da se ponovo uspostave, zaštite, modifikuju ili kreiraju norme i u ime opšteprihvaćenih uverenja. Bilo koje vrste normi — ekonomske, obrazovne, političke, religijske — mogu postati predmet ovih pokreta. A njihov rezultat je, po pravilu, normativna inovacija: nov zakon, običaj, novi oblik udruživanja i dr. Pokreti društvenih reformi najčešće spadaju u ovu grupu pokreta, kao i oni koje Smelser naziva opštim društvenim pokretima (tu, po njemu, spadaju radnički pokret, mirovni pokret, feminizam, kao i humanitarni pokreti raznog tipa).

Vrednosno usmereni pokreti su kolektivni pokušaj da se ponovo uspostave, zaštite, modifikuju ili kreiraju vrednosti u ime opšteprihvaćenih uverenja. Ova definicija obuhvata i one fenomene koji se nazivaju »mesijanski pokret«, »milenariojanski pokret«, »utopijski pokret«, »nacionalistički pokret«, »politička revolucija«, »harizmatski pokret«, »verska revolucija« i mnogi drugi. Već sam pregled ukazuje i na mogućnost razlikovanja ove vrste pokreta s obzirom na religijske i svetovne (sekularne) vrednosti.

Savremena sociologija je punu pažnju posvetila teoriji društvenih pokreta tek u poslednjih nekoliko decenija. Od kraja šezdesetih godina pa do naših dana nastaje period praktičnog uspona mnogih društvenih pokreta. Paralelno sa tim raslo je i teorijsko interesovanje za njihovo izučavanje.

Pobune u crnačkim getima severnoameričkih gradova sredinom šezdesetih, a zatim nemir što ga sobom donosi omladinska kontrakultura i eksplozija studentskog nezadovoljstva, skreću na sebe pažnju mnogih istaknutih sociologa i analitičara društvenih i političkih zbivanja na prelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine.

Jedan od najznačajnijih doprinosa u savremenom proučavanju društvenih pokreta dao je francuski sociolog Alen Turen, koji teoriju društvenih pokreta povezuje sa teorijom o postindustrijskom društvu.

Društveni pokreti i postindustrijsko društvo. — Nakon pokušaja Rudolfa Heberlea iz pedesetih godina da političku sociologiju zasnuje na teoriji društvenih pokreta, Alen Turen će taj teorijski zahvat proširiti tako što čitavu sociologiju zasniva kao sociologiju društvenih pokreta. Zbog toga njegova teorija društvenih pokreta zaslužuje posebnu pažnju.

Svoje opredeljenje da ideja društvenog pokreta ima prvorazredan značaj za sociologiju obrazlaže stavom da društveni sukobi proizvode društveni život, a da, kako kaže, »u središtu društvenog života buktu vatra društvenih pokreta«. Turenov teorijski *credo* možda najbolje ilustruje sledeći njegov stav: »Govoriti o društvenim pokretima znači stvarati sociologiju i odbraniti narode od bogova i vladara«.

Svoju analizu društvenih pokreta Turen temelji na razlikovnanju tri osnovne etape u novovekovnom razvoju društva, smatrajući da svakoj etapi odgovara i osoben tip društvenog pokreta. Tako razlikuje:

(a) trgovačko društvo u kome centralnu ulogu ima građanski pokret za prava i slobode čoveka;

(b) industrijsko društvo u kome odlučujuću ulogu ima radnički pokret;

(c) postindustrijsko društvo u kome presudnu ulogu dobijaju novi društveni pokreti.

I kao što je, po njemu, sloboda bila ulog socijalnih borbi podjarmljenih u trgovačkom društvu, a društvena pravda ulog radničkih borbi u industrijskom društvu, tako je samoupravljanje (shvaćeno kao pravo na vlastiti način života i ostvarenje kontrole ljudi nad društvenim samodelovanjem) glavni ulog borbi u postindustrijskom društvu.

Polazni stav Turenove koncepcije je ideja o samoproizvodnji društva (sociologija je za njega proučavanje rada društva na samom sebi). Delovanje (akcija) izuzetno je važna kategorija njegove analize, a društveni odnosi (koji su za njega odnos moći) stvore društveno polje unutar koga se odvijaju društvene borbe (sukobi). Glavni cilj društvenih sukoba je borba društvenih snaga (aktera, društvenih pokreta) da ostvare odlučujuću kontrolu nad istoricitetom.

Na osnovu svoje analize Turen dolazi do zaključka da društveni pokreti nisu marginalna suprotstavljanja poretku već centralne snage koje se među sobom bore za odlučujuću ulogu u samoproizvodnji društva, ili kako još on kaže, za društveno rukovođenje istoricitetom.

Mišljenje da društveni pokreti nemaju marginalni značaj u savremenom društvu čini se dosta osnovanim. Utoliko se, međutim, čini manje opravdanom Turenova tvrdnja da društveni pokreti nisu znak krize i napetosti društvenog poretka. Istorijsko iskustvo potvrđuje da su pojava i uspon društvenih pokreta ili najava ili manifestni oblik krize datog društvenog poretka.

Za Turena je društveni pokret dvostruki odnos: prema protivniku protiv koga se bori i prema ulogu za koji se bori. Tri su, po njemu, bitna obeležja društvenog pokreta: (a) *načelo identiteta* (tj. u ime koga se sukob vodi); (b) *načelo suprotnosti* (tj. protiv koga); i (c) *načelo totaliteta* (odnosno na kom se terenu borba odvija).

Za teoriju društvenih pokreta značajna su još dva Turenova zapažanja. Prvo, da je društveni pokret osoben, ali i najznačajniji tip društvene borbe, u kojoj sukob mora da se odnosi na društveni problem koji se tiče ce-

line društva (upravo to odvaja društvene pokrete od delovanja grupa za pritisak). I drugo, ne postoji društveni pokret bez negativne dimenzije (protesta, poricanja, revolta, neprihvatanja), ali i društveni pokret koji bi bio sveden samo na protest i odbijanje.

Značaj ovih upozorenja Turen objašnjava na sledeći način. Snaga isključivo usmerena na razaranje poretka može samo da otvori put novoj rukovodećoj klasi ili novoj državnoj vlasti. Obrnuto, društveni pokret bez snage negacije svodi se ubrzo na instrumentalizovani sukob, na borbu za uticaj između interesnih grupa unutar predstavničkog političkog sistema.

Turenov doprinos teoriji društvenih pokreta ima još neke značajne prednosti u odnosu na dotadašnja, a pre svega marksistička shvatanja pokreta. On najpre pomera težište društvenih sukoba iz sfere produkcije (gde dominira sukob između kapitala i najamnog rada) na celinu društvenog života, na sukob između vladajućih aparata i alijeniranih korisnika. Klasnu borbu zamenjuje društvenom borbom. Za razliku od klasne vladavine u industrijskom društvu, zasnovane nad premoći u organizaciji proizvodnje, u programiranom ili post-industrijskom društvu vladavina se obezbeđuje upravljanjem informacijama i kontrolom organizovanja društvenog života. Otuda osnovno delovanje društvenih pokreta nije usmereno prema državi, već prema društvenom protivniku.

Takođe, istorijski je vrlo značajno Turenovo upozorenje da društveni pokreti nisu samo konfliktna nego i kulturno usmerena ponašanja. Zbog toga se delovanje pokreta ne može svesti samo na ispoljavanje objektivnih protivrečnosti vladajućeg poretka već svojim kulturnim sadržajima snažno utiče na promenu političke kulture i vrednosnog sistema.

Dva konceptualna pristupa savremenim pokretima. — Širok spektar različitih pristupa u savremenoj teoriji društvenih pokreta može se, sledeći analize Džin Koen (Jean Cohen, *Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements* 1985), sintetizovati u dva dominantna koncepta: »*identity-oriented*« paradigmatu i »*resource-mobilization*« paradigmatu.

»Identitetno orijentisana« paradigma karakteriše pre svega neke savremene evropske teorije društvenih pokreta. Najznačajniji predstavnici ovog konceptualnog pristupa su francuski sociolog Alen Turen (o čijoj teoriji je prethodno bilo više reči) i italijanski sociolog Alberto Meluči (Alberto Melucci).

Teoretičari ovog kruga nastoje da sagledaju suštinu procesa putem kojih kolektivni akteri, to jest društveni pokreti, kreiraju identitete i solidarnost koju brane, kao i da procene odnose među socijalnim protivnicima i uloge u njihovim konfliktima.

Društveni pokreti su, znači, kolektivna akcija za formiranje novog identiteta. Na nju se ne može primeniti *cost-benefit* analiza, jer ne može da objasni motivaciju »nove grupe«, odnosno pokreta u potrazi za identitetom, autonomijom i priznavanjem. Za takav tip kolektivne akcije mnogo je značajnije da li će doći do stvaranja solidarnosti i zajedničkog identiteta među pripadnicima jednog pokreta, nego da li participacija donosi pripadniku neka ekonomska dobra ili zadovoljavanje nekog interesa. Drugim rečima, društveni pokreti su socijalni akteri koji stvaraju nov grupni identitet unutar opšteg društvenog identiteta, za čiju se interpretaciju i reinterpetaciju borbe.

Za razliku od »identitetno orijentisane« paradigme, karakteristične za evropsku sociologiju, u američkoj sociologiji dominira »resursno-mobilizatorska« paradigma. Njeni glavni predstavnici Olson, Tilly, Oberschall naglašavaju takve »ciljne« varijable kao što su organizacija, interesi, resursi, prilike i strategije koje se moraju imati u vidu kod mobilizacije velikih obima.

Organizacija, racionalnost i interesi su ključni kodovi ovog pristupa. Utemeljio ga je Olson (Mancur Olson, *The Logic of Collective Action*, 1965), primenjujući na tumačenje kolektivne akcije *cost-benefit* analizu i smatrajući da su interesi osnovna motivacija za pristupanje pokretima.

Po Džin Koen, teoretičari resursno-mobilizatorskog koncepta zastupaju sledeće pretpostavke: »(1) Društveni pokreti se moraju shvatiti u kontekstu konfliktnih modela kolektivne akcije. (2) Ne postoje fundamentalne razlike između institucionalne i neinstitucionalne kolek-

tivne akcije. (3) Obe iziskuju da konflikti interesa budu ugrađeni u institucionalizovane odnose snaga. (4) Kolektivna akcija involvira racionalnu težnju grupa za ostvarenje svojih interesa. (5) Ciljevi i poteškoće pri njihovom ostvarivanju su permanentni produkti odnosa snaga i ne može se preko njih objašnjavati formiranje pokreta. (6) To se jedino može objasniti promjenama u resursima, organizaciji i prilikama za kolektivnu akciju. (7) Uspjeh se beleži ili putem priznavanja grupe kao političkog aktera ili povećanim materijalnim pogodnostima. (8) Mobilizacija unutar sebe uključuje velike birokratske organizacije sa specijalnom namenom«. (navedeno prema: Jean Cohen, *Strategija ili identitet — nove teorijske paradigme i savremeni društveni pokreti*, iz zbornika *Obnova utopijskih energija*, 1987).

Klasifikacija pokreta. — Najopštija podjela društvenih pokreta je na emancipatorske i neemancipatorske. Pod emancipatorskim podrazumevamo one pokrete koji proširuju polje ljudske slobode i demokratije, a pod neemancipatorskim one pokrete koji sužavaju prostore slobode.

S obzirom na različite društvene sadržaje i njihove osnovne socijalne nosioce, pokreti mogu biti klasni, politički, nacionalni, populistički, rasni, verski, kulturni, omladinski, sportski, i dr. A u odnosu na širinu teritorije koju zahvataju, mogu biti: regionalni, nacionalni i internacionalni.

S obzirom na ključni kriterijum, stav prema društvenim promjenama, pokreti se dele na: (a) *revolucionarne* (za radikalne progresivne promene); (b) *reformističke* (za postepene promene); (c) *konzervativne* (za očuvanje status quo); i (d) *reakcionarne* (promene koje vuku nazad).

Odnos klasičnih i novih pokreta. — U novije vreme uspostavlja se i podjela na klasične i nove ili, kako se još nazivaju, alternativne društvene pokrete. Pod klasičnim pokretima podrazumevaju se pokreti karakteristični za XIX i prvu polovinu XX veka, a među njima je radnički pokret jedan od najznačajnijih. Pod novim društvenim pokretima podrazumevaju se pokreti nastali u periodu nakon šezdesetih godina dvadesetog veka, a na-

jeprezentativniji među njima je ekološki pokret.

Za razliku od klasičnih, novi društveni pokreti imaju sledeća specifična obeležja: nisu direktno usmereni prema vlasti, već su prvenstveno okrenuti društvu i pojedincima; nemaju klasni karakter i osnovu; nemaju univerzalne političke pretenzije, nego se samorazumevaju kao pokreti oko jednog pitanja ili problema (*»single issue movements«*); autonomni su u odnosu na postojeće političke partije i organizacije, i uopšte rezervisani prema institucijama; manje ili više su indiferentni prema ideološkim podelama (razlikovanje na »levo« i »desno« gubi predašnju političku težinu); opredeljuju se za nenasilne oblike delovanja i koriste nove metode i forme akcije (zaposedanje ulica i trgova sit-in, pasivni otpor, građanska neposlušnost i dr.); koriste nov jezik, atraktivni medijski nastup, grade novu opozicionu ili alternativnu političku kulturu.

Vrste novih ili alternativnih pokreta. — Spektar novih pokreta je vrlo širok i raznovrstan. *Ekološki pokret* možemo smatrati najznačajnijim novim društvenim pokretom. Nastaje sredinom sedamdesetih godina i u središte svojih aktivnosti stavlja pitanja odnosa čoveka i prirode i zaštitu čovekove okoline (borba protiv zagađivanja vazduha, vode, hrane i zemljišta, protiv uništavanja šuma od kiselih kiša i za zaštitu ugroženih biljnih i životinjskih vrsta, revitalizaciju pustinja, zaštitu atmosferskog omotača, problem tzv. ozonskih rupa i ukazivanje na moguće pogubne posledice tzv. efekta staklene bašte) i drugo. Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih formiraju se, pre svega u tadašnjoj Zapadnoj Nemačkoj, a nešto kasnije i u drugim zapadnoevropskim zemljama, partije »zelenih«, koje unose živost u parlamentarni i politički život ovih zemalja i pokreću mnoga značajna društvena i politička pitanja.

Studentski pokret možemo smatrati začetkom novih društvenih pokreta. Svoj uspon studentski pokret doživljava krajem šezdesetih godina, a 1968. je jedna od politički najburnijih godina na mnogim univerzitetima Zapadne Evrope i Severne Amerike. Pokret započinje buntom studenata i njihovim zah-

tevim za demokratizaciju univerzitetskog obrazovanja, ali u mnogim zemljama (Zapadna Nemačka, SAD, Francuska) zahteva radikalnu demokratizaciju društva i politike.

Kontrakulturni pokreti mladih, sa drugačijim sistemom kulturnih vrednosti i obrazaca ponašanja, odevanja, stila življenja (od hipi-pokreta do rok, pop i pank-pokreta) iskazuju se pre svega u oblasti umetnosti, muzike, mode, *underground kulture*.

Neofeministički pokret, koji izrasta kroz kritiku klasičnog feminističkog pokreta i ukazuje na mnoge značajne a ranije zapostavljane dimenzije ravnopravnosti među polovima (radikalna kritika patrijarhalnog društva, kritika promuške civilizacije, od književnosti, jezika i istorije do nauke i politike).

Mirovni pokret nastavlja tradicije nešto starijeg pacifističkog pokreta, a u novije vreme javlja se u tri velika talasa (najpre kao pokret protiv atomske bombe i hladnoratovskih blokovskih podela, zatim kao pokret protiv rata u Vijetnamu, a u sedamdesetim i osamdesetim godinama kao masovni pokret protiv ostavljanja novih raketa sa nuklearnim glavama u Evropi i za nuklearno razoružanje, demilitarizaciju, konverziju vojne u mirnodopsku industriju itd.).

Antinuklearni pokret povezuje mirovni i ekološki pokret, jer u svom središtu ima borbu protiv upotrebe nuklearne energije, kako u vojne tako i u miroljubive svrhe (ne samo zbog mogućnosti lakog i brzog transformisanja nevojne u vojnu nuklearnu industriju nego i zbog nemogućnosti zaštite čovečanstva od radijacije). Posebno snažan vid ovog pokreta je pokret protiv izgradnje nuklearnih elektrana (koji je nakon nesreće u Černobilu dobio punu potvrdu), i sa tim povezanim protestima protiv nerešenih problema odlaganja nuklearnog otpada i dr.

Pokreti za alternativnu tehnologiju i alternativnu energiju, koji se zalažu za zamenu prljavih i »tvrdih« tehnoloških postupaka ekološki čistim i »mekim« tehnologijama, za veće korišćenje energije sunca, vetra i vode (umesto nafte, uglja i nuklearne energije).

Pokret za alternativnu ekonomiju komunalnog ili zadružnog tipa koji predstavljaju kritiku loših strana urbane civilizacije i potrošačkog društva nametnutih ili lažnih potreba.

Pokret za autonomiju (etničku i nacionalnu, kulturnu, regionalnu, lokalnu samoupravu).

Građanske inicijative i pokreti za građanska prava i slobode (očuvanje autonomije civilnog društva, vladavina prava i pravna država, demokratizacija krivičnog zakonodavstva i ukidanje smrtne kazne, i dr.).

Pokreti za rasnu jednakost i ravnopravnost (crnački i pokret indijanaca u SAD, pokret *indiosa* u Južnoj Americi, borba crnaca u Južnoj Africi, pokret Roma u Evropi i drugi).

Pokret za alternativnu školu.

Pokreti za alternativnu medicinu (za narodnu medicinu, bioenergiju, akupunkturu i dr.).

Antipsihijatrijski pokret protiv postojećeg načina lečenje i tretmana mentalnih bolesnika (protiv institucije ludnica, upotrebe elektrošokova u terapiji mentalnih bolesti idr.), sa posebno značajnim iskustvima u Italiji (Bazalja), Francuskoj (Gvatari) i Engleskoj (Kuper i Lejn).

Pokreti za psihološku podršku (različite psihoterapeutske grupe — geštalt, radix, zatim grupe za transcendentalnu meditaciju, itd.).

Pokret za zdravu hranu (makrobiotički pokret, hrana bez pesticida, konzervansa i aditiva, i dr.).

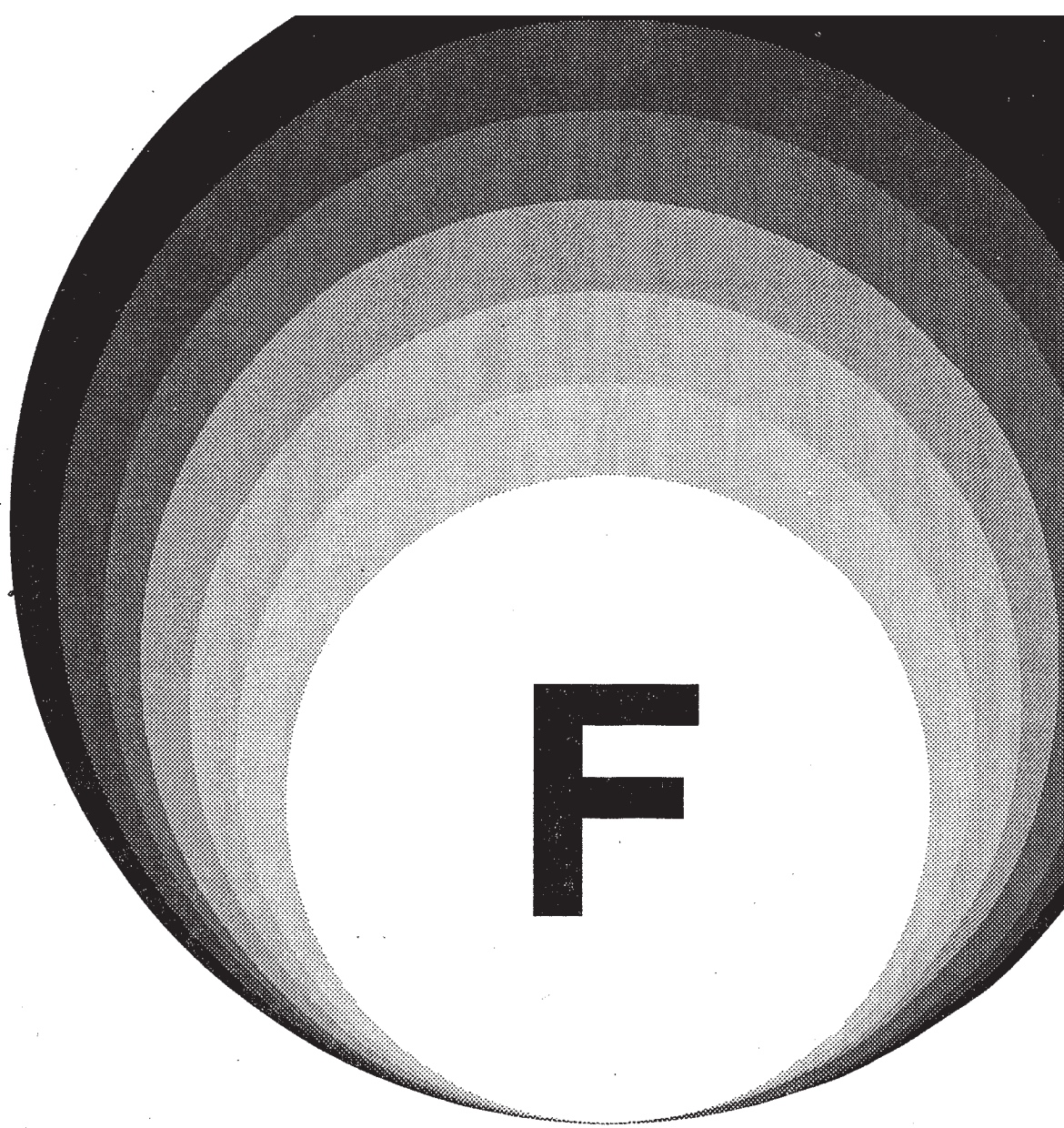
Pokreti za zdravo telo (*jogging*, *body-building* i drugi rekreativni pokreti).

Pokreti za ravnopravnost marginalizovanih seksualnih grupa (lezbejki i homoseksualaca).

Novi urbani pokreti (nasilno zauzimanje praznih stanova — pokret *squatera*, alternativna arhitektura i urbanizam, i dr.).

Religijski i neoreligijski pokreti (panislamizam, širenje budizma i drugih istočnjačkih religija na Zapadu, uspon različitih verskih sekti i dr.).

Mistički i okultni pokreti koji imaju duge tradicije, ali koji u uslovima duboke društvene krize i poljuljanog kolektivnog i individualnog identiteta doživljavaju nov uspon i širenje.

FAŠIZAM

Pojava i karakteristike. — Izraz »fašizam« i iz njega izvedene reči i kovanice upotrebljavaju se prvenstveno za označavanje jedne vrste ideologija, partija, pokreta, režima, sistema i tehnika kontrole i vladanja, koji su naročito došli do izražaja u periodu od kraja Prvog do kraja Drugog svetskog rata, periodu koji su neki istoričari, kao Ernst Nolte, ocenili kao »epohu fašizma«. Bitna karakteristika i izvor fašizma je radikalni i autoritarni nacionalizam, a osnovni cilj tih ideologija, partija, pokreta i režima bio je da se »u ime« i u navodnom » interesu« nacije, naroda (*Volk*) ili nacionalne države uspostavi potpuna (totalna) kontrola nad svim oblicima društvenog života, tj. totalitarizam, kako bi se svi nacionalni potencijali usmerili na ostvarivanje ci-

ljeva koje postavlja fašistička ideologija i vođa (firer, duče, kaudiljo, vođa). Da bi se postavljeni ciljevi ostvarili, nacionalne zajednice su jednoobrazno organizovane i usmeravane, glajhšaltovane, uniformisane, stanovništvo indoktrinirano putem beskrupulozne propagande (tzv. crna propaganda) i ideologizovanog obrazovanja, vršena je militarizacija javnog života, stanovništvo masovno mobilisano posredstvom različitih organizacija (posebne organizacije za radnike, žene, omladinu, decu, ratne veterane, učitelje itd.) koje su sve imale da služe jednome cilju, a zastrašivanje građana i teror nad njima (ekskomunikacije, pogromi, javno fizičko maltretiranje političkih oponentata, koncentracioni logori, zatvori, mučenja, ubijanja) predstavljali su metode ra-

da niza državnih i policijskih organa (*Gestapo*, *OVRA*), paravojnih i militarističkih organizacija (*SA — Sturm Abteilung*; *SS — Schutz-Staffel*, *Fasci combattenti* i dr.), koje su masovno i arbitrerno koristile sva raspoloživa sredstva najbrutalnije represije nad oponentima, disidentima, onima koji drukčije misle ili prema drugim političkim i etničkim grupama čije se delovanje ili čak postojanje smatralo opasnim ili štetnim po ciljeve koje hoće da ostvare fašističke ideologije i pokreti.

Kao oformljeni pokret i sistem vladavine, fašizam je najpre uspostavljen u Italiji, gde je i dobio ovo ime. Italijanski izraz *fascismo* potekao je o latinske reči *fascēs* (snopovi), koja je označavala povezan snop pruča u sredini kojeg je utaknuta sekira. To je bio simbol koji su u Rimu liktori nosili ispred magistrata kao znak njihove vlasti. Taj su znak italijanski fašisti uzeli za svoj simbol i time su izražavali opredeljenje da Italija mora biti tesno povezana u jedan snop (jedinstvo) i da ima pretenzija da oživi i povrati nekadašnju rimsku imperijalnu tradiciju. Izvedena italijanska reč *fascio* označuje i stvari povezane zajedno, savez, udruženje, političko udruženje, a znači i snop i buket (kod Danuncija *fascio di fiori*, buket cveća). Italijanski fašisti su se prikazivali kao naslednici i nastavljači dela Đuzepea Macinija (Mazini, 1805—1872), ideologa liberalnog nacionalizma i ujedinjenja Italije, jednog od aktera u vreme stvaranja Međunarodnog radničkog udruženja. U Italiji posle ujedinjenja 1870—71. Đuzepe Garibaldi je osnovao među prvima radnički savez (*fascio operaio*) u Bolonji. Italijanski nacionalizam, kao i nemački, francuski i drugi ulaze potom u fazu tzv. integralnog nacionalizma koji se karakteriše militantnošću, ekstremizmom, isključivošću, militarizmom, šovinizmom, imperijalističkom agresivnošću, mitologiziranjem prošlosti, naročito germanskih mitova koji slave snagu i lojalnost vodi i zajednici, i rimskih, počevši od legende o vučici koja je zadojila i odgajila utemeljivače Rima.

Nastojeći da prisvoji tradiciju i slavu italijanskog nacionalnog pokreta, vođa italijanskih fašista, bivši socijalista Benito Musolini (1883—1945) organizuje svoje sledbenike u *fascie* (tj. saveze). Pošto su ga 1914. socijalisti

izbacili iz partije i smenili sa položaja urednika *Avanti-a*, jer je bez znanja rukovodstva napisao uvodnik u kojem se traži ulazak Italije u rat, on je najpre osnovao »Savez revolucionarne akcije« *Fascio d'Azione Rivoluzionaria*, pa kasnije »*Fascii italiani di combattimento*«, koje je posle ujedinjenja sa nacionalistima 1921. uključio u Nacionalnu fašističku partiju, čiji se članovi i pristalice zovu jednostavno — fašisti.

Izraz fašizam je, osim za označavanje konkretnog oblika nastalog u Italiji, služio i za označavanje istog roda pojava koje su u raznim zemljama imale specifične oblike. Od svih oblika su najpoznatiji nemački nacional-socijalizam (nacizam), koji je bio i najzloglasniji, zatim italijanski fašizam, frankizam u Španiji (kojem je temelje postavio Hoze Antonio primo de Rivera), peronizam u Argentini (po imenu generala Huana Perona) i slični pokreti i režimi u Mađarskoj (»strelasti krstovi«), Bugarskoj, Finskoj, Rumuniji (sledbenici Korneliju Celia Kodreanua, a kasnije »gvozdena garda«), odnosno pokreti, kao Francuska akcija (*Action francaise*), Savez britanskih fašista Osvalda Moslija (Mosley) a veoma značajan je bio i pokret u Japanu, kasnijem članu Trojnog pakta, pa i u SAD, gde je ovaj pokret razbijen kad je Amerika ušla u rat na strani antifašističke koalicije. Vodi Francuske akcije, inače i članovi Francuske akademije, Moris Bare i Šarl Mora (posle Drugog svet-skog rata osuđen na doživotni zatvor u kojem je i umro), krajem XIX i na početku XX veka, zajedno sa Italijanom Enrikom Koradinijem i nizom nemačkih nacionalista, među kojima je i fon Trajčke zauzimao značajno mesto, udarili su temelje radikalnom militantnom nacionalizmu kao ideologiji. Fašistički pokreti su se međusobno razlikovali u nekim crtama ideologije, izvorima, orijentaciji, a u praksi je dolazilo do zategnutosti, pa zamalo i sukoba (sredinom 1930-ih godina bili su veoma zategnuti odnosi između italijanskih fašista i nemačkih nacista, pre nego što su postali saveznici u Antikominternu paktu). Ipak ovi pokreti bili su srodni, imali su nešto zajedničko ili slično što ih je povezivalo i činilo ih u širem smislu pripadnicima jedne vrste masovnih pokreta sa autoritarnim tendencijama

i režimima (ukoliko dođu na vlast). Musolini je pretendovao da od fašizma napravi međunarodni pokret, pa je pokušao i da organizuje fašističku internacionalu sa povremenim kongresima.

Ideje sadržane u fašističkim programima nisu bile nove ni kada su ovi programi prvi put izloženi. To su eklektičke ideologije, a većinu ideja već je sadržala nacionalistička i rasistička propaganda i imeprijalistička politika razvijana u Italiji, Nemačkoj i Francuskoj u poslednjoj trećini XIX i početkom XX veka. Socijalistička komponenta ovih pokreta, naročito u Nemačkoj i Italiji, takođe je bila razvijena u nekim starijim idejama nacionalnog socijalizma i sindikalizma (Žorž Sorel, 1847—1922), čijim je idejama u kojima se izražava i kult nasilja, Musolini bio oduševljen (*Action française* je pokušavala da pridobije i uključi Sorela u svoje redove). Sindikalističkog porekla bio je i korporativizam kao oblik organizacije društva kojim fašisti nastoje da u nacionalnom interesu izmire rad i kapital i uspostave organsku harmoniju među svim delovima nacionalne zajednice (jedan od pisaca italijanskog fašističkog programa bio je sindikalista Alceste de Ambris, koji je sa sličnom inspiracijom pisao i jedan deo Statuta grada Rijeke 1920, za vreme Danuncijske okupacije).

Sve u svemu, fašizam je bio jedna sinteza organskog i militantnog nacionalizma koji se javio u drugoj polovini XIX veka i antimarksiističkog socijalizma, uz naglašeno pristustvo totalitarizma, političkog terora, populizma i manipulisanja masom. Postavilo se i pitanje da li je to samo pojava koja se ispoljila jedanput u jednom periodu XX veka ili je bilo nekih srodnih pojava i u prošlosti, i da li ih može biti u budućnosti. Smatra se da su sličnih elemenata imali i cezarizam u I v. pre n.e., zatim Kromvelova vladavina u Engleskoj u XVII veku, bonapartizam (Napoleona I i još više Napoleona III) u Francuskoj, u XIX veku. Prevladuje mišljenje da se pojave te vrste mogu lako javiti iz društvenih protivrečnosti i sukoba u situacijama frustracije neke nacionalne ili društvene zajednice, u uslovima gde prevladuje autoritarna politička kultura, a demokratske ustanove nisu ukorenjene,

a isto tako i pred izvesnim opasnostima koje se nadnesu nad nekim zajednicama koje se iz različitih uzorka dezintegrišu, pa kao reakcija dolaze težnje za integralizmom i čvrstom rukom.

Među najvažnije programske-ideološke karakteristike, ciljeve i metode rada gotovo svih fašističkih pokreta i organizacija mogu se navesti: nacionalizam, organicistička koncepcija totalitarnog društva, kontrola privrede od strane države, saradnja rada i kapitala, politički autoritarizam, državna partija, elita i vođa kao sredstvo izražavanja volje i organizovanja naroda i nacije, doktrinarno opravdavanje političkog nasilja, orijentacija na »akciju« umesto na debatu ili »parlamentarisanje«, potčinjenost individue nacionalnoj ili narodnosnoj (*völkische*) zajednici, »glajhšaltovan« društveni i kulturni život na osnovama fašističkog (*Weltanschauung* (pogleda na svet). Svi su se fašistički pokreti i partije u svojim zemljama, u doktrini i u praksi, suprotstavljali liberalizmu, marksizmu, demokratiji i socijalizmu, (»demosocijalizmu« — kako su ovo dvoje u svojoj kritici spajali italijanski fašisti), parlamentarizmu, višepartijskom federalizmu, samoupravi, pluralizmu i uopšte pluralističkom poimanju političkog sistema (nasuprot pluralističkoj demokratiji, nemački nacisti su isticali slogan »*Ein Volk, ein Reich, ein Führer*« — »Jedan narod, jedna država, jedan vođa«; a italijanski fašisti upućivali su poruku pojedincu: »Ti si ništa, država je sve... Ništa protiv države, ništa mimo države«). Fašisti su, takođe, bili protiv internacionalizma, pacifizma, humanizma (jer on, kao i hrišćanstvo, ljude čini bolećivim), protiv individualizma, autonomnog i racionalnog mišljenja, jer su nalazili da sve to sprečava ljude da učestvuju u ostvarivanju velikih nacionalnih ciljeva i ideja (ljudi kojima je stalo do savesti ne mogu se predati ostvarivanju fašističkih ideja niti bilo kakvih drugih na nasilnički način). Većinu fašističkih pokreta karakterisao je ekspanzionizam, agresivnost, imperijalizam u odnosu na druge narode, ali su u nekim zemljama bili više okrenuti unutrašnjim problemima nacije.

Agresivna fašistička politika i ugrožavanje najuzvišenijih civilizacijskih vrednosti okrenuli

su demokratsko javno mnjenje širom sveta i demokratske vlade protiv fašističkih režima. Hitler je svojim akcijama odveo sve u Drugi svetski rat, u kojem su došle do izražaja sve antiljudske strane fašističke ideologije i sila koje su stajale iza nje. Od samog početka, Drugi svetski rat je bio sukob demokratije i fašizma, a nemačkim napadom na SSSR (22. juna 1941) i japanskim napadom na SAD (7. decembra 1941) i ove dve velike sile su ušle u antifašističku koaliciju čijoj su pobedi presudno doprinele. Pošto fašizam nije samo sistem vladavine nego i ideološko-politički pokret, nije puki autoritarni režim i diktatura, nego i ideologija koja nudi izvesna konzervativna, a nekada i radikalna autoritarna rešenja za probleme s kojima se suočavaju tzv. masovna i industrijska društva, to fašizam nije iskorenjen pobedom nad njim u Drugom svetskom ratu. Pojave neofašističke ideologije, partija i pokreta, mada su bez velikog uticaja, ne treba potcenjivati kao što se činilo u vreme posle Prvog svetskog rata. Elementi populizma koji su bili veoma zastupljeni i u nemačkom i italijanskom fašizmu, u peronizmu i frankizmu, postoje kao tendencija i kod niza savremenih režima sa ideološkim ili religijskim platformama. Neki od njih se u propagandi pozivaju na svoje kolektivističke i socijalističke ciljeve, kao što su to činili fašistički pokreti u Italiji, Nemačkoj, Argentini i drugde.

Elementa koji čine osnove ili stvaraju uslove za pojavljivanje fašističkih ideologija, pokreta i metoda ima širom sveta na pretek: nacionalizma, političkog autoritarizma, ideološke i političke isključivosti, podređivanja humanističkih vrednosti političkim ambicijama ili materijalno-tehničkim i ekonomskim rezultatima, ograničavanja i ukidanja ljudskih sloboda, tendencije totalne kontrole od strane države, imperijalizma, hegemonizma, dominacije, frustriranosti, šovinizma, političkog nasilja. Na izvestan način imamo rasejane elemente iz kojih, kad se više njih sakupi u jednoj zemlji, uz dejstvo nekog katalizatora lako proizide rezultat koji je objektivno sličan fašizmu. Izvesni kineski teoretičari su u novije vreme upozoravali i na mogućnost »crvenog fašizma«, što se ne odnosi samo na kinesku

kulturnu revoluciju nego to treba uzeti u smislu opasnosti od nacionalistički isključivog autoritarizma, sakrivenog iza socijalističke frazeologije namenjene masovnoj manipulaciji. Fašizam je svojom orijentacijom na aktivizam i direktnu akciju, koja uključuje terorizam, uvek računao na omladinu iz socijalno destabilizovanih slojeva.

Istorijski koreni i uspon fašizma. — U drugoj polovini XIX veka uobličuju se radikalni nacionalistički pokreti i ideologije koje karakterišu agresivnost i težnja za dominacijom u odnosu na druge nacije i nastojanje da sopstvena nacija organizuje državu koja bi imala potpunu kontrolu nad društvom i svim njegovim članovima. Tome se težilo radi toga da bi se sve nacionalne snage okupile i koncentrisale, zbog rešavanja nekih socijalnih i nacionalnih problema i ostvarila dominacija nad drugim narodima i državama ili nad njihovim teritorijama. Već u ovo vreme javljaju se ideološki elementi kasnijeg fašizma — razizam, antisemitizam, autoritarni etatizam, ideologija čiste nacije i njenog životnog prostora (doktrina Lebensrauma), krvi i tla (Blut und Boden). Istovremeno su takve snage nastojale da razviju jedan iracionalni fanatizam na emocionalnoj osnovi, naročito kod vojske i omladine, a kritikovale su sve što su smatrale da deli naciju ili slabi njene napore da koncentriše svoje snage. Tako su kritikovale socijalizam zbog toga što zagovara klasnu borbu, demokratiju što deli naciju na političke partije i ne obezbeđuje jako vodstvo niti čvrst režim, prosvetiteljstvo i racionalizam su kritikovani kao praizvor svih zala (pa i socijalizma i demokratije). Umesto razuma, rezonovanja i rasprave, zagovarao se kult moći, sile, čvrste poluvojne organizacije društva, vlasti, volje, akcije, zapovedanja i slušanja. Glorifikuje se kao pozitivna vrednost »volja za moć«, koja ima svoj oslonac i pandan u poslušnosti »mase« sledbenika, što predstavlja veliki izazov samouverenim vođama i mogućnost harizmatiskog, autoritarnog vodstva u kojem borba za vlast dobija podsticaj u ideološkim nacionalnim, čak metafizičkim (kao »elan vital«), mitskim momentima. Brojni nacionalistički agitatori iz reda pisaca, profesora, sociologa, vojnika, smatrali su da je

osnovni oblik društvenih sukoba rat između nacija i rasa, i geopolitička doktrina postala je deo ovih ideologija, koje bi htele da isključivo za svoje nacije obezbede ono što socijalizam obećava proletarijatu. Smatra se da je Eriko Koradini (Corradini) prvi upotrebio izraz »proleterske nacije« (za kakvu je smatrao i Italijane) i suprotstavio ih je »buržoaskim« i »plutokratskim« nacijama kakvima je smatao Francusku i Englesku.

Bezbroj je rasističkih i nacionalističkih knjiga, pamfleta, listova, organizacija, koje u Nemačkoj počinju da se pojavljuju već početkom druge polovine XIX veka, a koje daju gotove formulacije za kasnije nacističke ideološke slogane, programske koncepcije, propagandu i politiku. »Nacionalni socijalizam« postaje relativno zaokružen koncept u Nemačkoj već početkom XX veka. Predistorijski arijevske simbol niza civilizacija, svastika (kukasti krst) uzeta je već 1903. kao simbol izvesnih nacionalističkih društava u Nemačkoj. Crna svastika sa crvenim krugom na beloj podlozi imala je boje imperijalne zastave (koja je posle Prvog svetskog rata promenjena). Od ovih društava je to i preuzela kasnija nacistička partija kad su u nju ušli neki članovi tih društava. U isto vreme kad se ovaj simbol počinje koristiti u političke svrhe, Rudolf Jung je objavio knjigu Nacionalni socijalizam (Der Nationale Sozialismus) i osnovana je jedna Nemačka radnička partija, koja je petnaestak godina kasnije, aprila 1918, promenila ime i nazvala sebe Nemačka nacionalsocijalistička radnička partija (Deutsche National-socialistische Arbeiterpartei). Ovo je gotovo isto ime kakvim se godinu dana kasnije nazvala Hitlerova partija.

U jednom od svojih govora 1919, Musolini naglašava »nacionalni socijalizam« kao jedan od ciljeva svoga fašističkog pokreta. To uskoro postaje osnovno geslo i sinonim nemačkog fašizma kakav je zagovarala Hitlerova Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija (NSDAP). U još starijim idejama Johana Fihtea (Zatvorena trgovačka država, v. izdanje, Beograd, Nolit, 1979) nalaze se neki začeci te ideje da država uzme sve pod svoju kontrolu, zatvori se i samo za svoje

državljanu ostvari jedan »umni poredak«, solidarnost, jednakost itd., isključujući ostale.

U Italiji 1870-ih i 1880-ih godina počinje intenzivna nacionalistička aktivnost, publicističko-propagandna i politička. Godine 1877. osnovana je organizacija Italia irredenta, s ciljem da ostvari teritorijalne i političke pretenzije Italije. 1880-ih Italija je uspostavila svoja kolonijalna uporišta na Crvenom moru i u Eritreji, 1896. su ih potukle etiopske trupe kod Adove, zbog čega je pala vlada Francuske Krispija, koji je ipak italijanskim nacionalistima ostavio u zavet brigu o austrijskoj i slovenskoj opasnosti. Isticano je pravo Italije na kolonije (na prvom mestu na Libiju) da bi se zaustavilo »krvavljenje Italije« u vidu odliva emigracije u Ameriku. Sličnim argumentima su nemački nacionalisti propagirali da je nemačkom narodu, radi pukog opstanka, neophodan »životni prostor« pa su neki zahtevali da im se preda ili da uzmu područje Rusije od Baltika do Crnog mora i to ispražnjeno od stanovništva, a kasnije je pred Društvom naroda von Papen tražio »pravo Nemačke na mesto pod tropskim suncem«, tj. da se Nemačkoj dodele kolonije. Podršku nacionalističkim zahtevima u Italiji pružio je i autor prvog futurističkog manifesta Marinetti, koji je takođe slavio snagu, ekspanzionizam, tehniku, rat kao sredstvo socijalne higijene. Prve dve decenije XX veka italijanski nacionalisti su razvili celovitu i prilično uticajnu nacionalističku ideologiju, i slično su kao i fašisti posle 1914. vodili propagandu da Italija uđe u rat kako bi ostvarila svoje teritorijalne i druge pretenzije. Kad su se 1921. već prilično brojni fašisti ujedinili sa Karadinijevim nacionalistima u jednu Fašističku nacionalnu partiju, Musolini je mogao da kaže nacionalistima: »Mi smo vam doneli broj, vi ste nam doneli doktrinu«. Treba reći da italijanski fašizam sve do 1938. nije imao antisemitizam kao element svoje doktrine ili politike: tek su nacisti i Musolinijeva Socijalna republika, proglašena 1943, pristupili ostvarivanju paklenih antisemitskih programa.

Radikalni nacionalizam u Francuskoj Ernst Nolte obrađuje kao oblik sa kojim i počinje svoju studiju fašizma, nalazeći mu korene još u konzervativnoj ideologiji i reakciji na Fran-

cusku revoluciju, u delima de Mestra (de Maistre, 1753—1821) i de Bonala (1754—1840). Moris Bare (Barres, 1862—1923), kao poslanik na nacionalističkoj i antisemitskoj platformi, i kao pisac uticajnih političkih romana, izložio je između 1897. i 1902 (dakle u vreme poznate Drajfusove afere) svoju nacionalističku teoriju u radovima kao *Iskorenjeni, Apel vojnika, Scene i doktrine nacionalizma*. Osnovna sadržina je upozoravanje da »razjedinjenoj i obezglavljenoj« zemlji pretila opasnost smrti i dezintegracije. On se prihvata da ukaže na sredstva i načine spasavanja putem obnove nacionalnog kolektiviteta i identiteta, kao i želje da se živi i bori. Razradio je jednu teoriju koja se ocenjuje kao tribalni (plemenski) nacionalizam, naslonjen na elemente socijalnog darvinizma i romantizma. Smatrao je da stara teorija, koja državu tretira kao zajednicu pojedinaca, a koju je uvela Francuska revolucija, mora da se zameni teorijom organske solidarnosti izraženom u kultu zemlje i predaka, kojem se daje slično mesto kao teoriji krvi i tla u nemačkim teorijama. Smatrao je naciju za organizam, nacionalizam za etički kriterijum u odnosu na koji se mere sve vrednosti kao istina, pravda, zakon, a koji se rukovodi opštim interesima, bez obzira na individualne volje. On je na čoveka gledao kao na biće determinisano pripadnošću nacionalnom kolektivitetu, a koje je racionalizam lišio korena koji su u instinktima i primitivnoj snazi koju je razjeo individualistički otrov. Zastupao je teoriju jednog zatvorenog društva (slično Fih-teu). Šarl Mora (Maurras, 1868—1952), koji je bio osnivač Francuske akcije i formulisao doktrinu integralnog nacionalizma, smatrao je da se dekadencija može zaustaviti samo ako se obezbedi kontinuitet harmoničnog i jedinstvenog tela »boginje Francuske«, odbacivanjem teorija o prirodnim pravima i drugih ideja Francuske revolucije. Njegov »apsolutni nacionalizam« traži da se odbaci sve što slabi nacionalni organizam. Bio je monarhista i smatrao je da je Republika napustila katoličko nasleđe i umesto njega uvela »četiri udružena staleža«: Jevreje,

strance, slobodne zidare i protestante. Bio je protivnik liberalizma i kapitalizma, a zagovarao je korporativizam i savez sa revolucionarnim sindikalizmom.

Veliko nezadovoljstvo među znatnim delom stanovništva Nemačke i Austrije zbog poraza u ratu i uslovima Versajskog (i Sen-Žermenskog) mirovnog ugovora rodili su pogodno tle za revanšističku propagandu i ideologiju, uz istovremeno optuživanje socijaldemokratije i marksizma kao krivaca za poraz i za prihvatanje Versajskog mira. Italija je ratovala u I svetskom ratu na strani saveznika i bila među pobednicima, ali obećanja koja su joj data radi ulaska u rat nisu mogla biti ispunjena, naročito ne posle Vilsonovog proklamovanja prava pojedinih nacija na samoopredeljenje. To je i u Italiji stvorilo nezadovoljstvo vladama koje nisu mogle obezbediti nacionalne ciljeve. Ovo podstiče pokrete koji računaju na silu i snažnu nacionalnu državu. Kriza koja je zahvatila ove zemlje posle Prvog svetskog rata i jačanje revolucionarnih radničkih organizacija i akcija, obezbedila je podršku jednog dela krupnog kapitala fašističkim pokretima koji su pre svega okupljali demobilisane vojnike, lumpenproletarijat, srednje slojeve i pojedine frustrirane intelektualce. Nacionalistička (i u Nemačkoj rasistička) propaganda kombinovana je sa obećanjima o socijalnim reformama. Izlaz se tražio u autoritarnom režimu, jačanju države, državnoj intervenciji u sve oblasti društvenog života i u imperijalističkoj ekspanziji na međunarodnom planu.

Fašistički pokreti u Nemačkoj i Italiji nisu imali podršku većine, nego su obe partije ušle u parlament kao politički beznačajne. Ali, one su u situacijama koje je karakterisala kriza (Italija 1922, Nemačka 1933), kao manjinske dobile mandate za sastav koalicionih vlada, a zatim su vlast iskoristile da bi manipulacijama, provokacijama i progonima (ubistvo Mateotija 1924, teror nacista na izborima 1933. koji su održani nešto više od mesec dana posle podmetnute paljevine Rajhstaga), propagandom, izbacivanjem iz parlamenta socijalista, komunista, socijaldemokrata i drugih grupa, kao i nasiljem nad političkim protivnicima, uspostavili potpuni monopol vlasti

svoje partije i zaveli fašističke režime koji su predstavljali najreakcionarnije i najautoritarnije političke oblike koje je svet upoznao.

Vođa italijanskih fašista Musolini, oktobra 1922, sa fašističkog kongresa u Napulju, organizovao je poznati »marš na Rim« sa četrdesetak hiljada pripadnika oružanih fašističkih odreda koje je koncentrisao oko Rima. Piše se da je tu bilo dosta maskarade i teatralnosti, te da su se fašisti osmelili tek kad su videli da vojska neće intervenisati protiv njih. Iako su fašisti imali svega 40 poslanika, Musolini je izdejstvovao da mu kralj poveri mandat za sastav (koalicione) vlade radi rešavanja krize i spasa države. Godine 1924. fašistički programski odredi ubili su Mateotija (G. Matteotti), vođu socijalista, koji su činili najozbiljniju opoziciju režimu. Godine 1925. u parlamentu su izglasana izvanredna ovlašćenja predsedniku vlade, Musoliniju, koji otada postaje »zakoniti« diktator. Već 1926. fašisti su ukinuli opoziciju i počeli s organizovanjem države u skladu sa svojim političkim ciljevima i ideologijom.

U Nemačkoj je 1919, od manjih kružoka formirana »Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija«, čiji naziv kao i ciljevi izneti u programu pokazuju žongliranje s idejama nacionalizma i socijalizma. Zbog malog političkog uticaja (godine 1920. nacisti nisu dobili ni jedan poslanički mandat) nacisti su prišli pritisku i teroru pomoću naoružanih odreda. Adolf Hitler (1889 — 1945) 1923. godine izvršio je u Minhenu pokušaj puča koji je propao, a on sam dospao je u zatvor. Ipak, opšta situacija (glad, inflacija, okupacija Rura) tako je uticala da su nacisti već 1924. g. dobili 1.9 miliona glasova (KP Nemačke 3.7 miliona). Zbog nezadovoljstva posledicama krize od 1929, nacisti su već 1930. g. dobili 5.4 miliona glasova i 107 mandata. Predsednik republike (Vajmarske) Hindenburg (Paul von Hindenburg) dugo je odbijao da Hitleru poveri mandat za sastav vlade, i Hitler se 1932. kandidovao kao protivkandidat Hindenburgu za položaj predsednika republike. Hindenburg ga je potukao sa 19.3 : 13.4 miliona glasova. Iste godine bili su zabranjeni Hitle-rovi jurišni (SA) i zaštitni (SS) odredi, ali je tu zabranu skinuo novi kancelar Franc fon Pa-

pen (F. von Pappen). Januara 1933, kad je Nemačka imala šest miliona nezaposlenih, Hindenburg je predložio Hitleru kao vođu najjače partije u Nemačkoj da formira vladu. Rajhstag (predstavničko telo) bio je raspušten. Izbori održani 5. marta 1933. sprovedeni su u uslovima terora. Na njima su nacisti dobili 43.9% glasova (17.2 miliona). Ujedinivši se s nekim manjim reakcionarnim grupama u »blok nacionalne koncentracije«, a zatim anulirajući 4,848.000 glasova koji su bili dati komunistima, obezbedili su »većinu« u Rajhstagu. Za paljenje Rajhstaga optuženi su komunisti i organizovan je Lajpciški proces protiv Georgija Dimitrova (1882—1949), koji je veoma rečito optuživao sam fašistički režim i tom kritikom i držanjem u toku suđenja stekao veliku popularnost u svetu, pa je u nedostatku dokaza i pod pritiskom svetske javnosti naredne godine (1934) bio oslobođen.

Hitler je već oktobra 1933. obnarodovao istupanje Nemačke iz Društva naroda. Sledilo je stavljanje pod kontrolu štampe, otpuštanje profesoara sa univerziteta, pripremanje za rat, donošenje zloglasnih rasnih zakona koji su se zapravo zvali *Zakon o državljanstvu Rajha* i *Zakon o zaštiti nemačke časti i krvi*. Prvi je, na primer, onemogućio Jevrejima da postanu državljani Rajha i stavio ih u položaj građana drugog reda. Drugi je zabranio brakove između Jevreja i Nemaca, a za Jevreje je postalo zločin ako zapošljavaju poslugu arijeuskog porekla mlađu od 45 godina. Radi »prevaspitavanja« nepoćudnih, osnovani su koncentracioni logori sa devizom da »rad oslobađa« (od pogrešnih shvatanja), a uskoro su to postali logori smrti. Do prvog masovnog pogroma nad Jevrejima došlo je u noći 9. oktobra 1938. povodom atentata koji je jedan 17-togodišnji Jevrejin izvršio na sekretara nemačkog poslanstva u Parizu, a koji, kao da je jedva dočekan. Ta noć je nazvana »kristalna noć« (*Reichskristallnacht*) i tokom noći su sve sinagoge u Nemačkoj spaljene, devedesetak Jevreja je ubijeno, preko 7 hiljada jevrejskih radnji potpuno uništeno, Jevreji kolektivno kažnjeni globom od 1.25 milijardi maraka, dok su im polise osiguranja protiv štete konfiskovane u korist države. Sve

je to bio tek početak za fašistička i nacistička nasilja i zločine u pripremanju, izazivanju i načinu vođenja Drugog svetskog rata, zbog čega su ne samo pojedini akteri nego i čitave organizacije nacističke strukture (kao NSDAP, Gestapo, SS) na međunarodnim konferencijama antifašističke koalicije tretirani i na Nirnberškom procesu proglašeni za zločinačke organizacije. Posle Drugog svetskog rata su u poraženim fašističkim zemljama preduzete i mere da se iskorene elementi rasističke fašističke ideologije (denacifikacija i defašizacija).

Fašistička ideologija i programska orijentacija. — Država ima značajnu ulogu u Musolinijevoj fašističkoj doktrini. U interpretaciji italijanskih fašista neohegelijanaca, država je predstavljena kao otelotvorenje moralne ideje. Ona je shvatana kao autoritarna, totalitarna država. Njeni organizacioni principi — prema fašističkim teoretičarima — jesu politički centralizam, autoritarnosti i hijerarhizam — »država moći-vlasti« (*Machtstaat, Power-State*) kao suprotnost parlamentarnoj državi, korporativizam (u kome sindikati vrše funkciju ujedinjavanja rada i kapitala) nasuprot liberalnoj državi. Fašistički teoretičari su isticali da je ova »država zasnovana na nacionalnoj Fašističkoj partiji kao osnovi partijske države« na čijem čelu stoji autoritarni »otac nacije« — vođa (*duče*).

Ideologiju fašizma u Italiji, pored nacionalista i Musolinija, vođe fašista i predsednika italijanske vlade (1922—1943), koji ju je izložio u kratkom radu *Doktrina fašizma (La Dottrina del Fascismo, 1932)*, formulisali su Musolinijevi prijatelji i saradnici u fašističkom pokretu. Među njima najistaknutiju ulogu je imao Alfredo Rocco (A. Rocco, 1875—1935), fašistički ministar pravde i intimni Musolinijev prijatelj, koji je razradio fašistički koncept »integralne doktrine socijalnosti« uperen protiv makakvih tendencija »socijalne atomizacije«, a u čijoj osnovi stoji organski koncept neograničene države. Ove ideje naročito su izložene u njegovoj *Političkoj doktrini fašizma* (1925) i u *Filozofskim osnovama fašizma* (1928) koje je »razradio« Đovani Đentile (Gentile), poznati filozof-neohegelijanac, ministar obrazovanja u fašističkoj vladi i zago-

vornik totalitarnog koncepta države i fašističkog pokreta, sa izrazito antiintelektualnom notom i orijentacijom na »akciju«, ali i sa demagoškim spekulacijama o fašističkoj državi kao narodnoj i najdemokratskijoj od svih postojećih.

Sličan program, uz nešto drukčije »teorijsko-ideološke« akcente imamo i u Nemačkoj. Kod nacista je autoritarna država-zajednica (Rajh) sredstvo ostvarivanja ideja koje se vezuju za narod (*Volk*) čiste krvi (rasni mit) kome treba životni prostor (*Lebensraum*) radi opstanka i ispunjenja istorijske misije. »Volk« se može izraziti samo čvrstom organizacijom elite kojoj na čelu stoji vođa — firer (Führer).

U Nemačkoj je opravdavanje reakcionarno-nacionalističko-rasne teorije totalitarne, autoritarne države najviše razvijeno u radu samog Adolfa Hitlera (1889—1945) *Mein Kampf* (prva knjiga se pojavila 1925, druga 1927) i u knjizi zvaničnog ideologa nacističke partije Alfreda Rozenberga (1893—1946) *Mit dvadesetog veka (Der Mythos des 20. Jahrhunderts, 1930)*, koja je tridesetih godina prodana u pola miliona primeraka, iako je Hitler kasnije (1942) izneo da tu knjigu ne treba smatrati zvaničnim učenjem partije. Oni izlažu tzv. *volkish* ideologiju života utemeljenu na rasizmu, koja po njihovom mišljenju treba prvo da se pretvori u jednu »opštu dogmu religijskog uverenja« koju treba ostvariti posredstvom jedne »borbene organizacije i vojne sile«. Ovu ulogu na sebe uzima nacionalsocijalistička partija. Po ovoj ideologiji: pretpostavka i prvi princip na kome se organizuje država jeste princip rasne čistote i rasnog jedinstva. Princip koji je — po nacistima — nekada napravio od pruske armije sredstvo u rukama nemačkog naroda, mora stajati u temeljima države: vlast svakog vođe »prema dole«, odgovornost »prema gore«. Takva država nužno zahteva elitu i vođu.

Fašizam kao ideologija predstavljao je kompilaciju niza najreakcionarnijih stavova iz dotadašnje političke teorije i filozofije i iz reakcionarne interpretacije stavova koji se u originalnom i pravom značenju ne bi mogli pomiriti s fašističkim ciljevima i metodama.

Kod italijanskih fašista su naišle na podršku neke ideje Žorža Sorela (posebno o

nasilju, potrebi političkog mita i o korporativnom uređenju društva), teorija sile i elite Vilfreda Pareta (Pareto, 1848—1923), neke Hegelove ideje (Hegel, 1770—1831) o državi kao ideji višeg reda u odnosu na individuu, Fridriha Ničea (Nietzsche, 1844—1900) o natčoveku koga su fašisti navodno hteli izgraditi, a i izvesna mizantropija. Nemački nacisti su takođe eklektistički eklopili svoju ideologiju od raznih ideja. Neke su uzeli i od Osvalda Špenglera (Spengler, 1880—1936) autora *Propasti zapada*, I—II, i za nacizam još značajnije knjige *Pruski socijalizam (1919)*, u kojoj dokazuje da je zapravo još otac Fridriha Velikog bio »prvi svesni (nacionalni) »socijalista« i *Obnove nemačkog rajha (1924)*, iako se sa pojedinim njegovim idejama nacistički ideolozi nisu slagali, a posle »noći dugih noževa«, Špengler se okrenuo protiv nacista, zadržavši bolje mišljenje o italijanskom fašizmu i Musoliniju kojem je poklonio nekoliko svojih knjiga. Svojatali su i kompilirali ideje Artura Šopenhauera (Schopenhauer, 1788—1816), Ničea (iako kod njega nema antisemitizma) Hegela, Artura de Gobinoa (Gobineau, 1816—1882), Hjustona Stjuarta Čemberlena (Chamberlain, 1855—1927) i, u obliku koji su ovim idejama dali Hitler i Alfred Rozenberg, izgradili su nacistički pogled na svet (*Weltanschauung*). Ali, kao što je Musolini u jednom govoru izjavio da fašisti imaju samo jedan program — da vladaju Italijom, tako je i Hitler i ideologiju i program podređivao osvajanju vlasti. Ideologiju i programe fašisti su pragmatički tumačili i menjali.

Program Hitlerove NSDAP sastavili su 1920. u Minhenu, bravar po zanimanju, Anton Dreksler (Drexler), koji je osnivač partije, ekonomista Gotfried Feder (koji Jevreje i visoke kamatne stope smatra za uzroke ekonomskog opadanja) i Adolf Hitler, po zanimanju, kako je naveo u partijskom kartonu, »moler«, a inače u to vreme od strane generalštaba plaćeni propagandista, predavač vojnicima koji su se vratili sa fronta. Svi su oni »objašnjavali« uzroke gubljenja rata i opasnosti internacionalistički inspirisane revolucije. Gotfried Feder ističe zahteve za energičnim merama, za politikom čvrste ruke, traži ukidanje najamnog ropstva, smrtnu kaz-

nu za špekulante, oporezivanje dohodaka koji ne potiču od rada, konfiskaciju ratnih profita, nacionalizaciju svih trustova, učešće radnika i službenika u profitima krupnih koncerna, konfiskaciju bez naknade zemljišta potrebnog za komunalne potrebe, itd.

U Programu NSDAP od 25 tačaka iznete su tri vrste zahteva (zadataka). Prvi se tiču nacionalizma, drugi socijalizma, a treći ustrojstva države. Član 1. kaže: »Mi hoćemo, na osnovu prava na nacionalno samopredeljenje, ujedinjenje svih Nemaca radi stvaranja jedne Velike Nemačke«. Zatim se traži pravna jednakost Nemaca sa drugim narodima, pa: »Mi hoćemo teritoriju i tle (kolonije) za ishranu našeg naroda i za iseljavanje našeg stanovništva« (čl. 3). »Niko drugi, nego samo članovi nacije mogu biti građani države. Niko drugi, nego samo oni koji su nemačke krvi, ma kakva da su njihova uverenja, mogu biti članovi nacije... Ko god nije državljanin može u Nemačkoj da živi samo kao gost. Službene položaje i mesta u administraciji mogu držati samo državljani; oni jedini imaju pravo učešća u izboru vođa i donošenju zakona«. Ono u čemu su nacionalsocijalisti videli socijalističke elemente svoga programa, formulisano je kao zahtev: »Mi hoćemo da jedna od prvih dužnosti države bude da obezbedi rad i sredstva za život građanima države.« Svi građani moraju biti jednaki u pravima i dužnostima, a »prva dužnost svakog građanina države jeste da radi umno ili fizički«. »Aktivnosti pojedinca ne smeju biti u suprotnosti sa interesima celine, nego moraju da se odvijaju u okviru nacionalne aktivnosti i u opštem dobru ... Mi hoćemo ukidanje svih dohodaka osim onih zarađenih radom... Mi hoćemo nacionalizaciju svih poslovnih kombinata ... komunalizaciju svih velikih robnih kuća i izdavanje po niskim zakupnim cenama prostora malim trgovcima i zanatlijama ... zemljišnu reformu i izglasavanje zakona o konfiskaciji bez naknade zemlje u komunalne svrhe, ukidanje zemljišne rente i zabranu svih špekulacija sa zemljom...«. Zahteva se i da krupne industrije budu zasnovane na principu učešća zaposlenih u profitu. Dalje se zahteva »nemilosrdna kampanja protiv svih onih čije aktivnosti nanose povredu nacio-

nalnim interesima«. Socijalnom politikom se obećava proširenje sistema starosnih penzija, obrazovnije na trošak države za posebno obdarenu decu siromašnih roditelja, bez obzira na klasu iz koje potiču i na zanimanje roditelja, rekonstrukcija čitavog sistema obrazovanja kako bi se sposobnim i trudoblijbivim Nemcima omogućili plodovi višeg obrazovanja... Nastavni planovi moraju biti dovedeni u sklad sa potrebama života ... Države se mora ticati narodno zdravlje i podizanje nivoa standarda u ovoj oblasti putem staranja o majkama i deci, zabranom dečjeg rada, zakonskim uvođenjem obavezne gimnastike i sportova i pomaganjem klubova za fizičko vaspitanje mladih. U pitanjima državne organizacije traži se strogo centralističko uređenje države i pokrajinski domovi na osnovu profesionalnog predstavnštva, ukidanje plaćene armije i uvođenje narodne vojske. Traži se »nemačka nacionalna štampa« i to se dopunjava time da svi urednici i saradnici listova budu pripadnici nacije, zahtevaju se mere protiv namernih političkih laži koje se šire štampom, zabrana svih listova koji ne vode nacionalnom blagostanju, zakonsko ograničavanje i gonjenje svih tendencija u književnosti i umetnosti koje vode dezintegraciji nacionalnog života, glajhšaltovanje (»usaglašavanje«) u oblasti obrazovanja, kulturnog života, javnog mnjenja. Program je kratak, a stilom i jezikom se htelo jasno staviti do znanja čitaocima da sastavljač programa nije intelektualac. Ovaj progoram je 1926. potvrđen i proglašen za »nepodložan izmenama«.

Musolinijevi fašisti su se dugo hvalili da nemaju nikakvu ideologiju, jer oni predstavljaju pokret i njima je glavno akcija, čin a ne doktrina. Ipak su u skladu sa osnovnim ideološkim opredeljenjima rukovodstva usvojili dva partijska programa. Prvi je objavljen u Musolinijevom listu (*Il Popolo d'Italia* od 6. juna 1919; ovaj list je do 1918, imao podnaslov — »socijalistički list«, a od 1918; »list boraca i proizvođača«). Nacrt je sastavio Alceste de Ambris. Na skupu gde je program razmatran, Musolini je davao izjave koje su kasnije tretirane kao programski stavovi. U nekoliko govora u ovom periodu naglašavao je odlučnost i pravo fašista da uzmu vlast:

»Mi preživeli, mi koji smo se vratili (iz rata) tražimo pravo da vladamo Italijom... Mi jedini imamo pravo da nasledimo vlast, jer smo mi bili ti koji su zemlju prinudili da uđe u rat i izvojuje pobedu... Ako Društvo naroda treba da bude jedna svečana prevara od strane bogatih nacija na račun proleterskih nacija, a radi održavanja sadašnjeg stanja, onda da se pogledamo u oči ... Mi tražimo naše mesto u svetu«.

Uvodnim stavovima programa (1919) fašizam se prikazuje kao »pokret italijanskog ozdravljenja« kojem je »vrednost revolucionarnog rata iznad svega i iznad svijua«. Kaže se da će sve druge probleme — birokratije, administracije, prava, školstva, kolonijalne politike itd. — pokret rešavati kad stvori »upravljačku klasu«, tj. kada dođe na vlast. Svaka grupa stavova počinje sa grafički istaknutim »Mi hoćemo« (*Noi vogliamo*), a to je: u oblasti politike — opšte pravo glasa uključujući i žene, proglašenje punoletstva za omladinu od 18 godina, ukidanje senata, sazivanje narodne skupštine čiji bi prvi zadatak bio da odredi ustavni oblik države, osnivanje nacionalnih saveta rada za pojedine industrije i oblasti rada (kasnije korporacije); u socijalnoj oblasti: osmočasovni radni dan, zakonsko određivanje minimalnih nadnica, učešće radničkih predstavnika u upravljanju industrijama, starosne i invalidske penzije, sređivanje stanja na železnicama; u vojnoj oblasti: uvođenje nacionalne milicije u isključivo odbrambene svrhe, nacionalizacija fabrika oružja, miroljubiva spoljna politika; u oblasti finansija: veoma progresivan porez na kapital, koji bi, kaže se, »imao karakter prave delimične eksproprijacije svih bogatstava«, sekvestracija imovine svih verskih zajednica, revizija svih ugovora o snabdevanju iz vremena rata i zaplenjivanje 85% od ratnih profita. Komentarišući program, Musolini je govorio o »nacionalnom sindikalizmu« i »ekonomskoj demokratiji«. Ove strane programa su kasnije našle izraza u Povelji rada (*Carta di lavoro*, 1927) koja je imala karakter ustavnog zakona.

Posle ujedinjenja i stvaranja Nacionalne fašističke partije, rukovodstvo je donelo njen

program koji je nazvan »kolektivnim delom« (objavljen u *Il Popolo* 27. decembra 1921). Program rezimira istoriju pokreta i sumarno izlaže osnove fašističke doktrine, gledanja na državu i korporacije, kritikuje se koncept liberalne države. »Fašizam se — stoji na početku — konstituisao u političku partiju da bi učvrstio svoju disciplinu i bolje ostvario svoj 'kredo' ... Nacija nije prosta suma individua ... nego jedan organizam ... i vrhunska sinteza svih vrednosti, materijalnih i duhovnih ... Država je pravna inkarnacija nacije ... Fašistička partija potvrđuje da u sadašnjem trenutku dominantni oblik društvene organizacije predstavlja nacionalno društvo ... Država mora preneti ovlašćenje i odgovornost na konferencije asocijacija i profesionalnih korporacija ... Država je suverena i tu suverenost ne može umanjivati crkva ... Individualna sloboda ima dva ograničenja: jedno proističe iz slobode drugih pravnih lica, a drugo iz suverenih prava nacije.« Vladi je namenjena uloga podizanja dostojanstva, javnog morala, obnavljanja etike u javnim poslovima u *interesu* nacije umesto u interesu partija i grupa. Nagoveštena je decentralizacija, smanjivanje administracije, borba protiv birokratije — a sve je u praksi kasnije išlo upravo suprotno. Proklamovano je da je vojna obaveza opšta i da se mora ostvarivati kao oblik »naoružane nacije«. Izražena je sumnja u životnost Društva naroda, jer u njemu nisu svi članovi jednaki, istaknuta je potreba da se Italija afirmiše kao »bedem latinske kulture na Mediteranu«.

Radnicima je obećano zakonsko regulisanje osmočasovnog radnog dana, osiguranje, predstavništvo u upravljanju industrijama. Velika pažnja je poklonjena i obećana je državna intervencija u privredi, kontrola javnih finansija, »organsko planiranje«, unapređivanje pojedinih oblasti (kao saobraćaj, elektrifikacija). Na svojini se gleda kao na »društvenu funkciju« i zahteva vraćanje u privatne ruke sitnih preduzeća u kojima se državno upravljanje pokazalo kao neadekvatno.

Obrazovanju je postavljen zadatak da doprinese istorijskom i ekonomskom napretku nacije, podizanju moralnog i kulturnog nivoa masa, borbi protiv nepismenosti, spremanju građana da budu u fizičkom i moralnom smi-

slu budući vojnici Italije. »Srednje škole i univerziteti su slobodni, osim što država kontroliše njihove programe i duh nastave i što država mora da omogući uslove za predvojničku obuku ... Uvodi se latinski kao opšteobavezan jezik«. I na kraju je naglašen zadatak partije da unapredi korporativnu strukturu nacije koja je iznad klasa.

Pošto je tek narednih godina, i to naročito pošto su fašisti došli na vlast, razvijana doktrina, pomenute ideje su na pragmatičan i često protivrečan način razrađene, a tražena je i podrška za te ideje u idejama Makijevalija, Vikoa, Hegela, Macinija, Moske (dok nije glasao protiv Musolinijevih ovlašćenja) i drugih mislilaca za koje su mislili da se mogu protumačiti kako je fašistima odgovaralo.

Oblici organizacije partije i države. — Fašistička odeologija je s puno mistifikovanja, iracionalizma i pompe u praksi opravdavala jednu autoritarnu i totalitarnu državu. Izgrađivanje takve države bilo je cilj i zadatak fašističkih partija, a u praksi se to sprovodilo zabranom drugih političkih partija i opozicije režimu, davanjem prevlasti odlukama partije, a unutar državne vlasti izvršnim organima, svodenjem predstavničkih tela i sudova na sluge i fasade neograničene vlasti partijske elite, uspostavljanjem paritijsko-državnog monopola u oblasti nauke, umetnosti, obrazovanja, militarizacijom zemlje i pripremanjem za rat i imperijalističko osvajanje, uz potčinjavanje ili istrebljivanje čitavih naroda.

Shvatanje »države« u doktrini italijanskih fašista, kao i »folka« i Rajha (Raich) kod nemačkih nacionalsocijalista implicirano je da treba suzbiti sve klasne i grupne suprotnosti i razlike, a sve individualne težnje, stremljenja i mišljenja moraju biti potčinjeni »državi koja apsorbuje sav život pojedinca«, odnosno narodu (*Volku*). U mere jačanja države i njenog jedinstva, odnosno jačanja »folka«, uključivano je i sistematski razvijano, osobito u Nemačkoj, prezrenje i mržnja prema drugim rasama i narodima, a posebno prema Jevrejima, ali i prema Slovenima na čijim teritorijama se planiralo širenje Trećeg Rajha. To je bila ideološko-psihološka osnova za antiijevejske programe najvećih razmera u kojima

je zverski mučeno i ubijeno više miliona ljudi (*holokast*), kao za bestijalno tretiranje ruskih zarobljenika i slovenskog stanovništva na okupiranim teritorijama.

Struktura moći fašističkih pokreta i režima zasnivala se na jednoj piramidalnoj hijerarhiji koja se poziva na narod (*Volk*), naciju (*Natio*) ili Državu kao ideju višeg reda, kao na osnovu, a zatim doktrinarno naglašava značaj elite u vidu nacionalno-državne političke partije kojoj na čelu stoji vođa (*firer, duče* i dr.) koji je sa neograničenom vlašću i jednovremeno je i šef jedine dozvoljene političke partije (NSDAP u Nemačkoj, Fašistička nacionalna partija u Italiji) i šef države (Hitler nije samo kancelar nego i firer Trećeg Rajha) odnosno vlade (Musolini kao predsednik vlade u čijim rukama je kralj bio obična igračka sve do 1943).

U Nemačkoj je u svim oblastima života, u svim mikro-zajednicama uspostavljen tzv. *firer-princip*, tj. na čelu administrativnih oblasti, preduzeća, podružnica političke partije, omladinskih grupa itd., svuge je na čelu jedno lice (*firer*) koje odlučuje u ime organizacije, a koje je dužno da se bespogovorno podvrgava vođama koji se nalaze na višim nivoima. Tako je u Nemačkoj bilo 33 gaulajtera, 760 vođa nižih oblasti, 21.354 vođe lokalnih grupa, 70.000 vođa partijskih ćelija i 400.000 vođa partijskih blokova. Nijedan od dovih vođa nije bio biran, nego imenovan odozgo. Od reorganizacije nacističke partije 1937, svaki Nemač, pa bio član partije ili ne, potpadao je na osnovu jedne zakonske odredbe pod vlast partijskih funkcionera (*Hoheitsgebiet*). To je jedna vrsta komandovanja slična odnosima u vojsci. Sve je usmeravano sa najvišeg vrha i jednoobrazno organizovano (glajhšaltovano). U tome je važniju ulogu ipak imao jedan mali broj lica. Godine 1934. objavljen je u Nemačkoj *Fuehrerlexikon* sa 1600 imena, a i među njima su bili ne samo istaknuti nacisti već i mnoga lica koja su nacisti uključili zbog njihovog položaja u javnom životu. Izbeglice iz Nemačke Franc Nojman i Hans Gert objavili su na početku Drugog svetskog rata značajne studije o strukturi nacističkog pokreta, partije i njenog vodstva. Nojmanova knjiga je naslov dobila

po imenu biblijskog čudovišta *Behemoth* (1942). Gert je u nacističkoj partiji isticao fuziju dve vrste dominacije: harizmatске i birokratske. Harizmatски aspekt je predstavljen položajem vođe u odnosu na verne sledbenike koji veruju u vođine bogomdane nadarenosti. »U svojim očima i u očima svojih sledbenika 'vođa' ne sledi od čoveka napravljena pravila ili zakone niti je obavezan bilo kakvim dotada važećim običajima, konvencijama ili zakonima ... On ne sledi već postojeća pravila; on stvara nova. On je revolucionar koji ne prihvata postojeći poredak nego umesto toga uspostavlja svoj vlastiti. Njegova vlast nije delegirana nego ona u njemu počiva. Otuda formule kao 'Ja sam odlučio ...' predstavljaju konačnu reč« (Hans H. Gerth, *The Nazi Party: Its Leadership and Composition*). Vođa prenosi neke poslove na »unutrašnji krug«, tj. najbliže sledbenike kojima veruje, a ovi opet u trci za poverenjem vođe i za što većom vlašću stvaraju svaki svoju sopstvenu birokratiju. Dok je pre dolaska nacista na vlast u Nemačkoj činovništvo činilo 6.7% članstva u partiji, već je 99% onih koji su primani u službu između 1933. i 1936. bilo u partiji. Kad je ova partija 1935. dostigla 2.500 000 članova, zatvoren je pristup u partiju na bilo koji način osim preko rada u omladinskoj organizaciji. Niko nije mogao stupiti u državnu službu bez saglasnosti oblasnog partijskog vođe.

Fašističke partije su još pre dolaska na vlast formirale svoje oružane odrede. To su u Nemačkoj nacističkoj partiji bili najpre »jurišni odredi« (*Sturm Abteilung*) SA, a zatim »zaštitni odredi« SS (*Shutz Staffel*), odnosno *Fasci combattenti* u Italiji. Ove jedinice upadljive po braon (SA) i crnim uniformama i košuljama, vršile su nasilje nad političkim protivnicima u svim slobodoumnim građanima, a naročito nad komunističkim, socijalističkim i radničkim tribunima i organizacijama. Jurišne odrede formirao je Rudolf Hes, i to uglavnom od studenata. Moto ovih odreda bio je »*Danas Nemačka, sutra svet*«. Posle uzimanja vlasti, ove partijske trupe postaju oruđa vladavine terora. Zbog frakcijskih borbi oko vlasti unutar nacističke partije (jaka je bila frakcija Ota Štrasera Sa-

vez revolucionarnih nacionalsocijalista), pretenzija SA da igra ulogu vojnog faktora u čitavoj srednjoj Evropi i da faktički bude nadređena vojsci, kao i zbog toga što su vođi jurišnih odreda stalno ponavljali fraze iz 1920-ih o radikalnoj i trajnoj nacističkoj revoluciji, a sve to je od nacista odbijalo industrijalce, armiju i dobar deo stanovništva, Hitler je odlučio i u »noći dugih noževa« (30. juna 1934) napravio »čistku«, odnosno pokolj nad vođama SA, uključujući i šefa njihovog štaba Ernsta Rema. Taj makijavelistički i tehnički savršeno izvedeni pokolj otkrivao je i prirodu nacizma kao pojave (o tome je pisao Maks Galo u *Noći dugih noževa*).

I u Italiji i Nemačkoj bile su zabranjene političke partije, ukinuti sindikati i umesto njih uvedeni drugi oblici organizovanja radnika pod kontrolom fašističkih partija. Sve strukture stanovništva, kao radnici, žene, omladina, deca, organizovali su posebne organizacije preko kojih je uspostavljena totalna kontrola nad životom, radom i mišljenjem građana. Ceo obrazovni sistem, škole, štampa, radio, kulturne ustanove, stavljeni su pod državnu i partijsku kontrolu. Uspostavljene su policijske države u kojima je tajna policija (*Gestapo*, *OVRA*) arbitrarno odlučivala i likvidirala političke protivnike i nepodobne građane. Režimi su razvili neviđenu propagandu i tehniku manipulisanja stanovništvom razvijanjem kulta sile, snage, poslušnosti, discipline, putem sletova, marševa, parada, zajedničkih obeda, uniformisanjem omladine i dece, žena, organizovanjem radnog fronta u kojem svako mora da odradi određeno radno vreme. Ukinuti su svi oblici i ustanove pravne države, demokratije, lokalne samouprave i federalizma u Nemačkoj. Omladina je vaspitavana da prezire humanizam i čovekoljublje kao slabost, a da kao uzor uzme surovog german-skog ili rimskog ratnika kojim dominira volja za pobedom. Sve je to opravdano ideologijom antiindividualizma. Čovek »novog poretka« vaspitavan je da bude neindividualizirani deo celine kome su dužnosti na prvom mestu, a zavetovanje na poslušnost nalagali su fašistički partijski statuti. Pošto je najgrubljom silom, terorom i zverskim mučenjima ugušena unutrašnja opozicija i glajhšaltovanjem uspostavljena totalitarna društva, ove

države su se okrenule spoljnim osvajanjima radi dominacije »više rase« nad ostalim narodima.

U Italiji je Musolini već 31. I 1926. g. uveo zakon po kome izvršna vlast ima pravo donošenja zakona. Godine 1928. donet je Zakon o reformi političkog predstavništva i uvedene su tri faze njegovog biranja po jedinstvenoj listi koja je obezbeđivala da na »izborima« prođu kandidati predloženi od Velikog fašističkog saveta (najvišeg organa Fašističke partije). Jedinstvo države i partije ogledalo se i u tome što je Veliki fašistički savet bio savetodavno telo predsednika vlade, koji mu je i predsedavao kad je prisustvovao njegovim sednicama. Statut fašističke partije je potvrđivao kralj, a kralj je vršio i naimenovanje sekretara Fašističke partije (naravno samo formalno potvrđujući predlog koji mu je podnošen).

U Nemačkoj je Hitlerov Rajhstag (»izabran« 5.III 1933) već 24. marta 1933.g. doneo zakon da zakone ubuduće može donostiti vlada. Ostvarujući »firer-princip« Hitler je posle smrti Hindenburga postao i kancelar i predsednik Rajha. Već jula 1933. g. socijaldemokratija je bila zabranjena, a njeni poslanici isključeni iz Rajhstaga i zemaljskih skupština. Zatim je došlo do »samoraspuštanja« svih političkih partija. Istog meseca 1933. g. donet je zakon po kome i »u Nemačkoj postoji u svojstvu jedinstvene političke partije Nacionalsocijalistička partija«. Zatim je sprovedena unifikacija sindikata, štampe, omladine, žena — u odgovarajuće organizacije. Postepeno su iz Rajhstaga odstranjeni poslanici koji nisu pripadali Nacionalsocijalističkoj partiji, a jula 1934. g. donet je zakon po kome poslaniku prestaje mandat ako napusti redove Nacionalsocijalističke partije ili ako iz nje bude isključen. Na mesto izbačenog poslanika dolazi lice koje imenuje firer nacionalsocijalističke frakcije Rajhstaga. Likvidiranje parlamentarizma sprovodilo se demagoškim putem »narodnog glasanja« (plebiscita, referendum) za koje inicijativu daje vlada.

Kao što su fašisti u Italiji 1928. g. ukinuli lokalnu samoupravu radi jedinstvenosti i unificiranosti sistema, tako su 1934. g. nacisti ukinuli samoupravnost federalnih državnica,

poslavši im »gaulajtere« i raspustivši njihova predstavnička tela.

Slično italijanskom načinu obezbeđenja jedinstva Partije i države, i nacisti su Zakonom od 1. XII 1933. g. proklamovali da je Nationalsocijalistička partija »nosilac nemačke državne misli« i neraskidivo vezana s državom, a Rudolf Hes kao Hitlerov zamenik u partiji postao je potpredsednik vlade po osnovi svoga partijskog položaja.

Radnički sindikati organizovani su pod kontrolom države kao organizacije klasnog mira i kao (u Italiji) deo mehanizma korporativne države, čiji je čak i statut potvrđivao kralj svojim dekretom, a organizacije bile pod kontrolom rukovodilaca lokalnih organa izvršnih vlasti i ministarstva korporacija. Musolinijeva »Povelja rada« (*Carta del Lavoro*), doneta 1927, imala je pre svega demagoški karakter. Država se mešala ne samo u radne odnose već, pre svega, u proizvodnju. U Nemačkoj su tridesetih godina donošeni brojni zakoni o privredi, regulisanju cena, mobilizaciji industrije. Zakonom od 1934. »O pripremi organizacionog preustrojstva nemačke privrede«, ministarstvu privrede je potčinjena cela industrija. Bivši vlasnici preduzeća postali su fireri u svojim preduzećima. Time su im ukinuta ili sužena mnoga vlasnička prava, ali su u isto vreme dobili javnopravna ovlašćenja da svoje radnike mogu kažnjavati zbog nediscipline. Ali, nametnuta im je i obaveza da se očinski brinu o svojim radnicima. S druge strane, radnici su od najamnih radnika postali sledbenici svoga preduzetnog vođe, položaj radnika je osiguran od nezaposlenosti, a uvedene su i druge mere socijalne i zdravstvene zaštite, sve dok su radnici disciplinovani i politički lojalni režimu. Drugim rečima, i preduzeće je zamišljeno kao kakva vojna jedinica ratne privrede.

Pravo je u fašističkoj teoriji i praksi postalo prost izraz volje vođe. Nije bilo nikakvih garancija za zaštitu ličnosti, ali se u ovome italijanski fašizam delimično razlikovao od nacizma, koji je bio »slobodniji« od forme i procedure sudskog postupka. U Nemačkoj su već 1933. g. doneti zakoni — »O zaštiti naro-

da i države« i o istupima protiv vlade; 1934. g. uspostavljen je »narodni sud« koji je donosio konačne odluke u prvom stepenu u nekim političkim krivičnim delima, dok je revizijom Krivičnog zakonika 1935. g. kao krivično delo proglašeno sve što je »suprotno zdravom narodnom duhu«.

Svi fašistički režimi razvijaju masovnu špijunažu i denunciranje, tajna policija (Gestapo, OVRA) postaje »država u državi«. Posebni vojni odredi vladajuće političke partije (SS, *fasci combattenti* s crnim košuljama — *camice nere*, koje su postale sinonim fašista) naročiti su oslonac režima i vođe, kao i sredstvo terora i dominacije.

Kult vođe, sile, rata, heroja, ideja totaliteta države i naroda, traženje uzora u feudalnoj i srednjovekovnoj prošlosti uz pokušaje svojatanja slavni tradicija, pozivanje na »istorijske granice« Rimskog i Nemačkog carstva — sve su to atributi fašističke ideologije i propagande koja je bila jako razvijena i nametana kao sadržaj vaspitanja omladine. Vaspitanje omladine povereno je školama u kojima su učitelji posebno izabrani i na čije postavljanje imaju direktan uticaj partijski funkcioneri, potom i posebnim omladinskim organizacijama (*Avanguardia i Balila* u Italiji, *Hitler-Jugend*, tj. »Hitlerova omladina« u Nemačkoj). Omladina učestvuje u ceremonijalima koji kao spoljne manifestacije prate demagoške gestove režima (povorke, parade, marševi, sletovi, gde treba da dođe do izražaja čovek »novog poretka«, disciplinovan, snažan, neindividualizovani deo celine). Spoljni sjaj, fanfare, odlikovanja, pozdravi, amblemi, uniforme, takmičenja, iskazivanje odanosti vođi — to su metodi koji pomažu masovnu indoktrinaciju i zavodenje omladine i naroda, a to je i način ispunjavanja »građanskih« dužnosti. To ide naporedo sa ostvarivanjem novog »morala« po kome cilj opravdava sredstvo, po kome se prezire humanizam, mistifikuje tevtonski kult ratnika. »Crna propaganda« koja se ne obazire na činjenice i istinu, uspeva zahvaljujući strogoj unifikaciji štampe, literature, filmova, zatvaranju granica za bilo kakav spoljni uticaj.

Fašizam je postao pojam nasilja, zverstva, čovekomržnje, kolektivne šizofrenije, »racionalizovanog mračnjastva« i izazov svim vrednostima istorije i civilizacije čovečanstva. Bacivši svet u rat i masovna uništavanja ljudi, fašizam je svoje osobine »na delu« pokazao.

Vojislav STANOVČIĆ

LITERATURA

- A. Aquarone, *L'organizzazione dello stato totalitario*, Torino, 1965.
 A. Balok (Alan Bullock), *Hitler — slika jedne tiranije*, 1962, prevedeno na srpskohrvatski.
 C. Cross, *The Fascists in Britain*, London, 1961.
 E. Cione, *Storia della Repubblica Sociale Italiana*, Caserta, 1948.

Fašizam i neofašizam, zbornik radova, Savremena administracija i Fakultet političkih nauka, Beograd, 1977.

Fašizam i neofašizam, zbornik radova, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1976.

F. L. Carsten, *The Rise of Fascism*, London, 1967.

F. W. Deakin, *The Brutal Friendship*, London, 1962.

G. D. H. Cole, *Socialism and Fascism, 1931—1939*, London, 1960.

H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951, dopunjeno izd. 1958.

M. Bertolotti (ed), *Le Origini del Fascismo*, Bologna, 1969.

M. Ekmečić, *Osnovi građanske diktature između dva svetska rata*, Sarajevo, 1969.

O. Bauer, u.a., *Faschismus und Kapitalismus*, Frankfurt a. M., 1967.

FEDERALIZAM

Pojam. — Pojam federalizma javlja se u dva značenja, jednom širem i drugom užem.

Pod federalizmom u širem značenju podrazumevaju se veoma različiti oblici udruživanja, usmereni na zbližavanje i saradnju, ostvarivanje zajedničkih ciljeva. Naše doba odlikuje se velikim bogatstvom oblika federalizma u različitim oblastima života. Udružuju se države, nacionalne ekonomije i njihove grane, udružuju se političke stranke, organizacije građana, kulturna i sportska društva i slično. Federalizam u ovom smislu, uvek kada se suština federalizma ne deformiše, ima pozitivnu konotaciju, od ostvarivanja svakodnevnih oblika saradnje u pojedinačnim, možda uskim domenima, do vizije daleke budućnosti u kojoj će doći do univerzalizacije ideje *Gens una sumus* — Jedan smo rod. Federalizam u užem smislu vezuje se za federaciju, kao poseban oblik državnog uređenja. Ideja federalizma ovde se institucionalizuje u državnompravnom vidu, postojanjem složene države, koja se, na jednoj strani, razlikuje od proste ili unitarne države, a na drugoj, od konfederacije ili saveza država.

S obzirom na značaj koji u savremenom svetu imaju federacije, sva dalja razmatranja o federalizmu biće usredsređena na svojstva federacije, njen nastanak i razvoj, oblike.

Nastanak i razvoj. — Preteče današnjih federacija nalazimo u antičkoj Grčkoj, u ligama, savezima pojedinih gradova (polisa) koje su oni zaključivali radi ostvarenja zajedničkih ciljeva, a pre svega odbrambenih. U srednjem veku srećemo u pojedinim razvijenim evropskim zemljama oblike udruživanja slobodnih gradova, pre svega za borbu protiv krupnih feudalaca, ali i radi unapređivanja zanatstva i trgovine. Tako nastaju severnoitalijanska liga, hanzeatska i švapska liga u Nemačkoj, liga belgijskih i holandskih gradova. U Švajcarskoj se još 1291. javlja začetak buduće konfederacije, kasnije federacije, u vidu odbrambenog saveza tri prakantona, Uri, Švic i Unterval. Broj kantona koji obrazuju konfederaciju postepeno se tokom vremena povećava, tako da već u XVI veku njih ima 13. Poseban oblik konfederacije javlja se u Holandiji, čijih je sedam provincija, oslobodivši se španske vlasti, obrazovalo 1579. zajednicu pod nazivom Ujedinjene holandske

ca i društvenih grupa i autonomije civilnog društva u celini drastično reducira.

Pluralizam autonomnih nosilaca najrazličitijih društvenih interesa, pluralizam organizacija, slobodnih i nezavisnih od državne kontrole, reducira se na pluralizam monolitnih nacionalnih zajednica koje se nalaze u stalnoj međusobnoj konfrontaciji, preuzimajući na sebe ulogu jedino relevantnih i uticajnih subjekata u procesu političkog odlučivanja, i usmeravanja društvenih poslova uopšte. Preko apsolutiziranja dominantne pozicije nacije u životu pojedinca i u organizaciji i funkcionisanju društva u celini, i preko političkog organizovanja na isključivo nacionalnoj osnovi, dospeva se ponovo u ovakvu ili onakvu formu totalitarizma i antidemokrat-

skog monolitizma, koji se, jednom uspostavljan, sam iz sebe reprodukuje.

Najdan PAŠIĆ

LITERATURA

A. Smith, *Theories of Nationalism*, London, 1971.

E. Kedourie, *Nationalism*, London, 1960.

H. Kohn *The Idea of Nationalism*, New York, 1967.

K. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, New York, 1966.

N. Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*, Beograd, 1973.

R. Bendix, *Nation Building and Citizenship* New York, 1964.

NACIZAM

Ideologija i doktrina. — Nacizam ili nacionalsocijalizam je ideologija koja se izdavala za nacionalni i socijalistički pogled na svet. U stvari, nacionalsocijalizam je predstavljao pokušaj da se ujedine nacionalizam i socijalizam. Osnovni postulat tog pokreta postalo je državno jedinstvo svih Nemaca, proklamovano 1871. godine, što je presudno uticalo na nacionalna osećanja i nacionalnu svest koja je bila ispunjena ponosom zbog vojničkih pobeda od 1864. do 1871. godine i svrstavanjem Nemačke među svestske sile. Naoružavanje Nemačke krajem XIX i početkom XX veka snažno je pojačalo težnje kao i zahteve za nemačku vladavinu svetom. To je bio stvarni cilj Nemačke u Prvom svetskom ratu, a njen poraz 1918. godine nije značio i poraz tih zahteva, već je naprotiv doveo do razbuktavanja nacionalizma i svih njegovih manifestacija uz želju za obnovom vojne moći Nemačke.

Uporedo sa jačanjem proletarijata u XIX veku i zaoštavanjem odnosa zbog potlačenosti radnika i njihove socijalne bede Marksov socijalizam tražio je promenu svojinskih odnosa a time i odnosa vladavine, a isto tako i internacionalizaciju borbe proleta-

rijata. To je bila realna opasnost za rušenje države, pa se javljaju težnje za međusobnim povezivanjem nacionalizma i socijalizma kako bi se sprečilo otuđivanje radnika od države i društva. Ovaj proces u Nemačkoj krajem XIX i početkom XX veka dobija u zamahu i isprepletan je neverovatnim porastom militarizma i militarističke svesti. Nacionalsocijalizam je u tom pogledu imao realnu osnovu za svoje nastupanje, jer su nacionalističke i militarističke tradicije Nemačke bile veoma izražene. Nacionalizam i militarizam su u Nemačkoj postali karakteristični ne samo za mentalitet pojedinaca, već i čitavih društvenih grupa, što je sa svoje strane imalo uticaja da se u masama još više razvije poslušnost prema državi i sili uopšte. Poraz Nemačke u Prvom svetskom ratu, nije predstavljao i poraz nacionalizma i militarizma u njoj, jer se ubrzo po završetku rata ponovo javljaju snažne nacionalističke i militarističke tendencije. Tome je pogodavala i činjenica da je Versajski mirovni ugovor, za većinu Nemaca, bio ponižavajući. Nacizmu nije bilo teško da se uklopi u takvu atmosferu koju je često pojačavala patološka želja za revanšom.

U ovakvom idejnom okviru javlja se i rasiizam, posebno antisemitizam, kao jedan od

osnova doktrine nacionalsocijalizma. Rasizam je krajnje reakcionarna ideologija koja se zasniva na kvazinaučnim shvatanjima i teorijama o neravnopravnosti ljudskih rasa u društvenom razvoju. Rase se, prema tim teorijama, bitno razlikuju ne samo po svojim fizičkim već, isto tako i po svojim psihičkim osobinama i vrednostima, kao i različitim sposobnostima za kreaciju. Na toj osnovi rasističke teorije »dokazuju« da se ljudske rase dele na više i niže, na rase koje su posebno odabrane i one koje to nisu. Krajem XIX i početkom XX veka rasizam dobija poseban značaj, jer je osvajanjima, kolonijalnom gospodstvu i vladavini krupnog kapitala trebalo naći opravdanje. U to vreme rasističke teorije počinju se povezivati sa socijalnim darvinizmom. Suština je bila u tome da se uspostavi veza između rasizma, društvenog razvoja i Darwinove biološke teorije evolucije. Iz osnovnih zakona darvinizma (zakona prirodnog odabiranja, selekcije i zakona borbe za opstanak) stvaraju se teorije po kojima i ljudsko društvo podleže istim zakonima. U tome se posebno ističe teza da je i u ljudskom društvu pravilo da fizički najjači uništavaju slabije. U nizu rasističkih autora posebno se ističu: Gobino, Čemberlen, Gumlović i dr. (Gobineau, Chamberlain, Gumplovitz).

Po završetku Prvog svetskog rata nacionalizam preuzima rasističke i socijaldarvinističke teorije i stavlja ih u središte svoje ideologije. To mu je ubrzo poslužilo kao sredstvo za raspaljivanje šovinizma i ksenofobije u masama, koje je i na toj osnovi trebalo pripremiti za veliki rat. U doktrini rasizma posebno brutalan bio je antisemitizam, kao i nacistička politika »stvaranja gospodaskog naroda i rasne elite iz čiste nordijske rase«. Važan element nacističke ideologije su neke antropogeografske koncepcije, posebno Rancelove (Ratzel), po kojima tlo na kome žive pojedinci, kao sasvim nezavisne jedinice, stvara vezu među njima i postaje osnov društva i države. Sem toga, Rancel je zasnovao teoriju životnog prostora (lebensraum) koja je činila temelj Kjelenove (Kjöllén) geopolitike i njenih nenaučnih obrazloženja i opravdanja politike imperijalizma. Teorija o

životnom prostoru i geopolitika zauzimale su vidno mesto u ideologiji nacionalsocijalizma.

U periodu borbe za vlast, nacionalsocijalizam je zastupao i neke antikapitalističke ideje, jer su imale uticaj na širenje masovne osnove nacizma, pa su stoga u to vreme njegovi ideolozi razvijali koncepcije o nacizmu kao poretku različitom od kapitalizma, bez ekonomskih kriza, u kome neće biti nezaposlenosti konkurencije. U stvari, u kapitalističkom poretku nacizmu je smetala samo parlamentarna demokratija, jer se nacistički »novi poredak« nije mogao realizovati u uslovima slobode ličnosti, parlamentarizma i demokratije, već samo na osnovu terora i nasilja i na principima centralizma, totalitarizma i vodstva. Izgradnja nacističkog »novog poretka« pokazala je da je on bio: prema socijalno-političkoj vladajućoj klasi — kapitalistički sistem; prema odnosu centralnih i necentralnih organa — centralistički, monopolistički i totalitaran sistem; prema ulozi političkih partija — jednopartijski sistem u kojem nije bio opozicije i, najzad — prema osnovnim metodama ostvarivanja svih unutrašnjih i spoljašnjih funkcija države — sistem nasilja, terora i bezakonja.

U ideologiji nacionalsocijalizma ideje anti-markszizma zauzimale su najistaknutije mesto. Teoretičari nacizma (Hitler, Rozenberg i drugi) eklektički koriste sve one koncepcije koje su u opštoj borbi protiv marksizma mogle biti od koristi. Hitler je u tom pogledu postao uzor drugima. On je »otkrio« da su Jevreji ključ za razumevanje destruktivnog dejstva marksizma i isticao je da je njegova istorijska misija da uništi marksizam. U tu borbu protiv marksizma i svih njegovih manifestacija u praksi nacisti unose oštro neprijateljstvo i divlju mržnju. Oni su posebno nastojali da pobiju marksističko tumačenje istorije, a pre svega ulogu klasne borbe u istorijskom kretanju. Sem toga, nacizam pokušava da se marksizmu kao internacionalnom učenju, suprotstavi kao nacionalno učenje, što se opet svodi na relaciju internacionalizam — pacifizam i nacionalizam — rat, pa kako spas čovečanstva i njegov napredak, prema nacističkoj doktrini, zavisi od večite borbe (rata) otuda proizilazi za naciste da se marksizam

i kao učenje i kao pokret mora potpuno isko-
reniti.

U nedostatku jasno definisanog progra-
ma, posebno u odnosu na unutrašnje soci-
jalne i ekonomske probleme, nacisti su isticali
vrhovnog vođu (Führer kao »dopunu« tog
programa i stvarali mit o »milosti božijoj« i
slično. Ideologija nacizma predstavljala je ne-
gaciju svega naprednog u ljudskoj misli i sa-
mim tim što su njen osnov činile ideje o
osvajanju i porobljavanju.

Osnivanje i istorijat NSDAP. — *Od 1918.
do 1923:* U Češkoslovačkoj je 1903. godine
osnovana Nemačka radnička partija koja se
predstavljala kao nacionalsocijalistička stran-
ka. Ona je stajala pod jakim uticajem austrij-
skog političara Georga Ritera fon Šenerera
(Schönerer) koji je bio antisemitski i naciona-
listički orijentisan. Na kongresu te partije u
maju 1918. godine, ona je postala Nemačka
nacionalsocijalistička partija.

U Nemačkoj je slična partija osnovana 5.
januara 1919. godine pod nazivom Nemačka
radnička partija (DAP — *Deutsche Arbeiter-
partei*) koju je formirao minhenski bravar A.
Dreksler (Drexler). Ta partija je u martu 1920.
godine promenila naziv u Nacionalsocijali-
stičku Nemačku radničku partiju (NSDAP —
*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpar-
tei*). U septembru 1919. njoj je pristupio ka-
plar A. Hitler, kao poverenik za vojsku.
Predsednici te partije bili su: od 5. I 1919. do
5. I 1920. minhenski novinar K. Harer (Har-
rer), od 5. I. 1920. do 29. VI 1923. A. Kreksler,
a od tada Adolf Hitler. Harer i Dreksler nasto-
jali su da omasove partiju, posebno radnici-
ma. Dreksler je NSDAP smatrao kao
parlamentarnu partiju, dok je Hitler u počet-
ku, sve do novembra 1923, odbijao učešće
ove partije na izborima. Partijska centrala na-
lazila se u Minhenu, ali su postojale slične
grupe i u drugim gradovima Bavarske.

Poraz u svetskom ratu izazvao je u Ne-
mačkoj niz teških društvenih i političkih po-
tresa, koji su doprineli uspostavljanju
republike. Veliki ekonomski poremećaji i ve-
oma oštra inflacija izazvali su krajnju oskudicu
u svim životnim potrebama, posebno u hrani,
pa se u tim veoma nestabilnim prilikama jav-

lja niz revolucionarnih, ali i kvazirevolucionar-
nih talasanja. Već u 1918. godini dolazi do
velikih revolucionarnih zbivanja u kojima su
vodeću ulogu imali »spartakovci«. Aprila
1919. godine u Minhenu radnici preuzimaju
vlast i stvaraju Bavarsku Sovjetsku Republiku
koja je u maju u krvi srušena. Sredinom 1919.
godine Ebartova vlada uspela je da uspostavi
svoju vlast u celoj Nemačkoj, a u avgustu stu-
pio je na snagu novi Vajmarski ustav. U
nastojanju da sruše republiku u martu 1920.
godine dolazi do ultradesnog Kapovog puča
u Berlinu iza koga su stajali nemački militaristi
i krupna buržoazija, ali je taj puč osujećen
generalnim štrajkom radnika i činovnika. Na-
redne 1921. godine Nemačku je zahvatio re-
volucionarni talas. Veliko pogoršanje životnih
uslova i rurska kriza 1923. izazvali su niz štraj-
kova koji u Saskoj i Tiringiji prerastaju u usta-
nak, ali je on ubrzo ugušen.

U to vreme u Nemačkoj nastaje niz orga-
nizacija, pokreta, kao i dobrovoljačkih odre-
da, čija su nastojanja imala slična obeležja:
izražavala su oštro neprijateljstvo prema mi-
rovnim ugovorima, isticala zahteva za
njihovom revizijom i stvaranjem nove ne-
mačke vojne sile, raspirivala nacionalizam,
šovinizam i rasnu mržnju. Ubrzo je došlo do
njihovog stapanja u nacistički pokret. Centar
za okupljanje svih desnih nezadovoljnika u
Nemačkoj postao je Minhen i Bavarska. Hitler
je svojim nacionalsocijalističkim, rasističkim i
revanšističkim istupanjima tome umnogome
doprineo, pa Minhen i Bavarska postaju po-
prište nečuvenog terora frajkorpsa i drugih
naoružanih bandi. U njima je Hitler video jez-
gro buduće nemačke armije koja bi se osve-
tila za poraz iz 1918. godine. Program od 25
tačaka koji je donet 1920. godine sa jako na-
glašenim nacionalističkim, rasističkim (poseb-
no antisemitskim) obeležjima, trebalo je da
bude osnov omasovljenja partije. U isto vre-
me osnivaju se i prvi vojni odredi SA (*Sturm
— Abteilungen, jurišni odredi*) koji su stvoreni
za zaštitu nacističkih skupova, za borbu pro-
tiv komunista i socijalista i drugih protivnika
nacizma. Prvi vođa SA bio je Gering (Göring),
a od 1930. Rem (Röhm) do njegovog ubi-
stva. Posle osnivanja SS (*Schutzstaffel, zaštit-*

ni odredi, u početku Hitlerova garda) SA gube na značaju. Hitlerovu partiju sve više su podržavali građanstvo i plemstvo, a industrijalci, posebno Rura i Rajnske oblasti, finansirali su NSDAP tako da je to pitanje za ovu partiju bilo rešeno već 1923. godine. Hitlerov antikomunizam, rasizam, posebno antisemitizam i revanšizam, prividno vezani za poniženja koje je doneo mirovni ugovor kao i najviše želja da umiri mase, privlačile su mnoge Nemce, demobilisane vojnike i oficire, deklasirane elemente, propale sitne trgovce i zanatlije, nezaposlene radnike i seljake, a zatim i srednje društvene slojeve. U to vreme pristupanje nacizmu nije bilo uslovljeno strogim kriterijumima.

Hitler je 1923. godine pokušao da izazove građanski rat u zemlji i da izvede marš nacista na Berlin. Nacistička pobuna u Minhenu, 8. X 1923. godine odmah je ugušena. Hitler je uhapšen, zatim osuđen na pet godina zatvora, NSDAP je zabranjena, a njena imovina zaplenjena. Za vreme izdržavanja kazne 1924/25, u zatvoru Landsberg, Hitler se prividno odrekao vodstva Partije da ne bi ugrozio svoje oslobođenje, a planirao je da se legalno dokopa vlasti.

Od 1925. do 1933: U reorganizovanoj NSDAP 27. II 1925. godine Hitler je ponovo postao vođa Partije, ali je došlo do dugotrajnih sukobljavanja praćenih intrigama, dok Hitler nije uspeo da integriše sve grupe u jedinstvenu Partiju. Nema sumnje da je stabilizacija prilika u Nemačkoj koja je otpočela od 1924. godine, zahvaljujući velikoj inostranoj pomoći i kreditima, imala velikog uticaja na stagnaciju i osipanje nacističkog pokreta, koje traje sve do izbijanja velike ekonomske krize 1929. godine. Od te godine, u Nemačkoj izbijaju novi veliki socijalno-politički potresi, pa u tim uslovima dolazi do uspona nacističkog pokreta (broj članova NSDAP samo u vremenu od 1928. do 1930. godine porastao je od 60 hiljada na 210 hiljada). U vremenu od 1929. do 1933. godine, celokupni društveni život u Nemačkoj kao i svi klasni odnosi, bili su pod dejstvo razorne krize i u tim haotičnim prilikama Hitlerova demagogija počela je da privlači mase. U predizbornim kampanjama nacisti su davali široka obeća-

nja, pri čemu su podjednaku pažnju poklanjali svim društvenim grupama, uključujući tu i radnike, pa su za relativno kratko vreme stekli podršku masa. To, pored ostalog, pokazuju i rezultati izbora u vremenu od 1928 do 1933. godine. Broj nacističkih poslanika u Rajhstagu stalno je rastao: 1928. godine iznosio je 12, 1930 — 107, 1932 — 230, a 1933. godine taj broj se povećao na 288 od ukupno 584 poslanika. Početkom januara 1933. godine dolazi do niza sastanaka između predstavnika industrijalaca i nacista oko predaje vlasti NSDAP. Predsednik Hindenburg je već 30. I 1933. godine postavio Hitlera za kancelara Nemačke, a odmah zatim nacisti su otpočeli sa realizacijom svog programa.

Od 1933. do 1945: Hitlerova vlada je već 28. februara 1933. godine donela dekret o zaštiti naroda i države, kojim su faktički ukinute građanske i lične slobode, zagarantovane Vajmarskim ustavom. U martu je donet dekret o zabrani Komunističke partije Nemačke i usvojen zakon o neograničenim ovlašćenjima. Usvajanjem tog zakona Rajhstag je izgubio svaki značaj, a NSDAP postala jedini i odlučujući faktor nemačke politike. Od tada NSDAP preuzima sve najznačajnije pozicije u društvu i u državi. Početkom maja zabranjeni su sindikati, a na njihovo mesto došao je novoosnovani Front rada, čiji su upravu držali nacisti. Socijaldemokratska partija raspuštena je 22. juna, a ubrzo zatim i sve druge partije osim NSDAP. Tim je otpočeo period vladavine nacizma u Nemačkoj i Trećeg Rajha.

Hitler je u NSDAP uspostavio neprikosnovenu vlast i vodstvo, a sve pokušaje stvaranja opozicije u partiji i državi, u krvi suzbio. U isto vreme otpočela su masovna hapšenja i veliki progoni ne samo komunista i socijalista već i svih drugih antifašista, a posebno Jevreja. Otvaraju se i prvi koncentracioni logori (Dahau kod Minhena). Posle uspostavljanja pune kontrole nad celokupnim društvenim životom zemlje, nacisti su ekonomiku usmerili na potrebe rata. Za obezbeđenje svoje vlasti oni su stvorili dobro organizovan aparat nasilja i terora, u kome je najistaknutije mesto imala državna tajna policija (Gestapo), koji je ubrzo po svom osnivanju (1933) uspostavio

punu kontrolu nad celokupnim životom Nemačke, prodirući u sve njegove pore. Hitler je sa svojim najbližim saradnicima: Geringom, Gebelsom, Hesom, Himlerom i drugim, krvavo ugušio pojedine grupe u samoj nacističkoj partiji. U noći između 29. i 30. juna 1934. godine (noć dugih noževa) pobijeni su mnogi članovi NSDAP (među njima Rem, generali fon Šlajher i fon Bredov, Gregor Štraser i drugi). Ubrzo posle toga umro je ostareli Hindenburg, pa je Hitler postao i predsednik Nemačke. Na plebiscitu koji je povodom toga održan, ogromna većina glasača izjasnila se za Hitlera (88,9%). Posle 1934. godine, Hitler se potpuno posvetio spoljnoj politici i velikim pripremama Nemačke za rat, dok je druga pitanja prepustio svojim saradnicima, ostajući i dalje u svemu vrhovni sudija. Partiji je, sve do kraja rata, stavljeno u zadatak da sprovodi politiku nacističkog vodstva i Firera posebno.

Sprovodeći centralizaciju državnog aparata, Hitlerova vlada je ukinula federalizam i sve oblike autonomije u zemlji, raspustila skupštine svih pokrajina Nemačke i postavila pokrajinske guvernere Rajha i gaulajtere (pokrajinski vodi NSDAP).

Ustrojstvo i struktura NSDAP. — Članstvo NSDAP bilo je vertikalno i horizontalno organizovano. Vertikalno ustrojstvo članstva bilo je hijerarhijsko: na čelu partije nalazio se vrhovni vođa (Firer), potom sreski načelnik, okružni načelnik, a zatim vođa mesne grupe, rukovodilac ćelije i čuvar bloka. Svi zajedno činili su telo političkih rukovodilaca. Na vrhuncu nacističke moći, NSDAP imala je 1940. godine 41. sresku organizaciju. Horizontalno ustrojstvo članstva NSDAP na nivou Rajha imalo je sledeće glavne službe: rukovodilac organizacije Rajha, blagajnik, rukovodilac propagande, rukovodilac za štampu, rukovodilac za spoljnopoličke službe, za kolonijalno-političke službe Nacistička partija imala je i svoje vojne odrede: jurišne SA i zaštitne SS odrede. Tu su bile i mnoge druge organizacije kao, na primer, Hitlerova omladina (*Hitlerjugend*), Nemački radni front (DAF), kao i mnoštvo ostalih organizacija i saveza kao što su: NS učiteljski savez, NS pravno-zaštitni savez, NS savez žena i dr. Glavne novine

NSDAP od 1920 godine bile su Narodni posmatrač (*Volkische Beobachter*).

Broj članova NSDAP uvek je prikazivan većim no što je stvarno bio, jer podaci o odlivu članstva nisu objavljeni. Prema Statističkom pregledu od 1. I 1935. broj članova NSDAP bio je 2.493.890 od čega 5,2% članova od pre novembra 1930. Članstvo su sačinjavali: 32,1% radnici, 10,7% seljaci, 20,6% nameštenici, 13% državni službenici, 3,4% ostali. Broj članova NSDAP pri rastupštanju bio je 8,5 miliona, jer je kasnije ulazak u partiju bio automatski, tako da je, na primer, omladinac sa navršениh 18 godina odmah upisivan u NSDAP.

Posledice nacizma. — Vladavina nacizma u Nemačkoj, Evropi i u svetu, ostavila je teške posledice. Stvaranje velike Nemačke i »novog poretka« u svetu nije se moglo postići mirnim putem, već samo ratom i on je izazvan od strane Nemačke nizom njenih agresija, a »otpočinjanje agresorskog rata nije samo međunarodni zločin, to je najviši međunarodni zločin, koji se razlikuje od ostalih ratnih zločina samo u tome što u sebi sadrži nagomilano zlo svih ovih zajedno«. (Nirnberška presuda, Beograd, 1984, str. 49). Nacistička vladavina sadržala je, pored ostalog, razvitak i razbuktavanje krajnje agresivnog rasnog mišljenja čija je kulminacija tokom Drugog svetskog rata dovela do fizičke likvidacije evropskog jevrejskog stanovništva i drugih narodnosnih grupacija u zauzetim oblastima. U nacističkim koncentracionim logorima (Aušvic, Mathauzen, Nojgame, Saksenhauzen, Bergenhausen i mnogim drugim) pobijeno je na najsvirepiji način oko 6 miliona Jevreja. I prema drugim narodima nacisti su vodili genocidnu politiku, posebno prema Rusima. U Drugom svetskom ratu stradalo je oko 55 miliona ljudi, a 35 miliona bilo je ranjeno. Katastrofalni karakter posledica nacizma osetila je i Nemačka, sa ogromnim materijalnim i ljudskim gubicima.

Nacizam i kultura. — Prodori kulturnih i psiholoških snaga koje su dovele do pojave nacifašizma bili su dalekosežniji i dublji, odnosno znatno dugotrajniji nego što se obično misli. Širenje mitskog simbolizma u nemačkoj sredini odvijalo se kao postepeni proces po-

litizacije različitih oblasti kulturnog života u duhu populističkih tradicija i koncepcija koje su pratile plime i oseke u pojedinim razdobljima novije nemačke istorije (XIX i XX veka), zavisno od nemačkih prilika i opšteg stanja nemačkog duha. Tek pošto su u nacifašizmu ovaj tok i tendencije razvoja dobili svoj rasplet i istorijsko razjašnjenje, mnogi pisci sutu politizaciju kulturnog života nazvali procesom u kome je stvorena nova »politička estetika«. Izraz »estetika« ovde označuje sublimaciju i transpoziciju osujećenih političkih i nacionalnih aspiracija i težnji, njihovu projekciju u duhovni život društva, reaktivnu formu nezadovoljstva stanjem nemačkih prilika u većem delu njene novije istorije, dakle njihovo potiskivanje u dubine kulturnog stvaranja i duhovnog života nemačkog društva. U svom krajnjem obliku, nacizmu, ova tendencija je imala dvostruki smisao: (a) da posluži kao paravan koji prikriva ružne političke ciljeve, dajući im spolja prihvatljivu i prirodnu formu »vraćanja tradiciji i narodnom duhu«; (b) da u isti mah i na najširim osnovama tradicionalizma, omogućući masama ulazak u politički život, dakle »nacionalizaciju masa«, u onom domenu koji je od vankada bio nepristupačni rezervat privilegovanih, gornjih slojeva društva.

Kulturna sfera koju je narod (izuzev populističkih tradicija) od vankada mogao samo da posmatra sa strane, sada je odjednom bila »otvorena« svima i već to bilo je dovoljno da u masama stvori iluziju »socijalnog uspona«. Ljudi su poverovali da su konačno na tragu svojih vekovnih socijalnih snova i nadanja, da su učesnici nečeg novog i velikog i da će upravo preko »političke estetike« stići u obećanu luku bolje i »blistave« budućnosti, kakva je bila zapisana u velikim narodnim mitovima. Otuda nije nimalo slučajno da je nacizam prezirao više oblike kulturnog stvaranja, da je kulturne pogrome započeo spaljivanjem knjiga i da je Gebels postao čuven po svojoj izreci: »Kad čujem reč 'kultura', mašam se za revolver«. U nacističkom pokretu su planski razvijene i lansirane estetičke koncepcije koje su u masama mogle da stvore iluzije i predstave da u društvu nestaju klase i klasne suprotnosti, kao što su ideo-

loške i propagandne floskule o rasama, narodima, pangermanizmu i sl., što se obuhvata poznatom nacističkom formulom o »jednom narodu, jednoj državi i jednom vođi«. U središtu kulturnog procesa nije neposredno kult ličnosti, već se preko masovne (populističke) kulture i estetike, ovaj kult javlja kao ključni simbol obožavanja tradicionalnih i mitskih kolektivnih snaga i entiteta (rase, nacije, krvi i tla), jer se u vođi simbolički manifestuju večne zajedničke snage i trajanje narodne celine i zajedničke tradicije. L. Rišar (Richard) u svojoj studiji o nacističkim koncepcijama kulture prikazuje širenje ideja nacionalnog zajedništva u nemačkoj književnosti, od poslednjih decenija XIX veka do dolaska nacista na vlast. Pisci kao što su G. Grebsen, H. Kens, J. Lengben i naročito Adolf Bartels, u svojim knjigama neguju i veličaju vrednosti »nove estetike« kao što su nemačka tradicija, rasna i nacionalna čistota i sl. Uporedo s tim, dolazi do najšireg izražaja antisemitska propaganda s napadima na demokratske i proleterske pisce, naročito one jevrejskog porekla (na udaru su Tomas Man, Kurt Tuholski, Ernst Kestner, Bertold Breht, G. Goos i drugi), čija se dela proglašavaju za »bogohuljenje«.

U nacističkoj »novoj estetici« žigošu se modernistički pravci i individualizam u umetnosti, jer se ovima, po nacističkim teoretičarima i kritičarima, skrnavi tradicija i veličina »narodnog duha«, pa se tako zabranjuju dela Remarka, a osuđuje slikarstvo Kandinskog, muzika Stravinskog, zabranjuju filmovi Ajzenštajna i Pudovkina i slično.

Već od 1919. godine u Nemačkoj se naglo širi broj nacistički orijentisanih časopisa (»Arminius«, »Zastava«, »Čelični šlem« itd.), čiji tiraž za samo nekoliko godina prelazi cifru od 100.000 primeraka. Nacizam proširuje svoj uticaj i na području filozofije, koji naglo ojačava posle prve javne manifestacije tzv. Borbene lige za zaštitu nemačke kulture i predavanja filozofa Otmara Špana na Univerzitetu u Minhenu. Estetska merila se podvrgavaju apsolutnoj dominaciji nacionalnih formi, odnosno narodnoj tradiciji. Lepo u umetničkom delu nije više rezultat individualnog stvaralašta, već domet u izražavanju auten-

tičnog narodnog duha. Estetsko u narodnoj duhovnosti postoji kao objektivna datost, koja je stvar doslednog i uspešnog tumačenja, a ne individualnog stvaranja, pa se time kreativna suština umetničkog akta podređuje i zamenjuje reproduktivnim aktima.

Posle dolaska nacista na vlast u Nemačkoj, sve što ne odgovara pojmu krvi (rase) i tla (*Blut und Boden*), udaljuje se od umetničkog oblikovanja duha nemačke narodne zajednice. S druge strane, isključivi eksterni prototip novih estetskih formi traži se u grčkoj umetničkoj klasi, koja se uzima kao temelj zapadne kulture i koji se obnavlja u novoj nemačkoj duhovnosti. Smatra se da strogost klasičnih estetičkih formi odgovara disciplini i volji nemačkog duha i čini osnovu za kulturno zasnivanje savršenstva i razne suprematije nordijskog čoveka, koji time stoji neuporedivo više od običnih i varvarskih naroda. Pri tom su u prvom planu antička arhitektura, zatim zajedničke svetkovine naroda u kojima se neguju ratničke vrline i narodna verovanja. Apsolutna harmonija linija (npr. u arhitekturi) simbolički izražava monolitnost tradicije i samog naroda, njihovu čvrstinu i nedeljivost, kao i savršenost rase. »U društvu kako ga nacisti zamišljaju, uloga umetnika je, dakle, primordijalna. Ugušujući u sebi sve što odgovara samo individualnim datostima, umetnik svojim radom služi narodnoj zajednici... Moralne vrednosti koje su nacisti veličali moraju se, dakle osećati u svim kulturnim ostvarenjima: patriotizam, heroizam, pokornost, ljubav prema masama, radu, vodi i ratu« (L. Rišar).

Već iz ovog kratkog prikaza postaje vidljivo da masovna politika kao tehnika dominacije i tehnologija vladanja, prodire najdalje upravo putevima »nove kulture« u svim njenim vidovima i izražajnim formama. Mitski simbolizam penetriran do samog jezgra estetičkih koncepcija u sam stil i jezik umetničkog izražavanja (to se podupire nevidljivim spoljnim pritiscima i delovanjem moćnog aparata totalne nacističke propagande u kojima učestvuju desetine časopisa, škole, biblioteke, filmska kompanija UFA, pozorišta, štampa, radio, čitalački i drugi kulturni klubovi itd.). Stvara se ambijent u kome ljudima izgleda

da nastaje potpuno novi način života, novi svet i moral, koji su stvarniji i »autentičniji« od ranijeg varljivog takmičarskog kapitalizma sa njegovom neizvesnom tržišnom utakmicom u kojoj najviše strada baš »mali čovek«. Kao da se radi o novom stvaranju sveta života, o novom rađanju i početku svega, što je inače jedan od glavnih motiva unutrašnje poruke svih mitova. Politika, prema tome, postaje totalitarna ne neposredno i preko fizičke prinude (koja se primenjuje prema komunistima i Jevrejima), već preko mentalnog naoružavanja masa, posredstvom kulture i kulturnog aparata koji nacisti monopolski osvajaju i zaposedaju, uz političku instrumentalizaciju. Sve lično, autonomno i osobeno, sve pluralno, briše se i podređuje ciljevima »nove politike«, odnosno nacističkog pokreta.

U središtu celokupnog procesa simboličke »političke estetike«, koja utire put dominaciji nacizma, nalazi se politička svečanost (masovna), u kojoj se sjedinjuju svi elementi novog simbolizma u jedinstvenu i totalnu formu političkog akta koji daje ton nacionalnim osećanjima i raspoloženjima najširih masa naroda. Masovna politička svetkovina postaje najmarkantniji i najsnažniji regulator »kulturnog horizonta masa«. U njoj se spajaju i sa novom i pojačanom snagom deluju mnogobrojne vizuelne, ritmičke i auditivne predstave i komponente u kojima oživljava mitska tradicija i drevna staronarodna simbolika, dobijajući očigledna i uverljiva, odnosno aktuelna politička značenja. Velika politička efikasnost i široki dometi političke svetkovine objašnjavaju zbog čega nacizam nije bio zainteresovan oko potpunije razrade teorijskih i ideoloških osnova nacifašizma. Pisanje komplikovanih knjiga i traktata koji traže čitanje, razmišljanje i individualni kritički sud pojedinca bili bi u direktnoj suprotnosti sa propagandnim sugestijama i hipnotičkim političkim intencijama nacističke indoktrinacije masa. Masovna politička svečanost nije zapravo ostavljala gotovo nikakve mogućnosti za racionalno lično rasuđivanje i autonomno razmišljanje njenih učesnika, pa i posmatrača, koji su potpadali pod neposredni čulni uticaj njenih dejstava. Monumentalnost političke svetkovine bila je prizor »oživljenog mita«, vi-

zuelni i kulturni šok obnavljanja nejasnih sećanja i podsvesnih motiva drevne paganske tradicije, koja se iznenada pojavila u svojoj veličini i snazi kolektivnog samopamćenja naroda. Sam Hitler je u više prilika isticao da mnogo više ceni neposredni kontakt i usmeno obraćanje masama nego bilo koji oblik pisane reči, koja se, po njegovom mišljenju, javlja tek kao drugorazredna i inferiorna forma praktičnog političkog delovanja na osećanja i aktivnost naroda u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Politička svetkovina je imala da zauzme mesto svih drugih umetničkih formi i doživljava, kao najviši i sintetički oblik »nove estetike« u njenom punom i pravom obliku, nasuprot dekadentnim liberalnim zapadnim vrednostima. Ona je bila najpogodniji oblik u kome se izražava jednostavnost, neprolaznost i iskonska snaga drevne narodne kulture i tradicije. Otvorenost i masovnost političke svetkovine, omogućavali su pristup i učešće svim delovima naroda, osećanje participacije bez ikakvih klasnih i drugih ograda i posredovanja, oslobođenje socijalno frustriranih masa koje prvi put učestvuju u stvaranju žive istorije, u samostvaranju i samoostvarivanju. Za razliku od umetničkih dela koja se čitaju, gledaju ili slušaju ličnim naporom i uz razmišljanje o sadržaju, politička svetkovina se prima i doživljava kao deo samog i to najdubljeg i dugo željenog »života«, kao nešto što nisu stvorili drugi, već sami učesnici, koji su time i *akteri i kreatori*, velikog simboličkog scenarija i pokreta koji u simbolici političke svetkovine znače učešće u stvaranju »velikih

istorijskih dela«. Politička svetkovina je time trijumfalni ulazak masa u domen »svetog«, nečeg što stoji daleko iznad običnog, rutinskog i dnevnog zbivanja i doživljavanja stvarnosti. Masovna politička svetkovina se time pretvara u simboličko spajanje sa izvorima i korenima samog postanka naroda, u njoj se sjedinjuju mnoge minule, prošle i sadašnje generacije i njihovo večno opstojanje u prostoru i vremenu, izvan razornog dejstva istorijskih sila. Na taj način, mobilise se ogromna dodatna psihička energija i motivaciona snaga masa, kojusu nacistički politički operatori vešto preusmeravali za tekuće i praktične političke ciljeve, odnosno za »velika dela« osvajanja i pokoravanja drugih naroda i drugih zemalja. Tako je nacističko poimanje kulture u suštini bilo nastojanje da se istorija podredi mitu, što se u »istorijski drugom« moralo pretvoriti u kulturnu i političku destrukciju i regresiju najvećih razmera.

Žarko GUDAC

LITERATURA

- A. Bulok, *Hitler, slika tiranije*, Beograd 1954.
- A. Carr, *The Twenty Years crisis 1919—1939*, London 1958.
- A. Galkin, *Germanski fašizam*, Moskva 1967.
- A. Hitler, *Mein Kampf*
- A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974.
- E. Nolte, *Faschismus, von Musolini zu Hitler*, Texte, Bilder und Dokumente, Munhen 1968.
- M. Đorđević, Ž. Gudac, *Novija politička istorija*, Beograd 1989.

NASILJE

Pojmovno određenje. — Od svih definicija nasilja najnepotpunije su one koje vide nasilje samo tamo gde »ima krvi« i uopšte, one koje ga svode samo na direktno i fizičko nasilje.

Nasilje se površno tumači i kao primena sile jačeg nad slabijim. No, da li je to uvek tako? Nasilne metode mogu koristiti i slabiji protiv jačih (npr. kada ih iznenade, ili ukoliko

se jači ne brani na adekvatan način), pa je to, u stvari, više pitanje izbora sredstava u rešavanju konflikta.

U problemski domen razmatranja nasilja spada i sledeći, po Kuvačiću utvrđen, »klasičan pojam nasilja« kao onaj »koji uključuje protivljenje i otpor žrtve« (Kuvačić, I., *Obilje i nasilje*, Zagreb, 1979. god., str. 23).

Fašizam je postao pojam nasilja, zverstva, čovekomržnje, kolektivne šizofrenije, »racionalizovanog mračnjastva« i izazov svim vrednostima istorije i civilizacije čovečanstva. Bacivši svet u rat i masovna uništavanja ljudi, fašizam je svoje osobine »na delu« pokazao.

Vojislav STANOVČIĆ

LITERATURA

- A. Aquarone, *L'organizzazione dello stato totalitario*, Torino, 1965.
 A. Balok (Alan Bullock), *Hitler — slika jedne tiranije*, 1962, prevedeno na srpskohrvatski.
 C. Cross, *The Fascists in Britain*, London, 1961.
 E. Cione, *Storia della Repubblica Sociale Italiana*, Caserta, 1948.

Fašizam i neofašizam, zbornik radova, Savremena administracija i Fakultet političkih nauka, Beograd, 1977.

Fašizam i neofašizam, zbornik radova, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1976.

F. L. Carsten, *The Rise of Fascism*, London, 1967.

F. W. Deakin, *The Brutal Friendship*, London, 1962.

G. D. H. Cole, *Socialism and Fascism, 1931—1939*, London, 1960.

H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951, dopunjeno izd. 1958.

M. Bertolotti (ed), *Le Origini del Fascismo*, Bologna, 1969.

M. Ekmečić, *Osnovi građanske diktature između dva svetska rata*, Sarajevo, 1969.

O. Bauer, u.a., *Faschismus und Kapitalismus*, Frankfurt a. M., 1967.

FEDERALIZAM

Pojam. — Pojam federalizma javlja se u dva značenja, jednom širem i drugom užem.

Pod federalizmom u širem značenju podrazumevaju se veoma različiti oblici udruživanja, usmereni na zbližavanje i saradnju, ostvarivanje zajedničkih ciljeva. Naše doba odlikuje se velikim bogatstvom oblika federalizma u različitim oblastima života. Udružuju se države, nacionalne ekonomije i njihove grane, udružuju se političke stranke, organizacije građana, kulturna i sportska društva i slično. Federalizam u ovom smislu, uvek kada se suština federalizma ne deformiše, ima pozitivnu konotaciju, od ostvarivanja svakodnevnih oblika saradnje u pojedinačnim, možda uskim domenima, do vizije daleke budućnosti u kojoj će doći do univerzalizacije ideje *Gens una sumus* — Jedan smo rod. Federalizam u užem smislu veže se za federaciju, kao poseban oblik državnog uređenja. Ideja federalizma ovde se institucionalizuje u državnompravnom vidu, postojanjem složene države, koja se, na jednoj strani, razlikuje od proste ili unitarne države, a na drugoj, od konfederacije ili saveza država.

S obzirom na značaj koji u savremenom svetu imaju federacije, sva dalja razmatranja o federalizmu biće usredsređena na svojstva federacije, njen nastanak i razvoj, oblike.

Nastanak i razvoj. — Preteče današnjih federacija nalazimo u antičkoj Grčkoj, u ligama, savezima pojedinih gradova (polisa) koje su oni zaključivali radi ostvarenja zajedničkih ciljeva, a pre svega odbrambenih. U srednjem veku srećemo u pojedinim razvijenim evropskim zemljama oblike udruživanja slobodnih gradova, pre svega za borbu protiv krupnih feudalaca, ali i radi unapređivanja zanatstva i trgovine. Tako nastaju severnoitalijanska liga, hanzeatska i švapska liga u Nemačkoj, liga belgijskih i holandskih gradova. U Švajcarskoj se još 1291. javlja začetak buduće konfederacije, kasnije federacije, u vidu odbrambenog saveza tri prakantona, Uri, Švic i Unterval. Broj kantona koji obrazuju konfederaciju postepeno se tokom vremena povećava, tako da već u XVI veku njih ima 13. Poseban oblik konfederacije javlja se u Holandiji, čijih je sedam provincija, oslobodivši se španske vlasti, obrazovalo 1579. zajednicu pod nazivom Ujedinjene holandske

provincije, koja je postojala do 1795, kada se raspala. U Nemačkoj, u kojoj je postojalo više stotina posebnih državnopravnih jedinica (vojvodstava, kneževina, kraljevstva, slobodnih gradova), međusobno povezanih različitim savezima, došlo je, posle sloma Napoleona, 1815, do obrazovanja Nemačkog saveza, u kome su glavnu reč vodile Pruska i Austrija. Ovaj savez je posle Austrijsko-pruskog rata 1866, pretvoren Ustavom Nemačkog carstva od 1871. u pravu federaciju.

U Severnoj Americi dolazi, u toku rata za nezavisnost koji je 1776. povelu 13 dotadašnjih britanskih kolonija, do obrazovanja konfederacije, koja se već posle nekoliko godina (1787) pretvara u federaciju.

U XIX veku, po ugledu na SAD, obrazuje se više latinoameričkih federacija — Argentina, Meksiko, Venecuela, Brazil — i, u okviru Britanske imperije, Kanada. U Evropi, Švajcarska konfederacija se 1848. preobražava u federaciju, zadržavajući tradicionalan naziv konfederacije. Godine 1900. Australija se organizuje kao federacija. U Evropi se posle Prvog svetskog rata obrazuju dve federacije: Austrija 1920. i Sovjetski Savez 1922. U periodu od Drugog svetskog rata do danas, u Evropi federalno uređenje uvodi se u Jugoslaviji i Čehoslovačkoj, a van Evrope u Indiji, Maleziji, Nigeriji i još nekim zemljama. Karakteristiku ovog perioda predstavljaju kratkotrajne neuspele federacije u nizu afričkih i azijskih zemalja.

Prvo, rudimentarno, uobličavanje ideje o federalizmu nalazimo kod Altuzijusa (Althusius) i Monteskeja (Montesquieu). Svojim učenjem o različitim zajednicama u koje ljudi stupaju, među kojima je država najšira, Altuzijus (1557—1638) državi, koja se sastoji od provincija, pripisivao je svojstva asocijacije provincija, pri čemu mu je bliži bio konfederalistički pristup. Monteskeja (1689—1755), jedan vek kasnije, polazi od ideje da u državnoj zajednici (republici, kako on kaže) valja obezbediti podelu vlasti, tako da »vlast zaustavlja vlast«, ali ne samo u horizontalnom smislu, raspodelom državnih funkcija među više nosilaca vlasti, nego i u vertikalnom, obezbeđujući da država bude »društvo društava«

(*Société de sociétés*), pod kojim je, za razliku od Altuzijusa, podrazumevao u stvari federaciju.

Iako nedovoljno razrađene, Monteskejeove ideje su u znatnoj meri uticale na tvorce američkog ustava od 1787, pre svega na Hamiltona (Hamilton), Medisona (Madison), koji su, zajedno sa Džejom (Jay), u čuvenim Federalističkim spisima položili temelje savremene teorije federalizma. Zalažući se za pretvaranje dotadašnje američke konfederacije u federaciju, oni su prvi jasno istakli razliku dva oblika državnog organizovanja, i, opisujući slabosti američke konfederacije, isticali prednosti federalnog uređenja.

U drugoj polovini XIX veka teoriju federalizma posebno je obogatila nemačka pravna škola — pre svega Jelinek (Jellinek), Laband (Laband), Georg Mauer (Georg Meyer) — ali značajan doprinos dali su i francuski pisci, zatim angloamerički i drugi.

Danas teorija federalizma prati sve promene u svetu federalizma, ali na njih i utiče, veoma je razvijena a literatura na svim jezicima izuzetno bogata. Karakteristiku ove literature predstavlja to što je ranije isključiv pravni pristup poslednjih decenija i znatnoj meri dopunjen politikološkim.

Način i razlozi obrazovanja federacija. — U osnovi same ideje federacije leži ideja udruživanja (na šta upućuje i poreklo same reči federacija od latinskog *foedus*) zavezanih teritorijalnih zajednica, budućih federalnih jedinica, u širu — federaciju. Pretpostavka je da će od takvog udruživanja prosteći korist za one koji se udružuju — na jednoj strani, zato što će zajedno biti jači i spremniji da u odnosima sa svetom obezbede interese šire zajednice koji su u skladu s njihovim interesima, a na drugoj strani, što im federacija, ostavljajući im široke mogućnosti ispoljavanja sopstvenog identiteta, obezbeđuje zaštitu od spolja. Istovremeno, distribucijom vlasti na dva nivoa federacija pruža uslove za punije ostvarenje ideje demokratije.

U istoriji federalizma, sada dugoj već više od dva veka, sve federacije su se obrazovale na jedan od dva načina. Jedan je putem agregacije, a drugi putem devolucije. Sama reč agregacija znači spajanje, sjedinjavanje,

a reč devolucija prenošenje, dodeljivanje. Federacije obrazovane putem agregacije postale su tako što se više do tada posebnih, samostalnih državnopravnih entiteta međusobno udružilo u novu zajednicu. Ta zajednica je, u slučaju nekoliko prvih federacija, imala najpre oblik konfederacije, koja je potom, posle kraćeg ili dužeg vremena, prestala u federaciju. To je slučaj sa SAD, Švajcarskom i Nemačkom. Obratno, devolucija je oblik pretvaranja dotada postojećih unitarnih država u federacije. Na ovaj način su obrazovane latinoameričke federacije, zatim Austrija, i u osnovi (sa izvesnim specifičnostima u prelaznom periodu) i SSSR, Čehoslovačka i Jugoslavija.

Na obrazovanje pojedinih federacija uticali su različiti razlozi, specifični za svaki slučaj za sebe. Mada bi se svi oni mogli razvrstati u nekoliko osnovnih skupina, kao što su etnički razlozi, tradicionalni, geografski, ekonomski i slično, uvek je odlučujući u datom trenutku bio splet istorijskih i savremenih okolnosti unutrašnje i spoljne prirode. Primera radi, do stvaranja SAD došlo je u ishodu borbe za nezavisnost, da bi kasnije dominantna ideja bila organizovanje ogromnih prostranstava između Atlantskog i Tihog okeana u jednu snažnu zajednicu. Sovjetski Savez je obrazovan na ruševinama Ruske imperije, u sledstvu boljševičke revolucije, koja je neruskim narodima obećavala ravnopravnost i prosperitet u budućoj federaciji. Indijska unija trebalo je da u jednu čvršću zajednicu, posle sticanja nezavisnosti, obuhvati nekoliko stotina posebnih državnopravnih jedinica, sa šarenilom nacija, rasa, jezika. U drugim federacijama su na njihovo obrazovanje uticali drugi razlozi — npr. u slučaju latinoameričkih federacija geografski i ekonomski, u slučaju Švajcarske pre svega tradicionalni razlozi.

Razlozi obrazovanja federacija su u znatnoj meri odlučujući i na uobličavanje fizionomije svake od njih posebno. Tako je npr. u Sovjetskom Savezu i, posebno, Indiji, uvedeno federalno uređenje sa značajnim centralističkim elementima. Ili je, obratno, recimo u Švajcarskoj, Ustav od 1874. u velikoj meri obezbeđivao elemente tradicionalne samostalnosti kantona, da bi tokom vremena i u

ovoj zemlji došlo do jačanja centra, pre svega širenjem njegovih nadležnosti.

U svakom slučaju, jednom obrazovane, sve federacije (sa malo izuzetaka) traju i dalje. Nezavisno od jačine razloga koji su doveli do obrazovanja pojedinih federacija i koji, potencijalno, mogu biti od uticaja i na njihovu čvrstinu i na njihovu organizaciju, sve federacije, uz nužne reforme u skladu sa zahtevima vremena, predstavljaju trajne zajednice u kojima je manje-više postignuta ravnoteža u pomirenju opštih i zajedničkih interesa, na jednoj, i posebnih, specifičnih interesa delova federacije, na drugoj strani.

Izuzetak predstavljaju tri donedavno socijalističke zemlje i, na svoj način, i Kanada. U pitanju su sve višenacionalne zajednice. Do obrazovanja federacija u socijalističkim zemljama došlo je radi rešavanja tzv. nacionalnog pitanja, ali zbivanja čiji smo svedoci dokazuju da ono nije rešeno na adekvatan način, a da je dugotrajan komunistički režim onemogućio razvoj demokratije i u zemlji u celini i u njenim delovima. Tako se sada ove federacije ili preobražavaju u konfederacije ili se potpuno raspadaju. U Kanadi već duže vreme, uprkos delimičnoj reviziji Ustava, izvršenoj 1981. nezadovoljstvo Kvebeka svojim položajem u pretežno anglosaksonskoj federaciji, predstavlja uzrok nestabilnosti federalne zajednice.

Svojsva federacije. — Nauka o državi uočava postojanje tri posebna oblika državnog organizovanja: unitarne države, federacije i konfederacije. Ova tri oblika jasno se razlikuju po svojim svojstvima. Konfederaciju odlikuje to što ona nije država nego savez država. Za razliku, i unitarne država i federacija su države, s tim što je unitarna država prosta, a federacija složena država.

— Ovo svojstvo federacije da je složena država objašnjava se time što se svaka federacija sastoji od manjeg ili većeg broja federalnih jedinica, koje raspolazu izvesnim stepenom samostalnosti, usled čega se one u mnogim federacijama nazivaju državama, državama-članicama federacije, iako ne mogu biti države u pravom smislu reči, pre svega zato što nisu suverene.

Dvadesetak danas postojećih federacija u svetu razlikuje se po nizu svojstava, tako da ne postoje dve federacije čije bi uređenje bilo istovetno. Ono zbog čega sve one spadaju u istu skupinu, tj. predstavljaju poseban oblik državnog uređenja, jeste to što federalne jedinice učestvuju u vršenju centralne vlasti, a pre svega u donošenju saveznog ustava i zakona. To je, ujedno, bitan kriterijum razlikovanja unitarno uređene države i federacije: u unitarnoj državi, čak i onoj koja se odlikuje visokim stepenom decentralizacije, teritorijalne jedinice na koje se državno područje deli, nikad, kao takve, ne učestvuju u vršenju centralne vlasti.

Sve federacije se, kako je to istakao poznati francuski politikolog Žorž Birdo (George Burdeau), nalaze u zoni koja se prostire između unitarno uređene države i konfederacije. Gde će se jedna federacija nalaziti u toj zoni, bliže unitarnoj državi ili bliže konfederaciji, zavisi od stepena primene federalnog načela. Pod federalnim načelom valja podrazumevati konkretno ostvarenje stava o »jedinstvu bez jednoobraznosti«, kao suština federalnog uređenja. Tamo gde se jedinstvo postiže uz obezbeđenje različitosti federalnih jedinica svuda gde ta različitost ne nanosi štetu snazi federacije — tu se može govoriti o široj primeni federalnog načela. I obratno, gde se različitosti svode na manju meru jačanjem elemenata jednoobraznosti, tu se primena federalnog načela sužava. No, u svakom slučaju, granice koje dele federaciju od unitarne države, na jednoj, i konfederacije, na drugoj strani, ne smeju se preći, jer bi to značilo negiranje suštine same federacije, kraj primene federalnog načela.

Fizionomiju svake federacije opredeljuju u biti četiri elementa: prvo, svojstva i način donošenja saveznog ustava; drugo, organizacija i ovlašćenja saveznih organa; treće, raspodela nadležnosti između federacije i federalnih jedinica; i četvrto, status federalnih jedinica.

(1) U temeljima svake federacije (bez obzira da li ona nastaje putem agregacije ili putem devolucije) mora ležati dogovor o njenom obrazovanju i postojanju. Federacija mora počivati na konsenzusu delova koji je

sačinjavaju, na opštoj saglasnosti onih koji će živeti u federaciji da je prihvataju kao institucionalni okvir zajedničkog života. Ukoliko takve saglasnosti nema, federacija će biti mrtvorodenče, bez izgleda da traje duže vremena, odnosno, u svakom slučaju, da bude prosperitetna. Međutim, ovakva dogovorna priroda federacije nikako ne znači da osnovni konstitutivni akt o obrazovanju federacije ima karakter ugovora. Taj akt je uvek ustav; on može polaziti od prethodno postignutog dogovora budućih konstituensa federacije, federalnih jedinica, ali mora imati formu ustava i pokazivati osnovna svojstva ustava, kao najvišeg pravnog akta kojim se federacija obrazuje i organizuje.

Način i postupak donošenja i menjanja saveznog ustava predstavljaju bitan kriterijum razlikovanja federacije od druga dva oblika državnog organizovanja. U donošenju i menjanju ustava federacije, što po pravilu spada u nadležnost saveznog parlamenta (izuzetno, time se bavi ustavotvorna skupština, a u nekim federacijama u postupak usvajanja i promena saveznog ustava uključeni su, putem referenduma, i građani federacije), uvek učestvuju i federalne jedinice. U jednoj grupi federacija (npr. u SSSR-u ili Nemačkoj), to njihovo učešće je samo posredno, preko njihovih predstavnika u jednom domu saveznog parlamenta, dok se u drugoj grupi federacija (kao u SAD, Meksiku itd.) za odluku o usvajanju ili promeni saveznog ustava prihvaćenu u saveznom parlamentu traži potvrdno izjašnjavaње određenog broja federalnih jedinica (a u Švajcarskoj i Australiji i građana tih jedinica). I većina kojom se odluka usvaja u parlamentu, i većina federalnih jedinica neophodna za stupanje na snagu te odluke, mogu biti veoma različite, što na svoj način govori o širini primene federalnog načela: tamo gde su te većine male, federalno načelo je slabije zastupljeno, i, obratno, zahtevanje posebne kvalifikovane većine govori o većoj širini primene federalnog načela.

Za razliku od federacije, u unitarno uređenoj državi, njene teritorijalne jedinice nisu zastupljene u centralnom parlamentu i otuda nisu učesnice u donošenju i promenama ustava zemlje. U konfederaciji, pak, osnovni

konstitutivni akt nije ustav nego ugovor o obrazovanju konfederacije, konfederalni pakt, koji ima sva svojstva međunarodnog ugovora, tako da se i usvaja i menja isključivo saglasnošću svih država-članica konfederacije.

(2) Federacija kao država mora raspolažati sopstvenim organima koji će obavljati funkcije svojstvene svakoj državi, a pre svega zakonodavnu, izvršno-upravnu i sudsku. To su u svakom slučaju njeni organi, ali, i to je bitno, u njihovom obrazovanju bar delimično moraju učestvovati i federalne jedinice. To se pre svega odnosi na savezni parlament. Ovaj se, po ugledu na parlament prve federacije, Kongres SAD, gotovo uvek (sa veoma malo izuzetaka) sastoji od dva doma. S obzirom da federacija ima dva konstituensa, federalne jedinice i građane čitave federacije, dva doma se sastoje od predstavnika ove dve skupine. Dok se jedan dom, dom građana, sastoji od članova koje putem neposrednih izbora biraju građani po izbornim jedinicama približno iste veličine u čitavoj federaciji, drugi dom je dom predstavnika federalnih jedinica, koje ove određuju na različite načine (putem opštih izbora, određivanjem od strane parlamenta federalnih jedinica, njihovih vlada i sl.). U većini federacija (npr. SAD, Švajcarskoj, SSSR-u) ovaj dom se obrazuje primenom paritetnog načela, tako što su sve federalne jedinice, i velike i male, zastupljene istim brojem predstavnika. U manjem broju federacija (npr. u Nemačkoj, Kanadi, Indiji) nije primenjeno paritetno načelo, već broj predstavnika pojedinih federalnih jedinica zavisi od broja njihovih stanovnika, ali nikad ne u direktnoj srazmeri.

Dva doma su u načelu ravnopravna, tako da se u svakom slučaju za promenu ustava, a u većini slučajeva i za donošenje zakona i drugih važnih odluka, zahteva saglasna odluka oba doma.

Na taj način federalne jedinice imaju mogućnost da preko svojih predstavnika budu isključivi učesnici u obrazovanju jednog doma saveznog parlamenta i da meritorno odlučuju prilikom donošenja saveznog ustava, zakona i sl., odnosno, drugim rečima, u izgrađivanju fizionomije federacije. One, udružene na odgovarajući način, mogu

sprečiti donošenje akata i odluka s kojima se ne slažu, ali, na drugoj strani, nijedna od njih, sama za sebe, ne raspolaže mogućnošću da stavi veto na odluku koju većina prihvata.

Osim u saveznom parlamentu, federalne jedinice u pojedinim federacijama učestvuju na osnovu samog ustava, i u obrazovanju drugih saveznih organa — savezne vlade (npr. u Švajcarskoj), vrhovnog suda (npr. u Sovjetskom Savezu). No i tamo gde ne postoji ustavna obaveza u ovom smislu, često se prilikom obrazovanja pojedinih saveznih organa vodi računa da u njima bude članova koji potiču iz različitih federalnih jedinica, odnosno regiona zemlje.

(3) Razlog postojanja federacije, na jednoj, i federalnih jedinica, na drugoj strani, sastoji se u obavljanju državnih funkcija na dva nivoa vlasti. Saveznim ustavom se uvek, bez izuzetka, vrši raspodela nadležnosti između saveznih organa i organa federalnih jedinica. Pri tome ima funkcija koje, po prirodi stvari, spadaju u nadležnost saveznih organa, dakle organa federacije kao jedine prave države. To su funkcije u oblasti odbrane, spoljne politike, monetarnog, deviznog i carinskog sistema i sl. Na drugoj strani, u nadležnost federalnih jedinica najčešće spadaju pitanja iz oblasti prosvete i kulture, socijalnih službi, lokalne privrede i sl. Što se tiče svih ostalih brojnih funkcija, tu ne postoji nikakvo pravilo i upravo raspodela nadležnosti najviše govori o karakteru federacije, o većoj ili manjoj primeni federalnog načela. Koncentracija većeg broja najznačajnijih nadležnosti u rukama saveznih organa svedoči o maloj širini primene federalnog načela, dok je, nasuprot tome, prepuštanje federalnim jedinicama brojnijih i važnijih nadležnosti znak veće širine primene federalnog načela.

U razvoju federalizma u naše vreme došlo je do značajnih promena u raspodeli nadležnosti između federacije i federalnih jedinica. Imajući u vidu jačanje uloge države uopšte, njeno sve veće zalaženje u sferu privrede, društvenih službi i sl., na jednoj, neophodnost jačanja odbrane zemlje, na drugoj, ali i razvijanje sve tešnijih oblika saradnje među državama, na trećoj strani, dolazi do gotovo stalne preraspodele nadležnosti u ko-

rist federacije, a na račun federalnih jedinica. Ta preraspodela je nekada rezultat formalnih promena saveznog ustava, a nekada korišćenje otvorene mogućnosti da se u okviru tzv. zajedničkih ili mešovitih nadležnosti (čije postojanje predviđa niz ustava) u nadležnost federacije stavlja sve što je osnovno i bitno, prepuštajući federalnim jedinicama ostalo, manje važno. Na taj način se u XIX veku preovlađujući dvojni (*dual*) federalizam, sa strogom granicom između dve kategorije nadležnosti, u naše doba pretvara u kooperativni (*cooperative*), koji se odlikuje saradnjom do nivoa vlasti u obavljanju državnih funkcija. (Izraz kooperativni federalizam ima i drugo značenje — međusobne saradnje federalnih jedinica.)

Proširivanje nadležnosti federacije, kakvo se sreće u gotovo svim federalno uređenim državama, neizbežno znači slabljenje primene federalnog načela. Međutim, ono, kao osnovno načelo koje leži u temeljima federacije, kao oblika državnog uređenja, nije nigde napušteno. Drugim rečima, nijedna od postojećih federacija nije se do sada preobrazila u unitarno uređenu državu.

(4) U pogledu statusa federalnih jedinica, valja najpre konstatovati da je taj status u znatnoj meri opredeljen već prethodno izloženim elementima. Veće ili manje, samo posredno ili i neposredno, učestuje u donošenju i menjanju saveznog ustava; zastupljenost (paritetna ili ne) federalnih jedinica samo u jednom domu saveznog parlamenta ili i u drugim saveznim organima; širi ili uži krug nadležnosti federalnih jedinica i značaj tih nadležnosti — sve to govori i o statusu federalnih jedinica u federaciji. Međutim, taj status pre svega opredeljuju dva momenta: da li su federalne jedinice proglašene saveznim ustavom suverenim, i koliko širokim pravom na samoorganizovanje one raspolažu.

Sasvim su izuzetne federacije u čijim se ustavima utvrđuje suverenost federalnih jedinica; to su u stvari samo ustavi Švajcarske i Sovjetskog Saveza. U obe zemlje je ova deklarativno proklamovana suverenost obešnažena nizom odredbi istog tog ustava shodno kojima su federalne jedinice izričito podređene saveznom, ustavnom i pravnom

poretku. Izuzetno, u Sovjetskom Savezu je proklamovano pravo federalnih jedinica na slobodno istupanje iz federacije, što je nesumnjivo element suverenosti. Inače, u svim ostalim federacijama, njihovi ustavi se ne upuštaju u pitanje suverenosti federalnih jedinica, što govori o prihvatanju stava nauke o državi da federalne jedinice nisu i ne mogu biti suverene.

Pravo na samoorganizovanje federalnih jedinica ogleda se pre svega u donošenju sopstvenih ustava, putem kojih se utvrđuje ustavni i pravni poredak tih jedinica. Među svim federacijama, samo države Indijske unije ne raspolažu pravom na donošenje ustava, što svedoči o maloj širini primene federalnog načela, i to je jedan od glavnih argumenata u prilog shvatanju da Indija nije prava federacija nego kvazifederacija. Pravo na samoorganizovanje federalnih jedinica uvek je uslovljeno stavom saveznog ustava, pri čemu se među federacijama javljaju znatne razlike. Dok se, na jednoj strani, recimo ustavima SAD i Švajcarske, postavljaju samo minimalni uslovi koji ustavima federalnih jedinica treba da budu ispunjeni, na drugoj strani imamo ustave kao što je, na primer, bio Ustav SSSR-a (sve do nedavnih promena u ovoj zemlji), gde je do u detalje utvrđena jednoobrazna organizacija federalnih jedinica. (Nezavisno od toga, uvek je saveznim ustavom utvrđen zahtev da ustavi federalnih jedinica moraju biti saglasni saveznom ustavu s tim što su predviđeni način i postupak otklanjanja eventualne nesaglasnosti.) Širina prava na samoorganizovanje neposredno govori o širini primene federalnog načela, što se u stvarnosti ogleda u stepenu sličnosti državnih uređenja federalnih jedinica sa federacijom i međusobno: što su ta uređenja sličnija, federalno načelo je slabije primenjeno; i obratno, tamo gde postoje znatnije razlike, primena federalnog načela došla je do većeg izražaja.

Dinamičnost federalizma. — Prva savremena federacija, Sjedinjene Američke Države, obrazovana je 1787, dakle pre puna dva veka. Od tada su u društvu uopšte nastupile velike promene. U svim svojim elementima znatno su evoluirali i politički

sistemi. To posebno važi za federalizam koji se, po rečima Karla Fridriha (Carl Friedrich), neprestano nalazi »u procesu«. Dinamičnost je jedna od osnovnih karakteristika federalizma kao svetske pojave i istovremeno pojedinih federalnih uređenja.

Broj federacija u svetu nije konstantan, on se vremenom menjao time što su neprestano obrazovane nove federacije, dok su se neke postojeće raspadale. Tome procesu prisustvujemo i danas, kada se, recimo, Belgija sve više približava svom pretvaranju u federaciju, dok, na drugoj strani, tri donedavno socijalističke federacije, SSSR, Čehoslovačka i Jugoslavija, prestaju da budu federacije. Važno je uočiti da su u pitanju sve višenacionalne zajednice.

U Evropi uopšte, u drugoj polovini XX veka dolazi do izvesne renesanse nacionalizma, jačanja nacionalnih osećanja. Dok se sve donedavno smatralo da je »epoha nacionalizma« u Evropi prestala, da je stvaranje nacionalnih država završeno u XIX veku i početkom ovog veka, sada se javlja sve više slučajeva buđenja nacionalne svesti koja se ispoljava u zahtevima za obrazovanjem posebnih država, odnosno federalnih jedinica, ili bar oblika teritorijalne autonomije. Otuda imamo, zasad još neispunjene, zahteve Korkanaca, Baska i mnogih drugih etničkih skupina za posebnim državnopravnim organizovanjem, imamo nezadovoljstvo Flamanaca i Valonaca postojećim regionalizmom u Belgiji i, najzad, što je najznačajnije — dolazi do otcepljenja pojedinih federalnih jedinica u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji.

Osim ovih promena u broju federalno uređenih država koje su ne samo karakteristika dosadašnjeg razvoja federalizma u svetu nego će se svakako javljati i u budućnosti, u svakoj federaciji za sebe dolazi tokom vremena do promena u svojstvima konkretnog federalnog uređenja. Te promene su ređe i manje u organizaciji federacije, a češće i veće u raspodeli nadležnosti. U tome se najviše ogleda dinamičnost federalizma. Društveni razvoj zahteva da se savremena država bavi nizom aktivnosti koje su ili potpuno nove (npr. u oblasti avijacije, nuklearne energije, ekologije i sl.) ili su ranije bile izvan polja

interesovanja države (kao npr. u brojnim granama privrede, društvenih službi i sl.). U federacijama je nužno odrediti nivo organa koji će se baviti ovim aktivnostima, i to se po pravilu čini na taj način što se one stavljaju u nadležnost federacije, dakle saveznih organa. Na drugoj strani, niz funkcija koje su dotada spadale u nadležnost federalnih jedinica kasnije se daju u nadležnost federacije. To je normalna posledica jačanja države uopšte, ali i sve veće homogenizacije društva do koje, po pravilu, tokom vremena dolazi u federacijama. Ovakva preraspodela nadležnosti u korist centra predstavlja zakonitost u svetu federalizma, sa veoma malo izuzetaka, među kojima je najkarakterističniji slučaj jugoslovenske federacije.

Funkcionalni federalizam. — Poslednjih decenija se, osim o klasičnom, teritorijalnom, federalizmu, govori i o funkcionalnom federalizmu. Shvatanja o funkcionalnom federalizmu nisu do kraja precizno razrađena, tako da se pod ovim federalizmom podrazumevaju raznovrsni oblici saradnje različitih društvenih subjekata, kako samih federalnih jedinica, tako i drugih subjekata.

Funkcionalni federalizam valjalo bi da otkloni izvesne imanentne slabosti teritorijalnog federalizma, njegovu isključivu vezanost za ispoljavanje državne vlasti, i to u strogo omeđenim granicama teritorijalnih jedinica.

Kao oblik funkcionalnog federalizma može se uzeti najpre već pomenuti kooperativni federalizam u svom i horizontalnom i vertikalnom vidu, u vidu saradnje federalnih jedinica među sobom i sa samom federacijom. One međusobno zaključuju različite ugovore i sporazume o ostvarivanju funkcija vlasti, ali i u brojnim oblastima privredne aktivnosti i društvenih službi u njihovoj nadležnosti, i po pravilu obrazuju zajedničke mešovite organe. Ova saradnja je uvek dobrovoljna, ali su njeni učesnici po pravilu sve federalne jedinice.

Drugi oblik funkcionalnog federalizma je tzv. regionalni federalizam. On se sastoji u saradnji više federalnih jedinica koje pripadaju jednom širem regionu i koje udružene učestvuju u realizaciji nekog zajedničkog projekta za koji su sve zainteresovane (prvi i

najznačajniji ovakav projekt bio je uređivanje Tenesi doline u SAD). Za ovakve projekte obrazuju se posebni organi, u koje su uključeni i predstavnici federacije.

Najzad, pod funkcionalnim federalizmom podrazumevaju se, još uvek prilično nedefinisano, i oblici udruživanja privrednih i drugih ne-državnih subjekata: ostvarujući saradnju koja prelazi granice federalnih jedinica, oni postižu različite ciljeve u zajedničkom interesu, ciljeve koji se često ne mogu ostvariti u okvirima teritorijalnog federalizma.

Konfederacija. — Konfederacija se, kao oblik državnog organizovanja, pojavila pre federacije i u slučaju svih u istoriji poznatih konfederacija bila prelazan oblik ka federaciji (sa pomenutim izuzetkom Ujedinjenih Holandskih Provincija). Poslednja konfederacija koja je u svetu postojala bila je Nemački savez, koji se 1871. pretvorio u federaciju. U skladu s klasifikacijom nemačke teorije države, *Staatbund* (savez država) postao je *Bundesstaat* (savezna država).

Svojstva konfederacije, najkraće rečeno, jesu sledeća. Konfederacija predstavlja labavi savez suverenih država. I posle zaključivanja konfederalnog pakta, te države zadržavaju svoju suverenost, pravo samostalnog državnog organizovanja i samostalnog odlučivanja o svim državnim funkcijama. One na konfederaciju, koja po pravilu ima samo jednog organ, skup predstavnika konfederisanih država, prenose samo pravo raspravljanja o određenim pitanjima, najčešće iz oblasti zajedničke odbrane i spoljne politike (ređe i iz drugih oblasti — finansija, privrede i sl.), s tim što stavovi tog organa (u kome svaka država ima samo jedan glas, bez obzira na broj svojih predstavnika) ne obavezuju države-članice. One ih mogu, ali ne moraju, prihvatiti i sprovesti. To je tipično *ius nullificationis*, pravo poništavanja. Članice konfederacije zadržavaju u celini svoju državnu organizaciju, one predstavljaju posebna državna područja, imaju sopstvenu monetu, ubiraju poreze i carine i sl. Osim toga, one, nezavisno od obaveze da u konfederalnu vojsku daju svoje kontingente trupa, imaju sopstvene oružane snage, vode sopstvenu spoljnu politiku i slično.

Ne raspoložujući atributima državne vlasti, konfederacije nisu u stanju da budu efikasne državnopravne zajednice. One nemaju sredstva da spreče antagonizme i surevnjivosti konfederisanih država, koje često vode prave male trgovinske i carinske ratove, a bilo je slučajeva i da stupaju u međusobne oružane sukobe.

Ove i druge slabosti konfederacije vodile su u istoriji njihovom pretvaranju u federacije. Interesi država-članica nisu mogli na odgovarajući način biti zadovoljeni u slaboj i neefikasnoj zajednici i otuda su te države, svesne da bi od potpunog razdruživanja imale štete u svom ekonomskom i uopšte društvenom razvoju, prihvatale konstituisanje jedne čvršće zajednice — federacije, koja bi predstavljala pravu državu. Cena za to bila je odricanje od sopstvene suverenosti i državnosti, ali uz očuvanje po pravilu širokog prava na samoorganizovanje i obezbeđenje sopstvenih interesa, usklađenih sa opštim i zajedničkim interesima čitave zemlje.

Slučajevi tri klasične konfederacije pretvorene u federacije — SAD, Švajcarske i Nemačke — pokazuju koliko je ova njihova transformacija, kojoj je bilo mnogo otpora, čak i oružanog, značila nesumnjiv napredak u razvoju ovih društava.

Danas, kako je rečeno, u svetu nema nijedne prave konfederacije. Jugoslavija je, po Ustavu od 1974, bila hibrid federalnog i konfederalnog uređenja. Ona je predstavljala primer istorijski retrogradnog kretanja od federacije ka konfederaciji. Loša, gotovo dvadesetogodišnja iskustva najbolji su dokaz koliko svaki konfederalni element, ugređen u sistem, izaziva pogubne posledice u svim oblastima života.

Od konfederacije, kao preživelog oblika državnog organizovanja, koji je istorija osudila na iščezavanje, ne može se očekivati da bude trajno prihvatljivo rešenje za bilo koga. Ni za Jugoslaviju, a verovatno ni za Sovjetski Savez. Konfederacija je oblik državnog organizovanja koji je neefikasan i neproductivan i koji ima u sebe ugrađene mehanizme sukoba država-članica. Konfederacija je u stvari prihvatljiva samo kao prelazno rešenje: progresivno u slučaju njenog pretvaranja u

federaciju, regresivno u slučaju preobražaja federacije u konfederaciju na putu potpunog osamostaljenja država-članica.

Opšti pogled. — O federaciji, kao posebnom obliku državnog uređenja, valja suditi kako na osnovu teorijskih stavova o njoj, tako i na osnovu njenog dvovekovnog funkcionisanja u praksi.

Federacija je u teoriji imala svoje verne pristalice, ali i žestoke protivnike.

Doktrinarne pristalice federacije (pre svega Monteskje, Medison, Tokvil) isticale su da se demokratija i sloboda građana mogu mnogo bolje ostvariti u manjim zajednicama (kakve su u osnovi federalne jedinice), ali da jedino velika država (tj. federacija) pruža uslove za spoljnu bezbednost i ekonomski prosperitet. Sam nastanak i funkcionisanje federacije čine nju oblikom demokratskog udruživanja federalnih jedinica. Ona je, po definiciji, dobrovoljna zajednica svojih udruženih delova. Većina savremenih pisaca, pristalica federacije, ističe i činjenicu da je ona, u datim uslovima, pogodno sredstvo za otklanjanje slabosti centralizacije.

Protivnici federalizma, među kojima se ističu recimo A. V. Dajsi (Dicey), H. Laski (H. Laski), K. Levenštajn (K. Loewenstein) i drugi, najčešće naglašavaju komplikovanost, skupoću i neefikasnost federalizma, neizbežnu sporost u odlučivanju, smetnje koje federalno uređenje izaziva u sferi planiranja ekonomskog razvoja i slično. S druge strane, Marks i Engels, polazeći od interesa proletarijata, smatrali su da će ti interesi biti bolje ostvareni u centralizovanoj državi nego u federaciji i zato su se izjašnjavali kao odlučni protivnici federalizma. Lenjin je takođe, sve do 1917, bio protiv uvođenja federalizma u Rusiji, da bi prekonoc postao njegov pristalica, ističući da je federacija pogodan državopravni okvir za rešavanje tzv. nacionalnog pitanja.

Nezavisno od apstraktnih prednosti i nedostataka federalizma, u stvarnosti je opredeljivanje za federalizam bilo najčešće diktirano konkretnim potrebama i uslovima date zemlje, odnosno uvođenje federalizma bilo je rezultat određenih istorijskih okolnosti, političke situacije i slično. Analiza razloga opredeljivanja za federalno uređenje pokazala bi da je

ono u dobrom broju slučajeva bilo manje ili više »pravo« rešenje, pre svega tamo gde su u pitanju zemlje višenacionalnog sastava, zemlje sa konfederalnom tradicijom, ali i zemlje čije je veliko prostranstvo pogodovalo pre federalnom nego unitarnom uređenju. (Pokušaji obrazovanja federacija tamo gde za njih nisu postojali pogodni uslovi, ubrzo su propadali, pre svega u Aziji i Africi.) Pri tome nikako ne treba izgubiti iz vida da je velika većina zemalja sveta optirala za unitarno uređenje koje, pogotovu s visokim stepenom decentralizacije, pokazuje niz prednosti u poređenju s federacijom. Drugim rečima, federalizam je uvođen uglavnom samo tamo gde su postojali razlozi da se odstupi od unitarnog uređenja, kao preovlađujućeg klasičnog oblika organizovanja država.

Kakva su iskustva funkcionisanja federalizma? Tu se, bez svake sumnje, mora praviti razlika između građanskih društava i zemalja sa socijalističkim uređenjem. Građanska društva pokazuju dve osnovne prednosti: to su zemlje sa tržišnom privredom (koja počiva na oblicima privatne svojine) i to su zemlje razvijene demokratije. Oba elementa uticali su i utiču da i rezultati u funkcionisanju federalizma budu pozitivni, pogotovu stoga što je u primeni federalnog načela (recimo u SAD, u Švajcarskoj, u Nemačkoj) nađena mera: federalne jedinice uživaju onoliko samostalnosti koliko ne nanosi štetu celini. Dinamičan razvoj federalizma vodio je nesumnjivo jačanju centra, ali je od toga imala koristi cela zajednica.

U donedavno socijalističkim zemljama, Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji, na deformacije u funkcionisanju federalizma uticalo je više međusobno povezanih faktora: opšta nerazvijenost, uvođenje monopola državne (odnosno tzv. društvene) svojine, sa teškim promašajima u funkcionisanju planske privrede, nepostojanje demokratije i rukovodeća uloga jedine postojeće komunističke partije. Neuspesi u rešavanju nacionalnog pitanja, koji su se na različite načine manifestovali u Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji, izazvali su najpre u Jugoslaviji, a u novije vreme i u Sovjetskom Savezu, duboko nezadovoljstvo institucionalnim rešenjima i teške promašaje u

pokušajima »popravljanja« tih rešenja. Najbolji dokaz neuspeha eksperimenta sa uvođenjem federalizma predstavlja činjenica da se obe federacije danas raspadaju. Federalni koncept se pokazao nespojivim s realnim socijalizmom, pogotovu u višenacionalnim zajednicama.

Budućnost federalizma. — Kakva je budućnost federalizma? Nema sumnje da nisu u pravu oni koji su, kao Prudon (Proudhon) predviđali da čovečanstvo mora da se opredeli za federalizam, jer je njegova alternativa cezarizam, tj. diktatura, ali svakako ni oni koji su, kao Laski, tvrdili da je »vreme federalizma prošlo« (*The epoch of federalism is over*), jer je on zastareo i dokazano neefikasan.

Ne upuštajući se u predviđanje neke daleke budućnosti, verovatno je da će najveći broj današnjih federacija zadržati ovaj oblik državnog uređenja, da će se u okviru njih razvijati procesi dalje integracije, koji će voditi daljem slabljenju primene federalnog načela, ali da ipak neće biti pređena granica između »jedinstva bez jednoobraznosti« i »jedinstva u jednoobraznosti«. U stvari, doći će do konvergencije dva oblika državnog uređenja — federacije i unitarne države sa širokom decentralizacijom, jer će i jedna i druga težiti istom cilju: većoj efikasnosti i učvršćenju demokratije.

Miodrag JOVIČIĆ

LITERATURA

- A. Lijpahrt, *Democracy in Plural Societies: a Comparative Exploration*, New Haven, 1977.
 A. Macmahon (ed.), *Federalism, Mature and Emergent*, Garden City, Doubleday and Com., 1955, p. XI+557.
 Ch. Durand, *Confederation d' Etats et l'Etat fédéral*, Paris, Librairie Marcel Rivière et Cie, 1955, p. 182.

- C. J. Friedrich, *Trends of Federalism in Theory and Practice*, London, Pall Mall Press, 1968, p. XII+193.
 D. Elazar, *American Federalism: a view from the states*, New York, Thomas J. Cromwell Company, 1970, P. XII+228; i *Exploring Federalism*, Tuscalusa, University of Alabama Press, 1987, p. XVI+336.
Federacija i federalizam (red. M. Jovičić), Niš, Gradina, 1987, s. 434.
Federalizam i nacionalno pitanje (red. J. Đorđević), Beograd, Savez udruženja za političke nauke Jugoslavije, 1971, str. 355.
 G. Sawyer, *Modern Federalism*, London, C. A. Watts and Co., 1969, p. VII+204.
 H. M. Džej, *Federalistički spis*, Beograd, Radnička štampa, 1981, s. 480.
 J. Đorđević, *Osnovna načela federalne države*, Beograd, Politika i društvo, 1940, str. 189.
 J. Stefanović, *Širenje federalizma i njegovo uporedno slabljenje po sadržaju*, Sarajevo, Naučno društvo BiH, 1954, str. 144.
 K. C. Wheare, *Federal Government*, London, Oxford University Press, 1956, p. IX+278.
 M. Jovičić, *Savremeni federalizam — uporednopravna studija*, Beograd, Savremena administracija, 1973, s. 319.
 M. J. C. Vile, *The Structure of American Federalism*, London, Oxford University Press, 1961, p. X+206.
 P. Nikolić, *Federacija i federalne jedinice*, Beograd, Službeni list SFRJ, 1989, str. 225.
 R. Bowie-C. J. Friedrich (eds.) *Studies in Federalism*, Boston, Little Brown, 1954.
 R. L. Watts, *New Federations, Experiments in the Commonwealth*, Oxford, At the Clarendon Press, 1966, p. XII+482.
 V. Stanovčić, *Federalizam/konfederalizam*, Titograd, Univerzitetska riječ, 1986, str. 233.
 W. H. Riker, *Federalism — Origin, Operation, Significance*, Boston, Little Brown and Company, 1964, p. X+169.
 W. S. Livingston, *Federalism and Constitutional Change*, Oxford, At the Clarendon Press, 1956, p. XI+380.

tika se ponegde pojavljuje i kao samostalna akademska disciplina (npr. na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu) ili izučava u okviru posebnih naučnih instituta (npr. *L'Observatoire Européen de Géopolitique* u Lionu, u Francuskoj).

Andreja MILETIĆ

LITERATURA

M. Milutinović, *Geografski materijalizam*, Titograd, 1957.

R. Pavić, *Osnovi opće i regionalne političke geografije, geopolitike i geostrategije, I, II*, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1973.

GRADANIN

Pojam i značenja. — Pored toga što obuhvata više različitih značenja, pojam građanina evoluirao i po svojoj sadržini tokom cele političke istorije društva. U najopštijem smislu, građanin (pojedinaac) jeste čovek sa određenim pravima i dužnostima u okviru društveno-političke zajednice za koju je vezan relativno trajnim pripadanjem. Među pravima i dužnostima građana, specifična su politička prava i dužnosti, što znači da je građanin pre svega shvaćen kao *politički subjekt* u relativno ravnopravnom političkom odnosu prema drugim članovima društvene zajednice i prema toj zajednici, odnosno državi. Ova ravnopravnost građana postoji u okviru *političke zajednice*, dakle nezavisno od stvarnog (zbiljskog) položaja čoveka u društvu, koje je rasloženo na različite grupacije, klase, staleže itd. i među kojima, pored najopštijih zajedničkih interesa, postoje mnoge, pa i bitne razlike, suprotnosti i sukobi. Otuda je K. Marks (Marx) isticao da je pojam građanina apstrakcija od njegovog stvarnog položaja kao člana građanskog društva, tako da je on zapravo »slobodan samo na nebu svog političkog opstojanja, ali ne i u zbilji svog ovozemaljskog života«. Ipak, neosporno je da je ukidanje nekadašnjeg ropskog i podaničkog statusa pojedinca i njegovo smenjivanje građaninom i civilnim društvom značilo ogroman napredak u političkoj, a sa ovom i u socijalnoj i drugoj emancipaciji čoveka, a krupan korak u pravcu svestrane afirmacije ličnosti i njene autonomije, u smeru *individuacije*, koju su mnogi filozofi označili kao merilo istorijskog i kulturnog napretka čovečanstva.

Treba istaći i posebna značenja pojma građanina, kojim se označuje pripadnik jedne države, njen državljanin ili podanik koji je pod njenom jurisdikcijom. Osim toga, građanin je i sinonim za pripadnike određene (građanske) klase u odnosu na pripadnika druge. Najzad, označuje i čoveka koji živi u gradu, odnosno urbanoj, gradskoj kulturi i koji sledi način života i ponašanja u gradskoj sredini (*urbanitet* kao specifična dimenzija *civiteta*).

U svakoj ljudskoj zajednici postoje pravila koja uređuju međusobne odnose ljudi i njihovo ponašanje. Međutim, položaj čoveka kao građanina znači da čovek živi u politički organizovanoj zajednici u kojoj su političke institucije i odnosi, odnosno norme političkog života, onaj okvir u kome se na relativno opšti način utvrđuju i obezbeđuju svi bitni uslovi zajedničkog života i međusobnih odnosa među ljudima. Tek sa nastankom razvijenih društava i država u kojima se obrazuju različite političke institucije, pravo i pravni poredak, otvara se pitanje o položaju čoveka prema političkoj zajednici, odnosno državi kao i drugim pripadnicima te zajednice, pitanje čovekovog građanskog *statusa*. Ukupnost sloboda, prava i dužnosti koje pojedinac uživa u okviru političke zajednice, čini konkretnu sadržinu njegovog političkog položaja u društvu i daje mu svojstvo *građanina*.

Evolucija građanina. — Položaj čoveka u političkoj zajednici menja se u zavisnosti od stupnja istorijskog razvitka društva i konkretnih uslova i odnosa u društvu i političkom

sistemu jedne zemlje. Građanin (*polites*) u gradu-državi kakva je postojala u antičkoj Grčkoj bio je slobodan čovek (robovi nisu smatrani ljudima, pa nisu imali ni svojstvo građanina), koji je rođen od slobodnih roditelja i koji su već bili građani određenog grada. On je bio član *polis*a, a ovaj je, po Aristotelu (384—322 pre. n. e.), *sveukupnost građana*. Građanin je u polisu istovremeno i član svoje rodovske file ili fratrije i ima puno pravo na učešće u svim oblicima političkog života. Posle Klistenovih reformi u Grčkoj, stranci, pa i robovi, mogli su postati građani ako im se to pravo posebno prizna. U daljem toku razvoja, građani polisa mogli su postati i širi krugovi ljudi koji su živeli u seoskim oblastima, na koje su gradovi-države proširili svoju vlast, što je dovelo do promena u odnosu na prvobitni pojam građanina. Pojedinaac je mogao izgubiti svojstvo građanina polisa bilo progonstvom, bilo nesposobnošću da izmiri svoje poreske obaveze prema polisu. Građanin starog Rima (*civis Romanus*) bio je prvobitno samo slobodan pripadnik grada Rima. Građanstvo se sticalo rođenjem u zakonitom braku rimskih građana, ali je i nezakonito dete rimske građanke postajalo građanin Rima ako je njegov otac bio takođe rimski građanin. Svojstvo građanina u starom Rimu (*civitet*), obuhvatalo je širok krug prava, među kojima su bila najvažnija: da je subjekt rimskog građanskog prava, da ima pravo glasa, pravo na magistrature, pravo na sticanje kviritskog vlasništva, porodičnu vlast itd. U civilna prava spadalo je i pravo na vlasništvo robova kojima je rimski građanin mogao raspolagati kao stvarima. Rimski civitet, slično grčkom, tokom daljeg istorijskog razvoja i širenja države sticao je sve veći broj lica izvan grada Rima (stanovnici provincija-*peregrini*), kao i ostali slobodni Latini. Svojstvo građanina bilo je priznavano pojedinačnim odlukama rimskih organa vlasti ili dodeljivanjem civiteta čitavoj opštini, pokrajini i sl. I robovi su mogli steći civitet manumisijom (oslobođenjem) od strane svog gospodara. Tek za vreme Karakale (aktom nazvanim *Constitutio Antoniana*) 212. god. n. e. svojstvo građanina bilo je priznato

svim slobodnim stanovnicima Rimskog carstva.

U srednjem veku, građaninom se smatra čovek koji živi u gradu i bavi se zanatom i trgovinom. Stanovnici srednjovekovnih gradova potiču iz redova ranijih pripadnika slobodnih građana ili bivših kmetova, koji su se na jedan ili drugi način oslobodili svojih feudalnih gospodara i vezanosti za njihovu zemlju i prešli u gradove. Građani feudalnog doba, jačanjem i razvijanjem robnonovčanih odnosa i materijalne snage gradova, sve više se oslobađaju feudalne zavisnosti prema gospodarima na čijoj se teritoriji gradovi nalaze, stičući samoupravu i pojedine slobode i prava. Borba građana protiv feudalaca započinje još u ranim periodima feudalnog društva (počev od XI veka) i traje nekoliko vekova. Najveću samoupravu u okviru feudalnog društva postigli su neki gradovi na području današnje Severne Italije (Lombardija), kao i neki gradovi u Francuskoj i Engleskoj, a samoupravna prava njihovih građana formalno su proglašavana aktima feudalaca ili kraljeva. Međutim, i u unutrašnjim odnosima gradskih stanovnika započinje raslojavanje tako što neki građani dobijaju veća prava i privilegije nego drugi, i to uvek na osnovu razlike u njihovom ekonomskom statusu i bogatstvu. Statuti srednjovekovnih gradova (preteče današnjih ustava) utvrđivali su slobode, prava, dužnosti i druga merila i uslove političkog položaja gradova i građana, ali su već tada izražavali i mnoge elemente razlika i suprotnosti koje će postojati u potonjem građanskom društvu.

U političkoj organizaciji feudalnog društva, najveći broj ljudi nije imao status građanina, već *podanika*, što znači lica sa poluslobodnim statusom vezanih za zemlju i obaveznih na određena davanja u korist svog feudalnog gospodara, tako da su stanovnici gradova u to doba bili u politički povoljnijem položaju, jer su im određena prava i slobode bili unapred i na opšti način priznati i garantovani.

Jačanjem građanske klase i istovremenim propadanjem feudalne organizacije društva, na dnevni red istorije dolazi pitanje korenite promene starog feudalnog političkog poret-

ka. Građanske revolucije u pojedinim zemljama starog kontinenta i u Americi nastaju pod različitim uslovima, ali je njihova zajednička suština bila u tome što su osigurale punu političku pobjedu građanske klase, odnosno dotadašnjeg »trećeg staleža«. Već u ranim fazama građanskih revolucija proklamovana su nova načela slobodnog položaja čoveka u društvu, zajedno sa odgovarajućim novim slobodama i pravima. U stvari, tek sa pobjedom građanskih revolucija, pojam građanina dobija svoje potpuno značenje, jer ovaj u novim ekonomskim, političkim i socijalnim odnosima postaje nosilac političkog i pravnog subjektiviteta, osnova čitave političke organizacije društva. Čitav društveni sistem građanskog društva polazi od pojedinog čoveka (vlasnika, građanina) i njegove uloge kao osnovice društva i nosioca različitih prava i dužnosti. Položaj građanina, zapravo, postaje znatno širi i složeniji, jer on postaje član velikih političkih zajednica i aktivna ličnost koja ima inicijativu u obimnom mehanizmu političkih i pravnih odnosa, u otvorenom tržišnom saobraćaju, čime se omogućuje učvršćivanje ekonomskih temelja građanskog društva.

Francuska revolucija je geslom *II n' y a plus de sujets* (»Nema više podanika«) proglasila kraj feudalnih odnosa. *Deklaracija prava čoveka i građanina* od 1789. proklamovala je jednaka prava građana i njihovu neprikosnovenost kao političkih jedinki. Međutim, već Ustav od 1791. uveo je posredni izborni sistem koji razlikuje dve vrste građana: *aktivne (citoyens actifs)* i *pasivne (sitoyens passifs)*, koji nemaju biračkih prava. Kasnije je ovo razlikovanje bilo formalno ukinuto, ali je položaj građana *u društvu*, ostao protivrečan, jer svim kategorijama građana nisu pripadala jednaka prava u materijalnom, već samo u formalnom smislu reči.

Tokom XX veka, uporedo sa postepenim širenjem i priznavanjem različitih civilnih, političkih i socijalnih prava na nove kategorije građana, pojam građanina se univerzalizuje u svim razvijenijim zemljama sveta. On se otvoreno prihvata i ustavno zajemčuje i u soci-

jalističkim zemljama, ali dugo vremena ostaje u senci novih kolektivističkih koncepcija o društvenom i političkom statusu i ulozi pojedinca u društvu. Pojam građanina, dakle, ustupa mesto pojmu »radnog čoveka« ili pojmu pojedinca kao pripadnika određene klase i profesije, a sama ekonomska i socijalna osnova građanske autonomije (pre svega privatna svojina) bitno se sužava. Taj stav prema građaninu može se smatrati jednim od uzroka gušenja individualne inicijative i odgovornosti, što kasnije izaziva velike ekonomske i socijalne krize i propadanje socijalističkih zemalja u Evropi.

Princip građanstva. — Princip građanstva je pre svega osnovno konstitutivno načelo društvene i političke organizacije, koje se razlikuje, pa i suprotstavlja preteranom kolektivizmu, organicizmu i holizmu. U njemu je obuhvaćena socijalna i politička autonomija pojedinca i sloboda od uplitanja države i drugih kolektiviteta u građansku sferu.

Od pojma građanina, kao pripadnika relativno uskog društvenog sloja ili staleža, sa ograničenim ili uslovljenim statusom i pravima, do modernog *principa građanstva*, sa širokim socijalnim i političkim dometima i sadržajem, protekla su čitava stoleća obeležena revolucijama i upornim borbama i sukobima u različitim domenima, vođenim upravo u znaku i u ime punovrednog građanstva i principa građanstva. Kao i »sloboda« u njenoj univerzalnoj jednini, kojoj su prethodile brojne pojedinačne »slobode«, osvajane i upisivane u razne povelje i ugovore u borbama vođenim tokom dugih razdoblja, tako je i princip građanstva usvojen u svom univerzalnom i civilizacijskom značenju, tek u XIX i XX veku, iako se taj proces u nekim svojim dimenzijama i novim elementima još uvek smatra otvorenim. Prema D. Heldu, danas je građanstvo shvaćeno kao puno članstvo u zajednici, koje obuhvata pravo da se participacijom (aktivno) sudeluje u određivanju uslova zajednice i osiguranju jednakog statusa pojedinaca i grupa, kroz međuzavisnost prava i dužnosti, ovlašćenja i ograničenja, moći odgovornosti, i to na opšti način, kako

prema državi tako i prema drugim pripadnicima političke zajednice, članovima građanskog (civilnog) društva.

Višedimenzionalnost principa građanstva i složenost statusa koji taj princip podrazumeva, doduše, bili su poznati i u državama starog veka. Grci su znali za razlike između politeje i privatnog domaćinstva, kao što su, na osnovu isticanja građanskih vrлина, razlikovali prave i aktivne građane (*polites*), od pasivnih i beznačajnih (*idiotes*). U starom Rimu lični položaj obuhvata *status libertatis* (izvan kojeg nema građanstva), *status civilis* kao građanski status u užem smislu i *status familiaris*, kao privatni položaj. Ideja o civilnom društvu uočava se već kod Seneke i Ciceroa, a sama *res publica* izvodi se iz statusnih komponenata, kao zajednica koja počiva na dva stuba: *iuris consensus* i interesi.

Mešanje i ograničavanje principa građanstva sa elementima feudalnog staleškog poretka traje do samih građanskih revolucija. U nemačkoj tradiciji to se jasno vidi kod niza pisaca (Hercog, XII v., J. Ojvel, XIII vek), koji građanski status uzimaju kao jedan staleški oblik, pored vitezova, zemljoradnika, slugu, aristokratije itd. Čak i kod Kanta se opšti pojam naroda (*Volk*), razlikuje od aristokratije (*status equestris*); za svojstvo građanina traži se pravo glasa (koje je ograničeno), uzrast i svojina, kao *kvalifikacije*. Tragovi ovih razlika *civis* (a) i *civicus* (a), odnosno aktivnog i punopravnog građanina i nepotpunog građanina, ili podanika, mogu se naći i kod Hegela i drugih pisaca koji pišu na prelazu iz feudalne u građansku epohu.

Prema tome, princip modernog građanstva je otvoreni proces stalnog subjektiviranja pojedinca u različitim sferama njegovog života, ali kao pripadnika političke zajednice, kao zajednice pravno i politički ravnopravnih ljudi. Prema A. Gidensu, koreni modernog građanstva su u XVI veku, kada je na evropskom Zapadu nastala dovoljno jaka i organizovana, »neutralna« država, sposobna da »nadzire« ostvarivanje prava i sloboda i da u jednom procesu organizovane kooperacije sa građanima prikuplja i razmenjuje informacije sa njima i vodi odgovarajuću statistiku. To je razdoblje u kome je nastala profesionalna

državna uprava, sposobna za organizaciju i za ostvarivanje razmenskih procesa između društva i države, kao i za funkcije kontrole. Nastajanje ovakve države i uobličavanje građanskog statusa uzajamno su povezani procesi koji se međusobno uslovljavaju i podstiču.

Drugi pisci, međutim, ističu mnoge druge formativne faktore građanstva, kao jednog od ključnih generativnih principa moderne političke zajednice. Radikalne teorije društvenih promena ističu socijalne revolucije i pokrete kao »rodno mesto« novovekovnog građanstva. Smatra se, takođe, da su ratovi, iako uz velika razaranja, stalno doveli na svom završetku do širenja građanstva i uvažavanja zahteva u pravcu veće jednakosti. Unutrašnje političke borbe, društveni pokreti i sl. često se uzimaju kao podsticajni činioci proširivanja pojedinih prava ili mirnog, evolutivnog ispravljanja društvenih nepravdi, pa prema tome i kao pokretači razvijenijeg građanstva. Posebnu ulogu u razvoju načela građanstva u XVIII i XIX veku, pa i danas, ima princip *nacionaliteta* i formiranje nacionalnih država. U ovom razdoblju nacionalizam je bio podloga i okvir razvijanja političke jednakosti kao suštine građanstva, iako su se zakasneli i rigidni (organski) oblici nacionalizma sve do danas, pokazali kao organsko ograničavanje, pa i razaranja građanske i individualne jednakosti i slobode. Sigurno je, takođe, da su verske raspre i raskoli bili prve pukotine unutar feudalnog poretka, u kojima su nastajale zone slobode i slobodnih izbora i opredeljenja građana (sloboda savesti). Kad je reč o novim pravima i odgovornostima kao atribucijama građanstva, u novije vreme se, na osnovu procesa univerzalizacije i globalizacije ljudskih prava i uticaja međunarodne zajednice na »opšti nivo građanskog statusa«, jasno uočava ograničavanje svemoći nacionalnih država i prodiranje širih svetskih uticaja i standarda. Na to utiču i procesi međunarodne integracije u svim vidovima.

Princip građanstva treba shvatiti i kao protivtežu interesnoj stihiji i mogućnim ekscesima i anomijama u drugoj sferi, u sferi građanskog društva. Građanstvo je princip *ujednačavanja*, dok su građansko društvo i

njegove klase i drugi slojevi, sredina u kojoj se razvijaju borbe, sukobi i nejednakosti. Glavni faktor koji posreduje u smanjivanju destruktivne interesne stihije u građanskoj sferi upravo je država (kao »neutralna« građanska država), koja preko pravne i političke jednakosti ne samo formalno već u znatnoj meri i stvarno drži društvene sukobe u granicama funkcionalnog poretka, koji može da ostvari svoje epohalne zadatke. Danas je već reč i o »interventnoj« državi, odnosno državi koja ima proširene ekonomske i druge funkcije u redistribuciji društvenog bogatstva i u socijalnoj sferi i koja se razvila na osnovu rastućih aspiracija sve šireg kruga građana.

Osnovno jezgro iz kojeg se razvio moderni princip građanstva su tzv. *lična* (civilna) prava, iza kojih stoje revolucionarne ideje *prirodnog prava*, prihvaćene i realizovane u velikim građanskim revolucijama. Drugu generaciju prava koju obuhvata načelo civiteta čine *politička prava*, a treću *socijalna i ekonomska prava*. Ove tri izvorne sfere građanskog statusa uzajamno su povezane i bez iskoraka u jednoj oblasti, svakako nije bilo moguće osvajati nova prava i slobode u drugim sferama. Za socijalna prava, nasuprot verovanjima da su isključivo novijeg porekla, može se reći da su priznavana u određenom obimu još u srednjem veku (gilde, lokalne zajednice). Ali, moderna socijalna i ekonomska prava su rezultat ubrzanog ekonomskog razvoja industrijskih država XX veka i nastala su na osnovu političkih prava i uticaja radničkog i sindikalnog pokreta. Ona se šire priznaju tek kad je ublažen stav klasičnog liberalizma da »politika ne može da se meša u proizvodnju« i kada je uočena međuzavisnost same proizvodnje od priznavanja određenog standarda ekonomskih i socijalnih prava.

U najnovije vreme govori se o novim pravima i slobodama kao atribucijama građanskog subjektiviteta. Reč je o širokom krugu prava koja su nastala kao rezultat novih civilizacijskih promena i procesa, ali i novih mogućnosti društva. Reč je ne samo o ekološkim pravima već i o najširem krugu drugih prava pojedinaca i društvenih grupa, počev od prava žene na reprodukciju, do

prava na istinitu informaciju. Pojavom ove četvrtе generacije sloboda i prava, građanski status u modernom društvu postaje toliko složen i raznovrstan da se ne može svesti na bilo koju svoju posebnu »stranu« ili dimenziju. Takva su i socijalna izvorišta ovih mnogobrojnih prava. Zbog toga se u ostvarivanju modernog građanstva sve više govori kao o načelu koje pre svega uvažava *slobodu individualnog izbora*. Princip građanstva nije prost otisak ni klasnih odnosa ni odnosa pojedinca i države, već je tu reč o pluralizmu i proširenim mogućnostima izbora građana, što se svodi na afirmaciju njihove autonomije u sferi ljudskih prava i izražavanju sopstvenog građanskog statusa.

Kao princip u kome se kristalizuju vekovne borbe za ljudsku slobodu, građanstvo je sve do danas ostalo od bitnog i životnog značaja za demokratiju, kao što je demokratija sredina u kojoj civitet dobija svoju punu i pravu sadržinu. Upravo zato, razni oblici totalitarnih poredaka zaobilaze građanstvo, kao zaštićenu sferu političke slobode i u raznim vidovima ga zamenjuju organskim i korporativnim formama ukidanja individualne slobode i jednakosti. Ključni simbol *antigrađanstva* u fašizmu bio je jedinstveni narod (*Volk*), u svom identitetu sa državom, odnosno Führerom. U staljinizmu to su bili proletarijat i klasna diktatura, dok je građanin tu iznova podanik, administrativni naziv za pojedinca u komuniciranju sa svemoćnom vlašću.

I u raznim drugim oblicima složenih društava, u uslovima koegzistencije različitih kolektivnih entiteta, pojam građanina i građanstvo, kao ključni status, postali su probni kamen demokratije i opšte društvene *tolerancije*. To važi za odnose etničkih većina i manjina, ali pre svega za odnos prema svakom pripadniku demokratske države u kojoj se suverenitet i građanski subjektivitet jednako i dosledno artikulišu »do poslednjeg člana«. Ne manje je taj princip bitan i za obrazovanje društvenih institucija, ukidanje privilegija i podizanje društvenog i ličnog morala i dostojanstva u najširem smislu reči. Otuda je i pojam »opšteg dobra«, kao i »dobrog društva«, i pored njihove sve veće složenosti i neprozirnosti, i danas nemoguće

zamisliti bez poštene i dosledne primene i prihvatanja načela građanstva, i to u svim dimenzijama prava i sloboda koje sačinjavaju okviru građanstva u savremenom društvu. U tom krugu je veoma značajna primena *načela većine* u odlučivanju na svim nivoima, kao ključna pretpostavka svake demokratije. Razumljivo, uz to načelo valja predvideti i garantije *prava manjina* i manjinskih grupa i time sprečiti istovremeno i »tiraniju većine« i »tiraniju manjine«.

Građanska neposlušnost. — Za punu sadržinu građanstva bitan je i opšti odnos građana prema političkom poretku i vlasti, odnosno njenim nosiocima. U drugoj političkoj istoriji, čovek i razvitak ličnosti bili su u senci najrazličitijih despotskih, autokratskih i autoritarnih oblika vlasti. U teškim socijalnim borbama i sukobima oko proširenja područja ljudske slobode i ograničavanja samovolje i zlovolje vlasti, personalizacije politike i političke opresije nad ljudima, razvila su se ekstremna stanovišta o odnosu pripadnika političke zajednice prema nosiocima vlasti. Duge istorijske rasprave i sučeljavanja oko razloga, opravdanja i granica *građanske neposlušnosti*, često su se završavale u ekstremnim stanovištima. Na jednoj strani su razne anarhističke struje i pokreti, kao i radikalne revolucionarne utopije, koje su poricale opravdanost i moralne osnove bilo kojeg oblika vladanja i dominacije nad odraslim i zrelim građanima. Na drugoj strani su razni oblici ideološkog, religijskog ili naučnog opravdanja vlasti, bilo sa stanovišta stanja u društvu (Hobs) ili same »prirode čoveka«, ali često i sa gledišta porekla i karaktera vlasti i države kao »oličenja razuma i mera«, ili bitnog preduslova za mir i slobodu svakog čoveka. Različite kvijetističke sekte i religijska učenja prihvatili su metafizička i teološka opravdanja vlasti (npr. Poslanica Sv. Pavla Rimljanima, *Novi zavet*, XIII, 1—2) i time podanički, a ne aktivni i autonomni odnos čoveka prema vlasti. Tek sa teorijama društvenog ugovora i obostranih prava i obaveza nosilaca vlasti i pripadnika društva, započele su svestrane rasprave o osnovama *političke obligacije* građana i uslovima građanske neposlušnosti, koja može, u krajnjoj liniji, značiti

i pravo na pobunu, ako vlast pogazi svoje elementarne obaveze prema građanima.

U liberalnoj političkoj filozofiji, jedna od središnjih tema je ispitivanje granica i opsega uplitanja vlasti u sferu privatne slobode građana kao nezavisnih individuuma, pri čemu se ide u dalekosežno ispitivanje prepolitičkih zajednica, »prirodnog stanja« i same prirode čoveka. Obaveze čoveka, njegovo osećanje odgovornosti i uzajamnosti, samo su druga strana pravâ i slobodâ koje uživa, jer ako ovih nema, onda on u svom individualnom razvitku i ne može razviti moralnu svest i odgovornost. Prema tome, ako vlast ne omogućuje i ne štiti slobodu i prava ljudi, ne može od njih ni tražiti da uzvrate obavezama prema takvoj vlasti, kao što ni čovek koji nije posejao njivu ne može sa nje brati plodove.

Norme i ideje prirodnog prava dale su liberalnoj političkoj misli osnovnu građu za postavljanje granica političke vlasti u društvu. Niz neotudivih i neprikosnovanih (aksiomatskih) prava, koja su fundament same čovekove egzistencije, postoje pre svakog političkog poretka, u prirodnom stanju (pravo na život, svojinu, slobodu, traženje sreće, sloboda savesti i izbora uverenja itd.), važe kao opšti orijentiri za granice i dozvoljenu meru intervencije političke vlasti prema građanima. Narušavanje tih prava daje puno opravdanje građanskoj neposlušnosti i povlačenju političke obligacije građana prema vlasti. U savremenim demokratijama, koje obuhvataju kompleksne i proširene sadržaje građanstva i građanskih prava i slobodâ, norme prirodnog prava dopunjene su obavezama vlasti da poštuje i mnoga druga prava i slobode građana, a isto tako i proceduralnu povelju o pravima, tj. da do maksimuma izbegava primenu sile i opresije u zaštiti javnih interesa prema građanima. Različiti akti arogancije vlasti, manipulacije (naročito informacijama, medijima) i drugi oblici rutinske primene tehnologije vladanja koji vredaju ljudsko dostojanstvo i osnovna prava, takođe su razlozi za prestanak političke obligacije i za različite oblike njihovog nepristajanja na takvu vlast (od pasivne rezistencije i mirnih protesta, do prava na pobunu i na svrgavanje vlasti u težim

slučajevima sistematskog i masovnog kršenja prava, ili raznih tiranskih i autokratskih metoda vladanja).

U svakoj razvijenijoj demokratskoj političkoj kulturi, pravo na neposlušnost vlasti koja napušta pravila dobre vladavine i osnovne dužnosti prema građanima, raspoznavanje granica do kojih vlast može da ostvaruje svoje prerogative prema građanima, značajan je deo i atribucija građanstva. Po nekim shvatanjima, čak, pravo na svrgavanje izopačene, neodgovorne ili opresivne vlasti najviše je izvorno pravo građana, »majka svih drugih prava«, jer u krajnjoj liniji daje političke garancije svim drugim pravima i slobodama građana. To »pravo svih pravâ« i njegovo korišćenje u opravdanim slučajevima važan je faktor »kulture vladanja« i vaspitavanja vlastodržaca, ali

i izraz jedne od osnovnih građanskih vrlina, tzv. »građanske hrabrosti«, koja obuhvata sposobnost za poricanje zvaničnih i spolja nametnutih autoriteta, vrednosti i odluka.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1970.
D. Held, *Political Theory and the Modern State*, Polity Press, London, 1989.
M. Podunavac, *Čovek i građanin*, Radnički univerzitet, Subotica, 1977.
T. H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, Greenwood Press., Westport, Conn., 1973.

SLOBODE I PRAVA ČOVEKA I GRAĐANINA

Istorija kao napredovanje ideje o slobodi. — Odnos čoveka i političke vlasti, slobode i autoriteta, prava i sile prastara je tema. Ona je jedna od središnjih tema, i to ne samo u raspravama iz oblasti političke i pravne filozofije nego je zbog svog opšteg značaja našla mesta i u mitologiji, usmenoj i pisanoj književnosti velikog broja naroda sve do danas, i u učenjima utemeljivača velikih svetskih religija. To pokazuju mnogobrojna dela, kako ona najstarija, kao, na primer već prvo poznato pisano delo *Ep o Gilgamešu*, ili radovi Konfučija (551—479 pre. n.e.) i Lao cea (VI v. pre n.e.), Homera, Herodota (484—424. pre n.e.), Platona (427—347. pre n.e.) i Aristotela (384—322. pre n.e.). Eshilov *Okovani Prometej* i Sofoklova *Antigona*, tako i najnačajniji teorijski radovi i književna dela novoga veka. Tom problematikom se bave ne samo Hobs (Hobbes, 1588—1679) i Lok (Locke, 1632—1704), Monteskie (Montesquieu, 1698—1755), i Ruso (Rousseau, 1712—1778), Kant (1724—1804), Hegel (1770—1831) i Fihte (Fichte, 1762—1814), Mil (Mill, 1806—1873) i Marks (Marx, 1818—1883) nego i Dante (1265—1321), Šekspir (Shakespeare, 1564—1616), Servantes (1547—1616), Milton (1608—1674), Svift (Swift, 1667—1745), Volter (Voltaire, 1694—1778) i drugi.

Zapadnoevropska civilizacija i mnoga umetnička i naučna dela koja su nastala u tom civilizacijskom krugu ili pod njegovim uticajem zasnivaju se naročito na naglašavanju uloge individue koja se formira kao ličnost i stiče politički subjektivitet kao građanin, tj. učestvuje u životu i u javnim poslovima svoje zajednice. Nekoliko književnika nobelovaca, naših savremenika, prvenstveno je tretiralo problematiku odnosa čoveka i političke vlasti. Na veoma neposredan način to je sadržina najvažnijih radova nobelovaca Solženjicina (1918—), C. Miloša (Milosz, 1911) i E. Kanetija (Canetti, 1905—), ali isto tako, iako posrednije i Pasternaka (1890—1960) Andrića (1892—1975), kojima bi trebalo dodati i plejadu drugih mislilaca i stvaralaca. U civilizacijski krug kome pripadaju pomenuta i mnoga druga intelektualna i umetnička ostvarenja, dela i imena, mogu se i moraju

locirati najvažniji momenti razvitka ličnosti do razmera koje prevazilaze karakter pojedinačnog i lokalnog i utiču na oblikovanje političkih i pravnih sistema zasnovanih na principu prava i sloboda čoveka i građanina. Taj razvitak se oslanjao i na jednu crtu inherentnu ljudskoj prirodi, tj. da čovek teži slobodi, a otežavan je ili onemogućavan autoritarnim društvenim ustanovama, političkim apsolutizmima, odnosno despotizmima i rigidnom socijalnom i političkom kontrolom, što se proteže sve do u naše vreme i očigledno će još zadugo karakterisati mnoga ljudska društva. Veliku prepreku ka formiranju slobodnih ličnosti i uspostavljanju sistema građanskih i političkih prava i sloboda predstavljaju autoritarne političke kulture i njima svojstveni obrasci ponašanja. Pretpostavka za formiranje ljudi i ličnosti nije samo širenje znanja i obrazovanja nego i sticanje političkog subjektiviteta koji se ogleda u statusu *građanina* i obrazaca ponašanja, koje zahteva participativna i toleratna demokratska politička kultura.

Širenje sloboda i razvijanje ideje o slobodi kao okosnici organizacije društva uslov je bez koga nema neophodnih pretpostavki za razvijanje ličnosti ni za slobodu stvaralaštva. To je i uslov bez koga nema napredovanja društva. Bez uslova za obrazovanje snažnih ličnosti koje će se odlikovati težnjom ka intelektualnim traženjima i moralnom autonomijom ne može ni jedno društvo napredovati. Pre ili kasnije suočiće se sa onom krizom na kakvu je upozoravao Džon Stjuart Mil. On, naime, upozorava da će autoritarne vlade, koje suzbijaju slobodu mišljenja, pretvoriti svoje podanike u duhovne kepece i da će pre ili kasnije otkriti da se s takvima ne mogu postići velike stvari, pa će kriza dotičnoga društva postati neizbežna.

Može se s pravom reći da je najvažniju crtu u poslednjih nekoliko vekova razvitka političkog društva predstavljalo upravo napredovanje na planu čovekovih prava i sloboda u odnosu na prošle epohe. No upravo je u našem veku najveće tehnološke razvijenosti došlo i do najvećih varvarstava i zločina prema čoveku i čovečanstvu. Isto tako, u

naše vreme dolazi i do tzv. masovnog društva, koje opet čoveka obezličuje, depersonalizuje. To nam sve pokazuje da su položaj čoveka, njegova prava i slobode, jedan od najsuštnijih kriterijuma za ocenjivanje doprinosa bilo koje epohe napredovanja ljudskog društva, odnosno roda. Svi drugi kriterijumi, kao napredak tehnologije, razvitak proizvodnje, pa čak, na primer i dužina trajanja prosečnog čovekovog životnog veka, mogu se uzeti kao manje značajni. Hegel, u čijoj političkoj filozofiji je država a ne čovek, osnovna kategorija, ipak je svoje celokupno filozofsko promišljanje istorije, zasnovao na praćenju napredovanja ideje o slobodi. Ta evolucija po njemu ide od starog istoka u kojem je slobodan samo jedan, preko antičkog sveta, u kojem je slobodna nekolicina, do modernog zapadno-evropskog društva u kojem su slobodni svi (G.W.F. Hegel *Filozofija povijesti*, Zagreb, Naprijed, 1966).

Bez obzira na to što i polazišta i zaključci Hegelove političke filozofije odudaraju od temelja na kojima se razvila moderna teorija demokratije, njegovo ukazivanje na istoriju kao istoriju slobode, značajno je za našu temu. Ono je uticalo na njeno razmatranje u XIX i XX veku, mada su ti uticaji bili razno-smerni — i pozitivni i negativni. O jednom pravcu toga uticaja govori i filozofija i naročito, pojedini radovi B. Kročea (up. B. Groce, *History as the Story of Liberty* (1938), engl. prev. 1941). Tom delu, koje je više interpretacija, prethodi De Ruđero sa svojom značajnom i u punijem smislu istorijom evropskog liberalizma (1925). Kad je reč o slobodi u antičko vreme, veoma je sporno koliko su tzv. slobodni ljudi u antičkoj Grčkoj zaista bili slobodni. Konstan (Constant, 1767—1830), Tokvil (Tocqueville, 1805—1859), Fistel de Kulanž (Fustel de Coulanges, 1830—1889) i drugi smatrali su kako je to ovaj potonji i izrazio, da je »slobodan čovek« u stvari bio rob države (Fistel de Kulanž. *Antička država*, Beograd, 1956, knj. III. poglavlje XVIII ima karakterističan naslov: *Svemoguć države, Starim narodima bila je nepoznata individualna sloboda*). O odsustvu moralne autonomije individue u antičkoj Grčkoj i u Atini u vreme najvećeg procvata demokratije piše

i V. Jeger (Werner Jaeger, *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, New York, 1945, naročito tom I).

Prava i položaj građanina u jednom političkom sistemu mogu biti postavljeni na različite teorijske i ideološke osnove, pa su onda i modaliteti institucionalnih rešenja i konkretnih prava različiti. Kroz celokupnu istoriju političke i pravne filozofije mogu se zapaziti dve struje.

Jedna je polazila od toga da se u ime izdizanja čoveka od nižeg ili čak životinjskog i instinktivnog ka društvenom i moralnom biću, mora državi dati potpuna kontrola nad njegovim vaspitavanjem i ponašanjem, jer bez spoljne prinude države ili crkve, čovek ne bi bio za to sposoban. Toj struji pripadaju, pored ostalih, i takvi veliki mislioci kao Platon, Avgustin (334—400 pre n.e.) Hobs, Hegel, čije ideje mnogobrojni vlastodršci koriste radi odbrane autoritarizma.

Drugu struju predstavljaju mislioci koji smatraju da je čovek po prirodi društveno biće, obdareno razumom kojim može shvatiti prirodu svoga položaja u društvu prema drugim ljudima i potrebu uzajamnog priznavanja određenih prava i dužnosti na kojima se zajednica može temeljiti. U tu grupu spadaju među drugima i Aristotel, Akvinski (1225—1274. pre n.e.), Lok, Ruso, Kant, Marks, Mil i drugi.

Kakva god da je bila teologija ili ideologija kojom se opravdavalno vladanje jednih i obaveza pokornosti drugih, zaključak je bio nekada izričit, danas sve više implicitan — da su prava i slobode podareni, stvar dobre volje i uvidavnosti ili procene celishodnosti takve mere od strane onih koji »prava daju« i zato se propovedalo da takvi širokogrudni akti moraju biti praćeni zahvalnošću i smernošću onih kojima su »prava podarena«.

I u naše vreme moguće su pojave da apsolutna lična vlast jednoga ograniči slobodu ili oteža, pa čak i ugrozi živote svih ostalih, da oligarhijske strukture monopolišu odlučivanje u ime društva i da stvaralaštvo zauzdaju verujući da će služiti zadatim ciljevima, a ispostavi se da ono vene i ne može ponuditi adekvatne alternative izlaska društva na put napretka i blagostanja. A moguće su

i savremene varijante onog oblika koji je Aristotel smatrao najgorim — a to je ohlokratija.

Prava i slobode kao elemenat ustava i činilac ograničavanja vlasti. — U demokratskoj teoriji i u kontekstu demokratskih institucija, prava i slobode se u principu tretiraju kao granica koju vlast ne bi smela da prekorači, ako hoće da se drži uloge koja je u skladu sa demokratskim koncepcijama. Prava i slobode, dakle, nisu nešto što se po volji vlasti sužava ili, eventualno, širi, nego osnovna determinanta sistema, opšti okvir u odnosu na koji svoje delovanje mora podesiti i ograničiti svaka vlast. Granice vlasti se preciziraju ustavom, ali to nikako ne znači da promenom ustava vlast može arbitrerno ograničiti ta prava a da time ne potkopa svoju legitimnost. Gaženjem čovekovih prava i sloboda, vlast vrši uzurpaciju na koju je dozvoljeno uzvratiti »otporom ugnjetavanju«, kako su to isticali Lok i Ruso, i kako je kao jedno od najosnovnijih prava proklamovala Francuska revolucija — *Deklaracijom prava čoveka i građanina* (1789; čl. 2).

Shvatanja o autonomnosti osnovnih ljudskih prava bila su u samo središtu borbe za ustavnost. Ta borba je vođena radi ograničavanja vlasti. Zato je i ustav zamišljen (ređe se i pravio) kao okvir u kome će se vlastima odrediti njihova prava i dužnosti, okvir koji vlast ne može arbitrerno menjati, ako se hoće da dotični dokumenat zaista bude »ustav« (tj. brana protiv samovolje neograničene vlasti), a ne da samo (i neosnovano) nosi ime najvišeg pravnog akta. Uostalom, jedan od najstarijih akata iz evropske istorije koji ima karakter preteče moderne ustavnosti. *Magna Carta Libertatum* (*Velika povelja slobode*), bila je nametnuta engleskom kralju Jovanu bez zemlje, 1215. godine i on nije mogao da je menja, već je morao da vlast vrši u okviru njenih odredbi i da prihvati da u njoj pobrojane slobode »podaruje na večita vremena«. I drugi značajni dokumenti moderne ustavnosti, deklaracije o pravima i neki ustavi, bili su zamišljeni, a neki su i postali i ostali, sve do danas, okviri u kojima se vlast vrši.

Moderna politička i ustavno-pravna teorija ističe da je za određivanje karaktera jednog političkog, odnosno ustavnog sistema najvažnije saznati kakav položaj u njemu ima

čovek i građanin, tj. utvrditi onaj ključni politički odnos vlast — građanin. To je ono suštinsko političko pitanje u odnosu na koje su mnoga druga instrumentalnog karaktera i često samo prosta posledica toga kako je ovo rešeno.

Lako je u današnjem svetu naći mnoge elemente stare, anahrone prakse, koja se opravdava učenjima koja su na rečima nova, a po sadržaju stara i autoritarna, »državnim razlozima«, »višim interesima« ili »istorijskim misijama« u ime kojih se prava i slobode tretiraju kao pitanja od drugorazrednog značaja, kao nešto što vlast daje tek ako proceni da to viši interesi dozvoljavaju i da prava i slobode važe samo dok se po arbitrernoj proceni opet ne derogiraju zato što su se za primer, okolnosti promenile.

Politička i pravna praksa mogu biti pokazatelj faktičkog bezakonja, uprkos tome što postoje ustavne odredbe o pravima, i tobožnja demokratska načela na koja se jedna vlast poziva. Uopšteno se kaže da to sve zavisi od karaktera datog sistema. Ispravnije je, međutim, reći da to zapravo određuje karakter dotičnog sistema. Kao što smo već rekli, politički mislioci se razilaze u poimanju odnosa država, odnosno vlasti na jednoj i pojedinca, odnosno građanina, na drugoj strani, tako postoje i dva načelno različita načina tretiranja ove problematike.

Jedan način tretiranja čovekovih prava i sloboda polazi od stava da je država svemoćna i da ona može arbitrerno određivati položaj njenih državljana. »Svemoćan je i svevidljiv poglavar državni«, jer »on sve može i sve zna«, kako to za lokalnog vladara kaže *Ep o Gilgamešu*. Sve do danas se izlažu slične apologije i učenja u kojima se s različitim obrazloženjima vlast prikazuje kao bogomdana, nužno apsolutna, neograničena ili modernijim, iako već zastarelim izrazom kao suverena, ali i sveznajuća. Vlastodržac se obično opravdava time da ono što radi navodno zahteva misija koju ima da ispuni, uloga koju ima ili je odigrao. Apsolutizam države i najvišeg nosioca vlasti, koji se veoma dugo identifikovao sa državom, a negde se to i danas čini, opravdavao se na razne načine. Na primer, na osnovu učenja o božanskom poreklu vlasti ili čak o tesnoj po-

vezanosti vlastodršca sa bogom ili njegovim predstavnikom na zemlji. Zatim se pravo na monopol vlasti izvodi iz društvene, plemenske, patriotske, nacionalne, klasne ili jednostravno državne misije, uloge koju vrši, krize koju treba prevladati itd. (razne nacionalističke i revolucionarne ideologije). Kod nekih pisaca apsolutizam proizlazi iz organske koncepcije totalitarne države (Platon) i shvatanja da je ona *conditio sine qua non* društva. Nisu retka ni učenja koja apsolutni karakter vlasti izvode jednostavno iz premise da je legitimna uvek ona vlast koja je najjača (Hobs) i da je podanicima najpametnije da prema njoj pokažu poniznu poslušnost. Jedna teorija je odnos svemoćne vlasti i podanika lišenih prava pokušala učiniti »razumljivim« tvrdjenjem da je vlast dominacija koja je u načelu uspostavljena pobedom jednih nad drugima (Gumplović). U trenutku kad su mogli i imali pravo jačega da poražene liše života, pobednici su se smilovali i svojim žrtvama poklonili život, namećući im istovremeno doživotnu dužnost robovanja onima koji su nad njima imali »pravo života i smrti«. Revolucionarne vlasti su zavodile politički apsolutizam, pravdajući ga obično kombinacijom ideološke racionalizacije (istorijska misija, ostvarivanje demokratije, izraz narodne volje koja je neograničena) sa represijom, koja je intenzitet dobijala i iz snage ubedenja onih koji su je vršili.

Drugi pristup je po vremenu nastajanja star, ali je plodove doneo tek postepenim usponom demokratske civilizacije. Moderna demokratska teorija, naslonjena i na učenja iz prošlosti, naročito na Aristotela, odbacuje premise i zaključke autoritarnih teorija kritikujući praksu despotizma i tiranije. Jedan od važnih teorijskih izvora su teorije prirodnih prava, na koje se kao na inspiraciju delimično naslanjaju i današnje teorije o osnovnim ljudskim pravima. Njihova je suština da čovek kao takav, već rođenjem stiče subjektivitet i moraju mu se priznati neka osnovna ljudska prava. Vlade među ljudima se uspostavljaju da bi se ta prava bolje zaštitila, a ne da bi se ona gušila u korist nekog partikulariteta. Po tom shvatanju, država ili vlast ne daje ljudima prava kao što im ne daje ni život. Njena je funkcija da ta prava štiti baš kao što i

ljudski život treba da štiti od svakoga ko bi hteo da nekoga neosnovano liši ove najveće vrednosti. Postoji više teškoća teorijske i praktične prirode da se utvrdi koja su to osnovna prava, a još više da se ona ostvare, i to je slabost ove koncepcije. One u svakom slučaju pretpostavljaju izgradnju demokratskih institucija.

Duga humanistička tradicija raspravljanja o čovekovim prirodnim pravima kod grčkih i rimskih mislilaca, koja je preko hrišćanstva prenesena i u srednji vek, odražavala je jedan politički ideal bez mnogo neposrednih praktičnih rezultata. Neke od tih ideja, koje oživljavaju počevši od XVI veka, građanske revolucije uzimaju kao svoju vodilju. Slobode i prava koje su građani zadobili u Engleskoj u XIII veku, već su u XI veku kod Forteskjua i zatim još veoma dugo tretirana kao »prava Engleza« koja im pripadaju rođenjem. Onda su se stanovnici engleskih kolonija počeli pozivati na ta prava i proširivati ih tvrdeći da takva prava pripadaju svim ljudima. Vrlo slično i sa istim intenzitetom a većim radikalizmom, to se zastupalo i uoči Američke i Francuske revolucije.

Velika je razlika između prava unesenih u deklaracije krajem XVIII veka i veoma značajnog napredovanja na tom planu tokom dužeg prethodnog razdoblja u evropskoj i engleskoj istoriji u kojoj je jedan vek ranije doneseno nekoliko manje spektakularnih, ali pionirskih akata koji su prethodili i podstakli ona koja su vek kasnije prodrimala Ameriku i Evropu. Mi imamo na umu monarhomaške spise kalvinističke reformacije koji oživljavaju ugovornu teoriju vlade (po pristanku), zatim dokumenta iz engleske borbe protiv kraljevog apsolutizma — *Habeas corpus* iz 1679, Deklaraciju o pravima koju je potpisao Vilijem III, i koja je zatim preokrenuta u *Bill of Rights* iz 1689, na Akt o ograničenju krune« iz 1701. i dr. Potrebno je podsetiti da svima njima prethode mnogi drugi akti uključujući i *Peticiju o pravima* (1628) i kao istorijski svetionik u pitanjima ljudskih prava — *Velika povelja sloboda* iz 1215. Svi su ovi dokumenti koraci u napredovanju ka postavljanju problematike ljudskih prava na način na koji su to učinile

revolucije krajem XVIII veka o kojima govorimo.

Jedna struja u demokratskoj teoriji je već u XVIII veku smatrala da apsolutnu vlast nije moguće kontrolisati i da se takva vlast ne sme nikome poveriti. To je značilo da i vlast koja bi proizlazila iz naroda mora biti ograničena. Smatralo se da su ljudska prava i slobode činilac takvoga ograničavanja. Ali se takođe još u XVIII veku znalo da ustav može biti i beznačajno parče pergamenta. Zato se nastojalo da se to izbegne preciziranjem pravila o tome kako se vlast konstituiše i šta su njena ovlašćenja. Ta pravila i jesu ustav kao najviši pravni akt kojim se reguliše odnos vlasti i građana. U pogledu odnosa između različitih organa i grana vlasti takođe su uvedene institucionalna rešenja koja je trebalo da ograniče vlast. U takva rešenja ubrajaju se institucionalizacija podele vlasti, odnosno takav položaj različitih grana vlasti da one jedna drugu kontrolišu i zaustavljaju u preteranim ambicijama. U tome je veliku ulogu odigralo Monteskvjevo upozorenje da »samo vlast zaustavlja vlast« (Montesquieu), de l'Esprit des Lois, 748. knj. XI. gl. iv) Ideju o protivtežama i ravnoteži razvili su Dž. Harington (1611—1677) još pre Loka i Monteskvjea, i u Americi Džeferson i Medison (Madison, 1751—1836) u nastojanju da izbegnu tiraniju nekoliko stotina izabranih ili čak i većine naroda. Iskustvo Francuske revolucije pokazalo je da apsolutna i neinstitutionalizovana vladavina, čak i kad se vrši u ime naroda, ugrožava ličnost a vlast učini diktatorskom i tiranskom. Doduše, i francuski revolucionari su znali za problem. Zato je u »Deklaraciju prava čoveka i građanina« uneto da nema ustava ona zemlja u kojoj nisu garantovana čovekova prava i u kojoj nije izvršena podela vlasti.

Džinovski koraci na putu osvajanja građanskih prava deo su konstitucionalizma kao ideje i pokreta da se apsolutna vlast ograniči i da se sticanje vlasti i njeno vršenje podvrgnu pravnim (ustavnim) pravilima.

Jedan od najvažnijih činilaca ograničavanja svake vlasti jesu slobode i prava koja građani u odnosu na nju imaju. To su znali svi apsolutni monarsi a isto znaju i savremeni diktatori ili despoti. Zbot toga su se sa-

modršci uvek odupirali i danas se odupiru prihvatanju koncepta osnovnih ljudskih prava i sloboda u skladu sa onim što moderna demokratska civilizacija pretpostavlja kao minimum. Na terenu borbe za čovekova prava, kao i na otporu lažnim ili demagoškim obećanjima, nikla je ogromna biblioteka i danas inspirativnih dela među kojima značajno mesto imaju ona inspirisana bilo teorijskom vizijom bilo pesničkom muzom, kao što su, na primer, Miltonove *Areopagike*, Milove rasprave *O slobodi i o predstavničkoj vladi* i mnogo drugih, sve do Zmaj Jovine *Jututunske himne* i saopštavanja iskustava Nadežde Mandeljštam.

Deklaracije o pravima i slobodama u Američkoj i Francuskoj revoluciji. — Deklaracije o pravima i slobodama koje su proklamovale Američka i Francuska revolucija u drugoj polovini XVIII veka ubrajaju se u dostignuća koja imaju najkrupniji značaj za modernu civilizaciju, a posebno za njeno pravo. Izvorne inspiracije revolucionara u obe zemlje bile su vrlo slične, a ipak načini ustavnog uobličavanja ili »konstitucionalizacije«, garantovanja i ostvarivanja njihovih ideja, veoma različiti. Deklaracije prava i ustavi imali su sudbine koje su se međusobno razlikovale koliko i tokovi i karakter te dve revolucije. Ovim revolucijama, kako kaže Bertrand Rasl (Russell), demokratija, po prvi put, postaje važna politička sila »jer je vlast gotovo svih velikih država bila aristokratska sve do Američke i Francuske revolucije« (B. Rasl. *Istorija zapadne filozofije*, Beograd, 1962, str. 475 i 737). U njima su došle do izražaja ideje koje su se razvijale tokom dužeg perioda i koje su težile ka tome da čovekova prava i slobode učine temeljem svakog političkog sistema, a da vlast stave u službu čovekovih prava kao primarnijih od same državne organizacije. Umesto logike »državnog razloga« (*raison d'état*), te revolucije i njihove programske deklaracije orijentišu se prema čovekovim pravima. Ta se prava ne tretiraju kao podarena, oktrosana, kao dar vlasti kojoj je ostavljeno na volju da li će ih poštovati, sužavati ili ukidati, nego se shvataju kao prirodna i neotuđiva od čoveka i, istovremeno, kao jedan od najvažnijih činilaca ograničavanja vlasti.

Od tih revolucija, prava i slobode postaju jedan od kriterijuma za ocenu i klasifikaciju političkih režima. To znači da se vlade počinju prosuđivati prema tome koliko su u funkciji zaštite čovekovih prava. Takva uloga prava i sloboda sve je više isticana u našem veku zbog rđavih iskustava sa autoritarnim i totalitarnim sistemima i režimima. Zato su, na primer, prava i slobode bili u osnovi *Atlantske povelje* (1941) i zapadne antihitlerovske koalicije i posle pobede nad fašizmom, u novi francuski ustav 1946. stavljena je kao njegoa preambula *Deklaracija prava čoveka i građanina* iz 1789. Ta *Deklaracija* je zatim uzeta kao preambula za ustav francuske Pete republike od 1958. Ova novija praksa u Francuskoj pokazuje kako jedan istorijski dokument o pravima i slobodama građana dobija nadustavni karakter. Tako ga tretiraju i francuski pravници i politikolozi.

Liberalizam je ona politička ideologija koja je u XVIII veku kao osnovu ustava ponudila jedan u ljudskoj istoriji novi koncept čovekovih prava. Liberalna ideologija je već u XVIII veku u vrh političkih vrednosti stavila čovekovu slobodu, dok je, na primer, u isto to vreme i kasnije, socijalizam stavljao jednakost, a konzervativizam stabilnost poretka, autoriteta i tradicije. Kako konstatuje francuski politikolog Moris Diverže (Duverger), za kratko vreme krajem XVIII veka liberalna ideologija je podstakla dve revolucionarne eksplozije — u Americi i u Francuskoj (Maurice Duverger, *Janus, Dva lica Zapada*, Zagreb, 1980, str. 40). U toku te dve revolucije su ne samo formulisane relativno celovite deklaracije koje odnos vlasti i građanina mere kriterijumom ljudskih prava nego su učinjeni i pokušaji konstitucionalizacije tih prava. U dve zemlje, u različitoj meri i na različite načine, pokušana je i institucionalizacija političkog društva koja bi učinila građanina aktivnim subjektom u političkim procesima u kojima ta prava tek i dobijaju puni smisao. Marks je pisao da su Severnoamerikanci i Francuzi »pronalazači ljudskih prava«. On kaže da su to delimično politička prava, tj. prava koja se ostvaruju u zajednici s drugima i da je upravo to sudelovanje u političkoj zajednici, u državi, ono što čini njihovu sadržinu (Karl Marx, *Pri-*

log jevrejskom pitanju, u: Karl Marx — Friedrich Engels, *Rani radovi*, Zagreb, 1967).

Četiri su velike grupe ideja (teorija) koje su međusobno isprepletene, a kojima se nadahnjuju i čiju krunu u vidu ustavno-pravnih i političkih akata predstavljaju deklaracije o pravima.

Pre svega, to su ideje o društvenom ugovoru i prirodnim pravima (u smislu subjektivnih prava) u vezi s kojima su formulisane i konstrukcije o prirodnom zakonu (u smislu objektivnog prava). Te teorije su tretirale čoveka kao aktivnog subjekta političke zajednice, koji ima pravo na otpor i pobunu ukoliko vlasti krše pretpostavljeni osnovni društveni sporazum. Pravo vladanja i politička obligacija čine jedan dvostrani odnos ugovornog tipa između vlade i građana. Taj odnos uslovljava političku i pravnu obavezu građana time da se vlada pridržava određenih obaveza, ispunjava određene dužnosti i prava građana koja su proklamovana kao prirodna i neotuđiva štiti od arbitrarnog i neosnovanog narušavanja. Iz ovih teorija je potekla i ideja narodnog suvereniteta, koja je ubrzo došla do praktičnog izražaja i značaja u Holandskoj revoluciji krajem XVI veka. Ova ideja je preko dela Althusija (Althusius, 1557 ili 1563—1638), Rusoa i drugih uticala na neke aktere Američke revolucije. Podstakla je ideje slične onima koje su zastupali T. Pejn (Paine, 1737—1809) i Dž. Vilson (Wilson, 1742—1798). Ta ideja narodnog suvereniteta, posredstvom Rusoova učenja, veoma duboko je prožela čak različite struje u Francuskoj revoluciji. Dovoljno je istaći da se opat Sjejes (Sieyes, 1748—1836), u svome čuvenom pamfletu *Šta je treći stalež? direktno inspiriše Rusoovom idejom narodnog suvereniteta u poimanju prava i karaktera predstavnika trećeg staleža. Na drugoj strani lepeze revolucionarnih snaga, Robespjer (Robespierre, 1758—1794) s patosom isitiče da su on i jakobinci učenici besmrtnog Ž.Žak Rusoa i nadahnjuje se ne samo teorijom narodnog suvereniteta i opšte volje nego i idejom »vrhovnog bića« kao kulta nove revolucionarne religije.*

Druga veoma značajna grupa ideja koje su uticale na ove dve revolucije vezana je za teorije

britanskog konstitucionalizma, čija je osnova bilo shvatanje o urođenim pravima Engleza (*Rights of Englishmen*). Na tim pravima je insistirao još Dž. Forteskju (Fortescue, 1394—1476) u XV veku. Za obezbeđenje čovekovih prava i sloboda, britanski konstitucionalizam je isticao principe tzv. opšteg prava (*Common Law*), značaj valjanog postupka u primeni prava (*due process of law*) i izvesno uravnotežavanje snaga između vlasti i građana kroz postepeno prihvatanje da pored vlade legalno deluje i opozicija. Oko toga se vodila duga borba kralja i plemstva, zatim kralja i parlamenta, da bi politička uloga stranka od 1676. godine bila institucionalizovana (mada je i kasnije dolazilo do političkih pritisaka i do postupaka kojima su kralj i njegove pristalice ograničavali ili uskraćivali strankama i građanima njihova prava i slobode). Razvijanje ideje o vladavini prava (rule of law) umesto vladavine bilo koje ličnosti, čini jedan od temelja britanskog konstitucionalizma. Mnogi akteri Američke revolucije bili su dobri poznavaoči britanskog prava i oni su za koloniste tražili ista prava koja su uživali Englezi u svojoj otadžbini. U interpretaciji američkih kolonista, i povezano sa teorijama prirodnog prava, to su prava koja pripadaju svakom čoveku. Dok je, na primer, Džems Medison studirao na Koledžu Nju Džersija (današnji Princeton), jedna od tema zadatih za pismeni rad je bila: *Omnes homines, lura naturae, liberi sunt* (»Svi su ljudi, po prirodnom pravu, slobodni«). Britanski konstitucionalizam je u Francuskoj izvršio veliki uticaj na Monteskeja. On se u nekoliko delova rada *O duhu zakona* (1748), a naročito za čuvenu knjigu XI, nazvanu »zakoni slobode«, inspirisao britanskim sistemom (Montesquieu, *De L'Esprit des Lois* (1748), naročito knj. XI i XII). Moglo bi se, međutim reći da je Monteskeje izvršio veći uticaj Američku nego na Francusku revoluciju. Veliki uticaj na američke ustavotvorce (*Founding Fathers*) izvršio je svojom teorijom o podeli vlasti i idejom federalizma. Monteskejeove teorije su bile uticajne u početku Francuske revolucije, kad su prevladavale zamisli umerenog konstitucionalizma, u fazi tzv. pravne revolucije. Kasnije su događaji uzeli takav tok da je svako zalaga-

nje za umerenost postalo osnov za javno sumnjičenje onih koji bi se usudili da apeluju na razum i preporučuju umerenost. To je pogubno uticalo na ishod Revolucije i na rezultate konstitucionalizacije revolucionarnih ideja.

Treći izvor predstavlja prosvetiteljstvo koje je počelo u Engleskoj, izdiglo se do vrhunca u Francuskoj, u drugoj polovini XVIII veka, znači upravo uoči Revolucije, i imalo svoje specifične predstavnike u uticajnim političarima u Americi, kao što su bili B. Franklin (1706—1790). T. Džeferson (Jefferson, 1743—1826) i dr. U krugu prosvetitelja, filozofa (*les philosophes*, kojima su pripadali i Monteskeje i Ruso) začela se još jedna ideja koja je postala važan elemenat tadašnjih liberalnih gledanja, a dubokog traga je ostavila na društvenu misao sve do danas. To je ideja progresa, koju su formulisali najpre Tirgo (Turgot, 1727—1781) u jednom predavanju iz 1750 (Turgot, *Discours sur les progrès successifs de l'esprit humain*, 1750), a zatim Kondorse (Condorset, 1743—1794) u radu koji je pisao za vreme Revolucije (1794). On se tada skrivao ispred jakobinskog terora, jer je pripadajući žirondincima, u njihovo ime delovao kao predsednik Konventa i Ustavne komisije i pripremao nacrt ustava 1793. Posle devet meseci skrivanja, Kondorse je uhvaćen i istu noć je na neobjaš njen način završio život u zatvorskoj ćeliji, a njegovo delo duboko prožeto naivnim optimizmom ostalo je da nadahnjuje revolucionare verom da sama istorija ide njima na ruku, jer je, navodno, njihova delatnost potpuno u skladu sa istorijskim zakonitostima (Marquis de Condorcet, *Esguise d'un tableau historique des progrès de l'esprit humaine*, 1794).

Već smo pomenuli prevashodni i najneposredniji uticaj ideja liberalizma. Njihovim utemeljivanjem možemo smatrati Dž. Loka, rodonačelnika moderne teorije demokratije. I ekonomisti liberalne orijentacije, kao francuski fiziokrati, među koje je spadao i Tirgo, zatim A. Smit (Smith, 1723—1790) i drugi, doprineli su uobličavanju ideologije liberalizma u Engleskoj, Francuskoj i Americi, gde su okolnosti nevezane za tu ideologiju stvorile povoljne uslove za njen uticaj i, donekle, za isprobavanje.

Godinu 1776. neki pisci uzimaju kao nultu godinu u istoriji političkih ideologija. Te godine nije donesena samo *Deklaracija nezavisnosti SAD*, dokument u kome kulminira uticaj te ideologije već i mnoge druge. Na samom početku godine pojavio se pamflet *Zdravi razum* T. Pejna (Paine, 1737—1809) pridošlice iz Engleske, ljutog na sve što je u njoj doživeo, a najviše na njen društveni i politički sistem (v. T. Paine, *Prava čovjeka i drugi spisi*, Zagreb, 1987; i T. Pejn. *Prava čoveka*, Beograd, 1987). Iste godine je i A. Smit objavio svoje *Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda*, a Bentam (Bentham, 1748—1832) *Fragmetne o vladi*. Sve te knjige su za ondašnje vreme bile takvog karaktera da bi ih neki cenzor starog društva bez razmišljanja stavio na indeks.

Prvi dokument u seriji deklaracija prava krajem XVIII veka u Americi i u Francuskoj, koji neposredno utiče na čitav niz deklaracija i ustava, zapravo je *Virdžinijska deklaracija o pravima* od 12. juna 1776, kao i Ustav Virdžinije kome ona prethodi. Njihov autor je Dž. Mejsn (Mason, 1725—1792), jedan od istaknutih revolucionara 1776. koji se zalagao za nezavisnost. Kasnije je bio član Ustavotvorne skupštine (1787), ali je odbio da potpiše novi američki ustav, smatrajući da on ugrožava demokratiju u državama članicama. Prema Mejsnovoj *Deklaraciji prava Virdžinije* sastavljeni su delom i *Deklaracija nezavisnosti* i prvih deset amandmana na Ustav SAD (*Bill of Rights*, 1791). Ustav Virdžinije bio je uzor za druge, a *Deklaracija Virdžinije* je zajedno sa *Deklaracijom nezavisnosti* uticala i na francusku *Deklaraciju prava čoveka i građanina*, 1789.

Deklaracija o pravima Virdžinije ili *Bill of Rights* sadrži koncepciju o pravima kao polazištu i temelju svake vlade. Zatim, član 1. proklamuje osnovna prava: uživanje života i slobode, svojine i pravo na traženje sreće i postizanje bezbednosti. Ta su prava data u formulaciji koju lako prepoznamo i u *Deklaraciji nezavisnosti* i u francuskoj *Deklaraciji* iz 1789. član 2. Virdžinijske deklaracije proglašava da »sva vlast počiva u narodu i, dosledno tome, iz njega proizlazi; da su svi činovnici njegovi punomoćnici i sluge i odgo-

vorni mu u svako doba«. Zatim dolazi stavljanje vlade u funkciju čovekovih prava: »Vlada jeste ili treba da bude uspostavljena radi zajedničke koristi i sigurnosti naroda, nacije ili zajednice; od svih različitih načina i oblika vlade najbolja je ona koja je sposobna da u najvećem stepenu proizvede sreću i bezbednost i koja je najefikasnije obezbeđena od opasnosti lošeg upravljanja; i da kada nađe da je neka vlada neadekvatna ili protivna ovim ciljevima, većina zajednice ima nesumnjivo neotuđivo i neponištivo pravo da je reformiše, promeni ili ukine na takav način za koji će biti procenjeno da najviše doprinosi javnom ozdravljenju.« Zatim se kaže da niko nije ovlašćen na isključive ili posebne koristi ili privilegije od zajednice. Ovom »deklaracijom« proklamuju se slobodni izbori, preciziraju se mnoga prava koja se podvode pod *habeas corpus*. Ukratko, u pitanju je dokument od pionirskog značaja i očiglednog uticaja na dokumente koji su doživeli mnogo veću slavu nego ovaj kojim su se nadahnjivali.

Piscem jednog od najslavnijih dokumenata ne samo toga doba, *Deklaracije nezavisnosti SAD* smatra se T. Džeferson (Jefferson, 1743—1826), iako su kasnije, kad je dokument postao slavan, još neki članovi komiteta koji ju je sastavljao, pretendovali na udeo u autorstvu. Džeferson je imao neposrednog udela u prenošenju ideja američkih deklaracija i revolucionara na francuske.

Deklaracija nezavisnosti SAD od 4. jula 1776. sadrži osnovna prava ljudi i opšte principe na kojima se smatra da bi trebalo da počivaju vlade. Tu stoji da su »svi ljudi stvoreni jednaki; da ih je Tvorac obdario izvesnim neotuđivim pravima; da su među ovima život, sloboda i traženje sreće; da su radi obezbeđenja ovih prava, vlade obrazovane među ljudima i da one svoja ovlašćenja izvode iz pristanka onih nad kojima se vlada; da u bilo koje vreme kada neki oblik vladavine postane prepreka za ostvarivanje ovih ciljeva narod ima pravo da ga izmeni ili ukine i da uspostavi novu vladu, zasnivajući njen osnov na takvim principima i organizujući njenu vlast u takvom obliku kako mu izgleda da je najbolje, za postizanje svoje slobode i sreće«. Za-

tim se još dodaje i to da »kada neka vlada dugim nizom zloupotreba i uzurpacija pokaže svoju nameru da ljude podvede pod asolutni despotizam, onda je pravo i dužnost ljudi i da zbace takvu vladu i pobrinu se za nove čuvare svoje buduće sigurnosti«.

U navedenom kratkom pasusu sadržana je čitava revolucionarna politička filozofija i taj deo je tako i ocenjivan. Reči koje tako revolucionarno zvuče i u virdžinijskoj i u filadelfijskoj deklaraciji zapravo su uspešno i situaciji primereno parafrazirani i dopunjeni Lokovi stavovi iz *Druge rasprave o vladi* (John Locke, *Dve rasprave o vladi*, Beograd, 1978, knjiga II, 135, 210, 225, 230).

Ako je Američka revolucija za svoju inspiraciju dugovala Evropi, ona je taj svoj dug obilato vratila kasnijim uticajem svojih ideja i ustanova na evropske. Ne piše tek tako jedan današnji engleski autor: »Francuska revolucija je rezultat prethodnih kretanja među kojima najvažnije mesto zauzima Američka revolucija« (C. Nortcote Parkinson, *The Evolution of Political Thought*, London, drugo izdanje, 1959). Priznavanje idejnog duga francuskih revolucionara američkim, simbolično je izraženo jednim gestom. Kad je srušena Bastilja, ključ te omrznute tvrdave-tamnice markiz Lafajet je predao T. Pejnu da ga odnese na poklon Dž. Vašingtonu. U pismu Vašingtonu do 1. maja 1790, Pejn je pisao: »Evo prvih plodova američkih principa nakalemljenih na Evropu... Američki principi otvorili su Bastilju«.

Američki ustavi su za neke evropske mislioce bili primer ostvarenja ideje vladavine prava i pisanog ustava, kakav nije karakterisao britanski konstitucionalizam, a zatim federalizma. Za neke konzervativce (kao što su bili de Mestr i de Bonal) to su bili izrazi veštačkih novotarija i pravljenja države kojoj je nedostajala tradicija koju su smatrali neophodnom radi održanja političke zajednice. (Hegel je u vreme nestajanja njegove *Filozofije istorije* tvrdio da SAD nisu država).

Značajan ideolog Američke revolucije i predstavnik radikalne demokratske orijentacije T. Pejn, baš u trenutku kad mu je izgledalo da u Americi počinje preovladavati konzervativizam, septembra 1789. našao se u Francu-

skoj. Poznata je njegova publicistička angažovanost radi odbrane revolucionarnih principa prava čoveka od konzervativnih napada, među kojima je najpoznatiji onaj Berkov (E. Burke, *Reflections on the Revolution in France*, 1791).

Markiz de Kondorse je pisao da je »običan zdravi razum naučio stanovnike britanskih kolonija da i Englezi koji su rođeni na drugoj strani Atlantskog okeana imaju ista onakva prava kao i oni koji su rođeni na griničkom meridijanu«, da je američki ustav zasnovan na prirodnim pravima i da je »Američka revolucija upoznala celu Evropu, od Neve do Gvadalkivira, sa pravima čoveka«. Kondorse je međutim, smatrao da su principi Francuske revolucije »čistiji, tačniji i dublji nego oni kojima su se rukovodili Amerikanci«.

Događajima koji čine Francusku revoluciju, kao što su sazivanje Skupštine staleža, njeno pretvaranje u Nacionalnu, pa zatim Ustavotvornu skupštinu (kasnije u Konvent), rušenje Bastilje, ukidanje feudalnih privilegija, donošenje *Deklaracije prava čoveka i građanina*, pripremanje i donošenje ustava, ukidanje monarhije i proglašenje republike i zatim raznovrsne diktature i događaji koji slede narednih godina i decenija — daju se različita socijalna, politička i ideološka značenja zavisno od teorijskog i ideološkog kategorijalnog aparata koji se primeni.

Najznačajniji i najpoznatiji čin i dokument Francuske revolucije ipak je *Deklaracija prava čoveka i građana (Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen)* od 26. avgusta 1789. Uticaji ideja Monteskeja, Rusoa i drugih Evropljana na taj dokument prepliću se sa uticajem američkih deklaracija prava i zajedno daju pečat jednom delu njene sadržine. Taj uticaj može se primetiti već u prvom članu, u kome se proklamuje da se ljudi rađaju i žive slobodni i jednaki u pravima. U trećem članu prisutne su Rusoove ideje, redigovane u stilu rasprava u Nacionalnoj ustavotvornoj skupštini, ali i u Virdžinijskoj deklaraciji — da je nacija suštinski izvor svakog suvereniteta i da ne može bilo pojedinac niti telo vršiti bilo kakvu vlast koja izričito ne proizlazi iz nacije. Formulacije u šestom članu da je zakon izraz opšte volje, prepoznatljivo je rusoovska. A u

članu 16. insistiranje da nema ustava ona zemlja u kojoj nisu garantovana prava građana i u kojoj nije izvršena podjela vlasti — po sadržini otkriva da se njeni koreni nalaze u Monteskvju i Loku. I tu međutim, ima i posredovanja toga uticaja preko američkog iskustva i ustavnih ustanova, naročito *Bill of Rights* Ustava Virdžinije od juna 1776, što se može lako utvrditi upoređivanjem tekstova, kao i uticaja američkog Ustava i *Federalističkih spisa*.

Nekoliko članova, od petog do dvaneestog, u kojima se govori o slobodama i garantijama (*habeas corpus*), pokazuje uticaj deklaracija koje su išle uz ili ispred ustava američkih državnica. Na taj deo uticali su i Italijan C. Bekarija (Beccaria, 1738—1794), koji se bio pročitao reformatorskim projektima u pogledu krivičnog i kaznenog prava na principu *nullum crimen*; Englez V. Blekston (Blackstone, 1723—1780), koji svojim *Commentaries of the Law of England*, četiri toma, objavljena između 1765 i 1769, i u Americi i u Evropi, širi poštovanje za ideju zakonitosti i pretpostavku nevinosti u krivičnom postupku.

Shvatanje o prirodi zakona koje nalazimo u »Deklaraciji« susrećemo i u raspravama kojima se priprema ustav od 1791. Tu je došlo do izražaja zalaganje za trajnost odnosa koji se zakonom, odnosno ustavom regulišu, kao i za ideju slobode u okviru zakona. Narod je shvatan i proglašen subjektom suvereniteta i izvorom vlasti čije vršenje ni jedan deo naroda ili pojedinac ne bi smeli prigrabiti (takva formula stoji i u *Bilu o pravima* Virdžinije). Svi magistrati tretirani su tako da su odgovorni narodu. Ideje o podjeli vlasti našle su takođe mesto u ustavu od 1791. Sudstvo je posebno izdvojeno i naglašena je njegova nezavisnost od zakonodavne i izvršne vlasti, odnosno kralja. Bez obzira na to što je taj ustav rađen kao izuzetno tvrd ili krut, tj. ustav koji se teško menja, on nije dugo trajao. Izuzetno složena procedura menjanja ustava nije pomogla da se Francuska revolucija »konstitucionalizuje«, tj. da neki njeni principi, ciljevi i vrednosti budu pretvoreni u trajne i radne pravne i političke ustanove, kao što je to bio slučaj sa Američkom revolucijom. U Francuskoj se septembra 1792. proklamuje da se ličnost i

imovina stavljaju pod zaštitu nacije, dakle upravo u trenutku kad ni ličnost ni imovina više ništa ne znače i nikakvu sigurnost ne uživaju pred istom vlašću koja njihovu zaštitu proklamuje (v. Maurice Duverger, *Constitutions et documents politiques*, Paris, 1957). To se ponavlja i kasnije, tako da sadržina narednih francuskih ustava ne može ništa da nam kaže o stvarnim pravima i slobodama građana. (Takvo stanje počinje da se menja tek u poslednjoj četvrtini XIX veka, a prava proklamovana 1789. tek u naše vreme postaju deo stvarnosti.) Taj raskorak između prakse i ustavnih odredbi i deklaracija o pravima posebno je karakterističan za često hvaljenju tzv. *Montanjarsku deklaraciju prava* od 1793.

Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen iz 1793 (montanjarska) sadrži sva osnovna prava iz »Deklaracije« 1789, precizira ih i predviđa još mnoga druga, naročito ekonomska i socijalna prava. Sva su ta prava kao takva bila veoma prihvatljiva i podsticajna za kasniji razvitak socijalnih pokreta. Ostala su, međutim kao puko obećanje. U preambuli Montanjarske »deklaracije« od 1793. uneseno je da »Francuski narod« donosi »Deklaraciju« »u prisustvu Vrhovnog bića«. O garantovanju svojine kaže se znatno više nego u »Deklaraciji« iz 1789. Uneseno je puno elemenata ekonomsko-socijalne sadržine: »Cilj društva je opšte blagostanje. — Vlada je ustanovljena da bi čoveku obezbedila uživanje njegovih prirodnih i nezastarivih prava« (čl. 1). »... Društvo je dužno da izdržava građane koji su u nevolji« (čl. 21). Ima i fraza kao što je »Zakon je slobodan i svečan izraz opšte volje« (čl. 4). U ovu »Deklaraciju« unesen je i onaj veliki princip koji može biti etički osnov ukupnog ljudskog ponašanja, princip koji nije samo hrišćanski nego i Konfučijevo »zlatno pravilo« i temelj Budinog učenja, a koji je u poznatoj biblijskoj formulaciji dat kurzivom u članu 6. »Deklaracije«: »*Ne čini drugome ono što ne želiš da tebi drugi učine*« itd. Dosta je elemenata kojima se inspiriše Fihte (Fichte) i drugi, pa zatim socijalistički pokreti u XIX veku. Tu su prisutne Rusoove ideje iz *Društvenog ugovora* uključujući i one da »nasilje protiv društvene zajednice postoji kad je makar samo jedan od njenih članova

potlačen« (čl. 34, ponavlja reči iz *Društvenog ugovora* i »kad vlada povredi prava naroda, ustanak je za narod i za svaki deo naroda najstarije od svih prava i najneophodnija od svih dužnosti« (čl. 35). I za ovaj sadržajni dokument važi ono što smo već rekli o neuspehu konstitucionalizacije i o raskoraku deklaracija i prakse. Ustav od 24. juna 1793. (tzv. Montanjarski ustav) nominalno je, dakle, proširio prava i slobode u odnosu na ona iz 1789, ali su ona praktično od početka, a formalno avgusta iste godine ukinuta (primena toga ustava je »odložena«), Ustav od 22. avgusta 1795. zadržava slična prava i slobode kao i montanjarska deklaracija i takođe govori da je zakon izraz opšte volje (čl. 6) itd., a uvodi i poglavlje o dužnostima. No i to je ustav samo po imenu ili kako se kaže »na papiru«.

Najvažniji plod Francuske revolucije i njena pozitivna društvena sadržina jeste doprinos postavljanju pitanja ljudskih prava. To drugim rečima znači da je *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* iz 1789. dokument trajnog značaja koji predstavlja i kulminaciju dometa ove revolucije. U vreme kad su donošene deklaracije u Francuskoj, pokazalo da se je jedna stvar sastaviti i objaviti, odnosno izglasati neku deklaraciju ili ustav od strane jedne revolucionarne skupštine, a sasvim je druga stvar provesti ideje date deklaracije/ustava u politički sistem i politički život.

Američkim i francuskim revolucionarima pripada velika zasluga što su pitanje ljudskih prava univerzalizovali i učinili ta prava privlačnima i potencijalno primenjivima i na druge političke zajednice. Te revolucije utiču da se politički sistemi ili režimi počinju ocenjivati prema odnosu čoveka i vlasti, kao demokratski ili despotski (autoritarni). Uticaj demokratskih ideja, sa zastojećima i nazadovanjima, ipak se već tri veka širi. To zahvaljujući pre svega demokratskim revolucijama koje su podizali građani (Holandska i dve engleske revolucije, a naročito Američka i Francuska revolucija krajem XVIII veka, od kojih, kako reče Rasl. demokratija počinje postajati velika politička sila. Te revolucije su svoje ustanove temeljile na ideji o pravima čoveka i građanina. Pot-

vrđile su da su ljudska prava autentična samo ako je njima posredno ograničen i određen karakter, nadležnost, struktura (*constitutio*), a, u krajnjoj liniji, posredstvom izbora i personalni elemenat političkih (državnih) ustanova. Ako se ljudska prava smatraju kao podarena od novih režima ili stvar dobre volje političkih vođa, odnosno vlastodržaca, onda su ta prava oktroisana.

Američka i Francuska revolucija (bar na početku) imale su ljudska prava za svoje polazište i cilj. Ta prava postepeno postaju politička ustanova ili, na izvestan način, »nadustanova« pošto ona određuju karakter mnogih drugih ustavnih i političkih ustanova, koje takođe uvode ove revolucije (među najvažnijima odgovornu i ograničenu predstavničku republikansku vladu, vladavinu prava, odobravanje i strogu kontrolu državnih finansija, podelu vlasti, sudsku kontrolu uprave, nezavisno sudstvo, u Americi federalizam i dr.).

Pored demokratskih revolucija, širenju duha ljudskih prava doprineo je i razvitak obrazovanja i naučno-tehnološki napredak, pojava radničkog i nacionalnooslobodilačkih pokreta, kao i različita učenja koja su oslobođenje čoveka ili oslobođenje rada uzimala kao svoj cilj.

Totalitarizam i borba za ljudska prava. — U XX veku je širenju pokreta i filozofije ljudskih prava najviše doprinelo iskustvo i saznanje u tragičnim posledicama autoritarnih i totalitarnih sistema kakvi su bili fašizam, nacionalni socijalizam i staljinizam, koji su bez obzira na deklaracije ugrozili čovekov dignitet, život, moralni integritet, njegove slobode i osnovicu samostalne egzistencije dostojne čoveka.

Ako su predstavnici francuskog naroda u *Deklaraciji o pravima čoveka i građanina* isticali da su »nepoznavnje zaboravljanje ili preziranje prava čoveka jedini uzroci opštih nesreća i korupcija vlada«, onda bi se s puno osnova te iste reči mogle izračiti i nekoliko decenija omalovažavanje i gaženja ljudskih prava i sloboda u rasizmu i socijalizmu. S tom razlikom što u naše vreme, naročito u socijalizmu, nisu nedostajele deklaracije o pravima nego su one pretvarane u prazno slovo, u puke papirnate »prepreke« moćnicima, koji ljudska prava ideološki omalo-

važavaju i praktično gaze, a na njihovo zagovaranje su surevninjivi i to tretiraju kao napad na sistem i socijalizam samo zato što politička javnost i građanske slobode mogu potencijalno ugroziti njihove privilegovane pozicije U osnovi svih deformacija i zloupotreba vlasti i poverenja, koje su u suštini uzurpacije, leže ideološka deformacija koja je socijalizam koncipirala kao birokratski kolektivism u kome je administrativna i socijalna kontrola od strane birokratije ili partokratije njegova glavna poluga i karakteristika.

Ni u jednoj državi koja se ubraja u tzv. socijalistički sistem nije davana prednost čoveku nad bezličnim kolektivitetima koje je sistem stvorio. Prava i slobode ličnosti nisu shvatana kao esencijalno svojstvo čoveka, nego kao instrumentalne i propagandne poluge sistema. To nije imalo mnogo oslonca u učenju Karla Marksa. Posmatrajući kompleks odnosa država — čovek, Marks je pisao da država može biti slobodna država, a da čovek ne bude slobodan čovek (v. K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, Zagreb, Naprijed, 1967). Marks je, doduše, previđao i pogrešno procenjivao karakter političkih pojava, a naročito političke moći i vlasti. Tako je jedno važno područje društvenog života, koje više od bilo koga drugoga dominira životom društva i čoveka u socijalizmu, ostajalo u senci ekonomskog determinizma. To je sužavalo i deformisalo ili zatvaralo puteve »oslobađanja« od političke dominacije, koje ne mogu odvesti do cilja, osim uspostavljanjem čovekovih prava i sloboda. Veoma je teško savladati inerciju i breme autoritarne političke kulture i početi razmišljati da mesto koje se daje pravima, slobodama i položaju građanina određuje, više nego bilo šta drugo, karakter društveno-političkog i pravnog sistema.

V. Lenjin (1870—1924), vođa Oktobarske boljševičke revolucije, hteo je da u stilu ranijih revolucija i ova koju je vodio donese svoju deklaraciju o pravima. Tako je januara 1918. napisao *Deklaraciju prava radnog i eksploativnog naroda*. Ona je trebalo da sadrži elemente socijalnih prava za koja se tvrdilo da nedostaju ranijim deklaracijama buržoaskih revolucija. Proklamovala je sovjetsku republiku, federaciju nacija, nacionalizaciju, ukidanje

privatne svojine na zemlju, tražila mir bez aneksija i kontribucija, a na osnovi prava naroda na samoopredeljenje, uvela je radnu obavezu. Jedan od njenih ciljeva bio je i da raspusti Ustavotvornu skupštinu u kojoj su boljševici bili u manjini. Ona je ušla u sovjetski ustav RSFSR od jula 1918. Događaji i kasniji razvitak pokazali su da je ona bila prazna deklaracija.

Posle Prvog svetskog rata donet je kao značajan dokument socijalno-liberalni Vajmarski ustav (1919), iako je imao prenačene i neke nacionalne elemente. Pod uticajem ovoga ustava bio je delimično i Vidovdanski ustav (1912). Nacizam je u Nemačkoj ne samo srušio Vajmarsku republiku i njen ustav, nego je zaveo najgori i među totalitarnim režimima (v. esej Fašizam).

Filozofsko-antropološki pristupi ovoj problematici, u otporu totalitarizmu i autoritarnoj dominaciji, razvijaju misao o slobodi i samosvesti kao esencijelnoj crti čoveka i progresa njegova razvijanja kao društvenog bića i kao ličnosti. Mnoge filozofske i sociološke škole, struje i teorije posebno su se bavile ovim pitanjima kao određenjima čovekog bića i društvenog položaja (od Marksove teorije o čoveku kao biću prakse i o njegovoj alijenciji i emancipaciji do egzistencijalizma, personalizma i drugih novih teorija o ličnosti). Individualno-psihološke i socijalno-psihološke crte kojima se u našem veku posvetila psihoanaliza i psihologija takođe imaju konflikt društvo — pojedinac kao konceptualni i metodološki okvir istraživanja i objašnjavanja čovekovog ponašanja, i mnoge studije ili književna dela pišu o rascepu ličnosti pod dejstvom političke vlasti. Crte koje su posebno razmatrane jesu: čovekova društvenost, kreativnost, težnja ka slobodi i individualizaciji, svest i samosvest, težnja ka jednakosti ili otpor utapanju u kolektivitet itd., ali i vlastoljublje, borba za vlast, uništavanje ličnosti i žrtvovanje pojedinca. Mnogi mislioci su dali svoj doprinos teoriji ličnosti i afirmisanju čoveka, a, istovremeno, najčešće su pristupali čoveku i ličnosti jednostrano, u vidu deviza kao što je ona da je čovek životinja koja pravi oruđa ili depravirana životinja zato što misli, simbolička životinja ili biće koje se

igra (stvara) itd. *Homo sapiens, homo faber, homo ludens*, sve su to pokušaji aproksimacije čovekovoj prirodi i nekoj ne samo društvenoj nego i prirodnoj (delimično biološkoj) osnovi čovekove ličnosti. Izvesne novije ideje unose veliku dozu pesimizma u tretiranje čoveka. Već su se pojavile ideje o tome da je slavljenje čoveka koje je karakteristično za XVIII i XIX vek prešlo zenit i da se čovek (ličnost) i kao ideja i empirijski približava svome zalasku. Javile su se ideje da je »čovek skorašnji izum i da mu se približava kraj« (M. Fuko) i da prisustvujemo »padu ljudi« (Levi-Stros) po analogiji na biblijski pad čoveka. Nekada hvaljeni »ratio« imao je za konsekvencu i »uspon intelektualaca«, ali se i o njihovom »padu« takođe već pišu knjige. Neki upozoravaju da ulogu čoveka preuzimaju »mašine koje misle«, ugrožavajući tako ličnost u nečemu što joj je najsvojstvenije. A demokratizacija društva i ostvarivanje proklamovanih prava i sloboda izuzetno važni da bi se stvorili povoljni uslovi za svestrani razvitak i ličnosti i društva.

Što se tiče Jugoslavije, bez obzira na izvesna programska opredeljenja o čoveku kao najvišoj vrednosti (u *Programu SKJ*, 1958, pored ostalog, piše: »Socijalizam ne može ličnu sreću čovekovu podređivati nikakvim višim ciljevima, jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čovekova, sa druge strane, niko nema pravo da svoj lični interes ostvaruje na štetu zajedničkog interesa svih«) i dugački spisak prava i slobode koja je Ustav SFRJ sadržao (gl. III od pedeset članova sadržala je »Slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina«), prava i slobode nisu bili ni koncipirani, a još manje su tako primenjivani, da bi se moglo reći kako čine realnu granicu koja obuzdava, ustavlja političku volju, tj., političku moć pojedinih organizacija, organa i lica. Ako posmatramo strukturu tog političkog sistema, odnose najvažnijih subjekata u njemu, karakter centara moći, mogućna ograničenja čovekovih prava i sloboda data ili implicitna već u ustavu, proširivanje (nekada do negiranja) tih ograničenja u zakonima ili čak i podzakonskim aktima (iako bi trebalo da se ustav u ovom pogledu neposredno primenjuje), karakter i dejstvo vanustavnih

činilaca u političkom sistemu i niz drugih elemenata koji se odnose na položaj građanina i njegovih prava i sloboda, šta nam sve to pokazuje? Pokazuju nam da je politička moć uvek bila primaran činilac u strukturi jugoslovenskog društva, da je ona dominirala društvom, njegovom ekonomijom, organizovanim društvenim životom, u velikoj meri i kulturom, i da je sistem takoreći ukinuo narod u smislu *demosa* koji bi na institucionalan način kontrolisao vlast i vlastodršce. Osnova autoritarne konstitucije juslovenskog društva posle Drugog svetskog rata bila je u sprezi vlasti države i partije, sraččiva nju ove dve vlasti u jedan koordinirani monopol, koji je bezbroj puta bio izložen kritici u raznim partijskim programskim dokumentima, ali nikada nije raskinut niti su otvoreni dovoljno široki putevi demokratizacije kako se to proklamovalo. Tako prava i slobode nisu bili realna ustava političkoj moći, a mnogim slučajevima nisu bili prepreka ni samovolji moćnika.

Čovek ne može ostvariti svoju autonomiju u odnosu na vlast ako društvo nije slobodno i autonomno u odnosu na državu, koja je još uvek koncentracija najvećeg monopola prinude. Autonomija ličnosti i društva danas pretpostavlja i zahteva »vladavinu prava« umesto političke volje i, neretko, samovolje, autonomiju javne reči, štampe, nauke, sindikata, univerziteta. Za ograničavanje tzv. centara moći neophodna je i podela vlasti kao organizaciono-političko načelo i, u tom kontekstu, nezavisno sudstvo.

Poznato je iz prošlosti da je zaglupljivanje ljudi imalo i te kako važnu ulogu u vekovnom održavanju političkih i duhovnih (idejnih) monopola. Danas nije samo školu moguće upotrebiti u te svrhe nego i televiziju, film i mnoga druga sredstva i proizvode masovnih medija i tzv. masovne kulture, koji se zaista masovno troše i stvaraju »čoveka mase« koji nije autonoman ili je nepotpuna ličnost. Da bi čovek postao ličnost, mora se podučavati i kako da se koristi svojim pravima i kako da ih brani kako da praktikuje svoje slobode i kako da se štiti ne samo od političke svemoći nego i od vladavine i kontrole moćnih megakompjutera i drugih tehnoloških izuma koji prete čovekovoj ličnosti ako njihova upotreba

ne bude podređena čoveku, a on ne bude naučen kako da se prema njima postavi. U tom pogledu neki novi ekološki pokreti imaju veću obrazovnu ulogu nego što je ima škola. Ubuduće će i škola morati proširivati tradicionalnu ulogu i spremati čoveka za sve izazove koji prete njegovoj egzistenciji i ličnosti.

Mitovi o državi, koji su se razgranali u mnoge varijante u ime »državnog razloga«, »viših interesa« nacionalne, klasne ili religijske istorijske misije, razloga »nacionalne bezbednosti«, ogranicičkog poimanja društva, i shvatanja države kao uslova za svaku društvenost — podržavaju razne oblike tradicionalnog i novog političkog autoritarizma (v. E. Kasirer, *Mit o državi*, Beograd, 1972; V. Dimitrijević, *Strahovlada*, 1985, i M. Matić, *Mit i politika*, Beograd, 1984). Tome se pridružuju i mitovi koji crkvu ili partiju ideološki postuliraju kao gospodara države, a ponekad je čine njenim priveskom. Svaka takva konstrukcija udaljava građanina od vlasti, odnosno čini vlast nezavisnom i slobodnom u odnosu na građane. Oligarhijskim ekipama koje se promovišu kanalima partije, birokratije, crkve, plutokratije, a kojima stoje na raspolaganju sva sredstva fizičke prinude, obezbeđuju se »odrešene ruke«. U suštini iza svih takvih ideologija, pa ma koliko se one hvalile kako su okrenute budućnosti i kako čine lokomotivu progresa, lako se razotkrivaju stare, predgrađanske forme ideološke racionalizacije neograničenog političkog autoritarizma. Najveća nevolja zbog koje te feudalne i predfeudalne koncepcije i ustanove postaju nepodnošljive jeste u tome da su one očigledno postale kočnica društvenog napredovanja.

Društva sa autoritarnim političkim strukturama koje dominiraju i drže građanina u podređenom položaju, sputavaju njegove stvaralačke i preduzetničke sposobnosti i snage, zakočila su ekonomsko i tehnološko napredovanje do nivoa koji iako omogućuje savremena tehnika i organizacija nauke, proizvodnje i društvenog života. I to bez obzira na to da li je reč o feudalnom ili državno-kapitalističkom autoritarizmu kakav karakteriše nije zemlja Južne Amerike ili je u pitanju autoritarni državni socijalizam koji kao

udav omotava mnoga društva na drugim geografskim prostranstvima.

Problemi ustavnog regulisanja, zaštite i ostvarivanja prava i sloboda. — Istorija borbe za ustavnost jeste istorija borbe za ograničavanje vlasti, borba protiv političkog apsolutizma i samodržavlja, kao i za regulisanje procesa vladanja kako bi dolazak na vlast i silazak s vlasti tekli mirno i po izvesnim racionalnim pravilima. Vlastodršci, po pravilu, nastoje da izbegnu takva pravila ako ih ona ometaju u njihovim ciljevima. Od čoveka otuđenim silama, nova tehnologija daje moćne instrumente dominacije. S druge strane, sve rasprostranjenija demokratska svest čini despotizam sve nepodnošljivijim. I pored izvanrednih mogućnosti za razvoj na osnovama moderne tehnologije i raznovrsnih metoda zadovoljavanja čovekovih potreba, mnoga društva stagniraju zbog političkog monopolizma i despotizma i rigidnih pravnih sistema izniklih iz takvog monopolizma i ideoloških dogmi. Ova društva, osim stagnacije i tehnološkog zaostajanja, doživljavaju krize participacije i krizu legitimnosti.

Društveno napredovanje traži vladavinu prava i demokratiju, a ona pretpostavlja politički subjektivitet građanina i naroda. Politička odgovornost ne postoji ako nema demokratije u kojoj izabrani odgovaraju biračima, a demokratije opet nema bez aktivne uloge građana i naroda kao političkog tela. Odsustvo demokratije dovodi do krize participacije i otvara krize legitimnosti sistema. Veoma je rasprostranjena jedna pravna konstrukcija po kojoj zakoni tumače ustave samo jednosmerno, sužavanjem prava i sloboda koje ustavi zajemčuju. Iza ovakve konstrukcije stoji birokratska logika i shvatanje da je uloga prava bitno restriktivna i represivna u službi socijalne kontrole. Po takvom shvatanju i ustaljenoj praksi, zakoni ne mogu davati prava koja nije dao ustav, ali mogu i te kako ograničavati ona koja je ustav dao, i to veoma često i obilato čine. Ako bi shvatanje prirode svrhe i metoda pravnog regulisanja bilo drukčije, to bi moglo stvoriti osnov i za drukčije tumačenje odnosa ustava i zakona. Restrikcije proi-
zlaže iz shvatanja da je dozvoljeno samo ono

što je pravom dozvoljeno i na način na koji je propisano.

To onda znači da u krajnjoj liniji može da se smatra dozvoljenim samo ono što ima osnov u ustavu. Tada se u ustavu mora sve pomenuti, pa on i u tehničkom smislu postaje preopštiran i rdav. Ako se, pak, prepusti da zakoni regulišu mnogo, a ustav malo, onda bi pretila opasnost da se zakonima još više suze prava građana i da se zakon pretvori u sredstvo arbitrerne političke volje. Taj problem bi se uveliko rešio prihvatanjem suprotnog polaznog stanovišta da je slobodno sve što nije ustavom (ili zakonom iz valjanih i navedenih razloga) izričito zabranjeno. To bi otvorilo mnogo širi prostor čovekovom društvenom delovanju i suzilo bi područje intervencije vlasti u društveni život. S druge strane, vlast je obično praktikovala široke restrikcije i u korišćenju prava koja su ljudima data, kao i ukidanjem novim zakonom onoga što je nekim prethodnim obećano ili dato. Tehnika da se zakonom oduzme ono što je nekim prethodnim zakonom ili ustavom dato, odnosno što je narod već osvojio kao svoje pravo, praktikovano je od vremena kad su vladari odnosno vlastodršci bili stavljeni u položaj da zakonom moraju neko pravo garantovati. To je naročito dolazilo do izražaja u pitanjima političkih sloboda. Na primer, kad je u Engleskoj ukinut sistem prethodnih dozvola za štampanje i time prvi put uvedena tzv. sloboda štampe od 1698. ubrzo je drugom odlukom uvedena taksa od jednog penija po stranici, kojom je praktično onemogućeno izdavanje novina. U Francuskoj su za vreme revolucije donesene ustavne odredbe koje su proklamovale da se država zasniva na samoupravljanju francuskog naroda. Kritički raspoloženi duhovi su приметili da se sledećim odredbama, kao i zakonima to pravo samo ograničava, i ako bi se ono o samoupravljanju naroda uzelo ozbiljno, većinu drugih zakona ne bi trebalo ni donositi, jer oni »regulisanjem« samo ograničavaju ono prvobitno pravo samoupravljanja naroda. Slični su primeri ograničavanja slobode štampe, štrajka, okupljanja i dr. Tako, na primer, ustav obično svečano i kratko proklamuje — »Štampanje je slobodno«. A onda dolazi zakon koji tu slo-

bodu tako »izreguliše« da od nje malo šta ostane. U Mađarskoj i Poljskoj su posle masovnih zahteva 1956. da se uvede radničko samoupravljanje, politička rukovodstva na rečima prihvatila takve predloge i obećala su uvođenje radničkog samoupravljanja. Kad je ideja pretočena u zakon, videlo se da je ona izneverena. U podzakonskim aktima još i više. Ali, vlast je dobila u vremenu, radnički zahtevi su u međuvremenu ugušeni, a svesno izvitoperavanje ideje radničkog samoupravljanja išlo je zatim da je kompromituje.

Jugoslovenski ustavi su sadržali prilično iscrpnu listu čovekovih prava, sloboda i dužnosti. Tome je bilo neposredno posvećeno na desetine članova, a mnogi drugi koji se odnose na izbore, samoupravljanje, ustavnost i zakonitost i sl. takođe su se odnosili na prava i slobode. Ta prava i slobode sadržali su, uglavnom sva najpoznatija politička i građanska prava data u raznim deklaracijama o pravima (i u *Univerzalnoj deklaraciji o pravima čoveka* koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija 10. decembra 1948), u Paktu o građanskim i političkim pravima (usvojen 1966, Jugoslavija ga ratifikovala 1971) i još mnogo ekonomskih, socijalnih, kulturnih prava od kojih su neka sadržana i u Međunarodnom paktu o takvim pravima i neka nova (up. M. Matić. *Političke granice fundamentalnih društvenih prava*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1985/4). Iz ovoga bi se moglo pogrešno zaključiti da je jugoslovenski ustav rešavao prava, slobode i položaj građanina na najbolji mogući način. Može se, međutim, na primeru štampe, političkih partija, prava okupljanja i nekim drugim pitanjima pokazati kako se jedno ustavno pravo i sloboda ograničavaju primeno zakonske regulative u toj oblasti.

Jedna grupa klasičnih političkih prava tretirana je članom 167. Ustava SFRJ (1974): »Zajemčena je sloboda štampe i drugih vidova informisanja i javnog izražavanja, sloboda udruživanja, sloboda govora i javnog istupanja, sloboda izbora i drugog javnog okupljanja. Građani imaju pravo da putem sredstava informisanja izražavaju i objavljuju svoja mišljenja. Građani, organizacije i udruženja

građana mogu, pod uslovima određenim zakonom, izdavati štampu i širiti informacije putem drugih sredstava informisanja.«. I u sledećem članu (168) govorilo se o pravu građanina da bude obavešten o događajima u zemlji i svetu itd., a zatim se proglašavalo da je naučno i umetničko stvaranje slobodno (čl. 169). Kad bismo bez poznavanja situacije čitali ove ustavne odredbe, došli bismo do pogrešnog zaključka da su prava, slobode i mogućnosti u oblasti slobode štampe, informisanja i izražavanja mišljenja bile mnogo šire nego što su stvarno bile. Pored neformalnog uticaja na sadržaj štampe i teškoća da ona bude svima dostupna da izraze svoje misli i opredeljenja, tumačenjem ustavnih odredbi unošena su rešenja koja ograničavaju prava i slobodu štampe, odnosno izražavanja. Međutim, više elemenata je otkrivalo represivni karakter zakona o štampi. Pojedini pisci su konstatovali nepreciznost i široke mogućnosti tumačenja, naročito vezana za razloge tipa — zabraniće se ... praksu da se ograničavajuće odredbe od nadležnih organa tumače u ekstenzivnom smislu, postojanje u gotovo svim republičkim i pokrajinskim zakonima restriktivnih odredbi koje govore o ugrožavanju javnog mira, odredbe koje su omogućavale da se iznošenje misli i informacija tretira kao krivično delo, delikt mišljenja. Tome bi trebalo dodati i neformalna ograničenja putem uredničke cenzure, autocenzure i sličnih tehnika.

Iza sličnih »rešenja« i ograničenja u prošlosti uvek je stajao strah vlastodržaca od toga da građani slobodno iznose svoje misli i saopštavaju ih jedan drugome. Još Aristotel je pokazao da u sistemu održavanja tiranije važnu ulogu ima atomizacija društva, tj. unošenje straha među građane da raspravljaju javne teme i da se jedni drugim poveravaju. Sredstvo da se to postigne je kažnjavanje zbog izraženih mišljenja i širenje nepoverenja građana jednih u druge (Aristotel, *Politika*, 1313b; sličan zaključak o održavanju tiranije izveo je još pre Aristotela Platon u *Državi*, 567a).

Inkriminišući »zlonamerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji« (nekadašnji famozni član 133) vlast je

u krivično zakonodavstvo unela »delikt mišljenja«, kažnjavanje za nešto što je moglo biti društvena kritika ili iznošenje mišljenja o politici, ideologiji i stanju u zemlji. A sloboda kritike i iznošenja mišljenja najosnovnija je pretpostavka bilo kakvog napretka i demokratije. Ako se ne mogu čuti ili iznositi različita i kritička mišljenja, narod ni njegovi predstavnici ne mogu formirati svoje političke stavove i volju koju treba da izraze i da njome utiču na društvenu situaciju i politiku. Strah od kritike opšta je karakteristika vlasti koja nije konstituisana na dovoljno legitimnim temeljima. Uostalom, nezavisno od toga šta vlast misli o legitimnosti svoga osnova, važnije je da društvo ne može da se razvija niti pojedinci u njemu da napreduju ako nema slobode stvaralaštva i slobode misli, tj. slobode izražavanja. Društvena kritika, odgovorna i na činjenicama zasnovana, društvu je neophodna.

Štampanje bi trebalo da služi društvu, a da bi to mogla, ona mora biti nezavisna od političke vlasti, mora u odnosu na njene odluke i planove imati autonoman kritičko-analički odnos. Jedino na taj način štampa može ispuniti svoju društvenu funkciju i odgovornost. Objektivno i kritičko informisanje deo je njenog posla. Bez slobodne štampe nema slobodnog društva niti društva koje u ekonomskom i kulturnom pogledu napreduje u skladu s potencijalnim mogućnostima. Štampanje, a isto tako i nauka, univerziteti, sindikati i slični delovi društva moraju steći autonomiju da bi se društvo razvijalo i stvaralo sebi predodređenu, odgovornu i ograničenu vlast. Štampanje jeste moćno sredstvo uticaja. Nju su davno nazvali »sedmom silom« i »četvrtom vlašću«. Štampanje, međutim, ne može ni pretendovati ni postići da vodi društvo, da ona postane vlast. Mogućne su i raznovrsne zloupotrebe štampe. Zato se obično predviđa krivično delo pozivanja ili podsticanja građana na nasilno i protivustavno rušenje državnog uređenja.

Verbalni delikti čije se kažnjavanje može braniti jesu uvreda i kleveta pojedinih lica, propagiranje i raspirivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i izazivanje netrpeljivosti. Ovo pitanje je inače zabranjeno i mnogim međunarodnim aktima (v. *Međunarodni*

pakt o građanskim i političkim pravima, čl. 20; Pakt nalaže da se zakonom zabrani svaka propaganda u korist rata). Ali, nema mesta odredbama kojima se kažnjava delo iskonstruisano kao tzv. neprijateljska propaganda, a koje se u stvari sastoji u društvenoj kritici političkog sistema i političkih odluka ili, pak, uslova života. Pakt o građanskim i političkim pravima vodi računa kako o slobodama čoveka tako i o bezbednosti država.

Nedostatak mnogih pravnih sistema čine odredbe koje unose pravnu neizvesnost. Možda su neke i formulisane tako da otvore ustavno neomeđen prostor za autoritarnu političku kontrolu i tumačenje na osnovu ovlašćenja da se neka materija bliže uredi zakonima (v. V. Stanovčić, *Pravna neizvesnost kao sredstvo autoritarne političke kontrole*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1985/4).

Moderne ideje o čoveku i građaninu kao subjektu prava i sloboda uobličene su u XVIII i naročito raširene u XIX veku. Taj proces bio je dugotrajan i pun sukoba i revolucija. Kao što je pisao B. Bosanquet, čovek može daleko odmaći od toga da bude rob, a da mu još uvek ostane dugačak put da bi postao građanin (B. Bosanquet, *The Philocophical Theory of the State* (1899), prema izd. London, Macmillan, 1958, p. 127). Liberalizam, demokratija, socijalizam, radnički pokret, anarhizam, libertinizam i druge slične ideje i pokreti uticali su da se raširi i postane civilizacijski domet ideja i rešenja po kojima je čovek — građanin aktivan činilac političkog života, subjekt intelektualne slobode traženja istine (čime poriče bilo čiji monopol) i nosilac moralne autonomije kakvu nisu uživali ni slobodni ljudi demokratskih antičkih država.

Porast broja ustava u današnjem svetu značajan je već samo po sebi, ali iz toga ne bi trebalo izvesti zaključak o srazmernom poboljšavanju stanja u pogledu ljudskih prava i sloboda. Kao i uvek, nameće se pitanje šta je od proklamovanih prava ostvarljivo i šta je realni ustav? Koliko se tekst ustava može uzeti kao merilo stvarnih odnosa? Ako ustav pobraja tj. obećava više prava i sloboda, da li je on bolji od onoga koji je škrtiji u obećanjima, a realniji u onome što nudi? Politički i ustavni sistemi po pravilu imaju neku po-

litičko-filozofsku ili ideološku osnovu, tj. neka načela na kojima se sistem zasniva. Ta načela ne moraju biti izričito pomenuta, a nekada nisu čak ni nagoveštena u ustavnom dokumentu.

Stariji ustavi, kojima su njihovi tvorci hteli dati karakter pravnog akta kojim se regulišu pitanja i odnosi vlasti i vladanja, sadrže malo političko-ideoloških proklamacija o načelima na kojima se zasnivaju. Noviji ustavi posle Drugog svetskog rata obilovali su ideološkim elementima.

Još u vreme donošenja prvog modernog ustava, koji s malim izmenama još i danas važi (američki ustav iz 1787), postavilo se pitanje koje je sve do danas aktuelno: koji je najbolji način da se ustavom obezbede čovekova prava i slobode? Neki su bili za to da ih ustav pobroji u posebnoj deklaraciji o pravima ili u svome delu koji bi se zvao *Bill o pravima (Bill of Rights)*, i smatrali su da je odsustvo takvih odredbi veliki nedostatak ustava. Drugi su smatrali da nabrojanje može čak i štetiti čovekovim pravima i slobodama. Bojali su se (1) pravnih konstrukcija da ona prava koja nisu pobrojana nisu ni garantovana, i (2) da se pobrojanjem prava u stvari otvara mogućnost da vlast interveniše i tu oblast, a ona uvek interveniše sužavajući prava. Zato su protivnici nabrojanja prava smatrali da ustav treba da uvede takav sistem vlasti da ona nikada neće moći postati apsolutna i da je to najbolja garancija za ljudska prava i slobode. Međutim principima organizacije imali su u vidu pre svega podelu vlasti, odnosno sistem kontrole i ravnoteže između grana vlasti (*checks and balance*), izborni sistem, vremensko ograničenje trajanja mandata, uspostavljanje kontrole nad javnim finansijama, nezavisnost sudstva, proklamovanje da će se suditi po principima engleskog »opšteg prava«, ekonomski i socijalni pluralizam, položaj vojske i milicije i sl. U pogledu tehnike garantovanja ljudskih prava i sloboda, neobična je i danas retka ona koja je primenjena kod amandmana na američki ustav. Taj postupak u izvesnim slučajevima može biti koristan. Garanciju prava i sloboda američka amandmanska tehnika ne pruža nabrojanjem prava, nego zabranom da vlast donosi zako-

ne u određenim oblastima. Tako, na primer, Amandman I na Ustav SAD propisuje da »Kongres ne može donositi nikakav zakon o ustanovljavanju državne religije, kao ni zakon koji zabranjuje slobodno ispovedanje vere; ni zakon koji ograničava slobodu govora ili štampe ili pravo naroda na mirne zborove i na upućivanje peticije vladi za ispravljanje nepravdi«. To je, u stvari, »negativno« garantovanje prava i sloboda time što se intervencija vlasti u ta pitanja čini protivustavnom. Taj metod nije za zanemarivanje s obzirom na rasprostranjenu praksu da se »regulisanjem« izvesnih prava zakonom, ona sužavaju ili negiraju. U celom svetu se započinje da kad ustav daje izvesna prava, ona mogu da se suze, uslove, oduzmu, učine neupotrebljivim ili neostvarivim odredbama koje o njima, i modalitetima njihova korišćenja sadrže zakoni koji navodno samo razrađuju, a u stvari derogiraju ustav.

Kao što je i većina Amerikanaca u vreme donošenja njihovog ustava podržavala ideju da se prava i slobode ipak nabroje na način kako je to bilo učinjeno engleskim *Bilom o pravima*, tako su kasnije i drugi narodi širom sveta u mnogim peticijama, zahtevima da se donese ustav ili garantuju neka prava (slično i engleski čartisti) želeli da se prava jasno formulišu na pozitivan način, tj. da se ona nabroje. Vajmarski ustav je pozitivno uticao i otvorio novo razdoblje liberalnim sadržajem i enumeracijom velikog broja ne samo klasičnih nego i mnogih novih socijalno-ekonomskih prava. No i drugi metod, tj. da se vladama stave određena ograničenja, ima izvesnih prednosti. Naše je mišljenje da bi najbolje bilo kombinovati ta dva metoda. To znači da čovekova prava i slobode treba nabrojati i ustavom definisati, a onda i zabraniti vlastima da ta prava narušavaju. Mnogo je važnije stvoriti institucionalne, političke i socijalno-ekonomske uslove (naročito relativnu ekonomsku samostalnost ljudi u pluralizam autonomnih ekonomskih i socijalnih subjekata) i demokratsku političku kulturu, koji će onemogućiti da vlast uzurpira prava i ugrožava slobode građana.

Dakle, uprkos porastu broja ustava u svetu, često je dolazilo i dolazi do njihovog

derogiranja, prenebregavanja sadržaja i normi, kao i do velikog raskoraka između onoga što u ustavnom dokumentu piše i onoga što vlast zaista radi. To može da potpuno potkopa i ukine ustavnost ili da je izvrgne u paradiju. Drastičan raskorak između ustavnih odredbi i života pokazalo je narušavanje sovjetskog ustava iz 1936, narušavanje koje je kasnije označeno eufemizmom »kult ličnosti«. Primer sovjetskog ustava iz 1936. drastično pokazuje da i kad se neka načela svečano proklamuju kao ustavna, ne može se uzeti kao izvesno da će vlast koja je ustav donela i da se pridržava njegovih načela, odredbi i onoga što je njime obećala ako konstelacijom političkih odnosa snaga i institucionalizacijom sistema i autonomnošću ekonomskih i socijalno političkih činilaca društva nije na to prinudena. Pokazuje se na bezbroj primera ispravnost Monteskejevog stava da »samo vlast ograničava vlast«.

Ostvarivanje i zaštita ljudskih prava i sloboda zavise unekoliko i od sadržaja ustavnih odredbi i načina regulisanja, ostvarivanja i zaštite prava, ali ta pitanja imaju više aspekata. Pre svega, pomenuli bismo problem uspostavljanja vladavine prava. Ako se ne doda taj element sistemu zaštite prava, ustavom zajemčena prava i slobode ne bi imali ni smisla ni izgleda da se ostvare. Mi principu vladavine prava dajemo drukčije značenje i prednost nad jednim drugim pojmom koji je u nas u široj upotrebi, a to je pojam pravna država. Vladavina prava je *conditio sine qua non* autonomije društva i slobode čoveka. Ovaj princip je negacija arbitrerne političke volje i zato ga nije lako ostvariti kad ta volja ima monopol prinude. U kontekstu vladavine prava, racionalnost postaje osnovna crta prava, a ne puka norma (zapovest) i prinuda koja iza nje stoji. Sukob prava i sile je večita tema. Teško je, ali nije nemoguće rešiti taj sukob u korist prava. To je sigurno nešto što se može ostvariti samo tokom dužeg perioda, a kao jedna stepenica u tom pravcu može se uzeti ostvarenje ideje pravne države. Sve dok ostaje rigidan pravni sistem, koji je prožet ideološkim konstrukcijama i motivacijom, a koji u stvari otežava ili onemogućava da se iskoriste raspoloživi materijalni i ljudski

potencijali, jer je suzio i ograničio inicijativu, ne može se smatrati, uprkos proklamovanju ideja o ustavnosti i zakonitosti, da je uspostavljen dobar i pogodan okvir za ostvarivanje drugih ljudskih prava i uživanje sloboda.

Već smo pominjali i neke institucionalne pretpostavke koje su važne za ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava (podjela vlasti, višestepenost, demokratska kontrola, itd.) i ovde ćemo još jednom istaći značaj nezavisnog sudstva. Takvu nezavisnost teško je postići, a trebalo bi jer je ona suštinski važna za ostvarenje čovekove slobode i prava, a isto tako i za integraciju društva i uspostavljanje većeg stepena pravne sigurnosti i izvesnosti, bez kojih opet nema sloboda ni prava. Ona bi verovatno zahtevala i ukidanje česte reizbornosti sudija, obezbeđenje njihove materijalne nezavisnosti, i promenu sistema izbora sudija osnovnih sudova. Ali na teorijskom planu, pre svega, laiciziranje ideološke države i zamenu oligarhije liberalnom demokratijom.

Staro je pravilo da se prava i slobode štite i tako što građani insistiraju na njihovom ostvarivanju i što u tom pogledu ne prave ustupke organima vlasti.

Međunarodnopravni (i politički) aspekti ljudskih prava. — Slobode i prava građana više nisu samo »unutrašnja stvar« jedne države. To je promena do koje je postepeno došlo u najnovije vreme i, ako ne bude velikih zaoštavanja u odnosima između velikih sila, razvitak će i dalje ići u tom pravcu, ka širenju izvesnih civilizacijskih dostignuća i standarda u oblasti ljudskih prava.

Međunarodnopravni aspekti ljudskih prava imaju dužu istoriju. Nekada je bila u pitanju zaštita nacionalnih ili verskih manjina i uspostavljanje neke vrste tutorstva ili mandata velikih sila nad pojedinim državama ili teritorijama putem međunarodnih ugovora, najčešće sklopljenih posle sukoba ili ratova. Takav je u prošlosti bio sistem kapitulacija za hrišćane u nehrišćanskim zemljama (od 1535. do posle Drugog svetskog rata). Jugoslavije i više drugih zemalja srednje, istočne i jugoistočne Evrope ticale su se odredbe ugovora posle Prvog svetskog rata Kraljevine SHS su se posebno ticale odredbe ugovora

iz Sen Žermena od 10. septembra 1919, koje su se odnosile na zaštitu nacionalnih manjina koje su se našle u okvirima SHS, države stvorene 1918. Shvatajući nametanje zaštite manjina kao ograničavanje suvereniteta, novostvorene države su se tome suprotstavljale. Tako je reagovala i Kraljevina SHS, u kojoj su sve političke partije bile protiv prihvatanja takvih odredbi. Vlada Kraljevine SHS, u znak protesta podnela je ostavku ali su odredbe na kraju ipak prihvaćene. Međutim, to nije čak ni predistorija za ono što se danas javlja kao međunarodnopravni i međunarodnopolitički aspekt ljudskih prava.

Ti međunarodni aspekti ljudskih prava i sloboda protivrečni su i neretko opterećeni mnogim političkim i ideološkim elementima. Više momenata ocrta taj razvitak od zaštite manjina u Evropi posle Prvog svetskog rata do Helsinške deklaracije, tj. Završnog akta Evropske konferencije za bezbednost i saradnju (KEBS). Duga je istorija koja je do toga dovela, a pouke baš evropske istorije su relevantnije od bilo kojih drugih. Nacionalizam i blokovi u Evropi doneli su Prvi i Drugi svetski rat. Nemačka je uoči Drugog svetskog rata višestruko zloupotrebila međunarodnopravnu zaštitu njene nacionalne manjine u drugim zemljama (posebno u Češkoslovačkoj, Jugoslaviji, Poljskoj). Zato posle Drugog svetskog rata postoji odlučan otpor uvođenju zaštite nacionalnih manjina, a Potsdamska konferencija je proklamovala pravo Češkoslovačke i Poljske da sa svojih teritorija isele ostatak nemačkog stanovništva. Umesto zaštite manjina kakva je bila institucija međunarodnog prava posle Prvog svetskog rata. Ugovori o miru posle Drugog svetskog rata unose princip »da se obezbedi svim licima bez razlike u pogledu rase, pola, jezika ili vere uživanje prava čoveka i osnovnih sloboda, podrazumevajući i slobodu reči, štampe i publikacija, slobodu veroispovesti, slobodu političkog uverenja i zboranja«. Ovde se već oseća uticaj ideja političke filozofije koja je inspirisala i *Atlantsku povelju* (1941) i veliki deo odredbi u deklaracijama i paktovima o pravima donošenim posle Drugog svetskog rata, sve do tzv. treće korpe Helsinške deklaracije (1975) i evolucije posle Helsinkija.

Stvaranje antifašističke koalicije između Velike Britanije, koja je već bila u ratu i SAD, vršeno je na jednoj platformi u kojoj su demokratske vizije budućeg sveta i čovekovih prava bile od početka važni elementi. Predsednik SAD Franklin Ruzvelt i britanski premijer Vinston Čerčil su 1941. potpisali izjavu koja je poznata kao *Atlantska povelja*. U njoj je izražena »želja da se ne vrše nikakve teritorijalne promene koje ne bi odgovarale slobodno izraženoj volji zainteresovanih naroda ... da poštuju pravo svih naroda da izaberu oblik vladavine pod kojim žele živeti« i da »oni žele da suverene prava kao i pravo upravljanja samim sobom budu vraćena onima koji su toga bili silom lišeni«. Oni su izrazili i »nadu da će se posle uništenja nacističke tiranije uspostaviti mir koji će omogućiti svim narodima da žive u bezbednosti u svojim granicama i osigurati svim ljudima u svim zemljama da mogu živeti slobodni od straha i bede«. Time je istovremeno i proširen koncept takozvanih negativnih sloboda (freedom of ... the press, speech, etc. novim pozitivnim slobodama koje imaju i ekonomskosocijalnu sadržinu, slobodu od (freedom from ...) gladi i bede. Ovoj povelji su već 24. septembra 1941. pristupile vlade više okupiranih evropskih zemalja, uključujući i vlade Jugoslavije u SSSR-a. U Deklaraciji Ujedinjenih nacija (1. januara 1942) predstavnici još šire grupe zemalja potpisuju sličnu orijentaciju, u kojoj se govori i o ratu koji se vodi radi odbrane »života, slobode, nezavisnosti i verske slobode, kao i za očuvanje prava čoveka i pravde u njihovim sopstvenim kao i u ostalim zemljama«.

Već u Preambuli Povelje Ujedinjenih nacija (usvojili su je 26. juna 1945. predstavnici 51 države) govori se da su rešeni da »vaspоставe veru u osnovna prava čoveka, u dostojanstvo i vrednost ljudske ličnosti, u ravnopravnost ljudi i žena i nacija velikih i malih«, a »poštovanje prema pravima čoveka i prema osnovnim slobodama za sve bez obzira na rasu, pol, jezik i veroispovest« ubraja se među osnovne ciljeve ove Organizacije (čl. 1). U članu 55. se govori o zasnivanju odnosa među nacijama na »poštovanju načela ravnopravnosti i samopredeljenja naroda«.

Godine 1948 (10. decembra, datum koji se obeležava kao Dan prava čoveka) Generalna skupština UN, rezolucijom proklamovala »Univerzalnu deklaraciju o pravima čoveka«. Sadržina, naziv i ideje »Deklaracije« otkrivaju uticaj ranijih velikih deklaracija o pravima. U Uvodu se kaže da »pošto je priznavanje urođenog dostojanstva i jednakih neotuđivih prava svih članova ljudske porodice temelj slobode, pravde i mira u svetu: pošto bi nepoštovanje i preziranje prava čoveka vodilo varvarskim postupcima; pošto je stvaranje sveta u kojem će ljudska bića uživati slobodu govora i ubeđenja i biti slobodna od straha i nestašice proglašeno kao najviša težnja svakog čoveka; ... pošto je bitno da prava čoveka budu zaštićena pravnim poretom kako čovek ne bi bio primoran da kao krajnjem izlazu pribegne pobuni protiv tiranije i ugnjetavanja; pošto su narodi UN u Povelji proglasili svoju veru u osnovna prava čoveka; pošto su se države članice obavezale da u saradnji s UN obezbede opšte poštovanje i primenu čovekovih prava i osnovnih sloboda« — Generalna skupština proglašuje Univerzalnu deklaraciju o pravima čoveka.

Univerzalna deklaracija ima 30 članova. U njoj su obuhvaćena sva tzv. klasična građanska i politička prava i slobode. »Svako ima pravo na život, slobodu i bezbednost ličnosti« (čl. 3). »Niko ne sme biti podvrgnut mučenju ili svirepom, nečovečnom i ponižavajućem postupku ili kazni« (čl. 5). »Svako ima pravo da svagde bude priznat kao pravni subjekt« (čl. 6). »Niko ne sme biti proizvoljno uhapšen, pritvoren, niti proteran« (čl. 9). »Svako ima potpuno jednako pravo na pravično i javno suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom koji će odlučiti o njegovim pravima i obavezama ... « (čl. 10). »Svako ima pravo da traži i uživa u drugim zemljama azil od proganjanja« (čl. 14). »Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti...« (čl. 18). »Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, što obuhvata i pravo da ne bude uznemiravan zbog svog mišljenja, kao i pravo da traži, prima i širi obaveštenja i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice« (čl. 19). »Svako ima pravo na slobodu mirnog zbora i udruživanja« (čl.

20). »Nijedna odredba Deklaracije ne može se tumačiti kao pravo za ma koju državu, grupu ili lica da obavlja bilo koju delatnost ili da vrši bilo kakvu radnju usmerenu na rušenje prava i sloboda koji su u njoj sadržani.« U odredbama Deklaracije garantuje se i princip legaliteta, *Nullum crimen* i druga prava i slobode, uključujući i ona koja se odnose na slobodu kretanja, obrazovanja, posedovanja imovine, izbora stanovanja u granicama pojedine države, pravo upravljanja javnim poslovima svoje zemlje, neposredno ili preko slobodno izabranih predstavnika, pravo na odmor i razonodu, i dr.

Kad je 1948 (10. decembra) *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* usvojena, Jugoslavija se uzdržala od glasanja. Tada su predstavnici komunističkih vlada kao opravdavanje za nepodržavanje Deklaracije navodili da ona sadrži samo klasična politička i građanska prava, a ne sadrži ekonomska i socijalna prava na kojima su te vlade tada insistirale. U stvari, te zemlje su vodile politike koje nisu poštovale ova prava. Kasnije je Jugoslavija počela politički da podržava koncept ljudskih prava, pa i sadržinu Univerzalne deklaracije.

Ustavi nastali posle Drugog svetskog rata, naročito oni u tzv. socijalističkim zemljama, i pored toga što su se smatrali osnovnim zakonom zemlje i imali delove posvećene pravima, slobodama i dužnostima građana, imali su i karakter programa, odnosno projekta za budućnost sa detaljnim izlaganjem ideoloških principa na kojima se sistem zasniva i ciljeva kojima se teži. To je otvaralo put da se putem ideologije utiče na stvaranje, tumačenje i primenu prava, kao i da se u ime tih ciljeva smatra legalnim ograničavanje građanskih i političkih prava građana. Tako je u praksi ostvarivano kretanje u suprotnom smeru od onoga koji bi odveo tzv. pravnoj državi.

Da bi se od Univerzalne deklaracije, koja je samo donosila principe, ali nije imala karakter međunarodnog pakta, došlo do obavezujućih odredbi u pogledu ljudskih prava i sloboda, radilo se na paktovima i drugim dokumentima o pravima, od kojih su naročito poznati *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* (usvojen i otvoren za

potpisivanje rezolucijom UN od 16. decembra 1966) i *Međunarodni pakt o ekonomskim socijalnim i kulturnim pravima* (usvojen takođe 16. decembra 1966) za čije stupanje na snagu je zahtevano da ga ratifikuje 35 država. Jugoslavija je ratifikovala ove paktove (1971) i više od trideset drugih ugovora koji sadrže odredbe o ljudskim pravima. Uz Pakt o građanskim i političkim pravima priložen je i Fakultativni protokol, po kome građani zemalja potpisnica imaju pravo da se na ponašanje svojih (domaćih) vlasti žale Komitetu za ljudska prava čiji su položaj sastav i nadležnost regulisani Paktom. Jugoslavija nije potpisnik ovog fakultativnog protokola.

U Paktu o građanskim i političkim pravima razvijaju se i preciziraju motivi i odredbe o pravima i slobodama iz Univerzalne deklaracije. U odnosu na sve ranije dokumente slične vrste, uključujući i Povelju UN, detaljnije i preciznije su u članu 1 predviđena dva prava, koja ćemo posebno pomenuti. To su pravo naroda na samoopredeljenje i pravo na slobodno raspolaganje prirodnim bogatstvima i izvorima. U stavu 1. člana 1 kaže se da »Svi narodi imaju pravo na samoopredeljenje. Na osnovu ovoga prava oni slobodno određuju svoj politički položaj i slobodno sprovode svoj privredni, društveni i kulturni razvoj«. A u stavu 2. kaže se da »Radi ostvarenja svojih ciljeva, svi narodi mogu slobodno raspolagati svojim prirodnim bogatstvima i izvorima bez uštrba po obaveze koje proizlaze iz međunarodne privredne saradnje, zasnovane na načelu uzajamne koristi i međunarodnom pravu. Ni u kom slučaju narod ne može biti lišen svojih vlastitih sredstava opstanka«. Oba stava su predmet mnogih teorijskih kontroverzi i praktičnih problema, počevši od utvrđivanja subjekta (tj. korisnika) prava do modaliteta njegovog ostvarivanja. Dosadašnja tumačenja su isključivala da pravo na samoopredeljenje znači pravo na otepljenje od postojećih država, jer i odredbe Povelje UN garantuju državama mir, suverenitet i teritorijalni integritet, a Paktom se zabranjuje korišćenje prava, tako da se time vredeju odredbe Povelje. Ovaj pakt i posle navođenja (u čl. 19) u čemu se sve ogleda sloboda mišljenja i izražavanja, utvrđuje da te slobode povlače i

dužnosti i odgovornosti. Za ove se traži da budu zakonom utvrđene i neophodne za poštovanje prava i ugleda drugih, i radi nacionalne bezbednosti, ili javnog poretka, ili javnog zdravlja ili morala. Takođe se članom 20. zabranjuje svaka propaganda u korist rata, kao i zagovaranje nacionalne, rasne ili verske mržnje koje predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje.

Osim niza detaljnih odredbi o pojedinim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima sadrži i odredbe o samoopredeljenju i korišćenju prirodnih izvora, kao i ograničenja u korišćenju pojedinih prava, koje su istovetne sa odgovarajućim odredbama Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Pomenuta dva pakta predstavljaju pravnu kodifikaciju osnovnih prava i sloboda u međunarodnim razmerama, koje države potpisnice obavezuju da ih unesu u svoja nacionalna zakonodavstva ili da ih neposredno primenjuju. To su istovremeno minimumi međunarodnih standarda u toj oblasti.

Pored međunarodnih paktova, postoje mnoge deklaracije i konvencije koje se odnose na pojedina pitanja i tzv. regionalni paktovi koji se odnose na prava i slobode koje države pojedinih regiona ugovorno utvrđuju. Neki od takvih dokumenata danas su vrlo važni: Konvencija o kažnjavanju i sprečavanju zločina genocida (1948); Deklaracija o zaštiti deteta (1959); Deklaracija (1963) i zatim Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1965); Deklaracija o teritorijalnom egzilu (1967); Deklaracija o ukidanju rasne diskriminacije prema ženama (1967).

Dokument regionalnog karaktera a velikog i aktuelnog značaja jeste Evropska konvencija o zaštiti prava čoveka, koja je u okviru evropskog saveta usvojena 1950. i kojom zapadnoevropske države preuzimaju obaveze u zaštiti prava čoveka, slične mnogim (neobavezujućim) odredbama Univerzalne deklaracije o pravima čoveka. Poštovanje odredbi ove evropske konvencije jedan je od kriterijuma kojima se uslovljava pristupanje novih država Evropskoj zajednici, kao i zasnivanje posebnih odnosa sa zajednicom i njenim članovima. Godine 1965. stupila je na snagu i

Evropska socijalna povelja, koja obavezuje zemlje potpisnice da nacionalna zakonodavstva u pogledu socijalnih i ekonomskih prava usaglase sa ovom poveljom. Za područje Amerike značaj sličan Evropskoj konvenciji za Evropu, ima Međuamerička konvencija o pravima čoveka (1969), kojoj prethodi Deklaracija o pravima i dužnostima čoveka koju su američke države donele u Bogoti 1948.

Posle Završnog akta KEBS-a iz Helsinkija (1975) i tzv. treće korpe koja se odnosi na ljudska prava, pored naglaska na individualna prava i slobode u zemljama potpisnicama na osnovu toga Akta i međunarodnih paktova i Evropske konvencije kao standarda, trend je sve više i ka garantovanju izvesnog minimuma kolektivnih etničkih prava. To se odnosi na tzv. nacionalne manjine, odnosno etničke grupe. U tom pravcu razvoja značajni su Pariska povelja o Evropi budućnosti i dokumenta iz 1990 — Kopenhagenske, Ženevske i Moskovske konferencije — sve u nastojanju da se preciziraju, prošire i u praksi primene intencije Helsinškog završnog akta.

Danas se sve više pitanje svetskog mira i blagostanja stavlja u okvire ljudskih prava i sloboda kao uslova da čovečanstvo izađe iz predistorije u kojoj je gaženje prava ljudskih bića povlačilo sva moguća varvarstva i zla. Ovo sagledavanje ljudskih prava u toj dimenziji staro je već više od dva veka i lako je zaključiti da se postepeno i sporo ostvaruje. Prava revolucija u istoriji čovečanstva zapravo je ova evolucija u oblasti ljudskih prava, baš kao što je i Hegel mislio.

Cela ova evolucija vodila je sužavanju mogućnosti da se države, kao u prošlosti, zaklanjaju državnim suverenitetom i da smatraju da odnos vlasti prema domaćim građanima predstavlja unutrašnju stvar i da se ne tiče međunarodne zajednice. U stvari, današnji razvitak ide u drugom smeru i sigurno će, ako se miroljubiva saradnja zemalja nastavi, i dalje ići ka tome da će prava i slobode građana biti ne samo predmet pažnje i propagande nego i neizbežan predmet međunarodnih razgovora i dogovora. Iako sporo, razvitak ide ka prihvatanju osnovnih sadržaja Opšte deklaracije i Paktova o pravima kao kriterijuma koliko jedna država ispoljava

spremnost i za koegzistiranje sa drugim državama u civilizovanoj zajednici država.

Nezavisno od toga da li je neka država ratifikovala ili nije međunarodne deklaracije i paktove o ljudskim pravima, ljudska prava prestaju biti isključivo unutrašnja stvar države. U tom pogledu dolazi do iščezavanja apsolutne suverenosti. To, doduše, ne znači da će međunarodna zajednica preduzeti neke oštre mere za svaki akt kršenja ljudskih prava, ali ni taj aspekt nije za zanemarivanje i već se praktikuju protivmere na akte kojima vlast neke zemlje krši ljudska prava domaćih građana. Kao što je danas široko prihvaćeno i shvaćeno da se jedna država mora uzdržati da počini akt agresije, time što, na primer, uputi trupe na tuđu teritoriju ili učini nešto drugo što po definiciji spada u akte agresije, tako danas mora i dva puta razmisliti pre nego što prema svojim građanima preduzme mere koje drastično odudaraju od onoga što se međunarodnopravno smatra standardom poštovanja ljudskih prava i sloboda. Jugoslavija je, inače, potpisala (1967) i ratifikovala (31. januara 1971) dva pomenuta pakta o ljudskim pravima.

Jedan drugi međunarodnopravni aspekt prava i sloboda odnosi se na prava stranaca, a to znači i dojučerašnjih građana Jugoslavije kao države, da u delovima bivše Jugoslaviji uživaju slobode i prava čoveka utvrđene ustavima i međunarodnim aktima, kao i da imaju ostala prava i dužnosti utvrđene zakonom i međunarodnim ugovorom.

U međunarodnopolitičke aspekte spadaju i povremene kritike koje se bivšoj i novoj Jugoslaviji i pojedinim državama na tome prostoru upućuju u stranoj štampi i od pojedinih država i organizacija kakva je *Amnesty International*. Odgovarajućim promenama treba otkloniti nedostatke i protivrečnosti u pravnom sistemu i odgovornosti usaglasiti sa standardima koji su u svetu široko prihvaćeni.

Intelektualna i moralna autonomija kao osnov građanskih prava i dužnosti. — Da li će i koliko će čovek u političkom društvu biti rob, meropah, sebar, parijski podanik, pučko sredstvo tuđe jače sile, kamenčić koji drugi zidaju u zamak svoje moći ili čovek-građanin s pravima koja su srazmerna dužnostima i zajedno obezbeđuju moralnu i

političku autonomiju i dostojanstvo — to zavisi od više činilaca, ali ne zavisi samo od statusa koji pojedincu namenjuje vlast i propisuje pravni sistem. To zavisi i od čovekovog ličnog odnosa prema vlasti: od njegove sposobnosti i hrabrosti da joj protivstavi moralni integritet zasnovan na intelektualnom traženju odgovora na pitanja koja proizlaze iz životnih činjenica i odnosa, kao i na moralnoj autonomiji u prosuđivanju o tome šta je dobro a šta rđavo, nezavisno od toga kakvi autoriteti nude stereotipe u okviru kojih bi trebalo da se opredeljujemo i svet objašnjavamo, menjamo ili stvaramo. Da bi čovek mogao ostvariti intelektualnu slobodu i moralnu autonomiju, morao bi biti i ekonomski relativno nezavisan od političke vlasti, tj. njegovo sticanje sredstava za život ne bi smelo da zavisi od arbitrarne tuđe volje. Politička vlast koja kontroliše izvore čovekovih sredstava za život lako uspostavlja i kontrolu nad njegovim duhovnim životom. To je jedan od uslova i crta svakog totalitarizma, odnosno totalne dominacije. Iako vlast ne uspeva uvek i svakome da se nametne, često joj to pođe za rukom. Što je politička i moralna samosvest razvijenija, to će i vlast nad ljudima biti ograničenija ili će biti sve prinuđenija da se oslanja na golu silu.

Tomas Hobs, koji u *Levijatanu* zastupa teorijski model autoritarne vlasti, pri nabrojanju stvari koje državu slabe i vode njenom raspadanju, na drugo mesto je stavio »privatno rasuđivanje o dobru i zlu«, tj. »otrov bunтовnih učenja, od kojih je jedno da je svaki pojedinac pozvan da izriče svoj sud o tome što su dobre, a što rđave radnje«. Taj uzrok slabljenja i raspadanja države stavlja odmah posle »nedostatka apsolutne vlasti«, tj. eventualne činjenice da onaj ko ima vlast nju koristi manje nego što je nužno. Za Hobsa je građanski zakon merilo dobrih i rđavih radnji, a sudija u toj stvari može biti samo predstavnik države (T. Hobs, *Levijatan*, knj. II. gl. XIX, Beograd, 1961, str. 284—286).

Negiranje čovekove moralne autonomije u prosuđivanju političkih pitanja, koje u Hobsu nalazi snažnog protagonista, jedno je od osnovnih obeležja različitih autoritarnih režima, pa i totalitarizma XX veka. Hobsove

ideje doprinosile su i učvršćivanju teorije pravno pozitivizma i dogmatizma.

Hegel se figurativno izražava kad kaže da je istok mesto gde izlazi fizičko sunce, koje na zapadu zalazi, »ali zato na zapadu izlazi unutrašnje sunce samosvijesti koje rasprostire viši sjaj«. Za njega se istorija čovečanstva ne sastoji u gomilanju događanja, nego u širenju svesti o slobodi. Ovu misao će kasnije pokušati da konkretno istorijski prikaže i razvije Benedetto Croce. »Svjetska je povijest« — piše Hegel — »odgajanje od neobuzdanosti prirodne volje do onoga općenitoga i do subjektivne slobode. Istok je znao i samo zna da je jedan slobodan, grčki i rimski svijet da su neki slobodni, germanski svijet zna da su svi slobodni.« S daljim Hegelovim analizama i konstrukcijama ne bismo se mogli složiti. Ne samo u pogledu uloge koju je namenio despotizmu, kao istočnjačkom obliku, aristokratiji i demokratiji kao obliku antičkih državnica, i monarhiji kao savremenom obliku unutar kojega svi dolaze do slobode nego ni u implikacijama razlikovanja između supstancijalne slobode koju precizira kao um volje i za koju smatra da se razvija u državi, i subjektivne slobode koja tek u individui određuje samu sebe, predstavljajući reflektiranje individue u njenoj savjesti. Jer, u kasnijim izvođenjima iz ovih premisa dolazi do toga da čovek nije slobodan kad može da radi i postupa prema svojim znanjima, interesima, potrebama i shvata njima, već kad postupa prema onome što bi ti interesi potrebe i shvatanja trebalo da budu. To znači da neko drugi to može bolje znati od konkretne individue o kojoj je reč. O ovoj »tananoj veštini« idealističke filozofije da zao-bide prave probleme odnosa i suprotnosti između slobode i vlasti piše H. Laski u radu *Sloboda u modernoj državi* (Beograd, 1985. str. 181—182 i 189—191) imajući na umu naročito Hegela i Rusoa.

Hegel je čoveka kao samosvest video na putu do subjektivne slobode (G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Zagreb, 1961), ali ga je istovremeno na tome putu zarobio drugim otelovljenjima apsolutnog duha i njegovom instrumentalizacijom, naročito u odnosu na

državu. Slično se dogodilo i sa Marksovim emancipatorskim idejama pri pokušaju njihove operacionalizacije. Njihova manjkavost u koncepcijama i polaznim premisama (npr. čovekovoj prirodi, prirodi političke vlasti i dr.) i strukturalno-institucionalna nedorađenost projekta emancipacije, olakšali su manipulacije tim projektom u rukama onih kojima je vlast bila opsesija, a deklaracije o slobodi maska ili izgovor. Za razliku od tih strogo determinističkih koncepcija, a u izvesnoj relaciji sa njima, u oblasti filozofskog osmišljavanja života kao najviše vrednosti i slobode izbora puteva na osnovu samozadatih ciljeva i vrednosti, najdalje je otišao egzistencijalizam. Kako kaže Andre Gorz, Sartrov filozofski stav je ispoljen u *cogito* koji je usredsređen na sebe, ja polazim od toga da je čovek privilegovano biće koje je tvorac svoga ponašanja, koje je pak objašnjivo samo ciljevima kojima teži (dakle teleološki) da izađe iz date situacije.

Kant je razlikovao ili unajmljeno od javnog ili opštim interesima određenog korišćenja uma, pa je i preporučivao svako za odgovarajuću situaciju. Čini nam se da je dvojnost koja iz toga mora proizaći slična onoj koju je grof de Gobino zapazio kod šiitskih muslimana u Persiji i opisao u knjizi o religijama i filozofijama centralne Azije (Joseph-Arthur de Gobineau, *Les religions et les philosophies dans L'Asie Centrale*, 1865). Iz ovog rada je nobelovac Česlav Miloš preuzeo ideju *ketmana*, tj. veštine pretvaranja da se tobož veruje u jedan sistem načela ili zapovesti i da se prividno radi na njihovom ostvarivanju, a da se to u stvari niti želi niti radi, već se postupa obratno. Miloš analizira različite oblike ketmana (nacionalni ketman, ketman revolucionarne čistote, estetski ketman, ketman profesionalnog rada, metafizički ketman, etički ketman) i za svaki daje slikovite primere njihovog praktikovanja, pretvaranja i dvosmislenosti i (ili nekog ketmanskog »novogovora«).

Stvaranje poredaka i režima pod kojima ljudi moraju masovno pribegavati metodi ketmana, kao što je već primećeno prilikom analiza mnogobrojnih tiranija i despotija, vodi

srozavanju moralnih vrednosti i izobličavanju ljudskih karaktera. To se negativno odražava po celo društvo. Ne samo moralno opadanje nego, po pravilu, i stagniranje društva, kriza, zaustavljanje napredovanja ili usporavanja razvitka prate stanja u kojima ljudska misao mora da se skriva i maskira. Čak i *restrictio mentalis*, odnosno *reservatio mentalis*, tj. pridržaj u mislima kad se istina niti neposredno skriva niti otvoreno iznosi, odnosno kad se prećutno stavlja ograda u pogledu nekog značenja ili se u mislima pridaje drugo značenje, tj. pribegava se lukavstvu, što je široko praktikovala i opravdavala katolička crkvena hijerarhija, ima negativne posledice po moralnu strukturu ličnosti. Takva praksa je zgražala Voltera (Voltaire, 1694—1778).

Odgajanje dvoličnjaka sprečiće pojavljivanje ljudi sposobnih i spremnih za velika pregnuća. Kao što smo već napomenuli, u ogledu *O slobodi* Džon Stjuart Mil je pisao da »država koja sprečava rast svojih ljudi kako bi oni bili poslušno oruđe u njenim rukama, čak i kad to čini radi dobrih ciljeva, uvideće da se sa malim ljudima ne mogu postići velike stvari i da savršenost mašinerije kojoj je ona sve žrtvovala, neće na kraju krajeva da joj donese nikakvu korist, zbog nedostatka životne snage koju je ona, da bi mašinerija bolje radila, odlučila da zabrani«.

Ako je čovek podanik, može se reći da je u velikoj meri sam za to kriv. U onom smislu u kome je Kant smatrao da je čovek sam kriv zbog svoje neprosvećenosti odnosno nezrelosti, jer su njegova lenjost i kukavičluk prepreke da se služi sopstvenim razumom i tako dosegne stanje prosvećenosti. I lenjost i strah sprečavaju čoveka da razum upotrebljava bez tuđeg vođstva, odnosno tutorstva. Korak ka zrelosti, osim što je težak, smatra se i veoma opasnim, pa je tako iz konformističkih pobuda »veoma udobno biti nezreo«, odnosno »građanin pokorni«. Iz toga je Kant mogao zaključiti da nezrelost postaje čovekova druga priroda i da »ima malo onih kojima je pošlo za rukom da se vlastitim negovanjem svoga duha izbave iz stanja nezrelosti«.

Kant nije bio optimista da će u tom pogledu revolucije, kojima je američka borba za nezavisnost predstavljala početak i čiji je dalji nastavak nazirao, doneti velike promene. Činilo mu se da će one »možda doneti pad ličnog despotizma i gramzivog ugnjetavanja koje žudi za vlašću, ali da se neće izvršiti istinska reforma načina mišljenja, već će one doneti samo nove predrasude, koje će umesto onih starih postati nove uzice kojima se vodi velika, nemisaona gomila«.

Čak je i Aristotel morao bežati iz demokratske Atine da se ona ne bi i po drugi put ogrešila o filozofiju. Misli se na Sokrata, ali bilo je i drugih koji su morali bežati ili su bili proterani iz »demokratske« Atine. I Hrišćanska era pokazala je netrpeljivost prema slobodnom mišljenju. U V veku, pod vođstvom svetog Ćirila iz Aleksandrije — kako piše B. Rasel pozivajući se na Gibona — neku nesrećnu ženu, Hipatiju, koja se bavila neoplatoničarskom filozofijom i matematikom, fanatizovana masa je skinula s kola, svukla je голу, odvukla prema jednoj crkvi i iskaspila je. Zatim su školjkama s nje ostrugali meso, a kosti spalili. Posle toga, kaže Rasel, sa svojstvenim mu sarkazmom, filozofi su prestali da uznemiravaju taj grad. Prema onima koji su počinili taj linč, postupak je obustavljen jer su poklonima umilostivili sudije (B. Rasel, *Istorija zapadne filozofije*, Beograd, Kosmos, 1962. str. 362).

Legendarni antički basnopisac Ezop, o čijem životu malo znamo, poreklom verovatno iz Frigije ili Trakije, bio je rob na Samosu. On je pokazao da uprkos položaju koji je naložio njegov status, u svojim basnama nije zagovarao podanički mentalitet. Svoju mudrost, domišljatost i veštinu jednostavnog kazivanja duboke poruke iskoristio je da bi hvalio i hrabrio narodni zdravi razum, domišljatost i veštinu jednostavnog kazivanja duboke poruke iskoristio je da bi hvalio i hrabrio narodni zdravi razum, a vlast i moćnike prikazao u njihovoj intelektualnoj ograničenosti i moralnoj pokvarenosti, kojima lisičja lukavost ne pomaže da pobede logiku i poštenje. U jednoj basni koja mu se, kao i ostale, pri-

pisuje (*Pas i vuk*) njegova je poruka: »Bolje je slobodan gladovati, nego biti ugojeni rob«. Za njega bismo mogli reći da je kao malo koji »rob« razvijao duh onoga što se u novije vreme naziva građanska kultura (*civic culture*). O prirodi ovog koncepta koji je toliko značajan za demokratsku političku kulturu, a posredno i za čovekovu intelektualnu i moralnu autonomiju, posebno su pisali Gabriel Almond i Sidni Verba (*The Civic Culture*, Princeton, 1963) i kod nas M. Podunavac (*Politička kultura i politički odnosi*, Beograd, 1988).

Ezop nije usamljen slučaj čoveka koji je pravno imao status roba, a negovao slobodu duha izlažući se opasnostima, dok su u savremenim društvima mnogi ljudi koji nominalno nisu robovi daleko od toga da sebi izbore status građanina slobodnog duha. Kao što kaže B. Bosanquet: čovek može daleko da odmakne od toga da bude rob, a da mu je još uvek ostane dugačak put da bi postao građanin (B. Bosanquet, *The Philosophical Theory of the State*, 1899; prema izdanju London, Macmillan, 1958, str. 127).

Samosvest građana opasna je za tiranidu. To je isticao već Aristotel, a mnogi grčki i azijski tirani postali su toga svesni vekovima pre njega. Aristotel kaže da je većinu pravila za tradicionalni način očuvanja tiranije postavio Perijandar iz Korinta, a da se mnoga od tih pravila mogu naći u persijskom sistemu vlasti. Osnovno je pravilo da se uklanjaju istaknute ličnosti i ljudi čvrsta karaktera, da se spreči sve što može da ljudima ulije samosvest i međusobno poverenje. U tom cilju tiranin sve čini da ljudi što manje poznaju jedni druge, jer međusobno poznavanje rađa uzajamno poverenje. Tirani, nastavlja Aristotel, moraju građane uvek imati pred očima, znati šta oni govore i misle, treba da imaju uhode, kao i da seju razdor i klevete, podbadaju prijatelje protiv prijatelja i osiromašuju svoje podanike. Osnovna svrha mnogih velikih poduhvata, među kojima, pored ostalih Aristotel pominje i faraonske piramide, bila je da zaposle podanike i da ih osiromaše (Aristotel, *Politika* knj. V. gl. IX, odn. 1313). »Tiranide neće

pasti« — piše Aristotel — »pre no što građani steknu poverenje jedni u druge« (*Isto*, 1314a).

Mogućno je da politički učitelji, praktikujući »ketman« u teoriji podstiču na tiranidici. Kad poruka stigne do onih kojima je upućena, oni to uzimaju manje u teorijskom a više u praktičnom smislu. Tako su prvi tiranidici iz političkih motiva, tj. iz ubeđenja, počinila dva Platonova učenika. Toma Akvinski, koji teološke dogme razvija do vrhunca, ali dajući prevagu razumu nad slepom verom, traži određene kvalifikacije da bi bilo opravdano počiniti tiranoubistvo. On takav čin dozvoljava i pod određenim uslovima opravdava (iako nije prvi, jer mu u tome za čitav vek prethodi Džon od Solzberija), dajući podstrek da to kasnije počnu i praktikovati.

Jedan od autora kasne francuske renesanse, tvorac književnog roda eseja, Misel de Montenj (Montaigne) živeo je u vreme kad su u Francuskoj ljude ubijali zato što su huge-noti ili spaljivali zato što su jeretici, veštice i sl. Samo jedan njegov kolega poslao je na lomaču oko pet stotina veštica (v. Sreten Marić, *Mišel de Montenj*, predgovor za *Mišel de Montenj, Ogledi*, Beograd, 1967). Bilo je to vreme i stanje duha poput onoga za koje je jedan nemački monarh 1617. zapisao: »Razlog što svi nismo priznali da smo vešci jeste u tome što nismo svi bili stavljeni na muke«.

Masovnom ludilu u ime opšte istine, Montenj je suprotstavljao individualnu istinu i čovekovo pravo i obavezu da prosuđuje sopstvenim umom na osnovu činjenica. Njega je inspirisalo Horacijevu *Sapere aude*, slično kao dva veka kasnije Kanta. Montenj je pisao da »o stvarima valja suditi putem razuma, a ne po glasu svetine« (Montenj, *Ogledi*, str. 100).

Savremenik i prijatelj pisca *Ogleda*, La Boesi, napisao je rad čija je osnovna tema usko povezana sa pitanjima koja raspravljamo. Karakterističan je već naslov dela — *Rasprava o dobrovoljnom robovanju ili Protiv jednog*. To delo, prožeto antitiranskim političkim uverenjima, prevedeno je na engleski (1735), a za vreme Drugog svetskog rata ponovo je objavljeno pod naslovom *Anti-Dictator* (New York, 1942). Godine 1987. objavljen

je prevod na srpski jezik ovoga dela (Etjen de la Boesi, *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*, Beograd). Montenj smatra da je na Boesija uticao Plutarh, i to jednom jedinom rečenicom. Plutarhova je »znamenita reč da stanovnici Azije robuju jednom čoveku zato što ne umeju da izgovore jedan jedini slog, a to je NE. Ono »NE« koje je uslov čovekovog izlaska ispod despotske dominacije ne znači odbacivanje svakog autoriteta, ali znači utvrđivanje uslova pod kojima vlast postaje legitimna i nastojanje da se utvrde »granice opravdane poslušnosti«, kako to piše F. Nojman (Franz Neumann, *Behemoth: The Structure and Practice of National socialism, 1933—1944*, New York, 1944; i *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, 1974). Boesi polazi od ideje slične kasnijem Rusoovom stavu iz *Društvenog ugovora*: čovek po prirodi nije rob, ali ljudi postaju robovi pod pritiskom sile i dejstvom prevare u kojoj i crkva učestvuje, a kasnije robuju iz navike i inercije. Smatrao je da robovanje jednom čoveku nije rezultat samo moći i nasilja toga diktatora, nego i prećutne a nekada i izrične podrške podanika koje je tiranija vaspitala da joj se pokoravaju i da joj služe. »Odlučno se odrecite robovanja i vi ćete biti slobodni.« Tiranija pravi od ljudi svoje žrtve na taj način što ih primorava ili navodi da i sami budu tirani nad drugima. Na toj izopačenosti ljudske prirode počiva vladavina jednoga, protiv koga je uperena Boesieva *Rasprava*. Radi oslobođenja pisac zahteva da ljudi zderu sa tiranije masku iza koje se ona skriva. »Samo prestanite da tiranina podržavate i videćete kako će se taj kolos, čim mu se izvuče oslonac, srušiti pod vlastitom težinom.«

U istorijskim situacijama, drukčijim od antičkih i srednjovekovnih, susrećemo se sa nizom književnih opisa podaničkog shvatanja odnosa građana i vlasti, kao i sa prikazima i izrazima otpora takvom položaju. Poimanje odnosa vlast — građanin, koje je iznuđeno represijom, nije samo izraz tradicionalnog uticaja autoritarne političke tradicije nego i činilac njenog produžavanja.

Pojedinačni napori i poštovanja dostojni primeri u kojima duh pokazuje premoć nad golom silom, unapređuju demokratsku svest. Ona, radi civilizacijskog napredovanja društva, postavlja vladama sve preciznije zahteve i okvir postupanja. U ime nekog razloga koji izmisle, vlade favorizuju ideološke apologije i sklone su da se oglušne o upućene zahteve i da preskoče demokratske okvire. Kad te okvire predstavlja ustav, onda ga tretiraju kao »parče hartije«. Sloboda udruživanja, koja vodi višepartijskom sistemu s vladom i opozicijom koja je postala jedan od testova legitimnosti vlada uporedo sa pluralizmom autonomnih ekonomskih i socijalnih subjekata, i sa razvijanjem demokratske političke kulture, mogu obuzdavati akvizitivnost i egocentričnost nosilaca moći i dovoditi ih u položaj da svoju društvenu ulogu vrše pridržavajući se sistema vrednosti i pravila u kome je njihova volja društveno relevantna i »važi« samo ako je saglasna sa izvesnim legitimacijskim obrascem. Evolucija tih obrazaca, njihovih sadržaja i kriterijuma stvar je ishoda milenijumskog sukoba autoritarne i demokratske političke kulture.

Pored i nasuprot autoritarno političke kulture — koja se temelji na slavljenju snage i vojničke veštine, ponekad i vrline, a redovno obaveze poslušnosti, hijerarhije i statusno određenog položaja grupa i pojedinaca, kao i političke volje kao izraza »božje promisli« duha odabranih nacionalne, klasne ili individualne harizmatske misije vode ili elite — vremenom je razvijena demokratska politička kultura. Ona je osnovne obrasce ustanova i ponašanja temeljila na izvesnim humanističkim vrednostima, među kojima su najvažnije mesto zauzimale sloboda i jednakost (bez obzira na to koliko one, inače, međusobno bile u harmoniji ili protivrečnosti, o čemu postoje dijametralno suprotstavljena gledišta). Dalje je sledilo insistiranje na ograničavanju vlasti kao takve i, posebno, njenih nosilaca i na udelu naroda (građana) u njihovu izboru, na ideji i vladavini prava kao načinu obuzdavanja arbitrerne političke. Almond i Verba (*The Civic Culture*, Prince-

ton, 1963) prikazuju jednu noviju tendenciju da se radi stabilizacije vlasti i olakšavanja eliti da vlada kombinuju elementi nove participativne kulture sa elementima stare tradicionalne autoritarne kulture. Iz prve se uzima, makar i samo nominalno, ideja o učešću građana (koja se sve više potiskuje u korist vladavine elite) i o racionalnosti kao obliku legitimacijske osnove u Veberovom smislu. To se povezuje sa poveravanjem upravljanja odabranima i osposobljenima, uz privrženost partikularnom, lokalnom i uz podržavanje podaničkog mentaliteta. Oslanjajući se na Almonda i Verbu, J. Habermas u svojoj studiji o problemima legitimacije podvlači sledeću konstataciju Almonda i Verbe: »Ako elite žele biti snažne i donositi autoritarne odluke, tada uključenost, aktivnost i uticaj običnog čoveka moraju biti ograničeni. Običan građanin mora prepustiti vlast elitama i omogućiti im da upravljaju. Potreba za vlašću elita nalaže da običan građanin bude pasivan, neuključen i pokoran prema elitama. Stoga je demokratski građanin pozvan da teži ka kontradiktornim ciljevima, mora biti aktivan, a ipak pasivan; uključen, a ipak ne previše; uticajan, a ipak pokoran« (v. J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, 1973, Zagreb, 1982).

I pored široko rasprostranjene prakse *ketmana* i *tiranicida*, čini nam se da se mogu naći i drukčiji putevi i načini kojima su pojedini narodi dolazili do svoje slobode i čuvali stečenu. Borba Engleza za političke i lične slobode i prava, teče gotovo kontinuirano od XIII veka. Nije bila bez svojih ketmana, kraljeubica i atentatora (čak i na Parlament kao u slučaju sirotog Gaja Foksa koga slave svake godine tek da opomenu one koji bi se mogli polakomiti da postanu tirani), ali je ipak počivala na razvijenijoj i u društvo sve čvršće ukorenjenoj političkoj samosvesti građana. Ona se ispoljava i u krupnim i u sitnim svakodnevnim stvarima, a temeljila se na razvijenijem građanskom društvu i raznim oblicima samouprave. Ponekad se samosvest ogleda i u nefunkcionalnom, gotovo smešnom pribegavanju svojim pravima,

čak i kad se ona čine mala i beznačajna. Ona se ljubomorno čuvaju, brane i koriste, bez obzira na cenu koja se za to mora platiti. Izraženo je to i u onoj anegdoti koja kaže da će Englez bez premišljanja potrošiti čitavu funtu na troškove samo da bi od vlasti dobio natrag neki peni koji mu je ona neosnovano uzela ili mu ga po nekom osnovu duguje. Kad su u pitanju prava i slobode, oni nemaju cenu. Moraju se čuvati ma koliko to stajalo i moraju se praktikovati, jer se neupotrebljavanjem prava gase.

Kad čovek počne tragati za odgovorom na pitanje: »Čemu se moram pokoravati državnoj vlasti?« — učinjen je važan korak na putu čovekovog političkog sazrevanja. Ako se takvo pitanje nekome čini neobičnim i suvišnim, to, pored neznanja, može biti i pokazatelj podaničkog mentaliteta, autoritarne ličnosti ili prihvatanje stava da sila koja stoji iza zapovesti predstavlja prirodno ili legitimno stanje čija se dublja osnovanost ne ispituje. Shvatanje da je takvo pitanje nepotrebno i beznačajno, najčešće je štetno, a može biti pogubno po ljudske slobode i prava. Navedeno pitanje podrazumeva da pokoravanje jednog čoveka drugome nije prirodno, pa, kako je to pisao i Ferero, zahtev objašnjenje osnova i razloga za pokornost. Osim puke sile i straha, to pretpostavlja neke uslove koje vlast mora ispuniti da bi zauzvrat očekivala poslušnost i ispunjavane tzv. građanske dužnosti. To je, u stvari, pitanje na koje su na različite načine pokušali odgovoriti utemeljivači velikih svetskih religija, učeni teolozi i anonimni autori narodnih poslovice, najumnije glave političke i pravne filozofije, dvorski apologeti i organizatori narodnih ustanaka i revolucija. Pitanje podrazumeva postojanje nekog *quid pro quo* u odnosu prava i dužnosti, odnosno poslušnosti, tj. da se dužnosti prihvataju zato što su vezane za izvesna prava, da poslušnost prihvatamo kao cenu za opšte dobro, da odnos vlast — narod nikada nije jednostran i da svaka strana nosi svoj deo tereta, da to nije odnos u kome jedni rade da bi drugi uživali ili u kome sila koja proizlazi iz određenih napora članova

društva legitimiše onoga kome je poverena ili ko njome raspolaže, da je po svojoj volji upotrebljava. Podrazumeva se da svaka manjina koja se organizuje tako da društvenu moć koristi za neke partikularne interese, privilegije ili ciljeve, stavlja sebe u položaj zaverenika u odnosu na društvo.

Građanin, ako hoće da to bude ili ostane, u razmišljanjima o političkim obavezama suočava se s nizom pitanja. Ukoliko je vlast represivnija, utoliko se češće i u oštrijem vidu pitanje nameće, mada čovek ne mora odavati utisak ili se izjašnjavati da ga ta pitanja muče. Kao što je na jednom mestu rekao E. Berk (Burke): »Dosta se vlastima toleriše i propušta bez postavljanja pitanja tamo gde je mnogo toga prepušteno slobodi mišlje nja. Sve postaje sporno tamo gde je sve nametnuto«. Pod tim poslednjim okolnostima političke obaveze mogu da rastu, a da uverenost onih koji treba da ih ispune opada, pa oni sve manje smatraju da te obaveze treba i da ispune. Kad to postane raširena pojava, ispoljava se kriza legitimnosti i participacije. Te krize, kao i potrebe i mogućih načina njena prevladavanja, postalo je posebno svesno tek moderno društvo, jer je tek za njegov opstanak i razvoj potrebno više od puke pasivne poslušnosti, potreban je pristanak i stvaralačko učešće u društvenom životu. Razvijanjem kritičke svesti o prirodi političkih obaveza i osnovama legitimnosti vlasti pomerena je granica između »moćnika i dužnosti podanika. To pomeranje zbivalo se uporedo sa razvijanjem moderne demokratije kao ideje, pokreta i sistem odgovorne predstavničke vlade. Ta granica je, nažalost, i u savremenom svetu lako pomerljiva u korist onih na čijoj je strani sila ili koji su se organizovali tako da se međusobno štite i uzajamno garantuju privilegovan položaj.

»Za svemoćnost prirode ili, još pre, njenog nama nedostupnog najvišeg uzorka, čovek predstavlja samo sitnicu. Ali da ga i vladari koji pripadaju njegovoj vrsti tako shvataju i da s njim, kao sa takvim, postupaju — čas opterećujući ga kao životinju, da bi bio puko

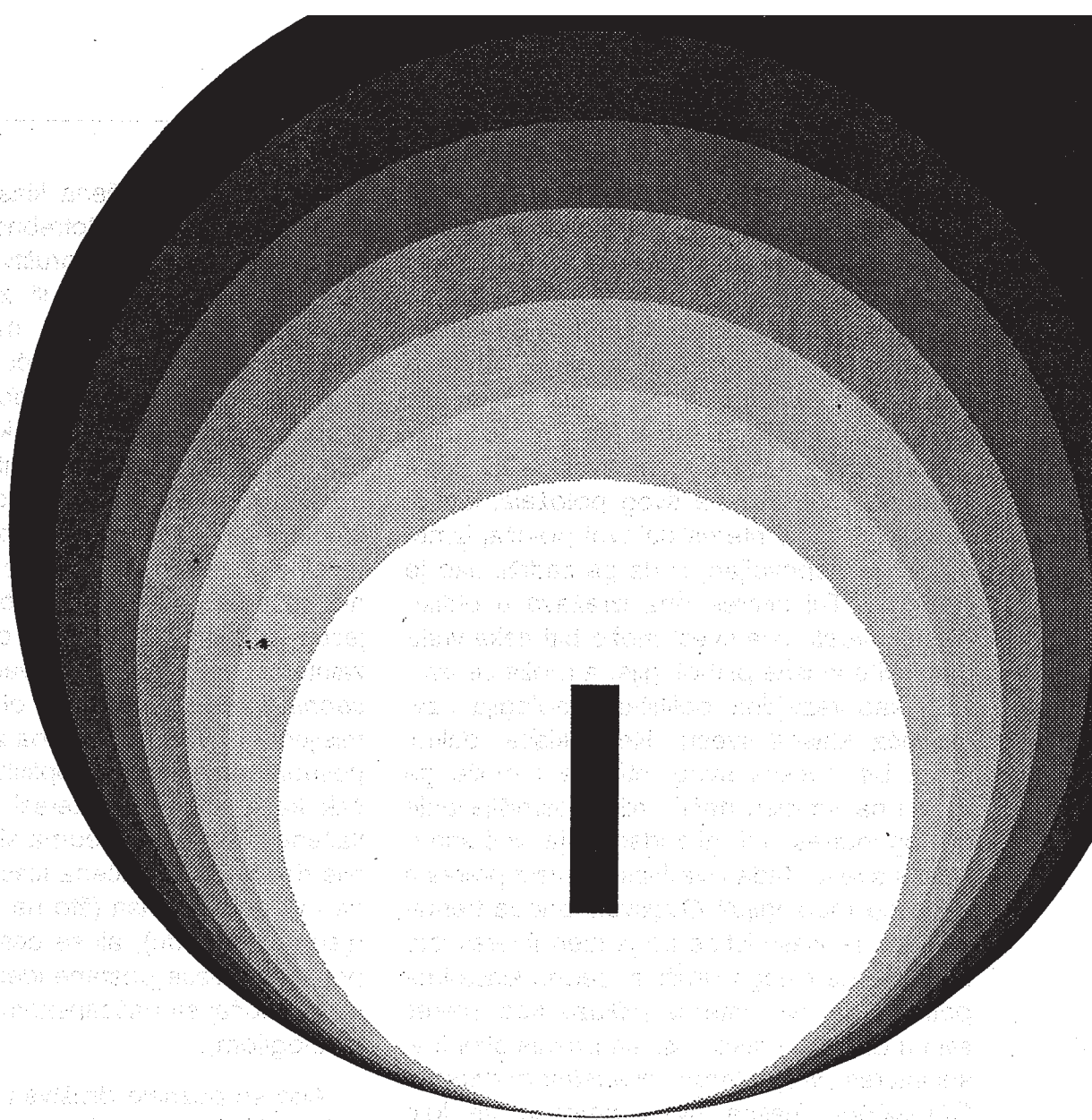
oruđe njihovih namera, čas opet suprotstavljajući ljude jedne drugima u svojim sukobima, da bi bili pobijeni — to nije sitnica, već izvrtnje *krajnje* svrhe i samoga sveta« — piše Kant u *Sporu među fakultetima (Um i sloboda*, str. 188).

Kant je smatrao protivnim prirodi da čovek bude puko oruđe radi tuđih koristi i cefova. Njegov kategorički imperativ u jednoj formulaciji i postulira da čovek nikada ne može biti samo sredstvo već se uvek mora uzimati kao cilj. On je bio svestan na kolike teškoće nailazi samo pokušaj objavljivanja, a kamo li ostvarivanje maksima usmerenih ka najvećem dobru čitavog sveta. Na prvi pogled može izgledati naivno njegovo verovanje da u narodnom prosvetivanju, kako ga je on shvatao, leži ključ promene odnosa naroda i vladara. Ali nije bio nimalo kratkovid da sagleda da su oni koji u ime države tutorišu narod, preduzeli napor da narod zaglupe kao domaću stoku kako se ne bi odvažio ni na jedan korak iz (ideološkog) dupka u koji su ga zatvorili. Ako dva veka posle Kanta ideološki dubak još uvek služi istoj svrsi, onda i njegove misli o prosvetčenosti iz pomenutoga rada otkrivaju svoju vrednost svakoj novoj generaciji: »Narodno prosvetčavanje je javno poučavanje naroda o njegovim dužnostima i pravima u državi kojoj on pripada«.

Vojislav STANOVČIĆ

LITERATURA

- Amnesty International Report*, godišnji izveštaji, London.
- I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford-London, 1969.
- Croce, *History as the Story of Liberty* (1900; eng. prevod 1941).
- G. de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, engl. prevod 1928.
- Dž. S. Mil, *O slobodi*, Beograd, 1989.
- J. Dorđević (ur.), *Ljudske slobode i prava*, Beograd 1968.
- C. J. Friedrich, *Man and His Government*, New York, 1963.

IDEOLOGIJA

Pojam ideologija. — U svakodnevnom govoru ne samo što se ne pravi razlika između ideja i ideologija nego se i pojam ideologija koristi u više značenja.

Ako se pod ideologijom podrazumeva oblik društvene svesti, onda se ne vidi *razlika* između ideologije i drugih oblika svesti: religije, filozofije, nauke, umetnosti, morala, prava itd.

Ako se pod ideologijom podrazumeva iskrivljena, naopaka i lažna svest, onda se, doduše, ističe razlika u odnosu na tačnu, pravu i istinitu svest, samo se ne može objasniti činjenica da u ideologiji obično ima zrno istine, a u drugim oblicima svesti zrno zablude.

Ako se ideologija odredi kao sistem ideja, verovanja, vrednosti, normi i pravila namenjenih za *praktičnu upotrebu*, onda se ne vidi

zašto neki drugi sistemi ideja, verovanja itd. ne bi bili isto tako podesni za primenu u svakodnevnom životu društvenih grupa.

Dobar put da se odgovori na pitanje *šta je ideologija* vodi preko uvida u strukturu ideološke svesti, jer svaka ideološka svest ima sličnu strukturu. U pitanju je: *klasa* (grupa); *interes* (klasni, grupni); *racionalizacija interesa* (klase, grupe); *nametanje te racionalizacije kao jedine istine* (normativni vid ideologije); *istina kao slaganje misli sa* (klasnim, grupnim) *interesom* (vrednosni vid ideologije).

Kako se vidi, ideološka svest može da nastane samo u klasnom društvu: ona je klasno uslovljena svest. Svaka društvena klasa može postati svesna svoga položaja u društvenoj

strukturi: da li je u podređenom ili povlašćenom položaju. Klasna svest je zajednička svest jedne klase o svom interesu, ulozi i ciljevima, uslovljena posebnim mestom te klase u strukturi društva. Ljudi koji se nalaze u istom ili sličnom položaju u strukturi društva, imaju ista ili slična iskustva, stavove i vrednosti, tj. sličnu svest, koja može, u izvesnoj meri, da bude tačna svest. Ako jedna klasa postane svesna svog položaja, u njoj se obično rađa interes da svoj položaj izmeni, ako je nepovoljan, ili da ga zadrži, ako je povoljan. Taj interes ona izražava u obliku *klasne svesti*: ova svest može biti neka vrsta maglovite klasne psihologije, a može se izraziti i kao razvijena politička ideologija (tzv. moguća klasna svest). Neka klasa, dakle, može biti svesna svog interesa i može ga izraziti na smislen način, ali to osmišljavanje njenog interesa još nije ideologija, već samo klasna svest. Kada ova klasna svest prerasta u klasnu ideologiju? *Odgovor*: onoga trenutka kada ta klasa ističe da je njen interes isto što i interes celoga društva. Jedna klasa ima potrebu da svoj interes *prikaže* kao interes svih u društvu i tako u stvari prikrije svoj klasni interes: *svoj interes zove istinom društva*. Ograničena klasna svest *nameće* se kao opšta i jedino istinita svest.

Iz ove sažete analize sastavnih delova svake ideološke svesti nije teško odrediti sam pojam ideologije. *Ideologija je sistem ideja, verovanja i vrednosti kojima se izražavaju osnovni interesi jedne grupe (klase), ali ne neposredno, već posredno, tj. po pravilu tako da se ti interesi manje ili više svesno prikazuju kao interesi većine u društvu, da bi, tako racionalizovani, bili lakše nametnuti drugim društvenim grupama (klasama) kao njihovi vlastiti interesi i kao njihovi vlastiti vrednosni sistemi orgijentacije i akcije*. Ovom definicijom povučene su jasne razlike između ideologije i drugih oblika svesti, a u isto vreme njome se upozorava da ideologija ne mora biti potpuno lažna svest.

Ideologija nastaje u uslovima klasnog društva, kada se javlja nužna potreba za racionalizacijom interesa: bilo da racionalizuje klasa koja je na vlasti kako bi očuvala svoj položaj i štitila svoje interese, bilo da racio-

nalizuje neka potlačena klasa, kako bi promenila svoj položaj. Potrebno je, dakle, razlikovati ideologiju one društvene grupe koja teži ili osvajanju vlasti ili zauzimanju strateškog položaja s koga može kontrolisati vlast, od ideologije vladajuće grupe, tj. vladajuće ideologije. Dok se ideologija vladajuće grupe po pravilu krsti kao konzervativna, tj. usmerena na jačanje, cementiranje i misaono *opravdavanje* postojećeg poretka, dotle se ideologija potlačene grupe po pravilu naziva revolucionarnom, tj. usmerenom na slabljenje, rušenje i misaono *razobličavanje* postojećeg poretka. I jedna i druga ideologija zainteresovane su za ostvarenja svojih *posebnih interesa*: otuda su obe otuđeni oblici mišljenja i življenja. Potreba za prikazivanjem posebnih interesa kao opštih ide dotle da se čak kaže kako su interesi vladajuće i potlačene klase isti ili veoma slični. U istoriji se nije desilo da potlačena klasa *stvarno* postane i vladajuća klasa (što ne mora da važi za njenu avangardu), ali se desilo da ideologija potlačene klase postane ideologija vladajuće klase (slučaj sa hrišćanskom i marksističkom ideologijom).

Ako se poznaje društveni položaj koji pojedinac ili grupa zauzimaju u strukturi društva i uloge koje imaju u njoj, onda se sa velikom sigurnošću može predvideti njihovo mišljenje i buduće ponašanje — mogu se odrediti očekivanja u odnosu na njih! Postojanje položaja i uloga u strukturi društva unosi *red* i mogućnost predviđanja ponašanja pojedinca i grupa u određenim socio-psihološkim (ne) prilikama. Ovaj red i s njim povezane mogućnosti predviđanja stavova i ponašanja može biti narušen u onim slučajevima kada pojedinac ili grupa imaju više uloga u društvenoj podeli rada. Pošto pojedinac (grupa) obično ima više različitih uloga, sigurno je da je on izložen pritisku različitih iskustava, što dokazuju brojna istraživanja. On može imati veliki ugled (npr. kao učitelj), ali mali prihod (kao potrošač); može imati visok stručni autoritet (kao naučnik), ali bez stvarne moći da utiče na odluke koje se i njega tiču (kao poslanik ili građanin) itd. Kad je pojedinac (grupa) suočen sa tako suprotstavljenim ulogama, tada je teže predvideti njegovo po-

našanje. Zato pojedinci (grupa) teže da svoje ponašanje uravnoteže: ako je neko na visokom položaju onda nastoji da sve druge uloge odgovaraju toj ravni, što je, naravno, teško izvodljivo. Ali, kad se uloge uravnoteže, onda je red očitiji i predviđanje ponašanja lakše. Tako, uspešan poslovni čovek hoće da nešto znači i u političkom životu i uspeva da postane poslanik; i u kulturi, pa postaje darodavac; i u javnom životu, pa postaje predsednik dobrotvornog društva itd. Drugim rečima, visok položaj u jednoj oblasti života ili ulozi nastoji se protegnuti i na druge oblasti i druge uloge.

Ideje i ideologija. Odnos ideologije i istine. — Iz odredbe ideologije lepo se može zaključiti da je ideologu jedino stalo do *interesa*, a ne do istine: istine imaju svoje junake, interesi svoje robove. Interes ne dozvoljava istini da progovori svojim jezikom. Zato je ideolog sklon da brani neistinit iskaz, ako mu koristi, i odbaci istinit stav ako mu šteti.

U idejnim sporovima jedini interes jeste da se dođe do *istine*, dok je u ideološkim sukobima jedini motiv u tome da se zadovolji neki ograničeni (klasni, grupni) interes. Idejni sporovi su plodni susreti različitih ideja iz kojih se obično rađaju *nove ideje*, dok su ideološki sukobi u stvari sukobi interesa iz kojih se rađaju društvene *drame*. Iz idejnih sporova obe strane izlaze *obogaćene* novim saznanjima, dok iz ideoloških sukoba obe strane izlaze *osiromašene* bar za jednu mogućnost. U idejnim sporovima obično je reč o *opštim* vrednostima, dok je u ideološkim sukobima reč o *posebnim* zahtevima. Prema tome, ideje se razlikuju od ideologija s obzirom na *motive (istina vs. interes), vrednosti (opšte vs. posebne), i posledice (dobro svih vs. dobitak nekih)*. Prostrani vidici vode nas opštim idejama, uski vidici vode nas ideologijama. Stvarni sukob od svetskog značaja i značenja vodi se između ideja i ideologija: ideje koje svim snagama teže da prekorače sve granice i da budu planetarne, i ideologije koje svim silama hoće da se ukopaju u lokalne, nacionalne i državne granice. Ovaj sukob može se nazvati i sukobom između kulture i strukture, a oličava se u intelektualcu i ideologu: oni ne mogu dugo zajedno.

Kriza istine traje od vremena kada je ljudski duh uočio razliku između privida i zbilje, pojave i suštine. Na *teorijskom* polju, krizu istine otvorio je stari skepticizam (*sumnja*«), prihvatio engleski empirizam (*»idole*«), zaoštrio klasični nemački idealizam (*»stvar po sebi*«), razobličio na društvenom planu marksizam (*»ideologija*«), a na ličnom psihoanaliza (*»racionalizacija*«), i dovršio nihilizam (*»volja za moć*«), a da se ne govori o još starijim verskim učenjima i relativizmu istine uopšte. Na *praktičnom* području života, kriza istine je manje-više normalno stanje, ali u svetskim razmerama započinje sa fašizmom i staljinizmom (uz obilatu pomoć *mass-media*), koji su laž unapredili u generalski čin. Dok su se teoretičari tokom vekova mučili da pronađu merila za razlikovanje istine od zablude, političari su merilo istine našli u povećanju moći. Sve je istina što povećava moć onih gore i nemoć ovih dole. Istina je da oni lažu i da svoje laži zovu našim istinama. Oni mogu potisnuti istinu, ali je ne mogu *zameniti* svojim lažima. U oblasti politike kao otudene delatnosti sve se istine glume: ideolozi su glumci svetskog duha! E. From, u svom delu *Bit ćete kao bog* upozorava: »Povijest opravdava one koji govore istinu, a ne one koji vladaju«.

Čovek je racionalno biće, ali i biće koje racionalizuje.

Jedno je *interes*, a drugo *racionalizacija* toga interesa. Često se iz racionalizacije jednog interesa ne može dokučiti pravi interes, iako je ta racionalizacija izvedena po svim pravilima *racionalnog* zaključivanja. Interes se, dakle, *maskira* racionalizacijom. Ta racionalizacija klasnog (grupnog) interesa i nije ništa drugo do ideologija ili iskrivljena svest, izopačena svest, istina jednog sveta koji je sam izopačen, i koji ima potrebu za takvom vrstom svesti. Odanost istini, međutim, znači mnogo više od odanosti stranačkom interesu. Ne dobija se ništa ako se jednoj ideološkoj svesti suprotstavi druga: obema je zajedničko što izražavaju posebne interese i što su podjednako udaljene od istine.

Do ideoloških stavova dolazi se *ubeđivanjem*, do istinitih iskaza *dokazivanjem*; prvi imaju nekog smisla kad je reč o *vrednosnim*

opredeljenjima, drugi kad je govor o *činjeničnom* stanju; u prvom slučaju stvara se *mnjenje*, u drugom *znanje*; za prvo je potreban *govornik*, za drugo *mislilac*; govornik pretpostavlja *pasivnog* slušaoca, mislilac *aktivnog* sagovornika; prvi traži *slaganje* bez obaveze razumevanja, drugi *razumevanje* bez obaveze slaganja; prvi ne trpi *suprotni* stav, drugi je svestan da je protivnik sadržan u pojmu *dijaloga*; prvi veruje da je njegovo uverenje osuđeno na propast ako prizna *jednako* pravo suprotnom uverenju, drugi zna da od protivnika može da *uči*; prvi gaji misao koja *nije* navikla da se kreće u alternativama, drugi brani pravo *drugačije* misli da dođe do reči; prvi traži jedno *jedino* tumačenje simbola, drugoga raduju *moгуća* značenja; prvi traži samo *jedan* način života, drugi zahteva *mnoge* oblike udruživanja.

Funkcije ideologije. — Sada je trenutak da se nešto više kaže o ulogama ideologije u ličnom i društvenom životu : koje lične i društvene potrebe zadovoljava ideologija, jer da ne zadovoljava, ne bi je ni bilo.

(a) *Saznajna uloga ideologije.* Već je rečeno da ideologija ne mora biti nužno lažna svest i da može, do određenog stepena, tačno opisivati i izražavati interese neke klase. Taj stepen je označen kao stepen klase osvešćenosti. Ali onoga časa kada se ova svest o klasnom interesu počinje smatrati jedino tačnom svešću i kada se počinje nametati (milom ili silom) svim drugim klasama kao jedina moguća istina — onda je reč o ideologiji.

Ideologu više nije stalo do toga da *opiše* stvarno delovanje ljudi, već da *propiše* kako oni moraju da se ponašaju : u skladu sa ideološkom dogmom. Naravno, ovaj proces ne mora biti svestan, i baš ta činjenica razlikuje ideologiju od laži. *Onaj ko laže dobro zna šta je istina, dok onaj ko ideološki misli često nije svestan da je u zabludi i da obmanjuje i sebe i druge.* Prema tome, ideologija i laž povezane su sa neistinom, samo je ideologija više nesvesna, a laž svesna obmana.

Lenjin je negde zapisao: kad bi geometrijski aksiomi zadirali u interese ljudi, oni bi ih pobijali. Ljudima je veoma stalo do toga da ostvare svoje interese i spremni su da radi

njih žrtvuju i duhovne vrednosti. Istina je baš ona vrednost koja obično strada u sukobu interesa. To se naročito dobro vidi u ideologiji: ideolog će prihvatiti neku neistinitu ideju ili verovanje samo ako odgovaraju njegovom interesu, i odbiti neku istinitu ideju ili verovanje ako su u suprotnosti sa njegovim interesom. Zato mi se čini da ima istine u rečima filozofa volje za moć kad kaže da je ideologija koristan način pogrešnog tumačenja stvarnosti.

Kako je ideologu u prvom redu stalo do interesa, a ne do istine, logično je da je *saznajna* vrednost ideologije mala i u krajnjem slučaju nebitna. Zato osnovnu ulogu ideologije u političkom i društvenom životu ne treba tražiti u njenim saznajnim moćima (tj. da objasni i razume stvarnost), nego u njenoj snazi da izazove sociopsihološke posledice: da pokrene klasu ili masu, da ih usmeri u željenom pravcu, da opravda poredak itd. Ideologija nije u prvom redu sredstvo spoznaje, već sredstvo moći: *moćne ideje nisu nužno istinite, istinite ideje nisu nužno moćne!*

Zašto vladajuća ideologija izbegava borbu sa drugačijim idejama i vrednostima? Zašto vladajuća ideologija u krajnjoj liniji ne dozvoljava drugačijim idejama i vrednostima raspravu o njenim osnovnim stavovima? Zašto se ideologija plaši naučnog istraživanja? Na ova pitanja može se dati jedan zadovoljavajući odgovor: *stepen u kome je zvanična ideologija postala predmet rasprava, sporova i neslaganja može biti uzet kao merilo nestabilnosti društvenog i političkog poretka, koji se, između ostalog, održava i opravdava pomoću te ideologije.* Zato se kritika ideologije doživljava kao napad na jedno od moćnih oruđa vladavine.

(b) *Uloga prilagođavanja.* Među brojnim definicijama čoveka, nije najlošija ona koja kaže da je čovek biće koje se prilagođava na sve — izuzev na svoju smrt! Ako čovek živi u jednoj prirodnoj, društvenoj i kulturnoj sredini koja se ne menja ili se veoma sporo menja, on se navikne na jedan način mišljenja, verovanja i delovanja. Ta sklonost ka prilagođavanju ide tako daleko da se svaka korenita promena u prirodnoj, društvenoj ili

kulturnoj sredini doživi kao snažan potres, kriza i propast.

Ideologija kao sistem ideja, verovanja i vrednosti služi nekoj klasi kao sredstvo za prilagođavanje na svakodnevne izazove sredine. Pripadnici određene klase naviknu se gledati na svet u skladu sa normama svoje ideologije, i baš ta navika da svet gledaju uvek na isti način čini ih nesposobnim za promene. Oni vremenom stvore obrazac mišljenja, verovanja i vrednovanja koji ih sprečava da razumeju ljude koji misle, veruju i vrednuju na drugačiji način. Dobro kaže Meša Selimović: »Jer se na sebe toliko naviknemo da izgleda čudno sve što je drugačije od našeg, pa bi se moglo reći da je čudno ono što nije naše«.

Pripadnici određene grupe (društva) prihvataju i slede jednu ideologiju sve dok im ona pomaže da pomoću nje rešavaju svoje lične i kolektivne probleme. Ali pretpostavimo da se pojavi jedan posve novi i nepoznati problem, koji se više ne može rešiti na način predviđen starom ideologijom — starim ključem ne mogu se otvoriti nova vrata. Šta se tada po pravilu dešava? Tada pojedinci i grupe dožive ličnu i kolektivnu *krizu*, jer na tradicionalan način ne mogu rešiti novi izazov. Oni su prinuđeni da traže *novi put* rešavanja nove situacije — otvaraju se za nove ideje, verovanja i vrednosti. Vidimo, dakle, da je kriza, s jedne strane, veoma neugodna i psihološki se teško podnosi, ali, s druge strane, ona otvara društvo za nove mogućnosti spoznaje, verovanja i delovanja. Ko ne pati, taj ne vidi.

Kriza znači povratak pitanjima od bitnog značaja i značenja za sudbinu društva i pojedinca. Na njih se moraju dati odgovori, pri čemu nije toliko presudno da li su to tačni odgovori, koliko je važno da oni zadovoljavaju društvene potrebe i želje. U krizi se ljudi mogu vinuti od umnog izlaska iz krize, ali mogu i pasti na istorijski prevaziđena rešenja. Ishod može biti dobar ili loš, što zavisi od onih koji odlučuju, ali to ne znači da se isključuje mogućnost da odluka bude iznudena pod pritiskom poniženih i uvređenih: da sloboda izvede još jedno čudo.

(c) *Uloga orijentacije*. Ovo je jedna od najbitnijih uloga ideologije ne samo u životu pojedinca nego i u životu velikih društvenih

grupa. Pojedinci i grupe ne mogu živeti bez nekog *okvira orijentacije*, bez nekog putokaza. Potreba za orijentacijom u svetu neodređenosti, nesigurnosti i zbrke tako je jaka da pojedinci i grupe veoma često usvajaju i slede jednu ideologiju ne pitajući za njenu istinitost. Čovekova potreba za smislenim okvirom orijentacije jača je od njegove želje za istinom. Ova potreba je vidljiva naročito u teškim društvenim krizama, kada ljudi traže ideju koja bi im osvetlila put, ne pitajući se da li je ona istinita ili lažna, nova ili stara. Bitno je da ideja nudi izlaz iz nevolje. U ovakvim društvenim (ne)prilikama, čak i neke preživele i davno isprobane ideje i verovanja mogu da se *povrate* u društveni život (mitske, religijske, nacionalističke, fašističke itd.), i postanu ideje vodilje masa. Posmatraču sa strane tada je jasno da ljudi *iza sebe* traže putokaze za svoju budućnost.

Ovo što sam upravo rekao, dobro potvrđuje ono što sam ranije izrekao: za ideologiju nije bitno da li je istinita ili neistinita. Bitno je da ona nudi jedan *smislen* odgovor na neizvesnost, strah i krizu. L. N. Tolstoj dobro je uočio da vrednost ovakvog sistema ideja i verovanja nije toliko u tačnom objašnjenju koliko u određivanju *pravca* ljudskim težnjama. U svojim *Dnevnicima* on je zapisao: »Lakše je postupati na osnovu jednostavnih, prostih, makar i netačnih pravila, koja su međusobno usklađena i koja sam prihvatio ne razmišljajući o njima, nego na osnovu pravila koja su možda i tačna, ali su nedovoljno objašnjena i usklađena. Zbog toga u životu bolje prolaze budale nego pametnici«. Osnovni smisao običajne, moralne, verske, pravne i ideološke norme nije u tome da nam nešto kažu o svetu oko nas i u nama s obzirom na istinu, već da nas *upute* šta moramo činiti, šta treba da radimo ili šta možemo raditi kada se nađemo na muci izbora.

(d) *Integrativna uloga ideologije*. Već sam istakao ulogu ideologije u očuvanju postojećeg političkog i društvenog poretka (tzv. konzervativne ideologije), a sada ću reći nešto više o ulozi ideologije u jačanju grupne (društvene) solidarnosti i njenoj moći da ujedinjuje pojedince u zajednicu. Naravno, nije ideologija jedina sila koja od razbacane

skupine pojedinaca uspeva da stvori jedinstvenu zajednicu (od nje je svakako jača potreba za pripadanjem grupi, za poistovećivanjem sa grupom itd.), ali nas ovde zanima baš to okupljanje oko ideološke dogme.

Iz povesnog iskustava znamo za ceo jedan narod koji je igrom istorijskih okolnosti bio raspršen po čitavom svetu. Pripadnici toga naroda uključivali su se u život raznovrsnih društava i društvenih grupa, ali nikad nisu izgubili svoj kolektivni identitet. Šta je to što povezuje pripadnike toga naroda rasutog po svim zemljama sveta? To je izvorna narodna svest, svest o pripadnosti jednom narodu i njegovoj kulturi. U odsustvu drugih sredstava povezivanja, pripadnike toga naroda spaja jedna ideologija ili jedna religija. Prema tome, pripadnici jednog naroda mogu biti ujedinjeni na *simboličkoj* ravni, a stvarno žive u veoma raznolikim društvenim sredinama. Reč je o braći po veri ili o ideološkom srodstvu. Kad se deli ista ideologija ili ista vera, raste osećanje *zajedništva* i grupne solidarnosti.

Ako se desi, a dešava se vrlo često, da vera ili ideologija popuste, da se ovaj simbolički cement raspadne, onda se najčešće raspada i grupa, jer više nema one simboličke veze koja je od pojedinaca činila duhovnu zajednicu. Zato su razumljivi naponi vođa takvih grupa da očuvaju idejno i ideološko jedinstvo grupe. »Koliko puta hteh da skupim čeda tvoja kao kokoš gnijezdo svoje pod krila, i ne htjeste« — kaže se već u Jevandelju po Luci. U nekim okolnostima, kada nedostaju druga sredstva za postizanje jedinstva grupe, naglašavanje ideološkog jedinstva postaje presudno.

(e) *Prevratnička uloga ideologije*. Bilo bi pogrešno misliti da se osnovna uloga ideologije iscrpljuje u očuvanju postojećeg političkog poretka. Znamo za tzv. revolucionarne ideologije koje su usmerene na rušenje postojećeg reda stvari i na uspostavljanje jednog drugačijeg. Marks je govorio: kada ideje padnu na naivno narodno tle, one postaju revolucionarna snaga. Ili: kad jedna grupa usvoji jednu ideologiju, ona je kadra da juriša na nebo. Prema tome, ideologija je moćno

sredstvo za pokretanje masa za određene ciljeve.

Naravna stvar, da bi mase usvojile jednu ideologiju, one u njoj moraju prepoznati svoje potrebe, želje i očekivanja. I ovde se, po ko zna koji put, lepo vidi kako istina ideologije nije važna. Bitno je to da ona na odgovarajući način zadovoljava potrebe mase. Zato se i desilo da jedna ideologija (npr. fašistička), koja je sa naučnog stanovišta posve pogrešna, bude široko prihvaćena i ostvarivana. Kad ideologija i sadrži delić istine, čim se prilagodi masovnim interesima, ona se toliko izvitoperi da ono što se od nje ostvari i nije ono što je ona bar delimično htela.

Kad jedna misao ulazi u život, tj. kada se ona ugrađuje u društvene ustanove, običaje i svakodnevne odnose ljudi, može se dogoditi, a često i biva, da iz nje otpadnu njeni buntovnički i kritički slojevi značenja i zvučanja i da se ona prilagođava vrsti ustanova, tipu ličnosti i uopšte društvenoj psihologiji vremena. Ne treba se čuditi, na primer, ako se jedna humanistička misao izrodi u jednu autoritarnu misao, jer društvo naseljava misao svojim potrebama, interesima i strastima i tako pokazuje da je ono jače i da tu misao oblikuje u skladu sa svojim načinom življenja, ne brinući o samoj misli i njenom unutrašnjem smislu. Zato ne treba da čudi što se jedno autoritarno društvo stalno poziva na humanističku misao kao svoju ideologiju. »O, prijatelji moji ..., vi ne možete zamisiti kakav bol i srdžba vas obuzimaju kad veliku ideju, koju odavno i visoko poštujete, dohвате nevesti ljudi i izvuku je na ulicu, pred glupake kao što su i sami, i najedanput je našete na tržištu stareži, u prljavštini, naopako nameštenju, bez proporcije, bez harmonije — kao igračka kod nerazumne dece — i ne možete više da je poznate! Ne! U naše doba tako nije bilo! Nismo mi tim pravcem hteli« — napisao je Dostojevski u *Zlim dusima*.

Iz činjenice da jedna ideologija menja svet ne sledi da je ona istinita, jer mi znamo za neistinite ideologije koje su iz temelja izmjenile svet, ali ga nisu učinile boljim. Isto tako znamo za istinite ideje koje svet nije usvojio i koje su ostale u staklenom zvonu, čiste od povesne prljavštine. No, svaka ideologija teži

da se ostvari, ali što će od nje biti usvojeno od strane masa, a šta odbačeno, i kako će ono što je usvojeno biti istumačeno (zavisno od potreba, želja i interesa) — to uopšte ne zavisi od ideologije, već od sociopsiholoških osobina društvenih klasa (masa). Bitna stvar jeste: svaka ideologija polaže ispit pred jednim narodom, i tek tada se jasno vidi što se od nje može ostvariti, a šta preostaje kao iluzija.

Istinska izmena sveta ne može se vršiti na osnovu neistinite ili iskrivljene svesti. Otuda ideologije ne menjaju svet u umnom smislu reči, već ga menjaju u skladu sa ograničenim interesima grupa koje imaju moć ili vlast. Ne može biti revolucionarno ono što nije istinito. Čak i jednoj istinitoj zamisli prethodi opasnost da se izvitoperi i dobije čudnovate oblike. Istinska zamisao ili *plan* izmene društva stavlja na mesto sledećim redom interese: (1) društvene, (2) grupne, i (3) lične.

Ideološko *ostvarivanje* plana ima obrnut smer: (1) lični interesi, (2) grupni i (3) društveni.

(f) *Uloga kontrole*. Svako društvo raspolaže sredstvima pomoću kojih kontroliše ponašanje svojih članova. Ono može da koristi fizičku moć ili moć prinude, može da svoje članove nagrađuje (ili kažnjava — kazna kao odsustvo nagrade), može da usmerava njihovo ponašanje pomoću pravnih, moralnih, običajnih ili verskih normi, može da istakne nekog harizmatičkog vođu koga masa nesvesno slede, itd. Izgleda da su ovo načini koji ostaju kao dopuna jednom mnogo efikasnijem metodu kontrole ponašanja građana: kontrola svesti i podsvesti!

Kad masa usvoji jednu ideologiju kao svoj pogled na svet, onda je ona zatvorena za sve druge ideologije i ideje. U svom svakodnevnom životu ona se ponaša po normama te ideologije, jer su one (norme) postale njen unutrašnji voditelj: kontrola se premešta spolja u unutrašnjost svesti i podsvesti! Ljudi više ne osećaju prinudu, iako su vođeni nevidljivom rukom iznutra. Oni čvrsto veruju da slobodno donose svoje odluke a nisu svesni da je neko drugi pripremio alternative za te odluke, ako ne i same odluke. Sartr je dobro pogodio kada je rekao: »Slobodan izbor je zamka za budale«.

Marks je pisao da su ideje vladajuće klase u stvari vladajuće ideje u društvu kao celini. Iz toga sledi i da je jezik vladajuće klase vladajući jezik u društvu. Vladajuća klasa održava i jača svoj položaj, pored ostalog, i proizvodnjom svoga govora, pa analiza toga govora može da otkrije politički sistem koji se u jeziku skriva. Ma koliko vladajući ideološki jezik nastojao da prikrije odnose nadređenosti i podređenosti, on ne može a da, u isto vreme, ne otkrije te odnose: naravno, za one koji znaju čitati ideološki jezik! Iz načina kako se saopštavaju poruke i iz jezika samih poruka može se mnogo toga zaključiti o društvu: o vrsti društva i tipu odnosa među ljudima.

(g) *Uloga identifikacije*. Da je čovek društveno biće, trebalo bi razumeti i u ovom smislu: ljudsko biće oseća potrebu za pripadanjem zajednici i za *poistovećivanjem* sa njom. Ovo poistovećivanje sa zajednicom ponekad ide tako daleko da član te zajednice ne oseća sebe kao ličnost, već samo kao deo jednog kolektivnog života, što se kreće prema nekom višem cilju. U jeziku se ovo poistovećivanje odmah otkriva, jer član te zajednice ponekad nema reči »ja« u svom rečniku, već samo reč »mi«, a na pitanje: »Ko si ti«, on odgovara: »Ja sam mi« (E. From). Što je zajednica zauzela više mesta u njemu, tj. što su ideje, verovanja i vrednosti zajednice više prisutni u njegovoj svesti i podsvesti, to je manje njega u njemu samom, to je on manje svestan svoga »ja« — svoga identiteta. Ko se potpuno poistoveti sa zajednicom — taj još ne zna za se i nije sebe tražio. Drugim rečima, ko se potpuno poistoveti sa ideološkom dogmom — taj nije kadar da misli svojom glavom. Srcem i dušom pripadati jednom ideološkom pokretu znači ne biti svestan drugih mogućnosti mišljenja, verovanja i vrednovanja — ukinuti sebe kao biće koje može da *bira*.

Iz činjenice da se ljudi poistovećuju sa ovom ili onom društvenom grupom (klasom, nacijom, partijom itd.), sledi da je moguće predvideti bilo njihovo mišljenje bilo njihovo ponašanje. Ako znamo kojoj društvenoj grupi neko pripada, sa izvesnim pouzdanjem možemo znati kakvu ideologiju ispoveda, u

šta veruje i koje vrednosti nastoji da ostvari u životu. I obratno: ako poznajemo njegovu ideologiju i vrednosni sistem, možemo sa velikim stepenom verovatnoće da zaključimo kojoj društvenoj grupi pripada. Primer: ako neko glasa za socijalističku ili komunističku partiju u zapadnim zemljama, vrlo je verovatno da po svom društvenom položaju pripada radničkoj klasi; ako neko pripada radničkoj klasi, verovatno će na izborima dati svoj glas socijalistima ili komunistima.

(h) *Ekspresivna uloga*. Da bi rešio svoje probleme koji nastaju u odnosima prema prirodnoj, društvenoj i kulturnoj sredini, čovek stvara različite idejne i ideološke sisteme. Pomoću ovih sistema on pristupa onome što je stvarno, onome što je moguće i onome što je nemoguće. Tako on stvara nauku koja rešava stvarne probleme, umetnost koja rešava moguće i utopiju koja pokušava da reši nemoguće probleme.

Rečeno je da ideologija izražava interes neke klase ili grupe, tj. da je ona ograničena svest. Njeni pojmovi su vrlo uski, kako po obimu tako i po sadržaju, i često nemaju određenijeg značenja za neku drugu klasu ili grupu, koja ima drugu ideologiju. Iz ovoga nužno sledi da se ideologije između sebe slabo razumeju i da se one često bore na život i smrt. Ideologije su zapravo smetnje za ljudsko sporazumevanje.

Ako hoćemo ostati nepristrasni, moramo reći da se pojedinci koji dele jednu ideološku dogmu vrlo dobro međusobno razumeju, ali se zato ne mogu sporazumeti sa jedinkama čija je svest opterećena drugačijim ideološkim punjenjem. S jedne strane, ideologija omogućava razumevanje među članovima jedne grupe, a, s druge strane, ona je prepreka sporazumevanju sa drugim grupama. U svakom slučaju, ma koliko ograničena po svojim saznavnim, psihološkim i moralnim mogućnostima, ona omogućava svojim članovima da *izraze* svoje interese njima razumljivim jezikom.

Sreća je što sav jezik nije ideološki jezik i što uvek preostaje izvesna zalaha reči od opšteg značenja: reči koje su razumljive svim ljudima u svim društvenim grupama. To su reči kojima se izražavaju *zajednički* interesi,

uprkos svim grupnim interesima koji vuku na svoju stranu. Upravo ova osobina jezika, koja se ne dá ideološki tumačiti, tj. strpati u ideološke obrasce, upućuje da je u jeziku očuvano i celovito *ljudsko* iskustvo: jezik ne dopušta potpuno sakaćenje ljudske prirode.

Ako se jedna društvene grupa nalazi u posebnom društvenom *položaju*, ako je trajno usmerena na određenu vrstu *delatnosti*, ako je relativno *izolovana* od drugih grupa itd., verovatno će i da razvije *jezik grupe*, koji će se u nekim osobinama razlikovati od jezika društva. To nas upućuje da u okviru *istoga* društva ljudi govore relativno *različitim* jezicima, premda se misli da svi govore istim jezikom. Razlike u značenju reči povećavaju se srazmerno povećanju socijalnih razlika, tako da iz značajnih razlika u jeziku društvenih grupa možemo sa sigurnošću zaključivati na sociopsihološko udaljavanje (distancu) među njima. Svaku grupu deli od druge grupe nevidljivi, ali prisutni zid tišine.

Neke posledice ideološkog načina mišljenja. Rečeno je da je čovek *racionalno* biće, ali i biće koje *racionalizuje*. Svoj lični interes sklon je prikazati kao interes grupe, a interes grupe kao opšti društveni interes. On time prikrija — na ličnom i grupnom planu — svoje prave interese. Zato je Marks često upozoravao da uvek treba razlikovati ono što neko *govori* od onoga što *čini* — bio to pojedinac ili grupa. Smatra se: što on govori nije ono što on misli; ono što on misli nije ono što on govori. Ideologija, kao racionalizacija ličnog ili grupnog interesa, dovodi do opšteg *sumnjičenja, podozrenja i nepoverenja* u ono što drugi govore. *Iza* njihovih reči stalno se traže prikriveni motivi, namere i interesi. Umesto da se ispituje ispravnost misli, ispituje se ispravnost osobe: istraživanje se zamenjuje istragom. Pošto je ideološko mišljenje »egzistencijalno uslovljeno mišljenje«, to se iza svake misli traži neka pozadina — prikriveni interes. Ako se prihvati kritika ideologije kao kritike sveta kome ideologija služi kao maska, može se desiti da se ova metoda otkrivanja onoga što je skriveno (interes) proglaši jednim pogledom na svet. A takvo gledanje na svet uočava same maske, pritajivanja, skrivanja, podvale, zavere, splet-

ke. *Ideološka sumnja razdire maske, ali ne otkriva lica.* Kada ideološko postane *metodološko*, tj. određen način posmatranja živog sveta, onda je ono veoma razorno po ljudske odnose. Jedna ideologija može da se pojavi bez vere u boga, ali ne može bez vere u đavola: ako je bog mrtav, đavo nije.

Kad govorimo i mislimo o *slobodi*, onda smo navikli da upozoravamo samo na *spoljašnje* pritiske i ograničavanja slobode i da zanemarimo one pritiske i granice koje su *u nama*: u našem mišljenju i jeziku. Čak i kada postoje *objektivne* mogućnosti za proširenje slobode, ljudi su često toliko *subjektivno* okovani i okamenjeni da su nesposobni za posao oko svog vlastitog oslobođenja. Ideološko vaspitanje eliminiše i ubija svaku spontanost i *kreativnost* na taj način što ih zamenjuje već gotovim ideološkim odgovorima na sva pitanja. Nema ništa iracionalnijeg od jednog racionalnog zatvorenog sistema koji ne dozvoljava svežim iskustvima, drugačijim idejama i suprotnim gledištima pravo na život i duhovni nemir.

Ideologija *ne opisuje* kako ljudi stvarno misle i kako se zaista ponašaju, ona *propisuje* kako oni moraju da misle i kako moraju da se ponašaju. U ideološkom sistemu mišljenja misao menja svoju funkciju: *od kognitivne prema normativnoj*. I moralne ideje su normativne, ali one ne govore o tome kako ljudi *moraju* da misle i kako moraju da se ponašaju, već o tome kako *treba* da misle i kako bi trebalo da se ponašaju: *odluku o tome donosi svako za sebe*: Tamo gde se stalno pita i odgovara (kultura dijaloga), teško može da dođe do *institucionalizacije* jedne ideje, jer živi duh ne može biti dugo zatvoren u zidine jedne dogme.

Sve ideologije govore o meni i tebi, bez nas. Kako mogu nešto saznati o tebi bez tebe, i ko ima pravo da o tebi govori bez tebe? Da li je meni i tebi na donjem spratu baš onako kako kažu oni sa gornjeg sprata? S kojim pravom oni govore nama ko smo i šta smo, i šta se to njih tiče? Da li mi sa donjeg sprata i nesvesno usvajamo sliku o sebi koju nam lukavo nameću oni sa gornjeg sprata, jer nemamo vlastitu sliku o sebi? *Ne dokidaju*

li oni naš identitet, nudeći identifikaciju sa njima?

Svaka ideologija umanjuje i mene i tebe, jer nam na neki način daje do znanja da smo kao *ličnosti* nevažni — u svakom trenutku može nas zameniti nekom drugom dvojicom. I ovde je stvar paradoksalna: svaka ideologija silno uvećava naše osećanje da pripadamo nečem većem, moćnijem i trajnijem no što je svako od nas, a u isto vreme pothranjuje osećanje da može bez svakoga od nas pojedinačno. *Tako se ideološki poredak prihvata, s jedne strane, kao odbrana od lične nesigurnosti, a, sa druge strane, kao odbrana od lične odgovornosti.*

Pouzdan znak da jedna epoha prelazi iz perioda stvaralaštva i slobode u period dogmatizma i spoljašnjih pritisaka jeste *kanonizacija* ljudske misli, izdizanje jednog modela mišljenja kao jedino ispravnog, njegovo institucionalizovanje i pretvaranje u zvaničnu ideologiju. Toga trenutka, poslednji hrabri čovek može da najavi da je prošlo vreme duhovnih igara, otkrića i uma koji se nije plašio svojih rezultata, i da je na pomolu epoha ideološkog nasilja i antiintelektualizma. Periodi u životu društva koji se ne karakterišu slobodnim razgovorima i kritičkom mišlju, predvečerje su mračnih vremena, u kojima će gola moć uništiti plodove slobode i kritike i onemogućiti predstavnike uma i tolerancije. Sloboda misli i kritike pre je kratki trenutak između dugih perioda *institucionalizovane kulture* nego što je trajna osobina društvenog života.

Đuro ŠUŠNJIĆ

LITERATURA

- D. Bell, *The End of Ideology*, New York, Free Press, 1960.
- Đ. Šušnjić, *Otpori kritičkom mišljenju*, Vuk Karadžić, Beograd, 1971.
- E. From, *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1963.
- F. Niče, *Volja za moć*, Prosveta, Beograd, 1965.
- H. Arendt, *Between Past and Future*, Penguin, 1977.

K. Gross, *The Play of Man*, New York, Apleton and Co, 1901.

L. H. Gulick, *A Philosophy of Play*, New York, Ch. Scribner's Sons, 1929.

M. Uzelac, *Filozofija igre*, KZS, Novi Sad, 1980.

R. Božović, *Metamorfoze igre*, KPZS, Beograd, 1972.

IMPERIJALIZAM

Osnovno značenje pojma. — Termin *imperijalizam* potiče od latinske reči *imperium* (vrhovna vlast, carstvo, velika država). U političkom rečniku pojavljuje se 30-ih i 40-ih godina XIX veka u Francuskoj da označi: *prvo*, pristalice Napoleonovog carstva (*impérialistes*) a, *zatim*, politiku Napoleona III («bonapartizam»). Neposredno posle toga, od polovine XIX veka, termin imperijalizam je u upotrebi u Engleskoj kao polemičko sredstvo političke borbe — bilo da opravdava britansku politiku kolonijalnih osvajanja, širenja i očuvanja imperije, bilo za napade na takvu politiku.

U ekonomsku i političku teoriju pojam imperijalizam ulazi na početku XX veka sa delom Dž. Hobsona (Hobson) *Imperialism* (1902). Polazeći od britanskog imperijalnog iskustva, potčinjavanja Kine u toku XIX veka i englesko-burskog rata krajem tog veka (1899—1902), koji je, kao novinar, neposredno posmatrao, Hobson je pokušao da utvrdi i analizira uzroke osvajanja i potčinjavanja drugih, često vrlo dalekih, zemalja i naroda od strane velikih evropskih sila. Ne previđajući i druge (političke, vojne, patriotske, religijske) motive evropskog imperijalizma, Hobson je osnovni uzrok video u ekonomskim činiocima, u neprilagođenosti kapitalističkog sistema i njegovoj nemogućnosti da, usled nesklada između proizvodnje i potrošnjom nađe profitabilna uporišta viška kapitala u nacionalnim granicama. Otuda nužnost da se obezbede i osvoje strana tržišta za plasman robe i kapitala. Hobson je, istovremeno, i oštri kritičar (britanske) imperijalističke politike, koja je, po njemu, samo izraz interesa i manipulacija užih kapitalističkih grupa, prvenstveno finansijskog kapitala, a ne i javni interes, interes zemlje u celini.

Ubrzo posle Hobsona, i u velikoj meri na njegovom tragu, nekoliko istaknutih marksističkih autora piše o imperijalizmu: B. Bauer (1907), R. Hilferding (1910), R. Luksemburg (Luxemburg) (1913), K. Kaucki (Kautsky) (1915), N. Buharin (1915), V. Lenjin (1916), kao i mnogi drugi. U protivstavu prema njihovom u suštini ekonomskom objašnjenju i određenju imperijalizma, čitav niz građanskih autora iznosi i brani drukčija, po pravilu šira i na vanekonomskim činiocima zasnovana, shvatanja imperijalizma ili stavlja u sumnju, smislenost i sâmog postojanja ovog pojma. Tako je o imperijalizmu stvorena velika teorijska, istorijska i publicistička literatura, ali su time mnoga neslaganja i sporenja više umnožena i produbljena nego prevaziđena i rešena.

Imperijalizam kao istorijska pojava. — Kao što proizlazi iz njegovog etimološkog značenja, imperijalizam se u najširem smislu određuje kao politika ili politička doktrina (ideologija) usmerena na stvaranje, održavanje, širenje i jačanje imperije (carstva), bilo nepsoredno osvajanjem, podvlačenjem, bilo posredno — stavljanjem pod kontrolu i eksploatacijom od strane jedne, imperijalne države, drugih zemalja i naroda. Ovako široko shvaćen, imperijalizam je star gotovo kao i politička istorija čovečanstva, o čemu svedoče mnogi primeri imperijalnih država različitog trajanja, veličine, moći i načina organizovanja, od antičkih vremena do naših dana.

Stari vek poznaje nekoliko kineskih carstava, pod različitim dinastijama, počev od XVIII veka pre n.e. pa do X veka naše ere, koja su uspevala da pokore i podvlaste mnogobrojne manje dražve. Slično je i u staroj Indiji počev od IV veka pre n.e. Još ranije, polovinom

trećeg milenijuma pre naše ere, obrazuju se sumerska i vavilonska carstva u području Mesopotamije, a nešto kasnije egipatsko, asirsko i persijsko, u području Bliskog istoka i Male Azije.

Kratkotrajno grčko, odnosno makedonsko carstvo pod Aleksandrom Velikim, u drugoj polovini IV veka pre n.e., zamenilo je veliko i viševjekovno Rimsko carstvo. Obuhvatajući i čvrsto politički, ekonomski, pravno, upravno i saobraćajno povezujući prostor od Velike Britanije do Bliskog istoka, ono predstavlja verovatno dosad najpotpuniju imperiju. Posle podela Rimskog carstva i propasti njegovog zapadnog dela, polovinom V veka, njegov istočni deo, Vizantija, nastaviće da postoji još oko hiljadu godina, kada će, pod udarcima nove imeprije u sponu, Turske, nestati polovinom XV veka. U međuvremenu, pod okriljem islamske religije, nastaje, u VII veku, u području Bliskog istoka i Sredozemlja, nova, arapska imeprija, koja svoj vrhunac dostiže u VIII i IX veku, da bi i ona bila srušena, ponajviše od strane Otomanskog carstva.

U zapadnoevropskom prostoru se, posle nestanka Rimske imperije, čine pokušaji njene obnove u vidu Svetog rimskog carstva pod Karlom Velikim, početkom IX veka. Međutim, njeno postojanje, sve do početka XIX veka, bilo je više formalno nego stvarno.

Imperijalizam je dobio širi zamah i nove oblike sa početkom novog doba velikih geografskih otkrića, lakših komunikacija, razvoja manufakturne i industrijske proizvodnje i stvaranja nacionalnih država. Pored Turske, čiji imperijalizam dostiže vrhunac u XVI i XVII veku, u prvi plan sve više dolaze zapadnoevropske države. Prvo Portugal i Španija, a zatim Engleska, Francuska i Holandija stvaraju svoje kolonijalne imperije osvajajući i potčinjavajući velike delove Amerike, Azije, Australije, Afrike u razdoblju od kraja XV do kraja XIX veka. One to čine u oštrom međusobnom suparništvu i sukobima, pogotovo krajem XIX veka, kada se u imperijalističku trku za kolonijama i sferama uticaja uključuju i neke druge sile (u prvom redu Nemačka i Italija, zatim Rusija, a na specifičan način i Sjedinjene Države i same nekadašnja kolonija), a istovremeno smanjuju područja podobna za

osvajanje. Vrhunac tih međuimperijalističkih suprotnosti biće Prvi svetski rat.

Zbog svih tih promena, koje su se dogodile u žestini i oblicima imperijalističkih osvajanja i suprotstavljanja u drugoj polovini XIX i početkom XX veka, imperijalizam skreće pažnju i javnog mnjenja, pogotovo njegovog politički aktivnog dela, a zatim i društvene teorije. Istovremeno, pored otvorenih zastupnika i branilaca imperijalizma, sve su brojniji i glasniji i njegovi kritičari, kako iz redova liberalnih i humanističkih građanskih krugova, tako i iz redova levice, posebno njenog marksističkog krila. Politički izraz takvog stava bio je mandatni sistem Društva naroda, kojim su, po prvi put u istoriji, stavljene pod međunarodni nadzor kolonije, doduše samo pobeđenih zemalja posle Prvog svetskog rata, a ne jednostavno podeljene među pobeđničkim državama, kao što je to ranije činjeno. Kao rezultat poraza u ratu ruše se imperije Nemačke, Austro-Ugarske i Turske. Međutim, imperijalističke težnje i praksa nisu bili odstranjeni iz međunarodnih odnosa. Njihovi osnovni nosioci su revizionistički nastrojene nacifašističke države. Japan osvaja Mandžuriju (1931) i napada Kinu (1937) na putu ka stvaranju »velike sfere koprospereiteta« u Aziju. Italija osvaja Abisiniju i teži da obnovi »Rimsku imperiju«. Hitlerova Nemačka okupacijom Rajnske oblasti, prisajedinjenjem Sara, Austrije i Sudetske oblasti počinje osvajanje *Lebensrauma* i stvaranje »novog svetskog poretka« pod nemačkom hegemonijom. Sve je to dovelo do Drugog svetskog rata u kome su ove tri sile Osovine bile poražene, sva njihova osvajanja poništena, a Nemačka uz to podeljena i teritorijalno smanjena. Organizacija ujedinjenih nacija, stvorena oktobra 1945. godine, uspostavila je starateljski sistem za kolonije pobeđenih zemalja, uspostavila svoju kontrolu i nad ostalim kolonijama (»nesamoupravnim teritorijama«, kako se nazivaju u Povelji UN) i proglasila načela samoopredeljenja naroda, suverene jednakosti država, zabrane upotrebe sile i pretnje silom i mešanje u unutrašnje poslove drugih država. Time su bile postavljene pravne osnove za odstranjenje imperijalističkih osvajanja i prakse iz međunarodnih

odnosa. To, i delovanje zainteresovanih političkih i društvenih snaga, a u prvom redu antikolonijalnih i oslobodilačkih pokreta širom sveta, doveli su do takvog procesa dekolonizacije koji je, u toku nekoliko posleratnih decenija, praktično ukinuo kolonijalni sistem i kolonijalne imperije izgrađivane vekovima. Imperijalizam, kao sistem dominacije i eksploatacije, dobio je, međutim, nove, posredne oblike, prvenstveno u vidu neokolonijalizma (»imperijalizam bez kolonija«), stvaranja i održavanja hegemonije supersila putem vojno-političkih i ideoloških blokova i uticajnih sfera.

Imperijalizam nije jednostavna pojava, ni po oblicima ispoljavanja, niti po metodima i sredstvima koje upotrebljava, ciljevima kojima teži i osnovima do kojih polazi i razlozima kojima se objašnjava i opravdava. Ni teorijska misao, koja je pokušala da definiše, analizira i objasni imperijalizam, nije jedinstvena, čak ni u okviru istih teorijskih opredeljenja i škola mišljenja. Ovo je posledica ne samo tesne veze sa određenim političkim snagama, ekonomskim interesima i ideološkim orijentacijama nego i izuzetne složenosti i promenljivosti same pojave.

Oblici imperijalizma. — S obzirom na osnovne ciljeve i korišćena sredstva, imperijalizam može (uslovno) biti: *politički*, *vojni*, *ekonomski* i *kulturni*. Poslednjih godina se govori i o *informativnom* imperijalizmu.

Pod *političkim imperijalizmom* podrazumeva se uspostavljanje i održavanje političke kontrole nad drugim narodima različitim političkim sredstvima, kao što su neposredna vlast nad pokorenim narodima, odnosi vazalstva i protektorata, neravnopravni savezi, interesne sfere, sistemi kapitulacija, mešanje u unutrašnje poslove (subverzija, »peta kolona«, marionetske vlade itd.), »dobrovoljno« prisajedinjenje imperijalnoj državi, politika »podeli pa vladaj« itd.

Vojni imperijalizam je naročito karakterističan za ranije epohe u kojima je rat bio legalno sredstvo spoljne politike, mada ni danas nije iščezao iz prakse međunarodnih odnosa. On se i izražava u korišćenju vojne sile države bilo radi neposrednog osvajanja i držanja u pokornosti drugih, susednih ili da-

lekih (»prekomorskih«) naroda, a, u nekim slučajevima, i uništenja (genocida) ili nasilnog preseljavanja i izmene nacionalnog i/ili rasnog sastava stanovništva, bilo pak za pretnje i pritiske (»politika topovnjača«), uspostavljanje i držanje vojnih baza i vojnih snaga na stranim teritorijama, kontrolu nad strateški važnim područjima (npr. Suecki kanal, Panamski kanal, Gibraltar itd.) ili nad stranim armijama i zemljama putem isporuke oružja, opreme i tehnologije, vojnih savetnika, obuke oficira itd.

Prevažodni cilj *ekonomskog imperijalizma* jeste sticanje ekonomske koristi (povećanje obradivog zemljišta, eksploatacija prirodnih bogatstava, proširenje tržišta za robu i mogućnosti za ulaganje kapitala, korišćenje jevtine radne snage, obezbeđenje dodatnih prostora za naseljavanje »viška« stanovništva kako bi se smanjile unutrašnje socijalne napetosti itd.). To se postiže bilo prethodnim uspostavljanjem neposredne političke kontrole ili dominacije, kao što su osvajanja, kolonizacija, iznuđene koncesije, diplomatija (»dolarska diplomatija« SAD u J. Americi, »petrolejska diplomatija« V. Britanije na Bliskom istoku), ugovori o »pridruživanju« (npr. Evropskoj zajednici ili američkom »Savezu za napredak« SAD i latinoameričkih država) itd., bilo pak čisto ekonomskim sredstvima koje omogućuje velika razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja, »centra« i »periferije« (»makaze cena«, ulaganje kapitala, ekonomska »pomoć«, održavanje monokulturne privredne strukture nerazvijenih zemalja itd). Poslednjih decenija naročito raste uloga multinacionalnih kompanija, koje svojim filijalama u celom svetu »isisavaju« profit u korist međunarodno organizovanog kapitala najrazvijenijih zemalja i omogućuju ekonomsko, pa onda i političko, potčinjavanje nerazvijenih zemalja.

Kulturni imperijalizam ima za cilj »ovladavanje dušama« ljudi drugih zemalja širenjem i nametanjem kulturnih, umetničkih i ideoloških vrednosti imperijalnih zemalja propagandom, širenjem svog jezika, književnosti, filma, televizijskih programa, načina života, religije (poznata je uloga hrišćanskih misionara kao preteča i podrške kolonijalnom

osvajanju ili nametanje islama u okviru doktrine džihada), školovanjem kadrova na univerzitetima, putem raznih kulturnih institucija (fondacija) itd., ali, istovremeno, putem odliva visokoobrazovanih kadrova u razvijene zemlje (»odliv mozgova«). U izvesnim slučajevima kulturni imperijalizam ima za cilj i/ili rezultat denacionalizaciju i asimilaciju drugih naroda.

Blizak kulturnom je *informativni imperijalizam*, koji se ispoljava u kontroli nad izvorima i protokom informacija od strane informativnih agencija, medija i vlada razvijenih zemalja, kako u materijalnom (radio i TV stanice, dopisništva, informacioni centri) i kadrovskom smislu, tako i u pogledu broja, izbora i prirode informativnih poruka.

U vezi sa spoljnom politikom američkog predsednika V. Vilsona (Wilson) vezuju se pojmovi »moralnog imperijalizma«, »imperijalizma duha« i »misionarske diplomatije« s obzirom na njegov prenaplašeni moralizam i idealizam korišćen za opravdanje američkih diplomatskih i vojnih intervencija u svetu, a posebno u J. Americi.

Naravno, kad su u pitanju politički, a posebno ekonomski, kulturni i informativni imperijalizam, nije uvek lako napraviti razliku između normalnih diplomatsko-političkih, ekonomskih, kulturnih i informativnih veza i saradnje od onih koje imaju imperijalistički karakter nejednakosti, dominacije i eksploatacije. To je moguće, iako teško, utvrditi samo analizom svakog konkretnog slučaja.

U toku istorije, imperijalizam je opravdavan na različite načine, ponekad otvoreno, iznošenjem pravih motiva i ciljeva, a još češće skrivanjem pravih razloga iza ideoloških, pseudonaučnih, humanitarnih, religioznih i drugih motiva.

Ekonomska korist od pribavljanja robova i pljačke do obezbeđenja tržišta za robu i plasman kapitala, nesumnjivo je bila *spiritus movens* mnogih imperijalističkih osvajanja od najdavnijih vremena. U najvećem broju slučajeva ekonomska isplativost imperijalizma bila je očigledna i na nju su se pozivali političari i ekonomisti apologeti imperijalizma. Uz nju su pristajali, neretko, i širi slojevi naroda, računajući na svoj deo imperijalnog plena. Tek sa povećanim otporom i pobuna-

ma podjarmljenih naroda i, s tim u vezi, otpora javnog mnjenja povećanim ljudskim i materijalnim žrtvama za održavanje imperija, uz isticanje da imperijalistička politika koristi samo uskim povlašćenim slojevima društva, a ne narodu u celini, imperijalizam dolazi pod udar političke, moralne, filantropske i teorijske kritike, kao što je to bio slučaj u Engleskoj 50-ih godina prošlog veka.

Teorijske i političke kritike i opravdanja imperijalizma. — Najoštrija i teorijski najosnovanija kritika dolazila je iz redova marksističkih teoretičara. Među njima je najpoznatiji Lenjin, koji je definisao imperijalizam kao »kapitalizam na onom stadijumu razvitka kad je za izraslo gospodarstvo monopola i finansijskog kapitala, istaknut značaj dobio izvoz kapitala, počela podela sveta od strane međunarodnih trustova i završena podela čitave teritorije zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih zemalja« (V.I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Kultura, Beograd, 1957, str. 75). Za razliku od Lenjina, Kaucki je smatrao da je imperijalizam proizvod visokorazvijenog industrijskog kapitala, *politika* prisajedinjenja, od strane kapitalističkih nacija, *agrarnih* oblasti drugih nacija. Slično Hobsonu, Kaucki je smatrao da imperijalizam nije nužni proizvod kapitalizma, već samo politika kojoj finansijski kapital daje prednost. Otuda njegov zaključak, nasuprot Lenjinu i Buharinu, da imperijalizam ne mora nužno da vodi ratovima među imperijalističkim državama, smatrajući da se težnje ka širenju kapitala »mogu najbolje ostvariti ne nasilničkim metodama imperijalizma, nego mirnom demokratijom«. To je našlo izraza u njegovoj teoriji *ultraimperijalizma* ili *nadimperijalizma*, slično ranijem Hobsonovom *interimperijalizmu* ili *međuperijalizmu*, koji, po njemu, »uliva najviše nade na trajan mir«. Po teoriji ultraimperijalizma moguća je, u budućnosti, »zajednička eksploatacija sveta od strane internacionalno ujedinjenog finansijskog kapitala«, umesto sukobljavanja nacionalnih finansijskih kapitala, što je veoma nalik na razdoblje posle Drugog svetskog rata. Ovakvim shvatanjima su bliski izvesni posleratni neomarksisti, kao što su P. Svizi (Sweezy), H. Magdof (Magdoff), P. Žale (Jalée), J.

Boš (Bosch) i dr. Nasuprot njima, drugi teoretičari zastupaju tezu blisku Buharinu (»neobuharijanci«) prema kojoj međuimperijalističke suprotnosti između nacionalno organizovanih kapitalističkih trustova ili, kao kod Mandela (Mandel), između američkog, japanskog i zapadnoevropskog kapitala, preovlađuju nad internacionalizacijom kapitala (npr. M Kidron (Kidron), B. Voren (Warren) i dr.).

Bliska (neo) marksističkim teorijama imperijalizma je J. Galtungova (Galtung) strukturalna teorija imperijalizma. Ona polazi od postojanja takve strukture međunarodnih odnosa u kojoj postoji podjela na dominantni centar i povlašćenu i eksploatisanu periferiju, pa je tako u samo strukturu ugrađeno »strukturno nasilje«. To nasilje ima tri osnovna vida: *vertikalnu podjelu rada* u kojoj je nerazvijena periferija snabdevač razvijenog centra sirovinama, pa otuda eksploatacija prve od drugog; *rascepanost* periferije, tj. relativno slaba međusobna povezanost nerazvijenih zemalja, što još više pogoršava njihov položaj; *penetracija* periferije od strane centra, tj. ekonomski, obrazovni, kulturni i drugi prodor centra u periferiju povezivanjem elitâ nerazvijenih zemalja (centra periferije) za razvijene zemlje centra ili »pridruživanjem« pojedinih nerazvijenih zemalja integracijama razvijenih (Evropskoj zajednici). Time se razvija unutrašnje jedinstvo zemalja periferije, ali isto tako i jedinstvo sâmi nerazvijenih zemalja i olakšavaju i produžavaju odnosi neravnopravnosti, dominacije i eksploatacije. Galtung, naime, smatra, da savrešeno stanje imperijalizma postoji u slučaju da: (a) postoji sklad interesa između centra (tj. vladajućih klasâ razvijenih zemalja) i centra periferije (tj. vladajućih klasâ nerazvijenih zemalja »trećeg sveta«); (b) ako je oštiji sukob interesa između centra i periferije potlačenih zemalja nego između centra i periferije razvijenih (dominantnih) zemalja; (c) ako postoji sukob interesa između periferijâ razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Pored ekonomskih objašnjenja (ili opravdanja) imperijalizma, a često i nasuprot njima, najčešće se ističu politički motivi. Tu tezu možda najjasnije izražava R. Aron (Aron)

tvrdnjom da su svi kolonijalni poduhvati, koji su izazvali sukobe u Evropi, bili proizvod političkih ambicija, a ne težnji ka kapitalističkom profitu. Štaviše, tvrdi on, »ekonomski interesi su samo izgovor ili opravdanje, dok dublji uzrok leži u volji za moći država« (R. Aron, *The Century of Total War*, Boston, 1966, p. 59).

Slične stavove zastupaju pristalice posleratne tzv. »realističke« škole (H. Morgentau /Morgenthau/ i dr.), koji u tome nastavljaju jednu dugu tradiciju od antičke Kine (»legalisti«), Indije (Kautilya), Grčke (Tukidid), Rima (Polibije, Tacit), pa zatim preko Makijavelija (Machiavelli), Hobsa (Hobbes) i zastupnika »državnog razloga« do Nemačke *Realpolitik* XIX veka (von Treitschke) i savremenih američkih »realista«, (Kennan, H. Kissinger) i dr. »Realisti« svekoliko spoljnopoličko ponašanje država, pa i političko ponašanje uopšte, objašnjavaju borbom za ostvarenje (nacionalnih) interesa shvaćenih kao moć (*power*). Korene takvog ponašanja oni nalaze u navodnoj opštoj odlici ljudske prirode da teži ka moći (*will to power*) i/ili međunarodnog sistema državâ u kome je sila (*moć*) bitni činilac s obzirom na nepostojanje naddržavne vlasti koja bi obezbeđivala opstanak i sigurnost država (»prirodno stanje« u kome postoji opšta nesigurnost i »rat svih protiv svih«).

Neretko je imperijalizam objašnjavan ili zastupan iz vojno-strateških razloga — potrebe da se osvoje ili zadrže »prirodne granice«, obezbedi kontrola nad važnim strateškim tačkama, oblastima i saobraćajnicama, uspostave vojne baze itd. ili da se spreče druge, suparničke, države da ne zaposednu takve teritorije. U nekim slučajevima se vojno osvajanju ili diplomatsko-politički kontrolišu izvesne oblasti ili zemlje kako bi se postigla ili održala »ravnoteža snaga« pomoću »tampon država«, »sanitarnih kordona«, interesnih sfera, sistema kompenzacije.

Veoma su stara objašnjenja (ili opravdanja) imperijalističkih osvajanja i potčinjavanja navodnim rasnim i drugim prirodnim razlikama među ljudima, koja jedne čini prirodnim gospodarima, a druge robovima ili potčinjenima (Aristotel, npr.). U drugoj polovini XIX veka takva shvatanja su bila i (pseudo) naučno zasnivana i branjena u okviru socijal-

darvinizma - Spenser (Spencer), Gumplovic (Gumpłowicz), Renan i dr. ili povezivana sa geopolitičkim shvatanjima, npr. kod Racela (Ratzel) i Kjelena (Kjellen) — u okviru shvatanja države kao živog organizma koji, navodno, mora da raste i širi svoje granice, ali i nekih drugih geopolitičara (Mahan, Haushofer i dr.). Svoj najoštrij i politički najopasniji izraz ovakva shvatanja su dobila u fašističko-nacističkoj ideologiji i praksi osvajanja »životnog prostora«. Musolini (Mussolini), na primer, tvrdio je da fašizam vidi u imperijalizmu, tj. težnji država ka širenju, »izraz njihove vitalnosti«.

Imperijalizam je često objašnjavan (ili prikrivan) ideološkim razlozima zasnovanim na religioznim, civilizacijskim, humanitarnim, moralnim i sličnim idejama. Još su stari Persijanci smatrali da je njihova imperija ostvarenje božanske misije; Perikle je potčinjavanje drugih grčkih država Atini smatrao njihovom privilegijom, a u ideološku osnovu Rimske imperije bile su ugrađivane i stoičke ideje o svetskom građanstvu, opšte ljubavi i pravednosti (Ciceron, Mārko Aurelije), kao i o čuvanju mira i poretka (*Pax Romana*). Širenje »prave vere« u osnovi je mnogih ratova bilo hrišćanskih (*krstaških*) bilo islamskih (džihad) za osvajanje ili preobraćanje »nevernika« i stvaranje verskih imperija. Često su religiozni misionari prethodili kolonijalnim osvajanjima ili su ih pratili, dopunjavali i podržavali, kao što to pokazuju osvajanje i pokrštavanje J. Amerike ili islamizacija širokih prostora od Arabije do Atlantika.

»Zaštita« pripadnika jedne religije (npr. hrišćana na Balkanu ili muslimana na Bliskom istoku) takođe je korišćena kao izgovor i za imperijalističke težnje i poduhvate.

Francuska je kolonizovala »urođenike« smatrajući da je to njena »civilizatorska misija«, *mission civilisatrice* (Ferry), a Engleska da je to njena obaveza, »teret belog čoveka«, *white man's burden* (R. Kipling). Napoleon je svoje osvajanje Evrope vršio pod zastavom Francuske revolucije: »sloboda, jednakost, bratstvo«. Sjedinjene Američke Države su u svom kontinentalnom širenju videle izraz

»očigledne sudbine« (*Manifest Destiny*), »prst providenja«, »širenje područja slobode«, a svoj kasniji prekomorski imperijalizam zagrta u formule Monroeve doktrine i »politike otvorenih vrata«. U vreme »hladnog rata« objašnjenje je nalaženo u »odbrani slobodnog sveta«, što je na drugoj, sovjetskoj strani odgovaralo »zaštiti socijalističke zajednice« i »proleterskom internacionalizmu«.

Kao značajna motorna snaga imperijalizma pojavljuje se, naročito u toku XIX veka, nacionalizam, težnja ka stvaranju nacionalnih država, što se neretko preobraća u težnju za stvaranjem »velikih« država ili se utapa u šire okvire »pangermanizma«, »panslavizma«, »panarabizma«, »panamerikanizma« itd. Od kraja XIX veka u SAD se povremeno izražava, često i od najviših zvaničnih ličnosti, ideja o SAD kao »vođi« (*leader*) celog sveta.

Bliska ekonomskim opravdanjima imperijalizma, ali nešto šira od njih, jesu ona koja su osvajanje drugih zemalja, ili bar njihovih tržišta, smatrala neophodnim da se izbegnu unutrašnje ekonomske, političke i socijalne teškoće, nezadovoljstva, pa i revolucije, kao što je to krajem XIX veka rekao američki senator V. Fraj (Frye): »Mi moramo imati tržište (u Kini) ili ćemo imati revoluciju« (W. A. Williams, *The Tragedy of American Diplomacy*, New York, 1962, p. 26). Isto tako, imperijalistički poduhvati i očekivani uspesi koriste se kao sredstvo da se skrene pažnja domaće javnosti, posebno nezadovoljnika, sa unutrašnjih problema (npr. Napoleon III).

Na kraju, u nekim slučajevima, samostalno ili zajedno sa drugim činocima, uzroci imperijalizma se traže u ličnim osobinama pojedinih istaknutih državnika, njihovim karakternim osobinama, političkim idejama, težnji ka moći, slavi, ugledu. U istoriji su poznata imena nekih od njih, kao što su Aleksandar Veliki, Džingis Kan, Napoleon, Hitler, ali i mnogih drugih, manje značajnih i poznatih. Teško je, čak i najpažljivijom analizom, utvrditi u kojoj meri su lične osobine velikih osvajača uticale na njihove imperijalne zamisli i ostvarenja, a koliko su ona bila proizvod širih istorijskih okolnosti i dubljih društvenih podsticaja i snaga.

Odnos prema imperijalizmu je, i u teoriji i u praksi, veoma različit. Objašnjenja imperijalizma se polarizuju oko dva osnovna stava: *monistička*, koja ističu jedan uzrok ili motiv kao isključiv ili preovlađujući, i druga *pluralistička*, koja navode veći broj činilaca. Ova druga su svakako preovlađujuća i bliža složenoj prirodi imperijalizma shvaćenog u širokom smislu. Neke teorije smatraju da je imperijalizam nužni pratilac čoveka i ljudskog društva, dok ga druge vezuju za pojedine društveno-političke sisteme i epohe i veruju da se, odgovarajućim ekonomskim, političkim, institucionalnim, obrazovnim i drugim promenama može prevazići ili bar ograničiti. Neki ga podržavaju, opravdavaju i slave, dok ga drugi, polazeći od moralnih, religioznih, ideoloških ili ekonomskih razloga, kritikuju i odbacuju. D. Hjum (Hume) tvrdio je da je imperijalizam (»ogromne monarhije«) »verovatno destruktivan prema ljudskoj prirodi«. U izvesnim slučajevima, imperijalizam je objašnjavan objektivnim (geografskim, biološkim, ekonomskim i drugim) činiocima, dok je u drugim on ukorenjen u sferi ideja i ideologija ili, čak, u posebnoj psihološkoj strukturi ličnosti pojedinih državnika, vojskovođa, osvajača. Neki autori smatraju da je o imperijalizmu moguće izgraditi jednu celovitu teoriju koja otkriva njegove osnovne uzroke, nosioce, oblike ispoljavanja, posledice i sudbinu, dok drugi, suprotno, smatraju da je to nemoguće pošto se pod imperijalizmom podrazumeva tako veliki broj raznovrsnih činjenica da ove dovode u pitanje smislenost

i samog pojma imperijalizam, ili ga svode na »čisto teorijski koncept« ili »politički slogan«. Neki to, naravno, čine i iz političkih i ideoloških razloga, s obzirom na loše značenje koje se, naročito posle Drugog svetskog rata, imperijalizmu pridaje. Međutim, bez obzira na termin koji se upotrebljava, nema sumnje da će pojave koje su se dosad uobičajeno nazivale imperijalizmom još zadugo postojati u odnosima među državama i narodima i pored svih uloženi političkih napora, postignutih promena u pravnim normama, moralnim shvatanjima i institucionalnim rešenjima. Ogromne — i'sve veće — razlike u stepenu razvijenosti i moći između država i društava stalno omogućuju imperijalizam, pothranjuju ga i produžavaju.

Andreja MILETIĆ

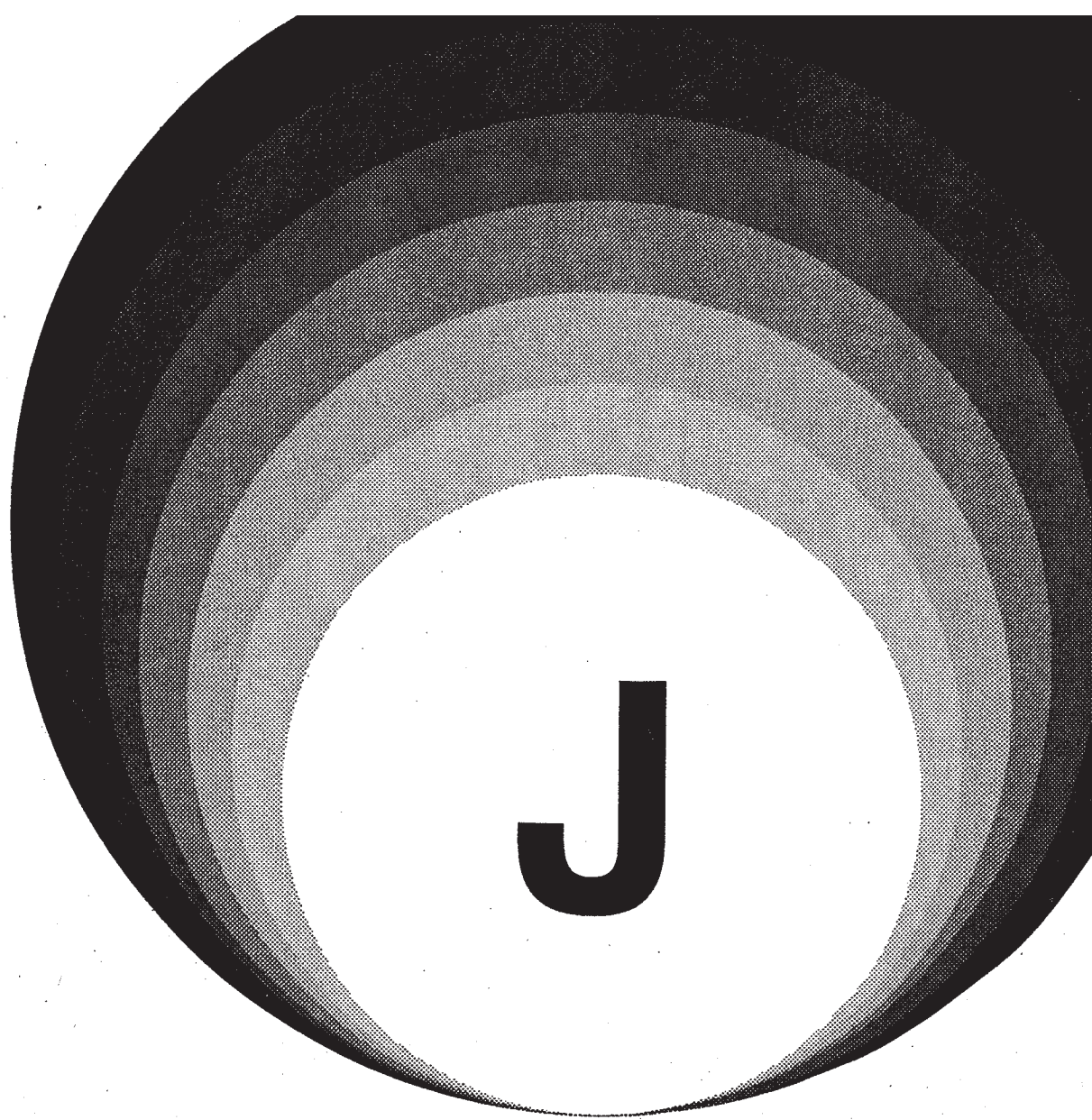
LITERATURA

- J. Hobson, *Imperialism. A Study*, Allen and Union, London, (1902) 1948.
 N. Buharin, *Svetska privreda i imperijalizam*, Radnička štampa, Beograd, (1918) 1982.
 R. Owen, R. Stucitte, Ed., *Studies in the Theory of Imperialism*, Longman, London, 1972.
 R. Luksemburg, *Akumulacija kapitala*, prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma, Beograd, 1955.
 V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Beograd 1949.
 W. A. Williams, *The Tragedy of American Diplomacy*, New York, 1962.

INDIVIDUA

Pojam. — Reč *individua* potiče od lat. *individuum* (grč. *atomon*), što znači *nedeljiv*. U rimskom razdoblju se uglavnom u tom smislu i koristi, naročito kao logički pojam kojim se označuje poslednja tačka neke deobe, posle koje dalje deljenje nije više moguće. U srednjovekovnoj filozofiji izraz *individua* se postepeno i sve češće upotrebljava kao oznaka za ljudsku jedinku, ali pod pretpostavkom pre-

thodnog logičkog određivanja pojmova. To u ovom slučaju Toma Akvinski formuliše stavom: »*Individuum ... est quod est in se indistinctum, ab allis vero distinctum*« (»Individua ... je ono što je u sebi nerazlikovano, spram drugog istinski razlikovano«), iz čega sledi da je taj stav prethodno uslovljen pretpostavljenim *principium individuationis* (tj. principom *individuacije*). Sa takvog stanovišta,

JAVNO MNENJE

Pojam i značenja. — Imenica »mnenje« dolazi od glagola »mniti« koji je praktično uobičajen (»ja mnim«). Izrazi: (grč. *doxa*, lat. *opinio*, franc. *opinion*, engl. *opinion*, nem. *Meinung*) sadrže neodređenost, neobaveznost i partikularnost suda. U njima se nalazi nepouzdanost saznanje, nešto *otprilike*, kao »čini mi se«, »verovatno«. Iščezavanje glagola »mniti« štetno je po razlikovanje u stepenu pouzdanosti nekog suda.

Sa glagolom »misliti« (»mišljenje«), koji ga zamenjuje, mešaju se *izvesni sa verovatnim* sudovima, tačnije: nastupa zbrka između izvesnog i verovatnog, nužnog i promenljivog.

Već je Platon smatrao da mnenje predstavlja sredinu između neznanja i nauke. A za njim se povelala većina filozofa. Stroga

filozofska misao oštro je razlikovala »mnenje« od »mišljenja«, čisto subjektivni od objektivnog suda. Mnogo je primera nepoverenja filozofa u javno mnenje. Mnogo je izgovoreno oporih reči na njegov račun sa dovrtljivim razlozima sumnje u njegovu primamljivost. »Sofisterija je«, kaže Hegel, »rezonovanje koje se zasniva na nekoj neosnovanoj pretpostavci koja se priznaje bez kritike i nepromišljeno« (Hegel, *Nauka logike*, 1, Beograd, 1976, str. 107).

Dakle, javno mnenje sadrži nekritične i nepromišljene sudove, subjektivne predstave, nešto što se može smatrati barem nedovoljno istinitim, čak uobraženjem. Hegelov kritički odnos prema javnom mnenju opredeljuju oni isti razlozi koji su ovog mislio-

ca vodili u njegovoj čestoj oporoi kritici »zdravog ljudskog razuma« koji može biti istovremeno izvor istine i najgorih predrasuda. Zdrav razum se »pomoću svojih sofistiranja naizmjenice drži i tvrdi sad jedno, a zatim opet ono upravo oprečno, suprotstavlja istini ... zdravi razum je plijen tih apstrakcija, koje ga gone uokolo u svom vrtoglavom krugu« (Hegel, *Fenomenologija duha*, Zagreb, 1955, str. 74/75). U razlikovanju između razuma (*Verstand*) i uma (*Vernunft*), Hegel je utvrdio i razliku između *mnenja*, koje pripada razumu, i *znanja*, koje pripada sferi uma.

Javno mnenje u Hegelovom tumačenju nema samo negativnu konotaciju jer su u njemu »neposredno ujedinjeni istina i beskonačna zabluda« pa stoga »zaslužuje ... da se isto tako poštuje kao i da se prezire« (Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Hamburg, 1955, § 318). Za Hegela je javno mnenje formalna, subjektivna sloboda pojedinaca da izražavaju sopstvene sudove o *opštim poslovima*. Prema toj vrsti slobode on izražava načelnu odbojnost jer je reč o nečem »slučajnom«, »neznačajnom« i »prevrtljivom«, a iznad svega pojedinačnom. Sloboda mnenja se izražava kao proizvoljnost koja je suprotna istinskoj slobodi. I slobodu štampe Hegel je svrstao u red slobode kao proizvoljnosti i izjednačio je sa »zadovoljenjem onog bockavog nagona da se kaže svoje mnenje« i »da se govori i piše šta se hoće (Ibid. § 319). Hegelu je stalo do toga da načelno odvoji mnenje od mišljenja (ili znanja), tj. da veštinu obrta, naklapanja, poluizražavanja i skrivanja, svojstvenu javnom mnenju, odvoji od nesumnjivog, određenog i otvorenog izražavanja značenja i smisla. Iz oblasti javnog mnenja Hegel je izuzeo *nauku* kao nešto objektivno, umno i slobodno.

Iako je u svoju *Filozofiju prava* uveo pojam »građansko društvo« i procenio njegovu ulogu u sferi »običajnosti«, Hegel nije mogao da se pomiri sa javnom relevantnošću društva kao sfere privatnosti koja svoju pojedinačnost hoće ne samo da predstavi nego i da *nametne* kao *opštost*, kao slobodu. U momentu kada je građansko društvo, a sa njim i javno mnenje, bilo očigledna činjenica ekonomski i politički najrazvijenih zemalja Zapa-

da, Hegelovo gledište je doista bilo antikvarno, bez obzira na njegovu filozofsku zasnovanost. Ovde bi se moglo, možda, utvrditi kao pravilo da pozitivan stav prema javnom mnenju, njegovom mestu i ulozi u društvu, izražavaju liberalni mislioci (*iako ne svi*), a negativan ili rezervisan stav svi oni mislioci koji se kritički odnose prema liberalizmu. A Hegel je bio protivnik i liberalizma i demokratije.

Poreklo i suština javnog mnenja. — Danas javno mnenje predstavlja *veliku društvenu i političku moć*. Kao *glas naroda* (*vox populi*), *glas podvlašćenih*, ono je bilo usmereno najčešće protiv velmoža, izražavajući svojim žaokama čas bogatu, čas neodređenu kritiku vlasti i vlastodržaca. Omiljena sredstva su mu humor i satira u kojima se izražava duhovna nadmoćnost politički nemoćnih slojeva društva. Prema ovoj vrsti javnog mnenja, kao što smo pokazali na Hegelovom slučaju, nepoverenje gaje oni koji su u narodu videli samo *bezumnju svetinu*. Za Hegela, npr., narod je samo »agregat privatnika« i kao takav je *vulgus*, a ne *populus*. U tom stanju narod bi bio samo »nezgrapna, pusta, slepa sila kao uzburkano elementarno more, ali koje ne uništava samo sebe, što bi učinio narod kao duhovni element« (Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, Leipzig 1905, § 544). Prema tome, narod kao *vulgus* jednak je elementarnosti mora, a u duhovnom smislu uništava sam sebe. Gori prezir jedva da se može zamisliti. Prezir prema *elementarnosti vulgusa* filozofski proističe iz Hegelovog filozofskog omalovažavanja *prirode*.

Na Hegela podsećaju i neke ocene javnosti u fundamentalnoj ontologiji Martina Heideggera (Martin Heidegger). Javnost je, za Heideggera, ustajalost, prosečnost i uravnanje koji su konstituisani u načinu bivstva onog *Se* (*das Man*). Javnost je neosetljiva za sve razlike u nivou i verodostojnosti. Ona se prikriva i tako izdaje kao nešto poznato i svakome pristupačno (M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen, 1972, str. 126—128; o Heideggerovom shvatanju javnosti upor. moju knjigu *Javnost i demokratija*, Nikšić, 1989, str. 69—72). Heideggerova kritika javnosti je umesna utoliko što je javnost (u stvari javno mnenje) ispunjena *neodgovornim govorenjem* koje se

nameće kao mogućnost razumevanja. Ali dok je ova kritika nošena elanom tzv. »bitnog mišljenja« i načelnog nepoverenja u nauku, Hegelova kritika javnog mnjenja nošena je elanom poverenja u um kao jezgro istine: »Ono što se najpre suprotstavlja mnenju jest istina. Pred njom bleđi mnenje«. Ono je »slučajna misao«. Hegel upućuje na nemačku reč *Meinung* koja se može izvesti iz *mein* (moj) koje nije *allgemein* (opšte). A istinito i slobodno je samo ono *opšte* (Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Hamburg, 1955, str. 86 i dalje).

Navedeni primeri nepoverenja filozofa u javno mnjenje i njihova kritika javnog mnjenja ukazuju na daleke odjeke i duboke korene spora između (filozofske) istine i (retoričke) verovatnosti koji sežu u grčku klasiku. Podsetimo se samo kako je Platonova kritika mnjenja smerala na sve cno što se »zadovoljno, kao svinja, valja u neznanju« (Platon, *Država*, Beograd, 1957, str. 255). Platonu je, kao i Hegelu, um bio organ za prepoznavanje istine koja se budi *proučavanjem* i pretpostavlja nejednakost između učitelja i učenika pa, stoga, važi kao blaga forma *prinudavanja*, dok mnenje (*doxa*) nastaje putem *nagovaranja*. Nepromenljivo umno saznanje se razlikuje od mnjenja koje se menja (Platon, *Timej*, 51, D-52). Od Platona do kartezijanske filozofije, sa uzmacima, kolebanjima i odstupanjima, kao crvena nit se provlači filozofsko uverenje o *prinudnom karakteru istine* i *neobaveznosti mnjenja*. Kao uzor te prinudnosti odvajkada služe *geometrijski aksiomi*. I obrnuto, mnenjima »nije svojstvena bilo kakva aksiomska izvesnost« (Hannah Arendt, *Wahrheit und Lüge in der Politik*, München, 1972, str. 62). Logičku nužnost, da nešto mora biti tako, a *ne drukčije*, izrazio je francuski filozof Mersije de la Rivijer (Mercier de la Rivière) sledećom sentencijom: »Euklid je istinski despot, a geometrijske istine, koje nam je preneo, jesu istinski despotski zakon«, i to tako da »ni bog ne bi mogao uticati na to da dva puta dva nisu četiri« (upor. kod H. Arendt, nav. delo, str. 60). Na isti način ni tiranska vlast ne može pobijati, ni pobiti, prinudni karakter egzaktnih iskaza i njihovu tvrdokornost koja izmiče svakoj *političkoj* pri-

nudi. Međutim, tiranija svake vrste sukobljava se sa javnim mnenjem kao polugom duhovne i političke *emancipacije*. U njemu ona vidi opasnu duhovnu moć koja pretil njenom svevlasti, odnosno pokušaju da u ljudski život unosi samo *jedno*, svoje gledište i svoj interes kao opšti. Ona se plaši javnog mnjenja i svim silama pokušava da ga, kao opasnu moć, potčini i stavi u službu svojih interesa. Pomoću *monopola* svoje bespogovorne vlasti svaka tiranija, tj. totalitarna vlast u naše vreme, nastoji da spreči *drukčije mnenje* od *vladajuće ideologije*, da ukloni *pluralitet* pogleda sa političkog tla. Pomoću straha i prinude ona pokušava da spreči ljudsku *međusobnost* i tako ostvari *atomizaciju* i ljudsko *osamljivanje* kao najpoželjnije stanje u kome se vlast može sačuvati od neizvesnosti što ih donosi javni život i stvara javno mnjenje. Rečju, *tiranska (totalitarna) vlast bi htela da njena ideologija stekne aksiomatski karakter egzaktnih nauka*.

Liberalni filozof Džon Lok (John Locke) utvrdio je da tzv. »zakon mnjenja ili reputacije« ne važi na isti način kao i državni zakoni, već se pridržava duhovne moći i moralnog suda, te se njime izražava odobravanje ili neodobravanje. Međutim, ovaj zakon ne izražava puka privatna ubedenja, ne ograničava se na pojedince, već počiva na prećutnoj saglasnosti društva. On ne važi zato što iza njega stoji prinuda, već na osnovu činjenice da sadrži pohvalu ili pokudu. *Javno delovanje* ne spada samo u nadležnost države već se nalazi i u moralnoj nadležnosti građana koji sačinjavaju društvo (John Locke, *An Essay concerning Human Understanding*, Oxford, 1984, II, 28, §§ 7–10). Prema tome, Lokov »zakon mnjenja i reputacije« nije *obavezni* zakon države (a mi dodajemo: niti ima obaveznost geometrijskih aksioma) nego je *društveni* zakon. On osporava državni potpuni monopol na zakonodavstvo i deo zakonodavne delatnosti prenosi na publiku koja izriče svoj moralni, ali javno itekako relevantan sud. Za razliku od Hegela, Lok smatra da takav zakon nije stvar privatnih ubedenja već počiva i na saglasnosti društva, tj. ima izvestan opšti karakter.

Priroda javnog mnjenja odlikuje se *heterodoksijom* i suprotstavljanjem svim vidovima

ortodoksije koju iziskuju ne samo crkva nego i takve *političke tvorevine* kao što su (nedemokratske) država i političke stranke, naročito političke stranke sa izvesnim »mesijanskim« ciljevima. One iziskuju unutrašnju neslobodnu, *prinudnu saglasnost* i ne odnose se tolerantno prema ispoljavanju javnog mnjenja. I obratno, javno mnjenje ima široko polje svoga uticaja samo u liberalno-demokratskom poretku društva. Totalitarnim sistemima je svojstvena ona vrsta javnog mnjenja koja predstavlja, u stvari, *organizovano javno laganje*, kako tu vrstu javnog mnjenja tačno naziva Hana Arent (Nav. d., str. 50).

Sam izraz »javno mnjenje« kao pojam ušao je u opticaj tek u drugoj polovini osamnaestoga veka. Poznati istraživač javnog mnjenja Jirgen Habermas (Jürgen Habermas) označava fiziokratu Luja Sebastijana Mersijea (Louis Sebastian Mercier) kao prvoga koji je stvorio izraz »javno mnjenje« u smislu prosvetljenog rezultata zajedničke i javne refleksije o osnovama društvenog uređenja. Javno mnjenje rezimira prirodne zakone toga uređenja, pa iako ne vlada, njegovo razumevanje mora da sledi prosvetljeni vladar. A upravo su fiziokrati, na prelazu od merkantilizma liberalizmu, uveli izraz »prosvetljena javnost« da bi istakli samostalnost građanskog društva prema merama državne vlasti (J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied am Rhein und Berlin, 2. durchgesehene Auflage, 1965, str. 108/109). Treba pri tom imati u vidu da je ideologija fiziokrata imala snažan uticaj prilikom formulisanja Deklaracije prava čoveka i građanina od 1789. godine. Inače, pored Lokovog »zakona mnjenja ili reputacije« susreću se u engleskom jeziku izrazi *general opinion*, *public spirit*, a u francuskom *opinion* i *critique*.

Fiziokrate. — U osamnaestom veku niko bolje od fiziokrata nije formulisao potrebu usmeravanja na *slobodno tržište* preko kojega je upravo *privatni rad* stekao *javno priznanje*. Od njih i potiče čuvena liberalna lozinka *laissez faire-laissez passer*. A revolucionarna Deklaracija prava čoveka i građanina od 1789. godine formuliše liberalno načelo: »Slobodno saopštavanje svojih misli i mnjenja jedno je od najvrednijih prava čoveka«.

Nasuprot crkvenim zabranama neortodoksnih i jeretičkih knjiga (*Index librorum prohibitorum*) i autokratskim cenzurama koje rukovodi tobožnja briga za moral (*cura morum*), *sloboda štampe* postaje bitno obeležje duha političkog liberalizma. *Publikacije*, *publicitet* i *publika* stupaju na političku scenu. Lingvistika je utvrdila da latinska reč *publicus* (javno) dolazi od reči *populus* (narod). Prema tome, javno znači i narodno (popularno i *obnarodovano*). Otuda su izrazi »publicitet« i »popularnost« srodni kao pojmovi. Subjekt javnog mnjenja je *narod kao publika*, građani, koji neformalno i formalno kritikuju i kontrolišu rad državne (javne) vlasti.

Javno mnjenje je smešteno u društvu, građanskom društvu, *naspram* države. *Publicitet*, *javnost*, istupa nasuprot *arkanskoj* (tajnoj) državnoj politici svojstvenoj svakoj *apsolutističkoj* vlasti. Reč »tajno« kao kontrastan pojam »javnom«, pored svog lako shvatljivog opšteg značenja »sakrivenog«, ima i svoje posebno političko značenje i zanimljivu istoriju toga političkog značenja. Politički pojam *arcantum* (tajna) nalazi se u središtu učenja o tzv. »državnom razlogu« koje predstavlja temelj apsolutizma. Arkanska teorija odgovara arkanskoj praksi apsolutističke vlasti. Ona opravdava svekoliku, posebno *ratnu* politiku i *diplomatiju* kao uzore i obrasce tajne politike. Arkanska teorija i praksa našle su svoj uzor u cezarizmu, posebno u Tiberijevoj politici koju je u *Analima* opisao Tacit. Početkom sedamnaestog veka nastala je naročita arkanska literatura. Opravdanje svoga postojanja učitelji arkanske veštine nalaze u »tajnama« koje poseduju teologija, jurisprudencija, trgovina, slikarstvo, ratna veština i medicina. Reč je o posebnim »zahvatima« i lukavstvima da bi se postigao povoljan cilj. Tako npr. u tajne vladanja (*arcana dominationis*) spada sve ono što može umirujuće delovati na narod: osobito *simulacija slobode* i uverenje da ima ono što nema. Arkanska teorija i praksa predstavljaju suprotnost liberalno-demokratskoj teoriji i praksi i politici. Drugo značenje tajnosti u politici je *birokratsko sekretiranje* na koje su uverljivo ukazali Karl Marks (Karl Marx) i Maks Veber (Max Weber). »Opšti duh birokratije je«, kaže

Marks, »*tajna*, misterija, koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a prema vani kao zatvorena korporacija« (MEW, 1, str. 249; MED, 3, str. 41). A Veber primećuje: »svaka birokratija... čuva u tajnosti svoje znanje i svoje namere. Birokratska uprava je po svojoj tendenciji uvek uprava koja isključuje javnost« i dalje: »Svaka vlast, ustanovljena kao tajna vlast, jeste u nekoj presudnoj tački *tajna vlast*« (Maks Veber, *Privreda i društvo*, II, Beograd, 1976, str. 87 i 55). Napomenimo da je moderna birokratija čedo apsolutizma. A upravo u borbi sa apsolutizmom izgrađena je filozofija i praksa liberalizma i njegove države.

U neku ruku bi se moglo tvrditi da je *ideologija privatnosti* srž liberalne ideologije. Po najpre je to *sloboda misli i mnjenja*. Pozabavimo se značenjem reči »privatno«. U latinskom, koji je značajan zbog rimskog prava i njegovog pojma privatnosti, reč *privatus* znači »ličan« i »lišen«. Socijalno jezgro »privatnog« nalazimo u rimskoj porodici (*familla*) i institutu privatne svojine (*proprietas privata*). Dok *res publica* poseduje javna dobra, poznata kao *res extra commercium*, dakle, izuzeta iz prometa (javni putevi, trgovi, akvadukti), sfera privatnog je u pravnom smislu sfera slobodnog prometa i poslovnosti. Ali granica privatnog prema javnom nije suviše oštra. Ona se briše u trenutku kada privatna svojina biva *javno priznata* i zaštićena »protiv sviju« (*erga omnes*). Pomenuta Hana Arendt smatra da je priznanje privatne svojine datum postanka društva. Štaviše, i samo javno organski je izraslo iz privatnog, odnosno privatno se »dijalektički« preobrati u javno. U tom smislu i sudbina javnog je povezana sa sudbinom privatnog. Nestajanje javnosti je praćeno ugrožavanjem privatnosti (H. Arendt, *Vita activa oder vom tätigen Leben*, Stuttgart, 1960, str. 46, 64, 65, 59).

Privatna svojina u građanskom društvu je pojmljena kao uslov lične slobode i intimnog ljudskog života. Otuda se svako razvlašćivanje može doživeti kao ugrožavanje lične slobode. Kant je ukazao da je samostalnost građanina u tome da je svoj sopstveni gospodar, ako ima neku svojinu koja ga hrani. Stoga samo vlasnici i obrazovani imaju kva-

litet samostalnog građanina u političkom smislu. A javna delatnost građanina sastoji se u onoj njegovoj delatnosti koja ga kvalifikuje za učešće u donošenju zakona. Na taj način sfera privatnog i sfera javnog se prožimaju. Liberalna misao (*ranog perioda*) smatra da je čovek politički slobodan ako nije životnom nuždom prinuden da radi da bi opstao (Immanuel Kant, *Politische Schriften*, Köln und Opladen, 1965, str. 84/85). Stoga su politička prava bila rezervisana *samo za imućne i obrazovane*, da bi tek potonji društveni razvitak u devetnaestom i dvadesetom veku doveo do opšteg prava glasa i ulaska siromašnih na političku pozornicu.

Na prostoru na kome se pretaču i prožimaju javna sila države i privatna sfera društva struji slobodno saobraćanje među ljudima posredovano cirkulacijom roba, ali i rečju, pismom, zvukom i slikom. Priznavanjem sloboda i građanskih prava omogućava se, dakle, komunikacija među ljudima i sredstvima te komunikacije.

Javno mnjenje i demokratija. — Javno mnjenje se obrazuje u mediju *javnosti* u kojoj se građani, *publika* okupljaju bez ikakvih smetnji, slobodno ispoljavajući svoja mnjenja i mišljenja. Listovi, časopisi, film, radio i televizija su mediji javnosti. Istraživač javnosti i javnog mnjenja J. Habermas, određujući pojam javnosti, stavlja naglasak na *privatne građane okupljene u publiku*, čime slika prožimanje privatne i javne sfere (J. Habermas, *Kultur und Kritik*, Frankfurt/Main, 1973, str. 61). *Javnost* je pojmljena kao širi pojam od *javnog mnjenja*. Javnost može biti i kulturna (literarna), a ne samo politička. Politička javnost podrazumeva aktivno učestvovanje građana u opštim poslovima države. Tu su pomešani državno zakonodavstvo i (Lokovo) moralno zakonodavstvo društva iz »zakona mnjenja i reputacije«. U liberalnoj, građanskoj javnosti obnavljaju se do izvesne mere određeni *republikanski* i *demokratski* sadržaji antičke javnosti. Tu obnovu je pripremila prosvetiteljstvo poričući sve *iracionalne autoritete*, pre svega vere i tradicije i proglašavajući merodavnim jedino autoritet razuma. Filozof prosvetiteljstva Immanuel Kant određuje prosvetiteljstvo kao *oslobođenje čoveka od*

nepunoletstva ili, kako doslovno kaže, kao »izlazak čoveka iz nepunoletstva za koje je sam kriv zato što nema odrešitosti i odvažnosti da se svojim razumom služi bez vođstva nekoga drugog« (Nav. d., str. 1). Kant je takođe smatrao da samo sloboda može uneti prosvećenost među ljude i da se samo u slobodi može *rezonovati*. U filozofiju je Kant uveo pojam »javne upotrebe uma« koja uvek mora biti slobodna. Ona je idealno predstavljena u *republici nauke*, i to ne samo nacionalnoj nego i svetskoj, a najpotpunije se iskazuje u rezonovanju naučnika pred celom publikom *čitalačkog sveta*. Idealitet javnosti kao slobode postuliran je i protivstavljen realitetu privatnosti kao zavisnosti. Kant je verovao da će se publika neizostavno prosvetiti samo ako joj se dopusti sloboda. Javna upotreba uma pokazuje se u javnom saopštavanju istine i mišljenja. I obratno, zabrana publiciteta sprečava napredak jednoga naroda ka boljem (Nav. d., str. 3, 161). Slobodna misao je bitno osakaćena bez slobodne komunikacije čiji je uzor republika nauke. Kant je izrazio svekoliko iskustvo slobodnih ljudi sa apsolutističkim režimima kada je pisao: »Ograničavanje javnosti je glavni povod za nastanak svih tajnih društava. Jer iz same prirode čoveka proističe potreba da prvenstveno ono što se tiče čoveka uopšte saopštava drugom čoveku.« To je znao i Spinoza pre Kanta, pišući: »Ali pretpostavimo da je moguće ugušiti slobodu ljudi i nametnuti im jaram tako da se ne usude ni da prošapuću nekoliko reči bez odobrenja vladara: oni sigurno neće biti sprečeni da misle po slobodnoj volji, posledica čega će biti ta da će ljudi misliti jedno a govoriti drugo, da će se, prema tome, iskvariti dobronamernost, vrlina toliko potrebna državi, i da će se gajiti odvratno laskanje i pritvorstvo, iz kojega proizlazi laž, pa samim tim i propadanje svih dobrih običaja« (Spinoza, *Teološko-politički traktat*, Beograd, 1957, str. 248/249).

Ograničavanje javnog mnjenja i mišljenja znači, u stvari, ukidanje javnosti kao supstancije slobode i demokratije. Prema tome, u nedemokratskim, a pogotovo u antidemokratskim društvima, *nema javnosti*, sve i kada postoje sredstva masovne komunikacije i službeno

javno mnjenje. Bez političke slobode javnost nema svog tla na koje se može osloniti. *Urazumljivanje* silom i naredbom je nešto sasvim drugo nego što je *uveravanje* snagom razložnih argumenata čija je pretpostavka *tolerantnost* stranaka u sporu.

Niče. — Savremena *teorija komunikacije* došla je do zaključka da među ljudima u društvu suprotnih interesa normalno i prirodno dolazi do svakojake nesaglasnosti. Do saglasnosti je moguće doći samo *snagom jačeg argumenta*, ubeđivanjem *bez prinude*. Na takvoj duhovnoj podlozi izrasla je *antička retorika* koju je Niče (Nietzsche) s pravom nazvao »bitno *republikanskom veštinom*« (F. Nietzsche, *Gesammelte Werke*, fünfter Band, Musarion Verlag, München, 1922, str. 287), ističući da tek sa »političkom formom *demokratije* započinje sasvim ekscesivno uvažavanje govora koji je postao najmoćnije sredstvo inter pares« (Nav. d., str. 5). Niče, koji nije bio poklonik savremenih mu formi demokratije, posebno podvlači reči »demokratija« i »republika« u njihovom *antičkom* značenju, čija su mesta »*agora*« i »*forum*«. Tamo su imala da se podnose i »nastrana mnjenja i pogledi, štaviše, osećalo se izvesno zadovoljstvo u njihovom suprotstavljanju« (Nav. d., str. 287). Tako je govorio Niče, filozof i klasični filolog u isto vreme, koji je govorništvo u Grčkoj i političku delatnost njenih slobodnih građana doživljavao kao umetničko delo.

Izvesno prihvatanje antičkog oblika javnosti postoji u periodu ranog uspona buržoazije, u delatnosti njenih »klubova« i stranaka, a napose u parlamentu. Parlament je najznačajnija politička pozornica liberalne države u kome je političko govorništvo bilo maksimalno zastupljeno. Govori narodnih poslanika služe da se argumentima pobijaju protivnička gledišta da bi se postigle povoljne političke odluke. Izraziti oblik političke javnosti, preko koje se oblikuje vladajuće javno mnjenje, jeste *parlamentarna debata*. Govorništvo je i u antici i u novovekovnoj epohi javna delatnost *par excellence*. Tamo gde nema mesta apodiktičkoj izvesnosti, gde postoji mogućnost *drukčijega*, ili raznih mogućnosti, spor ili rasprava su neizbežni i neophodni. Debata i, diskusija imaju stvaralački karakter

u pronalaženju najboljeg rešenja ili odluke. Otuda je parlamentarna vlada, tamo gde postoji dugotrajno parlamentarno iskustvo, nazvana govornička vlada (*government by talking*).

Totalitarizam i javno mnjenje. — Nimalo nije slučajno što je pronacistički nemački pravni teoretičar Karl Šmit (Carl Schmitt) odbacivao *diskusiju* kao obeležje »mlitavog liberalizma« i njegovog parlamentarizma i suprotstavio mu diktatorsku *odluku* koja je »normativno posmatrano rođena iz ničega« (Carl Schmitt, *Die Diktatur*, München und Leipzig, 1928, str. 23). Iz »ničega« stvorena odluka je apsolutna. Ona ne rezonuje, ne diskutuje i ne opravdava se (C. Schmitt, *Politische Theologie - Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München und Leipzig, 1934, str. 83). »Suveren je«, kaže on, »onaj koji odlučuje o vanrednom stanju«. Šmit pobija iluziju norme i normalnog, zato što normalno »ne dokazuje ništa, a vanredno (izuzetak) dokazuje sve; njega ne potvrđuje samo pravilo, pravilo uopšte živi od izuzetaka« (Nav. d., str. 11, 22).

Rekli smo: gde nema političke slobode nema ni javnosti. Na njeno mesto instalira se *politička propaganda i agitacija*. U svim nedemokratskim, pogotovo u autoritarnim ili totalitarnim sistemima, listovi i novine su *faktički službeni listovi* ili novine, a iznad njih stoje ili »ministarstva propagande«, kao u nacizmu, ili »agitpropi«, kao u boljševizmu. Propagandni jezik i govor služe kao *borbena sredstva* u sukobu sa neprijateljem. Adolf Hitler (*Mein Kampf*, 181/182, Auflage, München, 1936, str. 192 i dalje) u okviru svojih izlaganja o ratnoj propagandi ističe da ratna propaganda ostavlja po strani sva razmatranja o humanitetu i estetici, pošto ona potiču »iz fantazije ljudi i sa njom su povezana«. Hitler je odbacivao i pokušaj da se propaganda obraća inteligenciji, posebno naučnoj, ističući da je ona, propaganda, usmerena na »manje obrazovanu masu«. Hitler posebno insistira na značaju propagandnog plakata. »Plakat«, kaže on, »treba sam da masi pruži predstavu o značaju izloženog« (Nav. d., str. 197). Hitler ne vidi zadatak propagande u naučnom

obrazovanju pojedinca, nego u upućivanju mase na određene činjenice, događaje, nužnosti itd. čiji značaj treba tek time da bude pomeren u vidno polje mase«. Hitler očigledno insistira na *psihološkoj* komponenti propagandnog čina, na *slikovitom* prikazu propagandnog cilja i na *demagoškom* uticaju na duhovno najograničenije slojeve mase.

Nacistička »retorika« počiva na specifičnoj inscenaciji svoje »javnosti«. Primećeno je da je ona iziskivala ne samo retora sa određenim teatralnim sposobnostima, kakav je bio Hitler ili Gebels (Göbbels) nego i recipijente koji se potčinjavaju dramaturgiji i ritualima nacističkih predstava. »Disciplinovana klijentela očekuje ... poslanicu govornika kao dirigenta i majstora ceremonije ... Pripremljeni ritual masovnog pijanstva uspeva samo ako niko od učesnika ne iskoči iz hermetički zatvorenog prostora ove inscenacije« (*Sprache im Faschismus*, hrsg. von Konrad Ehlich, Frankfurt/Main, 1989, str. 157). I Karl Šmit zamišlja narod kao masu koja »aklamira nekog vođu... više zvonko ili muklo, kliče »amin« ili odbija tu aklamaciju ćutanjem« (C. Schmitt, *Volksentscheid und Volksbegehren*, Berlin/Leipzig, 1927, str. 34). Aklamacija vodi dolazi tek na kraju ove propagandne predstave koja je unapred režirana. Ulogu statista igraju masovne individue.

Antiparlamentarizam, odbacivanje javne debate i javne diskusije o opštim poslovima države, sastavni je deo ideologije svih totalitarnih režima i uperen protiv javne reči i razložne argumentacije. Svaka cezarističko-despotska vlast se oslanja na ovacije i aklamacije, na proklamacije i tajne opacije. One predstavljaju *surogate demokratije* ili njen privid. Bučna propaganda i tzv. »plebiscitarna potvrda« odluka vođe služe kao *zamena za javnost* i legitimacija uzurpatorske vlasti. *Monološka* struktura govora *moćnika* potiskuje *dijalog* i debatu i zahteva izvesnost logičke nužnosti tamo gde je neizvesnost (*utkana*) u samu prirodu stvari. Ona iziskuje nesumnjivost tamo gde su *kritika* i »produktivna skepsa« nezaobilazna sredstva u iznalaženju sredstava i puteva za rešenje problema.

Jezik zagađen »socijalističkom« ideologijom potčinjava logiku imperativima ideološke propagande. On je sa valjanim razlozima nazvan »drveni jezik« (*»la langue de bois«*). »Drveni jezik je niz magijskih vradžbina prerušenih u lanac nužnih aksioma« (Françoise Thom, *La langue de bois*, Paris, 1987, str. 11). Ova odredba je tačna ukoliko se ideološka propaganda prerušava u aksiomatiku egzaktnih nauka. Svejedno, drveni jezik otkriva svoju beskrajnu prostotu, »uniformisanu fakturu« i primitivne mehanizme. Njemu je svojstveno lažno predstavljanje kojim skriva svoju banalnost. Tako se banalne odluke partijskih foruma proglašavaju za naučna otkrića koja se zatim »prorađuju« i tako preparirana upućuju kao obavezne direktive nižim birokratskim instancama iz kojih se, najzad, šire kao »opšteprihvaćene« i opštevažee istine bez priziva. Kao svojstvo »socijalističke« ideologije može se označiti kruta partijska linija i nepodnošljivost bilo kakve kritike. Linija je neporecivi aksiom. Između »svesne« manjine (partije) i »nesvesne« mase deluju agitacija i propaganda partijskog aparata i njen »drveni jezik« koji, umesto da prosvećuje, u stvari obesvešćuje masu kojoj je upućen i zatire korene slobodne javnosti. (Upor. Oskar Negt/Alexander Kluge, *Öffentlichkeit und Erfahrung*, Frankfurt/Main, 1973, str. 333/334.)

U tehnicima vladanja boljševičko-staljinistički i nacifašistički totalitarizam se prožimaju kopijama i imitacijama svake vrste. Hitler je ukazivao da propaganda pokušava »da celom narodu nametne jedno učenje« sa ciljem da pridobije ljude za oganizaciju i rastoči postojeće stanje prožimajući ga novim učenjem (Nav. delo, str. 652/653). Ali to novo učenje nije ništa drugo nego oruđe za »obradu ljudskog materijala« u svrhu podvlašćivanja. I »marksizam-lenjinizam« je tip novog učenja kojim se u vidu »naučnog socijalizma« propagira izgradnja novog društva bez eksploatacije i »novog čoveka«. Ljudski materijal obrađivan agitacijom i propagandom sistematski se onesposobljava za kritičko rezonovanje i regredira na pasivnu prijemčivost i građansko nepunoletstvo. Time se, umesto autonomije i prosvećenosti, širi područje heteronomije. U tom smislu glavno

sredstvo propagande je *manipulacija* masom.

Kritička teorija politike je utvrdila da su masovni mediji odlučujuće institucije za *manipulisanje mnenjima*. Oni su konzervativni zato što pre potvrđuju nego što menjaju stavove i obrasce ponašanja. Mogućnost stvaralačkog uticaja masovnih medija izgleda da postoji samo tamo gde se nisu formirali nikakvi čvrsti stavovi o određenoj pojavi (upor. Klaus Horn, *Massenmedien und Propaganda*, in: Gisela Kress und Dieter Senghaas, *Politikwissenschaft. Eine Einführung in ihre Probleme*, Frankfurt/Main, 1975, str. 209/210).

Radio i televizija potiču iz novijeg perioda tehničkog razvitka. Oni objektivno znače proširenje sposobnosti opažanja u oblasti neposrednog iskustva. Putem ovih medija može se uspostaviti veza sa najudaljenijim krajevima sveta. Publika na koju su oni upućeni jesu nepoznati slušaoci i gledaoci. Ali radio i televizija mogu nesmetano da manipulišu i upravljaju pažnjom svojih slušalaca i gledalaca. Tako svaka posebna vlast može da bude stvarna informacija, ali informacija koja je odvojena od svoga društvenog korena (upr. O. Negt/A. Kluge, *Nav. d.*, str. 208).

U mešovitim vestima, kao što je, na primer, dnevnik, nižu se informacije kao puke registracije događaja koji stoje jedan pored drugoga. Radio, kao što je bio slučaj u nacizmu, može postati oruđe masovne sugestije sa ciljem mobilisanja masa za rat i poslušnost vodi. Ako je propaganda usmerena na buđenje predrasuda (npr. nacionalne mržnje), kakva je bila nacistička propaganda, i kave mi imamo u izobilju u pripremama i vođenju građanskog rata u Jugoslaviji, onda je lako zamisliti kako ona može pasti na plodno tlo gde god postoje izmanipulisane i dezorijentisane mase.

Istraživanje problema propagande i sa njom povezane manipulacije, kao i masovnih medija kao propagandnih sredstava, spada u oblast *psihologije politike*. Posebno je dubinska psihologija doprinela rasvetljavanju ovih fenomena koji doprinose »psihičkoj bedi mase« i tako obogatila kritičku teoriju društva. Posebnu pažnju privlači pojam *infantilne re-*

gresije, kada se građani, pod uticajem medijske propagande, onesposobljavaju za zrelo kritičko rasuđivanje i tako prihvataju matrice ponašanja koji se nameću propagandom, ali i *reklamom* kao srodnim joj sredstvom, te psihološki potčinjavaju i tako integrišu u svet privida i prividnog zadovoljenja svojih potreba.

Politička propaganda i javno mnjenje u savremenom društvu. — Ukoliko je poslednjih decenija prve polovine ovog veka javno mnjenje postalo predmet interesovanja psihologije, ono je ušlo u oblast eksperimentalne analize, naročito pod uticajem bihevoristički usmerene psihologije. Na taj način, pored psihoanalize, za problematiku javnog mnjenja se zainteresovala i socijalna psihologija. U bihevizmu psihologija je shvaćena kao biološka nauka koja opisuje i objašnjava *ponašanja*. Bihevoristička metoda sakuplja podatke o ljudskom ponašanju da bi, prema situaciji, unapred mogla predvideti *reakcije*. Otuda pojam »prilagođavanje« sve više nalazi primenu u bihevorističkoj terminologiji, i to na štetu pojma svesti. Tako se »društveni stav« u teoriji bihevoristički pojmljenog javnog mnjenja definiše kao »spremnost ili tendencija da se deluje ili reaguje na određeni način« (upor. *Encyclopedia britanica*, vol. 3, London, 1959, str. 327, 329). A osnovna ideja bihevizma o javnom mnjenju stasoj se u nalazu da su mu svojstvene reakcije pretežno *emocionalnog* karaktera (strasti, uzbuđenja, polemike) i da se ta emocionalnost iskazuje u »stavovima« (*attitudes*). To se slikovito obrazlaže na ovaj način: »Ideja da mnjenja i stavovi predstavljaju temelje pouzdanih reakcija, kako za nas pojedince, tako i za svakog propagandistu koji želi da promeni nečije stavove, od velikog je značaja... Političar ne može da nas ubedi u sve što kaže da bismo glasali za njega. Dovoljno je da se s njim složimo u jednoj ili dve stvari pa da naše mišljenje o njemu postane veoma povoljno. Pošto smo stekli takvo mišljenje, pominjanje njegovog imena će uvek u nama da pobudi povoljne odzive i mi ćemo se nalaziti u takvom stanju da ćemo *nesvesno* (podvukao Lj. T.) da težimo slaganju i sa onim njegovim mišljenjem i stavovima koje ranije nismo prih-

vatali. Time što je uspeo da utiče na jedan jedini od naših stavova, propagandista može da deluje na formiranje naših reakcija na mnoge druge stvari« (Herbert I. Abelson, *Persuasion. How opinions and attitudes are changed*, London, 1960, str. 102—105). Iz ovoga slikovitog stava moglo bi se zaključiti da se građanin-birač, kada ga političar svojom propagandom samo delimično ubedi u nešto, docnije ponaša prema mehanizmu uslovljavanja. Mogućnost manipulacije mnenjima je očigledna.

Efikasna primena savremene agitacije i propagande ne može se zamisliti bez poznavanja socijalne psihologije. Psihologija društvenih grupa opisala je i otkrila ponašanje određenih grupa ili slojeva u posebnim istorijskim situacijama. Na tragu Marksa i Frojda (Sigmund Freud) otkrivena je podatnost *malograđanskih masa i lumpenproletarijata* nacističkoj propagandi. Moguća je i lažna politizacija, tj. pokretanje politički nezainteresovanih i ravnodušnih masa posredstvom »spoljašnjeg vođenja« (Dejvid Risman, *Usamljena gomila*, Beograd, 1965, str. 284/285). Ali usled rastućeg značaja strepnje u politici, propaganda može da izazove svojevrsnu *privatizaciju* kao izraz nepoverenja u politiku, odnosno kao povlačenje u svoju privatnu sferu. To je, u stvari, mehanizam odbrane, naročito u savremenim totalitarističkim ili autoritarnim sistemima. Neprozirnost sveta politike dovodi često do toga da se masovna apolitičnost kompenzuje političkim radikalizmom. Tako se javno mnjenje kao izraz »osećanja nekompetentnih« javlja kao reakcija na spoljašnje podražaje.

Naličje demokratije opisuje jedan autor sledećim rečima: »Mogućnost da se manipuliše mnenjima i emocijama prava je cena demokratskog egaliteta« (Wilhelm Hennis, *Meinungsforschung und repräsentative Demokratie*, Tübingen, 1957, str. 56). Ako manipulaciju označimo kao umešnost zavodenja ili vođenja masa sa ciljem da se postigne njihova zavisnost, onda je za to najdelotvornije sredstvo, uz opisanu propagandu, i *reklama*. Dok je kod propagande naglasak na političkoj, kod reklame je naglasak na ekonomskoj strani. I u jednom i u dru-

gom slučaju reč je o *tržištu*, političkom i privrednom tržištu. Ako se i politika prodaje kao roba na političkom, onda i reklama ima svoje političke konzekvencije. Poseban dokaz za to su *komercijalizacija* štampe i drugih masovnih medija. Posredstvom takve komercijalizacije vrši se »stalni trening za potrošnju« (J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, str. 210). Tome najviše doprinosi posebna reklama glasila koja pokreću i distribuiraju velike firme. Čak i najuticajnije listovi danas žive od *oglasa*, više nego od širenja *vesti* kao svoje glavne delatnosti. U komercijalizaciji medija ogleda se njihova sve veća zavisnost od velikog »biznisa« što, svakako, ide na štetu slobode informacija. Manipulisanjem putem reklame sugerise se ne samo potrošnja određene robe nego se ljudima sugerisu i lažne ili nestvarne potrebe. Dejvid Risman (Nav. d., str. 138/139) uverljivo slika stil potrošačkog društva sledećim rečima: »Ali čežnja ostaje. To je čežnja za zadovoljstvima koja drugi izgleda imaju, jedna besciljna čežnja. Današnji potrošač je veći deo svoje potencijalne individualnosti izgubio kao član saveza potrošača. Njega u granicama potrošnje ne drži usmerenost drugima; strah od zavisti drugih zadržava ga da se suviše ne razmeće, a zavist prema drugima ne dozvoljava mu da premalo troši«.

Manipulacija putem propagande sugerise građanima izbor i opredeljenje koje ne bi bilo pri »zdravoj pameti« i bez propagandne sugestije. U potrošačkom društvu manipulacija putem propagande *smešana* je sa manipulacijom putem reklame. U autoritarnom, a pogotovo u totalitarnom društvu, politička propaganda je gotovo isključivi oblik manipulacije. Ali: *i laži*. Ona, da podsetimo, umesto javnog mnjenja može širiti, a najčešće i širi javnu laž. Falsifikovanje ili konfiskovanje činjenica svojstveno je upravo propagandi u totalitarnim sistemima vlasti. S razlogom tvrdi H. Arent (*Wahrheit und Lüge in der Politik*, str. 57/58) da su činjenične istine od prirode političke. »Činjenice su predmet mnjenja, a mnjenja mogu poticati od vrlo različitih interesa i strasti, međusobno se udaljavati, pa ipak sva još biti legitimna ukoliko respektuju integritet činjeničnih stanja na koje se odnose.

Sloboda mnjenja je farsa, ako informacija o činjenicama nije garantovana. Drugim rečima, informacija o činjenicama ima u političkom mišljenju sličnu ulogu onoj umne istine u filozofskom mišljenju. U oba slučaja inspirise mišljenje i drži spekulaciju u granicama.«

Obratimo sada pažnju još jednom obliku mnjenja koje u političkoj javnosti stvara »pogrešnu svest« i utiče na javno mnjenje. Reč je o *predrasudama*, pogotovo rasnim i nacionalnim, koje predstavljaju omiljeno sredstvo nacističke i svake šovinističke propagande. Predrasudno mišljenje je, kako mu i naziv sugerise, mišljenje ili mnjenje koje pretiče rasuđivanje. Predrasuda je nepromišljen sud. Jedan autor definiše predrasudu kao »obavezno zauzimanje stava prema nekom predmetu, a da onome koji taj stav zauzima empirijska struktura stvari nije dovoljno objektivno poznata ili je ne primećuje« (H. E. Wolf, *Soziologie der Vorurteile*, in: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, hrsg. von René König, zweiter Band, Stuttgart, 1969, str. 948). Dakle, predrasudu karakterise *obaveznost stava bez dovoljno objektivnog poznavanja stvari*. Predrasude se izražavaju u stavovima i raspoloženjima prema drugim licima, grupama lica (npr. nacijama) ili predmetima sa spremnošću da ta lica, grupe ili predmete opažaju na određen način i na njih reaguju: »S pravom je zapaženo da se u predrasudama ispoljava »oštećeno, klišetirano mišljenje« (Barbara Füllgraf, *Vorurteile*, in: *Handlexikon zur Politikwissenschaft*, 2, Reinbek bei Hamburg, 1972, str. 484). Povezano je sa projekcijom i deli svet na dobro i zlo, po manihejskom uzoru. Zli su oni koji se nisu prilagodili. Karakteristični objekti predrasudnog mnjenja su Jevreji, Crnci i Romi.

Može se pouzdano utvrditi da predrasude imaju svoj psihički koren u *strahu* od svega što je strano i nepoznato. Ono se doživljava kao opasnost i neprijateljstvo protiv kojega se usmeravaju agresivnost i mehanizmi odbrane. Osobina je rasističkog i uopšte šovinističkog mnjenja u pomešanosti osećanja potcenjivanja i precenjivanja odlika nepoznatog »neprijatelja«. On je, s jedne strane, »niža rasa«, »nečovek« kojega treba ukloniti sa

zemlje da ne »kuži« njenu čistotu, a, s druge strane, ta ista »niža rasa« pretila da će zagošpodariti svetom, ili su (slučaj crnaca) seksualno superiorniji i stoga predstavljaju opasnost za bele žene. Pošto se predrasude lako poopštavaju, predrasudno mnjenje može steći masovnu osnovu na kojoj, pod određenim uslovima (npr. duboke društvene krize) nacifašizam dobija svoju veliku šansu. Tu leži koren trajne opasnosti od fašizma.

U naše vreme, ukoliko su demokratski potencijali ugroženi, *kritička* funkcija javnog mnjenja i javnosti uopšte ustupa mesto *manipulativnoj*. U tom slučaju, paradoksalnim *aktivnim potčinjavanjem*, identifikovanjem sa autoritetima, naročito »harizmatskim«, građani dospevaju u stanje infantilne regresije i nepunoletstva. Demokratsko javno mnjenje i demokratija počivaju na slobodnoj, autonomnoj ličnosti kao delatnom činiocu političkog procesa. Treba primetiti da tehnička dostignuća u oblasti informacija i stvarna sloboda informacija ne stoje u istoj ravni. Lakoća, površnost i jeftina zabava koja se širi nebrojenim magazinima izazivaju političku apatiju ili depolitizaciju publike. Kao da je razvitak tehnike devalvirao slobodu govora. »Sloboda govora«, kaže jedan francuski autor, »je sloboda koja ima svoj smisao i svoju vrednost. Uprkos svemu ona je subalternna u aktuelnom stanju tehnike... Bitka se više ne odigrava na barikadama, nego u misterioznim dekorima nepoznatih gospodara sveta u koje pojedinac nema pristupa« (J. Rivero, *Le statut des technique déformation de l'opinion*, u zborniku *L'Opinion publique*, Paris, 1957, str. 112). Isti autor smatra da mešanje ekonomske sa političkom slobodom predstavlja protivrečnost dva liberalizma: slobode preduzetništva i intelektualne slobode. Plod ove protivrečnosti je utapanje slobode informacija u slobodnu konkurenciju (Nav. d., str. 127).

Istraživanje javnog mnjenja. — Istraživanje javnog mnjenja postalo je moguće sa proračunljivom tačnošću. Posredstvom interdisciplinarnih poduhvata, kombinacijom metoda socijalne psihologije, statistike i matematike, javno mnjenje je postalo predmet empirijskog istraživanja i tako izdvojeno iz tradicionalnog kruga

čisto političkih problema. Pored čisto američke bihevirolne metode, u istraživanju javnog mnjenja primenuje se i francuska metoda sondaže (*»polls«*, *»surveys«*, *»sondages«*, *»content analysis«*, *»fieldwork«*, *»casework«*).

Prilikom empirijskih istraživanja polazi se obično od jedne formalne opšte odredbe javnog mnjenja kao skupa ličnih mnjenja o nekom licu ili predmetu koji utiče na *ponašanje* lica ili grupa. U ovakvoj odredbi prepoznatljiv je bihevirolistički metodski postupak. Obično se polazi od četiri međusobno ukrštene grupe problema: (1) kvantitativnog merenja podeljenosti mnjenja; (2) istraživanja organizovanja javnog mnjenja, tj. istraživanja odnosa između nosilaca javnog mnjenja; (3) opisa i analize uloge javnog mnjenja u politici i njegove funkcije za svrhe vlasti i tzv. socijalne kontrole; (4) istraživanje masovnih medija koji doprinose širenju informacija koje formiraju mnjenje, kao i korišćenje svih medija od strane političara i drugih interesenata koji rukovode mnjenjem.

U svrhe istraživanja javnog mnjenja putem upitnika, intervjuva, sondaža i slično, posle Drugog svetskog rata organizovani su celi istraživački instituti, a postoji i svetsko udruženje za istraživanje javnog mnjenja (*World Association for Public Opinion Research*) u koje je učlanjeno više od četrdeset zemalja. Istraživanja se nazivaju »doksometrijom« (merenje mnjenja) ili »demoskopijom«. Istraživanje podeljenosti mnjenja omogućilo je postavljanje velikog broja hipoteza i uopštavanja koji moraju biti potčinjeni stalnom preispitivanju. Česta istraživanja dovela su do podele javnosti na »opštu«, »nezainteresovanu« i »informisanu« javnost. Informisanoj javnosti pripadaju lica sa visokim obrazovanjem, višim prihodima i većim uticajem. Ona su obično i politički zainteresovana. Ostalo je otvoreno pitanje da li ova lica mogu stvarati javno mnjenje (*»opinion making«*). »Opšta« javnost se pretežno interesuje za pitanja koja su povezana sa vlastitom ličnošću. Istraživanja su pokazala da postoji tesna veza između mnjenja o političkim pitanjima i pripadnosti određenoj socioekonomskoj ili etničkoj grupi, odnosno grupi sa sličnim obrazovanjem. U takvim grupama po-

jedina lica (tzv. »*opinion leaders*« ili »*opinion makers*«) imaju naročito jak uticaj na nastanak i održavanje mnjenja u grupi. Takvi rezultati osvetljavaju tendencije pojedinaca ka integraciji u grupu, kao i za nastanak društvenih predrasuda.

I pre nego što se pristupilo merenjima mnjenja bilo je poznato da je javno mnjenje pojava sa nadsubjektivnim svojstvom koja se ne iscrpljuje u pukom zbiru individualnih mnjenja. U sociologiji je označavana kao »grupna« ili »kolektivna svest«. Javno mnjenje je proizvod komunikacije i raznih međusobnih uticaja pojedinaca. Otuda se istraživački interes pomera ka analizi masovnih institucija i odnosa koji nastaju u takvim situacijama među mnjenjima. Reč je, pre svega, o politički uticajnim tvorcima mnjenja koji uspeavaju da svoja mnjenja nametnu narodu. Po svoj prilici reč je o *manipulatorima* javnim mnjenjem, pogotovo ako ova lica upotrebljavaju svoj uticaj u svrhe zavodjenja, a ne u svrhe stvarnog prosvetavanja građana i njihovog osposobljavanja za političko punoletstvo. Istražuje se i javno mnjenje kao »korelat vlasti«. Javno mnjenje može da igra ulogu poravnjanja jaza između onih koji vladaju i onih kojima se vlada. U tom slučaju javno mnjenje bi moglo da igra integrativnu ulogu u politici. Ovde se može steći neki uvid o stavu javnog mnjenja prema pojedinim oblastima spoljne, unutrašnje, privredne i socijalne politike koju vodi vlada.

Pošto sredstva masovne komunikacije (»industrija svesti«) imaju ogroman uticaj na formiranje javnog mnjenja, istraživanje treba da utvrdi da li je taj uticaj presudan, pa samim tim i merodavan za pesimistički zaključak o poraznom delovanju masovnih komunikacija na svest i mnjenje savremenog čoveka. Krićka nauka o politici u masovnim medijima vidi

pretežno agenture za održavanje postojećeg po svaku cenu. Ukoliko su oruđa za propagiranje i legitimisanje postojećeg, oni imaju konformističku i konzervativnu ulogu. Međutim, neka istraživanja su znatno relativizovala takvo gledište ukoliko su pokazala da su stavovi prema promenama posebno otporni onda kada planirane promene nisu u saglasnosti sa opštim dispozicijama i da su interpersonalni odnosi veoma značajni za formiranje stavova, a time i javnog mnjenja grupe. U tom slučaju trebalo bi da se revidira i prvobitna koncepcija da je pojedinac izolovani objekt masovnih komunikacija.

Istraživanja javnog mnjenja su, najzad, potvrdila da javno mnjenje drukčije reaguje u periodima socijalnog i ekonomskog prosperiteta i spoljopolitičkog mira nego u vremenima kriza. U tom smislu javno je promenljiva veličina koja iziskuje neprestano preispitivanje. (O istraživanju javnog mnjenja upor. Barbara Fülgraff, *Öffentliche Meinung*, in: *Handlexikon zur Politikwissenschaft*, 2, str. 285—291, a o istraživanju masovnih komunikacija: Alphons Silbermann, Heinz Otto Luthe, *Massenkomunikation*, in: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, hrsg. von René König, zweiter Band, str. 675—735.)

Ljubomir TADIĆ

LITERATURA

- A. Sauvy, *L'Opinion Publique*, Paris, 1958.
- B. Berelson, M. Janowitz, *Reader in Public Opinion and Communication*, Glencoe, 1953.
- Javno mnjenje o Prednacrtu novog Ustava*, Beograd, 1964 (zbornik)
- J. Đorđević, *Javno mnjenje*, Beograd, 1939.
- J. Habermas, *Javno mnjenje*, Beograd, 1972.
- R. Supek, *Ispitivanje javnog mnjenja*, Zagreb, 1961.

JEZIK (POLITIČKI)

Epohalna protivrečja zbilje i jezik. — U stvarnosti modernog društva našli su se suprotstavljeni privatni i javni govor, diskurs vladajućih i govor marginalnih društvenih gru-

pa, jezik nauke i jezik umetnosti, filozofski iskaz i politička beseda. Delovi jezičke stvarnosti, u svojoj različitosti, nisu daleko od stalnog razilaženja, ali su i veoma blizu

K. Boulding, *Conflict and Defense, A General Theory*, Harper Torchbooks, New York, 1963.

K. Deutsch, Zbornik: *Management of Chance and Conflict*, Eds. M. Tomas, W. Benings, Rand Mc Nally, Chicago 1967.

R. Dahl, *Democracy in the United States, Conflict and consent*, Rand Mc Nally, Chicago, 1967.

R. Dahrendorf, *Classi e conflitto di classe nella società industriale*, Ed. Laterza, Bari, 1963.

KONSTITUCIONALIZAM

Osnovni pojmovi. — Konstitucionalizam (od latinske reči *constitutio*) označuje istovremeno ideju, ideologiju i teoriju pravom ograničene i kontrolisane političke vlasti. Izrazito liberalistički zasnovan i obrazložen, konstitucionalizam je pojava moderne epohe, a njegovo teorijsko zaokruženje pripada XVIII i prvoj polovini XIX veka.

Ideja konstitucionalizma podrazumeva priznanje neophodnosti i uverenje u mogućnost ograničene i kontrolisane vladavine kao sredstva ozbiljenja slobode. Teleološki usmeren prema slobodi, konstitucionalizam kao politička ideologija zastupa stav o *konstitucionalizaciji politike*, pri čemu je reč o takvim načelima i oblicima uspostavljanja političke vlasti, koji će ovu svesti u okvire što ih pravo utvrđuje i kontroliše.

Teorija konstitucionalizma sadržinski problematizuje konstitucionalni *telos*, rukovodeći se temeljnim postavkama liberalizma. Ograničavanje i kontrola vladavinskog procesa ostvaruju se preko odgovarajućeg ustavnopolitičkog mehanizma podeljenosti, pa samim tim i ravnoteže vlasti. Osnovni pojmovi teorije konstitucionalizma tiču se organsko-funkcionalne institucionalizacije i instrumentalizacije vladavine koja se pretvara u sistem odlučivanja po sebi, lišen mogućnosti za bilo kakav voluntarizam i političku arbitrarnost.

Ideološki zahtev za pomirenje vlasti i slobode teorijski je osmišljen u iznalaženju mogućih institucionalnih rešenja za istovremeno efikasnu i slobodnu vladavinu. Sva ova rešenja mogu se podvesti pod zajednički princip pretvaranja političkih odnosa u pravne odnose, legitimiteta u legalitet, konstitucionalizma u institucije. S obzirom na misaono-argumen-

tacijsko utemeljenje, konstitucionalizam je na pravu zasnovano samorazumevanje političkog liberalizma. Pojmljen kao *organizacija vlasti*, odnosno kao *politički sistem*, konstitucionalizam označuje *konstitucionalnu demokratiju*, takav konkretnoistorijski oblik konstitucionalne vlade koji predstavlja ograničeno, predstavničkim sistemom uspostavljeno, odgovorno i podeljeno vršenje političke vlasti od strane (ravnotežom) uzajamno kontrolisanih ustavnih nosilaca vlasti. Pri tom podeljeno vršenje vlasti nije isto što i sistem podele vlasti kao skup načela o organizovanju i međusobnom odnosu tri osnovne grane vlasti: zakonodavne, izvršne i sudske. Reč je o novoj »funkcionalizaciji« vladavinskog procesa, zasnovanoj na osamostaljivanju funkcije kontrole i njenom ugrađivanju u ustavne institucije vlasti putem mehanizama predstavničke demokratije. Narod se činjenicom političke jednakosti (opšte pravo glasa) putem ustava homogenizuje kao suvereni politički subjekt (*demos*), odnosno kao biračko telo koje — mobilisano od strane političkih partija — u vreme izbora odlučuje o sporu između ustavnih nosilaca vlasti.

Kao načelo i teorija vladavine prava (*Rule of Law*), konstitucionalizam daje političkim odnosima formu prava. Pomoću nje ističe ograničenost svrhe konstituisanja političke vlasti s obzirom na zahtev za ostvarenje čovekove slobode (*limited government*), a osnovna lična i politička prava i slobode proglašava trajnim vrednostima svake legitimne politike. One se obezbeđuju takvim sistemom organizacije vlasti koji će pre svega uspostaviti i održati nezavisno i depolitizovano sudstvo. Zahtev za samostalnošću sudske vlasti u odnosu na real-politiku u stvari je opšte

načelo kontrole političke vlasti prevedeno na skup efikasnih procesnopравnih sredstava za zaštitu osnovnih prava i sloboda.

Konstitucionalizam polazi od sasvim osobenog određenja ustava. Liberalistički zasnovan, ovaj ključni pojam svake ustavnopolitičke doktrine prevladava pozitivističko-normativističko svođenje ustava na najviši pravni akt u hijerarhiji pravnih akata datog pravnog sistema. Ustav se u teoriji konstitucionalizma shvata celovitije, uprkos tome što je njegov materijalni pojam jasno određen. Kao jedinstvo ustavnornormativnog i ustavnofaktičkog, odnosno kao povezano razmatranje vladavinskog procesa i odgovarajućih ustavnih normi, ustav biva izjednačen sa ustavnim poretkom koji političke procese uobličuje, s obzirom na zadatak svrhu, na način konstitucionalne demokratije. Kada se i govori o ustavu kao »aktu,« onda je to u značenju *osnovnog zakona (fundamental law)* kojem je, pored pozitivnopravnog, svojstveno i moralno-praktičko važenje; njime se izričito priznaje i štiti neprikosnoveni sfera samoodređenja pojedinca, čija su osnovna prava i slobode pred-ustavni i nad-ustavni i čiji je samostalan položaj jasno utvrđen u odnosu na svakog vlastodršca posebno i na sve zajedno.

S obzirom na ovakvu sadržinsku razuzdenost, konstitucionalizam ne treba izjednačavati sa pojmom *ustavnost*, jer ova pre svega podrazumeva saglasnost zakona i podzakonskih akata sa ustavom u pogledu forme i sadržine. Ponekad se, međutim, konstitucionalizam i ustavnost koriste kao sinonimi, ali je tada u oba slučaja reč o »pomeranju« u odnosu na osnovno značenje — misli se na stanje i procese u ustavnim institucijama određene zemlje (npr. konstitucionalizam u Kanadi, razvoj buržoaske ustavnosti) ili epohe.

Geneza i teorijska izvorišta konstitucionalizma. — Iako preteče konstitucionalizma sežu još u antičko doba (Aristotel u *Politici* piše o vladavini zakona čiji je autoritet u božijem poreklu ili razumu), feudalna politika predstavlja rodno tle doktrine o pravnim granicama i kontroli političke vlasti. Jedan od najvećih znalaca konstitucionalizma, američki autor Č. Mekilven (Ch. McIlwain) često ističe

da liberalna ideja o ograničenoj vlasti i pravima čoveka kao najvišoj vrednosti, mnogo duže feudalnoj ustavnopolitičkoj misli i praksi. Razvoj moderne slobode i političkog individualizma nezamisliv je bez ograničenja arbitrarnih akata Krune, i to pre svega zato što je monarh bio pravno obavezan da poštuje privatna prava svojih podanika. Za evropski feudalizam prve polovine XIII veka karakteristično je donošenje povelja kojima su potvrđivana svojinska prava kraljevih vazala (plemstva) i ograničavane kraljeve prerogative. Jednu od prvih, *Veliku povelju o slobodama (Magna Carta Libertatum, 1215)*, proglasio je pod pritiskom svojih barona engleski kralj Jovan bez zemlje (John, 1199—1215). Ovaj dokument ostaje zabeležen kao izvorik moderne ustavnosti upravo zbog mesta koje mu pripada u predistoriji vladavine na osnovu saglasnosti onih kojima se vlada (*government by consent*). Engleska u to vreme bila je društvenoistorijski predodređena za nastanak teorije konstitucionalizma. Kralj se ni tada nije smatrao nosiocem arbitrarne vladavine, što je bitna razlika u odnosu na kontinentalno-evropski monarhizam. Kao »večni običaj« održala se stara anglosaksonska ideja — po poreklu još iz germanskog prava — o slobodnom čoveku (*common free man*) sa neotudivim uvođenjenim, pravima. Vlast monarha je, dakle, bila apsolutna, ali u granicama koje pravo utvrđuje. U ovome valja videti idejnu pretpostavku konstitucionalizma. Otvorivši temeljno ustavnopolitičko pitanje o svođenju kraljeve vlasti u granice utvrđene povlasticama feudalnog prava, *Velika povelja o slobodama* branila je već tada *ideju o suprematiji prava (supremacy of law)*. Ovo shvatanje H. Brekton (H. de Bracton) uskoro pregnantno sažima u maksimi *Rex non debet esse sub homine, sed sub Deo et lege (Kralj ne treba da bude potčinjen čoveku, već Bogu i zakonu)*. Nakon gotovo dva veka, Dž. Forteskju (J. Fortescue) u svom čuvenom delu *De Laudibus Legum Angliae* iskazuje istu misao, ali iz državno-organizacionog ugla i piše o mešovitom obliku vladavine, zasnovanom na pravu — *dominium politicum et regale*.

Borba za konstitucionalizam i njeno teorijsko obrazloženje ne mogu se odvojiti od nastanka engleskog Parlamenta 1265. godine i

stalnog jačanja njegove političke uloge. Istorija ovog organa nema odgovarajuće primere u sličnim institucijama u feudalnoj Evropi. Već u periodu između XIV i XVI veka, Parlament prerasta u predstavničko telo u političkom smislu. Pored negativnih ograničenja za kraljevu vlast, legitimnu samo u pravnim okvirima, institucionalno je otvoren put i za pozitivna ograničenja Krune od strane drugog organa, čime se ostvaruju oba uslova za uspostavljanje konstitucionalne vladavine.

To što je engleski Parlament od instrumenta političke podrške i proširenja političke osnove kraljeve lične vlasti već krajem XVI veka prerastao u instrument njegove političke kontrole, imaće presudan uticaj na tok i sadržinu velikih ustavnih sukoba u Engleskoj XVII veka. Njihov ishod označiće konačnu pobedu konstitucionalne vladavine. Parlament, a pre svega Dom komuna, i sudovi *common lawa* vodili su sa prvim kraljevima iz dinastije Stjuart (Stuart), Džejsom I (James I, 1603—1625) i Čarlsom I (Charles I, 1625—1649) bitku o kontroli izvršne vlasti. Pokušavajući, uz pomoć svoga kancelara Dž. Bekona (J. Bacon), poznatog političkog mislioca i filozofa, da prirodno-pravnom teorijom pribavi legitimnost svom apsolutizmu, Džejs I je naišao na beskompromisan otpor najvećeg engleskog pravnika toga doba, sudije E. Kouka (Sir E. Coke). Ovaj ništa manje veliki političar vodio je i dobio borbu sa monarhom na ustavnopravnom terenu, ali je suština spora bila izrazito politička. Pozivajući se u slučaju Bonham (Dr Bonham's Case, 1610) na srednjovekovnu ideju o supremaciji prava, po kojoj »*common law* kontroliše akte Parlamenta«, Kouk i njegovi istomišljenici zalagali su se u stvari za to da Parlament dobije pravo političke kontrole izvršne vlasti i da se upušta u ocenu celishodnosti vođenja politike od strane monarha. Već posle tri decenije protivnici apsolutizma Čarlsa I odbacuju tradicionalnu teorijsku argumentaciju u Koukovoj doktrini, izborivši se za suvereno odlučivanje zakonodavnog tela u sferi zakonodavne i ustavotvorne funkcije. Razdoblje od četvrte do devete decenije XVII veka nije samo obeležilo novovekovni ustavni razvoj En-

gleske već institucionalno-teorijski utemeljilo trajne elemente modernog konstitucionalizma. Građanski rat, poznatiji pod nazivom puritanska revolucija (1642—1649), ukidanje monarhije i uspostavljanje Protektorata, restauracija 1660. i slavna revolucija 1688/89. godine — ovi veliki istorijski pokreti doneli su usvajanje ustavnih dokumenata koji, sa izuzetkom *Sporazuma naroda* (*The Agreement of the People*, 1649), u zakonskoj i ustavnoj formi svedoče o sazrevanju konstitucionalizma, praktički ga ostvarujući bitno izmenjenim načelima organizovanja i funkcionisanja najviših državnih organa. *Peticija o pravima* (*Petition of Rights*, 1628), *Instrument vladanja* (*The Instrument of Government*, 1653) — poznatiji kao Kromvelov (Cromwell) ustav, *Bil o pravima* (*Bill of Rights*, 1689) i *Akt o nasleđivanju prestola* (*Act of Settlement*, 1701) rezultat su konstitucionalističkog stava da se vlast može ograničiti i kontrolisati odgovarajućim mehanizmom odnosa između pojedinih grana vlasti, i to pre svega legislative i egzekutive, s jedne strane, i garantovanjem osnovnih prava i sloboda pojedinca, s druge strane.

Borba za konstitucionalizam odvijala se u Engleskoj XVII i XVIII veka u znaku dve velike teorijske rasprave: o suverenosti Parlamenta i problemu osnovnog zakona, odnosno o sistemu organizacije vlasti. Sučeljavanje, povezivanje i protivstavljanje suverenosti Parlamenta univerzalnom važenju osnovnog zakona okupilo je najznačajnija imena pravopolitičke i filozofske misli toga vremena. Raspon argumentacije bio je teorijski razudjen i kretao se od legalističkog shvatanja ograničene suverenosti do načelnog odbacivanja ključnog stava konstitucionalizma o granicama i kontroli političke vlasti. Ova rasprava na nov način formuliše do tada nedovoljno razrađenu ideju o tome da se pitanje o suverenosti političke vlasti mora postaviti istovremeno sa pitanjem o njenim granicama. Pod uticajem poznatog Bodenovog (J. Bodin) dela *Šest knjiga o republici* (*Six livres de la Republique*, 1576), F. Hanton (Ph. Hunton) u svojoj raspravi o monarhiji (*Treatise of Monarchy*, 1643) teorijski miri su-

verenost Parlamenta sa osnovnim zakonom, i to postavkom da je svako suvereno pravo na donošenje zakona ograničeno osnovnim zakonom, kao skupom načelâ koja konstituišu uređenje jedne države i utvrđuju granice delovanja svakog organa vlasti. S druge strane, veliki filozof T. Hobs (Th. Hobbes) u svojim najznačajnijim delima *Levijatan* (*Leviathan*), *Behemot* (*Behemoth*) i *O građaninu* (*De cive*) otvoreno ustaje protiv ideje osnovnog zakona, zalažući se za najradikalnije tumačenje suverenosti Parlamenta kao apsolutno neograničene vrhovne vlasti. U sredini između ove dve krajnosti, nalaze se stavovi svih onih koji osnovni zakon tumače kao moralnu obavezu. Preteča liberalističkog individualizma i vatreni pristalica narodne suverenosti i republikanskog parlamentarizma, pesnik Dž. Milton (J. Milton) u spisu *Uspostavljanje slobodnog komonvelta* (*Ready and Easy Way to Establish a Free Commonwealth*) piše da je Parlament iznad pozitivnog prava, dok je za tadašnjeg lidera kvekera Pena (Penn) *salus populi* (*spas naroda*) vrhovni zakon. Klasično delo Dž. Loka (J. Locke) *Dve rasprave o vladi* (*Two Treatises of Government*, 1690) nije samo najpoznatije teorijsko opravdanje »slavne revolucije« već i paradigma za prirodNOPravno utemeljenje konstitucionalizma. Kad govori o granicama suverene vlasti zakonodavnog tela, Lok ne misli na pozitivNOPravna ograničenja nego samo uslovno govori o političkoj vlasti u granicama prava (*government by law*). (U tom delu se njegova ustavnopolitička misao razilazi sa američkim ustavotvorcima.) Pri tom je suverenost Parlamenta pojmljena pre svega sa stanovišta njegove zakonodavne funkcije: ovaj organ je neograničeni nosilac ovlašćenja da donosi zakone (*legislative powers*), a ne celokupne vlasti (*sovereign power*). Korak dalje biće razlikovanje ustavotvorne (*constitutive*) od zakonodavne vlasti, a ova prva pripada jedinom političkom suverenu — narodu. (Ovaj stav je različito interpretiran u američkoj i francuskoj revoluciji, o čemu će biti reči.)

Rasprava o sistemu organizacije vlasti prešla je put od teorije o mešovitoj vladi (*mixed government*) — za koju su pravom ogra-

ničene vrhovne vlasti još uvek organizaciono i funkcionalno nerazgraničene — do teorije podele vlasti (*separation of powers*), i to na liniji traganja za aktivnom (dakle, funkcionalnom) ravnotežom u odnosima između legislative i egzekutive. Već 1656. godine ubedeni republikanac Harington (J. Harrington) u *Oceani* ispisuje i danas često navodenu formulaciju ograničene vlade: republika (*commonwealth*) takav je oblik organizacije vlasti u kojoj *vladaju zakoni, a ne ljudi* (*empire of laws and not of men*). Osnovni preduslov za ovakvu vladu je ravnoteža između različitih vlasti, koje opet imaju različite nosioce (*social orders*). Aristokratija i narod moraju zajednički da učestvuju u zakonodavnoj vlasti i da budu *teža i protivteža* (*check-and-balance*) jedan drugome. Tako je skovana sintagma koja je do danas ostala »znak raspoznavanja« za konstitucionalizam u celini. Vrhunac teorije o podeli vlasti predstavlja Lokovo stanovište, izloženo u *Drugoj raspravi o vladi*. Ona je istovremeno najuverljiviji dokaz da misao engleskog konstitucionalizma ne poznaje teorijski čist model organizacije vlasti, već se kreće u okvirima međuuticaja doktrina o mešovitoj vladi i o podeli vlasti. Dve su novine u Lokovom shvatanju sistema vlasti. (a) Pišući o zakonodavnoj, izvršnoj i federativnoj vlasti (odlučivanje u oblasti spoljne politike), Lok daje osobenu, dihotomno-trihotomnu interpretaciju — sa stanovišta organizacione razdvojenosti, reč je o podeli na zakonodavnu i izvršnu (koja uključuje i federativnu), a funkcionalno posmatrano, Lok ima na umu tri vlasti. (b) Druga novina je način na koji Lok uspeva da tradicionalnu doktrinu o suverenosti Parlamenta spoji sa učenjem o aktivnoj i autonomnoj egzekutivi, što predstavlja nezaobilazan element savremene teorije o podeli vlasti. U stvari, Lok prvi celovito izlaže osnovne elemente teorije o sistemu ustavne ravnoteže (*balanced constitution*). Kod njega nije reč o uzajamnom ograničavanju međusobno potpuno odvojenih vlasti, već o odnosu aktivne ravnoteže u uslovima delimične podele funkcija. Nije slučajno što će britanski konstitucionalisti

zam u XVIII veku, znatno više od američkog, biti pod uticajem tradicionalnih elemenata u Lokovoj političkoj teoriji. Liberalizmu vigovca — poput Berka (E. Burke) — više je odgovaralo da naglasi ideju ravnoteže u odnosima vrhovnih vlasti nego Lokov prirodno-pravno utemeljen individualizam.

Nakon poznatog Monteskieovog (Montesquieu) dela *O duhu zakona* (*De l'Esprit des Lois*, 1748), britanski konstitucionalizam konačno napušta nacionalne okvire i postaje supstancijalni element jedne opšte teorije o konstitucionalnoj vladi u zapadnom liberalizmu. Pišući o ustavu Engleske, Monteskie je bio pod uticajem takvog sistema organizacije vlasti i u njemu video empirijski osnov za svoju teorijsku konstrukciju »ustava slobode«. U skladu sa svojim određenjem političke slobode kao pravne slobode, Monteskie u istovremenom razdvajanju zakonodavne, izvršne i sudske vlasti i njihovom uzajamnom ograničavanju i kontroli vidi način da se obezbedi sloboda. Insistiranjem na posebnosti sudske funkcije, Monteskie čini korak napred u odnosu na Loka, a njegov često navođeni stav da je sudska vlast »takoreći ništavna« podrazumevao je u stvari odvojenost nosilaca sudske funkcije od bilo koga staleža posebno, što im je u odnosima sa legislativom i egzekutivom omogućavalo da budu činilac ravnoteže. Obe ove ideje — o istovremeno socijalnoj i institucionalnoj uravnoteženosti razdvojenih vlasti i o nezavisnosti sudske vlasti — presudno su uticale na osnivače američke nezavisne države da konstituišu do danas najdoslednije izveden sistem podele vlasti sa jakom egzekutivom (predsednički sistem kao izraziti primer za ustavnu operacionalizaciju načela *check-and-balance*) i da se opredele za sudsku kontrolu ustavnosti.

Poslednje dve decenije XVIII veka unose nove sadržaje u temeljne postavke konstitucionalizma. Oni su posledica zajedničkog revolucionarnog zadatka u obe vlike revolucije novoga doba, a to je: podizanje prirodnih prava čoveka na život, slobodu i svojinu na nivo pozitivnog prava i ustanovljenje narodnog suvereniteta, odnosno organizovanje demokratske vlade. *Deklaracija o nezavisnosti* (*Declaration of Independence*, 1776) i pove-

lje o pravima u Americi, kao i *Deklaracija o pravima čoveka i građanina* (*Déclaration des Droits de l'homme et du Citoyen*, 1789) u Francuskoj, pisani u znaku moderne racionalističke prirodno-pravne teorije, prvi su korak ka ispunjavanju ovog revolucionarnog zadatka. Sledeći, formalno-pravno značajniji, jesu prvi ustavni akti: u Americi 1776. i 1787. i u Francuskoj 1791. godine. Za srednju klasu koja trijumfalno osvaja vlast bilo je to »pronađeno sredstvo« da se političkim granicama za intervenciju države dâ pravna forma. Međutim, suštinski razlaz u interpretaciji odnosa između dva ključna revolucionarna principa — demokratske vlade, tj. narodnog suvereniteta i ljudskih prava i sloboda, doprineo je da ove dve revolucije na potpuno različiti način utiču na konstitucionalizam. Dok je američka revolucija institucionalno-teorijski postavila temelje devetnaestovekovnog demokratskog konstitucionalizma, Francuska revolucija je ubrzo podlegla populističkoj struji i ostala trajno izvorište antikonstitucionalizma. Pomoću Rusoa (J.J. Rousseau) ostvareno jakobinsko radikalno-demokratsko razumevanje volje naroda, kao jedinog osnovnog zakona, završilo je u demokratskoj integraciji političke vlasti kao svemoćne i tiranske.

Istorijska samosvojnost američke revolucije najvažnija je upravo na planu ustavnih i političkih institucija, i to zahvaljujući činjenici da je politička vlast na federalnom nivou stvorena činom autentičnog samokonstituisanja. Ovde je postojala realna istorijska situacija da se pitanje konstituisanja političke vlasti poveže sa pitanjem o njenim granicama. Neka od najvećih imena američke revolucije, Džeferson (Jefferson), Hamilton (Hamilton) i Medison (Madison), razvila su — pre svega pod Lokovim uticajem — temeljna načela konstitucionalizma u dva pravca: shvatanjem naroda kao (pravima i slobodama) ograničene suverene vlasti i učenjem o pisanom ustavu kao materijalizaciji ideje osnovnog zakona. Na planu operacionalizacije osnovnih postavki konstitucionalizma njihov doprinos ogleda se u teoriji i institucijama federalizma, predsedničkom sistemu vlasti i sudskoj kontroli ustavnosti. Uticaj Monteskiea na rešenja

u sistemu vlasti i kontroli ustavnosti bio je presudan. Ono što će XIX vek dovršiti na planu teorije i institucija konstitucionalne demokratije, ugrađeno je u *Federalističke spise* (*The Federalist Papers*, 1787) Hamiltona, Medisona i Džeja (Jay) i oni do danas ostaju ne samo najmerodavniji komentar američkog Ustava već, pre svega, jedno od klasičnih dela političke teorije uopšte, a teorije predstavničke demokratije posebno. I dokaz da nepoverenje u političku vlast ispisuje najbolje stranice liberalno-demokratskog mišljenja.

Liberalistička teorija predstavničke demokratije odgovorila je u XIX veku na osnovno pitanje konstitucionalizma, o tome šta čini legitimnu sferu političke vlasti, razvijenim načelima konstitucionalne demokratije. U svom čuvenom ogledu *O slobodi* (*On Liberty*, 1859) Dž. S. Mil (J. S. Mill) postavlja ovo pitanje na način jedino moguć za konsekventno individualistički liberalizam: kao pitanje o građanskoj ili društvenoj slobodi, o prirodi i granicama one vlasti koju društvo s pravom može da vrši nad pojedincem. Građanin revolucije postaje tako privatni individuum, samo društveno određen. U skladu s tim razvija Mil u *Razmatranjima o predstavničkoj vladi* (*Considerations on Representative Government*, 1861) i svoje shvatanje o poželjnom institucionalizovanom mehanizmu kontrole političke vlasti. On ga vidi u predstavničkoj vladi kao jedino funkcionalnom obliku očuvanja slobode putem demokratske političke zajednice. Dovodeći tako do krajnjih konsekvenci autentično pitanje modernog konstitucionalizma o političkoj emancipaciji kao (pravom zagarantovanoj) ljudskoj emancipaciji, Mil daje obrazac konstitucionalno-demokratskog mišljenja — ustav treba da operacionalizuje ono shvatanje narodne volje koje će podrazumevati susret liberalizma i demokratije, racionalnosti političkog odlučivanja i argumenata većine.

Savremeni problemi i perspektive. — Još šezdesetih godina XX veka teorijski model konstitucionalizma pokušava, uglavnom funkcionalističkim pristupom, da uskladi i osavremeni klasične liberalno-demokratske elemente. U tu svrhu model je najčešće in-

terpretiran kao sisem funkcija, kao sistem struktura (organizacije) i kao sistem procesa. Sva ova tri elementa konstitucionalizma nalaze se u odnosu sadržinske interakcije, uspostavljenom njihovim zajedničkim utemeljenjem u jedinstveni sistem vrednosti: načela pravičnosti, demokratičnosti i efikasnosti političkog odlučivanja. Tipičan predstavnik ovakvog konstitucionalnog mišljenja je M. Vajl (M. J. C. Vile), autor knjige *Konstitucionalizam i podela vlasti* (*Constitutionalism and the Separation of Powers*, 1969) i najznačajnije ime u novijoj teoriji britanskog konstitucionalizma. Međutim, osamdesete i devedesete godine predstavljaju novu fazu. Zahtev za obnovom i jačanjem konstitucionalizma u zemljama građanske demokratije ne podrazumeva samo potrebu obezbeđenja njegove perspektive u institucionalno-funkcionalnom smislu već i otvaranje novih problemskih prostora za reinterpretaciju. Govori se o »novoj konstitucionalizaciji celokupnog političkog života«, o »revandikaciji moralnosti« u politici kao osnovnom činiocu jačanja konstitucionalizma. Ovaj značajan pomak u razumevanju može se sažeti sintagmom: *demokratija kao promocija ljudskih prava u uslovima socijalne države*. Ona sadrži ključne zahteve u najnovijem razumevanju konstitucionalizma. Oko njihove sadržine još uvek ne postoji teorijski konsenzus, ali oni principijelno nisu sporni i svode se na sledeće: (a) veći naglasak na temeljne supstantivne vrednosti; (b) dalje razvijanje granica za državnu vlast putem strukturalnih izmena u oblasti federalizma, sistema podele vlasti i uravnoteženja odnosa između različitih nivoa odlučivanja unutar demokratske vlade; (c) konstitucionalizaciju (neposrednu ustavnu zaštitu) pozitivnih prava druge i treće generacije, kao i usaglašenu zaštitu individualnih i kolektivnih prava. Navedene zahteve za jedan savremeni teorijsko-institucionalni model konstitucionalizma prati »treća renesansa prirodnog prava« u praksi sudske kontrole ustavnosti. Pri tom nije reč o još jednoj varijanti shvatanja o tome da postoji apsolutni sistem vrednosti koji je iznad pozitivnog prava, već o načinu kri-

tičkog mišljenja koje se stalno vraća na večito pitanje o odnosu političke vlasti i prava. Ovaj »kritički nemir« u tumačenju i primeni ustava samo potvrđuje sve veći značaj supstantivnih na račun proceduralnih vrednosti — efikasna zaštita ljudskih prava uključuje takođe iznalaženje vrednosti i cilja u njima sadržanim, kao i njihovo prevođenje u realnost. Ovakav stav polazi od mogućnosti i neophodnosti prilagođavanja konstitucionalizma zahtevima socijalne države kao ključnog činioca u oblikovanju socijalnih prilika i razrešavanju tenzije između individualnog i opšteg dobra. Njegovo teorijsko-institucionalno ostvarenje odrediće dalje perspektive konstitucionalizma.

Prelaz postkomunističkih društava Srednje i Istočne Evrope iz autoritarnog u demokratski poredak (tzv. problem tranzicije) drugačije je otvorio pitanje perspektive konstitucionalizma. Početak devete decenije XX veka može se označiti kao njihovo *pretkonstitucionalno stanje* u epohalnom smislu. To znači da su se društva u tranziciji našla na početku uspostavljanja društveno-istorijskih pretpostavki za konstitucionalno-demokratsku državu. Njena perspektiva na ovim prostorima podrazumeva prevladavanje nacionalizma kao (jedine) opozicije komunizmu i »poslednje faze komunizma« — prerastanje ovih društava iz pretpolitičkih u političke zajednice, sposobne za autentično demokratsku konstitucionalizaciju političke vlasti.

Vladavina prava. — Vladavina prava čini pojmovnu okosnicu konstitucionalizma koji, u krajnjoj liniji, jeste načelo vladavine prava iz ugla političko-institucionalnih pretpostavki za njegovo ostvarenje. Kao i svi temeljni pravno-politički pojmovi, vladavina prava je izrazito višeznačna i višeslojna tvorevina. Ali je od suštinske važnosti da se različite interpretacije uglavnom okupljaju oko temeljne liberalističke postavke da se politički odnosi mogu smatrati legitimnim ukoliko imaju pravnu formu, koja treba da obezbedi odgovarajuću sadržinu načela na kojima je konstituisana određena politička zajednica. Stoga pojam vladavine prava uključuje nekoliko različitih nivoa. U najopštijem značenju, vladavina prava se može izjednačiti sa kon-

stitucionalizmom. Bliže određena, ona podrazumeva izvesne vrednosti kao imanentne, a pre svega osnovna lična i politička prava i slobode. Dalja konkretizacija pojma sledi iz odgovora na pitanje: kako pomenute vrednosti oživotvoriti mehanizmom ograničavanja i kontrole političke vlasti. Problem prirode granica za političku vlast otvara se, dakle, kao pitanje institucija i postupka. Ovde se vladavina prava vraća na sistem organizacije vlasti razumevajući ga pre svega kao nezavisan položaj sudstva pred kojim se, redovnim procesnopravnim sredstvima, štite prava i slobode čoveka i građanina. Nakon konačne teorijske simbioze klasičnog liberalizma i teorije predstavničke demokratije u XIX veku, savremeni pojam vladavine prava izjednačava se sa konstitucionalnom demokratijom. Vladavina prava tako znači demokratski ustanovljenu, pravom ograničenu i kontrolisanu političku vlast, u kojoj prava i slobode deluju kao ključni element demokratskog legaliteta. Načelo i teorija vladavine prava su bitno antipozitivistički utemeljeni, čak i onda kada se vladavina prava shvata i kao vladavina pozitivnog prava, odnosno zakona. U njima se prepliću pozitivnopravni, moralni i prirodno-pravni normativitet. Zato vladavinu prava ne treba izjednačavati sa pojmom zakonitost. Načelo zakonitosti zasnovano je u formalnom shvatanju pravnog sistema kao strukture hijerarhizovanih i međusobno usklađenih opštih pravnih akata i podrazumeva saglasnost podzakonskih akata sa zakonom u pogledu forme i sadržine.

Prvu celovitu teorijsku rekonstrukciju vladavine prava izložio je krajem XIX veka A. V. Dajsi (A. V. Dicey). Njegovo čuveno delo *Uvod u ustavno pravo (Introduction to the Study of The Law of the Constitution, 1885)*, za većinu autora angloameričkog kruga i danas je nezaobilazno polazište za raspravu o vladavini prava. Dajsijeva koncepcija može se smatrati krajnjim dometom jednog trajnijeg pokušaja da se ideja *common lawa* o nepovredivosti osnovnih prava i sloboda uskladi sa određujućim načelom modernog britanskog ustava o suverenosti Parlamenta. Rešenje koje Dajsi nudi, međutim, nije u celini uverljivo obrazloženo i glasi: suverenost Parlamenta predstavlja formu, a vladavina prava

sadržinu modernog britanskog ustava. Pri tom je Dajsijeva argumentacija tipična za angloameričko poimanje pozitivnog prava kao skupa normi sankcionisanih od strane sudova. Parlament je suvereni zakonodavac, ali ne i suvereni vladar, jer nema pravo intervencije u izvršavanje svojih odluka i primenu prava od strane sudova. Sâmu sadržinu vladavine prava Dajsi utvrđuje pomoću tri elementa: (a) odsustvo arbitrarnog odličivanja od strane organa vlasti, u koje on ubraja i diskreciona ovlašćenja uprave; (b) načelo potpune pravne jednakosti, koje isključuje administrativno pravo kao skup normi koje na poseban način regulišu ponašanje nosilaca javnih funkcija; (c) pravnu sigurnost koju Dajsi, u skladu sa logikom angloameričkog precedentnog prava, vidi u činjenici da ustavne norme u *common law* sistemu ne predstavljaju osnov, već posledicu osnovnih prava i sloboda koji im prethode, pa njihovo ozakonjenje i valja razumeti kao njihovo označavanje, a ne kao osnov njihove pravne snage. Ovo tradicionalno shvatanje o preegzistenciji ličnih i političkih prava i sloboda u odnosu na državu, dakle, jedna vrsta prirodnopravne argumentacije, završava kod Dajsija u određenju vladavine prava kao metapavnog načela konstitucionalne vlade.

Pod uticajem teorije o državi blagostanja, pravnog pozitivizma i analitičke jurisprudencije, dolazi u XX veku do značajnih promena u shvatanju vladavine prava. Uprkos tome, trajna baština u njegovoj klasičnoj, ekstremno liberalističkoj varijanti ostaje. Teorija o vladavini prava nije nikad prestajala da se pita za cilj i sadržinu pravnog poretka koji ograničava i kontroliše političku vlast, samo je ta vernost pitanju cilja i sadržine vremenom promenila argumentacijski osnov. Konačnim razdvajanjem prava od morala i prevladavanjem racionalističkog prirodnog prava takva se pitanja postavljaju na metapravnom terenu. Takozvana »doktrina protiv vladavine prava« (*anti-rule-of-law-doctrine*) predstavlja u stvari jedan od ozbiljnijih pokušaja uklapanja koncepta vladavine prava u nove društveno-ekonomske, ustavnopolitičke, pa time i teorijske okvire. Grupa poznatih britanskih autora, okupljena u vreme između dva svetska rata oko H. Laskija (H. Laski), počinje ra-

dikalnim osporavanjem vladavine prava, da bi završila znatno ublaženim stavom o tome da je »klasična sadržina« pojma vladavine prava još uvek relevantna, ali prevashodno u moralno-političkom smislu. Tipičan za ovo tumačenje je najuticajniji član ove grupe A. Dženings (Sir I. Jennings), koji pojam vladavine prava utvrđuje kao pravnu kategoriju, odnosno kao vladavinu onog prava koje se u svakom trenutku može menjati, ali govori o još jednom, mogućem i opšte prihvaćenom shvatanju na tragu liberalno-demokratske tradicije. Ono uključuje načela konstitucionalne vlade, slobode i jednakosti; zapravo konstitucionalnu demokratiju. U posleratnoj teoriji vladavine prava teško da bi se mogao naći verniji Dajsijev sledbenik od F. fon Hajeka (F. von Hayek), koji i dalje zastupa u punom smislu klasično liberalističko razumevanje vladavine prava. U svojoj knjizi *Ustav slobode (The Constitution of Liberty, 1960)* on piše o vladavini prava kao »slobodi utvrđenoj pravom«, što pretpostavlja opšti karakter zakona, pravnu sigurnost i jednakost, kao i obezbeđenje kontrole diskrecionih akata od strane nezavisnog suda. Najnovija konstitucionalna misao u Velikoj Britaniji ipak je ostala u osnovi verna metapravnoj interpretaciji. »Dajsizam« većine savremenih autora gotovo da je suptilniji, pa se npr. tvrdi da je, pravno posmatrano, vladu teško optužiti za nezakonitost ukoliko postupa u skladu sa zakonom, ali se može optužiti za kršenje načela vladavine prava shvaćenog šire, kao konstitucionalna vlada koja je protivstavljena svakom obliku političke samovolje.

Posebno je pitanje odnosa između britanske i američke doktrine o vladavini prava, jer obe pripadaju istoj, anglosaksonskoj tradiciji pravno-političkog mišljenja. Američko shvatanje o vladi potčinjenoj pravu (*government under law*), odnosno o postupku zasnovanom na pravu (*due process of law*) jeste u osnovi isto što i vladavina prava mišljena metapravno. Osobnosti su samo izvedene iz činjenice da britanska i američka teorija na različitim vidovima ustavnopolitičkog i pravnog sistema tematizuju načelo ograničavanja i kontrole političke vlasti. Reč je, dakle, o dva pravca jedne iste teorije. Čak i tamo gde se

na prvi pogled čini da su razlike značajne (odnos prava i morala i uticaj prirodnog prava), opet je moguće prepoznati zajedničko idejnoteorijsko ishodište. Američka pravno-politička teorija i danas je velikim delom pod uticajem shvatanja da se u pravu ne može do kraja razdvojiti ono što jeste od onoga što treba da bude, odnosno da pravo ne treba razdvajati od morala. S druge strane, analitička jurisprudencija kao dominantan pravac u britanskom pravnoteorijskom mišljenju, oslanja se na utilitarističko razdvajanje bića i trebanja. Međutim, ni britansko učenje o vladavini prava, baš zbog toga što je zasnovano na tradiciji *common lawa*, nikada nije moglo da ostvari dosledno razgraničenje moralnih pitanja od pravnih. Ono je uglavnom uspelo da moralna pitanja proglasi legitimno metapравnim. »Unutrašnja moralnost prava« (*inter morality of law*), kojom se u američkoj teoriji analizira unutrašnja struktura prava, izrečena kao »etika zakonodavstva« (*ethics of legislation*), slovi za sastavni materijalnopravni element britanskog pojma vladavine prava. Pored toga, američki konstitucionalizam je u celini obeležen prirodno-pravnom doktrinom o pravima čoveka, koji je još T. Pejn (Th. Paine) sa velikim žarom i nepokolebljivom odlučnošću izložio u čuvenom delu *Prava čoveka* (*The Rights of Man*, 1789), kada se latio nimalo lakog zadatka da ideje i ideale Francuske revolucije odbrani od konzervativima E. Berka. Uprkos utilitarizmu i analitičkoj jurisprudenciji, srodnost između britanske i američke interpretacije vladavine prava nije sporna upravo s obzirom na prirodno-pravnu argumentaciju. Vladavina prava je autentična doktrina *common lawa*. Prema tome, i deja prirodnog prava bila je još od *Velike povelje o slobodama* u pozadini engleskog, odnosno britanskog pravničkog i pravno-političkog mišljenja, doduše posredovana kategorijama *common lawa*. Ne samo što je već feudalna doktrina o suprematiji prava polazila od ideje o višem zakonu već presude ovdašnjih sudova vekovima prihvataju »pravilo razuma i prirodnu pravdu« (*rule of reason and natural justice*) kao važeće merilo i oslonac u donošenju konkretnih presuda.

Pravna država. — Pravna država (*Rechtsstaat*) jeste izvorna tvorevina nemačkog

duhovnog i istorijskog iskustva. Za vladavinu prava vezuje je pre svega zajedničko društveno-ekonomsko i političko, manjim delom teorijsko ishodište — građansko društvo i liberalizam. Međutim, za razliku od vladavine prava, pravna država je u svom autentičnom značenju izrazito pravnoteorijski pojam, koji na bitno različitim društveno-istorijskim pretpostavkama i drugačijim kategorijalnim aparatom pristupa istom, osnovnom pitanju konstitucionalizma: ograničavanju političke, odnosno državne vlasti (zadatak ustava) s obzirom na svrhu države — očuvanje individualne slobode. Ta polazna razlika prepoznatljiva je već i terminološki: u sintagmi »pravna država«, koja simbolizuje državnu vlast kao središte promišljanja i pozitivno pravo kao njenu pretpostavku. Uprkos tome što se o opšteprihvaćenom pojmu pravne države može govoriti vrlo uslovno, nije sporno da je ona u savremenom pravnoteorijskom značenju formalnomaterijalni pojam. Ova unutrašnja povezanost forme i sadržine razume pravnu državu kao *juridičku formu državne vlasti*, ili: pozitivnozakonski način egzistencije slobode, pravne sigurnosti i jednakosti kao obezbeđenja smislenosti pravne države, koja se ogleda u pravednosti. Pri tom su za ovakvo shvatanje pravne države od ključnog značaja sâm pojam zakona i interpretacija kategorije opštosti kao forme načelnog odbacivanja privilegija, odnosno posebnih prava po bilo kom osnovu. Vezivanje države za zakonsku formu samo je onda ostvareno na način pravne države ako je zakon opšti u svojoj raščlanjenosti dovoljno određen u svojoj opštosti i bez povratne snage. U ovim zahtevima se najjasnije ogleda liberalističko utemeljenje pojma. Neprikosnoveni autoritet formalnog i opšteg zakona »otkriva« zahteve građanske ekonomije — proračunljivost i predvidljivost zahvata u slobodu i svojinu.

S druge strane, ustavnopolitički pojam pravne države izričitiije naglašava i artikuliše ideju o nepovredivosti osnovnih i ličnih prava i sloboda (pravno priznavanje i sudska zaštita) kao načela ograničene i kontrolisane vlade, odnosno sistem podele vlasti (podeljenost i uzajamna kontrola zakonodavne i izvršne vlasti vezane zakonom i nezavi-

sno sudstvo) kao rešenje za operacionalizaciju ovog načela. Ustavnim putem uvode se u pojam socijalnodržavni elementi (član 28. Osnovnog zakona SR Nemačke govori o demokratskoj i socijalnoj pravnoj državi). Tako je uneta još jedna, značajna dimenzija u »razaranje« formalizovanog pozitivističkog razumevanja pravne države. Načelo socijalne državnosti (*Sozialstaatlichkeit*) vrednosno je zasnovano na aktivnoj ulozi države u razrešavanju socijalnih pitanja i pacifikaciji napetosti između pravne jednakosti i socijalne nejednakosti, pravne sigurnosti i socijalne nesigurnosti. Prema tome, ovako shvaćena pravna država nije samo čuvar individualne slobode već i ključni činilac stvaranja uslova za ovladavanje novim problemima masovnog industrijskog društva i povećanje sposobnosti političke zajednice. U naznačenim okvirima kreće se i reinterpretacija pravne države kao *formalnopravne garancije demokratskog civiliteta*. Ona polazi od suštinske povezanosti savremene pravne države, civilnog društva i demokratije. Pravna država predstavlja institucionalni okvir za uspostavljanje i razvoj civilnog društva kao spleta odnosa između slobodnih i autonomnih pojedinaca izvan sfere javne vlasti. Civilno društvo sa svoje strane neophodan je uslov za demokratiju, koje nema bez mogućnosti za slobodno i samostalno formiranje političke volje pojedinca. Tako se »krug zatvara«: pravna država, kao i vladavina prava, biva u stvari izjednačena sa konstitucionalnom demokratijom, u kojoj postoji »napetost«, ali i »mogućnosti usklađivanja« demokratskog i konstitucionalnog elementa u uslovima socijalne države. Reč je, dakle, o spoju pozitivnog i političkog razumevanja pravne države. On ima u vidu da je svakoj političkoj vlasti potreban minimalan socijalni i etički konsenzus, pa se i pravo koje ga otelotvoruje pojavljuje kao činilac ograničavnja i kontrole legitimnog političkog odlučivanja.

Ključ za razumevanje razlika između pravne države i vladavine prava leži upravo u činjenici da nastanak i razvoj ideje pravne države nedvosmisleno potvrđuju samosvojnost ovog nemačkog pojma, i to kako u istorijskom tako i u teorijskom pogledu. *Prvo*, obe doktrine jesu nastale kao rekonstrukcija

države liberalizma, ali je taj liberalizam imao suštinski različit konkretnoistorijski sadržaj. Dok je monarhijski apsolutizam u Engleskoj bio faktički prevladan još sredinom, a suverenost Parlamenta formalnopravno uspostavljena krajem XVII veka, prva polovina XIX veka, kada nastaje doktrina pravne države, vreme je vrhunca prosvetljenog apsolutizma pruske monarhije. Državna suverenost u odnosu na pojedinca kao podanika (*Untertan*) još uvek se smatra nespornom političkom činjenicom. Stoga pozitivistički interpretiran etatizam predstavlja jedino moguće teorijsko ishodište za utemeljivače pravne države. Za razliku od vladavine prava, oni odbacuju prirodno pravo i priklanjaju se »umnom pravu« (*Vernunftrecht*), a pravnu formu postavljaju kao neutralnu u odnosu na politički sadržaj i ciljeve državne forme. To znači da pravna država može biti apsolutistička, monarhijska i aristokratska, a ne nužno i demokratska. Uočavajući tačno političku snagu birokratizovane uprave, rana konstitucionalna faza teorije pravne države usmerava se isključivo na ograničavanje izvršne vlasti. *Drugo*, ovakav istorijski okvir uslovljava temeljnu razliku između pravne države i vladavine prava u polaznim premisama. Pravna država polazi od postojanja prirodne veze između države i prava. S druge strane, snaga i vitalnost *common lawa* u Engleskoj, istaknuti ulogom njegovih sudova u borbi Parlamenta protiv apsolutizma Krune, a još više posredovanim prirodnopravnim elementima u ovom sistemu sudskih odluka, ogledaju se u tome što je relativna samostalnost *common lawa* teorijski racionalizovana u nepostojanju takve, prirodne veze između države i prava.

Prvobitno shvatanje pravne države bilo je — ipak — daleko od formalne redukcije ovoga pojma i utoliko bliže vladavini prava. U vreme teorijskog zasnivanja pravne države, u Engleskoj je uveliko bilo razvijeno učenje o vladavini prava, iako ga je tek Dajsi sistematski izložio. Nemački liberalizam crpeo je i odatle svoje ideje, kada je formulisao osnovna načela pravne države i tako pripremio teren za njeno celovito teorijsko izvođenje. Veliki filozof I. Kant (I. Kant) principe pravne države ubraja u same uslove postojanja države uopšte. U poznatom spisu o teoriji i

praksi (*Theorie und Praxis*) on piše o pravno ostvarenom razgraničenju sfere države od sfere prava pojedinca (kao čoveka, podanika i građanina), s jedne strane, a s druge, o organizaciji države koja se zasniva na razdvajanju i ravnoteži vrhovnih grana vlasti. Utvrđujući granice delotvornosti države u delu sa gotovo istoimenim nazivom (*Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*), V. fon Humbolt (W. von Humboldt) kratko poručuje: pravna država pruža sigurnost zakonske slobode. Ove reči ispisao je ubedeni liberal, za koga država postoji samo u granicama prava. Time se još uvek dovodio u pitanje apsolutizam države koja guši slobodu pojedinca.

Sami osnivači teorije pravne države bili su upoznati sa angloameričkim konstitucionalizmom. Štaviše, teorijski pravac koji je razvio ideju pravne države začeo se u Hanoveru (*Hannover*), koji je, zahvaljujući svojim krajevima, imao mnogo bliže veze sa Engleskom od preostalog dela Nemačke. R. fon Mol (R. von Mohl), jedan od utemeljivača pravne države izučavao je američki ustavni sistem. Tridesetih godina XIX veka pojam pravne države baštini demokratsko-slobodarske ideje velike Francuske revolucije, ali još više osnovne postavke angloameričkog konstitucionalizma. Stvarnosti prosvetljenog pruskog apsolutizma bliža je umerenost konstitucionalne u odnosu na radikalnost populističke ideje. Mol uzima slobodu za središnji pojam materijalno određene pravne države, ali je ograničava »naročitim pravima državne vlasti«, ostajući odlučan protivnik sistema podele vlasti. Kasnija evolucija pojma pravne države odvija se znatno brže u znaku konsekventno pozitivističko-formalnog utemeljenja. Formalni pojam pravne države trijumfuje, a F. J. Štal (F. J. Stahl) piše krajem prošlog veka da pojam pravne države ne govori o cilju ili sadržini države, nego samo o načinu njihovog ostvarenja, koji podrazumeva isključivo pravo kao formu u kojoj država izražava svoju volju. (U docnijoj, socijalističkoj varijanti, ova redukcija pojma pravne države imaće najvernije sledbenike: pravo prerasta u formu saopštavanja partijske volje iza koje stoji paradržavna forma.) Dalje osiromašenje formalnog pojma, u jednoj ekstremnoj varijanti, interpretiraće pravnu

državu kao »sudsku državu« (*Justizstaat*). Ovo shvatanje u prvo vreme teorijski brani zahteve za sudsku kontrolu zakonitosti rada uprave (sredinom XIX veka), da bi u vreme Vajmarske republike dostiglo svoj vrhunac u svođenju pravne države na sudsku kontrolu ustavnosti zakona. Međutim, u vreme Vajmarske republike počinje i novo otvaranje mišljenja o pravnoj državi. Naučnik i političar H. Heler (H. Heller) vraća se materijalnom pojmu pravne države. Po njemu, pravna država ne može postojati bez konsenzusa svih njenih građana, a on se obezbeđuje socijalnom demokratijom, koja je u osnovi svake socijalne pravne države. Posle Drugog svetskog rata, obnovi materijalnog pojma doprinosi i Savezni ustavni sud SR Nemačke, okrećući se u nekim od svojih prvih odluka prirodnom pravu kao nadustavnom principu stalne kritike pozitivnog prava. Za savremeno nemačko pravno-političko mišljenje pravna država jeste istovremeno ustavna, zakonska i sudska država. Ali je to samo s obzirom na ozbiljenje temeljnih načela konstitucionalne demokratije i socijalne države.

Lidija BASTA—POSAVEC

LITERATURA

- A. Albrecht, *Rechtsstaat*, in *Staatslexikon*, Bd. 4, Görres Gesellschaft, Freiburg, Basel, Wien, 1988, ss. 737—747.
- A. Barata, *Zur Entwicklung des modernen Rechtsstaatsbegriffs*, in *Philosophie und Strafrecht*, Annales Universitatis Saraviens, Bd. 94, Köln, 1985.
- D. Basta, D. Müller, ur. *Pravna država. Poreklo i budućnost jedne ideje*, Pravni fakultet Beograd, Nemački kulturni i informativni centar Beograd, Beograd, 1991.
- E. Forsthoff, *Rechtsstaat im Wandel*, C. H. Beck, München, 1976.
- F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Routledge and Kegan Paul, London, 1960.
- G. Dietze, *Two Concepts of the Rule of Law*, Indianapolis Liberty Fund, Inc., 1973.
- H. Arent, *O revoluciji*, Filip Višnjić, Beograd, 1991.
- L. Basta, *Politika u granicama prava*, IIC, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1984.
- V. Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1991.

na modelu »*socijalnog sistema sa finalitetom*« (npr. javne uprave ili privredne kopracije). Njega, određuju sledeći elementi: (a) racionalno određeni ciljevi (»finalitet«) koje treba realizovati; (b) aktivnosti preduzete radi realizacije cilja; i (c) organizacione strukture koje su povezane komunikacionom mrežom unutar kojih se aktivnosti obavljaju (L. Mehl: *Pour une Théorie Cybernetique de l'Action Administrative*, 1966). Ciljevi projekcije su »buduće konfiguracije« okruženja koje nastaju kao rezultat sprovedene akcije: samostalnost (autonomija) jednog socijalnog sistema u srazmeri je sa mogućnostima kojima sistem raspolaže pri određivanju svog »finaliteta.« Aktivnosti socijalnog sistema obuhvataju raznorodne kompleksne procese koji se ostvaruju i razvijaju u vremenu i prostoru: (a) »efektorske« (realizatorske) aktivnosti pomoću kojih se neposredno ostvaruju ciljevi; (b) »transduktorske« (upravljачke) aktivnosti pomoću kojih se omogućuje obavljanje realizatorskih aktivnosti, i (c) »selektorske« (političke) aktivnosti pomoću kojih se vrši izbor ciljeva sistema. Materijalne, energetske i/ili informacione aktivnosti sistem uspostavlja preko komunikacije sa okruženjem, kako bi došlo do »efekta«, odnosno do realizacije finaliteta. *Organizaciona struktura* sistema obuhvata organe, koji obavljaju aktivnosti sistema: *efektor* (»E«) koji pretvara ulazne materijalne, energetske ili informacione tokove (input) u izlazni efekat (output); *Transduktor* (»T«) koji upravlja efektorom pomoću informacionih tokova imajući u vidu cilj koji se definiše na nivou selektora (»S«). Upravljanje sistemom, odnosno regulacioni proces se ostvaruje tako što »S« upućuje »T«-u informacije o cilju koji treba ostvariti; »T« ove informacije »transdukuje«, tj. prima, obrađuje i upućuje »E«-u kao instrukcije za konkretno

obavljanje realizatorske akcije; istovremeno, od »E«-a se uspostavljaju povratni informacioni tokovi (*feed-back*) prema »T«-u i dalje prema »S«-u. Selektor, transduktor i efektor relativni su, pa se u »dinamičnoj strukturalnoj perspektivi«, transduktor »T« može smatrati efektorom »S«-a, odnosno selektorom »E«-a, itd.

Rezultati razvoja koncepcija upravljanja u drugoj polovini XX veka stvorili su pretpostavke za uobličavanje *upravne nauke* kao kompleksne interdisciplinarne opšte teorije upravnih institucija (J. Chevallier, D. Loschak: *Science Administrative*, 1978) kao i za nove pristupe upravljanju socijalnim procesima u vidu tzv. *socijalne regulacije*. Socijalna regulacija ne pristupa upravljanju društvenim procesima kao »vladanje ljudima«, već kao komunikacionom procesu legitimnog interesnog uticaja na ponašanje ljudi prema unapred postavljenim kriterijumima, a s ciljem neutralisanja negativnih efekata neizvesnosti (kontingentnosti) koja proizlazi iz mogućeg nelegitimnog ponašanja drugih ljudi u društvenoj interakciji. Porast informacija vodi ka sve većoj ulozi znanja pri usmeravanju ponašanja ljudi i deluje u pravcu smanjivanja neizvesnosti kao straha od nepoznatog. Stoga se u razvijenim postindustrijskim društvima može očekivati smanjivanje uloge normativnog i autoritativnog uticaja na ljude, uz istovremeni porast stimulativnog uticaja na individualne motivacije i društvene procese komunikacijskim metodama i tehnološkim instrumentima društvene regulacije.

Stevan LILIĆ

LITERATURA

- D. Kavran, *Nauka o upravljanju*, 1991.
 E. Pusić, *Društvena regulacija*, 1989.
 N. Luhman, *Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*, 1984.

USTAV

Pojam ustava. — Za razliku od većeg broja pravnih kategorija, koje na više ili manje potpun način svoju osnovnu definiciju nalaze

u samom pravnom sistemu, po pravilu ne postoji »ustavna definicija ustava«. Većina postojećih ustavnih tekstova, a i onih koji su

postojali u istoriji svetske ustavnosti, ne sadrži u sebi punu »ustavnu definiciju ustava«. Umesto toga, u većem broju ustava ima elemenata neophodnih za definisanje ustava, pa se ponegde mogu naći i formule koje bi se mogle oceniti kao pokušaj definisanja. Zbog toga definisanje ustava se, pa sledstveno tome i određivanje pojma ustava, prepušta nauci. Ni tradicionalno, ni u savremenom društvu taj posao nije zaokupljao samo pravne nauke, već je bio uvek i područje interesovanja drugih društvenih nauka, pre svega političkih nauka, ali i sociologije i filozofije.

Tako su nastala i različita određenja pojma ustava ograničena postulatima pojedinih naučnih disciplina. Ne dovodeći u pitanje celishodnost pojedinačnih i strože »fahovski« orijentisanih određenja pojma ustava, upozoravamo na dva značajna momenta. Specijalistička razmatranja kompleksnih pojmova kao što je ustav doprinela su osvetljavanju pojedinih elemenata, odnosno pojedinih aspekata pojma ustava. Njihova puna vrednost vidi se tek ako posluže jednom sintetičkom definisanju koje odgovara stvarnoj kompleksnosti pojave. Pri tome, polazeći od empirije, mora se u prvi plan izvući pravno i politikološko određenje ustava.

Sve dosadašnje pokušaje određivanja pojma ustava je moguće grupisati u dve velike grupe. U prvoj nalaze se ona određenja koja ustav definišu isključivo pravnim elementima, a u drugoj ona koja u definisanju koriste sociološke, politikološke, filozofske ili neke druge elemente. Smatramo da su svi pristupi relevantni za kompleksno određivanje pojma ustava. Zadržaćemo se na karakterističnim primerima, pre svega onim koji su imali značajniji uticaj na razvoj ustavnog prava, kao grane pravne nauke.

Bez obzira na mnogobrojne razlike u gledištima među autorima koji su nastojali da ustav definišu pravnim elementima, razlikovanje između ustava u formalnom i ustava u materijalnom smislu sreće se u skoro svim razmatranjima. Iako postoje razlike u nijansama, u najvećem broju slučajeva autori se slažu da pod ustavom u formalnom smislu treba smatrati jedan pravni akt koji se tim imenom najčešće i naziva. Pored izraza *ustav* sreću se još, mada ređe, izrazi, upotrebljeni

kao sinonimi: ustavni zakon, osnovni zakon, organski zakon, osnovna norma. Znatno ređe, u savremeno doba mogu se sresti i drugi nazivi: povelja, deklaracija.

Ustavom u materijalnom smislu označuje se skup pravnih normi koje se nalaze u više pravnih akata ili u običajnom pravu (nepisane norme) koje imaju funkciju ustava. Pod funkcijom ustava u ovom smislu podrazumevamo da te norme imaju istu pravnu snagu kao i ustav i da im je podjednako određen predmet regulisanja.

Razlikovanje ustava u formalnom i materijalnom smislu zasnovano je na spoljnoj formi u kojoj se pojavljuje ova kategorija, ali ima i suštinski značaj. Zavisno od toga da li se prihvata formalno ili materijalno shvatanje ustava, određuje se i opšti pojam ustava.

Iako se Engleska, zemlja koja se smatra postojbinom savremene ustavnosti, upravo i danas javlja kao zemlja koja nema ustav u formalnom smislu, u savremenom svetu je neopozivo pobedila praksa postojanja *formalnog* ustava. Od preko 160 nezavisnih država sveta daleko najveći broj njih ima ustave u formalnom smislu, ili se nalazi u procesu njihovog donošenja. Među ovim ustavima postoje velike razlike ali ima i istovetnosti ili bar velike sličnosti u dve, za definisanje ustava bitne tačke, u pravnoj snazi i predmetu regulisanja. Zbog takvog stanja stvari može se zaključiti da je razlikovanje između ustava u formalnom i materijalnom smislu danas manje važno, ali je pogrešno smatrati da ono nema značaja.

Kako je pokušaju definisanja ustava najviše pažnje posvećeno u pravnim naukama, to je logično da je u optičaju bilo i ima najviše pravnih definicija ustava.

Navodimo samo neka od ovakvih određenja. Slobodan Jovanović u svome najznačajnijem teorijskom delu *O državi* prilično je skeptičan prema pokušajima da se ustav oštro odvoji od zakona kao i da se odredi ne samo po formalnim nego i po materijalnim elementima. Ali, uz uobičajenu rezervu, on se ipak opredeljuje i kaže: »Postoji mišljenje, da se između ustava i zakona može povući razlika ne samo u formalnom nego i u materijalnom smislu. Istina, ustav je, kao god i zakon, po svojoj sadržini opšte pravilo, ali

pravilo koje sadrži ustav, stoji prema pravilu koje sadrži zakon, kao osnovno pravilo prema izvedenom«. Dalje navodi: »Pod imenom ustava valjalo bi, dakle, razumeti pravila o organizaciji vrhovne vlasti, od koje proističu sva ostala pravila« (S. Jovanović, *Država*, Beograd, 1990, str. 224). U istom delu on još ističe da u ustav ulaze i odredbe o pravima građana.

Verovatno najreprezentativnije određenje ustava čisto pravnim elementima je ono koje se može vezati za čuvenog austrijskog pravnika, inače korifeja i osnivača savremene normativističke teorije, Hansa Kelsena. On navodi: »Bitna definicija ustava u materijalnom smislu reči jeste da odredi način stvaranja opštih pravnih normi, tj. da odredi zakonodavne organe i zakonodavni postupak, i takođe — do izvesne mere — sadržinu budućih zakona« (H. Kelsen, *Opšta teorija države i prava*, Beograd, 1951, str. 257). Problemom definisanja ustava bavio se i Karl Šmit u svom delu *Teorija ustava*. Tu se može naći još jedna tipična pravna definicija ustava. Po njoj: »Ustav u apsolutnom smislu može značiti jedno osnovno uređivanje, tj. jedan jedinstveni, zatvoren sistem najviših i poslednjih normi (Ustav = norma normi)« (C. Schmitt, *Verfassungslehre*, München und Leipzig, 1928, str. 7).

Treba pomenuti i one brojne definicije koje u određenju ustava više ističu formalne elemente (teoriju o krutoj ustavnosti kao jedinoj pravnoj ustavnosti u našoj literaturi je najkonsekventnije zastupao prof. J. Stefanović u delu *Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno*, Zagreb, 1956). Njima se posebno naglašava da je ustav najviši pravni akt, donet od strane posebnih, za to formiranih organa, u posebnom, od redovnog zakonodavnog postupka različitom postupku i sl.

Sve pravne definicije, čiji je broj ogroman a i dalje raste, značajno su doprinele osvetljavanju bitnih elemenata ustava, ali ipak nisu uspele da obuhvate njegov totalitet. Zato su mnogi autori, naročito iz drugih bliskih društvenih nauka, pokušavali da u definisanje ustava unesu vanpravne elemente.

U određenjima ustava vanpravnim elementima vremenski prva i dugo najznačajnija grupa definicija je ona koja ima religijsko i

filozofsko utemeljenje. Obilje ovakvih određenja ustava je toliko da je iz njega teško izvući neke reprezentativne primere, ali ipak pominjemo one koji ustav smatraju emanacijom božje volje (*Civitas dei*), izrazom i ostvarenjem apsolutnog duha, osnovnim redom stvari u društvu i sl. Ovakvi pristupi definisanju ustava imaju značaj za filozofiju i spoznajnu vrednost utoliko ukoliko se i osnovno utemeljenje iz koga su proistekli može uzeti kao stvaran doprinos spoznaji istine. Za sintetičko definisanje ustava kao pravne kategorije, ono ipak ima marginalan značaj. Ne bi se slična karakteristika mogla dati za ona određenja koja imaju sociološku osnovu.

Čuveno predavanje Ferdinanda Lasala o suštini ustava, koje je održano 1862. god., sadrži i jednu odredbu o ustavu kao odnosu društvenih snaga koja se, s pravom smatra osnovnom matricom realnog sagledavanja ustava. To vezivanje ustava za društvene odnose sreće se i kod Marksa, koji o ustavu građanske države piše kao o ustavu privatne svojine, a i kod Lenjina koji ističe da je svojina srž svakog ustava. U ovoj grupi određenja ustava značajni su i pokušaji drukčije ideološke orijentacije (npr. Smend, pa i već pomenuti Šmit). U svakom slučaju, sociološko određivanje ustava bilo je i ostalo nešto više vezano za sintetičko definisanje ustava kao pravne kategorije, nego što je to slučaj sa filozofskim. Ipak, najbliža sintetičkom definisanju ustava kao pravne kategorije jesu njegova politikološka određenja.

Među politikološkim određenjima ustava mnogobrojna su ona koja ustav definišu kao sredstvo ograničenja političke vlasti i samovolje. Zahvaljujući ovim gledištima, savremeni sintetički pojam ustava po pravilu uključuje u sebe, posredno ili neposredno, i taj element. Sličan karakter imaju i određenja ustava kao jedne vrste političkog i socijalnog poretka ili njihove unutrašnje dinamike. Treba u istom kontekstu pomenuti i definisanje ustava kao »pravila političke igre«, kao regulisanje odnosa između nosilaca vlasti i podvlašćenih i sl. Svi ovi i drugi slični pokušaji bitno su proširili krug posmatranja i omogućili mnogo kompleksnije i potpunije razumevanje pojma ustava kao pravne kate-

gorije. Time je postala mogućna i potrebna sintetička definicija ustava.

Sintetičko definisanje ustava ne dovodi u pitanje celishodnost niti istinitost posebnih specijalistički omeđenih definicija, ali nastoji da prevaziđe njihovu ograničenost. U našoj literaturi takav karakter ima definicija prof. J. Đorđevića, koji piše: »Pod ustavom se podrazumeva javni akt ili dokument koji predstavlja najviši zakon u jednoj zemlji i koji rešava osnovne društveno-političke odnose te zemlje, naročito pitanje formiranja, funkcionisanja i ovlašćenja političke vlasti, postavljajući istovremeno i granice akcije vlasti u odnosu na društvo, a naročito u odnosu na izvesnu sferu koja garantuje integritet ličnosti čoveka i elementarna ljudska i politička prava, koja su ujedno i sredstva ograničenja vlasti« (J. Đorđević, *Ustavno pravo i politički sistem Jugoslavije*, Beograd, 1961, str. 61).

Pri ovakvom definisanju pojma ustava ne gubi se iz vida da je u pitanju pravna kategorija, tj. najviši pravni akt jedne zemlje. Time se istovremeno obuhvata i ranije istaknuto zapažanje čisto pravnih definicija o ustavu kao »normi iz koje proističu norme«. Ukazivanjem na predmet regulisanja (politička vlast, odnos prema društvu, prava čoveka) prevazilaze se određena antinomija između formalnog i materijalnog pojma ustava zahtevom da ustav ispunjava oba svojstva. To se, po nekima, može smatrati i slabošću ove definicije. Ali ako se pravi razlika između ustava i ustavnog prava, ta primedba može se zanemariti. Posebno isticanje svojstva ustava kao akta obezbeđenja određene sfere ljudske slobode i prava čoveka, kao i ograničavanja političke vlasti odgovara istorijskim faktima, ali i ukazuje na relativno kasno nastajanje ustava u savremenom smislu i njihovu vezanost za nastanak i razvoj građanske demokratije, koja je prva u istoriji započela proces emancipacije čoveka u društvu političkom emancipacijom društvene većine.

Na osnovu svih ovih razmatranja, ustav bi se mogao odrediti kao najviši pravni akt jedne zemlje koji institucionalizuje postojanje i funkcionisanje političke vlasti, uređuje osnovne društveno-ekonomske i političke odnose, obezbeđuje određenu sferu slobode i prava

čoveka i predstavlja sredstvo ograničenja nosilaca političke vlasti.

Poreklo ustava. — Poreklo ustava se određuje različito, što zavisi od opredeljenja ili za materijalni ili formalni pojam ustava. Kod prvog, naročito ako se izostavi ona bitna odrednica o ograničenju vlasti i pravima čoveka, poreklo treba tražiti u davnom i složenom procesu nastajanja države. Teorijski je moguće zamisliti postojanje države bez pravnih normi o organizaciji države i osnovnim društvenim odnosima, ali to je samo izuzetak za koji se može smatrati da potvrđuje pravilo. Pri opredeljenju za ustav u formalnom smislu, a u skladu sa pojmom ustava kakav je u ovom eseju prihvaćen, stvari stoje znatno drukčije.

Termin *ustav* (latinski — *constitutio*) javlja se još u antičkoj Grčkoj (Platon i Aristotel) i u starom Rimu (postoje i posebni akti koji se nazivaju konstitucijama), ali tada se nije moglo govoriti o ustavu u savremenom smislu reči. Propast velikih robovlasničkih država dovela je do privremenog nestajanja termina *ustav*, a rani feudalizam je bio doba koje je problem organizacije države postavilo potpuno drukčije, isključujući svaku pojavu, čak i rudimentarnih klica ustavnosti. Osnovne pravne norme ovog razdoblja bile su sadržane u nepisanim običajima i konvencijama, a nešto kasnije javljaju se i ugovori između sizerena i vazala. U tim ugovorima obezbeđivane su određene privilegije za ugovorne strane i nastojalo se da se ograniči vlast vladara. Nijedan od tih ugovora nije obuhvatao sve one odnose koji su predmet regulisanja u ustavu u savremenom smislu reči, pa se zato i ne smatraju ustavom. U skladu sa ovim, osnovano je tvrditi da sve do XVII veka ustavnosti u savremenom smislu nema.

Mada ustavnost u modernom smislu počinje tek raspadom feudalne države, u razvoju te države bilo je dosta dokumenata koji se mogu smatrati klicama ustavnosti. Prema opštem mišljenju, jedan od najranijih ovakvih dokumenata bila je *Magna Carta Libertatum* (velika povelja o slobodama) od 15. juna 1215. godine. Do nje je došlo u borbi između engleskih feudalaca i vladara Jovana I (poznatog kao Džon bez zemlje). Ova povelja se

odnosila na tada najniži sloj engleskog plemstva — barone — pa se otuda ponegde naziva i *Carta Baronum*. Tom staležu je garantovan izvestan stepen zaštite protiv zloupotreba kraljeve vlasti. U 63 paragrafa *Magna Carta* izričito ograničava sudske prerogative kralja, propisuje načelo zakonitosti u lišavanju slobode i pravo na zakonito suđenje. Isto tako, istaknut je princip ograničavanja dažbina, koje kralj može zahtevati od svojih podanika. Naročitu pažnju izaziva odredba koja i danas zvuči vrlo progresivno. Prema toj odredbi, baronima se priznaje pravo na pobunu protiv vladara u slučaju da se on ne pridržava odredaba povelje. Ta odredba je u kasnijoj engleskoj istoriji odigrala veliku ulogu u borbi protiv vladarskog apsolutizma.

Kasnije, i u razvoju nekih drugih zemalja sreću se dokumenti koji imaju odredbe sa obeležjima ustavnosti, a koji se često zaboravljaju u nabranjanju izvora savremene ustavnosti iako je njihov uticaj na ustavnost pojedinih zemalja vrlo značajan. Dobar primer za to pruža poznati dokument iz naše feudalne prošlosti — *Dušanov zakonik* (1349—1354. god.). U ovom *Zakoniku*, koji je u stvari bio opšti zbornik prava feudalne Srbije, ima značajnih ustavnopravnih normi u pogledu sudskog postupka, izvesnog ograničenja vlasti vladara, položaja pojedinih staleža u društvu i sl.

Dalji razvoj moderne ustavnosti u svetu vezuje se za pojavu nove mlade građanske klase. Društveno-ekonomski položaj buržoazije u feudalnom društvu bio je takav da se kao uslov njene dalje afirmacije, očuvanja i unapređenja, delom već stečenih ekonomskih pozicija, imperativno nametala borba za političku emancipaciju. Ta borba je vođena protiv neograničene samovolje vladareve vlasti i feudalnih privilegija svetovne i duhovne vlastele. Prirodan saveznik buržoazije u toj borbi bile su mase kmetova i gradske sirotinje, koji su već stupili na put sopstvene transformacije u proletarijat.

Tako je borba buržoazije za političku emancipaciju, zbog njenog društvenog položaja i osobenosti kapitalističkog načina proizvodnje, bila istovremeno i borba za

opštu političku emancipaciju. U takvoj situaciji, dvostruko »oslobođenje proletarijata« (»oslobođenje« od sopstvenih sredstava za proizvodnju i političko oslobođenje od feudalne vezanosti za zemlju) bilo je *conditio sine qua non* novog kapitalističkog načina proizvodnje. Dok se ono prvo »oslobođenje« odigravalo kroz proces prvobitne akumulacije, politička emancipacija se ostvarivala kroz revolucije ili postepenim reformama starog feudalnog sistema. U takvim uslovima nastaje određena, doduše vremenski i po dejstvu ograničena, podudarnost klasnih interesa proletarijata i buržoazije, koja će kasnije biti narušena. No izvesno je da je to bio svetskoistorijski progres i prvi, do sada neprevaziđeni, korak na dugom putu oslobođenja čoveka i čovečanstva kao celine.

Političko-pravni oblik stupanja buržoazije na »otvorenu scenu« bila je njena borba za ustav i ustavne garantije. Borba je brižljivo teorijski i ideološki pripremana. Počele su da se pojavljuju političke i pravne studije zasnovane na specifičnoj recepciji grčkih sofista, a centar tog kretanja našao se na britanskom ostrvlju. U Engleskoj, u toj epohi, pojavljuje se veći broj pravnih akata koji recipiraju, razrađuju i proširuju načela postavljena u dokumentu *Magna Carta*. Među najvažnije od tih akata ubrajaju se: *Petition of Rights* (1628), *Habeas Corpus Act* (1679), *Bill of Rights* (1689), *Act of Settlement* (1701). Svi ovi akti nastaju kao rezultat sukoba između već delom »buržoaziranog« aristokratskog parlamenta i vladara.

Engleski istoričari kao presudnu godinu u tom sukobu smatraju 1688, koju obeležavaju kao godinu ustanovljavanja ustavne i parlamentarne monarhije i demokratije u Engleskoj. To novo stanje sankcionisano je kroz akt *Bill of Rights*, koji je ponovo izričito potvrdio prerogative parlamenta ranije često kršene od strane vladara. U ovom aktu, koji je zadržao tradicionalnu ugovornu formu, nova dinastija bila je obavezna da parlament tretira kao zastupnika Engleske. U svojih 13 stavova *Bill of Rights* je pre svega bio uperen protiv samovolje kraljevske vlasti. Bilo je zabranjeno suspendovanje zakona od strane kralja i povećavanje poreza i drugih javnih

dažbina na osnovu prerogativa kraljeve vlasti. Nadalje se garantovalo pravo podnošenja peticija, prava protestantskih državljana koji su ranije bili proganjani, slobodni (mada u pogledu širine biračkog prava vrlo ograničeni) izbori za parlament, sloboda govora i diskusije u parlamentu itd.

Čuveni *Habeas Corpus Act* prvi je i odlučujući korak u postavljanju osnova modernizovanog demokratskog i liberalnog pravosuđa, i saglasno tome, određivanja položaja čoveka pred sudom. Garantovanje osnovnih prava ljudske ličnosti u postupku pred vlastima, isključivanja nečovečnih sredstava feudalnog pravosuđa (tortura u istrazi bila je zvanično dozvoljena) predstavljali su izuzetan napredak čiji se značaj može oceniti samo u relacijama tog vremena. I najzad, *Act of Settlement* je dokument koji je regulisao red prestolonasleđa, nezavisnost suda i sudija u suđenju i druga značajna pitanja.

Na osnovu navedenih dokumenata javljaju se i prvi ustavi kao logičan rezultat nastajanja prvih građanskih političkih sistema. Insistiranje na njihovoj pisanoj i svečanoj formi rezultat je težnje za ovekovečenjem odnosa koje su oni izražavali. Nema potpune saglasnosti među autorima o datumu pojave prvog pisanog ustava u savremenom smislu reči. Po jednim, prvi pisani ustav je Kromvelov Instrument of Government 1649 god. Međutim, većina njih smatra da je to bio samo neuspeo pokušaj da se u Engleskoj ustanovi buržoaska republika. Po drugim autorima, prvi pisani ustavi su osnovni zakoni (*Lois fondamentales de l'Etat*) u Francuskoj, za vreme Anrija IV, i ugovori ustavnog karaktera sklapani u američkim kolonijama. Ipak, danas je skoro opšte usvojeno shvatanje najvećeg broja autora da prvim pisanim ustavom treba smatrati onaj koji je imao dužu primenu i veći značaj. To je Ustav SAD iz 1787. godine.

Pojava Ustava SAD je rezultat borbe američkih kolonija za nezavisnost, koja je konačno uspešno završena sedamdesetih godina XVIII veka potpunom emancipacijom od metropole. Osnovu za ovaj Ustav pružili su Ustav i Deklaracija prava državnice Virdžinija (1776) tekst usvojen na filadelfijskoj konvenciji, 1791. god. dopunjen je sa deset

amandmana posvećenih pretežno ljudskim pravima. Ustav SAD je tipično kratak ustav koji ima svega sedam članova, od kojih su neki dosta opširni, a koji su tokom važenja dužeg od dve stotine godina dopunjavani odnosno menjani sa ukupno 26 amandmana. Njime je obučena organizacija vrhovne vlasti zasnovana na striktnoj podeli vlasti po predsedničkom modelu, obuhvaćeni su odnosi u američkom federalizmu, sistem promene ustava amandmanima, odnosi u zakonodavstvu, principi finansiranja države i postupak ratifikacije ustavnih promena.

Američki Ustav je vrlo širokim i generalnim odredbama, a posebno zahvaljujući ulozi Vrhovnog suda, koji je autoritativni tumač Ustava, uspevao da izrazi sasvim različite društvene odnose u SAD. On je bio osnova za jedan vrlo stabilan i prosperitetni sistem, koji je uspešno prebrodio duboke krize, a danas je to Ustav najmoćnije supersile sveta. Veliki je bio, i ostao, uticaj američkog Ustava na svetsku ustavnost, mada su često njegove najvernije kopije proizvodile upravo suprotna dejstva od željenih.

Klasifikacija ustava.— Za nešto više od dvesta godina razvoja savremene ustavnosti, ustav je postao univerzalna pojava i danas gotovo da nema nezavisne države u svetu koja nema svoj ustav ili se bar ne nalazi u procesu njegovog donošenja. Izuzetak čini izvestan broj autokratija, u kojima ne može biti ustavnosti u savremenom smislu reči. Obilje faktografskog materijala nameće neizbežnost primene određenih metodoloških postupaka od kojih klasifikacije pomažu da se istraživač snađe u spletu oblika i sadržina, prošlosti i budućnosti. Pri tome stalno se moraju imati u vidu ograničene mogućnosti svake klasifikacije, jer bogatstvo životnih oblika uvek prevazilazi okvire postavljene u najpreciznijim i najopravdanijim klasifikacijama.

Među poznatije i teorijski prilično razrađivane klasifikacije spada podela ustava na krute (tvrde, čvrste) i meke (fluidne) ustave. Ova podela je nastala u XIX veku i rezultat je rasprave između američkih i engleskih konstitucionalista, a i danas se provlači kroz veliki broj teorijskih sistema. Klasifikacioni kriterijum

podele ustava na krute i meke je postupak ustavne revizije. Ako je u pitanju ustav za čiju je reviziju potreban složeniji postupak od redovnog zakonodavnog postupka, smatra se da je u pitanju krut ustav. Nasuprot tome, kada za ustavnu reviziju nije predviđen postupak koji bi se razlikovao od zakonodavnog, ili uopšte nije propisan postupak, radi se o mekoj ustavnosti.

Kod čvrstih ustava kao posebni uslovi za promene predviđaju se posebni organi koji te promene vrše, pa se tako redovan zakonodavni organ zamenjuje *konstituantom* — ustavotvornom skupštinom. Često se postavljaju teži uslovi u pogledu kvoruma za odlučivanje, ograničava se krug predlagača ustavnih promena, traži se kvalifikovana većina od 3/4 ili 2/3 glasova, naknadna ratifikacija i sl. Pored toga, po pravilu, primenjuju se duži rokovi, striktnije regulisane faze postupka itd. Ređe se sreće i zahtev za konsenzusom u odlučivanju ili za prethodnim ili naknadnim referendumom.

Posebne elemente krutosti ustava čine ustavne zabrane po kojima se u narednim ustavnim promenama uopšte ne mogu menjati pojedine ustavne institucije. *Ustav Italije* iz 1948. isključuje mogućnost promene ustavnih odredaba o republikanskom obliku vladavine, a *Osnovni zakon SR Nemačke* iz 1949. god. isključuje mogućnost promene ustavnih odredaba o podeli države na zemlje, učešću zemalja u saveznom zakonodavstvu i prvih dvadeset članova, koji sadrže principe na kojima počiva država i kojima se garantuju osnovna ljudska prava. Stvarni značaj ovakvih odredaba je pre svega politički, jer se u slučaju krupnih društvenih promena i ove norme isto tako krše kao i sve druge.

Kruta ustavnost je izražavala istorijski različita društvena strujanja pa se teško može oceniti kao *a priori* progresivna ili reakcionarna. U prvim decenijama svoje državnosti, građanska klasa je insistiranje na krutoj ustavnosti obrazlagala potrebom zaštite od pokušaja restauracije feudalizma. Kasnije je često kruta ustavnost postajala bastion konzervativnih snaga. Uprkos tome, nije beznačajan broj autora koji u krutoj ustavnosti vide jednu od pretpostavki principa ustavno-

sti uopšte. Inače, klasičan primer krute ustavnosti je Ustav SAD.

Što se tiče meke ili fluidne ustavnosti, ona je nastala kao reakcija na apsolutizovanje krute ustavnosti. Suprotstavljajući se tezi da bez krute ustavnosti nema ustavnosti uopšte, pristalice meke ustavnosti su pozivom na englesku ustavnost, a podupirući to pre svega političkim argumentima, tvrdili da je upravo ona dokaz postojanja i opravdanosti meke ustavnosti. Engleska je kolevka savremene ustavnosti i prvi građanski demokratski politički sistem. Njen ustav sačinjava niz akata donetih u različitim epohama koji se mogu menjati i dopunjavati bez posebnog, formalno izričito propisanog postupka za ustavnu reviziju.

U svetu danas preovlađuje kruta ustavnost.

Pri razlikovanju krute i meke ustavnosti ponekad nailazimo i na jednu sličnu, ali ne i identičnu podelu ustava na *pisane* i *nepisane* ustave. Kriterijum za ovu podelu je forma u kojoj je ustav donet. Tako se ustavi doneti u obliku jednog ili više pravnih akata nazivaju pisanim, a oni kod kojih ima i nepisanih normi (običajno pravo) — nepisani. Termin *nepisani ustav* ipak treba shvatiti uslovno, jer i u nepisanim ustavima ima pisanih normi. U savremenom svetu preovlađuje pisana ustavnost, a klasičan primer nepisane ustavnosti je i dalje Engleska.

Vrlo bliska ovoj podeli je podela ustava na *kodifikovane* i *nekodifikovane*. Kodifikovanim ustavima se smatraju oni ustavi čije su norme sadržane u jednom pravnom aktu, a nekodifikovani ustavi sadrže više pravnih akata. Ovu podelu, iako je manje značajna, ipak treba razlikovati od prethodne upravo zato što se pisani ustavi mogu pojaviti i kao kodifikovani i kao nekodifikovani, dok su nepisani po prirodi stvari uvek i nekodifikovani.

U savremenim naučnim sistemima relativno retko se obrađuje klasifikacija ustava prema karakteru organa koji ustav donose. Po toj klasifikaciji, ustavi se dele na *oktroisane*, *ustave-paktove* i *narodne* ustave.

Oktroisani (darovani, poklonjeni) ustavi su oni koje donosi sam vladar, odnosno šef države bez učešća predstavničkog tela ili, u

najboljem slučaju, uz saslušavanje njegovog mišljenja. Generalno posmatrano, ovakav način donošenja ustava odgovara početnim fazama u razvoju ustavnosti i bio je dosta raširen u poslednjim danima feudalnih apsolutnih monarhija. Iako se primeri oktroisanih ustava mogu sresti i znatno kasnije, pa čak i u savremenim uslovima, oni predstavljaju istorijski prevaziđenu kategoriju. Ovo tim pre što se u takvim slučajevima obično radi o kvazi ustavima, tj. o fiktivnim ustavima koji se svečano proklamuju, ali se vrlo malo ili nikako ne primenjuju. Tipičan primer oktroisanog ustava je Ustav Kraljevine Jugoslavije od 1931. god.

Pripada prošlosti veći broj onih ustava koji se u ovoj podeli nazivaju ustavima-paktovima. Takvi ustavi su karakteristični za monarhijski oblik vladavine i to za tzv. ustavne monarhije. Procedura za donošenje ovakvog ustava sastojala se u tome što je predstavničko telo pripremalo i usvajalo ustavni tekst, a monarh je o njemu izražavao svoj stav davanjem ili uskraćivanjem potvrde. Ustavipaktovi su predstavljali napredak od istorijskog značaja u odnosu na oktroisane ustave. Danas se oni retko pojavljuju, pa i kada se sretnu, stvarni značaj jednog od ustavotvornih faktora (najčešće monarha) je formalan. Naša ustavna istorija daje dobar primer i za ustave-paktove kao što je Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 1921. godine.

Prema organima koji učestvuju u donošenju ustava, najveći broj savremenih ustava pripada tzv. *narodnim ustavima*. Učešće naroda u donošenju ove grupe ustava je različito. Najčešće je ono ostvareno kroz izbor predstavničkog tela koje donosi ustav, a ređe kroz narodnu ustavotvornu inicijativu, prethodni ili naknadni referendum i javnu raspravu.

Sve iznete klasifikacije zasnovane su na pretežno formalnim elementima i mogu se dopunjavati i drugim sličnim. U političkim naukama, pa delom i ustavnom pravu, dugo je velika pažnja posvećivana pokušaju nalaženja sadržinskih, tj. materijalnih kriterijuma klasifikacije. Najrašireniji je onaj pokušaj koji je kao klasifikacioni kriterijum uzimao karakter društvenog uređenja. Prema toj klasifikaciji, ustavi su grupisani na *ustave*

kapitalističkih zemalja, socijalističke ustave i ustave zemalja u razvoju. Zbivanja u poslednjoj deceniji ozbiljno su uzdrmala zasnovanost ovakvih klasifikacija, ne samo zbog propadanja socijalističkih modela u Evropi nego i zbog toga što ustavnost zemalja u razvoju nije zapravo nikada bila koherentna grupa i razlikovala se od drugih samo tzv. negativnim karakteristikama (nerazvijenost, nekapitalistički, odnosno nesocijalistički put razvoja i sl.).

Princip ustavnosti i sistem zaštite. — Princip ustavnosti može se relativno precizno odrediti ne samo kao postojanje ustava već i kao uspostavljanje i razvijanje pravnog sistema i obezbeđivanje ljudskog ponašanja u skladu sa ustavom. Tako određen, princip ustavnosti je najviši oblik izražavanja »vladavine prava« i osnov postojanja pravne države. Princip ustavnosti se ne može odvojiti od principa zakonitosti koji se, uprošćeno, može definisati slično kao princip ustavnosti, tj. kao obaveza svih i svakoga da se u donošenju pravnih akata i preduzimanju materijalnih radnji (ponašanju) pridržavaju zakona.

Ustavnost, kao i zakonitost, pravna je kategorija ali suština i jedne i druge je politička, kako u istorijskom nastanku tako i u postojanju i ostvarivanju jednog političkog opredeljenja. To političko opredeljenje (»vladavina prava«, legalitet) nastaje u doba u kome vlast prestaje da bude u ličnom domenu vladodržaca i postaje opšte dobro. Uspostavljaju se takvi odnosi u kojima načelno »niko nema više prava (subjektivnih) nego što mu dajepravo (objektivno)«. Taj istorijski prevrat čovečanstvo duguje vremenu nastanka građanskih demokratija, iako su ideje o tome pa i borba za taj princip stare više vekova i bile su inspiracija brojnih generacija i korifeja u borbi za ljudsku slobodu. Ipak, sve dok novi na privatnoj svojini zasnovani odnosi nisu konačno pobedili, nije bilo moguće ostvariti one odnose u kojima se »sila pretvara u pravo a pokoravanje u dužnost«.

Princip ustavnosti je neodvojiv od demokratije, jer nema demokratskog političkog sistema u savremenom svetu ako se ne obezbedi prihvatanje principa ustavnosti. Teorijski i prema istorijskom iskustvu, *condi-*

tio sine qua non za konstituisanje demokratskog političkog sistema je sposobnost društva da političke konfrontacije, kao najizrazitiji vid društvenih sukoba pretvori u pravne sporove. Politička sukobljavanja koja su se tradicionalno razrešavala odnosom snaga, postaju pravni sporovi, koji se rešavaju po unapred utvrđenim »pravilima igre«.

Taj osnovni društveni proces otvorio je mogućnost da se legalitet (ponašanje saglasno pravu) poklopi sa demokratskim legitimitetom (prihvaćenost pravnog sistema od društvene većine). Ovakav optimalan odnos ne nastaje automatski, odnosno nije unapred »dat« nego je »zadat« i ostvaruje se u manjoj ili većoj meri. Stoga, jasno je da se ni ustavnost kao princip i kao praksa ne mogu odvojiti od borbe za demokratiju i ljudsku slobodu.

Slobodarska suština principa ustavnosti je u striktnom propisivanju granica intervencije vlasti i punoj rehabilitaciji starog zahteva da je dozvoljeno sve što nije izričito zabranjeno. Takav pristup nužno vodi demistifikaciji vlasti i mada nikako ne uspostavlja stanje apsolutne slobode za sve, on uspostavlja društvenu solidarnost u kojoj je osnovna granica slobode obaveza da se poštuju slobode svih drugih.

Osnovna i najvažnija pravna posledica prihvatanja principa ustavnosti jeste objektiviziran odnos u sistemu pravnih akata, koji je od strane velikog broja autora tradicionalno, a u većem broju slučajeva i aktuelno, nazivan hijerarhijom pravnih akata. Najortodoksnije objašnjenje hijerarhije pravnih akata je ono koje je tu pojavu vezivalo za hijerarhiju organa koji ta pravna akta donose, odnosno, kada je reč o aktima jednog istog organa, za specifičnosti akata formalne prirode (postupak, forma).

Prema hijerarhiji pravnih akata, pravni akt niže pravne snage ne može biti suprotan pravnom aktu više pravne snage (tzv. negativna usmerenost), odnosno pravni akt niže pravne snage mora se zasnivati ili proisticati iz pravnog akta više pravne snage (tzv. pozitivna usmerenost).

Striktna hijerarhija pravnih akata je bitno korigovana dejstvom nekih drugih principa

ustavnog sistema od kojih je najizrazitije dejstvo federalizma, autonomije kao i lokalne i druge samouprave. Tako se u stvari hijerarhija, shvaćena kao stepenovanje, ne pojavljuje kao piramida u kojoj je svaki centralni propis više pravne snage od lokalnog već kao sistem objektiviziranih odnosa među po-jedinim vrstama pravnih akata (npr. ustavi sa ustavima i statutima, zakoni sa zakonima itd.). Svi ti odnosi moraju biti propisani ustavom i bez njih nema principa ustavnosti.

Najvažnija politička posledica principa ustavnosti je vezanost nosilaca vlasti za ustav. Ta vezanost mora biti apsolutna da bi princip ustavnosti postojao. Čak i onda kada se radi o organu vlasti koji je ovlašćen da menja ustav, dokle god je na snazi postojeći ustav, ustavotvorni organ mora raditi po ustavu. Svi ostali odnosi u pravnom sistemu, ponašanje svih i svakoga, moraju biti upodobljeni istom principu.

Kao i sva načela pravnog sistema tako se i princip ustavnosti krši i otuda je neophodno da ga prati odgovarajući mehanizam zaštite. Povrede principa ustavnosti mogu se pojaviti kao neposredne i posredne i kao materijalne i formalne.

Neposredna povreda ustavnosti postoji kad se donošenjem pravnog akta ili preduzimanjem materijalne radnje krši izričita norma ustava koja je inače po svojoj sadržini podobna da bude neposredno primenjena. Po pravilu broj takvih normi u ustavu je manji i uglavnom se odnosi na organizaciju i funkcionisanje vrhovnih organa vlasti. Dobar primer za neposrednu povredu principa ustavnosti je donošenje zakona od strane izvršnih organa. Mnogo češće je povreda principa ustavnosti posredna. Posredna povreda je kršenje one ustavne norme za čije sprovođenje u život je potrebna prethodna razrada u zakonima ili drugim pravnim aktima. Tako se pored povreda principa ustavnosti pojavljuje istovremeno i kao povreda principa zakonitosti. Broj takvih povreda je mnogo veći od neposrednih.

Materijalna povreda principa ustavnosti je donošenje pravnih akata ili preduzimanje materijalnih radnji koje su po svojoj sadržini pro-

tivne ustavu. Takva povreda bi bila, na primer, donošenje zakona o lišavanju žena biračkog prava. Formalna povreda principa ustavnosti je povreda nadležnosti (npr. akt o pritvoru donosi nenadležni organ), postupka (npr. ako u donošenju zakona izostane njegovo razmatranje u plenumu nadležnog skupštinskog doma) i forme (npr. usmena naredba se smatra propisom).

Princip ustavnosti zahteva zaštitu i od posrednih i od neposrednih i od formalnih i od materijalnih povreda. U demokratskim ustavnim sistemima dužnost poštovanja principa ustavnosti je opšta, a smisao izričitog proklamovanja takve dužnosti građana je u stavu da njeno prihvatanje treba da bude *autonomno* (u suštini dobrovoljno), a ne *heteronomno* (nametnuto). Obezbeđenje principa ustavnosti je dužnost svih organa vlasti i nosilaca javnih ovlašćenja, a specijalizovani organi za zaštitu principa ustavnosti su sudovi, odnosno pravosudni sistem u celini. U ustavnim sistemima u kojima postoji ustavno sudstvo, ono je pretpostavljeni nosilac zaštite

ustavnosti, a svi drugi su to samo u određenom delokrugu.

Aleksandar FIRA

LITERATURA

- A. Fira, *Ustavno pravo*, Beograd, 1981.
 C. Friedrich, *Constitutional Government and Democracy*, 1959.
 C. Schmitt, *Verfassungslehre*, Munchen und Leipzig, 1928.
 G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1927.
 G. Vedel, *Manuel de Droit Constitutionnel*, Paris, 1949.
 H. Kelsen, *Opšta teorija države i prava*, Beograd, 1951.
 J. Dorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1974.
 L. Duguit, *Traité de Droit Constitutionnel*, Paris, 1921—1925.
 P. Freund, A. Sutherland, M. W. Howe, E. Braun, *Constitutional Law*, Boston-Toronto, 1961.
 R. Marković, *Ustavno pravo*, Beograd, 1982.
 S. Jovanović, *Država*, Beograd, 1990.

UTOPIJA

Misao o budućem ili nada umesto neizvesnosti. — Čovek će uvek bolovati od želje da pronade način da bude drugačiji nego što jeste. Uvek će biti onih koji u sebi nose neistorijsku zamisao o najboljem mogućem društvu, *ne uspevajući da ga ostvare*. Sigurno je da su ovo osećali ne samo mislioci nego i umetnici, kada su ljudskim stvorenjima dodavali krila, skrećući pažnju posmatrača na večnu težnju čoveka da se odlepi od uhodanih navika i da se vine u predele višeg smisla.

Flober je rekao: »čoveku bi porasla krila kada bi celoga života gledao u nebo!« Samo čovek, između svih drugih bića, može sebe da vidi i stvarnije drukčije nego što je biološki dat: u tome može ići u pravcu ostvarenja najboljih i najgorih mogućnosti! Zato svaka ideja o napretku ili nazatku, shvaćena kao pravolinijski proces, nema mnogo smisla.

Utopija je misao za buduće dane, koja ne može stati u današnji dan. Među svim mogućim mislima, ima i onih koje se u načelu nikada ne mogu ostvariti (na primer ideja hrišćanske ljubavi i prema svome neprijatelju). Utopijska misao je dokaz da postoje i takvi sadržaji svesti za čije ostvarivanje ne samo što ne postoje društveno-istorijske pretpostavke nego se one i ne mogu stvoriti, ma kakvi da su naponi društveno-istorijskih subjekata. Utopijske ideje su izvan društva i istorije i zbog toga ne mogu biti ostvarene u društvu i istoriji: bile one najbolje moguće (pozitivna ili ružičasta utopija) ili najgore moguće (negativna ili crna utopija)! Zbog toga što se u načelu ne može ostvariti, utopija i znači mesto kojeg nema, koje ne postoji. Baš zato što je slobodan, ljudski duh se ispoljava u svim svojim oblicima, pa i na utopijski način: ako je duh slobodan, sve mogućnosti

Legitimation durch Verfahren) sistemske koncepcije legitimiteta. Osnovne teze Lumana koncentrišu se oko sledećih postavki: kompleksnost socijalnih sistema u savremenim društvima zahteva takav tip odlučivanja koji mora proizvoditi odgovore na probleme i konflikte koji se pojavljuju u pojedinim segmentima društva. Kompleksnost savremenih društava i složenost pitanja sa kojima se vladavinska struktura suočava, zahteva radikalno prevrednovanje instrumenata legitimi zovanja vlasti i izražava se u dominaciji saglasnosti koja se odnosi na procedure (*proceduralni legitimitet*) nad opštijim društvenim saglasnostima o pitanjima koja se tiču osnovnih političkih vrednosti i principa. Osnovni tip politike koji se konstituše u modernim društvima je *decizijski tip politike* (politika shvaćena kao proces odlučivanja), a glavni cilj političkog procesa izražava se u nuždi da se redukuju svi oni elementi koji bi mogli da oslabe kapacitet političkog sistema. Efikasnost političkog odlučivanja zahteva da ono bude očišćeno od kolektivnih vrednosti i motivacija članova političke zajednice. Sastavni deo ove teze je i ideja o »subjektiviziranju politike« i samodovoljnosti vladavinske strukture da generira sopstvene mehanizme autolegitimiteta. Politički poredak se ne može održati silom ili dobrovoljnom submisijom u ime viših principa, već jednom formom administrativnog prilagođavanja personalnih struktura i socijalnih sistema na političko-administrativne aparate. Legitimitet je populacijska svest da se unutar određenih limita tolerancije prihvate odluke koje su kao takve nedeterminisane po prirodi. Otuda, u kompleksnim društvima, »legitimizovanje političke vlasti ne može biti

ostavljeno pretpostavljenoj moralnosti. Moć institucionalizuje sopstvene mehanizme legitimiteta«. Ako u okviru političkog sistema postoje mogućnosti (politički kapacitet) da se pribave neophodna materijalna dobra, obezbedi dominantan uticaj na političku komunikaciju, da se povremeno obnavlja podrška u sferi kulturnog podsistema, stvoreni su uslovi da se zadovolje pretpostavke proceduralne legitimiteti. Stanovište da je proceduralni legitimitet kao skup formalizovanih, univerzalnih i apstraktnih procedura i institucija, pomoću kojih se artikulišu principi *civilnih i političkih prava*, princip *građanstva*, *većinsko načelo*, princip *pluralizma*, *političke zajednice kao ukupnost građana* (politički subjektivizirani pojedinci), prihvata se u savremenoj političkoj teoriji kao forma *minimalne legitimiteti* i uslov *minimalne demokratije*. Legitimitet se sve više shvata kao jedan neprekidni proces. Da bi demokratska država mogla da čuva sopstveni legitimitet, ona ga mora svakodnevno obnavljati kroz konsenzualno razrešavanje konfliktnih situacija (P. Graf Kielmanseg, *Legitimität als Analytische Kategorie*, Polit. Vjschr, 12, 1971).

Milan PODUNAVAC

LITERATURA

- C. J. Friedrich, *Man and His Government*, Mc Graw-Hill, New York, 1963.
 J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.
 N. Luhman, *Legitimation durch Verfahren*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1983.
 R. v. Ebbighausen, *Bürgerlicher Staat und Politische Legitimation*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1976.

LIBERALIZAM

Pojam i osnovna značenja. — Politička doktrina i praksa liberalizma obuhvata široka područja društva, ekonomije i politike, različite i često protivrečne procese i perspektive. Javljaajući se kao prva i najranija novovekovna ideologija kojom su osporava-

na ustaljena i kanonizovana shvatanja o vladajućem društvenom i političkom poretku, liberalizam je doneo novu filozofiju i nove poglede na društvo i istoriju, pa i na samog čoveka. U razdoblju dužem od tri stoleća, koje traje do danas, liberalizam je postao ko-

smopolitska ideja, pa i ideal, koji svojom otvorenošću pokazuje neobičnu vitalnost i sposobnost da se uprkos epohalnim promenama i izazovima obnavlja ne samo kao socijalna doktrina već i kao operativna politička ideologija. O tome svedoči i najnovija faza obnavljanja liberalnih koncepcija u razvijenim zapadnim i drugim zemljama, u vidu tzv. neoliberalističke orijentacije u politici i ekonomiji.

Uprkos mišljenju da se liberalizam »nije nikad do kraja artikulisao kao koherentna socijalna doktrina« (Č. R. Mills), a možda i baš zbog toga, on u svom jezgru i svojim osnovnim vrednostima još uvek ima veliki značaj za razvoj savremenog društva, za napredovanje demokratije i demokratskih oblika u njihovom dubljem i izvornom smislu. Ako su radikalni i ekstremni postulati starog i tradicionalnog liberalizma već odavno izmenjeni u dugom i bogatom iskustvu razvijenih zapadnih zemalja, to ne znači da su ključni liberalni principi prestali da deluju kao inspiracija i putokaz u nalaženju novih i savršenijih modela društvene organizacije i društvene prakse. Značaj liberalizma kao otvorene i prilagodljive doktrine traje i zbog mnogih negativnih istorijskih implikacija dogmatskih, autoritarnih i unificirajućih doktrina i pokreta, sa raznim formama regresivne politike koje na njihovoj osnovi nastaju. Totalitarizam, populizam i plebiscitarni cezarizam, autokratske diktature i nacionalizam (taj najžilaviji destruktivni mit XX stoleća), koji imaju različite i duboke socijalne korene, dovode do reaktualizacije liberalizma i obnovljenih liberalnih projekata društvenih reformi na pragu trećeg milenijuma. Potvrđuje se stara teza (Torston i Sejbin) da se liberalizmu, u raznim fazama njegovog razvoja, okreću i iz njega idejno prihranjuju mnogi i veoma različiti društveni pokreti i ideologije, od građanskog pluralizma, fabijanskog socijalizma, reformisanog demokratskog socijalizma do novog liberalizma. Vrlo često, isto tako, liberalnu retoriku usvajaju i praktično iskorišćavaju autokratski i totalitarni politički pokreti, tako da ona postaje čak i deo programskih deklaracija i dokumenata tih konzervativnih i nazadnih struja, služeći kao

dekorativni element koji prikriva političke manipulacije i uzurpacije vlasti. Zloupotreba liberalnog žargona i veliki uspon lažnog liberalizma u savremenoj političkoj praksi još više obavezuju političku teoriju na pažljivu rekonstrukciju izvornih i autentičnih vrednosti i značenja liberalizma, posebno u odnosu na otvorene i neophodne demokratske reforme u mnogim zemljama koje napuštaju stare totalitarne režime. Dosadašnji pokušaji opsežnijih demokratskih promena pokazali su da bez rešenja i ideja nastalih u okrilju liberalne političke tradicije nijedan potpuniji program demokratskih reformi ne može biti doveden do kraja.

U poznatoj *Istoriji evropskog liberalizma* (Bari, 1925), Gvido de Rudjero (Guido de Ruggiero) pre svega konstatuje da u širem značenju liberalizam polazi od postulata *duhovne slobode čoveka* (čovečanstva), po kojoj se ne samo odbacuju deterministička tumačenja ljudskog delovanja i ponašanja već se, nasuprot njima, postavlja slobodna ljudska ličnost svesna svoje sposobnosti za nesputani razvoj i samoizražavanje. U tom smislu, liberalizam je jedna filozofija ili pogled na svet koji se suprotstavlja pritiscima spoljnih autoriteta i neopravdanom spoljašnjem uplitanju i manipulisanju *ličnom sferom čoveka*, bilo da se ova odnosi na religioznu, moralnu, intelektualnu, socijalnu, ekonomsku ili političku oblast ličnog života. Slično ovome, Dejvid Held (Held), suštinsku crtu liberalizma vidi u onom mentalnom stavu kojim se teži očuvanju vrednosti lične slobode (naročito slobode izbora i odlučivanja), tolerancije i razuma, nasuprot tiraniji i apsolutističkom sistemu (*Models of Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1988, 41).

Filozofski temelji klasičnog liberalizma postavljeni su u raspravama velikih evropskih političkih mislilaca u razdoblju od XVI do XVIII veka. U panteonu utemeljivača liberalne doktrine izdvajaju se imena Hobsa (Hobbes), Loka (Locke), Bentama (Bentham), Hjuma (Hume), Fenelona (Fénelon), Monteskjea (Montesquieu), Voltera (Voltaire), Konstana (Constant), Tokvila (Tocqueville) i Gizoa (Gizot), Kanta (Kant), Humbolta (Humboldt), Mila (Mill), Spensera (Spencer) i mnogih drugih.

Glavno duhovno izvorište na kome su se napajali i nadahnjivali ovi liberalni filozofi, bila je teorija o prirodnim pravima, a uz ovu i pokreti Reformacije i prosvetiteljstva, u čijem su okrilju razvijene i afirmisane bitne istorijske pretpostavke slobode u modernom, novovekovnom i univerzalnom smislu. Ono što je zajedničko svim tvorcima filozofije ranog liberalizma, bez obzira na velike razlike u uslovima u kojima su živeli i stvarali, jeste ono što je ujedno i središnji pojam celokupne liberalne ideologije, a to je ideja o individualnoj slobodi kao izvornom prirodnom pravu svake ljudske jedinice, uz koju ide i puna autonomija ličnosti prema svakom drugom čoveku i vlasti. Kao što je ideja *jednakosti* (u vezi sa slobodom), središnji pojam demokratije, tako je i *sloboda* čoveka (povezana sa *ravnopravnošću*), jezgro i osnovna polazna tačka svih varijanata liberalne ideologije, bez obzira na njena ukrštanja i prožimanja sa drugim političkim idejama i filozofijama. Sloboda je do te mere bitna za liberalnu doktrinu i praksu, da od nje potiče i sam naziv ove političke filozofije (*libertas* — sloboda).

Ideja o čoveku (pojedincu) kao rezidijumu i nosiocu slobode, autonomije, odgovornosti i ličnog poduhvata (samoostvarenja) u društvu, obrazlagana je na različite načine u delima čitave plejade mislilaca prosvetiteljske epohe, nalazeći dalekosežne odjeke u mnogim kasnijim strujama filozofskog mišljenja, pa i onima koje su nasuprot liberalizmu i posedičkom individualizmu, prihvatile ideju popularne demokratije i kolektivizma. Postulati prirodnog prava, čije je davno poreklo u stoičkoj filozofiji, a mesto temeljite razrade u političkoj misli Džona Loka, dobili su status aksiomatskih načela i obrazaca moderne demokratske misli. Trijada ključnih prirodnih prava: pravo na život, na slobodu i na svojinu (shvaćenu šire: kao svojstvenost, individuacija i privatnost), uz koje se ponekad dodaju i druga prava, kao što je pravo na »traženje sreće« (postulat američke revolucionarne tradicije), jesu, po Loku, izvorna i neotuđiva svojstva svake ljudske jedinice, pa unekoliko čak i novorođenog deteta, kao potencijalnog nosioca svih atribucija punopravne, zrele ličnosti. Premda su u pitanju apstraktna i

večna, egzistencijalna načela ljudskog statusa u zajednici (»himerički idealiteti«), odnosno ideološki konstrukti, ovako široko zamišljena prirodna prava, od samog početka liberalne tradicije, bila su veoma delotvoran opšti okvir političke orijentacije, a zatim i putokaz u stvaranju i kritici političkih institucija. Širina prirodnopravnih postulata omogućila je da se rani liberalizam, u različitim uslovima i situacijama, uspešno suprotstavi kao ideologija oslobođenja raznim stegama staleškog društva i rigidnim kanonima običaja i vladajuće crkve. Oslobodilačka misija liberalne političke filozofije bila je naročito podstaknuta sveopštim procesom *sekularizacije* ideja i institucija, razdeobom društva na *javnu i privatnu sferu* potiskivanjem religijskog uverenja i opredeljenja u privatnu sferu. U toj povezanosti sekularizacije i emancipacije, treba videti prvo veliko otvaranje liberalizma ne samo u ekonomskoj nego i u duhovnoj oblasti života i ne samo u tržišnoj konkurenciji, već i u konkurenciji uopšte. To je ujedno bilo i otvaranje prema svetu i budućnosti, koje je omogućilo da se liberalizam, kao specifični i otvoreni način života i odnosa u društvu, osposobi za efikasno prilagođavanje daljim epohalnim promenama, koji će od starog stvoriti novo i sasvim drukčije društvo i jedan novi pogled na svet.

Tako se i prema H. Laskiju (Laski), liberalizam kao socijalna doktrina izražava u ključnom stavu da se vrednost ljudskog ponašanja i svih drugih društvenih ideja i institucija meri, oprobava i procenjuje sa stanovišta *racionalne saglasnosti* među ljudima. Ovde se saglasnost uzima ne samo kao akcesorijum već kao bitno, intrinzično svojstvo *slobode*, kao na razumu utemeljena dobrovoljnost, koja je nespojiva sa bilo kakvom prinudom i koja za cilj ima racionalno usaglašavanje i suodnošenje slobodnih *volja*, slobodnih pojedinaca. Drugi pisci, međutim, izričito insistiraju na slobodi kao vrednosti bitnoj za celokupnu filozofiju liberalizma, na društvu slobodnih individua i odnosima koji se izgrađuju na njihovoj slobodi. U tom smislu Lj. Tadić označuje liberalizam kao »specifičnu ideologiju *slobode* i pravne jednakosti, ali samo kao akcesornog elemen-

ta slobode«. Ovaj autor ukazuje da je ideja filozofije sa liberalnom političkom filozofijom postala njen središnji pojam tek kada se iz stanja »slobode kao izuzetka od opšteg ropstva« (Volter) prešlo u stanje u kome je sloboda, pa i jednakost (u političkom i pravnom, ali ne i faktičkom smislu, što ostaje zadatak radikalne demokratije), postala vladajući princip i opšte stanje (građanskog) društva. To stanje je nastupilo sa velikim građanskim revolucijama, odnosno smenjivanjem stare državne suverenosti i apsolutizma principom *narodne suverenosti* (*Nauka o politici*, Rad, Beograd, 1988, str. 346).

Sledeći Laskijevu definiciju, Ž. Puhovski liberalizam shvata kao »političku filozofiju za koju je *sloboda* temeljni kriterijum vrednovanja svih društvenih ustanova«. Bitno za slobodu je postojanje nezavisnosti pojedinaca od države i obaveza čoveka da čini samo ono za šta se dobrovoljno opredeli. Uloga države je da štiti prava i slobode pojedinaca, a ne da propisuje. Čovek je nosilac samozaakonodavstva, tj. sam propisuje i odabira ciljeve svog života, a nije dužan da ih podredi državi ili bilo kojim spoljašnjim, državnim ili drugim ciljevima. Logična posledica ovakvog poimanja liberalizma je realizacija slobode i dobrovoljnosti u načelima *dogovaranja*, *ugovaranja* i *usaglašavanja* (saglasnost). U tim procesima ne može biti uplitanja države, izuzev kao faktora opšteg ili normativnog donošenja i garantovanja pravila ravnopravnosti učesnika, odnosno njihove zaštite. Ovaj pisac dalje raščlanjuje pojam slobode u liberalnoj filozofiji na pozitivnu i negativnu, navodeći kao dalje atribucije liberalizma još i toleranciju, konstitucionalizam (uz osiguranje prava manjine prema većini), kao i specifično liberalno shvatanje pravde (pravičnosti), kao pokušaj relativnog izmirenja načela slobode sa zahtevima jednakosti. Ovaj autor ističe i velike doprinose klasične liberalne političke filozofije i prakse univerzalnim vrednostima demokratije, uprkos velikim promenama i samog liberalizma, koji u svom modernom vidu (neoliberalizam), prihvata i mnoge ideje kolektivističkih doktrina. Ti doprinosi su vidljivi i u idejama i u institucijama: slobodna trgovina, konstitucionalizam i zaštita ljudskih prava,

demokratija, podela vlasti, federalizam i autonomija, socijalna pravda, kao i velika uloga u nastojanjima da se ukaže na vrednost i značaj očuvanja individualnih prava, političke jednakosti i dostojanstva građana, uz poštovanje prava drugih ljudi i zajednica, načela tolerancije (*Leksikon temeljnih pojmova politike*, Školska knjiga, Zagreb, 1990).

Istorijska geneza liberalizma. — Liberalizam je u svom izvornom obliku nastao u Engleskoj tokom XVII veka da bi se kasnije razvio u Francuskoj i drugim zemljama kontinentalne Evrope. U svim razvojnim fazama, a njih je bilo više: od ranog i *klasičnog*, preko *utilitarnog* i *konzervativnog*, do *neoliberalizma*, liberalizam u sebi nosi snažan i dubok pečat istorijskih okolnosti i potreba na koje je u eri velikih društvenih promena, dugih dva stoleća, nailazio u različitim evropskim zemljama. Racionalizam, prosvetiteljstvo i teorija o prirodnim pravima, kao novi idejni temelji o društvenom položaju čoveka, glavni su filozofski izvori liberalizma, a istorijsko tle na kojima se pojavio vezano je za pojavu reformacije. U tom smislu treba razumeti Laskijevu opažanje da »bez intelektualnog vrenja u XVI veku, nije moguće razumeti pojavu liberalizma u Engleskoj XVII veka«.

Otkriće i osvajanje velikih nepoznatih prostranstava sveta u XV i XVI veku, kojima se najavljuju nove i neslućene mogućnosti razvoja i globalno otvaranje svetskog privrednog i kulturnog horizonta, podstakli su neviđeni polet naučne misli i racionalističkih metoda u svim oblastima duha i proizvodnje. Prodor racionalizma koincidira se opštim procesima sekularizacije u kojima »vrednosti večnog duha smenjuju ideje zemaljskih sila, što omogućuje ideju progresa i odbacivanje fatalističkih i konzervativnih shvatanja i posledica 'prvobitnog greha'« (Laski). Kopernikova otkrića dovela su do stvaranja nove slike sveta, iz koje su uklonjene ranije teološke predstave o svemiru. Razvoj eksperimentalnih i matematičkih metoda, neophodan za razvijanje zatvorenosti, običajnih stega i lokalizma u postojećem feudalnom poretku, za brži ekonomski progres i prosperitet i daleka prekomorska putovanja, rađaju kritičku misao i sumnju u vladajuće verske dogme, zahteva-

jući da se svaka ideja i praksa iznova opravdaju pred kritičkim sudom razuma. Duh ispitivanja i proveravanja svega što postoji, koji je nastao iz velikih geografskih i naučnih otkrića, doveo je u XVI veku do pada papstva, što je opet izazvalo novi polet racionalističkog duha, jer ako papstvo i katoličanstvo nemaju više opštu važnost kao ranije, šta još treba smatrati svetim i neprikosnovenim. Reformacija i *erastijansko* (po švajcarskom teologu *Erastusu*, koji je razvio doktrinu da crkva mora biti pod kontrolom države) učenje razorili su vekovnu vezu crkve i države u kojoj je crkva držala ključne poluge ideološke dominacije. Pojava alternativne religijske grupacije i mogućnost opcije crkve označila je kraj ideološkog monizma, apriornog verovanja i pripadanja samo jednoj, katoličkoj hrišćanskoj zajednici. U tim uslovima je i sama država morala biti postavljena na nove osnove koje kao sublimaciju prirodnih i ličnih prava čoveka obuhvata teorija i praksa konstitucionalizma, a koja je po sebi izraz dubokih istorijskih potreba srednjih klasa i privatnog preduzetništva u njegovom ekonomskom i političkom usponu.

Tokom XVII veka, Evropa je kao ujedinjena zajednica univerzalne crkve, katoličkog hrišćanstva, smenjena policentričnom strukturom nezavisnih država, od kojih više ni jedna nije smatrala da je unapred i bez dobrovoljnih i naročitih pogodaba, u obavezi prema bilo kojoj drugoj. Umesto verske zajednice nastupa vreme ugovora i ugovorne *saglasnosti* slobodnih volja. Vreme krstaških pohoda nepovratno je prolazilo, ustupajući mesto racionalizmu i liberalizmu, u čijem je središtu bio oslobođeni racionalistički duh. Kao plod te klime javilo se i otvoreno osporavanje monarhijskog principa i ukidanje moralnih (crkvenih) ograničenja preduzetništva i sticanja, o čemu svedoči uspostavljanje republike u Holandiji XVII veka. Nastaje novo društveno stanje u kome kanone vere zamenjuje sekularna ideologija individualizma, privatnog sticanja i autonomnog građanskog društva, koje se oblikuje u liku novog »božanstva«, *nacije*. Taj novi društveni i životni okvir, međutim, nije više apsolut, već samo apstrakcija, i to kao ljudska tvorevina u kojoj

važne potpuno nove vrednosti i oznake opšte orijentacije, novi moral i izmenjeni odnosi ravnopravnosti i konkurencije. U novoj formi globalnog društva nestaju stari srednjovekovni oblici organizma i korporativizma, a načela organizovanja dobijaju sasvim novu, ekonomsku i dobrovoljnu osnovu. Proces sekularizacije postojećih ideja i vrednosti omogućuje da se iz politike ukloni intransigentni verski i običajni fundamentalizam, a da se u politički proces unesu *interesi* kao razmenska »politička materija«, kao stvar oko koje uvek može biti političkog sporazumevanja, kompromisa i slobodnih pogodbi. Razmenljivi (*negotiable*) interesi dovode do dinamizacije političkog života na svim područjima, do širenja političkog prostora, uz uklanjanje političkih barijera i iracionalizma. Kao i u trgovini, u politici se širi duh tolerancije i kompromisa, uz traženje saglasnosti za važnije političke odluke. Te promene, međutim, ne znače da je politički fundamentalizam i iracionalizam zauvek uklonjen iz politike i političkih procesa, jer verski i nacionalni identiteti i dalje predstavljaju čvrstu organsku granicu političkih opcija (tzv. *opšti interesi*).

One, ipak, potvrđuju, da je metod demokratske otvorenosti i racionalizma postao jedno od vodećih načela u evropskoj političkoj klimi od XVII veka nadalje. Mogućno je da je u tom razvitku liberalizam u izvesnoj meri zapostavio značaj organskog elementa u političkom ustrojstvu i državi, ali ostaje činjenica da je istorijski nastup liberalne doktrine podstakao formiranje društva u kome je čovek ne samo slobodno birao versku zajednicu već i postavio granice državnoj vlasti, društvo u »kome čovek pripada samo sebi, a njemu uz slobodu i sva odgovornost za ostvarivanje sopstvenih i društvenih ciljeva« (Laski). Sloboda i slobodna ljudska volja postali su glavno merilo društvene i političke orijentacije svakog pojedinca, što potvrđuje i čuveni Lokov epigram o crkvi kao dobrovoljnom udruženju u koje ljudi stupaju po svojoj volji i izboru i koja upravo zato ne može imati više vlasti nad vernicima od one koju joj oni sami prenesu i povere.

Istorijski nastanak liberalizma praćen je i transformacijama postojećih državnih oblika i

ideja. H. Laski navodi da je reformacija dovela do stvaranja apsolutističke države, a da je ova kao reakciju i protivotrov izazvala i ubrzala stvaranje liberalizma i liberalne države.

Tačnije je, međutim, zapažanje Lj. Tadića, koji ne smatra da su apsolutistička država i nastupajući liberalizam međusobno isključujuće suprotnosti. Naime, dok je liberalizam u Evropi bio još uvek slab, dok se nalazio *in statu nascendi*, njemu je odgovarala i davala mu potporu jaka, apsolutistička država. Upravo je takva država pripremila ekonomske i druge uslove za kasnije učvršćivanje liberalnih institucija i odnosa, kao i za spontanu tržišnu dominaciju građanske klase, zbog kojih je despotska država postala nepotrebna i kad je došlo do stvaranja ograničene države »noćnog čuvara«, koja se stara samo o najopštijim interesima tržišnog društva. Pored toga, liberalizmu je faza apsolutističke države bila potrebna i zbog širenja ekonomskog i političkog prostora na druge kontinente i svetska prostranstva, sa opštom koncentracijom naraslih izvora ekonomske moći i privatne akumulacije kapitala. Ovu državu, nastalu kompromisima feudalnih klasa i građanstva, ovo druga klasa je najpre iskoristila za penetraciju prema svetskoj periferiji, a potom je u revolucijama temeljito razorila, stvorivši u metropolama novi liberalni poredak. Nepostojanost liberalnog političkog poretka ponovno će se videti već posle nekoliko decenija, kada se građanska klasa ponovno odvaja od klasične koncepcije »obuzdane« države, uvodeći aktivnu i interventnu državu, i to pre svega pod uticajem narastajućih zahteva radništva. U tom razdoblju, liberalna država sve više izražava interese uske i bogate buržoaske oligarhije, otkrivajući konzervativnu dimenziju liberalizma.

U pozadini istorijske geneze liberalizma očitavaju se i faze dalekosežnog uticaja ekonomskih promena, koje u rasponu od dva stoleća odlučujuće deluju na učvršćivanje klasičnog ili radikalnog liberalizma. Idealni tip ekonomske filozofije liberalizma je ekonomija slobodne konkurencije i trgovine (*free trade*). Ali, do te ekonomske doktrine koja smatra da je »nevidljiva ruka tržišta« najsigurniji vodič

do prirodnog poretka i sreće za društvenu većinu (pod uslovom radinosti, preduzirljivosti i štedljivosti) i koja se najbolje obrazlaže u ekonomskoj filozofiji A. Smita (Smith) i Dž. Bentama (Benttham), došlo se tek u dužem razdoblju socijalnih i političkih rasprava i borbi. Nova ekonomska filozofija podstaknuta je širenjem ekonomskog prostora, unutrašnjim promenama u feudalizmu i kolonijalnim osvajanjima. Prvi period liberalne ekonomije koji se razvio uporedo sa raspadom stare feudalne strukture sa naturalnim privređivanjem i nerazvijenom razmenom, poznat je po razdoblju i imenu *merkantilizam*. Merkantilistička ekonomija je glavni naglasak stavljala na favorizovanje izvoza nad uvozom, akviziciju zlata i plemenitih metala, na prevagu prerađivačke (izvozne) nad bazičnom granom proizvodnje, kao i na sve druge vidove privređivanja kojima se teži prikupljanju snaga za sledeću, još liberalniju fazu ekonomske politike u metropolama, pre svega u Engleskoj, Holandiji i Francuskoj. Ova etapa pripremanja za predstojeći trijumfalni skok liberalne građanske klase nastavlja se razdobljem u kojem se praktično oprobavaju ekonomska načela *fiziokratske škole* (Kenej, Tirgo, Kondorse). Po fiziokratskoj doktrini, novoj ekonomiji potrebno je maksimalno iskorišćavanje prirodnih resursa, dok načelo slobodne trgovine treba da omogući maksimalizaciju proizvodnje. Ovim naglašavanjem značaja trgovine za povećanje proizvodnje, fiziokratsko učenje je zapravo ključna prelazna faza ka zaokruženoj ekonomiji slobodne tržišne konkurencije i slobodne trgovine, kako na unutrašnjem, tako, naročito, na spoljašnjem i svetskom planu.

Osnovna ekonomska orijentacija liberalne epohe, ekonomija *slobodne trgovine* i neometane tržišne konkurencije sama po sebi ne znači da se liberalizam zalaže za punu slobodu svih ekonomskih procesa, a još manje za razvijeniji sistem socijalne pravde. Naprotiv, to je ekonomija koja veliča potrošača, a surovo izrabljuje proizvođača, jer, za razliku od ljubaznosti prema kupcima, ova ekonomija zavodi surovu disciplinu unutar proizvodnih pogona na svim sektorima ekonomije. To pokazuje da još u eri slobodne trgovine, rad-

na snaga, kao specifična roba sa unutrašnjim svojstvom oplodnje i uvećanja vrednosti, postaje glavni izvor bogaćenja trgovačke oligarhije, jedina roba čija cena ostaje izvan merila tržišne vrednosti u njenom punom obimu. Cena koju su mase radnika platile za političku i pravnu emancipaciju od feudalnog ropstva bilo je industrijsko ropstvo u ekonomskoj organizaciji društva. Kako je cena radne snage bila prikriivena zakonima ponude i tražnje, izgledalo je da je i ona pokrivena zakonima ekvivalentne razmene, pa su opšti zakoni liberalne ekonomije i utilitarni interesi privatnog preduzetništva ugrađeni u ekonomiju svih razvijenih zapadnih zemalja. Opšti politički korelat ovog ekonomskog sistema je *vladavina prava i pravna država*, koja, po zakonima opštih i prosečnih interesa i ugovornih odnosa, osigurava autonomno funkcionisanje tržišnog društva i ekonomije. U njenim okvirima nema u javnom domenu mesta za načela socijalne države, solidarnosti i distributivne pravde, što će se daljim razvojem društva pokazati kao jedna od ekstremnih crta liberalizma uopšte. Tek znatno kasnije, sa obnovom liberalnih postulata u savremenom neoliberalizmu, prvobitna kruta i radikalna načela liberalne ekonomije moraće da ustupe mesto elastičnijim i mešovitim koncepcijama društvene raspodele, u kojima se prihvataju načela solidarnosti i uzajamnosti, bez kojih se ne samo ne bi mogla zasnovati legitimnost društvenih poredaka već ni obezbediti uspešno funkcionisanje ekonomskog sistema i promocija demokratskih društvenih vrednosti. U eri velikih populacionih, ekoloških, urbanih, ekonomskih i drugih novih civilizacijskih izazova, liberalna država i socijalna država postaju komplementarne, a ne alternativne i međusobno isključujuće forme političkog organizovanja društva.

Sloboda kao vrhunska vrednost: dve liberalne tradicije. — Za filozofiju liberalizma izričito se vezuje ona dimenzija slobode koja je vezana za autonomiju, privatnost i individualizam, dakle sloboda u *negativnom* smislu (sloboda »od«). Tragovi razlikovanja ove dimenzije slobode od pozitivne slobode (slobode »za« ili slobode učestvovanja), vode do kasne antike, iako je u demokratijama grčkog

polisa negativna sloboda bila gotovo nepriznata, ako ne i nepoznata. U starim političkim zajednicama zavisnost pojedinca od celine (društva) bila je do te mere izražena da je aktivna, pozitivna sloboda bila glavno merilo političke zrelosti i vrednosti čoveka. Da bi se ova sloboda dopunila i slobodom *neučestvovanja*, autonomijom privatne sfere pojedinca, morao se preći dug istorijski put od starih demokratija do liberalizma.

Poreklo slobode u negativnom značenju vezano je za nastanak klasične i rane liberalne tradicije, odnosno za borbe i otpore novih društvenih grupa i staleža prema tadašnjim centrima svetovne i duhovne vlasti. Slobode i autonomije gradova, sa preduzetničkim građanstvom, osvajane ili ugovarane u borbama ili u trgovini sa feudalcima i feudalnim vladarima, bile su prve teritorijalne zone slobode u negativnom smislu. Opasani visokim odbrambenim bedemima, gradovi su postali simboli »slobode ograđenog poseda«, sa posebnim pravima u odnosu na feudalnu okolinu. To je izmenilo staro shvatanje da je »zemlja-sloboda« (*Land is freedom*), shvatanjem da »gradski vazduh čini čoveka slobodnim« (*City air makes man free*). Sloboda u smislu nezavisnosti i neometanja u korist pojedinaca i zajednica bila je jedan od glavnih oslonaca i u političkoj filozofiji Tomasa Hobbesa (Hobbes), koji je inače bio veliki apologeta moćne države kao garanta sigurnosti usamljenih pojedinaca, koji bi bez takve države bili izolovani i nemoćni. Zadatak države je upravo da zaštiti tu privatnu sferu i negativnu slobodu pojedinaca od raznih uplitanja. Kasniji filozofi, poput Loka, pored zaštitničke uloge liberalne države, razrađivali su posebno pitanje granica uplitanja države u privatni domen, odnosno probleme ograničavanja državne vlasti, kako bi se osigurala sloboda građana u liberalnom značenju.

U razvitku evropskog liberalizma nastalo je teorijsko i istorijsko dvojstvo u shvatanju slobode, njenim razlikovanjem na *negativnu* (engleska tradicija) i *pozitivnu* slobodu (francuska tradicija). Toj razlici odgovaraju specifičnosti revolucionarnog prevrata dveju zemalja, pri čemu valja naglasiti da je u francuskoj građanskoj revoluciji raskid sa *ancien*

régimeom bio mnogo radikalniji nego u Engleskoj, što je dovelo da masovne participacije društvenih slojeva u borbi za slamanje starih odnosa, pa i do pojačanih zahteva za demokratskim, a ne samo liberalnim promenama u društvu, dakle i do afirmacije slobode u aktivnom, pozitivnom smislu. Razlike između engleske i francuske građanske revolucije su u posebnostima istorijskog razvitka dveju zemalja i u rasporedu socijalnih snaga koje su u njima učestovale. Još od vremena tudinskih, normanskih osvajanja, u središtu oslobodilačkih preokupacija bila je borba protiv strane kraljevske vlasti. U toj borbi je došlo do ujedinjavanja domaće engleske vlastele sa novim građanskim staležom i narodom, a smisao borbe bio je osiguravanje nezavisnosti tih društvenih snaga prema dominantnom centru vlasti. Otuda se ovde najpre i javlja razlikovanje javne i privatne sfere (*dominium politicum* i *dominium regale*), odnosno težnja da se svim sredstvima osigura svetost i neprikosnovenost privatnog doma od uplitanja vlasti, pa je tako sloboda u negativnom smislu bila glavna sadržina čitavog procesa političke emancipacije. U pre-revolucionarnoj Francuskoj, s druge strane, postojala je izrazita dominacija brojne aristokratije, dok je kraljevska vlast bila znatno oslabljena, pa je cilj revolucije, u odnosu na englesku, bio mnogo širi i radikalniji: ne samo svrgavanje krune već i korenita likvidacija omražene aristokratije i njenih brojnih privilegija koje su gušile društvo. Otuda je i sam tok Francuske revolucije bio usmeren protiv čitave jedne društvene klase i njenog sistema, a tok borbi bio beskompromisan, radikalniji i suroviji nego u engleskoj »revoluciji bez krvi«. U Francuskoj, dakle, nema saveza gornjih i donjih društvenih staleža, već se između njih vodi međusobni socijalni rat do istrebljenja, u kome se angažuju najširi slojevi društva. Shodno tome toku stvari, i zahtevi potlačenih masa nisu bili samo zahtevi za oslobođenjem već i za socijalnom jednakošću, što je bila jedna od glavnih parola Francuske revolucije. Jednakost kao demokratska vrednost, doduše, ni ovde nije dobila realnu socijalnu i ekonomsku osnovu, već se svela samo na političku i pravnu jednakost,

ali je u najmanju ruku dovela do tako široke radikalizacije masa i naroda, da je smisao slobode ovde bio u učestvovanju, aktivnom delovanju u političkim procesima, a ne samo u pasivnoj zaštiti privatne sfere od nasrtaja vlasti. Mase su u Francuskoj državnu vlast posle revolucije osećale kao *svoje delo*, pa su želele da je zadrže kao sferu svog daljeg aktivnog uticaja, a ne samo da je obuzdavaju i drže u granicama neophodnih zaštitnih funkcija. Sve to je ostavilo dubok pečat i na karakteristike francuskog liberalizma, koji je, u skladu sa sopstvenom tradicijom, isticao slobodu u pozitivnom smislu, kao vrednost koja traži stalne žrtve i angažovanje naroda.

Dok su se engleski liberali bavili uglavnom pitanjima individualnih sloboda i političkih institucija neophodnih za njihovu zaštitu, preokupacija ranih francuskih liberalnih mislilaca bila su pitanja dubljih socijalnih promena i odnosa u društvu, a tek na osnovu njih i novih političkih institucija. Ukratko, bila su to ne samo pitanja liberalizma već i *liberalne demokratije*. Grupa socijalnih i političkih mislilaca, koja je sebe nazivala *doktrinari* (*Doctrinaire*) i kojoj su pripadali Gizo (Gizot), gđa De Stal (Mme De Stael), Rojer-Kolar (Royer Collard), Konstan (Constant) i kao najistaknutiji De Tokvil (De Tocqueville), istraživala je uzroke nastanka centralističke države koja, po njima, nastaje kao neminovna posledica društvene atomizacije koju donosi liberalno građanstvo, uz nejednaku raspodelu svojine i obrazovanja i stihijsku socijalnu mobilnost. Njihovi nalazi doveli su ih do zaključka da je novom društvu neophodna demokratska organizacija i država, različita od one koja bi bila utemeljena na hijerarhijskom i aristokratskom principu, u koje su mnogi tadašnji politički filozofi, pa i engleski konzervativac Berk (E. Burke), dosledno verovali (u to vreme engleski liberalizam ulazi u konzervativnu fazu). Tokvil je bio prvi moderni politički mislilac koji je nastojao da pomiri socijalne efekte pozitivne i negativne slobode, odnosno krajnosti prekomerne koncentracije i centralizacije vlasti, na jednoj, i ekstremne decentralizacije i disperzije vlasti, na drugoj strani. On je smatrao da se u iskustvima američke demokratije i lokal-

ne samouprave kao protivteže jakom državnom centru (uz oslonac na običaje), mogu naći daleko bolja rešenja za političku i demokratsku ravnotežu nego u engleskoj ili francuskoj političkoj tradiciji i iskustvu. U Americi je demokratski federalizam uspeo zato što u njoj nije bilo tradicije aristokratskog društva koje bi valjalo razgraditi radikalnom revolucijom. Zbog toga Tokvil misli da nova organizacija i mehanika vlasti (podela vlasti Monteskeja), sama po sebi nije u stanju da osigura demokratsko uređenje društva, bez dodatnih uporišta u društvu samom (samouprava, demokratska običajnost itd.). Čak i ako se, po engleskom uzoru, potisne prevađa uticaja aristokratije u legislativnoj vlasti, raste premoć izvršne vlasti u centru i njena predominacija nad društvom, ukoliko u ovome nema odgovarajuće protivteže.

Problem krajnje liberalnog shvatanja slobode, koji pretpostavlja oštro i dosledno podvajanje javne i privatne sfere u društvu, jeste u tome što na taj način zapostavlja i drugima prepušta pitanje karaktera i kvaliteta državne vlasti. J. Berlin (Berlin) poznati savremeni liberalni pisac ističe da želja da se vlada sopstvenim životnim uslovima, da se učestvuje u procesima od kojih to zavisi, može biti duboka kao i želja za domenom slobodnog delovanja, a taj značajni deo slobode nazivamo »pozitivnom slobodom«, želja da se bude sopstveni gospodar i u društvu, neophodna je za pravo demokratsko uređenje, isto kao i »negativna sloboda«.

Poznati istoričar ideja L. Straus (Strauss) upozorava da u slučaju jednostranog prihvatanja i favorizovanja samo posesivnog individualizma i negativne slobode kao slobode ograđenog poseda, može doći do toga da takvu slobodu na svoj način i sopstvenim sredstvima obezbeđuje čak i *despot-ska* vlada. Na toj osnovi je i Kant veličao ulogu prosvećenih despota i konkretno Fridriha Pruskog, kao zaslužnih čuvara privatne slobode i nezavisnosti. Slična shvatanja o ulozi jake države u zaštiti privatnog domena nalazimo i u raspravama Makijavelija i drugih renesansnih pisaca. U tom smislu De Ruđero u već citiranoj *Istoriji evropskog liberalizma* kaže: »Mi smo danas toliko navikli na ideju

liberalne države, da ne uočavamo njen paradoksalan karakter, koji je bio primetan njenim prvim, makar i neiskusnim posmatračima. Država, organ prinude *par excellence*, postala je najviši izraz slobode«.

Ono što se, sa stanovišta posledica, pokazuje kao bitna manjkavost jednostrane socijalne realizacije slobode u negativnom smislu jeste sve veće narušavanje drugog principa dobre vladavine, načela *jednakosti*, što ne može ostati bez velikih negativnih implikacija i po samu slobodu. Prepuštanje privatne sfere spontanoj igri i odnosima društvenih snaga daje maha širenju i produbljivanju socijalnih nejednakosti, koje dovode do takvih razlika u uslovima realizacije slobode, da za jedne ona postaje gotovo nedostupna, dok za druge ona gotovo da nema prepreka i granica. Može li biti »male« slobode u uslovima velike i gotovo opšte neslobode i lišavanja? To su pitanja koja otkrivaju sve veće udaljavanje prvobitno bliskih ideja liberalizma, demokratije, pa i socijalizma. Sa nejednakostima koje izaziva jednostrana istorijska primena negativne slobode kao ideala izvornog liberalizma, ona se od značajnog pojma demokratske transformacije društva sve više pretvara u apstrakciju i demokratski formalizam.

Sloboda, kao isključivo stanje i položaj privatne sfere iz koje se razvija nezavisna samorealizacija čoveka kao odgovorne i samosvesne jedinice, otvara i druga pitanja i dileme. Da li su redovi i tablice vrednosti pojedinih slučajeva ili barem u proseku konvergentni i pomirljivi sa nužnim socijalnim zahtevima i vrednostima, od kojih zavisi kolektivni opstanak i razvoj? Mogu li se čak i manja uplitanja društva u privatni domen smatrati narušavanjem slobode, ili pak kao njen uslov? Tejlor (Taylor) navodi primer obeležavanja saobraćaja znacima, koji na prvi pogled ograničava slobodu (saobraćaja), ali u suštini znači povećanje te slobode i, posebno, sigurnosti (neophodne) saobraćaja. Mala ograničenja privatne slobode koja ne smetaju bitno individuama (*De minimis non curat libertas*), mogu značiti veliko povećanje u zajedničkim uslovima slobode i reda u društvu. Ta vrsta pitanja i ograničenja u

društvenom interesu, prema Tejloru, svakako nemaju onaj značaj koji može imati, na primer, ograničavanje ili zabrana slobode veroispovedanja, koja u svakom slučaju duboko povređuje privatnu sferu svake ljudske jedinice (slobodu savesti). Slično ovome: može li se bez rezervi prihvatiti optimističko stanovište rane liberalne filozofije o čoveku kao do kraja racionalnom biću koje u svim okolnostima na najbolji način rasuđuje o sopstvenim interesima i orijentacijama; da li se, shodno tome, pojam slobode može trajno i bezuslovno temeljiti samo na unutrašnjim (subjektivnim) uverenjima i procenama individue? Na kojoj granici dolazi do prerastanja privatnosti i posesivnog individualizma u lični egoizam, a slobode samoodređenja u destruktivnu snagu (čak i u pravo na samouništenje). Ako »talenti sazrevaju u tišini« (Gete), da li u privatnosti sazrevaju i ljudi i kakvi im se horizonti slobode mogu ukazati iz uskih vidika privatnosti?

Ako se shvatanju slobode u negativnom smislu mogu uputiti ovi i drugi značajni prigovori, može li se *a contrario* zaključiti da je autentično shvatanje slobode samo shvatanje slobode u pozitivnom smislu (slobode učešća, slobode »za«, aktivne slobode)? Istorijska iskustva i teorijski nalazi uverljivo svedoče da svođenje ljudske slobode samo na njenu pozitivnu, aktivnu i participativnu dimenziju, otvara probleme i mogućnosti ugrožavanja demokratije u ne manjoj meri u kojoj se to dešava ako se sloboda svodi samo na »slobodu ograđenog poseda«, na privatnu sferu. Poznato je da protagonisti shvatanja slobode u pozitivnom smislu, pre svega ističu da je sloboda izraz socijalnih uslova i determinacija, da je ona mogućna samo kao deo »opšte volje« i u funkciji »opštih interesa«. Drugim rečima, u poimanju slobode kao prevage kolektivnog nad ličnim, dolazi do brisanja beskrajnih posebnih i ličnih različitosti, do nivelacija i spoljašnje redukcije osobenosti na »opštost« ili »prosek«, što po sebi ne može biti ništa drugo do jedan vid ograničavanja suštine slobode. Prenošenje težišta odgovornosti za slobodu na društvene uslove, objektivne činioce, državu ili druge kolektivne entitete, može po sebi značiti oslo-

bađanje ljudi i čoveka za ličnu odgovornost, kako za svoju tako i za kolektivnu sudbinu. Takvo shvatanje u isto vreme može biti put ka zatiranju individualne kreativnosti i identiteta, njihovim utapanjem u bezličnu masu i kolektivitete. Zbog toga se otvara pitanje: da li je opravdano interese posebnosti i pojedinaca podrediti i žrtvovati apstraktnim opštim ili neodređenim zajedničkim interesima i da li oni uopšte mogu opstojati bez posebnosti koje ih sačinjavaju? U tom smislu se može osporavati i Rusoovo gledište o tome da se »čovek može prinuditi da bude slobodan«. Upravo su opasnosti gubljenja individualnosti u masovnoj demokratiji bile razlog da se poznati analitičar problema slobode J. Berlin kritički izrazi o Rusoovom shvatanju slobode. Po njemu, Ruso je »najekstremniji i najopasniji protivnik slobode u čitavoj istoriji moderne misli« (v. D'Entreves, *The Nation of the State*, Oxford at the Clarendon Press, 12967, str. 215). Zbog toga, prema D'Antrevu, prividno egalitaristički inventar masovnih demokratija može se dovesti do sasvim suprotnih posledica od onih deklariranih: »Plebisciti, referendumi, direktni apeli biračkom telu, služili su i služe, kao što dobro znamo, da osiguraju pravna i ideološka opravdanja za režime koji su pokazali da su daleko više apsolutistički, nego svi apsolutistički režimi u prošlosti« (nav. delo, str. 216).

Iz ovih analiza proizlazi da jednostranosti i krajnosti, bilo u pozitivnom ili negativnom poimanju slobode, ne mogu dati trajne i autentične demokratske efekte u političkoj praksi. Sloboda u negativnom smislu ostaje jedan od ključnih postulata demokratije, ali uz njeno prihvatanje mora biti prisutna svest o stvarnim dometima i granicama ostvarivanja te dimenzije slobode, koja ostavlja previše prostora opasnostima privatizacije i društvenih nejednakosti, a ne retko zamiranju čula za javni domet i politički život. S druge strane, pozitivna sloboda može biti znak predaje individualnosti i sopstvenog kritičkog rasuđivanja političkim grupama, kolektivima, sa opasnostima zapadanja u zamke političkih manipulacija i masovnih iluzija i obmana. Zbog toga se teorija i praksa demokratije, upravo na terenu dve različite liberalne tradi-

cije o slobodi, suočavaju sa potrebom nove i plodne sinteze pozitivne i negativne dimenzije slobode u onim političkim oblicima koje su već stari politički filozofi (Polibije, Ciceron, Boden, Makijaveli), nazivali *mešovitim*, sistemima koji teže kombinovanoj i odmerenoj primeni različitih političkih vrednosti, pa i različitih dimenzija slobode. Praksa demokratije u nekim savremenim zemljama (npr. skandinavske zemlje) pokazuje da su one u svoje društvene i političke sisteme unele elemente različitih demokratskih i liberalnih tradicija, pa i onih koji se tiču pozitivne i negativne slobode, participacije i aktivne uloge građana i države, kao i brižljive zaštite privatne sfere čoveka i čuvanja njegove individualnosti i odgovornosti za sebe i društvenu zajednicu. Mešoviti politički sistemi znače slobodu izbora »političke formule« shodno osobenostima tradicije konkretnih zemalja i naroda, a ne fiksiranje za unapred propisane šeme i spolja unete vrednosti. S pravom ističe D'Antrev: »Zaštićenost individualnih prava i jedne sfere slobodnog ličnog razvitka ne samo da ograničuje 'tiraniju brojeva'. Ta zaštita je pravi uslov dobrog funkcionisanja demokratije: bez negativne slobode, dostiznost pozitivne slobode, realnog, a ne iluzornog samoupravljanja bila bi usporena, ako ne i onemogućena... Uistinu, ako demokratija treba da funkcioniše na pravi način, moraju se ukloniti prepreke koje smetaju da ljudi slobodno misle i procenjuju. Mora im se dati prilika da raspravljaju o svojim vođama pre nego što svojom saglasnošću potvrde takozvane elite. Da bi toga bilo, mora se obezbediti slobodno izražavanje političkih snaga u državi. Načelo jednakosti se mora istinski poštovati garantijama manjinama da mogu postati većine. Iznad svega, odlukama većine ne treba pridavati više od pragmatične vrednosti, pamteći pravilo da je glave bolje brojati nego ih odsecati. I te odluke su ljudske i podložne greškama. One ne povlače dužnost potčinjavanja kao da su bespogovorne i najviše istine... Država jeste i može postati izraz slobode samo pod uslovom da se poštuju određena 'pravila igre'. Negativna i pozitivna sloboda konstituišu ova pravila i samo to i ništa drugo se ima u vidu kada se kaže da je svrha vlasti da osigura ljudsku slobodu« (A. P. D'Entreves, *The Nation of the State*, Oxford at the Clarendon Press, 1967, str. 217—220).

Ostale vrednosti i načela liberalizma. —
(a) *Autonomija i princip građanstva.* Liberali-

zam je doktrina koja od samog početka, pred uvažavanja prava većine, priznaje i političku ulogu *manjina*, što podrazumeva prihvatanje i toleranciju relativne samostalnosti posebnih (specifičnih) prava različitih grupa i kolektiviteta, ali i autonomni status čoveka (građanina) u okviru njegove zaštićene, privatne sfere. Individualna autonomija je u suštini izdanak raznih kolektivnih autonomija (teritorijalnih, funkcionalnih, a u ovima i personalnih), što će u toku istorijskog razvitka izmeniti i same odnose zavisnosti unutar feudalnog društva u društvenu strukturu ranog liberalizma, jer su i same građanske revolucije zapravo bile završni čin u borbama za univerzalno proširivanje autonomije, za njenu artikulaciju do svakog člana društva, pojedinog građanina. Autonomija kao društveni status ljudi bitna je i prirodna pretpostavka građanske ekonomije i društva, koji počivaju na slobodnom izražavanju volje i saglasnosti, kojih nema bez odgovarajuće, pravno garantovane i politički zaštićene autonomije.

Autonomija nastaje iz postojanja napetosti između jednog dominantnog centra vlasti i neke podređene grupacije ili subjekta, sa ograničavanjem sve vlasti ili apsolutnog suvereniteta nekog središta dominacije. Posle haotičnog perioda razvoja u ranom srednjem veku, prvi takav centar dominacije stvoren je u vidu duhovne prevlasti rimske crkve, posle čega nastaje period osporavanja njenog duhovnog suvereniteta, najpre u korist evropskih vladara, a zatim u korist »trećeg staleža« i naroda, dakle u modernom smislu reči. Iako feudalno društvo u načelu preuzima i priznaje autonomije, one su izvedene iz običaja i otkrošane od crkve ili kraljeva, pa prema tome nisu izvorno društvene. Autonomije su postojale čak u antičkim carstvima (npr. rimski federati), ali kao jednostrane kreacije apsolutne vlasti i kao poluge u političkim manipulacijama, podelama i tehnologiji političke dominacije. Za razliku od toga, smisao novovekovnih autonomija je radikalan i znatno širi, a usto i izvorno društveni u odnosu na postojeću vlast, jer teži konstitucionalizmu i ograničavanju vlasti, a usko je vezan za širenje političke reprezentacije i ličnih prava ljudi (građana).

Najmarkantniji obrasci ovakvih, sekularizovanih autonomija su razne asocijacije, gilde i čitave slobodne zone u gradovima (flamanske komune), gaskonjski gradovi, engleske i flamanske luke, koje stvaraju sistem slobodne trgovine i odgajaju generacije slobodnih građana, nasuprot centrima vlasti u renesansnim i postrenesansnim apsolutnim monarhijama.

Princip građanstva koji u razvitku liberalne demokratije označuje jednu od ključnih transformacija društva svakako je jedna od najmoćnijih pokretačkih snaga moderne političke istorije. To je proces stalnog subjektiviranja (pravnog i političkog) čoveka i osnova njegovog novog ličnog statusa i dostojanstva. Sve organističke i holističke koncepcije (etnokratske, nacionalne, klasne, staleške i sl.) polaze od nekih oblika zavisnosti i pripadanja pojedinca kolektivnim entitetima i apstraktnim celinama. Građanstvo, s druge, strane, ne uzima čoveka sa spolja dodeljenim ili prirodno nastalim atribucijama, već čoveka koji nastaje tek u procesu samostvaranja, sopstvenog društvenog napore u ekonomskoj, odnosno vrlina i slobode u političkoj sferi (ne čovek u pukoj samoniklosti, već čovek u svojoj »drugobitnosti«-Hegel). Pa iako je i sam pojam građanina u izvesnom smislu apstrakcija (jer apstrahuje od realnog društvenog položaja čoveka), on je ipak osnovica ujednačavanja i slobodnog suodnošenja ljudi unutar *političke* zajednice, otvaranje prostora za samostvaranje i ličnu odgovornost, makar i u vidu šansi ili prosečnih mogućnosti. Vođeno idejama *prirodnog prava*, građanstvo je omogućilo slobodu individualnog izbora, kao i procese uticaja na vlast i njenog ograničavanja iz relativno nezavisne društvene pozicije, sve do mogućnosti osporavanja legitimnosti političke vlasti, povlačenjem obligacije i pristanka građana na postojeće uslove ili metode vladavine, na moguće arogancije i uzurpacije političke vlasti. Razumljivo je, stoga, što su svi organistički utemeljeni politički režimi (totalitarni, etnokratski, klasni itd.) poturali društvu hipostazirane opšte interese, umesto konkretnih interesa živih ljudi i interesa slobodnih jedinki,

građana. Simbol ovog antigradjanstva u fašizmu je *Volk* predvođen *Vođom*, a u staljinizmu klasna diktatura proletarijata, iza koje stoje *Partija* i njen *Predvodnik*. Zbog toga se i uzima da je načelo građanstva do danas ostalo glavno uporište ljudske političke nezavisnosti, a građanska kultura i hrabrost, snažni oslonac demokratski organizovanog društva distinktnih i samosvesnih pojedinaca. U svim tim funkcijama i značenjima, građanstvo je jedna od najvećih tekovina liberalne epohe i ishodište, ali i organizovano kritičko motrište javne sfere u modernog demokratskoj državi.

(b) *Tolerancija*. Tolerancija je duboko i neodvojivo utkana u sve bitne postulate liberalizma i u samu njegovu genezu, da se ne može odvojiti od bilo kojeg liberalnog načela ili liberalne vrednosti. Poštovanje prava manjina od većine, saglasnost i ugovorno (slobodno, dobrovoljno) izražavanje voljâ i zasnivanje uzajamnih prava i obaveza, reprezentacija i konstitucionalizam, pravna i politička jednakost ili bilo koje drugo načelo, već po svojoj imanentnoj logici i značenjima pretpostavljaju međusobnu trpeljivost, toleranciju. U istorijskom smislu, tolerancija se prihvata i ostvaruje uporedo sa otvaranjem i pluralizacijom društvenog i političkog prostora, kao uslov efikasnog ekonomskog i društvenog saobraćaja, razmene interesa i sveopšte dinamizacije društvenih procesa u kojima sudeluje neograničeno mnoštvo društvenih subjekata, pa je prema tome životni *credo* čitave liberalne epohe. Liberalni razmenski postulati i operativna pravila univerzalnog društvenog prometa i suodnošenja (*do ut des*), principi razmenske ekvivalencije i uopšte ubrzani razvoj privrede i društva kao slobodnog i demokratskog, a naročito sloboda i zaštićenost privatne sfere, ne bi se mogli ni zamisliti bez trpeljivosti, sopstvene i očekivane od svih drugih, pa i onih u javnoj sferi, od države itd. U tom smislu pojam i praksa tolerancije već u svom začetku podrazumevaju odustajanje od fiksiranih i intransigentnih, kanoničkih postulata i vrednosti starog, relativizaciju i promenu stare tablice društvenih vrednosti.

Prvobitne ideje i postulati tolerancije u liberalnom smislu odnose se na trpeljivost u verskoj sferi (sloboda savesti). One nastaju u filozofskoj tradiciji racionalizma i skepticizma, a kasnije i prosvetiteljstva i utilitarizma. Veliki filozofski protagonisti i začetnici ideje tolerancije kao što su P. Bejl (Bayle), B. de Spinoza (de Spinoza), Dž. Lok i Volter, bili su istorijski svedoci bespoštednih verskih mržnji, progona, prozelitizma i destruktivnih izliva verske netrpeljivosti prema protestantima, Jevrejima, hugenotima, i dr., poglavito od strane vladajuće univerzalističke Katoličke crkve, koja u osvit nove ere pokušava da čak i pomoću inkvizicije i »vartolomejskih noći« očuva svoju apsolutnu vlast u duhovnoj sferi, ali i katolike tamo gde je pobedila ideje refomisane i nacionalne crkve. Suočeni sa stanjem i prilikama, protivnim ne samo zahtevima progresa već i elementarnim zahtevima racionalizma i humanizma, rani liberalni mislioci su nastojali da ožive i sistematskim argumentima obrazlože staru grčku i rimsku tradiciju verske trpeljivosti, doduše vezanu za još uvek živu eru i prisustvo paganizma i politeizma u antičkom svetu. Ukazujući da se verski dogmatizam, ortodoksija i isključivost ne mogu pravdati ni izvornim učenjem hišćanstva, P. Bejl ističe da ne postoje pouzdani kriterijumi po kojima bi se utvrdilo koje je od dva dijametralno suprotna mišljenja istinito, pa u tom smislu zaključuje da čoveku nije dato da dokuči apsolutnu istinu, dok je sumnja uslov relativno istinitog znanja, zbog čega se putem skepse dolazi do neophodnosti tolerancije drugih mišljenja i ljudi. Lok i Volter su isticali nespojivost verskog dogmatizma sa osnovnim postulatima slobode i prirodnog prava, zalažući se za slobodu verskih uverenja i dobrovoljnost crkve kao udruženja, dok je Spinoza dao snažne argumente o nespojivosti slobode misli i savesti sa bilo kakvim oblicima prinude i isključivosti. Svi ovi mislioci zalagali su se za smenu crkvenog, dogmatskog univerzalizma, opštom društvenom tolerancijom. Valja napomenuti da se Dž. Lok, autor *Pisama o toleranciji*, prvi direktno suočio sa unutrašnjim paradoksima tolerancije, pokušavajući da postavi granice trpeljivosti (prema vernicima crkve koja dovodi do stavljanja pod zaštitu drugog vladara i

prema ateistima, koji nisu vezani sporazumima, kao bitnim sponama društva). Tim granicama je Lok zapravo negirao svoje polazno stanovište o nepostojanju apsolutne istine i apsurdnosti nalaganja ljudima nečeg što nisu u stanju da dosegnu, što može važiti kako za vernike tako i za ateiste, za one prema kojima treba ili one prema kojima ne treba da budemo trpeljivi.

U svojoj raspravi *O slobodi* Dž. S. Mil je razvio ideje najšire tolerancije i otvorenog društva u kome se (pa i u njegovim institucijama, parlamentu itd.), do istine u relativnom smislu dolazi preko slobode misli i govora, u raspravama zasnovanim na toleranciji. Ma koliko da je to veoma široko shvatanje tolerancije, razumljivo u vrednosnom kontekstu društva slobodne trgovine i konkurencije, posle epohe surovih verskih i socijalnih netrpeljivosti, ono dovodi do logičkih i praktičnih protivrečnosti i teškoća. Neograničeno prihvatanje ideje beskonačne tolerancije po modelu »debatnog kluba« u krajnjoj liniji dovodi do ukidanja tolerancije: ono na jednak način otvara vrata tolerantnima i netolerantnima i time briše granice tolerancije čineći je neodređenom i lišenom efekata. Ako neko zloupotrebi neograničenu slobodu misli i diskusije bez posledica, odnosno uz istu toleranciju koja važi i za uzdržane i trpeljive, u čemu je onda razlika između trpeljivosti i netrpeljivosti? Ako se, pak, trpeljivost shvati kao recipročan odnos koji važi samo za one koji su takođe trpeljivi, onda je to odnos među istomišljenicima, pa ona time više i nije trpeljivost prema drukčijem mišljenju, već prosto saglasnost. Na treći paradoks tolerancije ukazao je H. Markuze (Marcuse) svojim pojmom »represivne tolerancije«, koja odnose tolerancije posmatra kao fenomen globalne unutrašnje saglasnosti o trpeljivosti za one i među onima koji su unutar postojećeg *establishmenta*, sa njegovim represivnim svojstvima u kojima je i sama unutrašnja trpeljivost zapravo oblik konformizma i represije svih prema svima, kroz apriorno prihvatanje i podršku svemu postojećem. Markuze smatra da se tom unapred zadatom tolerancijom koja prihvata i represivne komponente postojećeg poretka, manifestuje bitna manjkavost savremene

civilizacije, koja se sastoji u odsustvu i ukidanju *negativne* dimenzije odnosa prema postojećem, bez koje nema »negacije negacije«, odnosno istinskog humanističkog i demokratskog napretka. Trpeljivost uz suspenziju druge, negativne dimenzije koja je »netrpeljiva i nepomirljiva prema regresivnom«, manifestuje se i u vidu egzistentne netrpeljivosti poretka prema marginalnim i novim grupama i vrednostima, prema onima koji su izvan okvira datog poretka i izvan granica socijalnih nosilaca tolerancije.

Rasprave i dileme oko tolerancije odavno su prekoračile religijsko područje, prenoseći se na teren morala i politike. U raznim varijantama etičkog relativizma i moralnog pluralizma, došlo se do niza savremenih shvatanja i otkrića o uslovima i implikacijama principa tolerancije u društvenim odnosima, posebno sa stanovišta slobode i demokratije, kao i sa stanovišta ljudskog napretka, pri čemu se stare i nove ideje tolerancije međusobno povezuju u nove sinteze, koje otkrivaju svu dubinu i značaj problematike trpeljivosti danas. Uopšte se uzima da važenje načela tolerancije ne može biti opšte u svim sferama moraliteta i politike, pri čemu se izuzima pre svega minimum moralnih i egzistencijalnih normi i uslova (u politici: prirodnih prava i srodnih načela), oko kojih se pitanje tolerancije ne može ni postavljati, jer su oni minimum uslova opstanka i društvenih, odnosno političkih »pravila igre«. U tom su krugu i ideje L. Kolakovskog, koji uz oštru kritiku dogmatizma tzv. doslednosti, koja često dovodi do fanatizma, preporučuje »nedoslednu nedoslednost«, odnosno etički relativizam u toleranciji, pri čemu se izuzimaju elementarne situacije u kojima ne može biti tolerancije (agresija, mučenje, genocid i sl.), a u svemu ostalom važi načelo slobode moralnog izbora i uverenja pojedinaca, koje niko ne može naterati da budu dosledni u situacijama u kojima doslednost postaje destruktivna ili apsurdna (»borba do kraja«, »nehumana ili uvredljiva istinoljubivost« i sl.).

Liberalne ideje tolerancije su istorijski znatno doprinele suzbijanju različitih oblika dogmatizma, fanatizma i isključivosti na različitim područjima života, pa i u politici, daleko nad-

mašujući horizont manihejskih i binarnih opozicija konzervativne političke misli (»prijatelj-neprijatelj« i sl.). Štaviše, ideja tolerancije je u okrilju liberalizma stekla status kulturne i civilizacijske ideje, koja izvan horizonta stihije i konkurencije doprinosi normiranju i potpunijem etičkom utemeljenju politike putem unošenja »pravila igre« u politički proces, čija su okosnica upravo pravila tolerancije. U širokom smislu, može se reći da liberalima pripadaju ljudi koji imaju socijalne i političke ideale, ali ako njihova realizacija dovodi do sukoba sa drugim ili do rđavih posledica, onda oni svojim idealima postavljaju određene granice. Taj princip voljnog samoograničavanja je naizgled mala, ali u stvari krupna razlika u odnosu na dogmatike i fanatike koji to u principu ne čine. Vitalnost liberalizma je u tome što *uvažava* ideale i nastojanja drugih, čak i ako ih ne *prihvata*. U tom smislu se i savremena ideja tolerancije, koja je i dalje otvorena za rasprave i preciziranja, iznova vraća svojim racionalističkim etičkim izvorima.

(c) *Moralitet, pravednost, individualizam.*

U Kantovoj filozofiji razvijaju se, polazeći od ideja prosvetiteljstva, značajni etički postulati liberalizma. Poznato je Kantovo stanovište po kome je suština moralnosti u tome da se druga osoba uvek mora uzimati kao *cilj*, a ne kao sredstvo, iz čega se izvodi i njegov kategorički imperativ. Ovakvo etičko načelo reaffirmiše ljudsku individualnost, racionalnost i humanizam kao bitne vrednosti društva, a to znači i negaciju premoći kolektivnih sila i države nad čovekom (Hobs, Hegel). Čovek ne može biti sredstvo vlade, a legitimna može biti samo ona vlada koja priznaje i uzima čoveka kao punovredno biće i polaznu osnovu za svoju delatnost u vršenju vlasti. Takva legitimnost je, prema liberalnoj teoriji, predmet stalnog ispitivanja. Glavne liberalne institucije i subjekti (javnost i javna upotreba uma, parlament itd.) nisu ništa drugo do medijumi stalnog preispitivanja i kritike rada vlade, instrumenti kontrole vlasti, odnosno organizovana javna motrišta sa kojih društvo neprekidno utiče na politički proces sa stanovišta poštovanja autonomne i zaštićene sfere ljudskih prava i sloboda. Za razliku od

teorija Bodena i Hobsa koji su polazili od apsolutno obavezujućih ugovornih veza vladara i podanika (teorijski konstrukt koji omogućuje premoć države), u vreme i posle Reformacije razvila se relativizirana varijanta političke obligacije, čiji je glavni koren u *pristanku* građana, konsenzualna teorija. Po toj varijanti, vlast nije sama sebi cilj, već ona postoji radi ostvarivanja volje građana. Pristanak građana na postojeću vladavinu uvek zavisi od toga da li vlast ostvaruje interese građana ili ne. U ovom drugom slučaju legitimno je pravo građana da povuku svoju političku obligaciju prema vladi i da odrede nove uslove pristanka držeći se svojih prirodnih prava. Na taj način, autonomnost, suverenitet i politički subjektivitet građana osnovica su novog položaja i društvenog dostojanstva čoveka, a ujedno i ključni stubovi političkog poretka. Njihov krajnji garant može biti i neprikosnovo pravo na pobunu protiv vlasti i uslova vladanja koji su protivni pristanku i prirodnim pravima građana, tako da je pravo na pobunu protiv nelegitimne vlasti, u stvari, »pravo svih prava«.

U filozofiji ranog liberalizma, isto tako, dolazi do punog izražaja stara ideja komunitativne pravde, postulat, koji se sa nastankom i učvršćivanjem građanskog društva sve više ostvaruje kao ideal »slabe države i jakog društva«, dakle države koja neće ostvarivati prinudu nad svojim građanima, već im pružati zaštitu i omogućavati njihovu samostalnost u korišćenju prirodnih i drugih priznatih prava. Kasniji društveni razvoj će sve više isticati novi princip *distributivne* pravde, koji će pratiti politički i državni intervencionizam i različiti oblici posredovanja i sporazumevanja među velikim socijalnim grupacijama. To ne znači da je reč o isključujućim ili alternativnim, već o komplementarnim principima pravičnosti. Naime, izvorno liberalno načelo da se niko ne sme povrediti (*Neminem laedere*), u političkoj praksi liberalnih vlada i dalje ostaje kao neka vrsta protivteže distributivne pravde i načela da »svakom pripada svoje« (*Suum quique tribuere*). To praktično znači da se ovi različiti principi moraju miriti, a ne međusobno ukidati, tako da pravičnija društvena preraspo-

dela ne mora značiti da zbog toga bilo ko mora biti uništen, a posebno da se zbog toga moraju žrtvovati izvorna načela liberalizma.

O uslovima složenog modernog društva, sa mnogim unutrašnjim suprotnostima i međuzavisnostima, sve teže postaje realizovati klasično liberalno načelo o »malo vlade«. Kako uočava Dejvid Nikols (Nicholls), danas je teško ustanoviti koliko je vlade »malo« ili »dovoljno«, pogotovo u uslovima rastućih zahteva i pritisaka iz društva prema vladi. Nikols ukazuje da u tom smislu liberalizam H. Spensera (Spencer) ili T. Grina (Green), koji su se čvrsto držali načela o »malo vlade«, danas pripada idealističkim tradicijama liberalizma, koji taj idealizam pokazuje i u pogledu verovanja u potpunu racionalnost čoveka, odn. »ljudske prirode«. S druge strane istorijske rezerve liberalizma u današnjim uslovima nisu samo u obimu državnih intervencija ili političkog posredovanja nego i u kvalitetu i metodama tog posredovanja. Drugim rečima, problemi liberalnih vrednosti u njihovom savremenom životnom ciklusu sve više se postavljaju kao problemi pluralizma i demokratije, a problemi demokratije i kao problemi očuvanja i reafirmacije nekih značajnih liberalnih vrednosti u ukupnoj političkoj konstituciji društva.

Jedna od najizrazitijih karakteristika izvornog ili ranog liberalizma bila je vrednost *individualizma* (često nazvanog *posednički individualizam*, i to u dvostrukoj funkciji: s jedne strane *emancipacije* od staleške zavisnosti i zatvorenosti, a s druge, *slobodne tržišne konkurencije* nezavisnih individua, posednika). Individualizam rane liberalne faze svodio je socijalne odnose na *moralne* odnose individua, utemeljene na slobodi izbora i moralnoj autonomiji ličnosti. Drugu stranu ovako pojmljenog individualizma i lične slobode čini lična *odgovornost* i inicijativa (preduzimljivost), koja se sa porastom ličnih motivacija pretvara u moćan produktivni potencijal privrednog i društvenog razvoja, nasuprot skućenim i zatvorenim strukturama feudalne reprodukcije. U tom je smislu liberalizam filozofija koja se od svojih početaka usmerava protiv kolektivism, holizma i organskih teorija o društvu i društvenim odno-

sima. Međutim, filozofski smisao individualizma i lične autonomije nije isti u svim strujama i epohama liberalizma. Među pretečama liberalizma i zagovornicima individualizma, kakav je bio T. Hobs, vizija čoveka i »ljudske prirode« pretežno je pesimistička. Iako je zagovarao individualizam, Hobs je u uslovima razornih sukoba unutar društva, kao prvu potrebu svakog pojedinca video potrebu za *sigurnošću*, onom vrednošću koja se može steći i očuvati samo posredstvom moćne države, Levijatana. Bez ove nema ni individualizma ni lične slobode.

Nasuprot Hobsu i, kasnije, Hegelu koji su veličali jaku državu i pravom uređeno društvo kao oličenje razuma, najveći broj liberalnih mislilaca smatra da lična autonomija i sloboda izvire iz prirodnih prava i najbolje se čuvaju u uslovima lične inicijative i društvene samoregulacije. Reč je o otvorenoj društvenoj sredini, slobodnoj i nesputanoj klimi u kojoj svaka individua ima mogućnosti da se razvije i dozri u onome što je, inače, generički svojstveno »ljudskoj prirodi« (razum, težnja ka sreći, slobodi, dobrobiti i sl.), ali i u onome što je individualno neponovljivo i svojstveno samo svakom pojedincu kao konkretnom biću. Samo u ambijentu društvene i lične slobode, sloboda se razvija i prihvata zajedno sa odgovornostima koje ona podrazumeva, raskidajući sa zavisnostima i stegama drugih, čovek kao produktivna i nezavisna ličnost životne probleme rešava samostalno i u ravnopravnoj saradnji, a ne na štetu drugih ili na njihov teret. Međutim, kako to ističe R. Penok (Pennock), Hobsov individualizam sam po sebi nije dokaz da je on demokrata i zastupnik demokratskog društva. Zbog toga se ni individualizam ni kolektivizam, *mia priori* ne mogu smatrati kao dovoljan uslov, ali ni kao nužan antipod demokratije. Reč je o različitim koncepcijama i filozofijama društva i čoveka, koje, uzete za sebe, mogu odvesti do ekstrema koji negiraju demokratiju: dosledni kolektivizam iako se pretvara u populizam, demagogiju ili totalitarizam, kao što se, s druge strane, krajnji individualizam može pretvoriti u elitističko, kastijsko i zatvoreno društvo nejednakih, prema tome u društveni oblik koji

nema ničeg zajedničkog sa demokratijom (kao društvom jednakosti, ili barem jednakih šansi). Razlika liberalizma i demokratije nije u nekoj suprotnosti i nespojivosti individualizma i kolektivizma, već u meri u kojoj se oni priznaju i preuzimaju operativna načela društvenog uređenja. Granice jednog i drugog u praksi nije jednostavno odrediti, a još manje opravdati.

Liberalna država i liberalna demokratija. — U odnosu na liberalnu demokratiju koja je jedan dugotrajan i istorijski promenljiv politički oblik, liberalna država je uža i instrumentalni oblik najviše državne organizacije, koji je samo deo liberalne društvene i političke strukture u njenim epohalnim transformacijama. Liberalna država istorijski prethodi razvoju liberalne demokratije, obrazujući njene prve političke oslonce, i to tako što se učvrstila pomoću, a delimično nasuprot apsolutističkoj monarhiji, koja je koncentracijom ekonomskih i političkih snaga, kao i upravljačke sposobnosti zapravo poslužila kao *prolog* prodoru liberalne države. Liberalna demokratija, kao kasnija tvorevina, nastaje iz modifikacije »čistih« načela liberalizma sa principima demokratije, posebno naglašenim u tradiciji francuskog liberalizma, što pokazuje da liberalizam u nekom potpunom obliku istorijski ni u jednom razdoblju i ni u jednoj zemlji nije bio do kraja realizovan.

Iako je, po klasičnoj teorijskog definiciji, liberalna država tip tzv. »slabe« države (odnosno zaštitničke organizacije koja služi privatnim posednicima, građanima, »noćni čuvar«), bez većih ingerencija u socijalnom domenu, uz pravna ograničenja i kontrolu, uočljive su značajne promene u snazi i interventnim aktivnostima ove države u pojedinim razdobljima epohe liberalizma. Uplitanje ove države u društvo na unutrašnjem planu jača sa produbljivanjem klasnih suprotnosti unutar građanskog poretka i pojavom snaga koje politički osporavaju odnose unutar liberalnog društva, pre svega odnose sve izraženijih nejednakosti. S druge strane, već od samih početaka postoji različito delovanje liberalne države na spoljašnjem planu. Liberalna i tolerantna »kod kuće«, ova država je militantna, despotska i neumoljiva na spoljašnjem planu,

pre svega u kolonijama i na osvojenim i zavisnim teritorijama, na čijoj se eksploataciji izgrađuje liberalni »mir u sopstvenom domu«.

Za razliku od raznih oblika personalizovane državne vlasti, autokratija i decizionističkih, neograničenih oblika državne intervencije i odlučivanja, liberalna država je pravom ograničena država (pravna država ili država zasnovana na *vladavini prava*), dakle u isto vreme i *neutralna država* koja nepristrasnim ponašanjem garantuje slobodu i pravnu jednakost tržišnih subjekata. Konstitucionalizam kao sinteza i najviši oblik garantije privatnog statusa građana u liberalizmu, obuhvata zakonima i drugim aktima već priznata prava, a ustav kao okvir ne može se menjati bez posebnih garantija ne samo za većinu već i za manjine i čije se tumačenje i primena zaštićuju od za to posebnih organa, ustavnih sudova ili drugih institucija. U političkoj istoriji, liberalna država je i prvi oblik dosledno *institucionalizovane* vlasti, vlasti čiji je odnos prema društvu i građanima unapred propisan, ograničen i kontrolisan, što je ogroman napredak u razvoju demokratije i političke kulture u svetu. Međutim, ograničenja i garantije »objektivnog odnošenja« liberalne države nisu samo u eksplicitnim pisanim ili drugim normama i konvencijama. One leže u samoj strukturi vlasti i institucija, pre svega u primeni načela *podele vlasti*, koje sačinjavaju branu prekomernoj koncentraciji političkih ovlašćenja u jednom organu ili grupi i koje omogućuju uzajamne ravnoteže i kontrolne procese među pojedinim granama vlasti. Ograničenja državne vlasti u odnosu na građane značajno su garantovana i institucijom opšte političke *reprezentacije*, koja liberalnoj državi, kao središnja institucija u odvijanju političkog procesa, daje formu *parlamentarne demokratije*.

Parlament je u liberalnoj državi nastao u procesu odvajanja javne i privatne sfere, odnosno oblikovanja javne sfere u skladu sa potrebama i interesima privatne sfere, koja je obuhvatala prošireni politički prostor mnoštva pravno i politički subjektiviranih pojedinaca, za koje je institucija parlamenta bila ključno mesto okupljanja, artikulacije i sinteze zajedničkih i opštih potreba i interesa. Po Milovoj definiciji, parlament je pre svega mesto slo-

bodnih debata u kojoj se politika i politička istina teorijski traže, utvrđuju i obelodanjuju. Međutim, ovde je u stvari reč samo o »prosečnim interesima« posedničkih klasa u njihovom posedu svojine, pa i same države. Da je zaista tako, otkriva i klasični Milov traktat o *predstavničkoj* vladi, u kome elementi prava na političko predstavljanje (aktivno i pasivno) i izbor, ostaju zavisni od posedovanja (imovnog cenzusa), obrazovanja (*ignorance as a bar to representation*) i predstavljanje gradova (sa mnoštvom radnika) na principu uzorka (virtuelna reprezentacija). Inače, parlament kao institucija je u liberalnoj državi deo trijadične političke strukture nastale iz podvajanja javne i privatne sfere: *reprezentativne* (parlamentarne) i *medijacione* strukture ili *srednjeg nivoa* političke organizacije koji je neophodan za povezivanje bazične (građanske) sa središnjim (parlamentarnim) nivoom političke strukture i koji se pre svega sastoji od političkih partija (detektora i usmerivača različitih interesa) i javnosti (javnog mnjenja, kao »polja napetosti između građanskog društva i države — Habermas). Kad je reč o pravima i slobodama građana, njih izvorno čini krug *civilnih prava*, koja zaštitu dobijaju u sudskim ustanovama, zatim u *političkim* pravima, koja se garantuju institucijom političkog predstavljanja (parlamentom) i najzad krug *socijalnih prava* iza kojih stoji izvršna ili državna vlast u užem smislu reči.

Liberalna država je politička organizacija kojom počinje modifikacija klasičnih koncepcija neograničenog državnog suvereniteta, njenim zamenjivanjem idejama narodne ili, preciznije, *građanske suverenosti*, koji implicira ne neko najviše i apsolutno, hijerarhijski utemeljeno središte svima i svemu nadređene vlasti (»svaka apsolutna suverenost traži svoga tiranina«), već ideju horizontalne, ograničene (u demokratskom smislu) i kontrolisane suverenosti u smislu sposobne i efikasne vlade koja uvek radi u granicama prava, odnosno ustava. To je načelo bitno i za savremenu koncepciju suverenosti, jer su sva savremena društva složena u etničkom i drugom smislu, sastavljena od mnogih posebnih i specifičnih grupa i manjina koje valja ravnopravno štiti i podsticati. Otuda bi svako

zasnivanje države na apsolutnom suverenitetu, otvorilo vrata političkoj opresiji, koja je nepojiva sa političkim *etosom* liberalizma. U tom smislu je liberalna država onaj tip države koji teži minimalnom uplitanju u privredu i društvo, država koja deluje na načelu *laissez faire — laissez passer*, dakle na očekivanjima *maksimalne* društvene (tržišne) samoregulacije, ambijenta slobode.

Elementi »mešovitog« političkog oblika u *liberalnoj demokratiji* izraženiji su nego u drugim tipovima demokratije. Iako se ovaj tip demokratije pojavljuje u mnogim savremenim klasifikacijama, neki pisci smatraju, imajući u vidu da je liberalizam od samih početaka sumnjičav i selektivan prema demokratiji (kao političkom sistemu socijalne jednakosti i participacije), a kasnije i u sve većem razlilaženju sa uvećanim demokratskim zahtevima, da je izraz »liberalna demokratija« svojevrsni *contradictio in adiecto*. Valja, međutim, imati u vidu činjenicu da u mešovitom sistemu liberalizma i demokratije (koji je kompromisan i time u skladu sa liberalnom tradicijom) ima distinktnih crta, kao što su ograničavanje nadmoći većine pravima manjina, prihvatanje društvenog i političkog *pluralizma* i kompeticije, pa i otvorenih pritisaka iz društva prema državi, individualna prava i, posebno *odgovornosti*, itd. Pa čak ako se u svojoj konzervativnoj fazi koja počinje sredinom XIX veka, liberalizam sve više približuje modelu demokratskog elitizma, on ne samo po svojim ključnim vrednostima već i po političkom metodu, ostaje unutar polja demokratskih procesa i oblika, i to naročito kao stalni korektiv prema tendencijama *kvarjenja* i degradacije koji su vidljivi u drugim, a naročito populističkim i demagoškim oblicima demokratije, kao i prema ekscesima koje izaziva tzv. demokratska *socijalna* država. To korektivno delovanje liberalnih elemenata demokratije posebno je vidljivo u koncepcijama i praksi savremenog *neoliberalizma*.

Neoliberalizam. — Period posle Drugog svetskog rata doveo je u zapadnim demokratskim zemljama do širokog angažovanja najširih slojeva u ratnim naporima i kao rezultat tog učešća u prvim posleratnim godinama rastu ekonomski zahtevi za

kompensacijama i poboljšanjem socijalnog položaja donjih i srednjih društvenih slojeva. To dovodi do promena u smeru aktivnosti države, koja je u ratnim godinama i inače u svojim rukama nagomilala veliku ekonomsku, organizacijsku i informatičku moć. Postepeno se ratna hiperaktivna država pretvara u socijalnu državu, nastojeći da odgovori povećanim ekonomskim zahtevima iz društva. To praktično znači da se modifikuju i tradicionalni liberalni ideali i vrednosti u zemljama klasičnog liberalizma (Engleska, SAD, skandinavske zemlje) i da se u društveni poredak liberalizma postepeno ugrađuju vrednosti socijalne demokratije, pa i socijalizma. Tako je vremenom nastala »država blagostanja«, »društvo obilja« ili tzv. narodni kapital (Gelbrajt). Izdaci ove države su do početka sedamdesetih godina ogromno narasli, a mogućnost da se koncepcija države blagostanja održi tokom više od dve posleratne decenije, stvorena je preko svetskog tržišta i izvlačenja superprofita iz manje razvijenih delova sveta (zakon nejednake razmene) i njegove preraspodele na niže društvene slojeve i široku skalu socijalnih izdataka u razvijenim metropolitenskim centrima na Zapadu. Kao što je poznato, socijalna država je razvila sistem socijalne politike u oblasti društvenih službi, javnih radova, prekvalifikacija i uopšte održavanja standarda širokih slojeva stanovništva, dok je razvoj svetske periferije u toj fazi bio praktično veoma usporen.

U sledećoj fazi, koja se jasno manifestuje krajem sedamdesetih, nivo socijalnih zahteva društva prema državi toliko je narastao da se ovima sve teže moglo udovoljavati, što je dovelo u krizu legitimacijske osnove socijalne države. U međuvremenu, na svetskoj periferiji su dovršeni procesi dekolonizacije i političkog oslobađanja niza zavisnih zemalja, što je unekoliko otežalo uvećanje dobiti u nejednakoj razmeni koja je donela bogatstvo razvijenim zemljama svetskog centra. S druge strane, nastali su novi veliki centri moći u Evropi i Aziji (Nemačka, Japan), što je ozbiljno ugrozilo konkurentsku moć i vodeću ulogu zemalja klasičnog liberalizma, uključujući i SAD. U poznim osadesetim, pored toga,

osećaju se jasni znaci duboke krize zemalja tzv. realsocijalizma, koje očito i sve bržim tempom gravitiraju ka ekonomskom, socijalnom i političkom krah. Konceptije socijalne države i socijalnog modela privrede i upravljanja sve više postaju negativni obrasci preurnjenih, neefikasnih i utopijskih društvenih poredaka sa ograničenim istorijskim trajanjem.

Sve ove okolnosti dovode do oživaljavanja liberalne filozofije privrede i društva na Zapadu, a povratak nekim bitnim liberalnim vrednostima i tekovinama sve više se prepoznaje kao neophodna pretpostavka za neoliberalnu reformu postojećih sistema socijalne države na Zapadu. Velika očekivanja miliona ljudi da će im isključivo bogata država rešavati lične i porodične probleme kroz politiku visokog opšteg i zajedničkog standarda i državnog finansiranja socijalnih izdataka i sigurnosti, dovela su do masovne demotivacije i smanjene odgovornosti za sopstveni i lični napor u borbi za održavanje životnog standarda i povoljnog socijalnog položaja uopšte. To stanje u odnosima države i društva rezultiralo je u drastičnoj redukciji reprodukcijske moći nekadašnjih ekonomskih velesila, od kojih su neke gotovo sasvim izgubile svoju nekadašnju moć, a sa njom i svetski prestiž i vodeći položaj.

Rast protivrečnosti unutar socijalne države doveo je u osamdesetim godinama na vlast snage neoliberalizma, koje su programski najavile reprivatizaciju širokih oblasti socijalizovane privrede i potrošnje, uz povratne povećane zahteve i očekivanja države od privatne i lične inicijative u privredi i društvu uopšte. Motivi tržišnog društva i kompeticije, iznova postaju pokretačka snaga u nizu zapadnih zemalja, a nivo socijalnih izdataka i zaštite sistematski se reducira na bitno manji nivo od ranijeg. To su krupne promene u uslovima globalne društvene reprodukcije koje su u Engleskoj obeležene erom tzv. *tačerizma*, a u SAD erom *reganističke ekonomije (Raeganomics)* u osamdesetim godinama našeg veka. Uporedo sa ovim dolazi i do značajnih pomeranja u kulturi, politici i društvenim odnosima, u pravcu reafirmacije

liberalnih vrednosti i ideala. Tako, na primer, za odnose neoliberalnih poredaka prema drugim zemljama iznova važe kriterijumi »poštovanje ljudskih sloboda i prava«, a sa progresivnom krizom socijalističkih sistema, ovima se postavljaju zahtevi u pravcu neoliberalnih reformi, što vodi novom i dubokom pomeranju i pregrupisanju snaga u svetu. U toj situaciji, liberalizam iznova postaje neka vrsta univerzalnog ideala, ili barem političkog postulata pod čijim se okriljem ostvaruju novi oblici dominacije zemalja svetskog centra, prema zavisnim zemljama periferije i postkomunističkih režima u Evropi. Ovaj proces otkriva poznu konzervativnu prirodu i osvajačke pretenzije liberalizma na svetskom planu, jer se novi svetski poredak vidi u obrascima univerzalizacije i globalizacije liberalnih vrednosti, koje omogućuju otvorenu penetraciju i dominaciju razvijenih zemalja nad velikim nerazvijenim područjima sveta. U svim tim promenama stvaraju se i nove strukture i hijerarhije unutar svetskog centra, u kome nekadašnje poražene zemlje u Drugom svetskom ratu imaju sve značajniju, ako ne i vodeću ulogu.

Kraj osamdesetih i početak devedesetih godina, međutim, otkriva i granice neoliberalnih poredaka, sa sve primetnijim produblivanjem unutrašnjih nejednakosti unutar razvijenih zemalja, a još više u međunarodnim odnosima i na svetskom planu. Degradacija donjih slojeva i svetske periferije ne može se tolerisati do granica koje iznova ugrožavaju socijalni mir i privrednu efikasnost. Time se objašnjavaju i najnoviji procesi revalorizacije određenih elemenata socijalne države u strukturi neoliberalnih država na Zapadu, iako su ove nove socijalne reforme veoma usporene i povezane sa daljim brižljivim čuvanjem osnovnih vrednosti liberalne privrede i liberalne demokratije. Obnavljanje nekih elemenata socijalne države vidi se naročito u skandinavskim zemljama, ali i u SAD, jer se protivrečnosti izazvane oštrim merama neoliberalne vladavine osećaju u gotovo svim razvijenim zapadnim zemljama. Tako dolazi do paradoksa da se neoliberalizam

učvršćuje u ranijim socijalističkim zemljama, dok se u zemljama sa vekovnom liberalnom tradicijom sadašnji liberalni ciklus u privredi i društvu, iznova dovodi u ravnotežu sa nekim tekovinama socijalne države. U svakom slučaju, poslednje godine XX veka protiču u znaku stalnog smenjivanja ciklusa neoliberalnih i socijalnih reformi na Zapadu, a taj proces postepeno se proširuje i na istočni deo sveta.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- A. de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, Novi Sad, 1991.
- Dž. Lok, *Dve rasprave o vladi*, Mladost, Beograd, 1978.
- Dž. S. Mil, *O slobodi*, Libertas, Beograd, 1988.
- H.Laski, *Sloboda u modernoj državi*, Radnička štampa, Beograd, 1985.
- Lj. Tadić, *Nauka o politici*, Rad, Beograd, 1988.
- N. Bobio, *Budućnost demokratije*, Libertas, Beograd, 1990.

LIČNOST

Pojam i srodni termini. — U objašnjenju pojma ličnosti mora se poći od toga da je bitna karakteristika čoveka njegova individualnost. A to znači da se pojmom ličnost izražavaju ona suštinska svojstva svakog čoveka koja ga čine posebnom, svojevrsnom individualnošću i razlikuju od svih drugih individua, ali ga, ipak, ne izdvajaju kao monadu. Budući da se ličnost kao ljudsko biće formira u društveno-kulturnoj sredini, ona deli izvesne karakterne osobine sa ostalim saučesnicima.

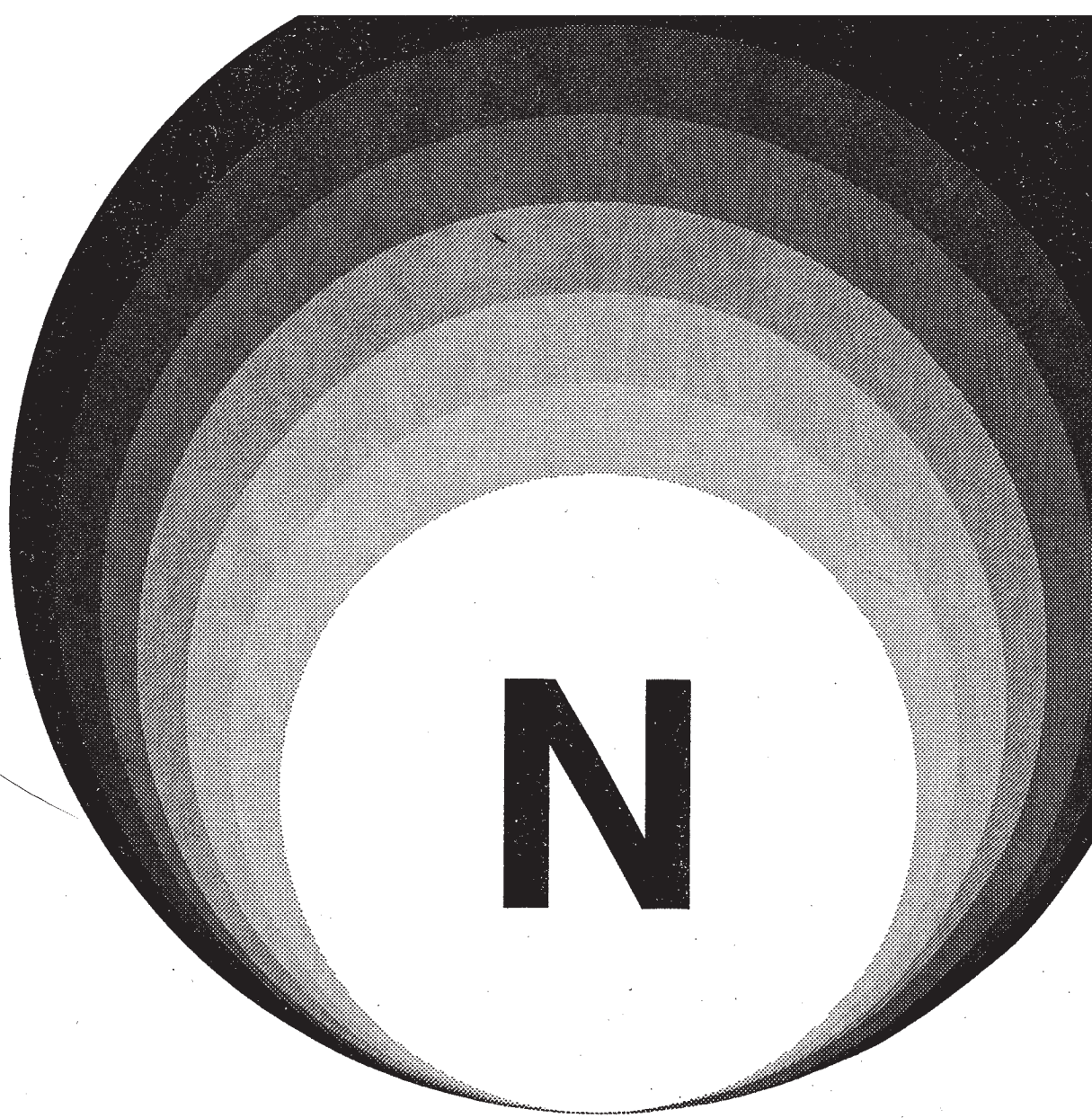
Pojam ličnosti upotrebljava se u različitim značenjima. Popularna upotreba pojma ističe samo jedan aspekt višedimenzionalnog pojma ličnosti, i to onaj koji označuje odnos drugog prema pojedincu, koji ga vidi, najčešće, kao značajnu osobu, koja se izdvaja iz mnoštva anonimnih pojedinaca. U naučnoj upotrebi pojma razlikuju se filozofske, psihološke, sociološke, političke definicije. Pri tom, često se uzimaju kao sinonimi termini koji imaju različite sadržaje. Zato je potrebno prethodno napraviti razliku između termina kao što su: *individua*, *persona*, »ja« (*self*, *ego*), *karakter*, *temperament*, *ličnost*.

Ali, zadržimo se najpre na genezi pojma. Termin ličnost (na engleskom *personality*, na francuskom *personnalité*, na nemačkom *Persönlichkeit*) ima svoj koren u klasičnom

latinskom terminu *persona* i srednjovekovnom latinskom *personalitas*. Termin je označavao pozorišnu masku u grčkoj drami (gde je bio u upotrebi termin *prosôpon*), što je sto godina pre n. e. bilo prihvaćeno i u rimskoj komediji.

Istaknuti psiholog ličnosti Gordon Olport (G. Allport), u knjizi *Sklop i razvoj ličnosti*, smatra da je Ciceron ukazao na osnovna značenja termina *persona*, koji označuje kako se neka osoba javlja za druge (a ne kakva jeste); koju ulogu neko igra u životu (na primer, pisac); skup ličnih kvaliteta koji odgovaraju nekom čoveku u onome što on radi (stvarno »ja«); ono što nekoga odlikuje i izražava dignitet.

Već iz ovoga se vidi da je termin dvosmi-slen, budući da se odnosi i na ono što pojedinac prikriva (maska), prikazujući se za druge kao »lažna pojava« (što izražava latinski termin *personatus*), tj. kao ono što nije; ali, istovremeno, kao skup bitnih kvaliteta koji odgovaraju određenom pojedincu, termin se odnosi i na ono što individua jeste, na vlastito »ja« koje odlikuje jednu osobu i predstavlja njen identitet. Iako se može reći, da u naučnoj upotrebi pojma ličnost predstavlja ovo drugo značenje, Džordž Herbert Mid (George Herbert Mead) ističe u objašnjenju nastajanja ličnosti fazu kada se »ja« izražava

NACIJA I NACIONALIZAM

Pojam i istorijska geneza. — »Šta je to nacija?« Ovo pitanje postavio je francuski filozof i istoričar Ernest Renan (Ernest Rennan) u samom naslovu svog predavanja, održanog na Sorboni marta 1882, predavanja koje se često pominje i citira u savremenim političkim i naučnim raspravama o fenomenu nacije i nacionalizma.

I danas, sto deset godina kasnije, definisanje samog pojma nacije predmet je naučne obrade, povod novih kontroverzi i sporova među onima koji pretenduju da se naučno bave ovim pitanjem. I mi ćemo početi ovaj esej jednom prethodnom definicijom nacije koja treba da posluži kao polazna tačka i orijentacija u daljem izlaganju. U tu svrhu *nacija*

bi se mogla definisati kao istorijskim razvojem pripremljeni i savremenom društvenom podelom rada (robnovčanom privredom) uslovljeni specifični oblik trajne ljudske zajednice u kojoj se na širem društvenom planu ostvaruje nužni stepen kompleksne ekonomske, političke i kulturne integracije društvenog života — svih procesa njegove reprodukcije.

U traganju za poreklom i konačnim prihvatanjem pojmova nacije i nacionalizma, može se uočiti da oni ulaze u vodeće enciklopedijske rečnike svetskih jezika tek krajem prošlog veka. Iako je taj vek bio nazvan »velikom nacionalnosti« zbog razmaha i značaja koji je upravo u tom istorijskom razdoblju do-

bio proces formiranja nacija i nacionalnih država, bar kada je reč o evropsko-severnoameričkom kulturno-istorijskom krugu.

Uporedo sa završnim fazama konstituisanja prvih velikih modernih nacija i nacionalnih država — Engleske, Francuske i donekle Španije — teče proces formiranja i državno-pravnog ujedinjenja još dve velike evropske nacije — italijanske i nemačke. Na severu Evrope, umesto labavih i promenljivih feudalnih saveza, na svetsko-istorijsku scenu stupa niz manjih skandinavskih država sa jasno izraženim posebnim nacionalnim individualitetima. U tri velike mnogonacionalne imperije — Austrougarskoj, Otomanskoj i Ruskoj — započinju i uzimaju sve više maha procesi nacionalnog buđenja i sve jasnijeg artikulisanja zahteva za formiranjem većeg broja teritorijalnih autonomija i samostalnih nacionalnih država koje traže svoje međunarodno priznanje. Na Balkanu, na teritoriji evropske Turske čije je raspadanje tada već započelo, stvara se tokom XIX veka nekoliko manje ili više samostalnih nacionalnih država — kneževina i kraljevina kao što su Srbija, Crna Gora, Grčka, Bugarska i Rumunija. Savezi za nacionalno oslobođenje od Turaka pretvaraju se vrlo brzo u snage koje ulaze u oštre sukobe i koje počinju međusobne ratove ovih država i njihovih spoljnih saveznika i pokrovitelja, oko podela »oslobođenih« teritorija. Na podlozi zakasnelih i naravno nemirnih procesa formiranja nacija na ovim prostorima, započinje balkansko »vrzino kolo« permanentnih diplomatskih sukoba, ali i vrlo surovih oružanih obračuna, u koje su bile upletene i druge evropske zemlje, a posebno »velike sile«.

Valter Bedžkot (Walter Bagehot), veliko ime engleske ustavnopravne i političke teorije, mogao je lucidno da zaključi da je »stvaranje nacija« (*nation-making*) bilo suštinski sadržaj evolucije u XIX veku (*Physics and Politics*, London 1887, glave III i IV o stvaranju nacije).

Danas, na kraju XX veka, jasno je da je ovaj vek po razmerama procesa nacionalne emancipacije bar isto toliko »vek nacionalnosti« kao i onaj prošli. Razlika je u tome što se borba za nacionalnu samostalnost i indi-

vidualnost vodi pod drugim klasnim zastavama i ima, po pravilu, drugojačiju političku i klasnu sadržinu.

U najvažnijim istorijskim događajima tokom devet decenija ovog veka nacionalno pitanje u svojim različitim vidovima (i reakcionarni, agresivni buržoaski nacionalizam fašističkog tipa, i demokratske oslobodilačke težnje ugnjetenih naroda), bilo je velika pokretačka snaga ukupnog društvenog kretanja. U Prvom i Drugom svetskom ratu iracionalni nacionalizam i nacionalistička megalomanija bili su važni instrumenti kojima su se služili imperijalistički vladajući krugovi, posebno fašistička »politička elita«, gurajući narode u genocid i bratoubilačke ratove. U isto vreme, težnje naroda širom sveta ka nacionalnoj emancipaciji, ka prevladavanju ogromne ekonomske zaostalosti i nejednakih uslova života, predstavljale su revolucionarnu silu bez čijih se dejstava ne bi mogli zamisliti rušenje svetskog imperijalističkog sistema i proces oslobađanja kolonija, koji je u jednom razdoblju dao pečat ukupnim svetskim kretanjima.

Sve socijalističke revolucije našeg vremena imale su svoju »nacionalnooslobodilačku dimenziju«. U tom pogledu predviđanja i očekivanja teorijske misli bila su u mnogo čemu ne samo potvrđena, nego i prevaziđena. Nacionalnooslobodilačke težnje potlačenih naroda pokazale su se ne samo kao eventualni saveznici u borbi sa »klasnim neprijateljem«, sa ugnjetačkom buržoazijom, nego i kao izvanredno značajna sila revolucionarne mobilizacije masa, pokretanja i uključivanja desetina pa i stotina miliona ljudi u aktivnu političku borbu i društveni život.

Revolucionarne promene u svetskim političkim odnosima posle Drugog svetskog rata dobile su svoj najneposredniji i najznačajniji izraz u stvaranju samostalnih nacionalnih država na ogromnim prostorima bivših kolonijalnih imperija: za nepune dve decenije sredinom ovog veka više se nego udvostručio broj nacionalnih država, država koje imaju ili pretenduju da steknu svoj posebni nacionalni identitet.

Stvaranje federalnih državnih zajednica takođe je vrlo karakteristično za ovu epohu. I

ono je izraz univerzalne težnje da se posebni individualiteti nacionalnih zajednica (onih već stvorenih i onih u procesu stvaranja) državno-pravno i politički izraze i potvrde.

Sovjetski Savez je u savremenoj epohi bio prva federacija zasnovana, bar formalno-pravno, na »nacionalnom principu« (na pravu na »nacionalno samoopredeljenje«), što je već 1918. godine bilo izraženo u samoj strukturi sovjetske federacije. Od tada se broj federacija ovog tipa stalno povećava. Prema važećim ustavima u svetu, doskora su postojale dvadeset dve federacije sa oko 40% ukupnog stanovništva sveta! Indija — najveća federativno uređena država sveta — koja je prvobitno kontituisana sa pretpostavkom da će doći do brzog ujedinjenja i asimilacije različitih etničko-jezičkih grupacija, morala je kasnije da sprovodi reorganizaciju kojom su ustavno i pravno-politički potpunije izražene postojeće etničke i jezičke razlike: ekonomski razvoj i sloboda političkog života podstakli su ovaj proces kulturno-etničke i nacionalne diferencijacije.

I na onim geopolitičkim prostorima sveta za koje se verovalo da su manje-više imuni od unutrašnjih nacionalnih potresa (jer se proces formiranja nacija i stvaranja velikih nacionalnih država odigrao u ranijim vekovima), došlo je do snažnih i često violentnih pokreta nacionalnog buđenja ranije potisnutih etničko-kulturnih grupa, »nacija u mogućnosti« (nacionalni konflikt Flamanaca i Valonaca u Belgiji, autonomističko-separatistički zahtevi francuskih stanovnika u kantonu Jura u Švajcarskoj, bretonski nacionalistički pokret u Francuskoj, pokreti velšanskih, severnoirskih i škotskih nacionalista u Velikoj Britaniji, otpor Baska i Katalonaca tradicionalnoj državno-političkoj dominaciji Kastiljanaca u Španiji, borba za nacionalnu emancipaciju francuskog stanovništva u Kanadi itd.).

U bivšim socijalističkim zemljama (zemljama »realnog socijalizma«), oficijelnoj politici nigde nije bilo pošlo za rukom da nacionalno pitanje učini politički irelevantnim i da otkloni izvore nacionalnih konflikata. Pitanje nacionalnih manjina stvaralo je često ozbiljne probleme i u odnosima između socijalističkih zemalja. U Sovjetskom Savezu, kako se to

sada jasno pokazalo, postojali su na području nacionalnih odnosa mnogi teški, priznati i nepriznati problemi. Češkoslovačka je, posle velikih političkih potresa, u kojima je »nacionalni moment« bio vrlo izražen, prešla u ustavno-pravnom pogledu od »korigovanog« unitarističkog na federativni oblik državnog uređenja. Sada je i to uređenje zapalo u duboku krizu. Izgleda da se češko-slovačka federacija, koja egzistira tek par decenija, nalazi pred raspadom, što se već dogodilo sa dve znatno starije socijalističke federacije, sovjetskom i jugoslovenskom.

Nekad uporno ponavljani zvanični politički postulat da je u višenacionalnim socijalističkim federacijama nacionalno pitanje već rešeno na najbolji način, konačno, i samim tim što je u njima usvojen i praktično primenjen »marksističkolenjinistički pristup« nacionalne ravnopravnosti i prava svake nacije na samoopredeljenje, pa i na istupanje iz postojeće federativne države, doživeo je svoj demant u društvenoj praksi koja nepobitno otkriva da su sporovi i sukobi na nacionalnoj osnovi i dalje živi i da se mogu zaoštriti do toga stepena da to ne samo ozbiljno poremeti, već i da potpuno parališe i razori funkcionisanje sistema i odnosa »bratske saradnje« između različitih etničkih grupa, različitih nacionalnih zajednica i federalnih jedinica koje su činile sastav tih federacija.

Događa se nešto što je doskora izgledalo nezamislivo: otpočeli su oružani sukobi, pa i pravi ratovi unutar pojedinih federalnih jedinica i među njima. To nameće urgentnu potrebu radikalnog kritičkog preispitivanja do sada važećih teorijskih postulata i optimističkih predviđanja o harmoničnim međunacionalnim odnosima i »odumiranju nacija«.

»Opšte je priznato da je nacionalizam verovatno najmoćnija politička sila savremenog sveta« tvrdio je prof. Karl Fridrih (Carl Friedrich) u svojoj studiji o federalizmu (*Trends of Federalism in Theory and Practice*, izd. F. A. Proeger, New York, 1968, str. 30). U svetlosti svega što je već rečeno, ova tvrdnja se sigurno ne može odbaciti kao prosto preterivanje. Uostalom, nacionalni problemi nametnuli su se savremenom svetu toliko snažno i u tako ogoljenim oblicima da u

opštoj oceni velikog društveno-istorijskog značaja ovog fenomena postoji saglasnost među piscima najrazličitijih teoretsko-idejnih opredeljenja.

Moderna nacija: *terra cognita* ili *terra incognita*? — Teškoće na koje nailaze svi pokušaji preciznog naučnog definisanja nacija i nacionalizma indikativne su same po sebi i zaslužuju, zbog toga, našu pažnju. Prvo na šta treba upozoriti jeste činjenica da je ono što podrazumevamo pod modernom nacijom relativno nova istorijska pojava (tvorevina), za razliku od države koja je, u raznim oblicima postojala i u ranijim društveno-ekonomskim formacijama, tj. kroz čitavu istoriju klasnog društva. Kao *istorijski novum* nacije se formiraju tek tokom poslednjih četvrt milenijuma svetskog društveno-istorijskog razvoja. Neke okolnosti, međutim, otežavaju da se to odmah i lako sagleda:

Na putu naučne spoznaje kompleksne prirode modernih nacija, uslova i vremena njihovog nastanka i njihove budućnosti u industrijskom i postindustrijskom društvu, stajale su i stoje ozbiljne prepreke i ograničavanja. Neke od njih su uglavnom sagledane i otklonjene, a neke još nisu, i one su i danas predmet ideoloških i naučnih sporova i osnova za dijametralno suprotne tvrdnje i predviđanja.

Dramatična zbivanja u sferi međunacionalnih odnosa do kojih je došlo u čitavom svetu, a naročito u zemljama koje se sada kvalifikuju kao »postsocijalističke«, obelodanila su začuđujuće nizak stepen mogućnosti i sposobnosti naučnog predviđanja na ovom ključnom području savremenog društvenog razvoja. Brojne teorije o »već rešenom« nacionalnom pitanju ili o protivrečnom, ali neizbežnom silasku nacije i nacionalne države sa savremene svetsko-istorijske scene pred nastupom nezadrživih integracionih procesa kontinentalnih i svetskih razmera, grubo su demantovane u društvenoj praksi. Ponovo se otvorilo pitanje da li je nacionalni fenomen, i pored svih dosadašnjih teorija i empirijskih izučavanja, još uvek velikim delom »neistražena zemlja« (*terra incognita*). U nekoliko narednih tačaka pokušaćemo da damo neke

elemente za odgovor na ovo tako izazovno pitanje.

Rezultati svih dosadašnjih istraživanja moderne nacije i nacionalne države potvrđuju shvatanje da se nacije kao kvalitativno viši oblik kompleksne društvene integracije rađaju na temelju zajedništva čiju materijalnu osnovu i pretpostavku čini određeni istorijski stepen društvene podele rada. Kao društvena bića ljudi odvajkada žive u užim ili širim zajednicama unutar kojih se odvijaju svi osnovni procesi »društvene proizvodnje i reprodukcije života« zbog čega se te zajednice i nazivaju »globalnim« društvenim zajednicama.

Svim ovim zajednicama inherentna je težnja (»nastojanje«) da u potpunosti i u celini (»u globalu«) apsorbiraju u sebe sve individue i sve uže grupe u svom sastavu, to jest da nametnu *maksimalno poistovećivanje* delova sa celinom. U težnji da ostvare svoju dominaciju nad totalitetom čovekove ličnosti, nad materijalnim i duhovnim uslovima i determinantama njegove društvene egzistencije, ove zajednice i organizacije su, prirodno, isključive i netolerantne prema svim drugim društvenim subjektima koji bi mogli da imaju slične pretenzije. Vekovna borba duhovne i svetovne vlasti, crkve i države, oko primata u strukturi vlasti i poretka globalnog društva, najbolje ilustruje značaj ovog pitanja koje se na specifičan način i uvek u novim vidovima ponovo otvara u svakoj etapi društveno-istorijskog razvoja. Od konkretnog ishoda borbe oko toga koje zajednice (organizacije), u koje stepenu i u kojim formama simbolizuju, izvršavaju i ostvaruju jedinstvo globalnog društva sa kojim se njegovi delovi poistovećuju, zavisi u velikoj meri i priroda svih drugih odnosa u datom društvu, pretpostavljeni i stvarni stepen unutrašnje društvene kohezije, stepen ostvarene, odnosno moguće nezavisnosti, slobode ili neslobode pojedinca i društvenih grupa. Upravo u ovom kontekstu najbolje se može shvatiti i priroda i uloga nacije i nacionalne države kao istorijskog oblika globalne i kompleksne društvene integracije i indentifikacije. Ali to je, u isto vreme, i najnepristupačnija, najmistematičnija, strana izuzetno složene problematike nacije i nacionalizma.

Tokom istorije, ulogu osnovnog oblika i okvira globalne društvene integracije uzimale su na sebe ili su na to pretendovale različite zajednice i organizacije. Ne samo krvno-srodničke i ne samo teritorijalno-političke nego i funkcionalne (crkvene organizacije ili zanatski esnafi u srednjem veku, »revolucionarne avangarde«, partije, i pokreti) grupacije u naše doba. U ranim fazama istorijskog razvoja bile su to uglavnom krvno-srodničke grupe kao što su velike porodice, bratstva, plemena i plemenski savezi na nivou prvobitne zajednice ili šire grupacije (narodi) koji su se razvili iz nekadašnjih saveza više plemena u uslovima raspadanja rodovske organizacije i prelaska u klasno društvo. Tada već — zbog unutrašnjih protivrečnosti — krvnosrodničke veze sve više zamenjuje politička (državna) organizacija zasnovana na teritorijalnom principu i oslonjena na poseban aparat vlasti i prinude. Veličina i karakter ovih globalnih zajednica, priroda i čvrstina veza koje ujedinjuju njihove pripadnike, određeni su u krajnjoj liniji razvojem proizvodnih snaga ili, još tačnije, mogućnostima i potrebama integracije društvenog života koje proizlaze iz dostignutog stepena društvene podele rada.

I moderne nacije spadaju u red globalnih etnosocijalnih zajednica, ali u isto vreme predstavljaju i novu stepenicu, nov kvalitet u istorijskom procesu integracije društvenog života i oblika identifikovanja pojedinaca sa društvenom sredinom kojoj pripadaju.

Elementi zajedništva iz kojih se sastoji društveno biće nacije proizvod su mnogih vekova istorijskog razvoja i ukrštanja različitih uticaja. Zajednički jezik i manje ili više razvijena i ustaljena ekonomska povezanost, ujedinjavanje i zajednički život u užim i širim političkim (državnim) i idejnim (religijskim i drugim) zajednicama, zajednička svest koja se formira pod uticajem zajedničke »istorijske sudbine« i predanja o zajedničkim borbama, stradanjima i poredama u prošlosti, tekovine i tvorevine nacionalne kulture, od mitova i običaja, od umetničkih i naučnih ostvarenja, određene crte kolektivnog karaktera i mentaliteta koje se razvijaju iz nagomilanog iskustva, ustaljenih oblika ponašanja i tradicija — sva ta socijalna građa iz koje se u datom isto-

rijskom trenutku formira nacija — ima svoju dugu i složenu genezu i evoluciju. Ta »istorijska dimenzija« daće budućoj naciji njena specifična obeležja, trajnost i čvrstinu. Ali, istorijski trenutak nastajanja nacije je u suštini samo trenutak zgušnjavanja i tešnjeg unutrašnjeg povezivanja svih onih elemenata zajedništva koji su već latentno prisutni i stvoreni tokom istorije. Zbog toga osobeni putevi formiranja nacije u pojedinim delovima sveta i u pojedinim slučajevima, konkretne karakteristike pojedinih nacija, njihove društvene aspiracije i ponašanja kao i njihovi odnosi sa drugim nacijama — sve to se ne može bliže objasniti ako se ne uzme u obzir konkretna geneza svakog od onih elemenata iz kojih se sastoji društveno biće nacije. I ako se ne vodi računa o tome kako su u konkretnim slučajevima i u dugoj sukcesiji istorijskih procesa i zbivanja delovali svi oni faktori za koje se s razlogom smatra da imaju posebnu važnost u procesu formiranja nacija.

Slabost mnogih teoretskih koncepcija i tumačenja nacionalnog fenomena i leži u tome što se ne uočava dovoljno povezanost i međuzavisnost, ali i protivrečnost između *kontinuiranih istorijskih procesa* koji prethode formiranju nacije i samog *momenta nastajanja novog kvaliteta* koji je determinisan novim potrebama društvenog razvoja na datom stepenu razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga, iz čega se rađa nešto bitno novo u odnosu na prethodnu evoluciju.

Samim činom formiranja moderne nacije i nacionalne države stvara se nov širok prostor za slobodno povezivanje i integraciju društvenih aktivnosti u svim sferama društvenog života. Taj *novi kvalitet* u pogledu opštih uslova društvenog organizovanja i delovanja ima dalekosežne i prevratne implikacije: svi oblici društvenog organizovanja i delovanja nasleđeni od »starog društva« stavljeni su pred novi veliki izazov, suočeni sa novim mogućnostima, ali i sa novim nerešenim problemima i neizvesnostima. Na ekonomskom području kao *nova nužnost* stvara se široko, nacionalno tržište oslobođeno feudalnih stepa i ograda, ali i lišeno odgovarajućih regulativnih mehanizama. Na planu političkog organizovanja društva dovedene su u pitanje

osnovne institucije rascepkane feudalne države i antičkog grada — državice, a s njima i »božje priviđenje« kao osnova njihove legitimnosti. Širok prostor moderne nacionalne države i prosuđivanja političkih institucija sa stanovišta njihove racionalno utvrđene društvene opravdanosti i svrsishodnosti, nametnuli su potrebu uvođenja novih političkih institucija koje nisu bile ni poznate, pa ni moguće u antičkom i feudalnom društvu. Sa razvojem novih koncepata i sistema političko-predstavničkih institucija i opšteg prava glasa, menja se bitno sam sadržaj i smisao demokratije koja postaje široko prihvaćeni društveni ideal.

Ne sme se gubiti iz vida da su sve ove i druge promene u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi društvene organizacije nastajale i razvijale se u odnosima najtešnje korelacije sa formiranjem modernih nacija kao kvalitativno novog i danas preovlađujućeg oblika globalne društvene integracije. A upravo se na to često zaboravlja u mnogim savremenim raspravama i studijama o sadašnjosti i budućnosti nacije i nacionalne države. Sve je očiglednije, međutim, da svako ko postavlja pitanje šta se zbiva sa nacijom i nacionalnom državom u savremenom svetu mora da postavi i pitanje šta se u to isto vreme događa sa svim onim odnosima i institucijama savremenog društva čija je geneza najtešnje povezana sa formiranjem nacija kao generalnog okvira života modernog društva. Bez toga neki ključni aspekti nacije i međunacionalnih odnosa savremenom industrijskom i postindustrijskom društvu ostaju *terra incognita!* Najmoćnije ideologije našeg doba trpe posledice činjenice što su svoj oblik i sadržinu stekle tokom XVIII i XIX veka, ili mnogo ranije, pre nego što se ocrtala potpuna slika sveta u kome sada živimo. One su poput srednjovekovnih mapa sveta, divne, ali opasne za plovidbu po nepoznatim morima.

Slabosti evropocentričnih teorija nacije.

— Neke očigledne slabosti i podbačaji teoretskih razmatranja nacionalnog fenomena u savremenom svetu proističu direktno iz uskošti samog pristupa ovoj problematici, odnosno iz evropocentričnog karaktera većine važećih teorija. Procesu razvijanja modernih

nacija započeli su, kao što je već rečeno, u razvijenim zemljama zapadne Evrope i u jednom dužem periodu to su bili i jedini konkretni primeri onoga što će postati pojava svetskih razmera. Otuda su, prirodno, i sva izučavanja nacionalnog fenomena u XIX, pa i u prvoj polovini XX veka polazila od istorijskog iskustva stečenog na Zapadu. Iz tog iskustva formulisane su i sve »opšte zakonitosti« ovih procesa.

Kasnije su procesi formiranja modernih nacija uzeli širok zamah i u drugim delovima sveta, ali se zadržalo uverenje da je ono što se odigralo u zapadnoevropskim zemljama u XVIII i XIX veku, dalo jedan istorijski prototip ovih društvenih preobražaja i da su karakteristike koje su se ispoljile na tom području i u tom periodu, takoreći opštevažeće, bez obzira na očigledno dosta različite istorijske uslove u kojima su se ti isti procesi odvijali u zemljama »trećeg sveta« i u zemljama »realnog socijalizma«. Brojne i raznovrsne studije i empirijska istraživanja ovih problema u drugim delovima sveta ostala su uglavnom na nivou detaljne deskripcije i studije slučajeva. Još uvek je malo pokušaja da se ova druga iskustva ravnopravno tretiraju i da se, s obzirom na njih, proširi osnovna postavka o tome koji su činioci ključno uticali na formiranje nacija i bez čijeg dejstva taj proces ne može da se uspešno ostvari. Važeća shvatanja sa unapred propisanim uslovima za dobijanje »propusnice« u elitni klub modernih nacija imaju često skolastički karakter i bila su teško primenjiva na raznovrsnu i prebogatu realnost koja dolazi do izražaja u različitim delovima savremenog sveta. Zbog toga je sve veći broj atipičnih slučajeva, primera koji se i pored najbolje volje, ne mogu uterati u postavljene šeme. Teško je prihvatiti mišljenje da pojedine etničko-teritorijalne zajednice koje ispoljavaju bitne karakteristike modernih nacija, ne mogu biti priznate kao takve samo zato što je u njihovom razvoju presudnu ulogu igrao religiozni činilac, ili neke spoljne okolnosti i »istorijske slučajnosti«, a ne unutrašnji društveno-ekonomski razvoj, odnosno ne oni činioci kojima se u ovim šemama pri daje odlučujući značaj.

Ovakva i slična insistiranja na »obaveznom«, »evropskom« modelu, stvaraju često

velike teškoće i zabune i u teoriji i u praksi. Treba se samo setiti žučnih i faktički nikad okončanih diskusija o postojanju muslimanske nacije u Jugoslaviji. Pitanje je: da li i Muslimani Bosne i Hercegovine predstavljaju posebnu naciju sa odgovarajućim pravom na nacionalno samoopredeljenje, iako Muslimani žive pomešani sa pripadnicima srpske i hrvatske nacije i nemaju ni posebnu nacionalnu teritoriju, ni poseban jezik, ni posebno ekonomsko područje koje bi mogli nazvati nacionalnim tržištem. Slična pitanja, ostaju, po mnogima, otvorena i kad je reč o nacionalnom identitetu Crnogoraca koji po svom etničkom poreklu, jeziku i drugim karakteristikama mogu da budu tretirani i kao deo srpskog etnosa, ali, s obzirom na specifičnu političku istoriju, na dugu tradiciju državnosti, postoji osnov, (i to je prihvaćeno), da se Crnogorci smatraju posebnom nacijom. Ovakve kontroverze, nedoumice i dileme nisu samo neka jugoslovenska specifičnost. Vrlo slični problemi otvarani su i otvaraju se sve više i u bivšem Sovjetskom Savezu, u Etiopiji i u Indiji, na primer.

Drugu krajnost u evropocentričnom tretiranju nacija, sadašnjih i onih u nastajanju, čine ona shvatanja koja smatraju da nacije u modernom smislu reči nastaju isključivo u krugu zapadnoevropske civilizacije i da zemlje koje nisu sudelovale u tim procesima ne mogu razviti posebne nacionalne individualitete, jer to nije na liniji osnovne logike njihovog unutrašnjeg razvoja i njihove prethodne istorije. I jedan naučnik i istoričar svetskog glasa kao što je Arnold Tojnbi (Toynbee) svrstao se među zastupnike ovakvih shvatanja. U knjizi *Svet i Zapad (The World and West, N. York, 1953)*, Tojnbi kaže da je nacionalna država samo spoljni uvoz s gledišta afričkih zemalja, uvoz pod uticajem prestiža i snage zapadnog sveta, što se ne oslanja ni na potrebe ni na uslove afričkih zemalja. I za Tojnbiu, dakle, nacionalna država je specifičan proizvod razvoja u zapadnim zemljama u jednom određenom istorijskom periodu, a ne neka univerzalna pojava i tekovina svetsko-istorijskog razvoja.

Raskorak i direktan konflikt između postavki klasične evropocentrične teorije nacija

i nacionalnih država i društvene realnosti savremenog sveta, vrlo je uočljiv i stalno se povećava. Zbog toga te teorije sve teže mogu da se održe. Naprotiv, s obzirom na podatke koje je dala novija istorija, uz sve šira saznanja iz ove oblasti, može se očekivati da će nastupati jedan period značajnih novih uopštavanja u sferi naučnog proučavanja nacionalnog fenomena u savremenom svetu.

Politička instrumentalizacija nacija i prodor nacionalizma. — Savremena nacija i nacionalna država, sve što je s njima neposredno vezano, spadaju u sferu ideologiziranog mišljenja opterećenog mnogim apriornim sudovima i duboko ukorenjenim predrasudama u pogledu sopstvene nacije i pripadnika drugih nacija. Zašto je to tako? Odgovor na to pitanje biće lakši ako se ima u vidu da nacija nije nikada samo objektivno dati segment društvene realnosti nego i subjektivna kategorija — »duhovni princip« kako bi to rekao Renan. Pripadnost naciji uključuje, dakle, kao svoju bitnu komponentu, subjektivno osećanje pripadnosti toj naciji to jest uključuje element već uobličene nacionalne svesti. U tome i leži značaj nacionalne identifikacije, to jest subjektivnog poistovećivanja pojedinaca i užih grupa kojima pripada, sa širom nacionalnom zajednicom. Nacija je zadobila tako veliki značaj u životu savremenog društva, u društvenoj svesti, zbog toga što se upravo preko nje ostvaruje proces subjektivnog poistovećenja pojedinca sa određenom globalnom zajednicom. To je prelomni novi moment, za razliku od ranijih stanja kada je taj proces identifikacije bio vezan za druge zajednice o kojima je već bilo reči.

U tokovima vitalnim za svako društvo, u procesima političke i opšte socijalizacije ličnosti, nacionalna identifikacija je zadobila odlučujući značaj. Zbog toga se i pažnja nauke sve više koncentriše na pitanja konkretnih formi i oblika u kojima se ostvaruje to subjektivno poistovećivanje pojedinca sa širom zajednicom, u ovom slučaju pre svega nacijom kao danas dominantnim oblikom preko koga se odbija proces socijalne identifikacije. Ta identifikacija nije nikada samo svesna nego i spontana, nije samo racionalna, nego i

emotivna. Nema nacije bez odgovarajuće društveno-psihološke nadgradnje, bez nacionalne ideologije. Nema nacionalne ideologije koja bi bila »nepriistrasna«, »samokritična« i »emotivno neutralna«, »slobodna od strasti i predrasuda«. Naprotiv, predrasude i mitovi, mistika tla i krvi, fetišizacija prošlosti na čemu se temelje današnje i sutrašnje nacionalne aspiracije sve su to neizbežni sastojci nacionalnih ideologija.

Kao što je tačno primećeno, oblikovanje nacionalne svesti, formiranje predstava pripadnika nacije o sopstvenom nacionalnom identitetu je izuzetno složen i više emotivan, nego racionalan ideološki proces. Tražiti od nacionalne ideologije da ona bude nešto što je u protivrečnosti sa samom njenom prirodom i funkcijom, u stvari je čista utopija koja otežava racionalnu borbu protiv negativnih strana i agresivne ekspanzije nacionalnih euforija.

U raspravama o nacionalizmu kao ideologiji često se zaboravlja jedna, istorijskim iskustvom potvrđena istina: velika uloga ideoloških činilaca u formiranju nacionalne svesti i u izrastanju nacija u dominantne oblike i instrumente političke socijalizacije ličnosti u savremenom društvu, a to ima svoje objektivno date razloge i uzroke. Benedikt Anderson, jedan od autora koji se posebno bavi psihološkom stranom nacionalnog fenomena, dao je svojoj knjizi, nedavno objavljenoj u Njujorku naslov *imaginarna zajednica*, to jest zajednica čije je postojanje zamišljeno, a ne stvarno i direktno empirijsko.

Globalne zajednice koje su u prošlosti predstavljale osnovni oblik i predmet šire političke identifikacije, bile su pre svega zajednice zasnovane na neposrednim ljudskim kontaktima, na međusobnom faktičkom poznavanju malih zajednica kao što su krvnosrodničke grupe, grčki polis ili neke religijske sekte i zajednice lokalne i regionalne. Naprotiv, moderna nacija koja obuhvata višemilionsko pripadništvo nema te snažne attribute neposrednosti i direktnog empirijskog doživljavanja zajedništva. Taj nedostatak kompenzira se značajnijom ulogom koju u formiranju nacionalne svesti imaju upravo ti imaginarni ideološki elementi, koji zato čine bitnu kom-

ponentu nacionalne ideologije. Zbog uloge i funkcije koju je nacija, odnosno nacionalna država, preuzela u životu modernog društva, a te funkcije kreću se od važnih činilaca u borbi za međunarodnu raspodelu i preraspodelu društvenog viška rada, pa do složenih procesa socijalizacije ličnosti, kroz poistovećivanje sa celinom globalne, odnosno nacionalne zajednice. Upravo je nacija onaj segment društvenog života koji je naročito izložen pritisku političkog pragmatizma i vulgarnim zahtevima da se određena društvena pitanja tretiraju i rešavaju na liniji interesa najmoćnijih društvenih grupa u datom društvu. Prema tome, i to je jedan od razloga zbog čega je nacionalna svest, odnosno nacionalna ideologija, opterećena subjektivizmom i iracionalizmom.

O stvarnim razmerama i sadržaju nacionalizma kao dominantne idejne struje u životu modernog društva postoje samo retke sistematske i temeljne studije. Ono što se umesto toga može ponuditi je naznačavanje nekih karakterističnih činilaca i okolnosti koje doprinose izrastanju nacionalizma u struju mišljenja koja dominira idejnim životom savremenog društva. Na toj osnovi može se zatim tražiti odgovor na dva pitanja značajna u izučavanju savremenog fenomena nacije, nacionalne države i nacionalizma. *Prvo* je pitanje objektivne uslovljenosti teleološko-pragmatskog pristupa izučavanju nacionalnog fenomena a, *drugo*, pitanje tačnosti i stvarnog značenja teorija o kraju ideologije u savremenoj epohi. Samo adekvatan odgovor na ova dva pitanja, može da stvori uslove za dalje produbljivanje i naučno fundiranje izučavanje nacije i nacionalne države u savremenom svetu.

Sve značajnija uloga nacionalne države u životu savremenog društva nametnula je potrebu, već u XIX veku, da se osnovne idejne struje tada još uvek preovlađujuće socijalističke ideologije i ideologije liberalizma, odrede prema nacionalnom fenomenu i ideološkim proizvodima nacionalizma. Obe ove struje nastojale su da fenomen nacionalizma i nacionalne države ugrade u svoj generalni projekt društvenog razvoja.

Za liberalne demokratske teoretičare XIX veka bilo je karakteristično nastojanje da se

fenomen nacionalnog posmatra kao preduslov za širenje okvira privredne aktivnosti na sve šira područja oslobođenja kontrole države i administrativnog mešanja u tokove proširene reprodukcije. Prema Džonu Stjuartu Milu i drugim teoretičarima liberalnog smjera, osnovni istorijski smisao i opravdanje integracije koja se vrši na osnovu jačanja i širenja nacionalne države i nacionalne državnosti samo je jedna nova, kvalitativno viša stepenica u istorijskoj tendenciji povezivanja i integrisanja sve širih prostora na kojima se društvo ujedinjuje kao u okviru delovanja ekonomskih zakonitosti. Formiranje nacije je opravdano i nužno ukoliko služi ovoj opštoj tendenciji širenja osnova kompleksne društvene integracije. Liberalni teoretičari su smatrali da samo nacije i nacionalne države koje prekoračuju određeni prag veličine u pogledu prostora koji obuhvataju i stanovništva koje se u njima integriše, imaju svoje istorijsko opravdanje i mogu biti priznate kao nove nacije. Svaka nova nacija mora da dokaže svoje pravo na egzistenciju i svoju sposobnost da se uspešno razvija time što prekoračuje određeni prag veličine u pogledu prostora i broja stanovnika. Ovaj kriterijum primenjivan je dosta strogo, tako da su poznati teoretičari liberalizma postavljali pitanje može li Irska biti posebna nacionalna država ako se zna da ima relativno mali broj stanovnika i ograničenu teritoriju. I istaknuti teoretičar nacionalizma i nacionalne državnosti, Macini, smatrao je da u Evropi ima mesta samo za desetak velikih nacija.

Socijalistički teoretičari, s druge strane, videli su formiranje nacija kroz prizmu stvaranja uslova za generalno društveno oslobođenje rada. Nacija je opravdana i progresivna društvena pojava ukoliko služi toj svojoj osnovnoj istorijskoj svrsi. Taj pragmatско-teleološki pristup procesima formiranja nacija karakterističan je za socijalistički pokret već od njegovih početaka, i ta orijentacija dolazi naročito do izražaja krajem XIX i početkom XX veka, onda kada se proces formiranja nacija prenosi na široke prostore Rusije i zemalja drugih kontinenata. Prema Lenjinu, koji je bio najtipičniji predstavnik ovakve struje mišljenja u međunarodnom radničkom pokretu,

svaka komunistička partija, mora svoj odnos prema narodno-oslobodilačkim procesima određivati konkretno, polazeći od toga da li formiranje nacija, (njihovo otcepljenje, njihovo posebno državno konstituisanje) doprinosi širenju prostora za klasnu borbu proletarijata, da li doprinosi ujedinjenju radničke klase i poboljšanju uslova njene borbe za radikalne društvene prevrate i pretvaranje kapitalizma u socijalizam.

I jedna i druga struja mišljenja, i demokratski liberalizam i socijalizam, nisu gledali na nacionalno formiranje kao na značajan samostalan istorijski proces, nego samo na posledice koje nacionalna integracija i afirmacija nacionalne države može da ima s gledišta ostvarenja ovih projekcija društvenog razvoja koje je održavala svaka od ovih osnovnih ideoloških struja. To se pokazalo kao značajno ograničenje mogućnosti iskazivanja same suštine nacionalnog fenomena. Teleološko-pragmatски pristup proučavanja nacija i nacionalne državnosti nije ni do dana današnjeg potpuno potisnut i njegove posledice su još uvek vrlo uočljive u savremenim radovima o naciji.

U savremenoj naučnoj literaturi koja se bavi fenomenom nacije i nacionalizma sve više se učvršćuje saznanje o ključnoj ulozi koju ima nacija, odnosno nacionalna država u čitavom procesu socijalizacije ličnosti, i neophodnog povezivanja prošlih generacija sa ovim današnjim i sa onima koji će sutra doći. Prenošenje celokupne kulturne baštine i jednog ustaljenog sistema vrednosti, ostvaruje se sve više preko nacionalne svesti i nacionalne države koja podržava taj kontinuitet razvoja nacije. Fundamentalni društveno-istorijski proces prenošenja kulturnih obrazaca ostvaruje se danas na nacionalnom (mater-njem) jeziku u formi transfera nacionalne kulture i ukupnog nacionalnog identiteta sa starijih na mlađe generacije. To je sasvim razumljivo, s obzirom na mesto koje su nacija i nacionalna država već zadobile u savremenom društvu kao dominantan okvir i oblik šire socijalne identifikacije.

Moderna nacionalna država ima, razume se, i vrlo razvijene *ideološke aparate* za ostvarivanje te svoje funkcije, školske i vaspit-

ne ustanove i organizacije svake vrste, sredstva javnog komuniciranja, i, naročito, sredstva masovne komunikacije. Informativni sistemi razvijeni u novije vreme i sve institucije usmerene da deluju na svest pripadnika određene nacije, nalaze se na ovaj ili onaj način pod kontrolom državne organizacije, s tim što se to, razume se, razlikuje zavisno od prirode političkog sistema (koliko je on demokratski ili pak autoritaran). Svaka iole razvijena moderna država ima i razvijene programe i metode negovanja nacionalne svesti i kulture koji deluju na razvijanje osećanja pripadnosti svojoj zemlji i svom narodu, preko ideja opšteg dobra i opšteg interesa koji važi za sve pripadnike društvene zajednice. U tom smislu nacionalni okviri i sadržaji društvene svesti su danas potpuno dominantni i to daje posebnu snagu i svesnim i podsvesnim osećanjima nacionalnog pripadanja. Bez obzira kako se to ocenjivalo i vrednovalo, nacija je postala osnovni okvir idejnog života savremenog čoveka.

To su činjenice o kojima se mora voditi računa i od kojih se mora polaziti, kad se raspravlja o aktuelnim pitanjima odnosa nacionalnog i internacionalnog i o oblicima i mogućnostima borbe za suzbijanje onih netolerantnih vidova nacionalizma koji ugrožavaju stabilnost šire društvene zajednice odnosno društveni poredak na prostorima širim od prostora jedne nacionalne države.

Proglašavanje i prihvatanje nacionalnog interesa kao najvišeg, i apsolutno prioritarnog, i građenje nacionalnog jedinstva oko tog interesa, homogenizacija nacija na toj osnovi, ima dalekosežne političke reperkusije. Homogenizovanje nacije oko jedinstvenog nacionalnog interesa pokazuje se kao vrlo efikasan instrument transponovanja svih unutrašnjih konflikata i sukoba interesa na spoljni plan. Zajedno sa transponovanjem nerazrešenih internih interesnih konflikata na širi društveni plan, na nivo globalne zajednice, na taj plan se prenose i ideološke kontraverze i sukobi koji prate pomenute konflikte. To ima za posledicu visoki stepen *ideologizacije interesnih konflikata*. Prognani sa scene svakodnevnog političkog života u ime očuvanja jedinstva nacionalnih interesa, ovi nerešeni

interesni konflikti dobijaju svoj ideologizirani vid na širem društvenom planu, i svaki od tih interesa pojavljuje se na tom planu u izokrenutom i iskrivljenom vidu. To sužava mogućnosti za redovno i regularno razrešavanje interesnih konflikata mehanizmima pluralističke demokratije, a s druge strane, produbljuje, jača i zaoštrava konflikte među nacijama kao homogenim celinama sa svojim već formiranim »nacionalnim programima«. Politički i idejni život zajednice kreće se između dva ekstrema: prividne potpune harmonije interesa unutar nacije i totalne podeljenosti na međunarodnom planu. Tako se veštački produbljuju, sve do potpune isključivosti podelu u široj zajednici; ideološki život društva, bespoštedni »medijski rat« koji se danas vodi u Jugoslaviji to najbolje pokazuje. Zastrašujuća Orvelova vizija organizovanih »časova mržnje« kao da se ostvaruje!

U uslovima homogenizacije nacije oko jedinstvenog nacionalnog interesa, menja se i pravni osnov legitimnosti vlasti. Taj legitimitet se nastoji uspostaviti na bazi monopola zastupanja jedinstvenog nacionalnog interesa na bazi monopola zastupanja jedinstvenog nacionalnog interesa zbog čega i vlast koja se tako legitimizovala dobija neizbežno autoritarni karakter. U uslovima kada se svaki parcijalni interes pojavljuje na širem društvenom planu (pod maskom hipertrofiranih i mistifikovanih opštih interesa), čitav mehanizam političkog odlučivanja počinje da se izvitoperuje. Umesto neposredne interesne konfrontacije i rešavanja stvarnih i konkretnih interesnih konflikata kompromisima i na principu većinskog odlučivanja, težište odlučivanja prenosi se na širi nacionalni plan i jedini način da se interesni konflikti reše jeste nagodba među onima koji su prisvojili monopol izražavanja opštih interesa i odlučivanja o njima. U mnogonacionalnim zajednicama to znači uvek i politizaciju interesa koji to inače po svojoj prirodi nisu. Konflikt interesa, i krupnih i sitnih, podiže se tako na nivo sukoba interesa među suverenim nacionalnim zajednicama, što se onda rešava nagodbama onih osamostaljenih političkih vrhova koji imaju monopol istupanja u ime »neporecivih« nacionalnih interesa.

Pojavljujući se u ulozi neprikosnovenih i nezamenljivih arbitara u rešavanju svih društvenih konflikata, pripadnici profesionalnog političko-upravljačkog sloja jačaju svoju ukupnu poziciju, svoju osamostaljenu arbitrarnu vlast nad društvom, ali istovremeno dolaze i sami u poziciju da se kreću u uskim okvirima koji su određeni ili kompromisom i nagodbom među predstavnicima nacionalnih zajednica, ili paralizom i stagnacijom, stalnim zapadanjem u političku krizu. Čvrstina i stabilnost takvih sistema zasnovanih na legitimnosti koju im daju homogenizovani nacionalni interesi, samo je privid. Iza toga stoji realnost neophodnosti stalnih kompromisa i nagodbi nacionalnih političkih elita, što stvara stalno stanje unutrašnje napetosti u političkim institucijama i u idejnom i političkom životu u celini.

Ideološki monopol vladajuće političke elite u pogledu interpretiranja onoga što se događa u društvenoj stvarnosti i što čini tu stvarnost, omogućuje da se ne samo održava, nego i povećava nepodudarnost i raskorak između normativnog i stvarnog, između onoga što je normativno određeno kao perspektiva društvenog razvoja (što se tretira kao već ostvarena društvena realnost) i onoga što se stvarno događa u društvenom životu. Čitavo društvo, pa donekle i vladajuća politička elita, lišeni su prava da direktno spoznaju društvenu stvarnost i prinuđeni su da prihvate fiktivnu sliku društvenih odnosa koja se zvanično lansira. Blagodareći pomenutom ideološkom monopolu, politička elita je u mogućnosti da dobije rešavanje problema koji se gomilaju, ili što je još gore, da ih »rešava« na taj način što negira samo njihovo postojanje. Oficijelno mišljenje određuje arbitrarno koji problemi u društvu stvarno postoje, a koji ne postoje, a to oficijelno mišljenje je istovremeno i jedino mišljenje koje se može javno izraziti. Društvo u celini, uključujući tu i predstavnike vladajuće političke elite, lišeno je prava i mogućnosti da kritički promišlja društvenu stvarnost u kojoj živi. To, razume se, ima dalekosežne negativne posledice po društvo u celini. Ne samo da su potpuno blokirani putevi za naučno izučavanje društvene stvarnosti, nego su presečeni i svi putevi borbe za neo-

phodne društvene promene. Politički subjekti, uključujući često i one najvažnije, lišeni su mogućnosti da ocene i sagledaju opasnosti koje društvu prete od nagomilanih nerešenih društvenih problema čije se postojanje zvanično negira. Posledice takve situacije su paradoksalne i tragične. Među primerima koji to vrlo upečatljivo ilustruju može se navesti i referat Mihaila Gorbačova, inicijatora »novog načina mišljenja« i oca »perestrojke«. U svom referatu u svojstvu sekretara KP SS na 27. kongresu 1986. godine on je tvrdio, što se tiče međunacionalnih odnosa u Sovjetskom Savezu da ozbiljnih problema nema. Ova ocena je izrečena neposredno uoči iznenadne i velike krize i međunacionalnih sukoba u Sovjetskom Savezu, čije su dimenzije i oštrina bili iznenađenje ne samo za spoljni svet, nego i za samu sovjetsku javnost.

Prema tome, monopol interpretacije društvene stvarnosti koji uživa vladajuća politička elita, daje toj eliti ogromnu moć u smislu mogućnosti da volontaristički kroji i prekraja fiktivne slike društvene realnosti. Međutim, to ima za posledicu i potpuno onemogućavanje kritičkog naučnog uvida u stvarnost do kritične granice koja poništava sposobnost društva i njegovih organizovanih snaga da se efikasno i blagovremeno bore protiv opasnosti koje mu prete.

Asinhronije u nastanku nacija: »stare« i »nove« nacije. — Društveno-istorijski proces formiranja novih nacija i nacionalnih država ne daje osnovu za bilo kakav utopistički optimizam u smislu očekivanja harmoničnih društvenih odnosa u budućnosti. Kao i svaki drugi proces društvenog preobražaja, i formiranje nacija ima svoje unutrašnje zakonitosti i protivrečnosti, ali nastajanje spontane harmonije i unutrašnjeg sklada u odnosima između nacija i nacionalnih država i konačno, prevazilaženje nacionalnih podela, nije ničim i unapred garantovano.

Formiranje modernih nacija predstavlja velik kvalitativni skok napred u stvaranju uslova i mogućnosti za kompleksnu društvenu integraciju, što na datom stupnju razvoja podstiče ukupni društveni napredak. Ali, isto tako, ovi isti procesi su i procesi dezintegracije nekih ranih okvira šireg povezivanja

društva i društvenih grupa. Upravo stvaranje zatvorenih nacionalnih država može se pokazati kao jedna stalna i velika prepreka procesima integracije u širim nadnacionalnim okvirima i onda kad ta integracija postane društveno neophodna.

Nacija i nacionalna država su same po sebi vrlo složene, antinomične društvene pojave, okviri i forme društvene realnosti u kojima se ukrštaju objektivni i subjektivni faktori različitog usmerenja i sadržaja. Dogod postoje nacije i nacionalne podele, stanje neke harmonije u međunacionalnim odnosima koja bi isključila svako trvenje među oprečnim nacionalnim interesima je nešto što je u društvenoj praksi nedostižno.

Jedan od bitnih faktora stalnog remećenja jednom uspostavljene ravnoteže i kompromisnog usklađivanja nacionalnih interesa je i sama činjenica da je istorijski proces formiranja nacija neravnomeran i nesinhronizovan, da to rađa stalne konflikte i nameće potrebu iznalaženja novih rešenja koja bi više odgovarala realnim odnosima snaga stvorenim takvim objektivnim razvojem.

Za velike delove sveta nastajanje i političko konstituisanje novih nacija i nacionalnih država još je u punom jeku, a negde je tek na početku i ponekad je više podstaknuto i uslovljeno spoljnim uticajima nego sazrelim unutrašnjim potrebama i stvarno dostignutim stepenom ukupnog društvenog razvoja. Naročito složene situacije i teški problemi nastaju tamo gde se neravnomerni procesi političkog konstituisanja nacija odigravaju na relativno uskim geopolitičkim prostorima i pod jakim uticajem spoljnih činilaca kao što su borba za »interesne sfere« i sukobi osvajačkih aspiracija među ranije nastalim državnim tvorevinama, carstvima i imperijama. S druge strane, bitna komponenta formiranja svake nove nacije jeste formiranje sopstvene nacionalne ideologije — romantičnih i po pravilu megalomanskih predstava o sebi i sopstvenoj budućnosti, o snazi i teritorijalnom prostiranju sopstvene nacionalne države koju tek treba stvoriti i o svom mestu među drugim nacijama, koje tek treba izboriti i osvojiti. Zaludan ostaje svaki napor da se nađe ma i jedan primer nacionalne ideologije koja ne bi

imala sve ove karakteristike i koja, zbog svoje »objektivnosti« i trezvenog kritičkog odnosa prema sebi i drugima ne bi bila u potencijalnom sukobu sa drugim nacionalnim ideologijama, interpretacijama dosadašnje istorije i predviđanjima budućeg razvoja.

Ideje vodilje i političke aspiracije nacije u nastajanju uvek su destruktivne i prevratničke u odnosu na postojeće stanje i već uspostavljene međunarodne odnose. Zbog toga je teško i pretpostaviti harmonične i usklađene odnose između istorijski starijih i novijih nacija, onih koje su već ostvarile svoje pretenzije na sopstvenu nacionalnu državu i onih koje se za nju tek bore. »Zakasnele« ne dočekuje ni slobodan, nezaposednut geopolitički prostor za njihov budući razvoj, ni dobrodošlica onih političkih sila (državnih tvorevina starijeg datuma, ili »starijih« nacija) koje su taj prostor već zaposele. Što je uži i izolovaniji geopolitički prostor na kome se stvaraju ovakve konfliktne situacije to su oštrina i komplikovanost tih konflikata veći. Neke oblasti savremenog sveta postale su notorne upravo kao čvorišta ovakvih izuzetno složenih i na izgled nerešivih protivrečnosti i permanentnih, čas latentnih, čas otvorenih akutnih sukoba na etničko-nacionalnoj (nacionalističkoj) osnovi. Sukoba u kojima iracionalne sile zaslepljenog i fanatizovanog ksenofobičnog šovinizma nude kao jedino »pravo i konačno rešenje« međusobno uništavanje zavađenih naroda, dakle genocid. U Evropi ovakvu oblast predstavlja Balkansko poluostrvo. Balkan, koji je već u prošlom veku stekao reputaciju »evropskog bureta baruta« i koji potresaju teški sukobi i svojevrsan građanski rat u Jugoslaviji, svedoče, na žalost, da ova »reputacija« nije bez osnova.

Nacionalistički mit o »istorijskim« i »neistorijskim« narodima. — Objektivne protivrečnosti uslovljene neravnomernim i nepredvidivim tokovima istorijskih procesa formiranja modernih nacija poslužile su kao »empirijska osnova« teorije o »istorijskim« i »neistorijskim« narodima (»nacijama u mogućnosti«). Ovaj teorijski koncept, koji vuče svoje poreklo još od Hegela, bio je široko prihvaćen i primenjivan: njime su se koristili

i Marks i Engels i više njihovih sledbenika, ali i ideolozi konzervativnih društvenih snaga, teoretičari i propovednici fašizma i rasizma. Prema ovom konceptu, koji ima i danas svoje brojne zastupnike i svesne i nesvesne sledbenike, etničke grupe i narodi, koji se bore za svoju političku emancipaciju, za formiranje sopstvenih suverenih nacionalnih država, mogu se podeliti na dve grupe, na »istorijske narode« koji su već stvorili svoje nacionalne države, odnosno koji imaju sve potrebne mogućnosti i sposobnosti da ih stvore, i one druge «neistorijske narode» koji nemaju te potrebne uslove i sposobnosti, koji nisu »državotvorni« i koji su zbog toga unapred osuđeni da, pre ili posle, nestanu sa istorijske scene, odnosno da budu potčinjeni istorijskim narodima i od njih asimiliranih i apsorbovani.

Na čemu je zasnovana koncepcija o istorijskim i neistorijskim narodima i kakve su ideološke i političke implikacije i praktične političke »upotrebe« razvrstavanja naroda prema njihovoj »državotvornosti«? Zastupnici i zagovornici ovog shvatanja prizivaju kao svedoka činjenice i primere iz bliže i dalje istorije koji govore o tome da su u prošlosti pa sve do naših dana postojali brojni narodi i etničke grupe (»nacije u mogućnosti«) koji su poput vodenih cvetova egzistirali samo neko vreme i zatim se gubili i nestajali u burama i vrtlozima konkretnih istorijskih zbivanja, ne ostavljajući za sobom vidljivog traga, dok su drugi (državotvorni narodi) uspeli da izgrade moćne i trajne državne tvorevine i tako postanu »subjekti i tvorci istorije«. Ova zakonitost važi, navodno, i za sadašnju fazu istorijskog razvoja, s tim što je danas, gledano u svetskim razmerama silno porastao broj »nacija u mogućnosti« koje traže za sebe priznanje prava na sopstvenu nacionalnu državu, pa se može očekivati da se latentne i akutne suprotnosti između istorijskih i neistorijskih i »starih« i »novih« nacija još više prodube i zaoštre.

Može li se izložena koncepcija o istorijskim i neistorijskim narodima primiti i prihvatiti kao naučno validna i kakvi se rezultati mogu očekivati od korišćenja ove koncepcije kao instrumenta naučne analize savremenih

procesa formiranja nacija? Što se tiče istorijskih činjenica na koje se pozivaju pristalice ovog koncepta, one se, ukoliko su zaista činjenice, ne mogu ni ignorisati ni osporavati. Ono što može biti sporno i što zahteva temeljnu naučnu kritiku jeste kako se činjenice interpretiraju i »tumače«, kako se objašnjavaju različiti putevi i ishodi borbe za nacionalnu državnost u konkretnim istorijskim situacijama.

Istorijsko iskustvo pokazuje da je hegelijsko shvatanje koje »u principu« deli narode na »istorijske« i »neistorijske«, bilo proizvod ideologizirane filozofije istorije i da je kao takvo bilo od uvek u službi nacionalističke mitologije i mitomanije, nacionalne prepotencije na jednoj strani, i nacionalne diskriminacije, na drugoj. Odvajajući se od istorijske empirije, filozofska spekulacija raskinula je vezu sa elementima naučno-kritičkog mišljenja i vinula se u oblake metafizičke konstrukcije. Kritičko ispitivanje specifičnih uslova i uvek vrlo složenih okolnosti u kojima se u svakom konkretnom slučaju odigravala istorijska drama bržeg ili sporijeg, uspešnije ili neuspešnijeg formiranja modernih nacionalnih država ustupilo je mesto shvatanju da je presudan činilac u tim procesima predesetniranost i urođena državotvornost pojedinih naroda zbog čega je upravo njima i pripala uloga graditelja državnih tvorevina relevantnih za istoriju. Za druge narode u toj istoriji nema i ne može biti mesta.

Spekulativno-logičku konstrukciju o istorijskim i neistorijskim narodima demantovala je ubedljivo sama istorija — istorija epohe koja je u ekonomski najrazvijenijim zemljama započela pre više od tri veka i koja se, prolazeći kroz više etapa, proteže sve do vremena sadašnjeg. Međutim, ono što se u jednoj etapi već pokazalo kao neodrživa ideološka konstrukcija, vaskrsava ponovo, u nešto modifikovanom obliku u izmenjenim konkretnim okolnostima naredne etape istorijskog razvoja. Ta »vitalnost«, razume se, ne dokazuje naučnu validnost ove koncepcije, već samo govori o postojanju i uticaju društvenih snaga, čijim interesima i društvenim aspiracijama takva ideološka konstrukcija »ide naruku«.

Šire prihvatanje teorije o izuzetnoj državotvornoj sposobnosti pojedinih naroda i njihovoj predodređenosti da budu, zbog toga, nosioci svetsko-istorijskog progressa (samopotvrđivanja Hegelove »apsolutne ideje«) — što je bilo karakteristično za nemačku filozofiju i idejni život u prvoj polovini XIX veka — stoji u direktnoj vezi sa sve snažnijom težnjom da stvaranje moćne nemačke nacionalne države koja bi imala dominantnu ulogu u Evropi podređujući druge »neistorijske« (pre svega slovenske) narode svojoj dominaciji.

Bio je potreban samo jedan, relativno mali korak, da bi se od istorijsko-filozofske koncepcije o istorijskim i neistorijskim narodima dospelo do »teorije« o *Herren-Volku*, o nemačkom narodu kao »narodu gospodarâ«, kome, na osnovu njegove »državnosti« pripada prirodno pravo da sebi podređuje druge (»neistorijske«) narode i da ih drži pod svojom vlašću ili da ih apsorbuje. U vreme Hitlerovog Trećeg Rajha, kao što je dobro poznato, »teorija« o »*Herren-Volku*« postala je ideološka okosnica velikonemačkog nacionalističkog mita i nacističko-fašističke ideologije uopšte.

U grčko-rimskom antičkom svetu razvijena je teorija — među zastupnike te teorije spadali su i velikani antičke filozofije Platon i Aristotel — da se ljudi rađaju nejednaki i različito usmereni: jedni su svojim prirodnim osobinama i sklonostima predodređeni da vladaju, a drugi da se podređuju vlasti, što je u krajnjoj liniji, navodno, i njihov sopstveni interes i potreba. Tom teorijom branjen je i opravdavan robovlasnički poredak kao prirodno stanje stvari. Analogno tome, u savremenoj epohi kada se u regionalnim i svetskim razmerama uspostavljaju i ruše odnosi nacionalnog ugnjetavanja i hegemonije jednih nacija (nacionalnih država) nad drugima, Hegelovo shvatanje o državotvornim narodima koji imaju svoju istorijsku misiju, i drugim narodima, koji su bez tih kvaliteta pa prema tome i bez budućnosti, služilo je i služi i danas kao ideološka podloga i opravdanje međunarodnog poretka zasnovanog na hegemonizmu i eksploataciji.

Bez obzira na svoju naučnu neutemeljenost i izrazito reakcionarne ideološke i po-

litičke implikacije, ideja o razvrstavanju naroda (savremenih nacija) u dve grupe, zavisno od stepena njihove državotvornosti, imale su (imaju i danas) direktan ili indirektan uticaj kako na teorijsko promišljanje »nacionalnog pitanja« tako i na društveno-političku praksu u sferi međunacionalnih odnosa, konfrontacije i borbe oprečnih nacionalno-državnih interesa i društvenih aspiracija.

Varijante ovih ideja i njihove konkretne aplikacije sreću se u delima mnogih analitičara koji su pisali o »nacionalnom pitanju« sa teorijskog i praktičnog političkog stanovišta. Ali i ne samo kod njih. Ovaj pristup su prihvatili i njima se pomagali i oni mislioci, naučnici i ideolozi, kojima je problem nacija i međunacionalnih odnosa stajao tek u drugom planu i koji su se njim bavili samo sporadično i u kontekstu proučavanja drugih pitanja.

Sa tog stanovišta posebnu pažnju zaveđuje »slučaj« Marksa i Engelsa, najistaknutijih teoretičara i ideologa međunarodnog radničkog pokreta, odlučnih zastupnika internacionalizma (»radnici nemaju otadžbinu« — piše u »Komunističkom Manifestu«), ali i dotadašnjih mladohegelijanaca. Njih je pitanje »nacionalne emancipacije« interesovalo pre svega u kontekstu teorijskog osvetljavanja puteva koji vode ka objektivno predodređenom »cilju i istorije«, ka društvenom oslobođenju rada koje će biti ostvareno u završnoj fazi društveno-istorijskog razvoja — u komunizmu. To teleološko shvatanje istorijskog razvoja uz »instrumentalni« pristup nacionalnom pitanju, dovelo ih je do toga da u burnim revolucionarnim zbivanjima 1848 — 1849. nekritički prihvate i primene koncepciju o istorijskim i neistorijskim narodima. Kriterijum za takvo bipolarno razvrstavanje naroda bio je odnos prema duržoasko-demokratskim revolucijama u Nemačkoj i Mađarskoj. Narodi koji su se u tom istorijskom trenutku, u vrtlogu protivrečnih revolucionarnih i kontrarevolucionarnih kretanja, našli, sticajem konkretnih istorijskih okolnosti u taboru neprijatelja pomenutih revolucija, razvrstani su bezprizivno kao »neistorijski«, i na njihov račun izrečene su mnoge grube i prezrive ocene i kvalifikacije, uključujući i mišljenje da

će njihovo iščezavanje za svetsko-istorijske scene značiti samo dobitak za ukupan svetski progres.

Osnivači i teoretičari radničkog pokreta, Marks i Engles, izrekli su u svojim radovima publicističkog i političkog karaktera ne mali broj ocena, predviđanja i prognoza, koje kasnije razvoj događaja nije potvrdio, koji su se, dakle, pokazali jednostranim i netačnim. Međutim, retko kada su ti promašaji i pogrešna predviđenja tako drastično odudarala od onoga što će se stvarno dogoditi, nego što je to bio slučaj sa onim njihovim prognozama koje su poticale od metafizičke, nacionalističkom ideologijom inspirisane podele nacija na progresivne i reakcionarne, istorijske i neistorijske. To samo pokazuje koliko je takva podela bila samo po sebi antistorijska i nenaučna.

Nacionalistička homogenizacija kao negacija demokratije. — Ogromna snaga i manipulativna »vrednost« nacionalizma odnosno nacionalističke ideologije, leži upravo u tome što je ona u današnje vreme najpouzdanije i najefikasnije sredstvo i način supstituisanja realno postojećih *unutrašnjih* socijalnih (klasnih) tenzija i sukoba oprečnih interesa, isticanjem konfliktnog interesa na *spoljnjem* planu — među nacijama (nacionalnim državama) koje navodno, ugrožavaju jedna drugu u pogledu ostvarivanja njihovih »istorijskih prava«, i vitalnih razvojnih potreba. Jer, šta znači u stvari unutrašnje »homogenizovanje« jedne nacije, na kome se toliko politički insistira pa i praktično radi, ako ne poziv da se zanemare i bar privremeno »zamrznu« svi interesni konflikti (ekonomski, klasni, ideološki) koji iznutra dele naciju, u interesu odbrane od »zavere i agresije spoljnih neprijatelja« i radi uspešnog ostvarivanja »nacionalnog programa« na međunarodnom planu, nasuprot drugim nacijama i njihovim nacionalnim programima i »istorijskim ciljevima«. Po svojim skrivenim stvarnim ciljevima i mogućim konsekvencama, homogenizovanje nacije predstavlja, u suštini, perfidnu birokratsku podvalu bez obzira da li je reč o svesnim namerama ili o stvarnoj opijenosti nacionalnom romantikom i zbog toga o smanjenoj uračunljivosti. U pitanju je

pokušaj da se formalno priznati i prihvaćeni pluralistički demokratski način smanjenja nagomilanih socijalnih tenzija i razrešavanje ili bar ublažavanje interesnih konflikata zameni drugim, »bržim« i za »političku elitu« bezbolnijim načinom postizanja tog istog cilja. Alternativa koja se nudi i nameće jeste: uspostavljanje apsolutnog nacionalnog jedinstva (s tim što se svaki vid njegovog narušavanja tretira kao čin nacionalne izdaje), nacionalno okupljanje oko istorijski proverenih i neprikosnovenih nacionalnih vrednosti, zaveta, simbola i opšteprihvaćenih ciljeva, i oko popularnih »narodnih izbavitelja« kojima se mora pokloniti bezuslovno poverenje da bi mogli da obezbede ostvarivanje proklamovanih »visokih« ciljeva.

Borba za homogenizovanje nacije oko fetišiziranog i apsolutizovanog »nacionalnog interesa« služi najneposrednije jačanju nekontrolisane i apsolutizovane vlasti nacionalne »političke elite« nad nacijom. Moratorijum u pogledu svakog ispoljavanja konflikata, klasnih i drugih vitalnih interesa pojedinaca i društvenih grupa kako bi se zaštitilo, »jedinstvo nacije« znači i moratorijum na svako delovanje opozicionih političkih snaga u odnosu na zvaničnu politiku, pa samim tim i moratorijum političke odgovornosti vladodržaca. Demokratsku odgovornost političkih vođa »pred narodom«, zamenjuje nekritička vera naroda (spontano proizvedena ili isfabrikovana moćnim savremenim sredstvima indoktrinacije) u političko rukovodstvo i posebno, u harizmatičnog političkog lidera koji simbolizuje jedinstvo nacije. Nema slučaja da bujanje nacionalne ili nacionalističke isključivosti nije dovelo do antidemokratske degeneracije političkog sistema u celini. Ono što se danas događa u tri bivše »socijalističke federacije« samo je nova istorijska potvrda ove zakonitosti.

»Mit nacionalizma«, ističe M. Matić, »postaje lažni izlaz za različita društvena stanja i odnose koji se inače ne bi mogli pravdati i održati u svojoj otvorenoj i prepoznatljivoj socijalnoj i klasnoj suštini« (M. Matić, *Mit i politika*, Beograd, 1984, str. 282).

U uslovima kad je politički život faktički prinudno redukovano na konfrontaciju homoge-

nizovanih, međusobno oprečnih nacionalnih interesa, »ideološki aparati« podržavljene društva nemaju, niti mogu imati prečeg i važnijeg zadatka od iznalaženja, proširivanja i učvršćivanja ideološke osnove legitimnosti nacionalističkih zahteva i aspiracija sopstvene nacije. Na tom poslu angažovani su ne samo pojedini nosioci i propovednici »nacionalne ideje« iz redova književnika, umetnika, filozofa i naučnih radnika (pre svega istoričara i arheologa), i ne samo specijalizovane institucije »zadužene« za negovanje nacionalne kulture (akademije nauka, istorijski instituti, kulturno-umetnička društva i brojna naučna i stručna udruženja različitog profila), nego i moćna sredstva masovne komunikacije (radio-televizija i štampa) kao i školstvo i obrazovni sistem u celini. I, ne treba zaboraviti, »nacionalna crkva«. Pošto je ovde reč o zemljama u kojima je bio uspostavljen i gde, bar delimično, funkcioniše sistem monoorganizacije hijerarhije koji omogućuje manje ili više efikasnu kontrolu i usmeravanje celokupnog idejnog života društva, pojačano »angažovanje« najraznovrsnijih činilaca u promociji »nacionalne svesti« (»u dokazivanju« izuzetnih kvaliteta, državotvornosti i kulturne superiornosti jedne nacije), može dobiti karakter i razmere »opšte mobilizacije« svih raspoloživih kapaciteta i instrumenata organizovanog ideološkog delovanja. U periodima zaoštrenih nacionalnih konfrontacija, *moćnost* jednostrane i jednosmerne totalitarizacije idejnog života društva pretvara se u *stvarnost*. Ovu tezu potvrđuje već i površan uvid u sadržaj idejnog života i delatnosti državnih i društvenih ideoloških aparata u »socijalističkim federacijama«, od momenta izbijanja otvorene krize u međunacionalnim odnosima.

U sistemima gde je moguće da se spolja diriguje sadržajima »kolektivnog sećanja« i »kolektivnog zaborava« i kolektivna svest u celini — bar što se tiče njenih spoljnih manifestacija — podložna je brzim promenama. Pojačana (nacionalistička) indoktrinacija, dirigovana praktičnopolitičkim razlozima i motivima, tolerisanja, pa i podržavana od strane vladajuće političke birokratije, proizvela je u bivšim »socijalističkim federacijama« u rekor-

dno kratkom vremenu, takav stepen nacionalističke netrpeljivosti i isključivosti, da vodi direktno u najoštrije međunacionalne konflikte i oružane sukobe velikih razmera, u prave ratove između »bratskih republika«.

Kriterijumi i argumenti kojima se dokazuje opravdanost sopstvenih nacionalnih pretenzija, aspiracija i brani mit nacionalne veličine, pozajmljuju se uglavnom, i kad je reč o »socijalističkim federacijama«, iz opšteg »teorijskog« arsenala nacionalističke ideologije. U tom kontekstu oživljavaju teorije koje po raznim kriterijumima razvrstavaju i rangiraju narode na više ili manje vredne, i »dodeljuju« im u skladu s tim, odgovarajuće mesto i ulogu u konkretnim tokovima društveno-istorijskog razvoja. Osnovne ideje hegelovske konstrukcije o »istorijskim« i »neistorijskim« narodima postaju ponovo vrlo aktuelne i sreću se na svakom koraku u žučnim, egzaltiranim raspravama i sporovima oko »istorijskih prava«, »povjesnih granica« i istorijom predoređene budućnosti pojedinih naroda.

Kriterijumi i vrednosti koji se ističu u prvi plan u neprekidnom nadmetanju među nacijama (i njihovim elitama) oko opravdanosti i prioriteta njihovih međusobno oprečnih nacionalnih zahteva i programa, otkrivaju vrlo dobro pravu prirodu nacionalizma koji nadahnjuju intenzivna »proučavanja« ili, tačnije, reinterpretiranja nacionalne prošlosti. »Svedočenje« u korist »nacionalnih ideala« ima, po pravilu, sledeće prioritete koje treba »dokazati«:

(1) Dugu i kontinuiranu tradiciju samostalnosti »nacionalne« državnosti. Datum stvaranja prve »sopstvene« države treba pomeriti u što dalju prošlost, dakle u vreme kada moderna nacija čija je to država, nije faktički ni postojala! Zato se i može desiti da istu državnu tvorevinu (primera radi — Samuilovo carstvo s početka XII veka) svojataju tri nacije.

(2) Opravdanost i povesnu utemeljenost istorijskih prava i teritorijalnih granica »svoje« nacije. Kao objektivna osnova tih neprikosnovenih istorijskih prava i teritorijalnih pretenzija, uzima se uglavnom situacija kakva je postojala (ili se tvrdi da je postojala) u jednom istorijskom periodu kada je nacionalna država o kojoj je reč bila na vrhuncu moći u pogledu

svog teritorijalnog prostiranja i broja svojih podanika. Sve što se posle toga dešavalo (dalekosežna pomeranja i promene državnih granica, nastajanja i nestajanja čitavih država, migracije i često vrlo velike promene u pogledu broja i etničkog sastava stanovništva) »uzima se u obzir« tek malo, ili ni malo.

(3) Utemeljenost nacionalnih ideala u dohovni život običnog naroda kao i u tradicijama »nacionalne crkve« kojoj pripada većina građana.

Pragmatsko-politički motivisano obnavljanje sprege crkve i države rađa jedan krupan politički problem: to je faktor koji znatno doprinosi totalitarizovanju podele društva po nacionalnoj osnovi.

(4) Izuzetnu vrednost i superiornost kulturnog stvaralaštva svoje nacije, njen veliki doprinos fondu svetske kulture i razvoju civilizacije. Time se podiže nacionalna samosvest i nacionalni ponos (što je prirodan proizvod samog procesa formiranja nacije), ali se uz to najčešće i svesno neguje i osećanje sopstvene superiornosti u odnosu na pripadnike druge nacije, što može da dobije snagu duboko usađene predrasude, opterećujući tako međunacionalne odnose, a naročito odnose sa pripadnicima druge nacionalnosti koji žive u istoj državi, ili u susjedstvu.

(5) Postojanje posebnih zasluga i uloge određene nacije u istorijskom razrešavanju problema od vitalnog interesa za područja šira od njene nacionalne teritorije i naročito za stvaranje zajedničke države (federacije, konfederacije ili »saveza suverenih država«) i garantovanje njene unutrašnje kohezije i čvrstine. Priznavanje i uvažavanje te uloge i takvih zasluga nije, navodno, samo zahtev »istorijske pravde«, nego i stvarna potreba racionalnog i na realnosti zasnovanog uređivanja odnosa među narodima koji ulaze u sastav zajedničke države. Ali, priznavanje »posebnih zasluga« znači veoma često i priznavanje »posebnih prava« jedne (»vođeće«) nacije.

Nacija i nacionalna država. — Komparativna istorija Novog veka otkriva tesne mnogostrane veze između dva paralelna procesa svetsko-istorijskog značaja: formiranja i iz-

gradnje modernih nacija i stvaranja nacionalnih država. Moderna država s jedinstvenim pravnim i političkim sistemom, sa jedinstvenom ekonomskom politikom, sa vojskom zasnovanom na opštoj vojnoj obavezi, sa razvijenim institucijama političko-predstavničke demokratije, postaje mogućna samo dostizanjem onog stepena unutrašnje kohezije i povezanosti društvenih tokova, koji obezbeđuje razvijena nacionalna zajednica. Da bi se prokrčili putevi industrijskog razvoja i osigurala sredstva za proširenu reprodukciju u širim razmerama, igradile komunikacije, tržište, vodila kakva takva koherentna politika ekonomskog razvoja — neophodna je organizovana politička sila moderne države. Da bi ta država bila sposobna da ostvari svoje funkcije nametnute ukupnom istorijskom situacijom, neophodan je i određeni stepen unutrašnje društvene kohezije, realne, materijalne, kulturne, idejne integracije društvene zajednice, čiji je istorijski izraz nacija. Proces je uve dvostran: kao što *nacija teži državi, tako i država teži naciji*. I u prošlosti je bilo tako. Samo na osnovu jako prenaplašene specifične istorijske situacije u pojedinim primerima, može se uslovno postaviti i prihvatiti tvrdnja (danas prilično rasprostranjena u istorijskoj i političkoj literaturi), da su u epohi buržoaskih revolucija već formirane nacije stvarale svoje nacionalne države, a da su u savremenoj epohi, naročito u zemljama u razvoju, bivšim kolonijama, prethodno stvorene državne organizacije preduzele posao formiranja nacije u već postavljenim političko-teritorijalnim okvirima.

Ipak, tesna veza između dva pomenuta procesa ne opravdava zaključak da se radi samo o različitim aspektima istog istorijskog procesa, to jest da se moderna država i moderna nacija rađaju i umiru zajedno. To je povezano sa pitanjem ništa manje aktuelnim danas nego pre dva veka: ko je suvereni subjekt odlučivanja u postojećim modernim političkim sistemima nacionalne države.

Ako se poblize osmotri konkretan istorijski sled zbivanja, vidi se da je između momenta proklamovanja apsolutnog državnog suvereniteta, kao principa političke organizacije društva, i kasnijeg zahteva da se taj suvere-

nitet prizna nacionalnim kolektivitetima ili građaninu kao autonomnom subjektu političkog odlučivanja, prošlo skoro dva veka. Otprilike toliko vremena je proteklo između Bodenovog zahteva neprikosnovenog suvereniteta državne vlasti i Rusoove teze o suverenosti opšte volje (*volonté générale*), kao i prvih ustavnih dokumenata koji su utvrdili i pravno izrazili suverenitet nacije i izvorna, neotuđiva prava čoveka pojedinca kao nosioca procesa političkog odlučivanja.

Suverenosti državne vlasti, da bi ona bila realna i efikasna, bio je potreban odgovarajući socijalni oslonac, a to je bila nacija.

U svim zemljama koje su se našle na ustavno-pravnom bespuću posle sloma sistema monokratske hijerarhije, ponovo su došla na dnevni red pitanja koja su rešavana i u velikim buržoaskim revolucijama s kraja XVIII i početkom XIX veka. To je pitanje: ko je suvereni nosilac političke vlasti i kakav je njegov odnos sa građaninom pojedincem i društvenim grupama i organizacijama. Ko je najviši suvereni organ političkog odlučivanja i vlasti? Država ili nacija? Žestoke diskusije i rasprave o tim i danas aktuelnim pitanjima, vođenje su za vreme Francuske revolucije u krilu predstavnika tzv. trećeg staleža koji je ispoljio pretenzije da se konstituiše kao predstavnik suverene nacije. Postavilo se bilo pitanje ko čini francusku naciju i kakve posledice može da ima prenošenje suverenih prava građanina na određene političke kolektiviteta, na organe koji u njegovo ime odlučuju. Iskristalisala su se bila i oštro konfrontirala dva shvatanja: jedno gledište na naciju koje je zastupao Sjejes i, drugo, čiji je najrečitiji zastupnik bio Mirabo. Za Sjejesa nacija je metafizičko suštastvo koje po svom poreklu, po svojim korenima, daleko prevazilazi i prethodi i modernoj državi i naciji i građaninu sa njegovim građanskim pravima. Suverena, po njemu, može biti samo nacija koja trajnim spiritualnim vezama povezuje pojedince i inspiriše ih jedinstvenim moralnim i materijalnim vrednostima stvorenim tokom vekova prethodnog razvoja.

Za Miraboa, naciju čine svih 24 miliona građana Francuske kraljevine, odn. republike, i oni koji žive u okviru iste teritorijalno-po-

litičke vlasti. U sukobu ovih oprečnih ideja izrazila se ustvari objektivna protivrečnost između nacionalnog i narodnog suvereniteta koja će imati velikih reperkusija u svim kasnijim razmatranjima problematike organizovanja suverene demokratske države. Protivrečnost nacije i naroda nije nikakva intelektualna konstrukcija nego realan odnos sa dalekosežnim reperkusijama za ukupne političke odnose u društvu i stepen stvarne političke i demokratske slobode.

Montanjarski ustav Francuske Republike 1793. sadrži tri karakteristične odredbe koje na prvi pogled nisu međusobno protivrečne, nego, naprotiv, komplementarne. Politička vlast se konstituiše da bi garantovala čoveku njegova prirodna i neponištiva prava, kaže se u prvom članu tog ustava. U članu 25. kaže se: *suverenost polčiva u narodu i ona je jedna, nedeljiva, neponištiva i neotuđiva*. Sve individue koje bi uzurpirale suverenost bila bi neodložno pogubljene od strane slobodnih ljudi, kaže član 27. istog ustava. Samo godinu dana kasnije, dok su ove odredbe ustava još bile na snazi, počeo je, u ime zaštite nacionalne suverenosti, jakobinski teror koji je odveo pod giljotinu hiljade i hiljade građana bez posebnog sudskog postupka, odmah i bez odlaganja. U ime neprikosnovenog i nedeljivog nacionalnog suvereniteta, stvoren je prost i pravni okvir za birokratski politički voluntarizam najgore vrste.

U potpuno izmenjenim okolnostima, ali sa ne manjom oštrinom, isto pitanje političkog suvereniteta postavlja se i danas u Jugoslaviji i u svim drugim zemljama gde se posle sloma sistema monoorganizacione hijerarhije pišu novi ustavi i traže nove solucije u pogledu političkog organizovanja društva uopšte. Ko u krajnjoj liniji politički odlučuje? Kome pripada politički suverenitet: naciji ili autonomnom građaninu? Priznavanja političkog suvereniteta politički organizovanoj i homogenizovanoj naciji znači kraj tek nagoveštenog demokratskog političkog pluralizma i otvara puteve povratka na sistem monoorganizacione hijerarhije odnosno državno-političkog monolitizma. Krug bi opet bio zatvoren i demokratska emancipacija, tek započeta, našla bi se ponovo na polaznoj tački. Ako

razmišljanja i diskusije o budućoj političkoj zajednici budu polazila od fetišiziranja nacije i apsolutizacije njenog političkog suvereniteta, izgledi za bilo kakav uspeh ovih nastojanja, zaista su minimalni.

Nacija i nacionalna država nalaze se danas u samom središtu procesa političke socijalizacije što, razume se, nije bio slučaj u prošlosti. Njeni »ideološki aparati«, njeni organi i organizacije pod njenom kontrolom, direktni su nosioci tog procesa. To je danas opštra situacija, karakteristična za sve tipove savremenog društva. Da li će ona tu poziciju zadržati i dalje razviti, ili će se ona modifikovati i preneti delimično ili potpuno na druge organizacije preko kojih se održavaju i vrše veze između različitih nacija u jednoj državi ili na širem međunarodnom planu? U prvom slučaju, ako bi držala zadržala svoju sadašnju poziciju u procesu političke socijalizacije, to bi značilo da se može očekivati ubuduće da položaj nacije ne samo ne slabi i ne gubi u svom ukupnom značaju, nego da se još više potencira, što bi bilo sasvim suprotno od onoga što se pretpostavljalo i predviđalo sve doskora, dok neka novija iskustva nisu dovele u sumnju te pretpostavke. Neka novija iskustva, a naročito »iznenađenje« koje su priredile zemlje realnog socijalizma, a druge zemlje socijalističke organizacije koje su prošle kroz najnoviju krizu nacionalnih odnosa ili se još nalaze u toj krizi, upozoravaju na to da je uloga države u procesu političke socijalizacije opšta karakteristika epohe, znači pojava univerzalnog karaktera. To znači još da je i sadržina tih procesa, tj. način na koji država ostvaruje svoju ulogu podjednak i da on nagoveštava isti način i iste puteve razvoja države u budućnosti.

Vraćanje građanina, vraćanje čoveka, pojedinca, alijeniranog u uslovima društvene anomalije, u naručje nacionalne države, nema uvek istu sadržinu i isti konkretan smisao. Jedna je situacija ako se pojedinac baca u naručje nacionalne države zbog toga što se oseća egzistencijalno ugroženim, i nesiguran u društvu, gde nema neposrednijeg socijalnog i emotivnog oslonca, koji se, dakle, predaje državi da bi ga ona zaštitila i oslobodila

obaveze da se sam opredeljuje i sam brani, a druga je situacija ako se on, inače već zaštićen mehanizmima pravne države i demokratskim institucijama, orijentiše prema naciji da bi ostvario čvršću vezu sa kulturnom baštinom svoje nacije i sa tekućim životom i stvaralaštvom u okviru te nacionalne kulture. U prvom slučaju, čovek traži zaštitu i spreman je toga radi da žrtvuje autonomiju svoje ličnosti, da prihvati kolektivizam nacionalnog života kao formulu koja mu obezbeđuje zaštitu od svakog drugog agresivnog nacionalizma. Razume se da nacionalizam izazvan drugim agresivnim nacionalizmom u stvari i sam neizbežno postaje agresivan i uvlači pripadnike nacije u stalnu konfrontaciju sa pripadnicima drugih nacija, a to onda znači i totalizaciju nacionalne organizacije, nacionalne države, jer je to navodni preduslov da se uspešno vodi borba na međunacionalnom planu koja se nametnula kao glavni sadržaj političkog života. Bekstvo u sigurnost pretvara se tako u bekstvo od slobode.

Druga je situacija ako je čovek kao autonomna ličnost kadra da odlučuje o svojim društvenim vezama, nastoji da uhvati dublji koren u kulturi, kulturnom životu i kulturnoj baštini sopstvene nacije, da bi na taj način, u stvari, upotpunio svoja svojstva razvijene, autonomne ljudske individue. Da li će se ostvariti u praksi jedan ili drugi tip nacionalne povezanosti, da li će nacija, nacionalna zajednica sa kojom se pojedinac poistovećuje bez ostatka, biti kolektivni štit ili zaklon u odnosu na druge nacije, rov u međunacionalnim ratovima, ili će tešnje vezivanje za nacionalnu kulturu sopstvene nacije oplemenjivati čovekovu ličnost, učiniti je samopouzdanijom i duhovno bogatijom — to zavisi u najvećoj meri od razvijenosti stvarnog demokratskog pluralizma.

Žrtvovanje autonomnog društvenog subjektiviteta pojedinca, na oltar nacionalnog jedinstva i u interesu ostvarivanja »najviših nacionalnih ciljeva«, samo pospešuje *pretvaranje nacije u globalnu zajednicu totalitarnog tipa* koja pretenduje da u sebe apsorbuje ukupnost ljudske ličnosti, čime se prostor realne demokratske slobode pojedin-

ca i društvenih grupa i autonomije civilnog društva u celini drastično reducira.

Pluralizam autonomnih nosilaca najrazličitijih društvenih interesa, pluralizam organizacija, slobodnih i nezavisnih od državne kontrole, reducira se na pluralizam monolitnih nacionalnih zajednica koje se nalaze u stalnoj međusobnoj konfrontaciji, preuzimajući na sebe ulogu jedino relevantnih i uticajnih subjekata u procesu političkog odlučivanja, i usmeravanja društvenih poslova uopšte. Preko apsolutiziranja dominantne pozicije nacije u životu pojedinca i u organizaciji i funkcionisanju društva u celini, i preko političkog organizovanja na isključivo nacionalnoj osnovi, dospeva se ponovo u ovakvu ili onakvu formu totalitarizma i antidemokrat-

skog monolitizma, koji se, jednom uspostavljan, sam iz sebe reprodukuje.

Najdan PAŠIĆ

LITERATURA

A. Smith, *Theories of Nationalism*, London, 1971.

E. Kedourie, *Nationalism*, London, 1960.

H. Kohn *The Idea of Nationalism*, New York, 1967.

K. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, New York, 1966.

N. Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*, Beograd, 1973.

R. Bendix, *Nation Building and Citizenship* New York, 1964.

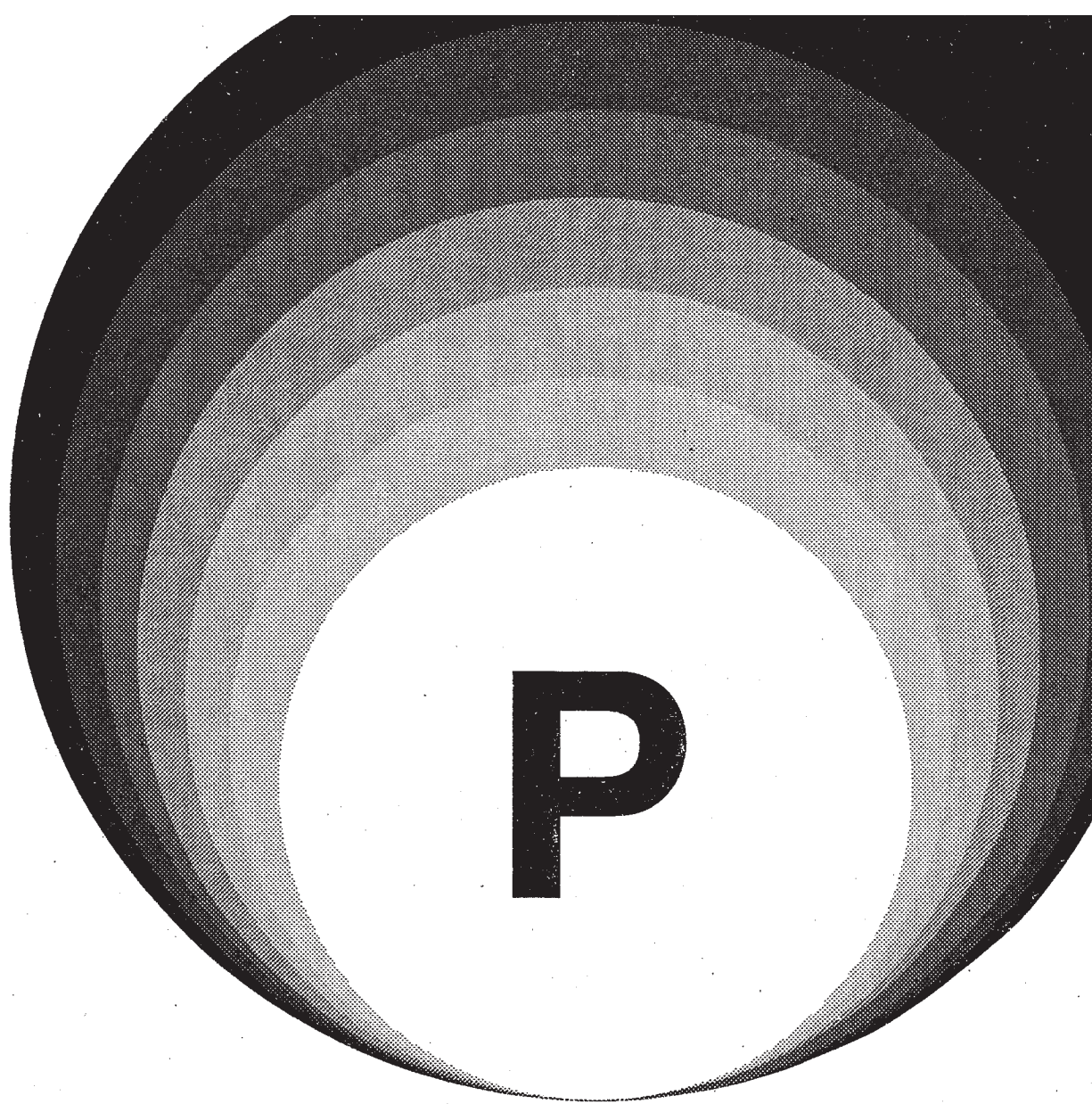
NACIZAM

Ideologija i doktrina. — Nacizam ili nacionalsocijalizam je ideologija koja se izdavala za nacionalni i socijalistički pogled na svet. U stvari, nacionalsocijalizam je predstavljao pokušaj da se ujedine nacionalizam i socijalizam. Osnovni postulat tog pokreta postalo je državno jedinstvo svih Nemaca, proklamovano 1871. godine, što je presudno uticalo na nacionalna osećanja i nacionalnu svest koja je bila ispunjena ponosom zbog vojničkih pobeda od 1864. do 1871. godine i svrstavanjem Nemačke među svestske sile. Naoružavanje Nemačke krajem XIX i početkom XX veka snažno je pojačalo težnje kao i zahteve za nemačku vladavinu svetom. To je bio stvarni cilj Nemačke u Prvom svetskom ratu, a njen poraz 1918. godine nije značio i poraz tih zahteva, već je naprotiv doveo do razbuktavanja nacionalizma i svih njegovih manifestacija uz želju za obnovom vojne moći Nemačke.

Uporedo sa jačanjem proletarijata u XIX veku i zaoštavanjem odnosa zbog potlačenosti radnika i njihove socijalne bede Marksov socijalizam tražio je promenu svojinskih odnosa a time i odnosa vladavine, a isto tako i internacionalizaciju borbe proleta-

rijata. To je bila realna opasnost za rušenje države, pa se javljaju težnje za međusobnim povezivanjem nacionalizma i socijalizma kako bi se sprečilo otuđivanje radnika od države i društva. Ovaj proces u Nemačkoj krajem XIX i početkom XX veka dobija u zamahu i isprepletan je neverovatnim porastom militarizma i militarističke svesti. Nacionalsocijalizam je u tom pogledu imao realnu osnovu za svoje nastupanje, jer su nacionalističke i militarističke tradicije Nemačke bile veoma izražene. Nacionalizam i militarizam su u Nemačkoj postali karakteristični ne samo za mentalitet pojedinaca, već i čitavih društvenih grupa, što je sa svoje strane imalo uticaja da se u masama još više razvije poslušnost prema državi i sili uopšte. Poraz Nemačke u Prvom svetskom ratu, nije predstavljao i poraz nacionalizma i militarizma u njoj, jer se ubrzo po završetku rata ponovo javljaju snažne nacionalističke i militarističke tendencije. Tome je pogodavala i činjenica da je Versajski mirovni ugovor, za većinu Nemaca, bio ponižavajući. Nacizmu nije bilo teško da se uklopi u takvu atmosferu koju je često pojačavala patološka želja za revanšom.

U ovakvom idejnom okviru javlja se i rasiizam, posebno antisemitizam, kao jedan od

PARLAMENTARIZAM

Termin i pojam. — Kao i mnogi drugi fundamentalni pojmovi politike i demokratije, parlamentarizam je višeznačan i složen pojam. Nejasnoće postoje kako oko parlamenta, tako i oko parlamentarizma. Parlamentom se najčešće označavaju različite stvari, odnosno sadržaji. On označuje predstavičko telo u različitim fazama političkog razvoja jedne zemlje, iako u praksi među njima ima velikih razlika. Samo se uz velike rezerve i uprošćavanja mogu izjednačavati engleski parlament XVI veka sa parlamentom Ujedinjenog kraljevstva XX veka. Isto tako, nije sasvim jasno da li se pod parlamentom uvek razume poslanički sastav bez vlade ili s njom; da li parlament obuhvata i kralja i, najzad, da li je reč samo o jednom, obično Donjem do-

mu ili o oba doma. Stoga neki autori koriste termine *houses of parliament* ili skupština (*Assembly*) za parlament koji je postojao pre parlamentarne vlade odnosno pre konstituisanja vlade koja se sastojala od članova parlamenta (koji su bili odgovorni više parlamentu nego monarhu). Drugim rečima, skupština bi označavala poslanički sastav bez vlade, a parlament poslanički sastav sa vladom. Pored toga, treba razlikovati parlament od pukog parlamentarnog zdanja ili parlamentarne institucije. Samo ako je autentična politička tvorevina, ako predstavlja širu socijalnu strukturu ako je mesto ili okvir dijaloga i rasprave o javnim stvarima i ako je uticajan faktor u procesu političkog odlučivanja, jedna predstavnička politička institucija za-

vređuje da nosi ime i status parlamenta. Najčešće, parlament se koristi za označavanje i jednog i drugog sadržaja.

Što se tiče termina *parlamentarizam*, on se, ne samo u običnom govoru već i u dobrom delu relevantne literature, često koristi kao sinonim za parlamentarnu, odnosno predstavničku demokratiju, parlamentarni sistem odnosno režim ili sistem parlamentarne vlade. Dva su osnovna razloga za to. Prvi je u okolnosti da parlament čini težišnu ili centralnu instituciju predstavničke odnosno parlamentarne demokratije i da je za njen opšti pojam ili prirodu ta osobina mnogo značajnija od nekih drugih institucionalno—tehnoloških obeležja unutrašnje organizacije vlasti. U tom svojstvu, parlamentarizam izražava neposrednu vezu ili neraskidivost parlamenta i demokratije. Drugim rečima, može se reći da nema demokratije bez parlamenta i parlamentarizma kao njegovog dinamičnog funkcionirajućeg oblika postojanja. No, ako se može reći da nema demokratije bez parlamenta, to ne znači da je svaki sistem koji ima parlament istovremeno i demokratski. Drugi razlog je u tome što je veliki deo borbe za demokratiju u demokratskim zemljama predstavljao istovremeno i borbu za određeni parlamentarni uticaj i vodio se u ili oko parlamenta.

Moguće je naći i one autore koji se još uvek pitaju da li parlamentarni sistemi koji se razlikuju od britanskog spadaju uopšte u kategoriju parlamentarizma, kao njegovi autentični i posebni oblici, ili predstavljaju samo devijacije engleskog modela parlamentarizma.

Iako je višeznačnost ili izvesna nepreciznost parlamentarizma donekle razumljiva i ne tako lako savladiva, čini se da može biti korisno, naročito iz analitičkih i komunikativnih razloga, praviti razliku između parlamentarizma, predstavničke odnosno parlamentarne demokratije i parlamentarne vlade odnosno parlamentarnog sistema vlasti.

Parlamentarizam u širem smislu označuje politički sistem u čijem središtu stoji parlament kao manje ili više institucionalizovani skup predstavnika društva ili pojedinih društvenih slojeva na kome se vode otvorene rasprave o političkim pitanjima i odlučuje, od-

nosno utiče na donošenje ključnih odluka o javnim poslovima. U tom smislu može se protumačiti Moskino shvatanje parlamentarizma kao sistema vladavine u kome politička superiornost u državi pripada faktorima koji su direktno ili indirektno izabrani putem izbora, ili Laskijevo poimanje parlamentarizma kao »vladavine sa diskusijom« (*government by discussion*) ili pak Šmitovo (Schmitt) shvatanje parlamentarizma kao sistema vlasti u kome dominira »otvorenost i diskusija«. U tom značenju, parlamentarizam je sličan pojmu predstavničke ili parlamentarne demokratije. Pod parlamentarnom demokratijom se obično razume »sistem vlasti koji, bez obzira da li je u formi republike ili ustavne monarhije, poverava vlast izabranim predstavnicima na opštim izborima i koji u principu priznaje da svi građani po zakonu imaju ista prava i iste dužnosti.«

Parlamentarizam u užem smislu najčešće se izjednačava sa parlamentarnim sistemom ili sistemom parlamentarne vlade. Sistem parlamentarne vlade (*parliamentary government*) označava sistem vladavine u kome postoji dualizam odnosno međuzavisnost ili saradnja zakonodavne i izvršne vlasti i u kome je pod okriljem titularnog šefa države realna vlast smeštena u kabinetu, koji je uglavnom ili najčešće sastavljen od članova predstavničkog tela, a koji su, individualno i kolektivno, odgovorni upravo u tom telu. Drugim rečima, sistem parlamentarne vlade je, kako ističe Epštejn, »forma konstitucionalne demokratije u kojoj izvršna vlast proizlazi i odgovorna je zakonodavnoj vlasti«. Mnogi autori naglašavaju element, odnosno princip fuzije, odnosno saradnje zakonodavne i izvršne vlasti kao diferencirajuće svojstvo parlamentarizma.

Geneza parlamentarizma. — Ono što je rečeno za odnos parlamenta i demokratije važi u velikoj meri i za odnos parlamenta i parlamentarizma: tvrdnja da nema parlamentarizma bez parlamenta ne znači automatski da je parlamentarizam obezbeđen samim postojanjem parlamenta ili da je parlamentarizam praksa odnosno dinamika svakog sistema koji ima parlament. Da su parlament i parlamentarizam povezani na poseban način

pokazuje ne samo etimologija već i istorija. Sama reč *parlament* je francuskog porekla (*parler* — govoriti, diskutovati) i označuje veoma staru instituciju skupštine, skupa ili savetovanja koje je najčešće kralj sazivao radi dobijanja podrške, saveta ili mišljenja šire skupine ljudi o važnim pitanjima države i društva. U modernom smislu, parlament nastaje u XVII veku, upravo onda kad je bogata i razuđena, odnosno diferencirana socijalna struktura dovela i do izvesnih diferencijacija uloga u sferi politike i političke vlasti.

Iako u svom modernom izdanju predstavlja jednu od najmlađih političkih i državnih institucija, zakonodavna institucija ima svoju dugu i bogatu istoriju. U toj istoriji moguće je razlikovati dve faze: *predparlamentarnu* i *parlamentarnu*.

U pretparlamentarnoj fazi skupština je postojala i delovala više kao savetodavno—konsultativna (*advise-and-consent assemblies*) nego kao predstavnička tvorevina. U svojim začecima ili prvim varijantama, skupštine nisu imale značajniju unutrašnju organizaciju, a o partijama nema ni traga. Stara grčka *Eklesia*, koju su činili svi atinski muški građani, bila je, u stvari, više forma šire participacije ili direktne demokratije nego oblik predstavničke skupštine. Pri tome, naravno, treba imati u vidu da je to bila višestruko ograničena forma neposredne demokratije. Dovoljno je samo pomenuti da je oko dve trećine populacije (stranci i robovi), bilo isključeno iz tog oblika participacije odnosno demokratije. Rimski *Comitia*, koju su činile civilne, vojne i tribalne organizacije, bila je savetodavni i zakonodavni organ. Senat, koji je kasnije preuzeo vlast ili na koga je prenesena vlast, bio je više jedno aristokratsko nego narodno reprezentativno telo. U anglosaksonskoj tradiciji takav zbor se zvao »skupština mudrih«, odnosno *Witenagemot* koji je posle normanskih osvajanja delovao kao *Magnum Concilium*. I mnoge druge zemlje i krajevi imale su slične skupštine. Ovakvi parlamenti odnosno skupštine nisu uvek ili u punijoj meri, mogle biti ni ograničavajuća tela kraljevske vlasti, a još manje suvereni politički faktori. Štaviše, kraljevi su, u mnogim slučajevima, mogli imati prednosti od ovakvih skupština. One su bile

ne samo mesto na kome je kralj mogao saslušati drukčija mišljenja, ili ono što se dešava u narodu već i mesto izražavanja veličanstva i vrhovne vlasti kralja. Kralj je donosio zakone u parlamentu, a preko kraljevog saveta je rukovodio sudijama, koje su sa svoje strane upravljale parlamentom.

U drugoj fazi, koja počinje u srednjem veku, moguće je razlikovati četiri etape. *Prvu* etapu karakteriše suprematija monarha; u *drugoj* postoji dualizam odnosno ravnoteža ili paritet zakonodavne i izvršne vlasti sa izvesnim oscilacijama prema jednoj ili drugoj strani; *treću* etapu karakteriše suprematija ili suverenost parlamenta; u *četvrtoj* etapi je opet karakterističan dualizam, samo ovoga puta ne između monarha i legislature, već između izvršne vlasti koja je najvećim delom odvojena i emancipovana od nekadašnjeg monarha, i zakonodavne vlasti sa jasnim oscilacijama i prevagom na strani egzekutive.

U Engleskoj s početka XVII veka Džems I se još uvek pozivao na božanska prava kralja. U Francuskoj je Povelja od 1814. oblikovana na ideji restauracije francuske monarhije za vreme Napoleonovog izgnanstva na Elbi i polazila od božanskih prava Burbona na tron. U toj fazi razvoja organizacije vlasti, »vlada« se sastojala od sekretara koji su pomagali kralju u njegovom upravljanju. Ukoliko je uopšte postojao, parlament je imao više ulogu visokog suda pravde ili skupa preko koga je kralj želeo da sasluša glas naroda, odnosno javnog mnjenja ili da dobije podršku u vođenju finansijskih i spoljnopoličkih poslova. O snazi, značaju i načinu funkcionisanja parlamenta u ovom periodu dovoljno uverljivo govori i činjenica da je između 1302. i 1614. Francuski parlament, kao celina zasedao u manje od 42 godine, a u Engleskoj članovi *Houses of Parliament* sastali su se u rasponu od 1295. do 1614. samo u 198 godina.

U drugoj etapi skupština dobija legislativnu vlast i tako se u svojim ovlašćenjima diferencira od egzekutivne vlasti kralja. Engleski građanski rat i revolucija 1688, znatno su promenili odnos snaga, ali ne u pravcu uspostavljanja hegemonije ili suprematije parlamenta, već više u smislu podele zakono-

davne i egzekutivne vlasti između parlamenta i kralja. U trećoj fazi, konačna suprematija je pripala parlamentu. U četvrtoj etapi tržište vlasti u operativno—upravljачkom smislu se pomera prema egzekutivi, a parlamentu ostaje uglavnom kontrabalansirajuća, odnosno kontrolna funkcija.

Treba naglasiti da su u pojedinim zemljama prelazi iz jedne u drugu fazu parlamentarnog razvoja trajali veoma kratko. Moglo bi se grubo i globalno reći da su oni bili u Engleskoj nešto duži i »mirniji«, a u Francuskoj kraći i eksplozivniji. U Francuskoj je predstavnička skupština bila za svega 53 dana transformisana iz srednjovekovnog skupa kraljevih glavnih podanika, grupisanih u tri posebne klase, u moderni parlament sastavljen od predstavnika naroda. Švedska je prešla iz prve u drugu fazu sa novim Ustavom od 1809, a uvođenje parlamentarizma u punijem smislu je nastupilo tek sa formiranjem liberalnih vlada u prve dve dekade XX veka.

U stvari, suštinsko uspostavljanje parlamentarizma nastaje tek u XVIII veku, ili u vreme kad se već faktički osvojene pozicije parlamenta čvršće utemeljuju i konstitucionalizuju i kad je izvršnoj vlasti postalo nemoguće ne samo da vlada, već i da funkcioniše bez podrške ili poverenja Donjeg doma. To se u neku ruku poklapa sa događajem kad ser R. Volpol (Walpole) prvi daje ostavku 1741, posle poraza u Donjem domu ili sa »trenutkom« kad 1782. ceo kabinet lorda Northa (North) podnosi ostvaku posle gubitka poverenja u Donjem domu. Time je priznat i potvrđen ne samo princip ministarske odgovornosti, već i princip ministarske solidarnosti. Poznat je kasnije i slučaj R. Pila (Peel) koji je pored poverenja krune i Doma lordova dao ostavku, jer nije uživao podršku Donjeg doma.

U prvim fazama parlament je imao suženu socijalnu osnovu. U njemu nisu bili predstavljeni širi slojevi naroda niti je on bio izborno telo. Parlament je uglavnom predstavljao više staleže: *plemstvo*, sveštenstvo i bolje stojeće delove višeg srednjeg sloja. Razvojem buržoazije parlament i parlamentarizam postaju sredstvo i okvir kompromisa između aristokratije i sve snažnije nadolazeće

buržoazije koja je već bila dobrim delom politički subjektivirana. Kralj je bio prinuđen da malo po malo *ustupa* svoja ovlašćenja parlamentu dok nije konačno i suverenost prešla na parlament. No, čak i tada, kad je preuzeo prerogative suverenosti, parlament nije bio predstavničko telo u punijem smislu te reči. Tek posle niza zakona o predstavljanju naroda i proširenja biračke osnove u XVIII i XIX veku, parlament dobija karakter pravog predstavničkog tela.

Sposobnost parlamentarnog sistema da se prilagođava dubljim socijalnim promenama i zahtevima vremena dovela je i do različitih formi parlamentarizma. Moglo bi se reći da su neke od tih formi bile, u stvari, faze u razvoju parlamentarizma. Iz istorije parlamentarizma mogu se jasno pratiti pomeranja i oscilacije parlamentarnog klatna: prvo, pomeranje vlasti od kralja ka parlamentu tokom XVII i XVIII pa i XIX veka, kad parlament dostiže zenit, a zatim pomeranje težišta vlasti od parlamenta prema egzekutivi, do određenog stepena, naravno.

Dileme i kontroverze parlamentarizma.

— Ako se dublje zagleda u istoriju parlamentarizma, brzo će se uočiti da on nije nastao samo kao izraz spontanijih društveno—političkih procesa ni kao nužan odnosno osigurani ishod istorijskih zakonitosti, niti pak kao logična posledica demokratskih predispozicija i karaktera nekih naroda. Dobrim delom taj sistem je nastao kao rezultat dugih i teških političkih borbi, intelektualnih priprema i nastojanja da se politička vlast ograniči, ili obezbedi uticaj širih krugova, odnosno slojeva ljudi u procesu političkog odlučivanja. »Političke institucije su, kaže Mil, delo ljudi; one duguju svoje poreklo i svoju celu egzistenciju ljudskoj volji. Ljudi se ne bude u letnjem jutru nalazeći ih u dejstvu. Niti one liče drveću koje kada je jednom posađeno »raste na oči« dok ljudi spavaju. U svakoj fazi njihove egzistencije one su stvorene i jesu ono što su, samo sa ljudskom voljnom aktivnošću«. Političke ideje su zasigurno, pre kao i danas, bile jedan od ključnih oslonaca i »pogona« parlamentarizma. Teško je i poverovati da bi parlamentarizam u razvijenim zemljama

izgleda onakav kakvog znamo bez Loka, Mi-la i Dženingsa, ili bez Monteskeja, Konstana, Gizoa i Diveržea. Gotovo je sigurno da bi parlamentarizam bio siromašniji bez pravne i parlamentarne »radionice« Bentama iz koje su stizala »uputstva« i saveti mnogim zemljama i parlamentima sveta, a od kojih su neka, makar i posle pet-šest decenija postajala parlamentarna »pravila igre«.

Prilikom isticanja uticaja određenih ideja na razvoj parlamentarnih institucija i parlamentarizma valja imati u vidu bar tri stvari. *Prvo*, politička misao o parlamentarizmu nije imala pravolinijski, kontinuiran i uzlazan smer razvoja. Razvojni tok parlamentarizma bio je isprekidan ne samo zastojećima, već i velikim zaokretima ili uzmacima. U novije vreme, parlamentarna misao i praksa su praćene i oslo-njene na brojna, manje ili više redovna naučna parlamentarna istraživanja.

Drugo, iako je kolevka parlamentarizma, Velika Britanija nije jedina zemlja u kojoj su se rađale i razvijale parlamentarne ideje. Otvorene i dobrim delom naklonjene parlamentarizmu, bar u određenim periodima istorije, bile su i neke zemlje, posebno Francuska, za koje se smatra da su bile više okrenute revoluciji nego evoluciji, autoritarizmu više nego demokratiji, prezidencijalizmu više nego parlamentarizmu. Da je francuska misao bila otvorena i u delikatnijim vremenima za drukčija iskustva i ideje, dovoljno uverljivo govori jedna već zaboravljena činjenica da je Mirabo, kao vodeća ličnost u konstitutivnoj skupštini, tražio savete o uređenju nove države upravo od Bentama i da mu je ovaj, tada poznati i iskusni politički mislilac i poznavalac mnogih krajeva, društava i poredaka sveta, odgovorio na najbolji mogući način — pisanom raspravom. Elementi ideja parlamentarizma i odgovorne vlade mogu se naći i u nekim francuskim revolucionarnim ustavima ili u situacijama koje su stvarane povodom uređenja novih političkih institucija. Benžamin Konstan je pokrenuo zapaženu diskusiju oko parlamentarizma, a vredne parlamentarne ideje mogu se naći kod Šatobrijana, Gizoa i drugih ustavno-političkih mislilaca i pisaca. Treba, svakako, reći da su ovi autori učinili bar dve stvari. *Prvo*, oni su pre Bedžota otkrili

pravu prirodu engleskog parlamentarizma odnosno parlamentarnog sistema iza prilično ulepšane slike koju su o njemu pružali Monteskeja, Blekston ili Delolm. *Drugo*, oni su nastojali i uspeli da formulišu doktrinu parlamentarizma koja je više odgovarala, ili bar više vodila računa o kontinentalnom miljeu.

Nemci su u ponečemu uradili slično Francuzima. Uz sve poštovanje za engleski ustav, oni su ipak usvojili drukčiju varijantu parlamentarnog sistema. Tvorci Vajmarskog ustava, Projs, Nojman i Veber su poznavali ideje i radove Reldsloba i drugih konstitucionalista i političkih pisaca, ali su pod dejstvom nekih okolnosti i svojih opredeljenja, doneli jedan ustavni i parlamentarni projekt sistema koji je na samoj granici parlamentarizma.

U vanevropskim zemljama, posebno u zemljama Komonvelta, ustavno-politička, a time i parlamentarna, misao, ukoliko je i postojala, bila je pod snažnim uticajem britanske misli. Tako je čak i u Australiji, posle višegodišnjih debata, zakonodavac pokazivao više sklonosti da prihvati jedan, po pretpostavci oprobani, strani parlamentarni uzor u praktičnom parlamentarnom radu, nego da delovanje parlamenta prepusti tokovima domaće spontanosti. Tako je na inicijativu Senata doneta posebna Deklaracija kojom se nalaže, odnosno upućuje da se parlament u nekim pitanjima i u svom radu pridržava propozicija i prakse Vestminsterskog parlamenta.

Treće, svaki ozbiljniji uvid u istoriju parlamentarnih ideja i prakse otkriva brojne dileme i otvorena pitanja kako u jednoj tako i u drugoj ravni, pa i u delima najpoznatijih mislilaca parlamentarizma. Različita gledanja ili različite stavove moguće je naći ne samo u delima različitih autora ili u raznim delima istih autora koja su stvarana u različitim periodima, već i u okviru pojedinačno posmatranih dela. To važi kako za starije tako i za savremenije autore. To je slučaj sa Berkom, Blekstonom, Bentamom ili Milom. Vilson je pre predsednikovanja tražio dominantnu i kontrolnu ulogu parlamenta odnosno Kongresa u opštem sklopu regulativne moći, da bi posle »zauzimanja« predsedničkog trona dominirajuću regulativnu funkciju preneo u ruke Predsednika. Ne mali broj novijih autora u

istoj knjizi tvrde na jednom mestu da je parlament konačna politička vlast, a na drugom da je to vlada. Nije retka ni pojava da ideje određenih autora budu različito interpretirane. Treba reći da su ove protivrečnosti ili nedoslednosti u radovima poznatih mislilaca često više izraz težine i složenosti parlamentarne problematike nego ograničenosti njihove misli. Svest o ovim teškoćama može biti od pomoći u traženju rešenja za neka otvorena pitanja savremenog parlamentarizma. Isto tako, treba imati u vidu da su i pored svih dilema i nedoumica određene ideje ili rešenja postala neka vrsta parlamentarnih dostignuća odnosno »standarda«, sa manje ili više univerzalnim značajem, čije bi poznavanje moglo biti od velike koristi, naročito zemljama koje se nalaze na putu demokratizacije. To su i razlozi da se ovde izlože neke od osnovnih dilema i kontroverzi parlamentarizma.

U samom središtu ovih dilema i kontroverzi, čini se, stoje tri grupe pitanja. Prvo, da li parlament treba i može da bude suvereno, odnosno vrhovno i svemoćno političko telo ili jedna eventualno paritetna, odnosno balansirajuća i kontrolna ili pak samo pomoćna i »podupiračka« branša političke vlasti u opštem sklopu političkih institucija jednog društva. Pitanje se može razuditi u dva potpitanja: *Prvo*, treba li parlament da stvara pravo, i, ako treba, može li on biti ograničen nečin što sam stvara? *Drugo*, je li bolje da parlament u svojim rukama koncentriše zakonodavnu i izvršnu vlast ili da postoji podela između ove dve delatnosti, odnosno »branše« vlasti. Isto tako da li je uopšte moguće, naročito u novije vreme, da parlament bude upravljačko telo, odnosno da na operativan način upravlja društvenim poslovima. *Treće*, treba li i može li parlament da bude mesto samostalnog odlučivanja i mesto racionalne rasprave samostalnih političkih poslanika, gde se samostalno donose optimalne političke odluke?

Oštri sukobi, dijalozi i polemike, započeti pre tri veka, obnavljaju se ili »inoviraju« u talasima u pojedinim naročito delikatnijim periodima razvoja društva sve do naših dana. Njih je moguće pratiti preko debata koje su

posredno ili neposredno vođene između političkih mislilaca i poznavalaca parlamentarne problematike u brojnim zemljama, poput onih između: Bekona i Koka (Coke), Filmera i Loka; Blekstona i Bentama; različitih struja u radničkom pokretu u nizu zemalja posebno između pristalica parlamentarnog socijalizma i pristalica diktature proletarijata odnosno neposredne participacione demokratije; liberala i antiliberala u Nemačkoj povodom donošenja Vajmarskog ustava; Šumpetera i Kelzena; Šmita i Tome, sve do novijih polemika između najčešće samo drukčije oblikovanih ili »odevenih« struja, oko istih ili sličnih pitanja. Mnogi od oštromunih i vatrenih pobornika ili kritičara parlamentarizma bili su aktivni učesnici u političkom događanju svoga vremena i manje ili više otvoreno stajali na jednoj ili drugoj strani. Kao što su vladari ili nosioci vlasti tražili oslonce moći u različitim izvorima, tako su i ovi intelektualni poslenici potezali svoju argumentaciju sa različitih strana: i odozgo, s nebesa, najčešće u vidu božanskog porekla vlasti ili prirodnog prava; i odozdo, iz podnožja ili dubine društva, u vidu narodne volje; i iz »zlatne sredine«, koja se počela objavljivati sa prvim većim i slojevitim socijalnim diferencijacijama i sve više pokazivati da se društvo ne može svesti samo na njegove dve polarne »kape«: svemoćni politički srednji slojevi bili su temelj onoga što će se kasnije sloviti kao građansko, odnosno civilno društvo i diferencijacije vrhovne strukture političke vlasti.

U širem istorijskom rasponu, valja razlikovati dva velika talasa političkih sukoba i polemika: jedan između kralja i parlamenta, a drugi, kad je već parlament ojačao *vis à vis* kralja, između parlamenta i drugih aspiranata, institucija ili organizacija, na vrhovnu političku poziciju.

Prvi talas sukoba počinje u vreme kraljevine Džemsa I. Vatra je potpalio sam kralj, a kasnije razgorevali pristaše ili miljenici kralja, s jedne, i njegovi protivnici, s druge strane. Varnica je kresnula kad je kralj zabranio parlamentu da raspravlja o njegovim pravima i prerogativima. Treba imati u vidu da ovaj ultimatum dolazi u vreme kad je parlament

već izborio neka svoja prava i povlastice (još u XVI veku), i to posebno slobodu debate (*freedom of speech*), zaštitu od lišavanja slobode, pristup Donjeg doma odnosno njegovih poslanika kralju preko Spikera, i naravno, pravo kontrole nad finansijskim izvorima države. Parlament je žustro i oštro reagovao odgovorom da je »staro i nepriksenoveno pravo parlamenta da slobodno raspravlja o svim stvarima koje se tiču podanika i njihovih prava ili imovine, a kad se parlamentu jednom uskrati sloboda debate time je uništena sama bit slobode parlamenta.

Kralj je nastojao da vrati ono što se vratiti može i još više od toga: da spasi što se spasiti može. Pošto je pre nekoliko vekova parlament zadobio pravo kontrole nad ekonomskim izvorima države- porezima, kralj se trudio da bar carine sačuva od ingerencija parlamenta. Kralj se isto tako trudio da drugo osnovno uporište vlasti, »kadrovsku politiku«, posebno kad je reč o sastavu egzekutive, zadrži u svojoj isključivoj nadležnosti. S druge strane, Parlamentu je isto tako bilo jasno da je upravo to ono mesto čijim se zauzimanjem može najviše oslabiti moć kralja, a ojačati svoja. Stoga već 1628. upućuje kralju zahtev da prilikom izbora svojih najvažnijih ministara vodi računa o mišljenju parlamenta. Džems I je spadao u onu grupu vladalaca koji su, pored znanog broja svojih umnih i pismenih pristaša i branilaca, našao za shodno da ne samo delom već i perom brani svoje »nepriksenoveno« pravo na vlast i zaustavi parlament u svom pohodu na zaposedanje vrhovnog političkog trona. Ne može se reći da u ponečemu kralj nije umeo i mogao da umno i kraljevski dostojanstveno brani i svoju i englesku kraljevinu. I više od toga: da brani neke dublje potrebe društva za integracijom i stabilnošću. Pri tom je, naravno, jasno da je kralj kroz to branio i svoju vladarsku poziciju. Kralj je svim silama nastojao da uzme crkvi boga, a parlamentu narod.

Uz to, kralj se trudio da očuva ili održi kraljevske prerogative iznad bilo kakvih domašaja parlamentarnih prava i diskusija. Prerogative kralja su nešto o čemu parlament ne može raspravljati ni u kom slučaju. Kad kralj vrši ili ne vrši svoju vlast to se ne dešava

po sili ili diktatu prava, već aktom njegove milosti. Što se tiče debata u Parlamentu, one mogu biti izraz njegovog dopuštenja i milosti, a ne stvar prava ili volje parlamenta. Kralj je vro dobro znao da bi svako mešanje sa parlamentom moglo da dodirne, a time i ugrozi onu čarobnu formulu kraljevske vladavine: tajnovitost ili po kraljevim rečima »misteriju vlasti«. »Misterija« ili magičnost vlasti je pravi štit prerogativa vlasti i tek njenim probijanjem dolaze do izraza opasnosti od raznovrsnih socijalnih snaga ili pretendencata na vlast. »Mističnost« vladavine je kralj najrađe, pred narodom i pred parlamentom, podupirao pozivanjem na boga i božansku ne samo osnovu već i prirodu kraljevske vlasti. U svojoj besedi parlamentu s početka XVII veka upozorio je da on nije samo božji namesnik koji sedi na božjem tronu već neko ko je »čak i od samog boga nazvan bogom«. Uz sve to, možda i kao rezervu, kralj ističe ugovorni karakter svoje vlasti. Krunisanje i polaganje zakletve su, po njegovom mišljenju, predstavljali konkretnu formu ugovora naroda i monarha.

Na strani monarhije, odnosno kralja, stavilo se dosta istaknutih mislilaca i javnih poslanika među kojima posebno mesto imaju Bekon i Filmer. Bekon (Bacon) je obrazlagao princip suverenosti kralja i potrebom da vlast, ukoliko želi da bude vladajuća i integralna instanca društva, treba da stoji iznad strana u sukobu. Filmer (F. Bekon, Eseji, Beograd, 1967) je sakupio i donekle sistematizovao argumentaciju koja ide u prilog kralju, nasuprot ideja narodne i parlamentarne suverenosti. Meta Filmerovog napada nije bila samo demokratija, već i svaki oblik mešovitog političkog sistema. Kralj ne može pružiti svoj prst nikome pa ni narodu, a da mu oni ne uhvate celu ruku. Nema podele vlasti ni sa kim pa ni sa narodom ili bilo kojom drugom političkom institucijom.

Suprotno zastupnicima monarhije, javlja se shvatanje koje se u polemikama oko primata predstavničke, odnosno zakonodavne ili izvršne vlasti stavlja na stranu ove prve. Vremenom ova struja je jačala i menjala naglaske zavisno od promena u socijalnoj strukturi i pretežno njima izazvanih promena

u rasporedu i značaju političkih institucija. Najveći broj ovih mislilaca praktično se angažovao na krčenju puta ka suverenoj političkoj i pravnoj poziciji parlamenta. Angažovanje na oslobađanju parlamenta bilo je, dvostruko usmereno: prvo u smislu oslobađanja od ideja i prakse kraljeve i narodne suverenosti, a zatim od tendencija i prakse jačanja izvršne vlasti koja je postajala sve manje monarhijskog karaktera. Ovaj tok misli našao je svoj pregnantan i lapidaran izraz u teoriji ili ideji parlamentarne suverenosti.

Mada se njeni sastojci mogu naći još u prvoj polovini XVII veka, nešto manje nego u 1640, a više u vreme posle »slavne revolucije« 1688, doktrina parlamentare suverenosti se konstituiše u nešto konzistentnijem vidu tek u XIX veku. Srž ove ideje dobro je izrazio Dizareli tvrdnjom: »Engleskom ne vlada logika; njome vlada Parlament.« Još reljefnije i metaforično, De Lolme je izrazio snagu i sadržaj ove ideje rekavši da »Parlament može učiniti sve osim da pretvori muškarca u ženu, a ženu u muškarca«. Najjasniji i relativno »zaokružen« doktrinarni izraz ova ideja dobija u delima Dajsija (Dicey).

Među prve opšte kritičare monarhije spada Kok. On je krčio put parlamentarnom prodoru na političku scenu (naročito posle gubitka mesta predsednika suda). Dalje od Koka u približavanju, donekle i modeliranju parlamentarne suverenosti stiže Lok. U kontrapoziciji ne smao Bekonu, Filmeru, pa i samom kralju, već i Hobsu, koji je tražio neograničenu vlast suverena, Lok zastupa suverenost parlamenta, i to, pod dva uslova. *Prvo*, ako je suverenost legislature kombinovana sa suprematijom prava; *drugo*, ako država i njene institucije rade na dobrobiti i čuvanju društva. Narod, odnosno zajednica, starija je od vlasti. Onaj ko dođe u sukob s narodom ili upotrebi silu prema narodu bez punomoćja i suprotno ovlašćenju koje mu je dato, nalazi se u ratu s narodom. Tada narod ima pravo da je silom ukloni i ponovo uspostavi svoje zakonodavno telo koje će vršiti vlast u sferi donošenja zakona. Jednim smerom svoje inače veoma protivrečne misli, Blekston skida neke Lokove granice vlasti i stiže do mnogo »čistije« ideje parlamentarne suverenosti. On ističe da je parlament suve-

rena i nekontrolisana vlast u stvaranju, potvrđivanju, proširenju, ograničavanju, ukidanju, opozivanju oživljavanju i proširenju zakona koji se tiču sadržaja svih mogućih denominacija od eklezijastičkih do svetovnih, civilnih, vojnih, pomorskih ili krivičnih. Ukratko, parlament »može učiniti sve što nije prirodno nemoguće« i stoga je svemoćan. Zbog toga što »po svom nahodanju može menjati ustav, kao što je to često bio slučaj«, parlament predstavlja nešto »više od samog ustava«. To je, po mišljenju Blekstona, i najviši sud nad kojim niko ne može da ima jurisdikciju. Pored zakonodavne, parlament ima i druga ovlašćenja, uključujući tu i mogućnost da preko svojih organa izvršava zakone i lišava pojedince čak i prava na život.

Tradicionalna doktrina suverenosti dobija svoj, kako je rečeno, zaokruženi izraz u delima Dajsija, a preko njega, uz neke modifikacije, produžuje sve do naših dana. Mnogi noviji udžbenici ustavnog prava ističu parlamentarnu suverenost kao ugaoni kamen britanske ustavne strukture.

Polazeći od ideja inače poznate grupe političkih i pravnih pisaca i profesora sa Oksfordskog univerziteta, posebno Ostinovih (Austin) i Holandovih ideja, Dajsi ističe da princip parlamentarne suverenosti znači: »Ni više ni manje do to, naime, da Parlament tako određen, ima pravo po engleskom ustavu, da donosi ili ne donosi svekolike zakone (*to make or unmake law whatever*). Ni jedno telo ili lice nema pravo da nadjača ili potisne u stranu zakonodavstvo parlamenta« (Dicey, *Lectures*, London, 1886, str. 36). Sva vlast u engleskoj državi, kaže Dajsi, koncentrisana je u imperijalnom parlamentu i svi departmani vlade su legalno podređeni parlamentarnom despotizmu. Naše sudije su nezavisne u tom smislu što su stalne i nezavisne od direktnog uticaja krune ili vlade; ali sudski departman ne pretenduje da stoji na ravnoj nozi sa parlamentom; njegove funkcije mogu se modifikovati u svako doba sa nekim aktom Parlamenta. Pod pravom se, za ovu svrhu podrazumeva svako pravilo koje će biti izvršeno od sudova. Dajsi nije dozvoljavao mogućnost da parlament, proceduralno ili supstancijalno, može obavezivati svoje naslednike. Suverena vlast ne može, dok ima

suvereni karakter, ograničiti svoju sopstvenu vlast bilo kojim posebnim aktom. Ograničena suverenost je, kako u slučaju parlamentarne tako i svake druge suverenosti, kontradikcija po sebi. U praksi, ovaj načelan stav ima veliku važnost i znači da u slučaju kolizije ranijih i kasnijih parlamentarnih akata važe ovi drugi. Dajsijevo gledanje produžili su mnogi ugledni konstitucionalisti među kojima i Hart i Vejd (Wade).

Doktrina ili ideja parlamentarne suverenosti pretpostavlja sposobnost parlamenta da upravlja društvenim poslovima. Razlozi za lociranje najviše ili suverene vlasti u parlamentu su višestruki. Od njih su najvažniji oni koji se tiču mogućnosti donošenja odluka u otvorenoj i racionalnoj diskusiji. Pod budnim okom javnosti na otvorenoj sceni u slobodnoj diskusiji, poslanici su u stanju da istražuju optimalne mogućnosti i donose optimalne i za širu populaciju prihvatljive odluke. Bentam je čak mislio da bi zbog ovih osobina, parlament, odnosno Donji dom mogao da se nazove »Velikim istražiteljem nacije«, jer je njegova dužnost više da istražuje i procenjuje nego da ostvaruje odluke.

Iako ugrađena u englesku ustavnu istoriju, doktrina parlamentarne suverenosti imala je ne samo svoje različite varijante i protivrečne interpretacije već i žestoka osporavanja, kako izvan tako i samoj Velikoj Britaniji. Razlozi i argumentacija za jedno ili drugo su se menjali zavisno od niza okolnosti. U Francuskoj je ona imala prilično zastupnika, ali još više protivnika. Još je Ruso, kritikujući engleski parlament, izrekao oštru kritiku na račun engleskog parlamenta. »Engleski narod misli da je slobodan, ali se ljuto vara; on je slobodan samo za vreme izbora članova parlamenta: kad su oni izabrani, on je rob, on nije ništa. Način na koji on koristi svoju slobodu, za vreme njenog kratkog trajanja, pokazuje da zaslužuje da je izgubi (Ruso, *Društveni ugovor*, Beograd, 1949, str. 74)«. U SAD doktrina parlamentarne suverenosti nije imala šireg odjeka. Benžamin Franklin je jednom prilikom čak rekao da ga je pojam parlamentarne suverenosti »učinio sasvim neraspoloženim«, a D. Vebster napisao da ideja suverenosti pripada drugoj strani Atlantika. Oštrih kritika parla-

mentarizma bilo je i u drugim zemljama, sa različitih strana.

Širi uvid u kritiku doktrine ili ideje parlamentarne suverenosti, otkriva postojanje bar četiri vrste prigovora. Prvo, ideja parlamentarne suverenosti, pre ili kasnije, dolazi u sukob sa drugim vrednostima ili principima liberalnog i demokratskog društva. To je vidljivo i kod njenih najeminentnijih liberalnih zastupnika. Tako, na primer, Blekston, bez ikakvog »polaganja računa«, daje primat čas ideji parlamentarne suverenosti, a čas principu vladavine prava ili »apsolutnim pravima pojedinaca«. Svestan mogućnosti prigovora zbog sličnih teškoća i protivrečnosti, Dajsi nastoji da ih predupredi ili pomiri putem dve »formule«: *jednom*, koja ističe da »suverenost Parlamenta predstavlja formu, a vladavina prava sadržinu modernog britanskog ustava«; *drugom*, koja princip vladavine prava svodi na apsolutnu suprematiju ili predominaciju regularnog prava, odnosno zakona ili na jednakost pred zakonom. U krajnjem ishodu, Dajsi ostaje prilično neuverljiv; zato što se takvim redukcionističkim formulama ne može rešiti problem napetosti između principa parlamentarne suverenosti i principa vladavine prava.

Drugi prigovor ističe da doktrina parlamentarne suverenosti jednostavno ne odgovara stvarnosti, posebno stvarnoj raspodeli moći između parlamenta i vlade. Ovu primedbu u veoma zaoštrenom vidu izrazio je Džon Sili kad je rekao da nije ni najmanje tačno uobičajeno gledanje da parlament zapoveda, a ministar sluša. »Ministar zapoveda; on je kralj, a ne sluga, i upravlja kako narodom tako i parlamentom«. »Istina«, dodaje Sili, »parlament ga je zakrunio, ali on ga može i raskruniti«. I Sidni Lo (Law) se čudio kako parlament može gospodariti organizacijom vlasti i vladom ako je ista partija zastupljena u vladi svojim generalima, a u parlamentu svojim redovima.

Uz ova zapažanja, iznošeni su i razlozi pomeranja težišta vlasti od parlamenta prema vladi. Najčešće se navode sledeći razlozi. *Prvo*, porast funkcija i troškova države objektivno komplikuje ili otežava rad i poziciju parlamenta, čak i onda kad se iskreno želi da on bude u centru odlučivanja. *Drugo*, porast i snaženje birokratije, i brojčano i funkcional-

no. *Treće*, sama složenost političkih, kako unutrašnjih tako i spoljnih, poslova. *Četvrto*, nedostatak informacija potrebnih za savremeni proces odlučivanja. *Peto*, nedostatak parlamentarne administracije ili službi koje bi bile pri ruci poslanicima odnosno činjenica da su te službe, i onamo gde postoje, više na vezi ili na usluzi visokim poslenicima egzekutive nego poslanicima. *Šesto*, sve glasnije pretenzije egzekutive i političkih lidera da i oni budu predstavnici naroda, kao i poslanici. *Sedmo*, neretko dominirajuća pozicija patrijskih lidera. *Osmo*, težnja sve razvijenijih, sve prisutnijih i sve uticajnijih masovnih medija da se okreću odnosno koncentrišu prema liderima odnosno prema stvarnim »opipljivim« centrima vlasti. Svemu tome treba dodati i izvesna očekivanja, pa i navike, naročito u manje razvijenim zemljama, da se na egzekutivu gleda kao na faktor modernizacije.

Mil je pre drugih dokučio dobar deo istine, ali je hteo da spasi ono što se spasiti može. A to što treba i što se može spasiti jeste određena mera relevantnosti i uticajnosti parlamenta. Ovom zadatku Mil posvećuje zamašan deo svog intelektualnog angažmana. On na nizu mesta, posredno ili neposredno, naglašava da parlament ne treba da bude dominirajuće i političko-upravljačko, već ograničavajuće i kontrolno telo stvarno kompetentne i efikasne upravljačke vlasti. Stoga, on pravi jasnu razliku između funkcije kontrole vlade i funkcije vladanja u užem političko-upravljačkom smislu. Samo tako razlikovanje i raspodela funkcija mogu obezbediti kompetentnost i delotvornost vlade, na jednoj, i kontrolnu moć parlamenta, na drugoj strani. Ako je nemoguće očekivati da jedno predstavničko, odnosno parlamentarno telo bude i operativno-upravljačko telo, moguće je i nužno postaviti parlament u poziciju »ultimativne kontrolne vlasti« ili kao forum koji deluje u svojstvu nadzornika slobode i centra razuma debate. Postići odgovarajući balans između ove dve funkcije ili strukture, odnosno između kompetentne vlade i demokratije je, po Milu, centralno i najteže pitanje »u umetnosti vladanja«.

U novije vreme, nemali broj poznavalaca političkog i parlamentarnog života smatra da je ne samo parlamentarna suverenost već i

parlamentarna kontrola besmislen izraz. Realnost modernog vladanja nalaže da parlament ne vrši kontrolu na taj način što bi određivao pravac ili brzinu, odnosno kroćenje i nadzor aktivnosti vlade. Gotovo je uobičajeno da se parlamentarna kontrola tretira i prihvata kao legitimna i nužna aspiracija i da se, zatim definiše kao »parlamentarni uticaj, a ne direktna vlast, savet, a ne komanda, kriticizam, a ne opstrukcija, motrenje, a ne iniciranje, javnost, a ne tajnost«.

Treća ozbiljna primedba naglašava da parlament u novim uslovima nije okvir i mesto otvorenog i argumentovanog razgovora i rasprave, a još manje centar racionalnog i optimalnog odlučivanja. Za veliki broj nemačkih liberala i pristalica parlamentarne demokratije pre i posle Vajmarskog ustava, naročito u polemikama koje su vođene povodom tog ustava, vrednost i značaj parlamentarizma treba videti u tome što pruža pogodno sredstvo da se prevaziđe politički diletantizam i izabere najbolje i najsposobnije političko vodstvo. Veber je izričito isticao da parlament ne može biti ne samo centar odlučivanja nego ni »centar razuma«, odnosno mesto racionalizacije, argumentacije i debate na kome se formulišu autoritativne odluke i programi. Novije promene, posebno proširivanje biračkog prava i razvoj političkih partija, potkopali su klasičnu liberalnu koncepciju i sliku parlamenta, koji je nekad predstavljao centar odlučivanja i u kome su se njegovi članovi u svom opredeljenju rukovodili prvenstveno javnim odnosno opštim interesima. U novim uslovima centar vlasti se pomerio prema vladi, a poslanici postali obični glasači. U tome, dalje od svojih savremenika, iz jedne neliberalne perspektive, ide Karl Šmit. Šmit se najpre potrudio da u jednoj veoma selektivnoj retrospektivi relevantnih ideja identifikuje osnovne crte parlamentarizma, a zatim da osvetli i obrazloži njegove temelje i domašaje.

Na osnovu analize ideja Loka, Berka, Bentama, Gizoa i Mila, Šmit nalazi da su osnovna svojstva parlamentarizma otvorenost i diskusija. Pošto je tako »odredio« svoj predmet posmatranja, Šmit mu kritički prilazi sa dve strane. On kritikuje zablude i anahronost racionalističke filozofije koja smatra da se diskusijom ili dijalogom, kao sredstvom

političkog razuma, može doći do istine i pravde. Teško je čak očekivati da parlament bude politički agent racionalističkog mišljenja koji će, u širem kontekstu i strukturi javnog mnjenja, obezbeđivati informisanost.

Drugim rečima, iluzorno je verovati da se u uslovima u kojima zakoni ili odluke proizlaze iz borbe interesa, a ne sukoba mišljenja, prostim ubeđivanjem može prevazići sila odnosno, osigurati prednost slobode nad vlašću. Pored toga, parlament nije više autentična narodna tvorevina, koja samostalno, u ime celine društva, donosi odluke, već skup predstavnika koji se rukovode parcijalnim interesima pojedinih društvenih grupa. »Mali i ekskluzivni komiteti partija ili partijskih koalicija, kaže Šmit, donose odluke iza zatvorenih vrata, i ono što predstavnici velikih kapitalističkih interesnih grupa odluče u malim komitetima je, možda, značajnije za sudbinu miliona ljudi, nego oficijelna odluka«. Predstavnici nisu više predstavnici celog naroda koji rade po svojoj savesti i svesti, već po instrukcijama. Niz okolnosti, pored ostalog i razvoj moderne masovne demokratije, učinio je javnu diskusiju praznom formalnošću. I iz ovog kratkog osvrtu na Šmitovo gledanje, jasno proizlazi da je Šmit razlikovao parlamentarizam i demokratiju.

Treba reći da se i u okviru socijalističke misli veliki broj autora osvrtao različitim povodima na parlamentarizam. Poznata su shvatanja mnogih autora socijalističke provenijencije o parlamentu kao »brbljaonici« ili manipulativnoj političkoj instituciji čiji značaj, kako je govorio Šumpeter, dolazi iz onoga što je van njega, a ne iz parlamentarne debate kao takve. Iako nije bitnije doprinela razvoju parlamentarizma, ova kritička misao je naročito u nekim svojim tokovima pomogla osvetljavanju socijalnog sadržaja i ograničenosti egzistirajućeg parlamentarizma.

Četvrti krug primedbi stoji u ravni odnosa parlamentarne suverenosti u pojedinoj državi i međunarodnog prava odnosno regionalne Evropske zajednice koja postaje sve više federativna, odnosno jedinstvena država. Može li postojati suverenost britanskog parlamenta, ako je Velika Britanija članica Evropske zajednice koja će imati svoj državno-pravni porijekak i pravila.

Na šta upućuju sve ove dileme i polemike? Izgleda da bi posle dugog parlamentarnog iskustva i saznanja o mestu, mogućnostima i uticaju parlamenta širom sveta, trebalo imati nešto realnije i adekvatnije predstave i očekivanja od parlamenta i parlamentarizma. Svaki parlamentarni maskimalizam i očekivanje da jednom uspostavljeni parlamentarizam može da rešava sva goruća pitanja društva (»parlamentarni romantizam«) mogu biti jednako štetni kao i parlamentarni nihilizam.

Obeležja parlamentarizma. — Posle ovog kratkog pregleda ideja, čini se korisnim izložiti ukratko sadržaj parlamentarizma u užem smislu, odnosno njegovih osnovnih karakteristika.

Prvo i osnovno obeležje parlamentarizma je postojanje aktivnog i uticajnog parlamenta. *Drugo*, parlamentarni sistem počiva na principu saradnje između zakonodavne i izvršne vlasti. Obe ove strukture vlasti imaju odgovarajuća ovlašćenja i izvore uticaja. U okviru toga, moguće je da se vlast pomera više na jednu ili drugu stranu. Tako u britanskoj varijanti parlamentarnog sistema vlada ima naglašeniju ulogu nego parlament.

Treće, u parlamentarnom sistemu izvršna vlast je podeljena na dva nivoa ili »dela«. Jedan nivo čini šef države, a drugi vlada. Šef države može biti monarh ili predsednik. Monarh je najčešće nasledan, a predsednik se bira u parlamentu. Retki su, gotovo usamljeni, slučajevi da se monarh bira. Iako je najveći deo monarhove moći i funkcija »ispario«, bilo tako što je prešao na parlament odnosno vladu ili se prosto ugasio, monarh nije izgubio svaki smisao i značaj u sistemima parlamentarne monarhije. Pored toga što »savetuje, opominje i ohrabruje«, kralj ima veliki simbolički značaj i u nekim slučajevima znatan uticaj na izbor predsednika vlade. Položaj monarha naročito odnos njegovih ovlašćenja prema ovlašćenjima drugog dela vlade, u nekim ustavima, nije jasno određen. U slučaju parlamentarne republike, ustavotvorac je, reklo bi se, u većoj meri nastojao da fiksira ovlašćenja predsednika. Tako se u Ustavu francuske Četvrtre republike određuju nadležnosti Predsednika republike (čl. 29—44) i nadležnosti predsednika vlade (45—54).

Četrto obeležje parlamentarnog sistema je ovlašćenje šefa države, bar formalno, da imenuje šefa vlade. Pri tome, naravno, način formiranja vlade može biti različit i zavisi od mnoštva faktora. Može se pretpostaviti da će u sistemima »manjinskog parlamentarizma« odnosno parlamenta u kome ni jedna partija nema većinu niti postoje stabilne partijske koalicije, moć i mogućnosti šefa države biti veća u izboru ljudi i pravljenju funkcionirajuće većine nego u slučaju »većinskog parlamentarizma«. Pri tom, naravno, ne treba gubiti iz vida da presudan uticaj na čelnike vlade imaju partije. Kad je reč o vladi, treba razlikovati prvog ministra od drugih ministara. Iako šef države formalno imenuje ministre, njihov faktički izbor vrši predsednik vlade. Iako je prvi ministar *primus inter pares*, s obzirom na to da je vlada kolektivno telo, u praksi on ima odlučujuću reč kako u vladi tako i u širem političkom procesu.

Peto i najznačajnije obeležje parlamentarizma je odgovornost vlade parlamentu. Odgovornost može biti kolektivna i individualna. Vlada može biti odgovorna iz različitih razloga, od neustavnog do nemudrog odnosno neprihvatljivog delovanja, a odgovara tako što joj parlament izglasava poverenje ili nepoverenje. Formalnim odbijanjem nekog vladinog zakonskog projekta ili predloga, parlament može istovremeno da izglasa nepoverenje vladi i tako je natera na ostavku. Što se tiče ovlašćenja vlade prema parlamentu, stvar je malo složenija. U nekim sistemima postoji pravo vlade da predloži šefu države raspuštanje parlamenta, u nekima je pravo na raspuštanje parlamenta veoma restriktivno, a ponegde parlament sam sebe raspušta (Norveška), dok je šefu države dozvoljeno da raspušta samo specijalne sesije.

Šesta karakteristika parlamentarizma je institucija premapotpisa. Šef države ne može donositi pravosnažne akte iz svoje nadležnosti bez premapotpisa ili kontrasignature prvog ministra, odgovarajućeg ministra ili vlade kao kolektivnog tela. Smisao ove institucije je u tome da se društvo ili poredak obezbede od preteranih funkcija ili neodgovornosti šefa države.

Što se tiče pitanja da li su u parlamentarnom sistemu članovi vlade istovremeno i poslanici, moglo bi se za najveći broj sistema odgovoriti potvrdno. Treba pre svega reći da to pitanje nije sasvim precizno ustavno regulisano. U britanskom slučaju to funkcionalno dvojstvo postoji po konvenciji. Moguće je čak da već odabrani ministar dobije naknadno poslanički mandat ili mesto u Gornjem domu da bi se to pravilo ispoštovalo. U Ustavu francuske Četvrtre republike odredba o tome je da su ministri individualno i kolektivno odgovorni Skupštini implicirala potrebu da su članovi vlade istovremeno i članovi parlamenta. Ali, u nizu zemalja članovi vlade nisu istovremeno i članovi parlamenta. U Švedskoj je u više navrata i po jedna trećina vlade bila iz vanparlamentarnih redova. U Holandiji, Norveškoj i Luksemburgu ministrima, posle imenovanja, nije dozvoljeno da budu članovi parlamenta. Ali, u ovim zemljama ministri učestvuju u parlamentarnim debatama i odgovorni su parlamentu. Zbog toga ti sistemi pripadaju grupi sistema parlamentarne vladavine.

Oblici parlamentarizma. — Parlamentarizam se javlja u različitim formama, koje je moguće grupisati ili klasifikovati po različitim osnovama: regionalnoj, institucionalnoj, proceduralnoj, hronološkoj. Tako se na osnovu regionalnog kriterijuma mogu razlikovati britanski i kontinentalno-evropski ili britanski, evropsko-kontinentalni i parlamentarizam zemalja Komonvelta. U okviru evropsko-kontinentalne grupe moguće je opet razlikovati nordijski ili severno-evropski i zapadno-evropski. Na osnovu parlamentarno-proceduralnog kriterijuma treba razlikovati britanski i kontinentalni. Po britanskoj proceduri, koja je prihvaćena i u zemljama Komonvelta i u Irskoj, zakonodavstvo se inicira u plenarnim sednicama parlamenta, a ne u komitetima. Pojedini članovi parlamenta govore sa svojih mesta, a ne sa tribine. Različita od nje je kontinentalna procedura, najčešće nazivana »francuska« iako ima paralelu istoriji u Švedskoj i Norveškoj. Isto tako, moguće je, na osnovu činjenice da li je šef države monarh ili predsednik, razlikovati parlamentarnu monarhiju i parlamentarnu republiku.

Na osnovu kombinovanog vremenskog i institucionalnog kriterijuma, moglo bi se razlikovati četiri faze parlamentarizma: (a) sistem relativno ograničene kraljeve suverenosti; (b)

sistem uravnotežene kraljevsko-parlamentarne vlasti; (c) sistem parlamentarne suverenosti i (d) sistem egzekutivnog preimućstva odnosno ograničene suprematije egzekutive.

Sistem ograničene kraljeve suverenosti označuje u političkom smislu jedan pretežno mešoviti monarhijsko-parlamentarni sistem nego parlamentarnu monarhiju. On je više okvir borbe između parlamentarne političke institucije, koja traži ne samo izlazak na političku scenu već i političko prvenstvo, i kralja, koji je do tada bio neprikosnovena vlast. U socijalnom smislu, to je faza borbe narastajuće buržoazije i aristokratije koja se sve više unutar sebe diferencira. Buržoazija je vodila dvostruku borbu. Ona je nastojala da pojača poziciju i ulogu parlamenta u opštoj strukturi i raspodeli političke moći. Zatim, ona je težila da zauzme što bolju poziciju unutar samog parlamenta. Pred naletom novih socijalnih snaga i promena koje su tražile svoju političku artikulaciju i konstitucionalizaciju, kralj je popuštao, ali se nije predao. I normativno i stvarno, najveća količina vlasti bila je u kraljevim rukama. U Engleskoj je to period druge polovine XVII i početka XVIII veka, u Francuskoj u nekoliko prvih decenije XIX veka (1814—1830).

U drugom tipu parlamentarizma postoji dvojstvo i, u izvesnom smislu, paritet parlamentarne i kraljeve odnosno izvršne vlasti. Zakonodavna funkcija pripada parlamentu, a izvršna kralju, odnosno, vladi. Sa osamostalivanjem i jačanjem parlamenta odvija se naporedo i proces bifurkacije izvršne vlasti. Dobar deo operativne izvršne vlasti prenosi se sa kralja na kraljev savet, odnosno, vladu ili ministarski savet, koji sve više okreću pogled prema parlamentu. To je period i model parlamentarizma u kome se vlada prevodi na kolosek parlamenta. U njemu postoji dvostruka odgovornost vlade: parlamentu i šefu države. U Engleskoj se ovaj sistem uravnotežene monarhijsko-parlamentarne vladavine može locirati u vreme od početka XVIII do početka XIX veka; u Francuskoj je karakterističan za monarhiju između 1830. i 1848, a u skandinavskim zemljama, u drugom delu XIX veka.

U sistemu parlamentarne suverenosti politička vlast je koncentrisana, najvećim delom, u parlamentu. Konture ovog modela, uz izve-

sne idealizacije i predimenzioniranja, mogu se naći u već pomenutom Dajsijevom viđenju parlamentarnog sistema. Primer suprematije parlamenta ne samo prema drugim institucijama, već i prema pravu, Dajsi je mogao naći u praksi tridesetih godina XIX veka u Engleskoj ili osamdesetih godina XIX veka u Francuskoj. Nekadašnja stvarna, a nešto kasnije i formalna prava šefa države da određuje sastav vlade odnosno njenog prvog čoveka i pravo na raspuštanje parlamenta, bili su samo mrtvo slovo na papiru.

Četvrti tip parlamentarizma je sistem ograničene suverenosti egzekutive. Moguće su tri varijante ovog modela. U prvoj, najčešće poznatoj kao sistem kabinetske vlade, sa »središtem« u Velikoj Britaniji, postoji naglašena uloga i stabilan položaj vlade. Osnovni razlog za stabilnost vlade treba tražiti u prirodi partijskog i izbornog sistema. Dvopartijski i većinski izborni sistem obezbeđuje sigurnu parlamentarnu većinu, a time i stabilnu vladu. Druga varijanta predstavlja sisteme u kojima čvrste partijske koalicije u višepartijskom parlamentu uspevaju da obezbede parlamentarnu većinu, a time i relativno stabilnu vladu. Ovo je karakteristično za noviji sistem Savezne Republike Nemačke. Treća varijanta ovog parlamentarizma može se naći u višepartijskim sistemima u kojima ni jedna partija nema apsolutnu većinu niti postoje stabilne partijske koalicije koje su u stanju da obezbede parlamentarnu većinu. Francuska je jedno vreme pružala dobar primer za ovu varijantu parlamentarizma.

Pretpostavke parlamentarizma. — Za uspostavljanje i funkcionisanje demokratskog i uticajnog parlamenta i parlamentarizma potrebne su odgovarajuće društveno-ekonomske, političke i kulturne pretpostavke. Ovde će, više u naznakama, biti pomenute samo neke od njih. Prvo, parlamentarna demokratija i parlamentarni sistem vladavine u užem smislu pretpostavljaju pre svega određeni stepen ukupnog društvenog razvoja, kvaliteta života i homogenosti društva. *Drugo*, parlamentarizam pretpostavlja postojanje zrelog, odnosno civilnog društva koje je u stanju da spreči monopolizaciju vlasti od strane političke elite ili nametanje ciljeva koje društvo ne može da ostvari i ne želi da prihvati. *Treće*, parlamentarizam traži određeni status, odnosno ulogu politike i radijus njenog dejstva.

Hipertrofirana sfera politike direktno guši parlament i parlamentarizam. S druge strane, parlament i parlamentarizam ne mogu normalno i plodotvorno delovati u uslovima prezira prema politici ili nepoverenja prema političkim institucijama. Četvrto, parlamentarizam traži odgovarajući partijski sistem. Pod odgovarajućim partijskim sistemom ovde razumemo nekoliko uslova: kompetitivni višepartijski sistem, socijalnu utemeljenost partija, tolerantne i koncilijantne partije sa odgovarajućim koalicionim potencijalom, spremnost partija da poštuju volju birača i demokračnost partija.

Jedna od pretpostavki politički i demokračski nosivog parlamenta jeste postojanje određenog stepena konsenzusa i integralnosti unutar same parlamentarne elite. Ovde treba biti obazriv, bar iz dva razloga: prvo, zato, što nije uvek i sasvim jasno koja je to donja granica konsenzusa; drugo, neka novija istraživanja pokazuju drukčije rezultate od onih koja su obavljana samo desetak do petnaest godina ranije. Naime, novija istraživanja govore da u mnogim važnim pitanjima, pa i o nekim elementarnim »pravilima igre«, postoje dosta velike razlike između pripadnika parlamentarne elite. Na osnovu širih istraživanja, Siring pokazuje da su u Velikoj Britaniji pogledi političara o pravilima igre visoko fragmentirani, što, naravno, može da ruši sliku političke elite kao čuvara »pravila igre«. U tom kontekstu, on takođe nalazi da su normativne vrednosti poslanika oko parlamentarnog života nejedinstveni ili razdeljeni i snažno natopljeni partijskom pristrasnošću. Stoga, on i zaključuje da su »očekivanja o privrženosti pravilima igre bila često nerealistična«. Sasvim u duhu ovog stava, ne bez izvesnog cinizma, zaključuje i Krou (Crowe): »Najznačajnije pravilo igre u Parlamentu je partijska lojalnost«. Ono što nam ostaje da kažemo posle ovako različitih ocena o postojanju konsenzusa u najrazvijenijim sredinama je sledeće: ako se ranije preterivalo u naglašavanju konsenzusa, sad se preteruje u marginalizaciji ili ignorisanju konsenzusa. Smatramo da je određena mera konsenzusa ili konsenzualnosti, odnosno sposobnosti društva, pa i parlamenta da dodu do određenog konsenzusa, važan uslov njihovog normalnog i demokračskog funkcionisanja.

Sve ove pretpostavke su slaba uzdanica parlamentarizma i demokračije ako nema zrelog, slobodnog i aktivnog građanina. Sve dok građani ne budu sposobni i spremni da politiku procenjuju ne samo po njenim ideološkim ili partijskim svojstvima već po empirijskim odnosno opipljivim učincima koji tangiraju njihov život, politička elita može simulirati ili manipulirati demokračijom i parlamentarizmom. Drugim rečima, tek kad građanin (birač), a ne samo politički izabranik ili profesionalni javni radnik, bude u stanju da promeni ili bira stranu prema svojim interesima, viđenjima i osećanju pravde, i kad taj izbor zadobije odgovarajuće šire društveno priznanje i status, može se govoriti o punijim pretpostavkama za ostvarivanje demokračije i parlamentarizma. Parlamentu je teško da bude gola farsa u uslovima kad građani imaju mogućnosti i snage da biraju ne samo poslanike već posredno i partije. Britanska demokračija i parlamentarizam su ono što jesu i zato, a možda i prvenstveno zato, što se široki »blokovi« pristalica određene partije, konzervativne ili laburističke, svejedno, ne libe od promene partije, ako im postojeći način oporezivanja, visina kamate ili porast životnih troškova ne bude po volji.

Vučina VASOVIĆ

LITERATURA:

- A. Hill, *What's Wrong with Parliaments*, Penguin, Baltimore, 1984.
- A. Maronghiu, *Medieval Parliaments*, Eyre and Spottiswoode, London, 1968.
- G. Loewenberg (ed.) *The Modern Parliaments, Change or Decline*, Atherton, Chicago, N. York, 1971.
- H. V. Wiseman, *Parliaments and the Executive*, Routledge and Kegan Paul, London, 1966.
- J. Đorđević, *Politički sistem*, Beograd, 1977.
- L. Basta, *Politika u granicama prava*, Beograd, 1984.
- M. Jovičić, *Veliki ustavni sistemi*, Beograd, 1984.
- S. Jovanović, *Engleski parlamentarizam*, Političke i pravne rasprave, III, Beograd, 1933.
- W. Bagehot, *The English Constitution*, Fontana, London, 1973.

napredak elektronike omogućiti zamenjivanje političkih institucija nekom vrstom »interesnih berzi«, na kojima će se zahtevi i aspiracije političkih snaga neposredno usklađivati i objektivno meriti. Ipak, pokazalo se da i klasični oblici zakonodavstva ostaju važni za demokratski politički proces, kao što, na primer, uloga predstavničkih ustanova ostaje vrlo značajna za promociju načela *javnosti*, koja je uslov svakog demokratskog i otvorenog društva. Zbog toga, pitanje o daljem prilagođavanju političke reprezentacije savremenim

društvenim potrebama i strukturama ostaje jedan od glavnih zadataka naučnih istraživanja društvene organizacije u XXI veku.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- A. H. Birch, *Representation*, Pall Mall Pr., London, 1971.
 H. F. Pitkin, *The Concept of Representation*, University of California Press, L. A. and Berkeley, 1967.
 M. Matić, *Političko predstavljanje*, Radnička štampa, Beograd, 1974.

REPUBLIKA

Pojam. — Etimološki pojam republika, izvodi se iz latinskog izraza *res publica*. Ovaj pojam u najopštijem smislu označuje *opšte dobro*, javnu stvar, stvar sa kojom se ne može trgovati. U užem, političkom značenju, *res publica* je latinizirani pojam za grčki (Aristotelov) pojam *koinonia politika*. Izvorno, pripada rimskom političkom piscu Ciceronu (Marcus Tullius Cicero, 106—43 pre n.e.) i označuje *res populi* (stvar naroda). *Populus*, pak, definiše se kao *coetus multitudinis iuris et utilitatis communione sociatus* (udruženje mnogih koji su se okupili s obzirom na zajedničko shvatanje prava i zajedničku korist). *Res publica* »uređena je asocijacija ljudi, utemeljena na zakonu«. Tri su temelja na kojima ovakva zajednica počiva. To su: »isti zakoni, ista pravda i ista obligacija prema moći i autoritetu«. »Oni koji imaju isti zakon i istu pravdu moraju biti smatrani članovima iste države. Ako se, uz ovo, podvrgavaju istoj moći i autoritetu, njihova asocijacija je još čvršća« (*De Republica*, I. 57, u *Selected Works of Cicero*, Walter J. Black, N. York, 1948, p. 229). U rimskoj političkoj teoriji, posebno kod Cicerona, a i kasnije u srednjovekovnoj političkoj filozofiji, uz pojam *res publica* u upotrebi su kao sinonimi i pojmovi *res publica libera*, *status popularis*, *civitas popularis*, *popularis res publica*. U ovom na-

opštijem značenju, republika obuhvata normu koja stvara zajednicu, dobro kao njenu temeljnu vrednosti i proces njihovog ozbiljevanja. Ona po ugledu na Aristotelovu *koinoniu politiku* označava bit političke zajednice, državu kao poredak vrline, a tek potom ustavom utvrđen oblik.

Republika kao »drugi najbolji poredak«.

— Ciceronu pripada zasluga što je ostavio prvo celovito određenje republike kao ustavom određenog oblika vlasti i uređenja političke moći. U svome najznačajnijem radu posvećenom državi, Ciceron utvrđuje da je »republika kako je vidio Scipion najbolja od mogućih država«. Ciceronova republika odgovara Platonovom »drugom najboljem poretku« (*Zakoni*), što je sasvim razumljivo ako se na umu ima veliko uvažavanje Platona od strane Cicerona (»Platon je najumniji od svih filozofa«, čitamo u *Raspravama iz Tuskuluma*). Otuda, Ciceronova republika je umerena i mešovita politička vladavina, tip države koju je grčka politička kultura već poznavala. Traganje za harmonijom i ravnotežom (princip *concordia ordium*) i, ujedno, otpor prema ekstremima u temelju su grčke političke kulture. Ideal je politički poredak u kome su »svi građani slični i jednaki« (Tukidid, Aristotel). Ideja umerenog i mešovitog političkog poretka može se već identifikovati kod Euripida,

koji je pisao da »srednji poredak čuva država i održava državnu disciplinu«. Tukidid, pak, pokazao je, kako se umereni poredak i srednja klasa rastaču pod uticajem konkurentskih grupa. Tukididov nalaz da odsustvo saglasnosti glavnih aktera u politici o prirodi principa na kojima valja urediti državu, razara politički etos i vodi rastakanju države, ostala je u temelju političke teorije (Tokvil, Hobs). Platon je zagovarao umerenu i mešovitu vladavinu kao uzajamno prožimanje tiranije i demokratije. »Zakonodavac treba da utvrdi što zakon jeste, tiranin mora da ga primeni«, glasi Platonova formula. Aristotel prigovara Platonu da je zagovarao mešavinu dva najgora poretka, tiranije i ekstremne demokratije.

Aristotelova *politeia*, najbolja među mogućim državama, sadrži sastojke svih država. Ona sadrži političke principe vrline, bogatstva i broja. Ideju umerene i mešovite vladavine Ciceron neposredno recipira od grčkog istoričara Polibija (Polibius, 205—123 pre n.e.). Ciceron piše: »On (Polibije) nezadovoljan je svima trima formama vladavine, kako zbog njihovog unutrašnjeg karaktera, tako i zbog opasnosti izrodavanja... Ona favorizuje formu vladavine koja sadrži sva tri elementa, poseduje vrlinu svake i otuda ima veći stepen stabilnosti« (*De Republica*, II. 57). Polibije utvrđuje da nemešoviti tipovi država nemaju dug život, »svaka menja mesto sa onom koja je bila pre nje«. Tragajući za razlozima promena i velike ekspanzije rimske moći, Polibije, ključ nalazi u mešovitoj prirodi rimske države. »Nemoguće je, čak i za ovdašnje ljude, utvrditi sa sigurnošću, da li je ceo sistem aristokratski, demokratski ili monarhijski. Ako se pogleda moć konzula, država izgleda kompletno monarhijska i kraljevska; ako se gleda na Senat doima se aristokratska; a ako se gleda na masu, država je demokratska« (Polibius, *The Histories*, Cambridge, 1927, VI 11.11). Ciceron u razmatranju republike kao ustavnog oblika vlasti, sledi Polibijeve nalaze.

Karakter države uslovljen je »aranžmanom magistrata«. Osnovne su tri forme države: *monarhija, aristokratija i demokratija*. Princip monarhijske vladavine je privrženost, »ime

kralja izgleda nam kao ime oca«, aristokratijom vlada »savet i mudrost«, princip demokratije je sloboda. Poteškoća je, smatra Ciceron, u tom što svaki od ova tri idealna tipa vladavine sadrži unutarnje slabosti. »U monarhiji podanici jako malo učestvuju u administraciji pravde i savetovanju; u aristokratiji masa jedva i da učestvuje u slobodi, dok je potpuno isključena u savetovanju o državi; kada je, pak, moć u rukama naroda, čak i kad se upravlja u skladu sa pravdom i umerenošću, rezultat je jednakost nejednakih« (*De Republica*, I. 22). Zakonita je tendencija čistih formi vladavine da se transformišu u rdave političke oblike. Otuda, Ciceronov je ideal vladavine je ona u kojoj će biti u ravnoteži »prava, dužnosti i funkcije«. Republika je takav tip vladavine. »Ukoliko u državi nema ravnoteže između moći, dužnosti i funkcija, tako da magistrati imaju dovoljno moći, savet istaknutih dovoljno autoriteta, a narod dovoljno slobode, vladavina se ne može očuvati« (*De Republica*, I. 69).

Savremene teorije o republici. — Od Makijavelija (Machiavelli) pa sve do Georga Jelineka (Jellinek), republika se uz monarhiju označuje kao glavna forma države i »uređena ustava«. Formalni pojam republike definiše se u suprotnosti prema monarhiji. U ovom značenju republika se, za razliku od monarhije, određuje kao oblik vlasti u kojoj vlada više političkih aktera. Sadržajno, ovaj odnos uspostavlja se i kao odnos jednog personalizovanog (monarhija) i jednog institucionalizovanog tipa vlasti (republika). Drugi središnji kriterijum na kome počiva ova tradicionalna dihotomija je priroda legitimacijskog principa u republici i monarhiji. »Monarhijski princip«, mada u sebi sadrži elemente transcendentne formule (*Dei Gratia* formula), pa i elemente populizma (zakletva, posvećenje) u osnovi je legitimistički. Osnovno jezgro »monarhijskog principa« je političko nasleđe. »Republikanski princip« legitimiziranja počiva, naprotiv, na načelu narodnog suvereniteta i pravnim i političkim procedurama pomoću kojih se ovaj princip operacionalizuje. Politička vlast se utemeljuje na osnovu pristanka politički subjektiviziranih pojedinaca (naroda); opšta volja i javno dobro su principi koji »pro-

sto mnoštvo« (Ruso) preobražavaju u političku zajednicu (republiku). U savremenoj političkoj teoriji ovaj formalnopravni pojam republike se sve više označuje kao »ustavnopravni fosil«, a antinomija republika-monarhija supstituiše se parom demokratija-diktatura. Naročito je iskustvo parlamentarnih monarhija i totalitarnih diktatura, u velikoj meri ukazalo na ograničenost ove dihotomije. *Princip republikanizma*, pak, koristi se kao rodni pojam za označavanje onih tipova političkih režima u kojima se sažimaju principi narodnog suvereniteta, minimalne (umerene) demokratije i pravne i političke sigurnosti građana (vladavina prava).

Obnavljajući bitne motive klasične političke filozofije, N. Makijaveli razvija prvu veliku savremenu teoriju o republici. U njegovoj teoriji prepliću se uticaj hrišćanske tradicije prirodnog prava Tome Akvinskog, a preko ovoga uticaj Aristotelove *Politike*, Ciceronove *Republike* i Polibijeve *Istorije*, čiji se uticaj razaznaje u *Istoriji Rima* (Tita Livija), knjizi koja je neposredni povod za delo *Diskursi (Discourses)*.

U knjizi *Vladalac* (1516) Makijaveli označuje republiku i monarhiju kao glavne forme države. »Sve države su ili republike ili monarhije«, navodi Makijaveli u uvodnim delovima *Vladaoca*. Mada neki dobri znalci Makijavelijeve političke teorije, tvrde da je Makijaveli »obožavao rimsku republiku, a ne rimsku imperiju«, ne može se reći da je Makijaveli davao prednost republici u odnosu na ostale političke oblike. Priroda režima zavisna je od okolnosti, političkog temperamenta naroda i veštine upravljača. Otuda će Makijaveli utvrditi da oni koji su utemeljili tiraniju, nisu ništa manje nevini od osnivača republika i monarhija (*Discourses*, I. 10).

Makijaveli utvrđuje da je utemeljenje republike prikladnije mirnijim vremenima, dok se zasnivanje različitih oblika personalizovane vlasti, uglavnom javlja u prilikama koje su nepovoljne i iznuđene. Otuda, monarhiju je lakše utemeljiti i obnoviti, a republiku je lakše očuvati. Kada se republikom dobro upravlja, ona je jača i stabilnija od monarhije. Makijaveli analizira koje su to prilike, kada se vlast zakonito seli u ruke jednog čoveka. Republi-

ka se ne može održati, a ni utemeljiti u sledećim okolnostima: kada vladar upravlja zemljom okrutno, ali nije na vreme zaustavljen; kada država, zarad nesrećnih okolnosti izgubi »virtu«, osobiti republikanski sentiment; kada je republika izgrađena od neodgovarajućeg materijala, i, kada se republika razara korupcijom. Pojam republike Makijaveli upotrebljava u dva osnovna značenja. Oba su na tragu klasične političke filozofije. Prema prvom, opštijem značenju, pojam republike blizak je Ciceronovom pojmu *res publica*. Republika označuje onu državu u kojoj se oblikuje takav način javnog i političkog života građana (*uno vivere civile e politico*) koji je usmeren ka opštem dobru (*res publica*). U temelju ovog tipa zajednice je princip građanstva: nema republike bez grada i građana. Seljaci, smatra Makijaveli, ne poseduju građansku vrlinu. Uz pojam »civilnog i političkog života«, Makijaveli koristi i pojam *libero*. Ovaj pojam ima kod Makijavelija dva značenja. U užem značenju to je »država slobodna od dominacije drugih država«; u širem značenju, pojam *libero* koristi se kao sinonim za *politico*, tj. označuje unutrašnje ustrojstvo države (republike), koje počiva na učešću građana.

U drugom značenju, koje se oslanja na političku teoriju Cicerona, a naročito Polibija, ali i na specifičnu praksu Rima, republika se određuje kao tip umerenog i mešovitog političkog režima. U ovom tipu političkog režima u ravnoteži su tri esencijalna elementa (*qualita*), ili tri različite sile (*potenzia*). To su: moć regalne vlasti (*la potesta regia*); uticaj i moć jednoga čoveka ili ljudi osobitog ugleda (*la potenza degli ottimati*) i vladavina naroda (*il governo popolare*). U Makijavelijevoj interpretaciji u odnosu na klasične radove, ova ravnoteža je dinamička. tako, utvrđuje Makijaveli, kada je republika korumpirana, prirodna »kazna« je vladavina jednog čoveka. Moć mase konstantnija je od moći vladara. »Rimska populacija bila je četiri stotine godina neprijatelj kraljevskog imena i ljubitelj slave i zajedničkog dobra njihove zemlje« (*Discourses*, I, 56.8). Bitna osobenost republike je ravnoteža između glavnih patricija i plebejaca. »Neslaganje između plebsa i rim-

skog senata učinilo je rimsku republiku slobodnom i moćnom« (*Discourses*, I. 4). Kao važne principe republike, Makijaveli navodi principe raznolikosti i pluralizma. Tako, navodi Makijaveli, »republika ima puniji život nego monarhija«, »u republici je više vitaliteta«. Republiku, naglašava Makijaveli, čine »različiti građani sa različitim dispozicijama«. Drugi važan princip na kome počiva republika je princip jednakosti, ili gde je princip jednakosti moguće uneti. Monarhija se utemeljuje tamo gde postoji nejednakost. Sve drugo, bez osećaja za ove proporcije biće kratkog veka« (*Discourses*, I. 55). Samo u onim državama koje poznaju princip jednakosti i građanske forme vladavine »mudar čovek lako će uvesti građansku konstituciju«. Makijavelijev princip jednakosti, u osnovi, odgovara Aristotelovom pojmu umerene jednakosti označavajući u osnovi branu ekstremizmu vladavine mase, pojedinca ili oligarhije.

Makijaveli posebno analizira uslove u kojima može da funkcioniše republika. To su: (a) respekt za običaje i tradiciju; (b) dominacija gradova u zemlji; (c) postojanje široke srednje klase; (d) institucionalizacija moći naroda i (e) postojanje građanske vrline (*virtu*). Makijavelijeva teorija o republici i izlaganje »republikanskih principa« (građanska vrlina, ravnoteža, raznolikost, jednakost) ostavila je snažan uticaj u teoriji *republikanizma*. Džems Harington (James Harrington), jedan od rođonačelnika američkog republikanizma, označio je Makijavelija kao »istinskog političara staroga doba i istinskog čuvara antičke mudrosti«. U političkoj teoriji Monteskeja (Montesquieu) republika je umerena i mešovita vladavina, tip režima u kome narod ili jedan njegov deo poseduje vlast. Otuda za Monteskeja republika je generički pojam za aristokratiju i republiku. Kada u republici narod poseduje vlast zovemo je demokratskom; kada je ta moć data u ruke jednog dela naroda, tada je nazivamo aristokratskom. Otuda, sledeći Monteskeja, moguće je praviti razliku između aristokratske republike i demokratske republike. Prva odgovara klasičnom pojmu »ekstremne demokratije«, druga »idealnu drugog najboljeg poretka«. Demokratija počiva na vladavini broja, ona

pretpostavlja mogućnost izbora među sebi jednakima; aristokratski, pak, princip, koji je u Monteskeja korektivni princip, pretpostavlja »izbornost«, mogućnost da se biraju najbolji u okviru jedne zajednice. Monteskejeova republika u osnovi je demokratija začinjena korektivnim principom aristokratije. Monteskeje utvrđuje da je aristokratski princip onaj princip »posredujuće, zavisne i podređene moći« koji je u temelju svake »dobro uređene vladavine«. Otuda Monteskejeova republika je uravnotežena i mešovita vladavina. Monteskeje naročito naglašava princip umerenosti, kao uslov mira i sigurnosti, što se označuje kao cilj svake vladavine. »I kažem, a ovaj rad nisam preduzeo zbog drugih razloga, sem da potvrdim ovo načelo: duh zakonodavca trebalo bi da bude umeren. Blagost i umerenost bolje su kvalifikacije za dobru vladavinu nego grubost i surovost« (*Spirit of Law*, VII. 17). Da bi se obezbedila umerena vladavina, kako od despotizma pojedinaca, tako i od »korupcije mnoštva«, Monteskeje preporučuje uravnoteženu vlast u kojoj će se pojedini elementi međusobno kontrolisati i biti u stanju ravnoteže. »U svakoj vladi postoje tri vrste moći: zakonodavna izvršna i sudska... Kada su zakonodavna i izvršna vlast ujedinjene u istoj ličnosti, ili u istom telu magistrata, ne može biti slobode« (*Spirit of Law*, X, 6-7).

Republikanizam. — Stanovište da, za razliku od drugih političkih režima, republika počiva na vrlini građana, ili još preciznije, da je vrlina građana konstitutivna za republiku, moguće je pratiti u svim velikim teorijama o republici. Već Makijaveli utvrđuje da je »građanska vrlina« uslov postojanja republike. Monteskeje, pak, nalazi da je republika, za razliku od drugih »robustnih« formi vladavine (monarhija, oligarhija, despotija itd.), »krhka vladavina« i da je moguća samo na pretpostavci postojanja posebnog političkog sentimenta (republikanske) *vrline*. Vrlina je unutrašnji princip republike, ona je kako je, kasnije pisao Harington, »energetski princip republike«. Republikanska vrlina sublimirana je u principima javnog duha i patriotizma. Čovek naoružan vrlinom ima duboki osećaj građanske dužnosti prema državi i respekt za

zakon. »Vrlina je ljubav prema republici, to je sentiment, a ne stvar znanja... Kada jednom narod stekne dobre maksime, on ih čuva duže nego druge klase. Retko je da korupcija počinje u narodu« (*Spirit of Laws*, V, 2). Rusoova koncepcija »opšte volje« bitno je republikanska. Ona počiva na ideji da postoji zajedničko dobro koje je rezultat delanja svih pripadnika političke zajednice. Ona je onaj *nexus* u kome se presecaju »dobro zajednice« i »interes pojedinca«. Rusoova argumentacija je sledeća: sve dotle dok ljudi žive podvojeno, bilo u bukvalnom fizičkom smislu, ili pak moralno, nadređujući svoje interese, interesima celine — njihov život je i nekompletan i neperfektan. Država je poredak vrline, a opšta volja je ono duhovno jezgro u kome se ova vrsta poretka posreduje. Rusoovo objašnjenje o kakvoj se vrsti »moralnog« i »kolektivnog« tela radi, jeste sledeće: javnoj ličnosti koja je fomirana ujedinjavanjem svih partikularnih volja, ranije je bilo dato ime grad, a sada je nazivaju republikom.

Kant (E. Kant) u političkoj filozofiji jasno će do kraja objasniti razliku između republike kao ustavne forme i republikanizma kao principa vladavine. U radu *Zum ewigen Frieden* (1795), Kant pravi razliku između tri statička tipa političkog režima. To su: *autokratija*, *aristokratija* i *demokratija*. Ove forme označene su kao forme dominacije (*formae imperii*). Nasuprot formama političkog režima, razlikuju se *forme vladavine* (*formae regimini*). Forma vladavine, utvrđuje Kant, »tiče se ustava koji je akt opšte volje kroz koji mnoštvo postaje narod«. Ovaj princip može biti republikanski ili despotski. Za Kanta republikanizam je princip vladavine, a republika *telos* svake vladavine. Otuda, po Kantu, u svim državama u kojima je na delu (samo) vladavina ustava, »vlada čista republika«, koja je »jedini stvarni državni ustav«.

Kant, poput Makijavelija, Monteskeja i Rusoa, postavlja pitanje: koliko političkih vrлина zahteva republika. Utvrđujući normativni zahtev da bi svi ustavi trebalo da budu republikanski, Kant utvrđuje da je republikanski ustav ne samo najteže ustanoviti, već da ga je i najteže održati. Za takav tip vladavine

»mnogi tvrde da bi zemlja morala biti sadržana od anđela«, jer »ljudi sa svojim sklonostima i sebičnošću, nisu najpodobniji za jednu takvu vladavinu«. Otuda Kant sa rezignacijom napušta raspravu o moralnom boljitku ljudi i kao razuman cilj postavlja potrebu za ustavnopravnim neutralizovanjem njihovog egoizma. Zato, cilj obrazovanja za republiku i nije »moralni čovek« već »dobar građanin«.

Jednu od najuticajnijih rasprava o principu republikanizma nalazimo u *Federalističkim spisima*. Označavajući republiku kao »popular government«, Medison (J. Medison) izražava naglašeni skepticizam prema ekstremnoj demokratiji. »Čista demokratija, pod kojom ja podrazumevam društvo koje se sastoji od malog broja građana koji se okupljaju i vladaju, ne može predstavljati dobar lek od frakcija... Demokratija je uvek bila poprište pobune i borbi: gde god je bila utemeljena, bila je u nesaglasju sa ličnom sigurnošću i pravima svojine; bila je kratkotrajna i, po pravilu, nasilno se završavala... reducirajući ljude do perfektne jednakosti u njihovim političkim pravima oni (ljudi) su do kraja bili izjednačeni u njihovim posedovanjima, mišljenjima i zahtevima« (*Federalist Papers*, A. Hamilton, J. Medison, J. Jay, A. Mentor books, N. York, 1961). Poput Kanta, Medison određuje republiku kao cilj političke vladavine, a republikanizam kao središnji princip političke konstitucije. Principi republikanizma su politički principi umerenosti, ravnoteže i posredovanja. Prvi takav princip Medison označuje kao ravnotežu između javnog dobra (*public good*) i *privatnih prava* (*private rights*). Ideal »javnog dobra« definisan je kod Medisona u kategorijama »slobode« (*liberty*), patriotizma i »ljubavi prema pravdi«. Principi »privatnih prava« definisani su u kategorijama Lokove političke tradicije i izražavaju se u principima svojine (*right of property*), lične sigurnosti (*personal security*) i prava na posebnost (*faction*). Republikanski principi, dalje, počivaju na ravnoteži između ekstremne jednakosti i ekstremne nejednakosti. Ekstremna jednakost nužno vodi ujednačavanju i uprošćavanju, upravo na onim tačkama, na kojima je nužna raznolikost. Ovaj politički

princip vodi nužno »vladavini broja« (*suffrage by lot*), a republika, pak, pretpostavlja »izbor« (*choice*). Medison, podjednako sledi dva važna podsticaja: Aristotelov (umerenost kao brana od ekstremizma) i Monteskjeov (»izbor«, kao jedan u osnovi aristokratski korektiv demokratije). Treći važan republikanski princip je ravnoteža između vladavine većine i zaštite manjine. »Postojanje istih želja i interesa većine, mora biti ograničeno tako, da spreči takvo ujedinjavanje želja i interesa, koji bi vodili represivnom poretku — *schemes of oppression*« (*The federalist Papers*, No. 10). Pored ovih principa, Medison kao središnji princip republikanizma označuje i princip *reprezentacije*, kojim se u osnovi uravnotežuje i posreduje moć pojedinca i moć političke zajednice, i, princip *federalizma* kojim se omogućuje i obezbeđuje balans između različitih nivoa političke zajednice. Federalistički spisi, građeni na tradiciji republikanske teorije, obnavljaju ideju da republika pretpostavlja vrlinu i upravljača i građana i opšte dobro oko koga se jedna politička zajednica ujedinjuje. Bez jasne koncepcije »opšteg dobra«

jedna zajednica samo, je prividno politička. Ovaj Aristotelov argument obnovile su i ojačale sve velike teorije republikanizma. »Cilj svakog političkog ustava jeste ili bi trebalo da bude, *prvo*, da za poslove upravljanja zadobije ljude koje krasi najveće vrline i najviša mudrost, kako bi bili u stanju da prepoznaju opšte dobro društva i da mu teže; a drugo, da preduzme najsvrsishodnije mere predostrožnosti kako bi sačuvao njihovu vrlinu dokle god traje« (*The Federalist Papers*, No. 57).

Milan PODUNAVAC

LITERATURA

Federalistički spisi (redakcija i uvodna studija dr Vojislav Stanovčić), Radnička štampa, 1981.

F. Neuman, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974.

N. Machiavelli, *The Discourses*, Penguin Books, London.

Selected Works of Cicero (ed: H. M. Hubell), Walter J. Black, N. York, 1948.

REVOLUCIJA

Socijalna dinamika. — Revolucije su društvena pojava koja spada u oblast socijalne dinamike, tj. u oblast društvenih promena, odnosno društvenog kretanja. Promene se dešavaju — brže ili sporije, postepeno ili naglo, mirno ili nasilno — u svim oblastima čovekovog društvenog života. Brojni su oblici kroz koje se ove promene dešavaju. Neke promene odigravaju se u obliku jednog čina i lako se zapažaju, kao što su na primer državni udari, pučevi, dinastičke promene, promene granica pojedinih država kao rezultata rata ili političke pojave.

Druge promene odigravaju se tokom procesa, mogu dugo trajati i često ostaju nezapazene sve dok ne dovedu do jednog kvalitativno novog društvenog stanja. Ovakve promene najčešće su u oblasti ekonomskih i kulturnih odnosa, u oblasti naučnih i tehno-

loških dostignuća. Međutim, događa se da i u ovim oblastima dolazi do skokovitih i naglih promena, isto kao što i u političkim pojavama dolazi do sporih, evolutivnih promena, koje tek posle dužeg procesa dovode do očigledno novih odnosa i stanja.

Kao primere dugotrajnih postepenih promena mogli bismo da navedemo, na primer, akumulaciju bogatstva u italijanskim gradovima tokom kasnijeg feudalizma do kojih dolazi razvijanjem trgovine i pomorstva; rast bogatstva i preduzetničke uloge jednog dela trećeg staleža u Francuskoj tokom XVIII veka; razvitak naučne metodologije i naučnih rezultata tokom nekoliko vekova posle renesansnog okretanja čoveka prirodi i samom sebi; narastanje društvene svesti i težnje naroda za učešćem u političkoj vlasti do kojeg dolazi tokom borbe za političku demokratiju od XVI

princip vodi nužno »vladavini broja« (*suffrage by lot*), a republika, pak, pretpostavlja »izbor« (*choice*). Medison, podjednako sledi dva važna podsticaja: Aristotelov (umerenost kao brana od ekstremizma) i Monteskjeov (»izbor«, kao jedan u osnovi aristokratski korektiv demokratije). Treći važan republikanski princip je ravnoteža između vladavine većine i zaštite manjine. »Postojanje istih želja i interesa većine, mora biti ograničeno tako, da spreči takvo ujedinjavanje želja i interesa, koji bi vodili represivnom poretku — *schemes of oppression*« (*The federalist Papers*, No. 10). Pored ovih principa, Medison kao središnji princip republikanizma označuje i princip *reprezentacije*, kojim se u osnovi uravnotežuje i posreduje moć pojedinca i moć političke zajednice, i, princip *federalizma* kojim se omogućuje i obezbeđuje balans između različitih nivoa političke zajednice. Federalistički spisi, građeni na tradiciji republikanske teorije, obnavljaju ideju da republika pretpostavlja vrlinu i upravljača i građana i opšte dobro oko koga se jedna politička zajednica ujedinjuje. Bez jasne koncepcije »opšteg dobra«

jedna zajednica samo, je prividno politička. Ovaj Aristotelov argument obnovile su i ojačale sve velike teorije republikanizma. »Cilj svakog političkog ustava jeste ili bi trebalo da bude, *prvo*, da za poslove upravljanja zadobije ljude koje krasi najveće vrline i najviša mudrost, kako bi bili u stanju da prepoznaju opšte dobro društva i da mu teže; a drugo, da preduzme najsvrsishodnije mere predostrožnosti kako bi sačuvao njihovu vrlinu dokle god traje« (*The Federalist Papers*, No. 57).

Milan PODUNAVAC

LITERATURA

Federalistički spisi (redakcija i uvodna studija dr Vojislav Stanovčić), Radnička štampa, 1981.

F. Neuman, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974.

N. Machiavelli, *The Discourses*, Penguin Books, London.

Selected Works of Cicero (ed: H. M. Hubell), Walter J. Black, N. York, 1948.

REVOLUCIJA

Socijalna dinamika. — Revolucije su društvena pojava koja spada u oblast socijalne dinamike, tj. u oblast društvenih promena, odnosno društvenog kretanja. Promene se dešavaju — brže ili sporije, postepeno ili naglo, mirno ili nasilno — u svim oblastima čovekovog društvenog života. Brojni su oblici kroz koje se ove promene dešavaju. Neke promene odigravaju se u obliku jednog čina i lako se zapažaju, kao što su na primer državni udari, pučevi, dinastičke promene, promene granica pojedinih država kao rezultata rata ili političke pojave.

Druge promene odigravaju se tokom procesa, mogu dugo trajati i često ostaju nezapazene sve dok ne dovedu do jednog kvalitativno novog društvenog stanja. Ovakve promene najčešće su u oblasti ekonomskih i kulturnih odnosa, u oblasti naučnih i tehno-

loških dostignuća. Međutim, događa se da i u ovim oblastima dolazi do skokovitih i naglih promena, isto kao što i u političkim pojavama dolazi do sporih, evolutivnih promena, koje tek posle dužeg procesa dovode do očigledno novih odnosa i stanja.

Kao primere dugotrajnih postepenih promena mogli bismo da navedemo, na primer, akumulaciju bogatstva u italijanskim gradovima tokom kasnijeg feudalizma do kojih dolazi razvijanjem trgovine i pomorstva; rast bogatstva i preduzetničke uloge jednog dela trećeg staleža u Francuskoj tokom XVIII veka; razvitak naučne metodologije i naučnih rezultata tokom nekoliko vekova posle renesansnog okretanja čoveka prirodi i samom sebi; narastanje društvene svesti i težnje naroda za učešćem u političkoj vlasti do kojeg dolazi tokom borbe za političku demokratiju od XVI

veka nadalje; razvitak pismenosti koji počinje pronalaskom štampe i u manje razvijenim zemljama još uvek ima prostora za širenje; proširivanje sistema ustavne vlade tako da od pojedinačnih slučajeva ustavnih vlada u XVIII veku, to u XIX veku postaje raširena pojava, da bi u XX veku ogromna većina zemalja imala kakav-takav ustav, itd. Moglo bi da se navede mnogo primera evolutivnih procesa koji vremenom dovode do uočljivih i značajnih društvenih promena. No, u svim pomenutim, kao i u drugim oblastima društvenih pojava, mogli bi se navesti primeri radikalnih, dubokih promena koje ostavljaju trajni trag i utiču na strukturalne elemente datih pojava, a odigravaju se kao »zgusnuti procesi«, intenzivno ili burno, ili kao događaji posle kojih stvari više ne izgledaju kao ranije. Kao primer koji ilustruje ovu vrstu procesa i pojava i koji se obično kvalifikuju kao revolucionarni, treba pre svega da pomenemo kvalitativni napredak do kojeg je došlo u više oblasti prirodnih i tehničkih nauka i koji je uz određene društvene promene doveo krajem XVIII veka do industrijske revolucije.

Revolucija cena u zapadnoevropskim zemljama, naročito krajem XVI i početkom XVII veka izazvala je trajne posledice po ulogu i način rada ne samo finansijskih ustanova nego i čitavih nacionalnih ekonomija. Guttembergovo otkriće nove štamparske tehnike bilo je revolucija ne samo u oblasti štamparstva nego i kulture uopšte, sa dalekosežnim posledicama; velike liberalno-demokratske odnosno buržoasko-demokratske revolucije kao holandska u XVI veku, engleske — dve u XVII veku, američka i francuska krajem XVIII veka — sve su to epohe zgusnutih istorijskih događanja posle kojih su delovi sveta, čitave nacije i kontinenti promenili tok svoje dotadašnje istorije; odavno je uobičajeno da se govori i piše o političkim, ekonomskim, socijalnim revolucijama; posle prve, došle su druga i treća industrijska revolucija, a danas se može govoriti o četvrtoj i tako dalje industrijskoj, odnosno naučno-tehnološkoj revoluciji; pojam kulturne revolucije ne obuhvata samo nesrećni kineski eksperiment, nego je oznaka za jedan krupni društveni problem o kojem su pisali mnogi marksistički i nemarksistički

teoretičari i u čijoj osnovi leži shvatanje da prava revolucija u načinu života čoveka ne može ostati samo u okvirima promena u oruđima kojima se čovek služi, nego mora zahvatiti pitanja najdubljeg smisla života i vrste, i sadržaja čovekovih veza s drugim čovekom.

Posmatrajući slučajeve iz svakodnevnog života ljudskih grupa i zajednica, i iz teorijskih uopštavanja iskustava čitavih epoha, lako zapazimo permanentnost promena kao važnu crtu društvenog života. Nisu sve te promene revolucionarne, a još manje su revolucije. Isto tako, nisu promene u različitim epohama bile tako očigledne kao što je to danas slučaj. U dugim istorijskim periodima stagniranja, tekuće promene izazvane ratovima, prirodnim kataklizmama, seobama naroda, društvenim sukobima i političkim borbama oko vlasti, nisu pružale dovoljno osnova da se zaključi kako se društvo kreće. Tako, društvene promene koje su neosporne i relativno lako uočljive, nisu uvek dovodile do takvih efekata da bi se zaključilo o kretanju društva ili još manje o njegovom kretanju ka nekom određenom cilju ili pravcu, a i kad se do takvog shvatanja dođe — ostaje da se precizira koje su to promene i kretanja, revolucionarne promene ili jednostavno — revolucija. Da bismo pokazali kako je društvena misao došla do pojma revolucije i koji su činiooci, ideje i društvena zbivanja tome doprineli, potrebno je podsetiti na to kako je ljudska misao od analiza društvenih promena došla na ideju o zakonitosti i određenoj usmerenosti društvenih kretanja. Tek kasnije, pošto su izvesne teorijske postavke o revoluciji položene, i praksa buržoasko-demokratskih revolucija dovela do novih društveno-ekonomskih i političkih uređenja, počele su se javljati ideje i zahtevi za novom plebejskom (Babef), pa zatim proleterskom revolucijom (Blanki, Marks). Potrebno je stalno imati na umu da su se teorija i praksa revolucija razvijali kroz jedan složen i protivrečan proces. Svaka nova revolucija (one 1848-49. i niz kasnijih u XX veku) donosila je iskustva koja su uticala na formulisanje novih problema i ciljeva revolucije (rešavanje nacionalnog pitanja, seljačkog

ili agrarnog pitanja, kolonijalnog pitanja i dr.) i uključivala nove društvene grupe. Na osnovu nove prakse menjale su se i teorijske koncepcije i sama praksa na osnovu novih koncepcija.

Sa Francuskom revolucijom sam pojam revolucije dobija novo sociooško i političko značenje, ali i tu dolaze do izražaja ideološke jednostranosti. Ako pogledamo njeno poimanje u literaturi levičarsko-marksističke provenijencije, naći ćemo da je rasprostranjeni opšti pojam revolucije takav da se čini kao da se do njega došlo pripisivanjem Francuskoj revoluciji izvesnih pretpostavljenih, ili uzimanjem nekih njenih realnih karakteristika, da bi se onda taj konkretni slučaj apstrahovanjem nekih elemenata a generalisanjem drugih uzdigao na nivo opšteg pojma, pa čak i političkog obrasca. Francuska revolucija se uzimala i još uvek uzima kao paradigmatičan primer socijalne revolucije uopšte. Ono što se u toj shemi ne ističe, nego se izostavlja, jeste to da je Francuska revolucija doživela sudbinu sličnu onoj koja je zadesila i Prvu englesku revoluciju — završila se restauracijom. Mnogo se ukazivalo kako je radikalizam u primeni nasilja gotovo zakonito odveo do kraha ovih revolucija, bez obzira na veliki značaj nekih promena i ustanova koje su donele. Današnje nove ocene karaktera i značaja ovakvih istorijskih iskustava sve više ističu one teške i sumorne strane događaja, kao i društvenu cenu koštanja ovakvih pothvata. Od istoričara koji slede malopre pomenutu shemu mogli bismo pomenuti Albera Matjeza (Mathiez), Žorža Lefebra (Lefebvre) i Albera Sobula (v. Alber Matjez, *Francuska revolucija*, Beograd, 1948; Albert Soboul, *Francuska revolucija*, Zagreb, Naprijed, 1966). Pored ovih istoričara, u širu grupu tumača radikalno-republikanske i socijalističke orijentacije značajni su Alfons Olar (Aulard) i Žan Žores (Jean Jaures, *Historie socialist de la Révolution Française*, 1898—1904; u redakciji A. Matjeza, Paris, Editions sociales internationales, tom I—VIII, 1923—1939). Pored levičarske, radikalno-republikanske i socijalističke interpretacije, ogromna je literatura o Francuskoj revoluciji sa konzervativnih pozicija — od Berka (Burke) i de Mestra (de Maistre), preko

T. Karlajla (Carlyle) i I. Tena (Taine) do današnjih neokonzervativaca kao što je Pjer Šoni (Chaunu) — i sa liberalnih stajališta — Konstan (Constant), Tokvil i veliki broj današnjih pisaca.

Ideološke odrednice i ocene o revoluciji naravno da se razmimoilaze međusobno, a često nisu u skladu sa nekim istorijskim činjenicama. Ako bismo se, na primer, rukovodili učenjem Monteskeja i Rusoa, koji nisu doživeli revoluciju, ali su uticali na njen karakter i ustanove, morali bismo da izvučemo različite zaključke. Sledeći ideje prvoga, zaključili bismo da je u jednom periodu 1789. revolucija već izdvojena i dovršena. Ali ako bismo u proceni tog istog vremenskog trenutka hteli da budemo sledbenici drugog, onda bismo morali da prihvatimo da revolucija tada još nije bila počela.

Ruskom revolucijom u XX veku podstaknuta su mnoga dalja istraživanja, pa i upoređivanja, koja se protežu od propagandnih apologija do ignorisanja socijalnih uzroka. U tom rasponu, ili bolje reći izvan takvih okvira, nalaze se i ozbiljni pokušaji opisa, analiza i upoređivanja. Pored Brintonovog pokušaja da istraži anatomiju revolucija, imamo i nastojanja u istom pravcu Liforda Edvardsa (Lyford Edwards) i drugih; pored proučavanja Tede Skokpol, uporedne analize daju i Barington Mur (Barrington Moore), na istorijskoj građi i Samjuel Hantington (Huntington), na teorijskoj ravni. E. Kar (Carr) je, u dobroj tradiciji britanske historiografije, dao opis tokova Ruske revolucije.

Neka starija shvatanja o društvenim promenama. — Izraz revolucija upotrebljen je za označavanje društvenih promena relativno kasno, iako mnogi pisci govore o Aristotelovom učenju o revolucijama. Naime, Aristotel (384—322 pre n.e.) je svojstvenom mu genijalnošću analizirao posledice postojanja imovinskih i drugih razlika u svakom društvu, i protivrečnih i suprotstavljenih interesa koji proizlaze iz ovih razlika. Od osam knjiga njegove čuvene *Politike*, peta je posvećena problemu uzroka i povoda revolucijama, odnosno političkim sukobima i promenama državnih uređenja do kojih ovi sukobi dovode. Aristotelov veliki prethodnik i

učitelj, Platon, mogao ga je inspirisati na istraživanje uzroka promena (*metabolai*) do kojih po njemu dolazi sa gotovo prirodnom zakonitošću pod uticajem unutrašnjih uzroka i vodi cikličnom smenjivanju političkih sistema, odnosno oblika. Platon (427—347, pre n.e.) je to učenje izložio u VII knjizi svoje *Države*, nalazeći da je osnovni uzrok kvarenju političkih oblika sukob i podela unutar vladajuće klase. Aristotel upotrebljava pomenuti Platonov izraz za označavanje promena koje potpuno menjaju osnovne društvene ustanove i tako je taj izraz približno značio ono što mi imamo u vidu kad upotrebljavamo izraz revolucija. Aristotel je češće koristio izraz *statis*, koji se danas takođe prevodi sa »revolucija« ili češće sa »pobuna«, a po širini pojava koje se ovim izrazom obuhvataju na mnogo mesta bilo bi ga najbolje prevesti sa »politički sukobi«. Iako ni Platonovo *metabole polietion* ni Aristotelovo *statis* nije istovetno sa značenjem kasnije uvedene reči revolucija, Aristotel je, u traženju dubljih uzroka promena o kojima je pisao Platon, došao do shvatanja o značaju ekonomskih uzroka za promene političkih oblika. Za njega je obaranje jednog oblika vladavine od strane bogatih vodilo uspostavljanju demokratije. Ekonomske uzroke promenama video je u nejednakosti, a smatrao ih je primarnima, dok je povode koji mogu biti najrazličitijih vrsta, smatrao sekundarnima. Pod njegovim uticajem, grčki istoričar Polibije (oko 200—oko 120 g. pre n.e.), koji je proveo mnoge godine kao rimski zarobljenik i analizirao iskustva rimskog političkog života i sistema, došao je do zaključka o cikličnosti smenjivanja političkih, a to znači i društvenih oblika, pod uticajem unutrašnjih uzroka koji deluju u okviru tih sistema, a među kojima je jedan od važnih i trajna ljudska težnja ka krajnostima. Ono što je u Grčkoj još Heraklit izrazio čuvenim rečima *panta rei* — sve teče, sve se menja, a Rimljani kasnije sa Ciceronovim *mutatio rerum* i što su kao rezultat istraživanja i zapažanja Platon i Aristotel konstatovali o promenama političkih oblika, daleko je od kasnijeg pojma — revolucija.

U renesansnoj Italiji bilo je mnogo društvenih i političkih promena. Sva ta zbivanja koja

su unosila krajnju nesigurnost u društveni život ljudi, zajedno sa poukama koje je izvukao iz antičke istorije, odvela su firentinskog visokog činovnika i diplomatu, Nikolu Makijavelija (Machiavelli, 1469—1527), koji je postao jedna od najkontroverznijih ličnosti u istoriji političke misli, do zaključaka, koje su i antički mislioci izvlačili, da sve što je ljudsko ima svoj kraj, ali i do novih zaključaka koje je njegovo vreme nametalo. To su pre svega zaključci da čovek treba i da može da stvara političke sisteme iznova i da u njihovom uspostavljanju nasilje igra prvorazrednu ulogu. Makijaveli je ipak pisao samo o promenama, služeći se različitim italijanskim rečima (*mutazioni, alterazioni, variazioni, rinovazioni*) ali i sanjajući da će to biti promene nabolje u odnosu na dato stanje italijanskog naroda. Kasnije generacije je podsticao Makijavelijev patriotizam, njegova spremnost da spas otadžbine stavi ispred spasa sopstvene duše: Maksimijan Robespjer (Robespierre, 1758—1794) je u toku Velike francuske revolucije rekao da je plan Francuske revolucije bio naširoko napisan u Makijavelijevim knjigama. Žan Žak Ruso (Rousseau, 1712—1778) je još pre toga smatrao Makijavelija za autora koji je o amoralizmu političkog sveta pisao da bi ugnjetene narode poučio kako da se političarima bolje odupiru, a Hegel (1770—1831) je u mladalačkom oduševljenju izražavao svoju veliku ambiciju da postane nemački Makijaveli. Neki su kasnije Makijavelija nazvali duhovnim ocem revolucija, smatrajući da je vreme za njih bilo sazrelo tek kad se shvatilo da uzroci zbog kojih narod živi u bedi nisu prirodni, već društveno-politički i da se mogu promeniti.

Promena značenja izraza »revolucija« i pravo na revoluciju. — Reč revolucija za označavanje jednog preokreta u društvenom, a ne u prirodnom, pre svega u astronomskom značenju, smatra se da je prvi upotrebio francuski kralj Anri IV pred kraj XVI veka kad je za svoje preobraćanje u katolicizam rekao — »To je revolucija«. U ovom slučaju, isto kao i u astronomiji, naročito posle dela Nikole Kopernika (1473—1543) *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (1543), reč je značila kružno kretanje, vraćanje na početak. Niz do-

gađaja koje već odavno nazivamo »prva engleska revolucija«, u kojima je pod vođstvom Olivera Kromvela (Kromwell, 1599—1658) došlo do pogubljenja kralja Čarlsa I (1660—1649) i uspostavljanja Komonvelta, odnosno republike, zaista su bili revolucija u današnjem smislu reči. Ali, u ono vreme revolucijom je nazvan tek onaj čin kad je 1660. ponovo došlo do uspostavljanja monarhije. Tako je u to vreme izraz revolucija upotrebljen da označi povratak na staro, dakle za nešto što bismo u naše vreme nazivali kontrarevolucijom. U vreme druge engleske revolucije, tzv. slavne revolucije iz 1688, bilo je reči o restauraciji starih prava građana (isto kao što se govorilo i u Kromvelovo vreme) i »prave« monarhističke vlasti koju karakteriše ispravnost i slava, a tuđe su joj zloupotrebe vlasti. Teoretičar i protagonist engleske tzv. slavne revolucije iz 1688. Džon Lok (Locke, 1632—1704), prvi je u teoriji izneo i pokušao obrazložiti pravo naroda na revoluciju, koristeći ovu reč u drukčijem značenju od dotadašnjeg. Lok reč revolucija koristi da označi nasilno zbacivanje jedne vlade ili jednog oblika vlade od strane naroda. U *Drugoj raspravi o vladi* Lok smatra da je narod čak i suviše inertan, podložan navikama, bez želje da napusti stara uređenja. Ali, kad narod bude doveden do bede, kad počne smatrati da je izložen rđavoj i samovoljnoj upotrebi vlasti, on će onda svim sredstvima nastojati da sebi olakša položaj. Takve revolucije — nastavlja Lok — ne nastaju odmah i posle neznatnog pogrešnog vođenja opštih poslova, jer narod bez protivljenja i gundanja podnosi velike greške nosilaca vlasti, mnoge nepravde i neugodne zakone i sklonosti vlastodržaca grehu. Međutim, ukoliko mnogo zloupotreba, izvrđavanja i smicalica, koji su usmereni na isto, postanu vidljivi za narod, onda se ne treba čuditi što će narod da se razbudi i da pokuša da preda vladu u takve ruke koje mogu da mu osiguraju ciljeve zbog kojih je prvobitno vlada i uspostavljena. (Ove formulacije treba samo uporediti sa *Deklaracijom nezavisnosti SAD* da bi se video stepen do kojeg je ona inspirisana Lokom.)

Džon Lok, teoretičar vlasti u rukama naroda utemeljio je modernu političku teoriju demokratije. Njegove ideje o vladi koja je

odgovorna narodu i koja je u svojim nadležnostima ograničena onim ciljevima radi kojih je i uspostavljena, i čija je obaveza da obezbeđuje određena čovekova prava — bile su vrlo revolucionarne za svoje vreme. One su ostale uticajne čitavo stoleće posle Lokove smrti i mnogo su doprinele ne samo ukorenjivanju izraza revolucija nego i cvetanju revolucionarne ideologije i agitacije koje su kulminirale u poslednjoj trećini XVIII veka u Američkoj i Francuskoj revoluciji. No, ovim istorijski značajnim događajima prethodio je duži period pun teorijskih rasprava koje su ideološki pripremile revolucije s kraja XVIII veka i neposredno podstakle rađanje koncepcije o novom tipu revolucija — proleterskim, odnosno komunističkim revolucijama.

U XVIII veku izložena i teorija progresa koja je uticala na sve kasnije revolucionarne teorije. Treba napomenuti da je tokom jednog dužeg vremenskog perioda, od XVI do XVIII veka, sakupljeno mnogo podataka o životu, običajima i istoriji različitih naroda, te da su kako naučna otkrića i otkrivanje novih delova sveta, tako i intenzivirana društvena kretanja i sukobi u evropskim društvima o kojima je bilo sve više uporedivih podataka, doveli do formiranja niza novih naučnih disciplina. Za pitanje koje razmatramo, veoma je važno što su se u ovom periodu konstituisale moderna istorijska nauka, politička ekonomija i što su postavljeni temelji sociologije. Filozofija istorije, tj. pokušaj uopštavanja na bazi istorijskih procesa, i nastojanje da se po tome utvrdi i anticipira budući razvitak, dobila je nove podsticaje i pokušaje koji su na kraju ovog perioda krunisani Hegelovom filozofijom istorije. Ceo ovaj razvoj imao je velikog uticaja na kasniji nastanak marksističke teorije i učenja o socijalističkoj revoluciji. Klasična politička ekonomija, koja se javlja u drugoj polovini XVIII veka, došla je do mnogih kategorija (kao, na primer, viška vrednosti) koje su kasnije dobile značajnu ulogu u teoriji socijalističke revolucije. Takozvane društveno-ekonomske formacije kao jedna kategorija socijalne dinamike i istovremeno filozofije istorije, mada predstavljaju izraz jednog shematizma, neposredno su upućivale na očekivanje »proleterske revolucije«. U istoj

meri kao sociologija, formulisanju ove teorije doprinela je moderna istorija, historiografija, pa i historicizam koji se ubrzo razvio, a o istraživanjima procesa klasnih sukoba od strane istoričara i o značaju njihovih istraživanja za nastanak istorijskog materijalizma dovoljno je ako se kaže da bez ovih istraživanja istorije teško da bi bilo i Hegelovog shvatanja istoričnosti društvenog razvitka i Marksovog istorijskog poimanja društvenog razvitka u kojem socijalistička revolucija čini jednu kariku.

Osim razvitka nauke u XVIII i početkom XIX veka, uoči Američke i Francuske revolucije formirao se klasični liberalizam kao politička ideologija i relativno širok politički pokret. Osnovna deviza koju je ova ideologija isticala bila je — *sloboda*. Od njenog imena na latinskom jeziku — *libertas* — cela ideologija i pokret dobili su ime. To je sve bilo upereno protiv feudalnih stega, ograničenja, regula, statusnih ograničenja, odsustva individualnih prava i sloboda, a isto tako i protiv klerikalizma (zahtevima za slobodu savesti, slobodu naučnog stvaranja i sl.). Istorijski, ekonomski, finansijski i drugi podaci pokazivali su da je posle prve buržoasko-demokratske revolucije u Holandiji, pred kraj XVI veka (koja je bila istovremeno i nacionalno-oslobodilačka borba protiv španske vlasti i socijalna revolucija holandskog građanstva protiv feudalnog monarhističkog režima), došlo do izrazitog ekonomskog uspona. Ovaj ubrzani razvitak Holandije do kojeg je došlo posle revolucije, uticao je već kao veoma jak motiv za revolucionarnu delatnost u vreme revolucije u Engleskoj. Uspon Engleske kao pomorske i privredne sile posle njenih revolucija iz XVII veka, otkrivao je građanskim klasama u različitim evropskim zemljama, a naročito trećem staležu u Francuskoj, da je u liberalno-demokratskoj reformi, ili ako do nje ne dođe onda u revoluciji, put koji otvara perspektive ekonomskog prosperiteta. Sve ovo je potvrđivala i politička ekonomija koja je obećavala ekonomski napredak pod uslovom da se ukinu feudalna ograničenja i cehovska i teritorijalna rasparčanost. Treba odmah dodati, da su isti ovakvi ideološki

koncepti i politički pokret inspirisani istim idejama, bili onaj milje u kojem se kasnije (zbog istorijskog zaostajanja Nemačke da izvede svoju buržoasko-demokratsku revoluciju) ističu mladohegelovci i u njihovim redovima mladi Karl Marks (1818—1883).

Komunističke utopije, koje su se u Evropi raširile kao književni rod i vrsta teorijskih rasprava posle poznate *Utopije* Tomasa Mora (More, 1478—1535), izvršile su određeni uticaj na duhove krajem XVIII veka. Ideja jednakosti postala je bliska ne samo obespravljenim i eksploatisanim sitnim zanatlijama, seljacima, radnicima nego i bolje stojećim slojevima trećeg staleža i sve brojnijem sloju intelektualaca. Zato su, na primer, ideje utopijskog socijalizma Gabrijela Mablja (Mably, 1709—1785) bile dosta uticajne uoči Francuske revolucije, a njegove analize starih političkih sistema često su u to vreme citirane u Americi. Treći stalež je u Francuskoj činio ne samo daleko najbrojniji, iako heterogeni društveni sloj, nego i sloj u čijim rukama je akumulirano ogromno bogatstvo. Ipak bilo mu je onemogućeno učešće u političkom životu koje bi bilo adekvatno brojnosti i bogatstvu s kojim je raspolagao. Jer, sam sistem staleža favorizovao je dva viša staleža — plemstvo i sveštenstvo. Odatle je i u Francuskoj i u drugim zapadno-evropskim zemljama u kojima se uzdizala nova klasa — buržoazija — ovoj klasi odgovaralo da na osnovu principa da se svi ljudi rađaju jednaki i da imaju jednaka prava, zadobije učešće u političkoj vlasti, koje bi odgovaralo njenoj ulozi u ekonomskom i kulturnom životu zemlje.

Period o kome govorimo, a to je vek koji prethodi velikim revolucijama s kraja XVIII veka, bio je period u kojem se rađala svest o društvu kao istorijskoj pojavi i o istoriji kao sledu događaja koji se ne odvijaju slučajno i bez reda, nego zakonito, pod dejstvom određenih činilaca. Naravno, i tokom ovog perioda pisale su se »istorije« i različite hronike s ciljem da se »dokaže« ono što se želelo. Međutim, u XVIII i u prvoj polovini XIX veka rađao se istorizam i istorijski metod, razvilo se poimanje istorije kao zakonitog kretanja. Zadaci istorijske nauke sagledani su u tome da ona otkrije ne samo događaje i do-

gađanja nego uzročne veze između njih i globalne istorijske zakonitosti. Zasluge za traženja u ovom pravcu među prvima je stekao italijanski filozof i istoričar Đan Batista Viko (1668—1744). On je dao značajan prilog razvoju istorije kao nauke i sociologije — pokušao da da jednu filozofiju istorije, tj. opštu teoriju o razvitku društva. Za njega se društvo razvija po određenim zakonitostima i prolazi kroz određene stadijume: prvi stadijum je božansko doba s vladavinom teokratije, drugi, herojsko doba s vladavinom aristokratije, a treći, ljudsko doba s vladavinom prava. Na političkom planu, prema njemu, nužno se vrši kretanje od monarhije preko aristokratije u pravcu epohe demokratije u koju po njegovom mišljenju čovečanstvo upravo ulazi. Vikoova teorija, međutim, bila je antiracionalistička, jer je razumu suprotstavljao činjenice, empiriju; antinaturalistička, jer je odbijao da čoveka posmatra samo kao jednu »činjenicu prirode«; antiprogresistička, jer je zastupao cikličnu teoriju ponavljanja istorije (u ciklusima), ali je video progres u pogledu stadijuma mentalnog razvoja ljudske rase. Odatle je jasno zašto je Viko mogao toliko uticati na Hegela za kojeg se napredak u istoriji ogledao u napredovanju čovekove svesti o slobodi.

Francuski politički i pravni pisac i istoričar Šarl de Monteskje (Montesquieu, 1689—1755) pokušao je da utvrdi zakonitosti razvoja i međuzavisnost pojava. U prilog svojih stavova, umesto na špekulacije, oslanjao se na činjenice, pa je njegov pristup bio empiristički i indukativan. To je bilo vreme kad je sakupljen obiman činjenični materijal i kad je prvi put počela da se upotrebljava statistika radi rešavanja određenih javnih problema (kaže se da je ser Viljem Pit prvi državnik koji se služio statistikom). Tada je već bila publikovana obimna građa o pojedinim zemljama (u Holandiji je objavljena jedna serija od 50 knjiga, a u Francuskoj niz pravno-političkih materijala o »carevinama, kraljevinama, državama i kneževinama sveta«).

Bekonova metodološka uputstva da »treba boraviti među stvarima« i »konsultovati isključivo same stvari« dobijala su sve veći krug pristalica, i pažnja se okretala ka či-

njenicama. Monteskje je sličnu metodološku orijentaciju ispoljio u svom delu *O duhu zakona* (1748) u kojem je političke i pravne oblike pokušao objasniti u kontekstu i u zavisnosti od drugih društvenih i prirodnih pojava i uslova. Monteskjeova preokupacija bila je kako da se pri nužnosti postojanja vladе obezbedi sloboda pojedinca. Ovo je, u stvari, bio isto veliki problem koji je u osnovi čitave Rusoove političke filozofije. Samo, njihovi odgovori bili su različiti, a obojica su mnogo uticala na revolucije krajem XVIII veka, pa i kasnije, i time posredno i na kasnije teorijske koncepcije o revolucijama. Monteskje, kao liberalni mislilac, rešenje je video u ustavnim i institucionalnim rešenjima koja bi ograničavala vlast, uspostavljala izvesnu ravnotežu između grana vlasti (čuven je po svojoj i danas prihvaćenoj podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku) i od individualnih prava napravila bedem protiv zloupotreba vlasti. Ove ideje došle su naročito do izražaja i primene u Američkoj revoluciji. Ruso je, pak, smatrao da je rešenje problema izmirenja autoriteta i slobode u tome da svi građani, kao pravno i politički pa čak i ekonomski jednaki, učestvuju u donošenju zakona i političkih odluka koje bi bile izraz opšte volje i niko ih ne bi osećao kao nametnute ili kao prinudu. Tako bi opštom participacijom, tj. neposrednom demokratijom Ruso rešio istorijski problem. Niz struja koje su se ispoljile u Francuskoj revoluciji posle 1789. i kasnije (posle termidorskog udara) išle su za ostvarenjem nekih Rusoovih ideja. Robespjer je u toku revolucije deklarirao sebe i svoje pristalice kao »učenike besmrtnog Žan Žak Rusoa«. Ali, i neke Monteskjeove ideje imale su uticaja. On je, na primer, smatrao da u nizu mera radi obezbeđenja slobode, treba ostvariti i ideju narodne vojske koja bi bila potčinjena zakonodavnoj vlasti a ne monarhu, koja bi bila sastavljena od siromašnih slojeva i živela bi zajedno s narodom, a ne u odvojenim logorima i tvrđavama i izdržavala bi se oporezivanjem bogatih slojeva. Mladi Marks je uporedo sa čitanjem Hegelove *Filozofije prava* i pišući poznate kritičke stavove

o ovom delu, čitao i Rusoov *Društveni ugovor*. Jakobinci koji su sebe smatrali ostvari-vačima Rusoovih ideja, više od bilo koje struje uticali su na ideje o revolucijama u XIX veku, pa i na neke elemente marksističke koncepcije revolucije, čak i socijalističke revolucije.

Ideja »prograsa« i njen uticaj na poimanje revolucije. — Jedna važna ideja koja je formulisana u XVIII veku dodala je novu dimenziju shvatanjima o istoričnosti društvenih pojava i društava kao takvih. To je bila ideja *prograsa*. Ova prosvetiteljska ideja ulivala je optimizam agitatorima i učesnicima revolucija u XVIII veku, i veoma je podsticala učesnike svih kasnijih revolucija. Uticaj ove ideje ne sme se zanemariti ili mimoići, jer ona je revolucionarima pružala veru da i istorija ide u onom pravcu u kojem i oni deluju, a to je bilo vrlo važno za stvaranje revolucionarnog entuzijazma koji je pored drugih činjenica omogućio da u toku revolucija s kraja XVIII veka mase uđu u politiku kao aktivan činilac i da se u narednim revolucijama takvo učešće unapred uzima kao istorijski nužno, a revolucija kao naizbežnost, sve dok se ne stigne do »konačnog cilja« s kojim dolazi i »kraj istorije«, kako su to smatrali mnogi pisci od Kondorsea i Hegela do Fransisa Fukujame.

Širenju vere u bezgranični progres naročito su doprineli francuski mislioci i političari Žak An Rober Tirgo (Turgot, 1727—1781) i Žan Antoan Kondorse (Condorcet, 1743—1794). Tirgo je ostao poznat po svojoj filozofiji istorije u kojoj ideja progresa ima središnje mesto i po svojim reformatorskim pokušajima, kojima se suprotstavljalo francusko plemstvo, pa je on bio smenjen sa državnih funkcija. Svoju filozofiju istorije Tirgo je izložio najpre u jednom predavanju *O sukcesivnom napredovanju ljudskog duha* održanom 1750. na Sorboni, i kasnije u *Razmatranjima o opštoj istoriji*. Iste godine kad je održao pomenuto predavanje odrekao se svešteničkog zvanja i započeo karijeru kao pravnik. Bio je veliki protivnik verske netrpeljivosti, a ideje o tom problemu izneo je u *Pismima o toleranciji* i u *Izmiritelju*. Po njemu, progres nije samo nešto što se može konstatovati kad se posmatra prošlost već

nešto što se produžava u budućnost. Akumulacija znanja je važna karakteristika i uslov progresa. Svi stepeni razvoja ljudskog društva su međusobno povezani lancem uzroka. Čovečanstvo je kao i čovek koji ima svoje detinjstvo i rast. Ljudski duh u sebi sadrži princip progresa, ali priroda prema čoveku negde je izdašnija, a negde škrtija, pa okolnosti razvijaju talente koji daju doprinos dobu u kojem žive. Ovakvi rezultati prenose se sa generacije na generaciju, iz jedne epohe u drugu. Tirgo je pre Ogista Konta izložio poznatu podelu istorije na tri stepena razvitka, a takođe i ideju o mogućnosti neprekidnog usavršavanja čoveka i njegovih tvorevina.

U ekonomskoj raspravi *Razmišljanja o formiranju i raspodeli bogatstva*, Tirgo je ispravio niz pogrešnih shvatanja fiziokrata, grupe kojoj je inače i sam pripadao, naročito pogrešno shvatanje da se bogatstvo stvara samo u poljoprivredi. Po njemu je izvor bogatstva i industrija. Smatra se da je on prvi koji je pojam društvene klase vezao za položaj date grupe u proizvodnji. Sam Adam Smit (Smith, 1723—1790), autor čuvenog dela *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda* (1776) i utemeljivač tzv. engleske političke ekonomije, za vreme svojih putovanja po Francuskoj upoznao se sa Tirgoom koji je na njega izvršio veliki uticaj. Inače, imali su mnogo zajedničkog u shvatanjima.

Francuski kralj Luj XIV poverio je Tirgou da izvrši reforme francuske ekonomike, finansija, administracije... Tirgo je srušio barijere trgovini unutar zemlje, ukinuo carine, smanjio poreze na unutrašnju trgovinu, ukinuo kuluke seljaka, a više staleže opteretio porezima, srazmerno imovini. Ukinuo je cehove i korporacije, oslobodio zanate ranijih ograničenja. Težio je reformi političkog sistema tako da svi zemljoradnici sa imanjima iznad određene vrednosti dobiju pravo glasa i da se izjednače svi staleži. Predviđao je i reformu školstva uz državnu pomoć siromašnoj deci i niz drugih liberalnih reformi, ali ga je plemstvo, nezadovoljno i pogodeno njegovim reformama, srušilo s vlasti. To je pojačalo nezadovoljstvo i doprinelo revoluciji.

Kondorse je bio sin jednog siromašnog oficira-plemića i majke iz dobrostojeće porodice, učenik Dalamberra (urednika *Enciklopedije*) i Tirgoa, a prijatelj Franklina, Džefersona, Didroa, Voltera, Smita i drugih istaknutih prosvetitelja. Počeo je kao aktivni učesnik Francuske revolucije. Godine 1793. branio je jedan projekat ustava istovremeno kritikujući jakobinski nacrt ustava, čime se zamario jakobincima, pa je označen kao »žirondinac« i skupština je zatražila njegovo hapšenje. U toku devetomesečnog skrivanja napisao je *Skicu istorijskog pregleda progresa ljudskog duha* (1794). Čim je uhapšen, iste noći je pod nerasvetljenim okolnostima umro u zatvoru. Njegovo delo karakteriše se gotovo naivnom apoteozom neprekidnog progresa, ali odigralo je veliku ulogu u formiranju uverenja da čovek može postići velike stvari ukoliko preduzme korake ka radikalnim promenama i kojima se sledi tok istorije. Kondorse je polazio od toga da je »usavršljivost čoveka apsolutno neograničena«, da je čovek po prigodi dobričina, da u društvenom razvitku ne može biti nazadovanja, iako može biti sporijeg ili bržeg napredovanja. Razvitak je određen istorijskom nužnošću, odvija se po istorijskim zakonitostima koje ljudi mogu saznati i tako predviđati događaje. U istorijskom procesu, osnovno je čovekovo sticanje svesti o svojoj slobodi (upoređenje sa onim što je rekao Viko i kasnije Hegel, pokazuje veliku sličnost stavova). Kondorse je istoriju delio na deset perioda, od kojih je devet prošlo, a deseta epoha, koja je započela Francuskom revolucijom, trajće neograničeno i doneće čovečanstvu slobodu, jednakost i izobilje. U to vreme, kao i kasnije u XIX veku naučnici su delili istoriju na periode i bilo je u velikoj meri prihvaćeno shvatanje da se ušlo u poslednji period koji će večno trajati i doneti slobodu i harmoniju. Škotski filozof Adam Ferguson (1723—1816), u svom *Eseju o istoriji građanskog društva* (1767), podelio je istoriju ljudskog društva na tri stupnja: divljaštvo, varvarstvo i civilizaciju. To je ista ona podela koju je u XIX veku izvršio Luis Morgan

u delu *Staro društvo* (1877) i koju je sledio Fridrih Engels u delu *Poreklo porodice, privatne svojine i države* (1884).

Kondorse se u jednom radu iz 1793, dakle, u vreme kad je Francuska revolucija prolazila kroz najburniju fazu, posebno bavio značenjem izraza »revolucionaran«. To je verovatno prva rasprava te vrste iako ne i prva rasprava o sadržaju i cilju revolucije. Kondorse u spisu *O značenju reči revolucionarno* kaže: od reči »revolucija« izveli smo reč »revolucionarno«, čije se značenje odnosi na sve što se tiče revolucije, koju smo mi u praksi već izveli u jednoj državi koja je toliko dugo stenjala pod stegama despotizma, a za svega nekoliko godina postala jedina republika u kojoj je sloboda zasnovana na jednakim pravima ljudi. »Tako se reč revolucionarno — kaže on — može primeniti samo na revolucije koje kao svoj cilj imaju slobodu«. Kondorse dalje piše o revolucionarnim principima, revolucionarnom duhu, revolucionarnim zakonima koji su različiti od onih koji se primenjuju u mirno vreme. Opasnostima kojima je izložena revolucija on opravdava sve mere koje smatra revolucionarnim, podsećajući da se ne sme ponoviti ono što se desilo za vreme požara u Londonu 1666, kad vatra nije izolovana zato što su se ljudi libili da poruše jedan broj kuća, ili nisu hteli da provaljuju u kuće, pošto je to bilo protivzakonito, i pokušstvo odsutnim stanarima gurelo je zajedno sa kućama. Ili, drugim rečima, revolucija je po njegovom mišljenju, stanje istorijske nužde u kojem je opravdano sve što doprinosi očuvanju revolucije i njenih rezultata. Kakvo divno izvinjenje pruža onima koji će ga lišiti života. Tim izvinjenjem, da cilj revolucije opravdava sve zločine počinjene radi njene odbrane, koristiće se u velikoj meri i revolucionari XX veka.

Revolucije krajem XVIII veka. — Krajem XVIII veka odigrale su se tri značajne revolucije. Svaka do njih je na svoj način, kako idejama tako i praksom, uticala na čitav niz koncepcija i događaja. Ove tri revolucije uticale su na buduća zbivanja. Radi se o Američkoj, Francuskoj i industrijskoj revoluciji.

Idejama koje su ih vodile ili iz njih proizišle, nekim političkim oblicima, ustanovama, iskustvima, zatim odnosima koje su uspostavile, odnosno srušile radikalnom promenom stanja kakvo je bilo pre ovih istorijskih pothvata i iskustava, ove revolucije oblikovale su politički i ekonomski život Evrope i Amerike, pripremile nastajanje organizovanog radničkog pokreta, snabdele ga u prvo vreme ideološkim i programskim koncepcijama i uticale na širenje liberalno-demokratskih težnji.

Američka revolucija je prva antikolonijalna revolucija. Ideološki, ona je bila plod ideja evropskog prosvetiteljstva, odnosno racionalizma, ali ekonomski interesi kolonista u Americi, uporedo s njihovim težnjama za slobodama i samostalnošću, bili su jaki motivi za revolucionarno delovanje. Već Američka revolucija pokazala je koliko je značajna ideološka priprema za izvođenje jedne revolucije. Američki državnik i učesnik u revoluciji od prvih faza njenih priprema, Džon Adams (1753—1826) rekao je da je revolucija bila izvedena pre nego što je došlo do oružanog sukoba 1775. Sam oružani sukob tretirao je kao posledicu, konsekvencu one promene do koje je došlo u društvenoj svesti i koja je stvorila masovno raspoloženje i odlučnost da se više neće živeti po starome. Jedna druga crta Američke revolucije vrlo je interesantna, jer se kasnije spontano ponavljala u više revolucija. U stvari, revolucionari su uspostavljali ustanove nove vlasti koje su jedno vreme postojale paralelno sa organima stare vlasti i tako dovodile do privremenog dvovlašća. U Americi tela sa nevinim nazivom »komiteta za dopisivanje« (koje su kolonisti osnivali da bi preko njih razmenjivali iskustva o problemima koji su ih mučili u vezi sa zahtevima britanskih kolonijalnih vlasti) prerasli su u lokalne organe nove vlasti koji su kasnije počeli čak da izriču smrtne kazne pristalicama britanskih vlasti. Isto tako, paralelno sa guvernerima i skupštinama koje su bili uspostavili Britanci, uspostavljane su revolucionarne skupštine i tako je nikla jedna kompletna struktura nove vlasti pre nego što je došlo do oružanih sukoba. Nicanje novih organa vlasti i njihovo objedinjavanje u jedan sistem organa postalo je karakteristika revolucija u XX veku. Svi ve-

liki masovni pokreti, a naročito oni iz novije istorije (kao što su reformacija i nemački seljački rat, ili independentistički, jednačarski i digerski pokreti u vreme Kromvelove revolucije; američki rat za nezavisnost; Francuska revolucija i revolucionarni pokreti u toj zemlji posle Velike revolucije i niz drugih) mogli su da pruže pouku revolucionarima za budućnost. Teško bi bilo pogađati da li su ovim događajima iz istorije bili inspirisani K. Marks i F. Engels kad su marta 1850. pisali poznatu *Adresu Centralnog komiteta Saveza komunisti* i savetovali da se u narednoj revoluciji uspostave najrazličitiji organi i oblici »revolucionarnih radničkih vlada« s težnjom da se stvori dvovlašće. Ali, njihovi stavovi, koje kao da je doslovno sledio Lenjin 1917, neodoljivo podsećaju na praksu ranijih revolucija, naročito u Americi i Francuskoj.

Američka revolucija je proklamovanim pravima uticala neposredno na Francusku revoluciju i na demokratske snage u Evropi. Ona je bila prvi slučaj u modernoj istoriji da narod masovno učestvuje ne samo u svom oslobađanju od vlasti vlade u kojoj nije imao udele nego i da isto tako masovno učestvuje u raspravama o oblicima nove vlade i uspostavljanju tih oblika, odnosno biranju između sebe onih koji će vlast vršiti. U ovom procesu, Američka revolucija je dala prve deklaracije o pravima koje su bile inspirisane revolucionarnim prirodno-pravnim teorijama i idejama narodnog suvereniteta. Prema njima sam narod je tvorac političkih zajednica i on određuje ciljeve, oblik i karakter vlade i bira one koji će njime upravljati, a proklamovana prava i slobode istovremeno su granica do koje se proteže nadležnost vlade. U ovom pogledu naročito su značajne bile *Virdžinjska deklaracija o pravima* (1766), koja je bila uzor drugim deklaracijama, zatim *Deklaracija nezavisnosti SAD* (iste 1766) i posebne deklaracije ili delovi ustava istog sadržaja koje su donosile pojedine državice u okviru SAD. Marks je kasnije istorijsku ulogu Američke revolucije okarakterisao kao »zvono na uzbunu evropskim srednjim klasama«. Rasprave koje su se u Americi vodile o značaju unošenja čovekovih prava u sadržaj ustava, takođe su podstrekavale revolucionarne agitatore u Evropi, naročito u Francuskoj, na slične zahteve.

Francuska je bila saveznik SAD u ratu za nezavisnost i među njima jedno vreme postojali su specijalno tesni i prijateljski odnosi. Ipak, američke deklaracije o pravima potajno su rasturane u Francuskoj, a kad je revolucija počela u ovoj zemlji, dom Tomasa Džefersona (1743—1826), američkog ambasadora u Parizu, postao je stecište revolucionara. Mnogi učesnici američkog rata za nezavisnost postali su akteri Francuske revolucije. Američke deklaracije poslužile su kao osnov francuske *Deklaracije o pravima čoveka i građanina* iz 1789. Značaj industrijske revolucije za nastanak modernog proletarijata, pa posredno i organizovanog radničkog pokreta nije potrebno opširnije izlagati. Komunističke utopije koje su pre industrijske revolucije bile preokupirane pre svega problemom raspodele i uspostavljanjem ekonomske jednakosti promenama u toj oblasti, posle industrijske revolucije sve više okreću se problemima proizvodnje i odnosima među učesnicima u proizvodnji. Istovremeno, svi drugi procesi i promene upućivali su na zaključak da je prošlo vreme konstruisanja boljeg društva iz glave, i da treba prilaziti naučnim analizama stvarnih društvenih protivrečnosti i pravcima razvoja da bi se našla rešenja za goruće socijalne probleme. Ipak, traženje rešenja putem revolucije, najviše je bilo podstaknuto revolucionarnim iskustvom i idejama Francuske revolucije. Prema uslovima koji su joj prethodili, uzrocima koji su do nje doveli, promenama koje je izazvala, toku kakav je uzela i po nizu drugih elemenata, Francuska revolucija je ne samo jedan od najvažnijih događaja novije istorije (sve do XX veka) nego i događaj prema kojem je stvaran sam pojam revolucije. Nijedan drugi događaj nije ostavio toliko traga i uticaja na sadržaj pojma revolucije koliko Francuska revolucija. Naime, u toku procesa konstitucionalizacije Američke revolucije upotrebljen je izraz »Američka revolucija«. Ali, ceo ovaj proces, zbog karakteristika američkog društva u to vreme, nije predstavljao slučaj oštre socijalne i klasne konfrontacije (iako je bilo i elemenata takvog sukoba), pa su se promene koje je ona donela više ogledale u političkim nego u socijalnim odnosima. Za engleske revolucije iz

XVI veka, u vreme kad su se događale, pod revolucijom u stvari podrazumevao se povratak na stara prava i slobode. Tek 1826. godine francuski istoričar Fransoa Gizo (Guizot, 1787—1874), koji je isticao značaj klasnih borbi u istoriji, nazvao je zbivanja u Engleskoj u XII veku — Engleska revolucija. I on je to učinio pod uticajem koncepta revolucije koji se razvio posle Francuske revolucije.

Francuska revolucija izazvana je dubokim protivrečnostima koje su se bile nagomilale u francuskom predrevolucionarnom društvu. Ekonomski napredak francuskog društva bio je usporavan, jer su proizvodnja i trgovina bile sputane mnogobrojnim ograničenjima koja je feudalizam nametao da bi kontrolisao privredu i da bi iz nje izvlačio što veće dažbine, zbog čega je u unutrašnjoj trgovini postojalo mnogo poreza, taksa, carina; dozvole za započinjanje neke privredne delatnosti bile su skupe i teško su se dobijale. U političkom životu odlučujuću ulogu igrali su malobrojni viši staleži — plemstvo i sveštenstvo — iako su oni u novoj konstelaciji ekonomskih odnosa, koji su se uspostavljali aktivnošću preduzetničke građanske klase, sve više predstavljali socijalne parazite koji ne vrše nikakvu društvenu funkciju ili, bolje reći, privilegije. Građani su bili pravno nejednaki i njihov pravni položaj zavisio je od toga kojem staležu pripadaju. Razvitak nauke i kulture kontrolisala je i kočila crkva u osloncu na državu, i zato je uoči Francuske revolucije među revolucionarima bila jako razvijena antiklerikalna propaganda koja se pozivala na najnovije rezultate nauke i mračnu ulogu crkve u ometanju hoda nauke.

U epohi racionalizma i sve veće vere u čoveka i njegov razum, izgledalo je kao da su sve ustanove francuskog feudalnog društva — ekonomske, političke, kulturne, pravne i druge — potpuno suprotne razumu, da predstavljaju prepreku svemu do čega bi čovek svojim razumom mogao da dođe i poboljša svoj položaj. Sve više rasprostiralo se uverenje da čovek svojim razumom može bolje da uredi društvene onose i da ih uskladi prema zahtevima razuma, i da dužnost prema čovečanstvu nalaže da se to učini. Tako su ekonomski, politički i filozofski, odnosno

ideološki razlozi nalagali delovanje radi radikalnih promena. Revolucija je prvi put shvaćena kao zadatak još pre nego što joj se pristupilo. Zato Francuskom revolucijom dolazi do značajne promene u sadržaju i samog pojma revolucije. U starim vremenima sve do Holandske i engleskih revolucija ljudi su učestvovali u političkim sukobima i pobunama. Ali, oni su revoluciju uvek shvatali kao prirodno vraćanje, kao što se planeta posle završetka jedne revolucije vrati na početno mesto. Bilo je u ovakvim shvatanjima revolucije nečeg naturalističkog. Smatralo se da su revolucije neizbežne i da je čovek u odnosu na njih bespomoćan, i da ih ne može izmeniti. Francuska revolucija unela je u samu ideju revolucije, jake elemente voluntarizma i naglašavanje značaja aktivne uloge subjekta — čoveka. Neki pisci ovu fazu u razvitku koncepta revolucije nazivaju romantičarskom. Posle ove faze došao je Marksov pojam revolucije, koji ekonomske činioce stavlja u prvi plan i koji je težio da uzroke revolucije i njene činioce, kao i njenu ulogu u istoriji, ideološki utemelji. Treba imati na umu da je naglašavanje elemenata subjektivno-voluntarističkog u Francuskoj revoluciji ostavilo duboki trag i da je uticalo čak i na koncepcije i na praksu revolucionara u XX veku.

Francuska revolucija bila je istorijski primer rušenja društveno-ekonomskih i političkih oblika koje je vreme prevazišlo i koji su postali kočnica daljeg razvitka, ekonomskog i kulturnog napretka. Posle Revolucije kapitalistički društveni odnosi, koji su srušili i smenili feudalne, razvijali su se veoma dugo (dva-tri veka i duže) u krilu starih, feudalnih odnosa i u feudalnim političkim okvirima. Uopštavanjem ove pojave, neki teoretičari došli su do zaključka da su revolucije pripemane u ekonomskim procesima, da im je osnovna istorijska uloga da sruše stare odnose onda kad ovi postanu kočnica društveno-ekonomskog razvitka, te da oslobode proizvodne snage društva svojinskih i političkih okvira koji su ih sputavali. Ova konstatacija upućivala je i na drugi zaključak: da revolucija ne može da stupi na istorijsku pozornicu u trenutku kad to neko želi ili se za takvu misiju čak i organizuje. To je neizvod-

ljivo sve dok prethodni društveno-ekonomski sistem sadrži mogućnosti i neiscrpane rezerve za dalji društveno-ekonomski razvitak.

Raspoloženje u redovima trećeg staleža u korist radikalnih promena, bilo je masovno rasprostranjeno. Ideje prosvetiteljstva i ideologija Američke revolucije podsticale su ovakva raspoloženja i stanja duhova: da se apsolutizmu stave ustavne granice, da država ne ograničava slobodu privatne inicijative, da se proglasi pravna jednakost građana, da se dopuste osnovne političke i verske slobode itd. Zahtevalo se sve ono što je kasnije našlo izraza u sažetoj devizi Francuske revolucije: »Sloboda, jednakost, bratstvo«. Ideja narodnog suvereniteta, koja je značila i promenu društvenog i političkog položaja trećeg staleža, zatim ideja pisanog ustava i proklamovanih prava i sloboda — bile su veoma uticajne. Tome su, pored ostalog doprinosile i ideje koje su se vezivale za Tomasa Džefersona, pisca američke *Deklaracije nezavisnosti*, ideje Tomasa Pejna (Paine, 1737—1809), američkog revolucionara koji je posle početka revolucije u Francuskoj proglašen za francuskog građanina i izabran u revolucionarni konvent, zatim delatnost onih Francuza koji su učestvovali u američkom ratu za nezavisnost, itd. Ipak, povod za revoluciju, kao i u mnogim drugim istorijskim slučajevima, dolazi sticajem okolnosti.

Francuski kralj Luj XIV, u želji da dode do potrebnih finansijskih sredstava, sazvaio je za juni 1789. skupštinu staleža. Još prethodne godine, opat Emaniel Žozef Sjejes (Sieyès, 1748—1836), nazivan »antireligioznim opatom«, po uverenju republikanac, napisao je kraći spis — *Šta je to treći stalež?* Osnovni sadržaj i politički zahtev ovog spisa bio je da se onoj ogromnoj masi koja je činila treći stalež prizna puno pravo građanstva i da se ukinu privilegije prva dva staleža i time svi građani izjednače u pravnom i političkom smislu. Sjejesovi stavovi su, u stvari, Rusoove ideje pretočene u politički zahtev. Razlikovali su se u poimanju uloge političkog predstavnictva. Nasuprot Rusoovoj averziji prema političkom predstavnictvu, Sjejes ga je smatrao neophodnim za izražavanje opšte volje.

Pošto sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu, narod njeno vršenje može poveriti te- lu koje sam izabere na izborima, na kojima bi glasali samo oni koji plaćaju porez. Glasa- nje u narodnoj ili ustavotvornoj skupštini mo- ralo bi se vršiti pojedinačno, a ne po staležima. Ako se ovo ne prihvati, Sjejes je imao rešenje, koje već nosi klicu revolucije: predstavnici najbrojnijeg staleža, u stvari, predstavljaju čitav narod i mogu se proglasiti za »narodnu skupštinu«. Tako je u praksi i ispalo naredne godine.

Značajan predstavnik trećeg staleža bio je Mirabo (Mirabeau, 1749—1791), najbolji go- vornik iz vremena Francuske revoucije, kri- tičar starog režima još u mladosti. Zbog toga, i pored toga što je nosio grofovsku titulu, plemstvo nije htelo da ga izabere za svog predstavnika u skupštini staleža. Izabrao ga je treći stalež. Kad je kralj odlučio da rastera predstavnike skupštine trećeg staleža, hra- brost i odlučnost grofa Miraboa odigrala je odlučujuću ulogu, iako je on bio samo za li- beralne reforme i umerenu monarhiju prema ustavu koji bi donela ustavotvorna skupština. Kad je narod Pariza, 14. jula 1789. godine srušio omraženu tvrđavu-tamnicu, Bastilju, fran- cuski kralj je uzviknuo: »Pa, to je pobuna!«

Njegov sagovornik, vojvoda La Rošfuko- Liankur odgovorio mu je: »Ne, moj sire, to je revolucija.« Ovim je želeo da istakne da se radi o nečemu što je neumitno i neizmenjivo, što se ne može ugušiti. Ovim je u Francuskoj pojam revolucije bio izražen na drugačiji način, do tada se shvatalo da je to pojava cikličnog vraćanja na početak. Narednih me- seci i godina uobličava se pojam revolucije i označuje radikalne i nasilne političke prome- ne. Tek kasnije, pažnju privlače ekonomski i socijalni momenti, uzroci i posledice. Tokom jula i avgusta 1789, nastao je niz predloga deklaracija o pravima, pre nego što je 26. av- gusta prihvaćena *Deklaracija prava čoveka i građanina*, koja ulazi u francuski ustav iz 1791, a deo je i današnjeg ustava od 1958. godine. U to vreme nastaju u Francuskoj ve- lika previranja, socijalna i politička diferencira- nja unutar trećeg staleža, nastaje nekoliko hiljada političkih klubova koji niču kao novi

oblik političkog okupljanja. U vreme rata s čitavom koalicijom evropskih država, nezadovoljstva najsiriomašnjih slojeva rezul- tatima izvršene revolucije koja im nije donela nikavo poboljšanje ekonomskog pa ni poli- tičkog položaja, u vreme snažnog kontrare- volucionarnog otpora plemstva i crkve čije su pozicije ugrožene, a imanja konfiskovana, pobune koje izbijaju po francuskim provinci- jama s težnjom izvojevanja autonomije u od- nosu na Pariz i po ruralnim područjima gde seljaci dižu ustanke — revolucija je lako po- primila radikalne zaokrete. Prirodno je dola- zilo do ekscesa, do promene socijalnih grupa u ulozi nosilaca revolucionarne akcije. Ekstre- mizmi su postajali pravilo. Jedna značajna epizoda bila je jakobinska diktatura koja je od revolucije odbila mnoge pristalice i izolo- vala je od masa, te je tako pripremila put za događaje od 9. termidora 1794. Nesigurnost, anarhija, spoljna opasnost, nestašice, stalne pobune, itd. — sve je to pripremla put čvrstoj ruci, vladavini direktorijuma i na kraju bonapartizmu u obliku konzulstva i carstva. U ratovima s evropskim državama, u prvo vreme francuske trupe donose mnoge revo- lucionarne ideje. Napoleon Bonaparta (1768—1821) rat pretvara u sredstvo osvaja- nja iako njegovi ratovi podrivaju evropske feudalne strukture. Napoleonov građanski za- konik, *Code civile* iz 1804. godine odigrao je veliku ulogu u modernizovanju pravnog siste- ma u evropskim državama. U njemu je izražen uticaj ideja Francuske revolucije i odredbi rimskog prava koje regulišu i olakšavaju robni, novčani i pravni promet. Proglašeno je načelo pravne jednakosti građana, sloboda ugovaranja, neogra- ničenost privatne svojine, itd.

Reagovanja na Francusku revoluciju i njena tumačenja. — Nijedan događaj u no- vijoj istoriji nije toliko uticao na evropsku isto- riju koliko Francuska revolucija. Nekim svojim stranama, a naročito postepenom radikaliza- cijom i sukobima unutar snaga koje su za- počele revoluciju, te njihovim međusobnim istrebljivanjem (ova iskustva su dovela do uzrečice da »revolucija jede sopstvenu de- cu«), a zatim diktaturom i režimom čvrste ru- ke koji guši dalji tok i tekovine revolucije, te

na kraju i samom restauracijom — Francuska revolucija kao da je ponavljala prvu Englesku revoluciju i period Kromvelove vladavine. Konzervativne snage koristile su sve slabosti i ekscese do kojih je u revoluciji došlo. Začetnik ideologije modernog konzervativizma, engleski političar i pisac Edmund Berk (Burke, 1729—1797) već je na početku revolucije, u knjizi *Refleksije o revoluciji u Francuskoj* (1790) s neobičnom tačnošću predvideo dalje deformacije, tok i sudbinu revolucije u Francuskoj.

Neki kasniji pisci su toliko uopštavali tok Francuske revolucije da su u svakoj drugoj, ranijoj i kasnijoj revoluciji, tražili događaje koji bi odgovarali rušenju Bastilje, procesu radikalizacije, jakobinskoj diktaturi, termidoru (Lav Trocki je kritikujući Staljinovu ulogu u birokratizaciji sovjetskog društva i odstupanje od principa Oktobarske revolucije, pisao o »sovjetskom termidoru« koji je Staljin izveo). Podela na »leva« i »desna« krila i struje ima poreklo u Francuskoj revoluciji i vezana je za mesta u dvorani (na levo ili desno) gde su se grupisali politički istomišljenici u francuskom konventu. Jakobinska ideja jedinstva vlasti kao jedinog puta ostvarenja ideje narodnog suvereniteta i sve vlasti koncentrisane u konventu, odnosno predstavničkom telu — i danas su uticajne. Činjenica je da su u razvijanju ideja i preduzimanju radnji, koje su i dovele do Francuske revolucije, najveću ulogu odigrali ljudi koji su vaspitavani pod okriljem crkve i koji su pripadali plemstvu ili sveštenstvu, a da su se tek kasnije priključili predstavnici drugih grupa, proširuje tezu koju su na prelasku XIX u XX vek zastupali Karl Kaucki (1854—1938) i V. Lenjin (1870—1924), tezu o unošenju svesti spolja u klasni pokret. Iz neuspeha francuskih revolucionara koji se ogleđa u njihovom pokušaju da se radikalno obračunaju s crkvom i religijom i uvedu kult prirode, u pokušaju da se uvede sa računanjem vremena od trenutka izvršenja smrtne kazne nad Lujom XIV i uvođenjem republike, kao i u pokušaju da zabrane hrišćansko bogoslužjenje i zatvore crkve revolucionari u kasnijim revolucijama mogli su da izvuku pouku da preterivanja koja narod ne može da prihvati štete revolucijama, deformišući prvobitne ciljeve i donose katastrofalne posledice.

Siromašne mase iz trećeg staleža nisu Francuskom revolucijom poboljšale svoj ekonomski položaj, a mnogi među njima ostali su politički obespravljeni. Interese ovih slojeva zastupali su tzv. *besni*, levo krilo jakobinaca sa njihovim vođom Žak-Rene Eberom (1757—1794), sve dok ga nije Robespjer Ebera i njegove pristalice optužio i izveo na giljotinu. Posle termidorske reakcije i uvođenja vlasti direktorijuma, predstavnici plebejskih masa počeli su da organizuju zavere radi izvođenja nove revolucije. Komunističko-utopiističko učenje Fransoa Noela Babefa (1760—1797) trebalo je da izrazi interese širokih obespravljenih masa. Kao siromašan mladić iz provincije, on se od početka Francuske revolucije stavio na njenu stranu. Nije se slagao s terorom jakobinaca i kritikovao je Robespjera, a stradanje siromašnih slojeva brzo ga je preobratiilo u komunizam. Organizovao je klub istomišljenika koji su hteli apsolutnu jednakost, a kad je klub zabranjen od strane direktorijuma, organizovao je tajnu »Zaveru jednakih«. Zavera je otkrivena, Babef i jedan njegov najbliži saradnik su pogubljeni, a ostali osuđeni kaznom zatvora.

Babefove ideje, babuvizam, razvili su i neki njegovi saradnici. Osnovu babuvizma čini ideja da je sistem privatnog vlasništva preživeo; da se između siromašnih i bogatih vodi stalna borba; da je revolucija od 1789. samo prethodnica jedne druge, daleko dublje revolucije koja će biti i poslednja. Zagovaranjem nastavljanja revolucije, ovo učenje, u stvari, prvi put iznosi ideju »permanentne revolucije«. Značajna je i babuvistička ideja »nacionalne komune« koja bi postala vlasnik napuštene, nacionalizovane i neobrađene zemlje i koja bi širenjem svoje ekonomske osnove postepeno dovela do ukidanja privatne svojine. Babef se smatra i jednim od prvih koji se zalažu za diktaturu plebejskih masa posle plebejske revolucije. Ova misao je kod francuskog revolucionara Ogista Blankija (1805—1881), prototipa profesionalnog revolucionara, formulisana kao »diktatura proletarijata«. Blanki je bio pod uticajem Babefovog učenja, ali on je prvi moderni revolucionar koje je ne samo teoretisao nego i ceo život posvetio praktičnom revolucionarnom radu. On

je prvi upotrebio izraz »proleter« u savremenom značenju. Zvali su ga »Okovani proleter-ski Prometej«. Proveo je 43 godine u zatvoru. Njegova je ideja da je komunizam nužan ishod istorije, da je konačni cilj društvo u kojem ne bi postojala vlada, da se u društvu vodi stalni rat između bogatih i siromašnih, a da su napadači bogati, povlašćeni koji ugodno žive od truda proletera. Blanki je na sudenju 1832. izjavio da ne priznaje nadležnost suda u kojem sede samo povlašćeni, da povlašćeni besposličari gnusno pljačkaju radne mase. Njegova je i ideja da radnik mora dobiti pune plodove svoga rada, slikovito izražena stavom da onaj ko sprema čorbu treba i da je jede. Jedan je od vođa Pariske komune 1871, iako je u to vreme bio u zatvoru i Tjerova vlada nije htela da ga razmeni ni za kakve taoce koji su nuđeni.

Još u toku Francuske revolucije, Viljem Godvin (1756—1833) engleski istoričar i književnik napisao je knjigu *Istraživanja političke pravde* (1793) i postao preko noći poznat. Uticao je na mnoge engleske intelektualce i pisce. On je, pored ostalog, propagirao misao da su dva najveća socijalna zla — država i privatna svojina. Zalagao se za ukidanje ovih ustanova.

Marks-Engelsova koncepcija revolucionarnog subjekta i socijalne revolucije. — Teorijski izvori Marks-Engelsove misli su brojni i veoma široki. Marks-Engelsovo učenje i društveno angažovanje podstakle su mnoge ideje iz ranijih epoha, naročito iz perioda borbe građanske klase protiv feudalnog sistema, protiv političkog apsolutizma, staleške zatvorenosti i protiv kočnica bržeg ekonomskog razvoja. Ideje demokratije, čovekovih prava i sloboda, kritika religije i crkve i njihove društvene uloge, kritika autoritarne države (čak i države uopšte), ideja nasilnih radikalnih promena koje bi se učvrstile revolucionarnom diktaturom, shvatanje da su klase važni istorijski subjekti revolucionarnih sukoba i mnoge druge ideje izložene su znatno pre nastanka marksističke teorije i neposredno su doprinele njenom rađanju i sadržaju. U utopističkim vizijama u kojima je izražen protest protiv kapitalističke eksploatacije, akumulacije bogatstva na jednom i bedu, na drugom društvenom polu, postavljeno je i pitanje eko-

nomskih i socijalnih prava u vezi sa stvaranjem i raspodelom društvenog bogatstva.

Sa nastankom radničkog pokreta do kojeg je došlo posle industrijske revolucije, uvođenja fabričkog sistema i koncentracije radnika u industrijskim i urbanim centrima, mnoge ideje izražavane već od ranije, dobijaju nov sadržaj, smisao, ili bar aktere spremne i motivisane da se za njihovo ostvarivanje zalažu. Radnički pokret je već u svojim počecima imao čitav niz struja. One su se međusobno razlikovale u mnogim idejnim, političkim i nacionalnim specifičnostima. Osnivale su se grupe i organizacije različitog karaktera — od zavereničkih, terorističkih i uvrijerističkih do onih koje su težile stvaranju masovnog radničkog pokreta, demokratski organizovanog i usmerenog na osvajanje političke demokratije za radničku klasu. Dosta se težilo da se politička demokratija proširi elementima ekonomske i socijalne demokratije, da se politička prava iskoriste radi postizanja ekonomskih i socijalnih ciljeva i, naročito, radi poboljšavanja ekonomskog i socijalnog položaja radnika.

Marks i Engels su vrlo rano u svojim teorijskim preokupacijama kao i praktičnom delovanju bili nadahnuti mladalačkim humanističkim idealima i slobodarskim idejama (to je došlo do izražaja još u pismima i radovima iz školskih klupa); Marks je svoje najranije idejno i društveno-političko angažovanje vezao za krug levohegelijanaca. Oni su rešenje društvenih problema Nemačke tražili na osnovama nemačke filozofije i u duhu francuske revolucionarne misli. U krugu levohegelijanaca, na formiranje Marksovih pogleda i opredeljenja naročito je uticala Hegelova filozofija (dijalektika protivrečnosti i dijalektičko shvatanje istorijskog razvitka, učenje o stupnjevima razvitka slobode, o alijenaciji, analize građanskog društva i države), Fihteova misao (o čovekovom stvaralačkom aktu, pojam prakse, teorija slobode), Kantova etika, a zatim Fojerbahov materijalizam, antropologizam, kritika religije i kritika Hegelove filozofije. Ova kritika je i Marksa podsticala na kritički odnos prema Hegelu i prevladavanje nedostataka u sadržaju njegovog učenja, za šta je trebalo vremena (na primer, da se od kritike hegelijanskog koncepta države kao uslova društva, po-

stepeno dolazi do koncepcije o prevazilaženju države da bi se uspostavila prava zajednica ljudi). Ateizam, ideja progresa i slične ideje francuskog prosvetiteljstva, uporedo s Rusoovim idejama o poreklu i osnovama nejednakosti, narodnom suverenitetu, opštoj volji, kao i principi deklaracija o pravima (pravna jednakost ljudi, slobode, neotuđiva prava, izbori, političko predstavništvo, pravo svakog čoveka da učestvuje u donošenju zakona, narodna vojska, ograničavanje vlade i dr.) bili su veoma uticajni među nemačkim građanskim radikalima.

U tim krugovima kao izraz težnji ka revolucionarnim promenama razvijala se filozofija samosvesti kao zamišljena poluga društvenih promena i čovekovog oslobođenja.

Nemačko građanstvo početkom 1840-ih godina bilo je nezadovoljno konzervativno-militarističkom strukturom nemačkog društva, naročito pruske države. Posle engleske parlamentarne reforme iz 1832, koju je Hegel svega godinu dana ranije smatrao nemogućom, u Nemačkoj su narasla očekivanja promena.

Ova zemlja je u to vreme sledila reakcionarnu politiku Svete alijanse; u njoj je postojalo kmetstvo, uvedene su restrikcije koje su ometale privredni razvoj, vladala je feudalna rascepanost, gušene su slobode ljudi. Posle smene na prestolu 1840, porasla su očekivanja, ali ona su ubrzo splasnula i izneverena, pa je zato četrdesetih godina došlo do intenziviranja kritike sistema, napadanja na cenzuru, vodile su se debate o slobodi štampe, širila su se uverenja da je Nemačkoj potrebno više slobode. Ovo je mnoge radikale usmerilo na put kritike svega postojećeg i dovelo do shvatanja da je postizanje slobode osnovni problem društva. Neki iz kruga mladohegelijanaca povezali su dostizanje slobode sa revolucijom (Arnold Ruge sa kojim je Marks pokrenuo 1844. godine *Nemačko-francuske godišnjake*) Mozes Hes je u početku sarađivao s Marksom i Engelsom u *Rajnskim novinama*, u pisanju *Nemačke ideologije*, i u okviru Prve internacionale, podvrgao je kritici plutokratiju, proces osiromašavanja uz istovremenu koncentraciju bogatstva što ga je odvelo kritici građanskog društva.

Marksova preokupacija temama kojima se bavila radikalna građanska levica, odvela ga

je daleko ispred nje u pogledu radikalnosti. Do svoje koncepcije revolucije Marks je došao u jednom širem kontekstu traženja odgovora za najvažnija društvena pitanja, kao što je bilo pitanje političkog oslobođenja, ali kasnije, koncepcija revolucije na izvestan način postala je centralna u njegovoj celokupnoj misli. Za Marksa je politička emancipacija vrlo važan korak u opšteljudskoj emancipaciji, ali u *Prilogu jevrejskom pitanju* (1844) razlikuje političku od opšteljudske emancipacije, jer je prva (politička) emancipacija ograničena, naročito u svetlu mogućnosti da država bude slobodna država, a da čovek ne bude slobodan čovek, kao i zbog toga što postoji rascep između političke države i građanskog društva.

Polazna tačka Marksove kritike građanskog društva jeste položaj čoveka u njemu. Tu je čovek onečovečen. Otudenost (alijencija) u mnogim svojim vidovima karakteriše položaj čoveka: čovek je otuđen od sredstava za proizvodnju i od proizvoda koje stvara; otuđena je od njega politička moć koja se izdiže iznad svih nad čijim individualnim moćima nastaje; čovek je u takvoj situaciji otuđen od drugih ljudi koji, umesto da mu predstavljaju prvu životnu potrebu, predstavljaju mu konkurenciju; i na kraju, kao zbir svega prethodnog — čovek je otuđen od svoje ljudske, generičke suštine. Sve ovo su ključni društveni problemi čije razrešavanje podrazumeva zadiranje u strukturu samih osnova, temelja čovekove društvene egzistencije u građanskom društvu. Rešavanje ovih problema pretpostavlja menjanje položaja čoveka u procesu proizvodnje, ukidanje odnosa dominacije i eksploatacije — oslobođenja rada. Za takvo oslobođenje bila je potrebna mnogo dublja revolucija nego što je politička revolucija. Bila je neophodna revolucija koja bi ukinula klasne oblike prisvajanja i državu kao od društva odvojenu i nad društvom izdignutu silu. Za takvu revoluciju nije bila dovoljna »kritička kritika« jedne prosvetlene elite. U *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava*, Marks je postavio pitanje — u čemu leži pozitivna mogućnost nemačke emancipacije? U odgovoru na ovo pitanje došao je do proletarijata kao subjekta oslobođenja čovečanstva i komunizma kao rešenja tog istorijskog problema. Velikim rezervama prema liberalnoj demokratiji

(možda i zbog neophodnosti takvog pristupa u Nemačkoj i oportunitetima onih koji su ga zastupali), potcenjivanjem uloge prava, doktrinom o diktaturi proletarijata i nizom drugih koncepcija, marksizam je u narednom (XX) veku postao temelj autoritarnih i totalitarnih političkih režima.

Problemi anatomije i konstitucionalizacije revolucije. — Nije zahvalno svoditi iskustva različitih revolucija na neke zajedničke imenitelje ili obrasce, jer takav postupak može izgledati neistorijski, ali uopštavanje je neophodno u političkoj teoriji i u sociologiji da bi se došlo do opštih pojmova i do ocena o izvesnim vrstama pojava. Pošto ne postoji saglasnost o karakteru pojava o kojima je reč to otežava upoređivanje, a pokušaji da se više revolucija uporedi kako bi se izvukli neki opštiji zaključci, po pravilu daju kontroverzne rezultate. Takvi su pokušaji učinjeni, na primer, u radovima kao što su: Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution* (1938, popravljeno i prošireno izdanje: New York, 1965), rad koji ide za tim da uporedi Englesku, Američku, Francusku i Rusku revoluciju i da u njihovom karakteru i razvitku utvrdi izvesne crte ili faze (među kojima je najviše pažnje privlačila koncepcija »*termidora*« kao faze, crte ili preokreta u toku revolucije); ovaj rad u novijoj verziji sadrži i obimnu bibliografiju radova koji doprinose »sociologiji revolucije« (v. str. 272—296). Rad sintetičkog karaktera je i: Hannah Arendt, *On Revolution* (1963, 1965). Upoređivanje Francuske, Ruske i Kineske revolucije daje Theda Skocpol, *States & Social Revolutions* (1979, šesto izdanje: 1984), koja pored ostalog kod sve tri revolucije pokazuje i odnos »starog režima i revolucije«, teorijsku i istorijsku pozadinu. Jedan autor je pokušao pokazati kako revolucije u Evropi od 1640. do 1917. postaju sve radikalnije (Martin Malia, *The Escalation of European Revolution: 1640, 1789, 1848, 1917*).

U prvi mah pomisli se da ništa nije međusobno toliko protivstavljeno koliko revolucija i ustavni poredak. To je samo delimično tačno. Naime, revolucija menja, obično ruši izvestan pravni poredak, ali ne može ostati samo na rušenju. Revolucija se može sastojati i u uvođenju novog ustava. Alber Sobul (Soboul), na primer, zbivanja u Francuskoj tokom juna i početkom jula 1789. naziva »pravnom revolucijom«, a zbivanja 14. jula i

kasnije »narodnom revolucijom«. Po našem mišljenju, ta pravna revolucija se nastavlja i kulminira donošenjem *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* 26. avgusta 1789. i Ustava septembra 1791. A možda i sve do ukidanja monarhije i izrade projekata republikanskog ustava. No, u ovo vreme su već tzv. revolucionarni teror i manipulisanje narodom odveli narodnu revoluciju u stanje u koje više ni ustav ni zakoni nisu mogli ništa značiti.

Da bi se revolucija konstitucionalizovala ili »dovršila«, ona mora ponuditi civilizacijski superiorniji poredak vrednosti i normi koje bi pružile okvir za bolji društveni, ekonomski, politički i moralni život. Ali mora doneti i političke ustanove i društvene uslove koji će regulisati korišćenje i ograničavati koncentraciju moći. Put vodi i preko ustavnopravnog uobličavanja novih odnosa. Ovde pod ustavom se ne podrazumeva dokument koji se tako zove i koji je danas postalo uobičajeno da imaju gotovo sve zemlje. U samoj »*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*« iz 1789, najznačajnijem dokumentu Francuske revolucije, istaknuto je u članu 16. da nema ustava ona zemlja koja ne obezbeđuje prava građana i u kojoj nije izvršena podela vlasti. Te pretpostavke se i danas uzimaju ozbiljno, a dodaju se i drugi uslovi koji se moraju ispuniti da bi jedna zemlja imala ustav u suštinskom smislu.

»Konstitucionalizacija« revolucije podrazumeva da se njeni osnovni ideali, ciljevi i vrednosti otelotvore u društvene, pravne i političke ustanove. Među takve ciljeve-vrednosti spadaju u prvom redu ljudska prava i slobode. Da bi proklamovana prava i slobode građana ljudi zaista mogli da koriste, neophodno je da se u »konstituciji«, odn. u strukturi i anatomiji društvenih ustanova i između njih uspostave odnosi koji ustavu mogu obezbediti ne samo formalno-pravno nego i stvarno važenje i odgovarajući sadržaj. Konstitucionalizam se i u teoriji i u praksi oslanjao na ideje, ustanove i odnose koji podrazumevaju i za koje se smatralo da mogu obezbediti ograničavanje vlasti. Individualna i kolektivna prava (politička, ekonomska, svojinska i sl.), ukoliko se u jednom društvu zaista poštuju, uvek su i činilac ograničavanja vlasti. Tako su prava i slobode u svojoj celokupnosti i cilj kome se teži i sredstvo kojim se jedna vlast konstitucionalizuje.

Već su poznati konstitucionalisti XVIII veka smatrali da korpus građanskih prava i sloboda dobija stvarnu osnovu tek autonomijom delova društva, funkcionalnom autonomijom svojine, privrede, sindikata, univerziteta, štampe i dr. i da je takva autonomija neophodna pretpostavka »konstitucionalizacije«, tj. uvođenja ograničene i odgovorne vlasti. U naglašavanju autonomije i slobode organizovanja u ekonomskom i društvenom životu, kao pretpostavke da bi čovekova prava i slobode bili realno zaštićeni i da bi vlast bila ograničena, te da bi se smanjila opasnost od posledica »strančarstva«, odn. uticaja »frakcija« u društvu, prednjačio je Džems Medison (James Madison). Njegov *Federalist* No 10 (iz 1787 bio je od pionirskog značaja u ovom pogledu, bez obzira što je još Džems Harington (Harrington, 1611—1677) u vreme engleskog građanskog rata došao do nekih sličnih zaključaka, pa se pluralistička struja u političkoj teoriji XX veka često pozivala i oslanjala na Medisonove stavove (up. Robert A. Dahl. *A. Preface to Democratic Theory*, Chicago, 1956; *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven, 1971; i Hamilton, Medison, Džej, *Federalistički spisi*, 1787—88, Beograd 1981). »Konstitucionalizacija revolucije«, dakle, podrazumeva i odgovarajući karakter prava i sloboda koje građani uživaju i uspostavljanje ustanova koje stvarno znače ograničavanje vlasti, naročito ograničavanje ili ukidanje njene arbitrnosti. To se postiže uvođenjem vladavine prava, disperzijom moći u društvu, podelom vlasti, sudskom kontrolom zakonitosti rada uprave, federalizmom i drugim odgovarajućim ustanovama čija se uloga i karakter zaštićuju ustavom. »Konstitucionalizacija« je izuzetno važna za status, tj. za situaciju u pogledu ljudskih prava i političkih odnosa, ali ona podrazumeva mnogo više nego da se u izvesnom roku posle rušenja stare vlasti, novi vlastodršci učvrste i donesu ustav kao formalno-pravni akt ili povelju prava i sloboda. Shvatajući legitimizirajući značaj i mogući propagandni efekat usvajanja (ili davanja) ustava u jednoj zemlji, postrevolucionarni vlastodršci već od XVIII veka, a pogotovu u naše vreme, više nastoje da instrumentalizuju ustav u svoju korist nego što su spremni da mu se podrede. Zato toliko naglašavamo da »konstitucionalizacija« podrazumeva institucionalizaciju drža-

ve i vlasti na principu vladavine prava, a to, opet, znači mnogo više od onoga što se od XIX veka u nemačkoj teoriji počelo nazivati pravnom državom (Rechtsstaat). Još je Aristotel, koji se približio pojmu revolucije u modernom smislu reči i znao da joj je ekonomska nejednakost jedan od osnovnih uzroka, zastupao ideju da je vladavina zakona neophodna pretpostavka svakog ispravnog oblika političkih režima. Jer, on je smatrao da »zakon predstavlja razum bez prohteva... zakon je sredina« (Aristotel, *Politika*, III. xi, 4. i 6. ili 1287a-b).

Umesto puke momentalno dominantne, i zato uvek pristrasne, političke volje. Aristotel je zastupao ideju racionalne mere utvrđene zakonom. Nije čak presudno ni kolika je podrška koju uživa neka politička volja. Među iskvarene oblike vladavine Aristotel je ubrajao i demokraciju, ukoliko bi ona bila izraz puke volje, a ne bi bila zasnovana na zakonu. Štaviše, smatrao je takvu demokratiju za najgori od svih oblika vlasti. Radikalizam ideja kakve su, na primer, bile Rusoove ideje otežava ili onemogućava njihovu konstitucionalizaciju, jer da bi bio uspešan, ustav mora kao i svaki zakon, ili još više, da bude srednja mera stvari. Vladavinu naroda, demokratiju, koja se ne bi pridržavala zakona nego samo sprovodila svoju volju (većine) Aristotel je smatrao za ohlokraciju. To je njegov peti oblik demokratije u kojem »vrhovna vlast pripada masi, a ne zakonu... Takva vrsta demokratije je ono što je tiranida među monarhijama... To prouzrokuju demagozi« — kaže Aristotel (*Politika*, IV, iv, 3—6 ili 1291a). Monteskie (Montesquieu) je dobro poznao i sledio Aristotela u metodološkom i sadržinskom smislu. Njega nije samo aristokratsko poreklo odvrćalo od ideja kakve je Ruso svesrdno prihvatao. Monteskie je znao za teškoće, a i za neophodnost da se slobode moraju obezbediti i takvim strukturisanjem političkog sistema da će jedna vlast efikasno ograničavati drugu. Rusoova teorija nije predviđala razrađene institucionalne prepreke i ravnoteže, niti odgovarajuće postupke. U Francuskoj je bilo toliko mnogo revolucionara koji su prethodnu apsolutnu vlast hteli zameniti drugom — apsolutnom, u kojoj bi i sami učestvovali.

Na sve ovo podsećamo kao na daleku kliuču ili sadržaj onoga što je konstitucionalizam

XVIII veka, pored ostalih kriterijuma, podrazumevao: ustavnost i zakonitost su granica, tj. ograničenje vlasti. Lok je pisao da je zakon granica između tiranije i slobode, da »apsolutna arbitrarna vlast ili vladanje bez *ustanovljenih važećih zakona* ne može da bude u skladu sa ciljevima društva i vlade«, te da svaka zakonodavna vlast podleže ograničenjima (John Locke, *Dve rasprave o vladi*, Beograd, 1978, knj. II. gl. XI. 137—142. V. i naš rad *Društveno-politički okviri ustavnosti i zakonitosti*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1983, 4).

Prve dve-tri godine u Francuskoj revoluciji bilo je vrlo uticajno gledište o ustavu kao instrumentu ograničavanja svake vlasti. Kasnije je ono potisnuto idejom stvaranja nove revolucionarne apsolutne vlasti. U tome je jedan od uzroka nedaća, neuspeha i tragedije Francuske revolucije.

Revolucionarne ideologije su u svojoj pristrasnosti previdale da su revolucije veoma protivrečne pojave. Mogu recimo biti pokrenute težnjom za osvajanjem slobode i ograničavanjem vlasti, a da njihov ishod bude upravo suprotno: neograničena vlast i ograničavanje sloboda. Njihov protivrečni karakter bi se mogao pokazati i u društveno-ekonomskim i drugim temeljima i rezultatima. Taj karakter doprinio je tome da su se neke deformisale i pretvorile u skupe, a u mnogo čemu bezuspešne eksperimente. Protivrečnost se ogleda i u tome što je trebalo da izvrše duboke i društveno-potrebne civilizacijske promene, a istovremeno je nasilni karakter tih promena povlačio ceo lanac uzroka i posledica koje su u svojoj ukupnosti delovale kontraproaktivno u odnosu na prvobitne potrebe i ciljeve. Trebalo je da one donesu slobodu, a okolnosti pod kojima su se dešavale, radale su apsolutnu vlast za koju je Monteskje bar tri, decenije uoči Francuske revolucije smatrao da mora biti podeljena kako bi se mogla kontrolisati i kako ne bi ugrožavala slobodu, da bi se odlikovala umerenošću i bila zasnovana na zakonu.

Pored često očiglednih individualnih ambicija i vlastoljubivosti, revolucionare je odvodilo na stramputicu naročito to što su u borbi

za vlast ispoljavali jedan emotivni zanos, često fanatizam, pa su izbegavali sredinu, odn. umerenost, koja bi bila izražena u ustavima i zakonima. Zakonitost su zamenjivali arbitrernošću koju su često zaodevali u patriotsko ruho i raznovrsne apologije. Ukoliko su mogli uspostaviti svoj monopol, pribegavali su svim sredstvima i odgovarajućim ideološkim racionalizacijama, a osuđivali su i odbijali kompromis, dijalog, toleranciju prema drukčijim političkim gledištima ili koaliciju. Ustave koje su sami donosili, nebrojeno puta su pretvarali u parče hartije. Već po prirodi političkih sukoba u uslovima ideološke zagriženosti, proisticale su isključivosti i krajnosti. Polarizacije i konfrontacije su tokom političkih borbi zaoštrevane i doktrinarno opravdane. Kad revolucionarna vlast, pod izgovorom ili iz razloga spoljnih opasnosti, unutrašnjih otpora ili iz svojih sopstvenih apsolutističkih nauma, i formalno odbaci ma kakvu mogućnost samoograničavanja, konstitucionalizacija je po pravilu osuđena na neuspeh. Ustav tu može biti još samo jedan dodatni spoljni zank, simbol nečije moći. Ali dugoročno gledano, takav »ustav« ne može legitimizirati tu moć. Zato će na kraju i ustavna zgrada morati češće da se menja, jer ono što je postavljeno na rdave temelje ne može dugo da traje.

Američka revolucija je često upoređivana sa Francuskom. Prva je dovedena do njene konstitucionalizacije: ustav koji je donet 1787. (stupio na snagu 1789) još i danas važi, a životu je prilagođavan uz pomoć kratkih amandmana (ukupno do danas 26) i odluka Vrhovnog suda SAD. U toku prve decenije Francuske revolucije učinjeno je više uzaludnih pokušaja da se njeni ciljevi i principi konstitucionalizuju: ređali su se ustavi 1791, 1793 (jedan žirondistički nacrt i jedan montanjarski ustav koji je posle dva meseca suspendovan od istog tela koje ga je i izglasalo), 1795, 1799. Neki pisci u Francuskoj od Velike revolucije do danas nalaze šesnaest ustava, jer u taj red uključuju i neke organske zakone, senatske (*senatus consulta*) i druge odluke ustavnog karaktera. U traženju uzroka »ustavne nestabilnosti« ili »dinamike«, misao nas

vodi i u dalju prošlost — do Prve i Druge engleske revolucije — i u savremenost, npr. do Oktobarske revolucije.

Dakle, pod konstitucionalizacijom revolucije (ili revolucionarnih ideja) podrazumevamo proces u kojem neki revolucionarni ciljevi, vrednosti, ideali, vizije prožmu konstitutivne principe i norme jednog društva i doprinose razvitku ljudske civilizacije. Konstitucionalizacija ima svoje normativne i činjenične (empirijske) elemente. Ona se izražava kroz uspostavljanje trajnih i delatnih pravnih i političkih ustanova i odnosa koji imaju dovoljno široku podršku (pristanak) i racionalne temelje. To je, u stvari, proces uravnotežene institucionalizacije države i procesa vlasti i vladanja, donekle u smislu kako je taj proces i problem tretirao konstitucionalizam XVIII veka, a koji je u naše vreme sve više posmatran kroz proces institucionalizacije i pluralizma.

Odnos revolucije i ustava može se posmatrati sa raznih stajališta ili u različitim fazama jednog istorijskog procesa, pa ćemo dobiti različite slike i susresti se s raznovrsnim problemima. Ideja »ustava« igra jednu ulogu u početku Francuske revolucije kad se deo Skupštine staleža proglašava za Nacionalnu skupštinu i kad zatim ova donosi određene odluke o izradi, karakteru i ulozi budućeg ustava, da bi se uskoro i pretvorila u Ustavotvornu, a sasvim drugu ulogu ima u kasnijim fazama kad, na primer, avgusta 1793, jedva dva meseca star ustav (od 24. juna 1793) biva i zvanično suspendovan (faktički nije ni ranije važio). Težnja ili obećanje da će se doneti ustav, potirani su nepridržavanjem tih pravila ili njihovim menjanjem uskoro posle usvajanja.

Kad nisu ispunjeni izvesni politički i društveni uslovi i kad nije izvršena odgovarajuća institucionalizacija vlasti niti je široko prihvaćena ideja vladavine prava, onda se u konstitucionalizaciji ne može mnogo pomoći pravljenjem tzv. tvrdog ili krutog ustava, tj. ustava koji sadrži odredbe prema kojima ga je teško promeniti. Ustav 1791. bio je sačinjen kao ustav te vrste, tj. bio je koncipiran kao izuzetno tvrd: za njegovu promenu bilo je potrebno sazvati posebnu Revizionu skupštinu. Da bi se ona mogla sazvati zah-

tevalo se da tri uzastopno izabrane zakonodavne skupštine prihvate isti zahtev u pogledu promene pojedinih odredbi ustava. Ali ni tekuća (iz 1791) ni naredna izabrana skupština nisu imale pravo da pokreću pitanje promene ustava, što znači, da je tek peto po redu izabrano zakonodavno telo u budućnosti moglo eventualno pristupiti biranju Revizione skupštine koja bi razmatrala promenu ustava iz 1791. A već sledeće godine, rušenjem monarhije i uvođenjem republike, taj ustav učinjen je nevažećim i počelo je da se radi na novome. Onaj novi ustav koji su montanjari izglasali 24. juna 1793. suspendovan je odlukom istog Konventa u avgustu te godine. U takvoj ustavnoj »dinamici« malo su značile i deklaracije o pravima koje su stajale kao preambule donesenih ustava.

Već je navedeno da jedna zemlja može imati ustavni dokument ili da čak i njeni delovi imaju takve dokumente, a da se opet može reći da u suštinskom i političkom smislu ta zemlja nema ustava, kao što može postojati, zemlja u kojoj ima mnogo zakona, a da nema zakonitosti. Tacit kaže da »što je veća korupcija u državi, to više ima zakona« (Tacit, *Anali*, III, 27. Beograd, 1970, str. 121). Tokvil (Tocqueville) je na američkom primeru isticao da što je manje zakona u jednoj državi, to se ti zakoni više poštuju. Inflacija zakona obezvređuje i njih same i ideju zakonitosti. Ta inflacija je posledica težnji koje se često ispoljavaju revolucijama, da vlast bude neograničena i da svojom kontrolom obuhvati što širi krug društvenih odnosa.

Ako u jednoj svojoj fazi, revolucija kao duboka društvena/politička promena ruši »konstituciju« (u smislu strukture, anatomije) starog društva, javlja se kao negacija njegovog ustrojstva i njegovog ustava u materijalnom smislu, a i ustava kao pravnog akta ukoliko ga je bilo, — ustav i revolucija su u drukčijem odnosu pošto je srušen »stari režim«. Tada vodi revolucije (ili bar deo onih koji se za vođe smatraju) počinju težiti učvršćenju svoje vlasti i stabilizaciji uspostavljenih novih odnosa, pa teže da upotrebe ustav kao najviši pravni akt da bi zadobijene pozicije zadržali i svoju vlast legitimizirali. U isto vreme, oni najčešće ne žele i ne vole da

sebe i svoju vlast ograničavaju takvim aktom. Tako dolazi do zloupotrebe pravne forme ustava, jer on zapravo ne ograničava samu vlast, već više građanima kazuje šta vlast od njih očekuje i kakav im položaj i ponašanje namenjuje. To u još većoj meri nalazi izraza u zakonima i podzakonskim aktima, među kojima je »dekret« (*decret*) bio popularan oblik u Francuskoj i nekim drugim revolucijama (u Oktobarskoj na primer, posle koje najviši zakonodavni organi, prema sovjetskim ustavima iz 1918. i 1924. i nisu donosili »zakone« kao vrstu akata, nego su pored pravnih kodeksa, donosili dekrete, postanovljenija, naredbe i sl. akte), a konzulske ili senatske odluke bile su u fazi uspostavljanja lične ili imperatorske vlasti. Uporedo s izigravanjem ustava i zakona, umanjivala se i stvarna uloga zakonodavne, a povećavala uloga izvršne vlasti. U ovom pogledu karakteristična je evolucija Francuske revolucije posle donošenja tzv. montanjarskog ustava (ubrzo je došlo do odlaganja njegove primene odlukom od 20. avgusta 1793, a to je faktički već ranije učinjeno, npr. dekretom od 17. jula 1793. da odluke izaslanika Konventa po departmanima imaju snagu »privremenih zakona«, kao i raznim drugim dekretima i merama koje svu vlast stavljaju u ruke raznih komisija i naročito je koncentrišu u Odbor javnog spasa).

Slično je to teklo u više revolucija, od kojih možemo pomenuti Kromvelovu (Cromwell), jakobinsku, boljševičku, ali i gotovo sve druge koje su neku od ovih uzimale za obrazac. Bonapartizam nije samo francuska pojava nego označava i opšti politikološki pojam za uspostavljanje neograničene lične postrevolucionarne vlasti.

U praksi, u Francuskoj desilo se nešto analogno istoriji građanskog rata, odn. tzv. Puritanske revolucije u Engleskoj (1642—1660). Kao što se zna, ta Prva engleska revolucija bila je vrlo krvava. Tokom nje došlo je do veoma oprečnih i radikalnih ideja i zahteva verskih i političkih grupa (independentista, »jednačara«, »kopača«, raznih sektu verskih fanatika, kao i predstavnika ustaničke vojske koji rade na obećanom ustavu i dr.). To je vrlo brzo dovelo do međusobnih

obračuna između samih revolucionara. U Engleskoj je zatim uspostavljen Komonvel (Commonwealth) ili tzv. Slobodna država (Free State), a zapravo uspostavljena je Kromvelova vladavina sa nekim republikanskim obeležjima. Ta vladavina pokazala se kao više apsolutistička nego što je bila ona prethodna monarhijska.

Poučan je i karakterističan slučaj sa pravljem i zatim primenom ustava pod Kromvelom. Revolucionari u Engleskoj u prvoj polovini XVII veka dali su zakletvu da će doneti ustav. Jedna od osnovnih ideja »levelera« (egalitaraca, jednačara) bila je ona o pristanku (*consent*) kao osnovi narodne vlade i čovekove slobode. U okviru i radi ostvarenja te osnovne preokupacije oni zastupaju ideju o neophodnosti »najvišeg zakona« koji bi bio i iznad parlamenta. To su već ideje o vladavini prava i predstavljaju anticipaciju kasnije Lokove ideje o vladi po pristanku koja je ograničena zakonom i čovekovim prirodnim pravima. Levelerima su ime nadenuili njihovi politički protivnici, Čarls I i Kromvel, koji su ih optuživali za anarhizam. Međutim, leveleri su bili samo za političku jednakost i pogrešno ih je shvatati kao nekakve zastupnike komunističkih ideja. U jednoj od verzija *Sporazuma naroda* izričito su se izjasnili protiv komunizma. Oni su, naime, 1647. podneli dva značajna dokumenta. Prvi je bio manifest (*The Case of the Army Truly Stated*) u kojem su pokušali objasniti stav jednog dela vojske u prilog konstitucionalizacije sa uvođenjem opšteg prava glasa i vlade koja bi bila odgovorna parlamentu. Zatim iste godine, izradili su i celovit projekt ustava pod nazivom »Sporazum naroda«. Ovaj predlog ustava je naišao na kritiku drugih struja u Kromvelovoj armiji. Ipak prava koja se pominju u ovom levelerskom ustavu predstavljaju anticipaciju ideja Džona Loka. *Vidžinijske deklaracije* i *Deklaracije nezavisnosti SAD*, a ove kao što se zna utiču na francusku *Deklaraciju prava čoveka i građanina*. Za Englesku revoluciju najznačajniji je, a i za problem konstitucionalizacije revolucije najkarakterističniji tzv. Instrument vladavine (*The Instrument of Government*), prvi moderni i jedini pisani ustav u celoj istoriji engleske. Ustav su sačinile Kromvelove pristalice (oficiri u Voj-

nom savetu) i on je njime proglašen za lorda zaštitnika Komonvelta. Kromvel je želeo svojoj vlasti da dâ apsolutnu vlast koju je stekao. Ukratko, osnovna karakteristika i protivrečnost date situacije bila je u tome što je Kromvel hteo da učini nešto neostvarivo: da ispuni dato obećanje pod kojim je usmeravana revolucija, tj. da se vlada podredi parlamentu i donese ustav koji bi vlast ograničio, a da istovremeno on kao vođa revolucije ne bude ograničen bilo ustavom bilo pralamentom. Uspostavio je ličnu vladavinu sa više apsolutizma od one prethodne-kraljeve i u nekoliko navrata raspuštao je parlament i raspisivao nove izbore, čim bi se poslanici pokazali neposlušnim. Slično je i u Francuskoj, zahuktavanjem revolucije, dolazilo do smena zakonodavnih tela, u određenim slučajevima jedna skupština »biral« je ili isključivala mogućnost kandidovanja velikog dela naredne ili prethodne skupštine, vlade su se samomenovale, konzuli su poimenično unošeni u ustav sa garantijom desetogodišnjeg mandata i mogućnošću njegovog doživotnog obnavljanja, itd. U Engleskoj, da bi Kromvelu ograničili vlast makar u onoj meri u kojoj se podrazumevalo da je vlast svakog kralja ograničena, poslanici su Kromvelu nudili kraljevsku krunu. On je to odbio, jer je radije vladao kao nekrunisani i apsolutni »Lord protektor«. Ovaj monarhoseča je verovatno shvatao da bi se privatanjem krune kompromitovao (što kod Napoleona nije bio slučaj). Ipak, pred kraj života, Kromvel, je odredio svoga sina za naslednika. I na kraju dolazi do restauracije monarhije, na osnovu poziva parlamenta koji se 1660. nazvao konvent. Tako je Prva engleska revolucija izgledala kao uzaludan trud da se ograniči kraljeva vlast (mada je i ta Revolucija izazvala krupne promene i donela dragoceno, skupo plaćeno iskustvo).

Treba skrenuti pažnju na jednu sličnost, potonjih faza Francuske revolucije sa ovim što je upravo rečeno o Prvoj engleskoj revoluciji. Situacija u Francuskoj u drugoj polovini 1790-ih godina slična je situaciji u Engleskoj u drugoj polovini 1640-ih početkom 1650-ih godina. I Francuska revolucija počinje sa planom stvaranja narodnog predstavništva i ustavnog ograničavanja svake vlasti, da bi

kasnije, oni koji su je započeli ili joj se pridružili, zagazili u unutrašnje političke borbe, koje su dovele do vladavine terora. U drugoj polovini 1790-ih godina i Francuska revolucija se suočava sa problemima sa kojima se suočila i Engleska pod Kromvelom. Najpre se uspostavlja grupno oligarhijski teror, a zatim i lična vladavina. Već prema ustavu od 1795 (god. III republikanskog kalendara) izvršena funkcija je poverena Direktorijumu kao kolegijalnom organu. Ogromna apstinencija građana na referendumu (od oko 7 miliona birača na birališta je izašlo svega oko 1 milion), koji je trebalo da potvrdi taj ustav, u stvari ga je lišavala svake legitimnosti.

Vladavina Direktorijuma predstavlja jedan niz povreda i onako manjkavog »ustava« (1795), koji je uveo posredne izbore. Kad su na parcijalnim izborima rezultati bili povoljni za rojaliste (1797) ili jakobince (1798), onda je Direktorijum naterao zakonodavno telo da poništi izbore, a mnogi narodni poslanici bili su internirani. Uprkos tome, i izbori naredne godine bili su nepovoljni za vladu, što je dovelo do jednog od državnih udara (18. juna 1799. ili 20. periala godine VII). Državnim udarom Napoleona Bonaparte od 9 do 10. novembra 1799 (18. brimer, godine VIII) ukinut je Direktorij, a zakonodavno telo je dobilo nalog da imenuje komisije koje je trebalo da sprema novi ustav. Taj autokratski »ustav« bio je gotov i izglasan za oko mesec dana. Prihvaćen je na referendumu na koji je izašlo svega nešto preko 40% birača, ali od onih koji su izašli samo 0.05% bilo je protiv ponuđenog ustava. Ništa nikome nije smetalo ni to što ustav nema deklaraciju o pravima, ni što biračko pravo nije značilo i mogućnost biranja već samo glasanja o tzv. listama poveranja (*»listes de confiance«*) na koje su stavljani oni za koje je narod smatrao da bi mogli zauzimati neku javnu funkciju. Liste su se formirale na različitim nivoima, od opštine do Francuske kao celine, i sa njih je senat »birao« (znači imenovao) članove Zakonodavnog tela i Tribunata, kao i druge funkcionere. Referendumom podrške ovom krnjem i oktroisanom »ustavu« počinje serija Napoleonovih obraćanja narodu, široko praktikovanje referenduma i plebiscita. To je u teoriji i praksi kompromitovalo ove ustano-

ve i umanjilo poverenje u njih kao u potencijalne instrumente demokratije. Već među trojicom konzula, Bonaparta je kao »prvi konzul« imao gotovo sva prava, a vremenom ih je još i širio ili ih i formalno sticao ne samo na račun druga dva konzula nego i na račun zakonodavnog organa. Godine 1802, najpre senatskom odlukom (*Senatus consulta*) od 2. avgusta, a zatim i plebiscitom proglašen je za doživotnog konzula. Dva dana kasnije sledi nova odluka senata koja ima ustavni karakter (neki je zovu ustav od godine X) i kojim su proširena prava prvog konzula, a sužena prava zakonodavnih organa. Uskoro formiran je Privatni savet prvog konzula i senatskom odlukom (28. maja 1804) Napoleon je proglašen za imperatora. Pošto je tri godine ranije sklopio konkordat s papom Pijem VII, to će ga ovaj krunisati u Parizu (nekoliko godina kasnije, 1809, Napoleon će anektirati papsku državu, a kad ga papa bude ekskomunicirao, on će ovoga zatvoriti). No u trenutku krunisanja, Napoleon je učinio simboličan gest kad je krunu uzeo iz ruku pape i sam je stavio na glavu. Kasnije formira i dvor i plemstvo itd. Ustav iz XII godine ne vredi ni spomenuti, osim kao »još jedan«. Ali zato *Code Napoleon*, a zatim i neki zakoni o krivičnom postupku i drugi, sadrže principe koji u punom smislu predstavljaju ne samo elemente uobličavanja jednog pravnog sistema nego i značajne civilizacijske doprinose. Napoleonova administrativna centralizacija uvodi efikasnu upravu i ojačava onaj trend koji je još pod Lujevima bio veoma naglašen, a koji je Revolucija bila »poremetila«. Napoleon je postepeno uspostavljao ličnu neograničenu vlast koja je bez obzira na sva pravna i administrativna dostignuća negirala ustavnost i ugasila Revoluciju u zamku lične ambicije. U svemu se obično zapostavlja, a čini se da nije beznačajno, da je Napoleon, deset godina pre nego što je postao car, bio privržen jakobincima i Robespjeru i da je tada koketirao sa nekim idejama Žan-Žak Rusoa. Populizam i cezarizam, odn. bonapartizam, koji često idu zajedno sa popularnošću, zajednički su Kromvelu, Napoleonu i drugima.

Sasvim je drukčija pouka koju možemo izvući iz karaktera, toka i ishoda Druge engleske revolucije, tzv. Slavne revolucije (1688)

čija je dostignuća Monteskeje imao priliku da izučava i njima bude inspirisan. Tu podela vlasti nije izvršena po klasičnoj Lokovoj ili Monteskejevoj shemi, ali dobila je institucionalne oblike i realnu osnovu u učešću u vlasti različitih društvenih grupa (mada na osnovu veoma restriktivnog izbornog sistema). *Habeas corpus* (1679), i *Bill of Rights* (1689), te kasnije Akt o ograničavanju krune (1701) postali su važni elementi britanskog konstitucionalizma. Ovi akti su pridruženi onima koji su bili nekoliko decenija, a neki čak i nekoliko vekova stariji, kao što je bila *Velika povelja slobode* (*Magna Carta Libertatum*) iz 1215. godine, ideje o »pravima Engleza« (»Rights of Englishmen«) i dr. Ideje koje je Monteskeje zastupao imale su za cilj da dovedu do sličnih društvenih i političkih promena u Francuskoj, ali bilo je više uzroka zbog kojih je Revolucija izgubila zamah u pravcu konstitucionalizacije i bila skrenuta ka polju političkih obračuna i ambicija neograničene grupne ili lične vlasti. Poznata je činjenica da je rodonačelnik konzervativne ideologije, Edmund Berk, polazio od ideja i ustanova britanskog konstitucionalizma u svojoj čuvenoj kritici Francuske revolucije (Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, 1790; novije izd.: Chicago, 1953; i Garden City 1973, zajedno u istoj knjizi sa Pejnovim *Pravima čoveka* koje je nedavno i u nas objavljeno: Beograd, 1987), gde je veoma tačno anticipirao budući tok događaja i »deformacija«, uključujući sukobe i teror, te da će se vojska »privezati za prvog slavnijeg generala«. Po našem mišljenju Berk je na osnovu karaktera Puritanske revolucije, odn. građanskog rata u Engleskoj predvideo sličan tok u Francuskoj.

Američka i Francuska revolucija, s druge strane, bile su plod slične ideologije, ali je njihova konstitucionalizacija tekla potpuno različitim tokovima i pravcima. Obe su plod prosvetiteljstva i liberalne političke ideologije, oslonjene na teorije prirodnog prava i društvenog ugovora. Obe imaju ogroman značaj za razvitak demokratije, koncepcije ljudskih prava i sloboda i za uvođenje masa na istorijsku pozornicu. U svim ovim stvarima i pored sličnosti postoje i značajne razlike. Kao što kaže francuski politikolog Moris Diverze, krajem XVIII veka liberalna ideologija

je za kratko vreme podstakla dve revolucionarne eksplozije — u Americi i u Francuskoj (Maurice Duverger, *Janus, Dva lica Zapada*, Zagreb, 1980). C.N. Parkinson kaže: »Francuska revolucija je rezultat prethodnih kretanja među kojima najvažnije mesto zauzima Američka revolucija« (C. Northcote Parkinson, *The Evolution of Political Thought*, London, drugo izd. 1959). Obe ove revolucije daju i neizmeran doprinos postavljanju, preciziranju i donekle pokušajima garantovanja čovekovih prava i sloboda. Marks je pisao da su Severno-Amerikanci i Francuzi pronalazači ljudskih prava, koja su, kako on kaže, delimično politička prava, tj. prava koja se ostvaruju u zajednici s drugima, i da je sudelovanje u političkoj zajednici, u državi, ono što čini njihov sadržaj (Karl Marx, *Prilog jevrejskom pitanju*, u Karl Marx i Fridrich Engels, *Rani radovi*, Zagreb, 1967).

U toku Francuske revolucije bilo je usvojeno nekoliko deklaracija o pravima i još veći broj ustava (1791, 1793 — Kondorseov žirondinski projekt i Montanjarski ustav, 1795, 1799. itd.). Sve u svemu, ako bismo uzeli u obzir dekrete, ordonanse i senatske i druge odluke ustavnog karaktera, onda je Francuska tokom jednog veka zaista imala veliki broj pisanih pravnih akata koji su se tretirali kao »ustavi«, sa malo ustavnosti. Ti »ustavi« su to bili samo po imenu i na papiru. Često hvaljeni Montanjarski ustav bio je izraz jedne revolucionarne političke volje nespremne da se podredi zakonu. I neki drugi su u ovom pogledu bili slični. Zato, uprkos tolikim ustavima, Francuska revolucija nije uspela da se konstitucionalizuje. Ni Prva engleska, tzv. Puritanska revolucija, uprkos tolikim obećanjima i nacrtima (*Agreement of the People*), pa i donesenom pisanom ustavu (*Instrument of the Government*) nije uspela da konstitucionalizuje i ostvari svoje ciljeve i opredeljenja. Druga engleska, tzv. Slavna revolucija, kao i Američka revolucija uspele su u ograničenom obimu, jednim delom, da uobliče svoje početne ciljeve — vrednosti u trajne akte ustavnog karaktera (kao *Bill of Rights*, 1689; *Bill of Rights* i *Ustav Virdžinije* od 1776; i zatim slični akti drugih državnica; *Ustav SAD* od 1787. i *Bill of Rights* iz 1791. i dr.). Važno je

reći da je sudbina slična Francuskoj zadesila i Oktobarsku revoluciju, uprkos nekoliko donesenih sovjetskih ustava (1918, 1924, 1936, 1977, i mnogih drugih akata ili mera kojima se menjala »konstitucija« društva i države).

Posebna strana revolucija je tehnika osvajanja i održavanja vlasti diktaturom i terorom uz povremeno manipulisanje masama. Često se povlači paralela ili pravi analogija između jakobinaca 1793. i boljševika 1917. između Robespjera (Robespierre) i Lenjina. Boljševici su se, piše Fransoa Fire, nadahnivali samim tokom Francuske revolucije da bi razorili njene principe. Oni su voleli da budu jakobinci proletarijata kako bi likvidirali lažnost buržoaskih prava čoveka. Oni su voleli 1793. godinu kao nešto što prevazilazi 1789. Ali, danas Rusija, i još jasnije Poljska i Mađarska, idu u drugom smeru ovoga puta: ponovo otkrivaju prava čoveka, slobodu pojedince, izbore, zakon, da bi popravili nedaće koje su nikle iz kulta revolucionarnog nasilja (François Furet, *1789 — 1917; Aller et retour, Le débat*, Gallimard, Paris, 1989). Fire pokazuje koliko je u redovima francuske levice duboko ukorenjeno upoređivanje jakobinaca i boljševika i koliko je to ulogu imalo u pribavljanju simpatija francuske levičarske publike prvih godina posle revolucija u Rusiji i u opravdavanju boljševičke diktature jakobinskom diktaturom, nasilja u Rusiji sličnom praksom u Francuskoj, a rasturanja Ustavotvorne skupštine karakterom francuskog Konventa. Detaljnije piše koliko su u ovom pogledu daleko išli Olar (Aulard) i Matjez. Jedan autor je 1937. pozivao čitaoce svoje knjige da se prisete kako su kažnjavani špijuni i izdajnici u Francuskoj revoluciji, ako žele da shvate šta se dešava u Sovjetskom Savezu (Jean Bruhat, *Le Chatiment des espions et des traîtres sous la Révolution française*, Paris, 1937).

Jedna značajna ideja Roze Luksemburg ticala se uslova za ostvarivanje slobode posle revolucije, odnosno posle uspostavljanja revolucionarne vlasti. Njena zapažanja mnogo nam kazuju o karakteru slogana Francuske revolucije da nema slobode za neprijatelje slobode. U delu *Ruska revolucija* (napisana 1918, ali ju je tek posthumno objavio Paul Levi) Roza Luksemburg piše da su boljševici

istorijski naslednici engleskih levelera i francuskih jakobinaca, da opšti razvitak revolucije »prirodno kreće uzlaznom linijom: od umernih početaka do sve veće radikalizacije ciljeva i paralelno s tim od koalicije klasa i partija do samovlasti radikalne partije«. Podsećajući na iskustva jakobinaca, ona smatra da »'Zlatni srednji put' nije održiv upravo ni u jednoj revoluciji«, ali i opominje na opasnost da se sektaškom politikom uništava sloboda: »Sloboda samo za pristaše vlasti, samo za članove jedne partije — bili oni ma kako brojni — nije sloboda. Sloboda je uvek samo sloboda onoga koji misli drugačije. Ne zbog fanatizma 'pravednosti', nego stoga što se u toj biti iscrpljuje sve što je poučno, blagotvorno, što očišćuje u političkoj slobodi, i učinak te biti izostaje, ako 'sloboda' postane privilegija«. Ona upozorava na onaj preki put kojim se stiže do tlačenja, atentata, streljanja talaca itd., sa poentom da je teror dvosekli mač i da opasnost počinje onde gde se od nevolje pravi vrlina. Mogli bismo da dodamo: i gde se u ime konstruisane vrline zavodi teror ili »despotizam slobode«, kako je govorio Mara (Mart). Ni Roza Luksemburg nije videla puteve i sredstva kojima bismo mogli da se sačuvamo od posledica apsolutne postrevolucionarne vlasti (v. Rosa Luxemburg, *Ruska revolucija, u Izabrani spisi*, Zagreb, 1974).

Preovlađujuća politička kultura je važan činilac u ograničavanju vlasti. Od toga da li je dominantna politička kultura autoritarna, participativna, podanička, parohijalna — zavisice i karakter i način rada čak i istovrsnih političkih ustanova. Dok je politička kultura Severne Amerike u vreme Revolucije i donošenja ustava bila u velikoj meri participativno-demokratska, u Francuskoj XVIII veka je preovladavala autoritarna politička kultura. U Francuskoj je tek postepeno, tokom^o više od jednog veka posle Revolucije, izgrađivana demokratska politička kultura i posebno kultura ljudskih prava. U tome su veliku i pionirsku ulogu igrali dokumenti iz 1789. naročito *Deklaracija prava čoveka i građanina* koja je vremenom dobila karakter elementa konstitucionalizma ili čak suprakonstitucionalizma.

Karakter protivrečnosti i sukoba između najvažnijih društvenih subjekata i snaga takođe utiče na to kako će procesi konstitucio-

nalizacije teći i da li će biti uspešni. Iz činjenice koja govori o tome da su odnosi u Francuskoj bili zaoštreniji, napetosti veće i nezadovoljstva dublja, može se zaključiti da je sve to uticalo na odvijanje i karakter Revolucije u Francuskoj.

Sposobnost i spremnost režima u pitanju (predrevolucionarnih, ali i postrevolucionarnih) da se reformišu i prilagođavaju društvenim promenama i potrebama ili ostajanje vlastodržaca pri antireformskoj politici, igrali su veliku ulogu. Nespremnost na promene starog režima uoči Francuske revolucije služi kao stalna opomena do kakvih to teških posledica po osnovna prava i živote ljudi može dovesti. Borba za vlast između učesnika u revoluciji bitno utiče na njen tok i karakter, čak i nezavisno od doktrinarnih razlika između suparnika.

U nastojanju da se izvrši revolucija, revolucionari/ideolozi nedovoljno ili nedovoljno praktično i precizno razmišljaju čime zameniti »stari režim«. Stari ruski revolucionar (i sociolog) P. Lavrov napisao je u XIX veku jedan rad *Sutradan posle revolucije* u kojem se bavi tim pitanjem. Razne utopističke struje budućnost su slikale u detaljima koji su bili neostarivi ili neprimenjivi, a kad su htele da ih ostvare, to je podrazumevalo nasilje nad stvarnošću i nad ljudima. Uostalom, o budućnosti se manje zna i teže saznaje nego što se nekada pretpostavljalo. Revolucionari su imali jednu predstavu o predstojećim zbivanjima pre nego što su ona nastupila, a sasvim drugu kad su događaji zaista počeli da se odigravaju. Dovoljno je npr. uporediti Lenjinovu *Državu i revoluciju*, napisanu avgusta-septembra 1917, sa onim što se dešava dva-tri meseca kasnije, da bi se zaključilo koliko je teško predviđati pojedinosti postrevolucionarnog režima. Lenjinovo gledište uoči revolucije ima dosta elemenata anarhističkog poimanja države i prikazivanja njenog odumiranja, dok nema ničeg od onoga što će postati svakodnevnica sutradan posle revolucije — tj. o diktaturi proletarijata. Naime, onaj deo *Države i revolucije* koji govori o diktaturi proletarijata uključen je tek u drugo izdanje iz 1919. godine — kao racionalizacija jedne prakse.

U više revolucija koje smo pominjali, a koje su se rukovodile radikalnim ideologijama (Kromvelova, Francuska, Boljševička), najradikalnije grupe koje su zajedno započinjale revoluciju, ubrzo su se međusobno obračunavale. Za sve tri pomenute i slične revolucije karakteristično je da one, kako je rečeno, *jedu svoju decu* (Vernjio). Ove struje se obično rukovode nekim ideologijama. Pored razvijenosti društva i njegove političke kulture, prevlađujuća učenja i karakter ustanova koje se ustavnim projektima uvode takođe utiču na to da li će ustav postati najviši zakon i regulator političkog života ili puki ideološki projekat, odn. sredstvo ideološke racionalizacije i manipulisanja radi sticanja političke podrške (npr. uticaj Lokovih i Monteskejevih ideja u Americi dao je u pogledu konstitucionalizacije drukčiji rezultat nego uticaj Rusoovih ideja u Francuskoj ili Lenjinovih u Rusiji). Pokazalo se da se suviše radikalne ideje ne mogu konstitucionalizovati i da su u stvari kontraproduktivne za same ciljeve koje su deklarirale.

Mereno ukupnim brojem žrtava, neke revolucije zahtevale su *isuviše visoku ljudsku i materijalnu cenu za ono što je proizašlo kao njihov ishod*. Zato se danas sve više postavlja i pitanje o tzv. ceni revolucije. (V.: R. Sedillot. *Le cout de la Révolution française*, Paris, 1987.). Izvesni pisci prikazuju kako intenzitet terora nije ni u kakvoj neposrednoj vezi ni sa opasnošću po revoluciju ili po vlast, već da ima korene u prirodi same uspostavljene vlasti (E. Euret et D. Richtet, *La Révolution française*, Paris, 1965).

Da li neka zbivanja predstavljaju revoluciju, ocenjuju se više prema načinu na koji su promene izvođene (nasilno i naglo) ili prema izvesnim shemama i ideološkim kriterijumima, nego prema dubini, karakteru i ceni eventualnih dostignuća i promena koje su nastupile.

U većini revolucija u novom veku, aktivne političke grupe obećavale su čoveku-građaninu šira i veća prava od ranijih, kao i autonomiju ili prosperitet društva, pa su, pri tom, nudile i ustavne projekte sa obrazloženjem da se njima obezbeđuju zamišljeni ideali, tež-

nje i interesi izvesnih društvenih slojeva. Međutim, samo neke revolucije, i samo delimično, uspele su da sadržaje revolucionarnih programa pretvore u trajne demokratske, plodotvorne i efikasne političke i pravne ustanove ustavnog karaktera. Većina revolucija nisu uspele da uspostave *Constitutio libertatis* kao *Novus ordo saeculorum*, što je Hana Arent smatrala za temelj i smisao revolucionarnog preokreta (Hannah Arendt, *On Revolution*, Penguin Books, 1973).

Bez institucionalizovane disperzije društvene moći u postrevolucionarnom razdoblju ili ako jedna vlast postane apsolutna, pa njena politička volja ni doktrinarno ni praktično ne trpi, ne podnosi i ne prihvata uspostavljanje kontrole nad njom, niti prihvata uspostavljanje vladavine prava (primeri sa Kromvelovim independentistima, francuskim jakobincima, ruskim boljševicima), onda nije moguće izvršiti konstitucionalizaciju ni u pogledu regulisanja procesa vlasti ni u pogledu obezbeđenja prava i sloboda građana.

Vojislav STANOVČIĆ

LITERATURA

- A. Matjez, *Francuska revolucija*, Beograd, 1948.
- A. Mathiez, *Le Bolchevisme et le jacobinisme*, Paris 1920. (preštampano u *Commentaire*, 1989, 46).
- A. Tijer, *Istorija Francuske revolucije*, sveske I—VI, Državna štamparija, Beograd, 1900—1903.
- C. Brinton, *The Anatomy of Revolution* (1938), New York, 1965.
- E. Bruke, *Reflections on the Revolution in France*, 1790.
- H. Arendt, *On Revolution*, (1963), Penguin, 1965.
- E.H.Carr, *The Bolshevik Revolution*, 1917—1923, London, 1950—53.
- S. Cvajg, *Žozef Fuše, Izabrana dela*, knj. IV. Beograd, Rad, 1983.
- S. Jovanović, *Vodí Francuske revolucije*, Beograd, Geca Kon, 1920.
- S.R. Gardiner (ed.), *Constitutional Documents of the Puritan Revolution*, (treće izd.) Oxford, 1906.
- T. Karlajl, *Revolucija francuska*, (1837), 2 toma, Narodno delo, s.a. Beograd.

J. Locke, *Dve rasprave o vladi*, I—II, Beograd, 1978.

Lj. Tadić, *Poredak i sloboda*, Beograd, 1967.

Lj. Tadić, *Autoritet i osporavanje*, Beograd, 1987.

M. Duverger, *Constitutions et documents politique*, Paris, 1957.

Monteskje, *O duhu zakona*, I—II, Beograd, 1989.

O toleranciji, Rasprave o demokratskoj kulturi, priredio I. Primorac, Beograd, 1989.

T. Pejč. *Prava čoveka*, Beograd, 1987.

V. Stanovčić. *Pluralističko shvatanje društva i slobode*, Beograd, 1985.

SOCIJALDEMOKRATIJA

Pojam. — Termin socijaldemokrat prvi put je upotrebljen u jednoj publikaciji lasalijanskog krila nemačkog radničkog pokreta 1869. godine. Iste godine formirana je i prva radnička politička organizacija, koja je usvojila naziv socijaldemokratska radnička partija Nemačke. Izrazi socijaldemokrat i socijaldemokratija nastali su dodavanjem prefiksa socijalni (ili »socijal«) na već tada široko prisvajane i popularne političke pojmove, odrednice i attribute — demokratija, demokratski, odnosno demokrat. Dodavanjem prefiksa »socijal« ili »socijalni« želelo se istaći da se teži bitnom proširenju i produbljivanju sadržaja (tada) postojeće građanske demokratije. Htelo se naglasiti da je građanska demokratija nepotpuna zato što je ograničena samo na neke oblasti političkog i društvenog organizovanja i delovanja. »Novi« demokrati — socijaldemokrati — isticali su da je neophodno proširivanje demokratskih principa u sve druge oblasti društva, pre svega u oblast ekonomije. Takvo proširivanje demokratije nije moguće u granicama postojećeg poretka zasnovanog na klasnoj eksploataciji. Otuda i zaključak da je ostvarenje pune, često se govorilo stvarne demokratije, moguće tek u socijalizmu.

Između sredine prošlog veka i Prvog svetskog rata izrazi socijaldemokrat i socijaldemokratija upotrebljavani su u dva različita značenja. U širem smislu, kao sinonimi za termine socijalist i socijalizam. U užem značenju, oni su bili oznaka za revolucionarnu, marksističku struju u tadašnjim radničkim i socijalističkim pokretima. Tako je, na primer, Lenjin sve do Prvog svetskog rata označavao ruski revolucionarni radnički pokret kao soci-

jaldemokratski, a o sebi je govorio kao o socijaldemokrati. Zvanični naziv boljševičke partije do 1918. godine bilo je Ruska socijaldemokratska radnička partija (RSDRP).

Sadržaj pojmova socijaldemokrat i socijaldemokratija iz osnova se menja krajem Prvog svetskog rata. Posle velikog rasepa socijalističkih snaga u svetskim razmerama levica u radničkom i socijalističkom pokretu osniva nove, komunističke partije i odbacuje termine socijaldemokrat i socijaldemokratija kao sinonime za reformizam i oportunistizam, koji su u vreme Druge internacionale postali značajno obeležje politike većine tradicionalnih socijalističkih, odnosno socijaldemokratskih partija. Snage desnice i centra, koje su zadržale dominantne pozicije u većini radničkih partija, odlučile su da zadrže kao svoj naziv ranije određenje — socijaldemokratija. Neke od tih partija zadržale su raniji naziv — socijalistička. Ta razlika u nazivima jedne su se nazivale socijaldemokratskim, a druge socijalističkim, nije u većini slučajeva izražavala bilo kakve razlike u idejno-političkim koncepcijama. Sličan je slučaj i sa britanskim socijaldemokratima, koji sebe tradicionalno nazivaju laboristima. Tako dolazi do korenite promene sadržaja i smisla ovog termina; dok je ranije bio prihvaćen kao oznaka bilo svih ili, pre svega, radikalnih, levičarskih i marksističkih orijentacija u radničkom pokretu, sada postaje obeležje desnice i centra u radničkom pokretu i snaga sa naglašenom reformističkom orijentacijom.

Za savremenu socijaldemokratiju (socijaldemokratizam) kao idejno-političku tendenciju i grupaciju u radničkom i socijalističkom pokretu osobito je karakteristična neformizam,

koji u teoriji i praksi socijaldemokratije podrazumeva odbacivanje revolucionarnih sredstava i oblika borbe za društveni preobražaj. Postepena parlamentarna, pragmatiski konceptualizovana reforma (gradualizam i evolutivni put preobražaja) ne prihvata se kao jedan od više mogućih puteva i oblika borbe, već kao jedini mogući, pa čak i jedini legitimni put borbe.

U dijalektici neposrednih i dugoročnih ciljeva i interesa socijaldemokratija redovno daje prednost prvom. Dugoročni ciljevi se potiskuju ili sasvim zanemaruju. Da bi se ta protivrečnost bar unekoliko ublažila, učinila manje vidljivom, socijaldemokrati redovno zaobilaze da se određeni izjašnjavaju o prirodi društva kome teže. U retkim prilikama kad to čine, najčešće se služe veoma neodređenim, eliptičnim kategorijama koje dozvoljavaju mnoštvo različitih interpretacija. U tome se ispoljava tipični socijaldemokratski oportunizam. Važno obeležje socijaldemokratije jeste interklasizam. Socijaldemokrati odbacuju marksističku teoriju klasa, a posebno tezu da je modernom klasnom društvu svojstvena tendencija sve naglašenije klasne polarizacije i sa tim povezanog zaoštavanja i produbljivanja klasnog sukoba između radničke klase i buržoazije. Oni zastupaju suprotno gledište: umesto polarizacije dolazi do sve većeg klasnog i socijalnog raslojavanja, pri čemu najbrže rastu razni međuslojevi, socijalne grupe koje popunjavaju prostor između dve osnovne klase. Umesto zaoštavanja klasnog konflikta, treba računati s pojačanim tendencijama klasnog kompromisa i saradnje. Iz takve procene izvodi se sledeći bitni zaključak: u svim razvijenijim sredinama klasna borba kao metod i sredstvo socijalističkih snaga je prevaziđena, put ka društvenom progresu podrazumeva orijentaciju na klasne kompromise, pa i saradnju. Veoma je naglašen etatistički pristup problemima novog društva. Socijaldemokratija postulira novo društvo u terminima stalno rastuće uloge države. Država se posmatra kao najvažniji instrument borbe za novo društvo i kao okvir u kome se ono realizuje. Odbacuje se, prema tome, marksistička teza o prevazilaženju države.

Jako je izražen politički i ideološki konformizam spremnost socijaldemokratije da mnoge institucije i vrednosne stavove, naglašeno vezane za postojeće građansko društvo, preuzme kao »svoje«, tj. da ih prihvata i kao integralni deo novog društva za koje se programski opredeljuje.

Razvoj. — Savremena socijaldemokratija oblikuje se kao distinktna struja i grupacija u sklopu organaizovanih socijalističkih snaga krajem i neposredno posle Prvog svetskog rata. Ona nastaje zbližavanjem i stupanjem desničarskih i centralističkih snaga koje su do 1923. godine bile okupljene oko dva posebna međunarodna centra. Desnica i deo centra okupili su se 1919. godine u Bernu, rešeni da na svojoj platformi obnove Drugu internacionalu. Organizacija formirana na tom skupu ušla je u istoriju radničkog pokreta pod nazivom Bernska internacionala. Umerene snage socijalističkog centra okupile su se dve godine kasnije u Beču, pa je zato Bečka internacionala poznata i kao Druga i po internacionala. Takvim nazivom se želela iskazati procena da je to bila grupacija »na pola puta« između Druge i nove Treće (komunističke) internacionale. (Zvanični naziv bio je Međunarodno radno udruženje socijalističkih partija.) Kad je 1923. godine postalo jasno da nema nikakvog izgleda za prevladavanje dubokog raskola i okupljanje svih socijalističkih snaga oko jednog međunarodnog centra (za to su se osobito zalagali predstavnici Bečke internacionale — snage centra), održan je u Hamburgu zajednički kongres predstavnika Bernske i Bečke grupacije i osnovana je Socijalistička radnička internacionala u koju su ušle sve snage desnice i većina predstavnika centra. Do stapanja te dve grupacije došlo je međusobnim ustupcima, a kao slabiji partner, centrum je morao da učini veće ustupke.

Formiranjem nove internacionale dovršen je proces polarizacije snaga u radničkom pokretu i međunarodnom socijalizmu — komunisti i socijaldemokrati konstituišu se kao dva dominantna, međusobno suprotstavljena krila radničkog i socijalističkog pokreta. Uspostavlja se odnos snaga koji je u nekim važnim dimenzijama održan do danas. Soci-

jaldemokratija je od početka uspela da afirmiše kao znatno snažnija grupacija u radničkom pokretu većine razvijenih kapitalističkih zemalja; ona je bila izrazito premoćna u zemljama severozapadne Evrope. Imala je i dosta jake pozicije u nekim zemljama Srednje Evrope (na primer u Češkoslovačkoj). U Nemačkoj, Francuskoj, Italiji i Španiji snage su bile unekoliko izjednačene. Već u to vreme Zapadna Evropa postaje glavno uporište socijaldemokratije. Najsnažnije pozicije ima tradicionalno u skandinavskim zemljama, Velikoj Britaniji, SR Nemačkoj, Austriji i Holandiji. Poslednjih godina veoma jake pozicije osvojili su francuski i španski socijalisti. U drugim delovima sveta ona nije imala većeg uspeha, osim u nekim vanevropskim zemljama (Australija, Novi Zeland i Kanada), u kojima su socijaldemokrati od samog početka osvojili dominantne pozicije u radničkom pokretu. U SAD ni jedna ni druga osnovna struja nisu, ni tada ni kasnije, uspele da ozbiljnije osvoje podršku radnika i drugih radnih slojeva.

Između dva svetska rata socijaldemokratija postepeno učvršćuje svoje redove. U mnogim zemljama njen uticaj jača i dovršava se proces njenog idejno-političkog uobličavanja. Neke socijaldemokratske partije su tih godina prvi put došle na vlast — same ili u koaliciji sa građanskim partijama. Nemački socijaldemokrati došli su na vlast odmah posle Prvog svetskog rata u uslovima političke i ekonomske krize. Imali su u to vreme važnu ulogu u suzbijanju revolucionarnih težnji, pa i u gušenju nekih revolucionarnih pobuna u koje je bio uključen deo nemačkih radnika, a predvodili su ih komunisti i neke druge levičarske grupe. Na taj način su mnogo doprineli konsolidaciji Vajmarske republike. Britanski laburisti su formirali kratkotrajnu vladu 1924. koja nije imala snage, volje i vremena da izvede bilo kakve reforme. Najviše uspeha imali su švedski socijaldemokrati, koji su na izborima 1932. godine dobili 41,7% glasova, što im je omogućilo da sami formiraju vladu. S prekidom od sto dana oni su ostali na vlasti pune četiri decenije i za to vreme uspele da izvedu više važnih reformi, kojima je osetno poboljšan ekonomski, a delom i društveni položaj radnika i drugih slabije plaćenih društvenih

slojeva. U isto vreme ostvaren je krupan ekonomski napredak te zemlje. U celom ovom razdoblju socijaldemokratija je bila u žestokom sukobu s komunističkim partijama. U kontekstu tog sukoba u socijaldemokratiji snažno dolaze do izražaja elementi antikomunizma.

Suočeni s pojavom fašizma i velikom svetском ekonomskom krizom, socijaldemokrati nisu uspeali da izgrade delotvornu politiku uspešnijeg odnosa prema tim problemima. U zemljama u kojima je fašizam bio na putu ka vlasti, socijaldemokrati nisu pružili ozbiljniji otpor. Socijaldemokratiju je najteže pogodila pobeda fašizma u Nemačkoj zato što je nemačka partija u to vreme imala značajnu, u izvesnoj meri ključnu poziciju u odnosu snaga socijaldemokratskog pokreta. Teška ekonomska kriza koja je počela 1929. zatekla je socijaldemokratiju sasvim nepripremljenu. Većina partija angažovala se i iscrpljivala tih godina u borbama za donošenje raznih mera kojima bi se bar unekoliko ublažile socijalne posledice krize (npr. razni oblici pomoći za nezaposlene), a nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se izgradi radikalni program davanja krize kapitalističkog načina proizvodnje.

Nemačkom okupacijom većine zapadnoevropskih zemalja zadat je težak udarac socijaldemokratiji. U okupiranim (zapadnoevropskim) zemljama zamire gotovo svaka delatnost tih partija. Kad su okupacione vlasti donele odluku o zabrani rada političkih organizacija, socijaldemokratske partije su faktički prestale da postoje. Centar socijaldemokratije pomera se u Veliku Britaniju. To se objašnjava pre svega time što su britanski laburisti bili jedina socijaldemokratska partija koja je imala značajnu ulogu u borbi protiv sila Osovine. Već početkom rata oni su ušli u koalicionu vladu, a krajem rata su pobedili na parlamentarnim izborima. U Velikoj Britaniji našle su utočište mnoge vođe i istaknuti aktivisti mnogih socijaldemokratskih partija iz okupiranih zemalja. Razlog krajnje skromne uloge socijaldemokratskih partija u ratu (osim britanskih laburista) pre svega je u tome što one kao tipično parlamentarne partije nisu bile osposobljene za delovanje u uslovima okupacije.

I pored tako skromne uloge u ratu, socijaldemokrati su uspeli da vrlo brzo obnove svoje organizacije i povrate političke pozicije posle završetka rata. Mnogim partijama pošlo je za rukom i da znatno pojačaju svoje pozicije. Osobito veliki značaj imala je ubedljiva pobjeda britanskih laburista na parlamentarnim izborima 1945. Socijaldemokrati su pobedili i na izborima u Švedskoj, Norveškoj i Danskoj. U tim zemljama formiraju se »jednobrojne« socijaldemokratske vlade. U mnogim drugim zemljama oni ulaze u razne koalicione vlade. Demokratska i progresivna raspoloženja koja su posleratnih godina zahvatila gotovo sve zapadnoevropske zemlje najviše su pogodovala socijaldemokratima. Jedine krupne gubitke oni su doživeli u istočnoevropskim zemljama gde su na vlast došle komunističke partije. Krajem četrdesetih godina socijaldemokrati (socijalisti) u tim zemljama bili su prinuđeni da prihvate poziv vladajućih komunističkih partija da se s njima »ujedine«. U stvarnosti, komunističke partije su apsorbirale leva krila tamošnjih socijalističkih, odnosno socijaldemokratskih partija. Pre nego što je izvedeno formalno ujedinjenje, svi važniji predstavnici socijalista (socijaldemokrati) koji su se protivili ovoj meri bili su na razne načine uklonjeni iz političkog života, u svakom slučaju onemogućeni da politički deluju.

Prve posleratne godine jedna su od najvažnijih etapa u razvoju socijaldemokratije. One tada postaju najsnažnija politička grupacija u zapadnoevropskom prostoru i sprovode neke dosta značajne ekonomske i socijalne reforme: nacionalizaciju dela ekonomskih potencijala, uvođenje dosta rigorozne poreske politike, s naglašeno progresivnim poreskim stopama i institucionalizaciju glavnih komponenti tzv. države blagostanja. Nacionalizacija je u nekim slučajevima, kao na primer u Velikoj Britaniji, zahvatila i do četvrtine ukupnog ekonomskog potencijala odgovarajućih zemalja. Novom poreskom politikom nastojalo se zahvatiti što veći deo dohotka posedničkih klasa, čime je obezbeđen znatan deo sredstava neophodnih za finansiranje mera socijalne politike (besplatno školovanje, zdravstvo, pomoć nezaposlenim, penzioni sistem, stambe-

na izgradnja i sl.). Skup tih mera socijaldemokrati, i ne samo oni, obično označavaju terminom država blagostanja. Tim merama značajno je poboljšana ekonomska, a delom i društveni položaj radnih slojeva stanovništva. Pozitivne promene u odnosu na međuratno stanje bile su očite. Osim toga, dejstvo tih mera na željenu »preraspodelu nacionalnog dohotka u korist slabije plaćenih« bilo je vrlo ograničeno. Vrhovi posedničkih klasa uspevali su da na razne načine kompenzuju gubitke koje su im donosile oštre poreske stope, a često i da ih »zaobiđu«.

Takvu politiku socijaldemokratije, posmatranu u celini, dobro je prihvatio veći deo javnosti, osobito radni slojevi. To je najviše doprinelo značajnoj političkoj stabilizaciji tih partija i porastu njihovog uticaja. Već više od tri decenije socijaldemokrati imaju uglavnom stabilnu podršku približno jedne trećine biračkog tela u zapadnoevropskom političkom prostoru. Veći broj tih partija decenijama je uspevao da veže uz sebe i više od 40% biračkog tela.

Ubrzo posle rata obnovljen je i socijaldemokratski međunarodni centar. Najpre je u Cirihi 1947. formiran Komitet međunarodne socijalističke saradnje (COMLSCO), a zatim je u Frankfurtu 1951. godine osnovana socijalistička internacionala.

Društveni koreni. — Snažna i stabilna pozicija većine socijaldemokratskih partija objašnjava se pre svega podrškom koju te partije uspevaju da obezbede u radničkim i nekim bliskim socijalnim sredinama. To se prvenstveno odnosi na najsnažnije socijaldemokratske partije — na primer, austrijsku, nemačku, britansku i skandinavske. Pored podrške iz tih sredina, socijaldemokrati imaju dosta uticaja i u mnogim društvenim slojevima, odnosno srednjim društvenim slojevima. U nekim zemljama deo podrške dolazi i iz pojedinih grupacija sitne buržoazije. Posmatrano u celini, mora se istaći da je najvažnija podrška mnogih sredina radnih ljudi, osobito radničkih. Ta pojava se pre svega objašnjava time što je ukupni dosadašnji socijalni, ekonomski, politički i kulturni razvoj većine ovih zemalja imao takav tok i rezultate da je u

društvene strukture i odnose ugradio više pretpostavki koje pogoduju afirmaciji politike kompromisa, odnosno ostvarivanju politike modernog reformizma. Takva politička raspoloženja dosta su raširena i u radnim klasama i slojevima. Socijaldemokratija kao tipičan predstavnik politike kompromisa i reformizma uveliko je koristila takva raspoloženja u radnim slojevima stanovništva. Drugi najvažniji razlog je u tome što se u većini razvijenih zemalja socijaldemokrati već decenijama nisu suočavali sa ozbiljnijim izazovom revolucionarne levice, jer su komunističke partije dosta godina morale da slede politiku koja ih je odvela, u većem broju zemalja, na margine političkog života.

Doktrina demokratskog socijalizma. —

Politički pokret kao što je socijaldemokratija nikad nije imao niti je mogao da ima potpuno homogenu ideološku platformu. Svaki ideološki monolitizam je stran društvenom biću socijaldemokratije; u njenom ideološkom temelju uvek su bili prisutni elementi različitosti. U tim temeljima naročito su bile značajne ideje britanskih fabijanskih socijalista, francuskih posibilista, Bernštajna i Kauckog. Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina socijaldemokratija je izvršila široko kritičko preispitivanje svoje tradicionalne idejno-političke i programske osnove. Izvršene su mnogobrojne i dosta značajne promene u programskoj orijentaciji socijaldemokratije. Gotovo sve partije su u toku tog procesa usvojile nove programske dokumente. Njihovim usvajanjem, znatno su se jedni drugima ideološki približili svi važniji delovi socijaldemokratskog pokreta. Time su raskinute i poslednje veze socijaldemokratije s marksizmom, što je obrazloženo tvrdnjom da je marksizam prevaziđen razvojem zapadnog društva; višepartijska parlamentarna demokratija prihvaćena je ne kao sredstvo kojim se radnički pokret služi u borbi za ostvarenje svojih osnovnih ciljeva i vrednosti, već kao cilj za sebe i po sebi, kome treba podrediti i neke druge tradicionalne radničke i socijalističke zahteve, do odustajanja od njih. Izričito je napušten klasni pristup u definisanju ciljeva radničkog pokreta i socijalizma, umesto tradicionalnih i obavezujućih postavki; u nove

dokumente unete su veoma uopštene formulacije koje ne zahtevaju radikalni raskid s postojećim građanskim društvom i, najzad, napušten je zahtev za radikalno podružavanje sredstava za proizvodnju. Umesto ranijeg zahteva za racionalizaciju, usvojen je stav da se ciljevi socijaldemokratije mogu ostvariti u okviru »mešovite privrede«. Tvrdi se da je za socijalizam bitna »javna kontrola« ekonomije, a ne javna svojina.

Usvajanje doktrine demokratskog socijalizma označava krupan korak u promenama izvornih socijalističkih principa i sadržaja u politici. Razlog te promene je u tome što su vodeće snage socijaldemokratije zaključile da je u tome vreme razvijeno zapadno društvo, usvajanjem politike državokapitalističkog intervencionizma, u obliku »države blagostanja«, uspelo da prevlada neke najvažnije unutrašnje protivrečnosti, da je obezbeđen stabilan i skladan ekonomski rast i, na toj osnovi, nove mogućnosti rešavanja svih društvenih problema klasnim kompromisom. Ocenjeno je da u takvim društvenim okolnostima više nema izgleda bilo kakva radikalnija koncepcija i politika društvenog preobražaja. Programske inovacije su izvršene jer su vodeće snage socijaldemokratije zaključile da su (njihovi) dotadašnji programski dokumenti i idejno-političke koncepcije u celini bili (u odnosu na ostvarene promene u ovim društvima) suviše radikalni.

Unutrašnja i spoljna politika. — Doktrina demokratskog socijalizma ipak nije donela značajnije promene u stvarnoj politici, u klasno-političkoj ulozi socijaldemokratije. Nova doktrina je programski sankcionisala stvarnu politiku i ulogu, u znatnoj meri afirmisanu u prethodnim fazama razvoja pokreta. Ona je označila i zvanično programsko mirenje s postojećim. Novom doktrinom u velikoj meri priveden je kraju proces integracije socijaldemokratije u postojeći poredak. Doktrina pokreta dovedena je u sklad njegovom stvarnom ulogom i politikom, koji se svode na borbu za vlast, ali ne zato da bi se postojeće društvo znatnije menjalo, već da bi se njime upravljalo.

Socijaldemokratija ne nudi *radikalnu* alternativu. Bilo da je na vlasti ili u fazi borbe za

vlast, ona se zalaže uglavnom za takav koncept unutrašnje politike koji ne dovodi u pitanje osnovne institucije i vrednosti postojećeg poretka, ne zalaže se za radikalnu promenu sistema proizvodnih odnosa. Njena unutrašnja politika u osnovi ne nadilazi postojeće sisteme. Od svojih građanskih partnera ili rivala ona se razlikuje uglavnom po tome što se doslednije zalaže za očuvanje ili dalje razvijanje svih tih mera i aspekata postojećeg društvenog uređenja — državni kapitalizam u obliku »države blagostanja«. U središtu pažnje je uglavnom obezbeđivanje funkcionisanja ovog sistema i rešavanje raznih ekonomskih i drugih životnih problema širokih narodnih slojeva. Takvom politikom socijaldemokratija je nesumnjivo doprinela rešavanju mnogih ekonomskih i socijalnih problema širokih slojeva radnih ljudi u odgovarajućim zemljama (zemlje u kojima su socijaldemokrati tokom dužeg razdoblja uspevali da se afirmišu kao jedna od vodećih političkih snaga). S druge strane, ta politika, kolikogod bila značajna za rešavanje nekih tekućih problema, odnosno otklanjanje ili ublažavanje nekih najtežih i najgrubljih vidova kapitalističke eksploatacije, nije nigde dovela do stvarno korenitih promena u sistemu. Ona nije dovela do takvih promena zato što one više i nisu sastavni deo vizije društva za koje se socijaldemokratija opredelila usvajanjem doktrine demokratskog socijalizma. To se ne odnosi podjednako na sve socijaldemokrate. Uvek su postojale, a i danas postoje u tim partijama grupe koje se ne mire sa ovakvom idejno-političkom orijentacijom i njoj primerenom ulogom. Poslednjih decenija te snage najčešće nisu imale dovoljno moći da neposrednije utiču na oblikovanje stvarne, svakodnevne politike ovih partija.

Spoljna politika socijaldemokratije u osnovi je determinisana njenom klasnopolitičkom ulogom i globalnom idejno-političkom fizionomijom i sa tim povezanom interpretacijom nacionalnih interesa. U ranijem blokovski podeljenom svetu socijaldemokratija je već na samom početku ove polarizacije prihvatila procenu da interese zemalja u kojima ona deluje, najviše ugrožava »druga strana«, tj. vojnopolitička grupacija istočnoevropskih

zemalja. Bez obzira na to da li su njihove zemlje u bloku, socijaldemokratske partije su poistovećivale, a mnoge i danas poistovećuju sudbinu svojih zemalja sa globalnim strateškim interesima »zapadnog sveta«. U ranije vreme žestokog hladnoratovskog sukobljavanja, socijaldemokratija, imajući na umu svoju opštu idejno-političku orijentaciju i ulogu u političkom životu tih zemalja u stvari nije ni imala realne mogućnosti za nekakvu bitno različitu spoljnopolitičku orijentaciju.

Odnosi u pokretu. — Polazeći od nekih uprošćenih procena, revolucionarna leвица od velikog rascepa u radničkom pokretu tvrdi da socijaldemokrati kao tipični predstavnici »socijalpatriotizma« ili »socijalšovinizma« neće nikad moći da razviju trajnije, stabilnije, a osobito više oblike međunarodne saradnje i solidarnosti. Uprkos tim predviđanjima, socijaldemokrati već decenijama razvijaju dosta uspešnu i stabilnu saradnju. Oni već šest decenija (s prekidom za vreme Drugog svetskog rata) održavaju i svoj institucionalizovani »međunarodni centar« — danas je to Socijalistička internacionala, — a međusobna saradnja poslednjih decenija je u usponu, uključujući i takvu saradnju koja se ostvaruje posredstvom Internacionale. U međusobnim odnosima osnovno je polazište *ravnopravnost partija*. Nije bilo pokušaja da se neka partija nametne kao vodeća. Karakteristično je i to što se, osobito poslednjih godina, u velikoj meri primenjuje princip »saradnje u razlikama« i s razlikama. Pokazalo se da razlike koje se povremeno ispoljavaju u pristupu pojedinih partija određenim političkim ili doktrinarnim problemima, najčešće nisu prepreka međupartijskoj saradnji.

Savremeni trenutak. — Od sredine sedamdesetih godina javljaju se dosta značajne nove tendencije u socijaldemokratiji. Pre svega, to je proces unutrašnje diferencijacije. Decenijama je bio u toku suprotan trend: sve veće ideološko i političko zbližavanje. Sada nastaju i povećavaju se razlike između partija i u pojedinim partijama. Neke partije znatno su se pomerile ulevo. Taj proces najviše je došao do izražaja u SR Francuske, ali je primetan i među britanskim laburistima. SR Francuske ostvarila je tako krupan zaokret,

tako da u nekim bitnim trenucima počinje da izlazi iz okvira tradicionalnog socijaldemokratizma. U većem broju partija znatno su ojačala leva krila. U skladu s tim pomeraanjima javljaju se i prvi ozbiljniji znaci ponovnog kritičkog preispitivanja programskih koncepcija, ovoga puta doktrine demokratskog socijalizma. Iz socijaldemokratskih krugova u ovom periodu dolaze znatno kritičniji tonovi u oceni postojećeg poretka.

Višestrano i osetno je povećana i proširena spoljno-politička aktivnost socijaldemokratije. Dolaze do izražaja konstruktivniji pristupi glavnim problemima međunarodnih odnosa. Dosta snažno se podržava politika detanta. Postoji više razumevanja za probleme zemalja u razvoju. Neke socijaldemokratske partije su nosioci važnih inicijativa u ovoj oblasti — švedska i holandska partija su se založile da sve razvijene zemlje odvajaju jedan posto svog nacionalnog dohotka u međunarodni fond za pomaganje i podsticanje razvoja tih zemalja.

Vili Brant, predsednik socijalističke internacionale, krajem sedamdesetih godina veoma se angažovao u tome da širu svetsku javnost, a osobito javnost u razvijenim zapadnim zemljama, upozori na sve veće probleme zemalja u razvoju. Pod njegovim vođstvom više godina je radila posebna komisija za ispitivanje tih problema. Nastaje i znatno otvaranje prema većem broju progresivnih pokreta koji deluju u zemljama u razvoju, što je omogućilo i veći uticaj socijaldemokratije,

osobito u Latinskoj Americi i Africi. Duskora uglavnom ograničena na zapadnoevropski prostor, socijaldemokratija je uspela da pro-dre i u neke druge delove sveta. Dvadesetak progresivnih političkih pokreta i partija iz Latinske Amerike i Afrike pristupili su Socijalističkoj internacionali, kao redovni članovi ili kao »posmatračić«. Znatno je proširena aktivnost Socijalističke internacionale, osobito u nekim vanevropskim područjima.

Uticaj socijaldemokratije znatno ojačava, uporedo sa produbljivanjem krize socijalističkih zemalja i raspada socijalističkih sistema u Istočnoj Evropi početkom devedesetih godina.

Branko PRIBIĆEVIĆ

LITERATURA

- A. Crosland, *The Future of Socialism*, London, Cape, 1962.
- B. Pribićević, *Socijalizam—svetski proces*, Beograd, 1982.
- E. Durbin, *The Politics of Democratic Socialism*, London, Routledge, 1957.
- G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought*, Vol. IV., London, 1958.
- E. W. Paterson i I. Campbell, *Social Democracy in Post-War Europe*, London, 1974.
- R. P. Morgan, *The German Social Democrats and the First International*, Cambridge, 1965.
- W. Brandt i dr. *Sjever-Jug: program opstanka*, Izveštaj međunarodne komisije za probleme razvoja, Globus, Zagreb, 1982.

SOCIJALIZACIJA (POLITIČKA)

Pojam. — Politička kultura se stiče. Ona se prenosi s jedne generacije na drugu, transformiše u skladu sa izmenjenim socijalno-političkim uslovima, a u određenim istorijskim situacijama dolazi i do formiranja nove političke kulture. Celina tih procesa putem kojih se prevalentne norme političke kulture datog društva stiču, održavaju i menjaju, čini političku socijalizaciju. U jednom dužem istorijskom razdoblju politička socijalizacija

obezbeđuje relativnu uniformnost političko-kulturnih normi i standarda ponašanja pripadnika jedne političke zajednice. Sva politička društva imaju manje ili više sistematizovane mehanizme političke socijalizacije. M. Veber (Weber) označava konfučionizam kao prvi veliki sistem političkog obrazovanja, a Plutarh u *Esejima* daje iscrpni opis »ispita građanstva« u Sparti. Monteskje je zapazio da nije »nevažno da li su građani države obrazova-

tako da u nekim bitnim trenucima počinje da izlazi iz okvira tradicionalnog socijaldemokratizma. U većem broju partija znatno su ojačala leva krila. U skladu s tim pomeraanjima javljaju se i prvi ozbiljniji znaci ponovnog kritičkog preispitivanja programskih koncepcija, ovoga puta doktrine demokratskog socijalizma. Iz socijaldemokratskih krugova u ovom periodu dolaze znatno kritičniji tonovi u oceni postojećeg poretka.

Višestrano i osetno je povećana i proširena spoljno-politička aktivnost socijaldemokratije. Dolaze do izražaja konstruktivniji pristupi glavnim problemima međunarodnih odnosa. Dosta snažno se podržava politika detanta. Postoji više razumevanja za probleme zemalja u razvoju. Neke socijaldemokratske partije su nosioci važnih inicijativa u ovoj oblasti — švedska i holandska partija su se založile da sve razvijene zemlje odvajaju jedan posto svog nacionalnog dohotka u međunarodni fond za pomaganje i podsticanje razvoja tih zemalja.

Vili Brant, predsednik socijalističke internacionale, krajem sedamdesetih godina veoma se angažovao u tome da širu svetsku javnost, a osobito javnost u razvijenim zapadnim zemljama, upozori na sve veće probleme zemalja u razvoju. Pod njegovim vodstvom više godina je radila posebna komisija za ispitivanje tih problema. Nastaje i znatno otvaranje prema većem broju progresivnih pokreta koji deluju u zemljama u razvoju, što je omogućilo i veći uticaj socijaldemokratije,

osobito u Latinskoj Americi i Africi. Daskora uglavnom ograničena na zapadnoevropski prostor, socijaldemokratija je uspela da prođe i u neke druge delove sveta. Dvadesetak progresivnih političkih pokreta i partija iz Latinske Amerike i Afrike pristupili su Socijalističkoj internacionali, kao redovni članovi ili kao »posmatračić«. Znatno je proširena aktivnost Socijalističke internacionale, osobito u nekim vanevropskim područjima.

Uticaj socijaldemokratije znatno ojačava, uporedo sa produbljivanjem krize socijalističkih zemalja i raspada socijalističkih sistema u Istočnoj Evropi početkom devedesetih godina.

Branko PRIBIĆEVIĆ

LITERATURA

- A. Crosland, *The Future of Socialism*, London, Cape, 1962.
- B. Pribićević, *Socijalizam—svetski proces*, Beograd, 1982.
- E. Durbin, *The Politics of Democratic Socialism*, London, Routledge, 1957.
- G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought*, Vol. IV., London, 1958.
- E. W. Paterson i I. Campbell, *Social Democracy in Post-War Europe*, London, 1974.
- R. P. Morgan, *The German Social Democrats and the First International*, Cambridge, 1965.
- W. Brandt i dr. *Sjever-Jug: program opstanka*, Izveštaj međunarodne komisije za probleme razvoja, Globus, Zagreb, 1982.

SOCIJALIZACIJA (POLITIČKA)

Pojam. — Politička kultura se stiče. Ona se prenosi s jedne generacije na drugu, transformiše u skladu sa izmenjenim socijalno-političkim uslovima, a u određenim istorijskim situacijama dolazi i do formiranja nove političke kulture. Celina tih procesa putem kojih se prevalentne norme političke kulture datog društva stiču, održavaju i menjaju, čini političku socijalizaciju. U jednom dužem istorijskom razdoblju politička socijalizacija

obezbeđuje relativnu uniformnost političko-kulturnih normi i standarda ponašanja pripadnika jedne političke zajednice. Sva politička društva imaju manje ili više sistematizovane mehanizme političke socijalizacije. M. Veber (Weber) označava konfučionizam kao prvi veliki sistem političkog obrazovanja, a Plutarh u *Esejima* daje iscrpni opis »ispita građanstva« u Sparti. Monteskje je zapazio da nije »nevažno da li su građani države obrazova-

ni«, a Hobs je cilj »civilne edukacije« označio kategoričkim imperativom »odanosti državi i vernosti bogu.«

Proces kulturne transmisije javlja se u tri međusobno povezane faze — fazi održavanja političke kulture, procesu transformisanja političke kulture i procesu kreiranja nove političke kulture. »Politička socijalizacija oblikuje i prenosi političku kulturu. Konkretnije, politička socijalizacija održava nacionalnu političku kulturu u meri u kojoj ovu kulturu prenosi sa stare na novu političku konstituciju. Ona transformiše političku kulturu u meri u kojoj vodi populaciju, ili deo nje, u novo iskustvo politički različito od prethodnog. Pod uslovom izuzetnih promena ili specijalnih slučajeva, kao što je rađanje nove političke zajednice, možemo reći da se u procesu političke socijalizacije kreira nova politička kultura, koja ranije nije postojala« (Dawson and Previt, *Political Socialization*, Boston, 1972, str. 17). Opšte je i neupitno polazište da politička kultura čini sadržaj političke socijalizacije. Politička socijalizacija označava se i kao sastavni deo teorije o političkoj kulturi. L. Paj (Pye) utvrđuje da je osnovni problem političke socijalizacije »kako pojedinac prihvata političku kulturu i zasniva sopstveni politički identitet« (L. Pye, *Politics, Personality and Nation Building*, N. Haven, 1962, str. 42). G. Olmond (Almond) opredeljuje političku socijalizaciju kao proces kojim se individue uključuju u političku kulturu, a E. Grinberg (Greenberg) utvrđuje da je sticanje normi političke kulture kraj nji rezultat političke socijalizacije. Politička socijalizacija obuhvata sve oblike političkog učenja i sve politički relevantne norme kulture. Kako navodi F. Grinštejn, politička socijalizacija obuhvata sva politička učenja, formalna i neformalna, planirana i neplanirana, na svim stupnjevima ljudskog života, koja ne uključuju samo eksplicitna politička učenja nego i sva nominalna nepolitička učenja koja deluju na političko ponašanje, kao što je učenje politički relevantnih društvenih stavova i sticanje politički relevantnih personalnih crta. Politička socijalizacija obuhvata »sve razvojne procese kroz koje ličnost stiče političke orijentacije i modele ponašanja.« (D. Easton). Ona je slojevit politički i kulturni proces učenja koji se odvija podjed-

nako na individualnom planu i na planu političke zajednice kao celine. Na nivou političke zajednice kao celine politička socijalizacija izražava se kao proces kulturne transmisije, dok se na individualnom planu ona opredeljuje kao proces učenja kojim individua stiče politički pogled na svet i formira osoben politički identitet. Te dve dimenzije političke socijalizacije, kulturna transmisija i individualno učenje, komplementarne su. »Nacije ovekovečuju svoje političke standarde uvođenjem novih generacija u već utvrđene oblike mišljenja putem kojih se oblikuje politički identitet individua« (Dawson and Previt, *Political Socialization*, str. 27). Premda politička socijalizacija obuhvata sve oblike sticanja normi političke kulture, njenu središnju osu čine prevalentne norme i oblici ponašanja koji su u skladu sa postojećim političkim sistemom, cilj političke socijalizacije je osobit »građanski trening« po kome individua postaje »dobar građanin društva.«

Teorija o političkoj socijalizaciji čini jedno dosta razučeno područje u savremenoj političkoj sociologiji. Jedna relativno celovita nomenklatura problema obuhvatila bi sledeća pitanja: (a) sistemske konzekvence političke socijalizacije; (b) različitosti u sadržaju političke socijalizacije; (c) istraživanje različitih stadija političke socijalizacije; (d) generacijski pristup u istraživanju političke socijalizacije; (e) uporedni kulturni aspekti političke socijalizacije; (f) subgrupe i supkulturne razlike; (g) proces političkog učenja; (h) distribucija agenasa političke socijalizacije; (i) osobenost uticaja i efekata političke socijalizacije na pojedine individue; (j) specijalizovana politička socijalizacija, posebno politička socijalizacija političkih elita (J. Dennis, *The Main Problems of Political Socialization*, Midwest Journal of Political Science, 1968).

Osnovni stadijumi političke socijalizacije. — Politička socijalizacija je proces koji počinje u najranijoj fazi života individue i izražava se u složenim procesima interakcije individue i društva. Sa stanovišta društva, politička socijalizacija se pojavljuje kao celina procesa putem kojih društvo, delovanjem različitih agenasa političke socijalizacije, prenosi fundamentalna politička znanja, osećanja,

vrednosti i norme ponašanja na pripadnike društva. Drugu stranu političke socijalizacije čini osposobljavanje individuâ onim znanjima i potencijama koji im omogućavaju da deluju kao politički akteri u okviru određenog političkog sistema i ostvaruju odgovarajuće političke funkcije. Interakcija društva i individue je uzajamna. Individua nije samo objekt socijalizacije, pasivan recipijent uticaja u političko-kulturnoj mreži, ona i sama socijalizuje. U svim stadijima političke socijalizacije ta interakcija nema isti intenzitet i oblike uticaja. Dok je u ranim fazama političke socijalizacije uticaj agenasa političke socijalizacije preovlađujući i manje više objektivizovan, u kasnijim stadijima veće su mogućnosti individue da utiče na izbor uticaja i da sama usmerava pravac političke socijalizacije. Ova tendencija potvrđena je u mnogim istraživanjima koja pokazuju da u periodu političke zrelosti dolazi do kristalizacije i ojačavanja političkih orijentacija stečenih u ranoj političkoj socijalizaciji i da se bazični oblici političke identifikacije teško menjaju.

Mnoge studije političke socijalizacije pokazuju veliki uticaj rane političke socijalizacije za formiranje političke ličnosti. Rasprostranjena teza da su deca »politički nepismena« demantovana je istraživanjima primarne socijalizacije. D. Iston (Easton) i J. Denis (Dennis) u studiji koja se bavi političkom socijalizacijom dece ističu da je ovo istraživanje »možda iznenadilo one koji o deci razmišljaju kao o nevinašcima u političkom mišljenju. Ne samo da se deca počinju rano orijentisati prema mističnom svetu politike, već formiraju i ideje o njegovim najapstraktnijim delovima kao što je i sam vladavinski sistem« (D. Easton and J. Dennis, *The Child's Image of Government*, Annals, 1965). Ova faza političke socijalizacije počinje već u četvrtoj godini i uključuje formiranje bazičnih političkih orijentacija supsumiranih u osećanjima pripadnosti političkoj zajednici i njenim ključnim simbolima. Bitno je obeležje ove najranije faze u procesu političke socijalizacije lišenost informacijskog sadržaja i visoki stepen emocionalne (afektivne) identifikacije sa centralnim političkim simbolima. Iston i Denis tvrde da deca počinju da vole sopstveni politički sistem i pre nego

što realno znaju o njemu, a Grinstejn opravdava tu tezu tvrdnjom da se politička osećanja, vrednovanja i privrženost formiraju mnogo pre nego što deca nauče relevantne informacije koje ovu identifikaciju podržavaju. Pored izrazito emocionalnog naboja, bitno je obeležje rane političke socijalizacije visok stepen personalizacije političke vlasti i supsumiranje politike u oblicima političkih simbola. Deca su u svojoj interpretaciji politike najdirektnije okrenuta personalnim i harizmatiskim obeležjima političkog autoriteta. Njihova slika se kreće od visoko personalizovane koncepcije autoriteta kao legalno-racionalnih i institucionalizovanih oblicima politike. Istraživanja potvrđuju da predsednik države i policajac čine prave figure koje deca prepoznaju kao političke. Tek u kasnijim godinama, političke institucije i politički procesi (parlament, vlada, izbori itd.) prepoznaju se kao objekti političke identifikacije. Bitno je obeležje političke socijalizacije dece, izrazito pozitivan stav prema političkoj vlasti. Istraživanja koja je vršio Grinstejn, analizirajući odnos dece prema predsedniku države i gradonačelniku, potvrđuju ove navode. Tako za decu »predsednik kontaktira sa stranim zemljama i čuva SAD«, »predsednik pomaže narodu da živi u sigurnosti«, »predsednik nam daje slobodu«, »gradonačelnik daje zaposlenima platu kao banka« (F. Greenstein, *The Benevolent Leader: Children Images of Political Authority*, American Political Science Review, 1960).

Nema velike saglasnosti među istraživačima o tome koji je period u procesu političke socijalizacije najznačajniji. Istraživanja potvrđuju da se do sedme godine formira bazični politički identitet i emocionalna vezanost za centralne političke simbole zajednice, a da između sedme i trinaeste godine počinje proces saznavanja mnogo apstraktnijih pojmova. Isto tako, dok mala deca pokazuju sposobnost da razlikuju političke lidere kao dobre ili loše, starija već pokazuju mogućnost da opišu i objasne političko ponašanje političkih lidera. Davson i Previt podsećaju da »u ranim desetim godinama, čini se, dete stiže glavne poluge političke zrelosti. Bazična privrženost i identifikacija već je dobro utvrđena. Jaka emocionalna osećanja prema političkim insti-

tucijama, simbolima i političkom autoritetu upotpunjena su znanjem o specifičnim ulogama i funkcijama« (Dawson and Previtt, *Political Socialization*, str. 50). Dokumentovanu studiju o političkom sazrevanju sačinili su Adelson i O'Neil (O'Neil). Oni su došli do zaključka da se promene u razvoju političkih orijentacija dece mogu posmatrati u pet različitih faza. *Prvu* fazu u tom procesu karakteriše opadanje autoritarizma, *drugu* — porast razumevanja potreba zajednice, *treću* — apsorpcija znanja i konsenzusa, *četvrtu* — rast kongnitivnih orijentacija, a *petu* — formiranje ideološkog sindroma. Mada se kasna adolescencija može na neki način smatrati stadijumom kada je politički identitet prosečnog građanina uglavnom formiran, proces političke socijalizacije nastavlja se i kasnije.

Osnovno obeležje tih kasnijih stadijuma u procesu političke socijalizacije jeste da se političko sazrevanje kreće uglavnom u okviru bazične političke socijalizacije, ali da istovremeno, pod delovanjem neposrednog političkog iskustva i činilaca neposrednije političke indoktrinacije (delovanje u partijama, izborne aktivnosti, krupni politički događaji itd.), dolazi do formiranja stavova prema specifičnim političkim pitanjima. Stabilnost političkih nazora i identiteta uglavnom zavisi i od kontinuiteta različitih faza procesa socijalizacije. Značajno je da li političke orijentacije i političko ponašanje stečeni u ranim fazama političke socijalizacije na adekvatan način pripremaju individuu za političko ponašanje u poznijim godinama. Ako to političko iskustvo nije adekvatno za kasnije političko ponašanje, reč je o diskontinuitetu u političkoj socijalizaciji. Uzroci tog diskontinuiteta su brojni. Jedan od najvažnijih jeste faktor političkog vremena. U određenim istorijskim situacijama, naročito u periodima temeljnih socijalnih i političkih menâ, nastaje raskorak između perioda kad ličnost kao politički akter deluje na političkoj pozornici i vremena kad se osnovni proces političke socijalizacije obavlja. Tako se događa da je individua trenirana za određeni poredak, a da je u međuvremenu došlo do korenitih promena u političkom poretku. Izraziti primer takvog diskontinuiteta

je Nemačka. Generacija koja je između tridesetih i četrdesetih godina trenirana u militantnom, nacionalističkom duhu sa usadenim uverenjem u biološku superiornost »germanske rase« našla se posle Drugog svetskog rata u poziciji da stvara uslove za demokratsku obnovu Nemačke. U procesu korenitog »građanskog obrazovanja«, koji u posleratnoj Nemačkoj čini važnu polugu njene unutrašnje preobrazbe ka demokratiji, od građana se traži da podržavaju i neguju drugačiju tablicu političkih vrednosti. Ta činjenica značajan je faktor za razumevanje političkog žviota u Nemačkoj. Ona se naročito izražava u odsustvu intenzivnijih emocionalnih veza sa postojećim političkim sistemom, a legitimizacija sistema i stepen političke podrške u direktnoj su zavisnosti od kapaciteta političkog sistema da nudi rešenja za osnovne socijalne, a naročito ekonomske probleme i obezbeđuje okvire za visoki stepen ekonomskog prosperiteta. Neki autori (Habermas) smatraju da se agresivni nemački nacionalizam u stvari sublimirao u varijantu ekonomskog nacionalizma, a da sistemu i dalje nedostaju dublje afektivne veze pripadnika zajednice za politički sistem, uz istovremeno »neodlučan« stav prema univerzalnim standardima i vrednostima demokratske političke kulture.

Agensi političke socijalizacije. — Politička socijalizacija je složen proces, a politička kultura se stiče, razvija i menja pod uticajem velikog broja agenasa. Najznačajniji agens pod čijim se uticajem stiču, održavaju i menjaju norme političke kulture jesu porodica, škola, grupa vršnjaka, specijalizovane političke organizacije, direktno političko iskustvo, političke partije, veliki politički događaji itd. Dejstvo tih agenasa je različito, kako po oblicima uticaja tako i po sadržaju normi političke kulture koje se prenose. Dok je uticaj nekih agenasa političke socijalizacije samo latentan i ogleda se u prenošenju opštih socijalnih normi (normi koje tek posredno zadobivaju političku vrednost) uticaj drugih je direktan i izražava se u formiranju neposredne političke memorije. Bitno je obeležje nekih agenasa (porodica, grupa vršnjaka, iskustvo na radnom mestu, različite profesionalne organizacije i sl.) da nisu organizovani kao di-

rektni činioци za sticanje, prenošenje i održavanje političke kulture. S. Verba (Verba) i L. Paj (Pye) upućuju na ovu razliku: »Politička kultura se uči. U najopštijem smislu postoje dva izvora ovog aučenja: *Prvi* izvor čini iskustvo koje se stiče u nepolitičkim situacijama, ali koje ima latentan uticaj na stavove prema političkim objektima. Ovo se iskustvo sastoji ili od iskustva u detinjstvu vezanog za porodicu, školu ili grupe vršnjaka, ili se pak radi o nepolitičkom iskustvu zrelog čoveka, koje je vezano za porodicu, bliske grupe, radno mesto ili nepolitičke asocijacije; *drugi* izvor čini iskustvo direktno vezano za delovanje političkih procesa — kontakti sa političkim figurama, izloženost političkoj komunikaciji, prenošenje političkog iskustva od drugih itd. Potonje forme uticaja na političku kulturu čini ono što bismo mogli nazvati »politička memorija« (S. Verba and L. Pye, *Political Culture and Political Development*, Boston, 1965, str. 551). Ova distinkcija između latentnih i direktnih izvora političke kulture veoma je značajna i koindicira sa delovanjem primarnih i sekundarnih agensa političke socijalizacije.

Uticaj primarnih agensa političke socijalizacije (porodica, bliske grupe itd.) pokazuje sledeća obeležja: (1) uticaj ovih agensa političke socijalizacije prevashodno je implicitan; (2) uticaj ovih agensa uglavnom se iscrpljuje u formiranju bazičnih oblika političke identifikacije i lojalnosti; (3) obeležje unturašnjih odnosa u ovim agensima je visok stepen personalizacije i nestrukturiranosti; (4) uticaj ovih agensa teško je planski usmeravati, dirigovati njihovim uticajem i manipulirati njime. Porodica se označava kao najvažniji agens primarne političke socijalizacije. Davson i Previtt tako zaključuju da »porodica egzistira kao najznačajnija primarna institucija i važan izvor političkog učenja. Porodica utiče na bazične političke orijentacije vrlo snažno. Ona je ključni agens preko koga se politička kultura prenosi sa jedne generacije na drugu« (Davson and Previtt, *Political Socialization*, str. 107).

Uticaj porodice u procesu političke socijalizacije je dvostruk: *direktan* i *indirektan*. U prvom slučaju porodica se javlja kao činilac

koji direktno utiče na sticanje normi političke kulture; u drugom slučaju porodica se javlja kao činilac formiranja opštih socijalnih vrednosti i društvenih uloga koji nisu neposredno političke, ali imaju veliki značaj za formiranje normi političkog ponašanja. Analizirajući prvi tip uticaja Olmond i Verba (*Civic Culture*) pokazali su u komparativnoj studiji političke kulture (SAD, Velika Britanija, Meksiko, Italija, Nemačka) da postoji veliki stepen konzistencije između mogućnosti da se učestvuje u odlučivanju u okviru porodice i bilansa subjektivne političke kompetencije. Zemlje sa najintenzivnijom političkom participacijom (SAD, Velika Britanija) imale su najviši rezultat mogućnosti učešća u porodičnom odlučivanju (SAD — 73%; Velika Britanija — 69%). Istraživanja francuske političke kulture pokazuju da se urođeni francuski *necivizam* izražava u visokom stepenu nepoverenja prema neposrednim nosiocima političke vlasti i odsustva kooperacije i zajedništva građana u političkoj akciji. L. Willie (Vili) utvrđuje da je uticaj političkih lekcija koje deca uče u porodici efektivan, čak i kad je to političko učenje u direktnoj suprotnosti sa lekcijama »građanskog treninga.« »Odrasli označavaju politiku i ljude koji se bore za politička mesta u njoj kao izvor zla. Ne postoji ništa lično u ovim nazorima. Ovi stavovi *incivizma* odnose se na sve vladavine i sva vremena« (L. Willie, *Village in Vaucluse*, New York, 1964, str. 208). Do sličnih rezultata došao je E. Benfield (Banfield) u istraživanju političke kulture u južnoj Italiji. Bitno obeležje te političke kulture jeste odsustvo socijalnog poverenja, kooperacije, politička apatija. Na formiranje takve političke kulture predominantan je uticaj porodice. Takav tip političke kulture Benfield označava formulom *amoralnog familizma*. U mnogim studijama nemačke političke kulture porodica se označava kao glavno izorište autoritarnog sindroma u političkim orijentacijama političkih aktera.

Nasuprot primarnoj političkoj socijalizaciji, delovanje *sekundarnih* agensa političke socijalizacije je eksplicitnije, odnosi u okviru pojedinih agensa su objektivizirani, čvršće strukturirani i uređeni kodifikovanim pravilima

i normama, a veće su i mogućnosti svesnog i planskog usmeravanja, dirigovanja i manipulisanja. Škola se najčešće označava kao osnovni agens sekundarne političke socijalizacije. Čarls Merijem (Merriam) naglašava da se škola javlja kao »glavni instrument u građanskom obrazovanju.« Taj uticaj se obavlja: (a) prenošenjem znanja o političkom sistemu; (b) unošenjem pozitivnih osećanja prema političkoj zajednici; (c) ojačavanjem modernih racionalističko-pragmatskih stavova, što je naročito važno u političkim sistemima zemalja u razvoju; (d) podsticanjem osećanja građanske kompetencije. Analize američkog školskog sistema pokazuju da 38% svih nastavnih sadržaja sadrži, direktno ili implicitno, elemente građanskog treninga.

Političke partije i specijalizovane političke (patriotske) organizacije značajni su faktori političke socijalizacije. Političke partije nisu samo instrumenti izborne aktivnosti, nosioci političke artikulacije i agregacije interesa, već i direktni agensi političkog obrazovanja. One svakodnevno vrednuju političke alternative, formiraju mišljenja o značajnim političkim pitanjima, regrutuju nove ljude na političku scenu, rastaču tradicionalne odnose između centara i periferije. Istraživanja izbornog procesa (*The American Voter*) pokazuju da je partijska identifikacija značajna naročito u onim pitanjima koja ne zadiru u bazični politički identitet.

Istraživanje o uticaju masmedija u procesu političke socijalizacije pokazuju da je funkcija ovoga agensa prevashodno usmerena ka pribavljanju informacijskih sadržaja, da je uticajem masmedija moguće manipulirati, da ih je moguće kontrolisati i planirati. Savremena društva pokazuju da u oblikovanju političke javnosti sve veći značaj imaju »veliki komunikacijski sistemi« koji se uspostavljaju u ekonomij, politici, nauci i masmedijima. Ti »podsistemi« ne samo da »prekrivaju« snagu tradicionalnih faktora političke socijalizacije već utiču na formiranje naročitog tipa supkulture, koja znatno deluje na »komunikacijsku mrežu« i političko ponašanje aktera. Za razliku od raz-

vijenih i demokratskih društava, u organskim tipovima političke kulture naglašena je uloga simboličke komponente politike. Parade, predsedničke inauguracije, pristupne besede, zastave, insignije, himne itd. moćni su instrumenti za jačanje političke identifikacije i lojalnosti. Osim izložene grupe činilaca, koja prikazuje uticaj pojedinih agensa na sticanje normi političke kulture, za razumevanje kontinuiteta i stabilnosti u razvoju političke kulture značajno je pitanje da li ključni agensi političke socijalizacije deluju u istom smeru (kumulativna politička socijalizacija) ili je delovanje agensa političke socijalizacije usmereno na sticanje različitih, pa i protivrečnih normi političke kulture (nekumulativna politička socijalizacija). Istraživanja pokazuju da kumulativna politička socijalizacija oblikuje homogenu i integrativnu političku kulturu. Nekumulativna politička socijalizacija produkuje fragmentarnu političku kulturu. Postojanje jednog ili drugog tipa političke socijalizacije znatno utiče na funkcionisanje političkog sistema.

Sistemske konsekvence političke socijalizacije. — Prvi potpuniji odgovori o odnosu političke socijalizacije i političkog sistema razvijeni su u okviru biheviorističkog pristupa u političkoj teoriji. Osnovno obeležje tog pristupa jeste da istraživanje usredsređuje na uticaj političke socijalizacije, na političko ponašanje. Studije rađene u okviru ovoga pristupa otkrivaju uticaj političke socijalizacije na partijsku i političku pripadnost, na intenzitet političke participacije, sticanje političkih i ideoloških predispozicija itd. Valjanost tih istraživanja naročito je došla do izražaja u analizi izbornog procesa. Paradigmu u okviru tog pristupa čini *The American Voter*. Obiljem empirijskih podataka potkrepljene su tvrdnje o percepciji partija i kandidata na predsedničkim izborima, faktorima koji utiču na političke preferencije, razvoj i oblike političke identifikacije birača itd. Iako biheviorizam otkriva značajne aspekte političkog ponašanja, bitna je njegova ograničenost da ostaje u okvirima »mikropolitike.«

Slabosti bihevizma unekoliko su prevaziđene u okviru funkcionalističko-strukturalističkog pristupa. Razvijen kao jedna varijanta filozofskog pozitivizma i empirizma, funkcionalizam istražuje političku socijalizaciju kao sastavni deo uslova i pretpostavki stabilnosti političkog sistema. Stabilnost političkog sistema se, u skladu sa ovom teorijom, shvata kao sposobnost sistema da razreši osnovne probleme društva na miran i uravnotežen način, ne pomerajući znatnije ravnotežu među pojedinim subsistemima. Politička socijalizacija se određuje kao sastavni deo funkcije održanja i adaptacije. Ona je jedan od osnovnih integrativnih činilaca političkog poretka. To stanovište naročito je došlo do izražaja u radovima G. Olmonda (Almond). Političku socijalizaciju Olmond prepoznaje kao proces koji pomaže individui da se adaptira u okviru dominantne političke kulture i time obezbedi kontinuitet postojećih oblika političkog ponašanja, doprinoseći stabilnosti političkog sistema. Ta stabilnost ima dve povezane dimenzije: *prva* se odnosi na obezbeđenje stabilnosti političkog ponašanja i normi političke kulture u toku jednog dugog perioda, obezbeđujući da oblici političkog ponašanja i norme političke kulture budu uzajamno kongruentne. Taj aspekt stabilnosti označava se kao međugeneracijska ili vertikalna stabilnost. *Drugi* aspekt stabilnosti odnosi se na konsenzus o osnovnim političkim pitanjima. Sa stanovišta te unutargeneracijske ili horizontalne stabilnosti ključna funkcija političke socijalizacije izražava se u obezbeđenju uniformnosti političkog ponašanja i normi političke kulture unutar generacije.

Jednu modernizovanu varijantu funkcionalizma predstavlja teorija održanja koju su razvili pristalice systemske teorije o političkim sistemima. Osnovno pitanje koje otkriva prirodu odnosa između političke socijalizacije i političkog sistema je sledeće: »Kakvu ulogu ima socijalizacija u osposob-

ljavanju političkog sistema da traje uprkos stresovima i ograničenostima u odnosu na esencijalne varijable političkog sistema« (D. Easton, *The Children in Political System*, str. 51). Politički sistem, kao skup struktura i procesa pomoću kojih se zahtevi društva preobražavaju u odgovarajuće političke odluke, pokazuje obeležje istrajnosti ako pripadnici društva mogu preko političkog sistema da obezbede autoritativnu alokaciju vrednosti u društvu.

Politička socijalizacija predstavlja jedan od osnovnih odgovora sistema na udare iz šireg socijalnog miljea. Ona je neophodan instrument koji osigurava neophodan stepen političke lojalnosti građana prema datom sistemu političkih odnosa. »Socijalizacija predstavlja glavni mehanizam koji pomaže članovima sistema da prihvate potrebu za pokoravanjem, ili, kako se kaže u pravnom sistemu, za pokoravanjem legalno konstituisanom autoritetu« (D. Easton, *Children in Political System*, str. 59). Ovaj uticaj se izražava preko oblikovanja difuzne političke podrške, koja u okviru svakoga sistema sačinjava najznačajnije izvoriste njegove stabilnosti. Rastakanjem te podrške razara se legitimacijska potka sistema, što je, po pravilu, uvod u stanja nestabilnosti, anomalije i neporetka. Teškoće sa kojima se suočavaju bivše države »realnog socijalizma« u procesu postautoritarne modernizacije, sastavni su deo tih političkih procesa.

Milan PODUNAVAC

LITERATURA

- B. Calausen (Hg), *Politische Sozialisation in Theorie und Praxis*, München, 1980.
 Dawson and Previt, *Political Socialization*, Boston, Little Brown and Ltd, 1972.
 D. Easton, J. Dennis, *Children in the Political System*. Original of political legitimacy, N. York, 1969.
 F. I. Greenstein, *Children in Politics*, Yale University Press, New Haven, 1965.

građuju prema ciljevima daleke i neizvesne budućnosti u kojoj se gubi veza sa savremenim i konkretnim pitanjima društva i čoveka i otvara širok manevarski prostor političkoj samovolji svake vrste. Tu nema tihog i postepenog sazrevanja ljudi, od predanog obavljanja manjih dužnosti u javnom životu, do zaslužnog izbora i na najviše funkcije. Suprotno tome, u sistemima koji su izašli iz teških i složenih revolucionarnih prevrata, napuštaju se mnoge tradicije, pa i pluralističke i demokratske; smatra se da istorija počinje od revolucije i da su samo »njeni« ljudi oni koji znaju budućnost i puteve do nje. Po toj eshatologiji sve je unapred rešeno i određeno, pa se status ljudi u politici i prema politici može uzeti i kao njihova sudbina. Po organizatičkoj pretpostavci ove klasne i masovne sheme, ni u politici ne može biti priznat individualitet i lični poduhvat, već je merilo biranja i položaja kolektivistička i apstraktna partijska nomenklatura koja često uključuje ljude bez stvarnih sposobnosti i zasluga. Pluralizam se zamenjuje svojim prividom-masovnošću. Stoga nije redak slučaj da se kadrovima koje politički monistički centar priznaje i prihvata, priznaju univerzalna i magijska svojstva i sposobnosti, počev od obavljanja političkih funkcija, do razmeštaja na rukovodeće položaje u privredi, kulturi, obrazovanju, sportu. U stvari, jednosmerna kadrovska shema, u sistemima jednopartijske dominacije, postaje svojevrсни rasadnik i uporište političkog totalitarizma.

Ovakvo stanje izbora i odabiranja ljudi na javne dužnosti potpuno je suprotno svim poznatim mehanizmima političke promocije ljudi u demokratijama. Pluralizam je upravo stanje u kome nikome nije unapred garantovan ni izbor na javne funkcije, niti zadržavanje na njima, ukoliko se taj izbor stalno i iznova

ne potvrđuje svojim sposobnostima i svojim odnosom prema stvarnim društvenim potrebama i problemima koje je društvo dužno da organizovano rešava. Bez pravog demokratskog pluralizma, očigledno nema ni pravila demokratskih izbora ni odgovorne vlade. A odgovorna vlada je prvi podsticaj i uslov jačanja društvene odgovornosti, odgovornog društva.

Nema demokratskog pluralizma, ako nije zasnovan na društvenom pluralizmu i stvarnim vrednostima i potencijalima društva iz kojih crpi svoju demokratsku snagu. Nije demokratski pluralizam onaj pluralizam koji se obnavlja na principu samoreprodukcije partijskih i političkih vodstava, koji je sam sebi cilj i kome je osnovna inspiracija vlast i osvajanje vlasti, a ne njen društveni smisao. Samodovoljni politički pluralizam podstiče neobuzdanu moć i ekspanziju politike i njenu težnju da postane prvo i svevažee načelo čitavog života, gušeći stvarni društveni pluralizam.

Iz ovoga je jasno da je pluralizam neophodan, ali ne i jedini uslov demokratije. I u pluralizmu može biti manipulacijâ i izopačavanja kojima se u politiku ponovno vraćaju monistički principi i politički monopoli raznih vrsta. I pluralizam, kao i demokratija, mogu biti samo formalni i ritualni, bez pravih sadržaja. Traženje puteva modernog pluralizma i danas je otvoreno pitanje političke teorije i prakse.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- B. Zylstra, *From Pluralism to Collectivism*, Assen, Van Gorcum, 1968.
 D. Nichols, *The Pluralist State*, The MacMillan Press, London and Basingstoke, 1975.
 G. Ionescu, I. de Madariaga, *Opposition*, Watts & Co, London, 1968.

POLITIČKA KULTURA

Pojam političke kulture. — Kultura u opštem smislu određuje se kao ukupnost istorijskog stvaralaštva čovečanstva kojom čovek menja svet oko sebe i samog sebe u

tom svetu. U pojmu kulture obuhvaćeni su naučno, umetničko stvaranje i znanje ljudi, njihovo iskustvo i širina njihove osećajnosti, koji se izražavaju kao ukupnost ili stupanj raz-

voja pojedinca i društvenih grupa, njihovu usavršenost u vladanju svetom. Dok se pojam *civilizacije* odnosi više na ljudske tekovine i znanja u oblasti materijalne reprodukcije i svakodnevnog života, pojam kulture izražava trajnije *duhovne* tekovine i svojstva ljudi i ljudskih zajednica na putevima njihovog istorijskog razvoja, ovladavanje prirodom i negovanje sopstvene prirode u duhovnom smislu. Civilizacija izražava materijalne interese i neposredne potrebe čoveka, dok kultura obuhvata trajnije vrednosti, znanja, uverenja, doživljaje i obrasce kao i simbolički svet koji omogućuju trajniju orijentaciju ljudi i zajednica kojima pripadaju u prostoru i vremenu. Pored opštih, kulturnih sadrži i specifične vrednosti karakteristične za jednu epohu ili za određenu društvenu grupu i zajednicu, tako da je kultura i osnova *identiteta* i spoznaje ljudi i društvenih kolektiva, koja se postepeno (znatno sporije od dinamičnog razvoja civilizacije) menja, služeći kao oslonac i uporište u promenama kroz istoriju. Kultura je, prema tome, jedna od najdragocenijih i najviših tekovina celokupnog razvoja ljudskog roda, merilo ostalih dostignuća čoveka na pojedinim područjima njegovog življenja i stvaralaštva. Dok su civilizacijske i materijalne tekovine zamenjivale, uništive i privremene, kulturne vrednosti su trajnije i od njih presudno zavisi i dinamika civilizacijskog razvoja i obnavljanja materijalnih tekovina. Poznato je da su i pored obimnih materijalnih razaranja ili ratnih rušenja, kulture naroda u pojedinim zemljama omogućile i podstakle veoma brzu obnovu i napredak, dok su druge kulture (naročito one sa konzervativnim religijama i stavovima prema promenama i modernizaciji), doprinele usporenijem preobražaju i razvoju, delujući kao neka vrsta duhovnog »otpora ka promenama«, žilavog čuvanja postojećeg, pa i zaostajanja u civilizacijskom razvoju pojedinih zemalja. Kontrast između današnjeg Japana i Indije ili Nemačke i islamskih zemalja, između kontemplativnog budizma islama na jednoj i preduzimljivog protestantizma na drugoj strani, najbolje ilustruju ove razlike. U svakom slučaju, kultura je neiscrpno izvorište i rezervoar kreativnih snaga i potencijala jed-

nog društva, njegova najvažnija sfera, koju narodi budno čuvaju od mogućnih potiskivanja i akulturacija, jer kulturno potčinjavanje može značiti i osnovu svih drugih potčinjavanja. Slične težnje postoje i u međukulturnoj dinamici užih grupa unutar jednog globalnog društva u kome svaka grupa nastoji da očuva i afirmiše svoja izvorna kulturna svojstva i osobenosti.

Opšta kultura je složena sfera u kojoj se reflektuju tekovine i iskustva duhovnog razvitka na svim područjima života, pa time i na političkom području, koje je od velikog značaja za kolektivnu egzistenciju i izbor puteva i ciljeva zajedničkog razvitka pojedinih naroda i drugih društvenih grupa. Po najopštijim određenjima, politička kultura bi bila ovaj deo opšte kulture jednog društva koji obuhvata vrednosti, uverenja, stavova, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na politiku i politička pitanja kao ona pitanja koja se odnose na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor pravaca i ciljeva ukupnog društvenog razvitka (upravljanje razvojem).

Već su odavno uočene određene specifične sklonosti pojedinih naroda u odnosu na politiku, ono što su stari rimski pisci nazivali *mores* (običaji ili običajnost). U staroj Kini su posmatrači i zapisivači političkih događaja i osećanja naroda (politički hroničari), već u najstarijim dinastijama imali rang najviših državnih činovnika i savetnika. Pindar iz Tebe poznat je po izreci da je običaj (zakon) otac svih stvari (*Nomos pater panton*). Rimski vladari su bili poznati po raznim načinima negovanja političke religije, poverenja u rimsku državu i tradiciju i sl. Najpoznatiji su u antičkoj istoriji slučajevi pozivanja na političke mitove (naročito osnivačke mitove i herojske podvige), da bi se u krizama ojačala lojalnost i politička hrabrost građana. Nepoštovanje običaja i tradicije u mnogo slučajeva u antičkoj političkoj istoriji bilo je uzrok političkih kriza ili svrgavanja vladara, o čemu nalazimo beleške već kod istoričara Plutarha koji piše da je spartanski kralj Agis smenjen zbog nepoštovanja običaja zajedničkog obeda (*phiditia*). Isti pisac ostavio je i dosta zapisa koji

se odnose na tematiku građanskog treninga, uvođenja u građanstvo i raznih načina jačanja lojalnosti podanika.

Motivi građanskog treninga i političke socijalizacije često su prisutni u političkim raspravama novovekovnih političkih mislilaca, koji jasno uviđaju da je homogenizacija političke kulture bitna pretpostavka bazičnih konsensusa u društvu oko osnovnih vrednosti i svojstava politike koja treba da ih nosi i razvija. Kant je isticao potrebu da se u svakoj zajednici radi na političkom obrazovanju njenih pripadnika »jer kultura prema prvim načelima vaspitanja za čoveka i građanina nije ni započeta, a kamoli završena«. Ruso sa svoje strane kazuje da je: »Stvoriti vladavinu za narod svakako korisna stvar, ali znam za još korisniju, — odgojiti narod za vladavinu«.

Pored ovakvog razumevanja političke kulture kao subjektivnog stanja svesti i sposobnosti članova političke zajednice, kao važne dimenzije kulture čovekove ličnosti, veoma je često supstancijalno ili objektivno teorijsko poimanje i određivanje političke kulture. Iako se često ističe da je u pitanju nešto što nije moguće do kraja racionalno shvatiti i definisati (česti su izrazi kao »tamna strana politike«, »podvodni politički greben«, »iracionalno u političkom životu« itd.) u političkoj klasici se snažno podvlači dalekosežni objektivni značaj političke kulture u životu svakog naroda. Monteskje i Tokvil su pri tom naglašavali značaj različitosti i često neočekivane efekte unutrašnjih nepisanih običaja i zakona među pojedinim narodima, koji sačinjavaju njihovu »političku metafiziku«. E. Berk uočava činjenicu da u svakoj državi postoje skriveni faktori čiji uticaj na prvi pogled nije veliki, ali od kojih »u velikoj meri može zavisiti razvoj i napredak države«. I u najnovijoj političkoj literaturi *proučavaju* se sadržaji i tendencije onoga što čini »političku memoriju naroda« i njegovo kolektivno iskustvo u političkom razvitku jer od toga, kako je to definisao G. Moska, zavisi priroda ispravne »političke formule« i stabilne političke vladavine. Izgleda da osnovni poredak u političkom kosmosu i glavni znakovi ljudske orijentacije u političkom prostoru imaju pletežno simbolički i mitski karakter, da deluju kao neka vrsta unu-

trašnjeg političkog automatizma ili »političke nagonske energije«, koja nije do kraja svodiva na racionalne i predvidljive elemente političkog upravljanja, na namere i htenja aktivnih političkih snaga. Tako politička istorija, posredovana političkom kulturom u kojoj se prepliće racionalno i iracionalno, često veoma iznenađuje očekivanja zasnovana na tzv. naučnoj političkoj logici i pozitivizmu, a po pravilu uvek ispada kao »nešto što zapravo niko posebno nije želeo«, kao ishod i rezultanta sukobljavanja suprotnih političkih htenja i političke volje, od kojih svaka odstupa i realizuje se samo malim svojim delom u političkim kompromisima. Sigurno je, međutim, da je i pored strogog suda modernog naučnog mišljenja da je politička kultura nešto dosta »neodređeno« (*loose*), uočavanje konstanti u političkim sklonostima naroda i čak »racionalnog smisla i značenja političkih iracionalnosti«, a naročito proučavanje kulturnih rascepa i stabilizujuće, protivtežne uloge političke kulture u obuzdavanju ekspanzije političkih sila; do danas znatno unapredilo dijalektički pristup razumevanju prave prirode političke kulture i njenih dometa u političkom životu pojedinih zemalja. Sigurno je da nema društava na onom stupnju političke racionalizacije političkih svesti i ponašanja građana, koja ne bi bila pod uticajima nevidljivih, pa i iracionalnih oblika političke tradicije i identifikacije, iako se mogu konstatovati (pa i objasniti) manji ili veći uticaji ovih elemenata na politički razvoj i političko stanje pojedinih zajednica. Slično tome, vidljivo je da uprkos spornom menjanju političkih i kulturnih identiteta i njihovom ljubomornom čuvanju u svakoj zajednici, postoje i tendencije širenja i univerzalizacije pojedinih kulturnih vrednosti, pa i onih političkih. Naročito je to vidljivo sa napretkom različitih regionalnih i kontinentalnih ujedinjavanja, približavanja i prožimanja. Ukratko, s pravom je J. Dučić pisao: »Istorijsko osećanje koje jedan narod ima o svojoj prošlosti, spada ne samo u prve duhovne fakte, nego i u prve probleme političke«. Slika koju kolektivni entiteti gaje i neguju (često veoma ulepšane, pa i iskrivljene), nije samo pokretač »naivne narodne mašte« već i racionalizovani element političkih planova, pa ne-

retko i same političke sudbine naroda. Tlo političke kulture ili »političko podneblje« je prostor na kome neki sistemi mogu uspjevati i razvijati se brže ili sporije«, podržavani posebnim političkim mentalitetom ljudi koji na tom prostoru žive. Razumljivo, ovu konstataciju ne treba uzeti fatalistički, kao »apsolutni kulturni determinizam političkih oblika (Veber), već kao skup činilaca koji su značajni za formacije političkog organizovanja i političkog života, koje su čest predmet zabluda, nepoznavanja ili nepriznavanja, čak i u vladajućim grupama, sa posledicama koje mogu biti i porazne za društvo i njegov istorijski razvitak.

Funkcije političke kulture. — Politička kultura se shvata i kao faktor (krajnji) najšire političke podrške, ali i protivteže političkoj vlasti, iz koje nastaje »društveno prihvatljiva« mera i način ostvarivanja te vlasti. Imajući u vidu stabilizujuću, pa i konzervativnu ulogu kulture, koja se usmerava ka čuvanju tradicije i oslanjanju na iskustva, ranije proveravanja i izvesnost prošlosti u odnosu na dinamička i neizvesna stanja koja društvo prate na putevima njegovog istorijskog razvoja, politička kultura je i jedan od najvažnijih kontrabalansa ekspanziji politike u društvena tkiva, neka vrsta odbrambenog mehanizma koji društvo autonomno čuva i zadržava u odnosu na osamostaljenu političku vlast i tekuće političke procese. Otuda je politička kultura neka vrsta »krajnje rezerve« i otpora koje društvo može da pruži u odnosu na političke ekscese, na izazove kojima tekuća politika nije dorasla, na urgentna i krizna stanja, ili, naprosto, u odnosu na političke »praznine« kojima se ugrožava elementarna kohezija ili opstanak neke zajednice. U odnosu na zvaničnu politiku, politička kultura je modalna ili interventna forma, a sama politika, ukoliko nije potpuno otuđena od društva, kao rezultat međusobnog modeliranja i interakcije tekuće politike i političke kulture. Politička kultura izražava postojanje i stalni sukob između stabilizujućih (kulturnih) i dinamičnih, ekspanzirajućih snaga politike. Iz svih ovih odredaba proizilazi da se politička kultura najdistinktnije i najjače manifestuje u različitim urgentnim i kriznim situacijama, opasnostima po društvo,

unutrašnjim ili spoljnim. Tada se iz političko-kulturnih sklopova aktiviraju i najdublji slojevi kao što su *mitovi* (pradavni obrasci političke identifikacije), koji treba da daju dodatnu psihološku moć političkoj mobilizaciji i orijentaciji.

U teorijama koje polaze od koncepcije čoveka kao prevashodno simboličkog bića (*animal symbolicum*), politička kultura je deo simboličkih društvenih tvorbi, koje kao i druge slične sfere (religija, nauka i sl.) služe za olakšanje orijentacije ljudi i društvenih grupa u složenom, neprozirnom i ne retko opasnom i pretećem *političkom* prostoru društvene egzistencije. Mitovi, rituali, politička simbolika (himne, insignije, grbovi, svečanosti itd.), nisu ništa drugo do tradicijom preuzeta sredstva i komunikacijske oznake, bez kojih bi se izgubio u svetu politike i ne bi mogao da svoje sopstvene snage preobrazi (organizuje) kao umnogostručene, političke. Jedan teoretičar (Gunel), tako, smatra da su politika i politički sistem *krajnji izlaz*, kojim čovek rešava problem svoje »bačenosti u stihiju vremena«. Političke kulturne oznake (simboli) i monitori su sredstva koja jedna zajednica poseduje relativno nezavisno od postojećih institucija, ideologija i indoktrinacija, upravo zbog toga što služe kao rezerva i mogućni supstitut onda kad zvanične institucije zataje ili ne dejstvuju, a zbog toga nastaju štete i opasnosti po društvo i njegov razvoj. Da bi se mogao zaputiti stalno promenljivim putevima politike i političkih sučeljavanja, čovek zadržava političku kulturu kao zonu svoje relativne »sigurnosti« i onaj dublji sloj osećanja, iskustava i saznanja koji ga na tom putu štite od mogućnih ugrožavanja. Prema tome, kultura u političkoj sferi bi bila jedan deo autonomnih egzistencijalnih snaga društva i čoveka u njihovom istorijskom razvitku.

Slično izloženom odnosu i balansu stabilizujućih snaga i snaga promene, u novijoj sociologiji politička kultura se shvata kao niz individualnih modifikacija i varijabli onoga što čini zajednički politički duh i kolektivno pamćenje jedne zajednice. Da bi se ostvarila individualizacija, mora se imati u vidu opšte sadržano u (političkoj) kulturi. Politička kultura je izraz sukoba i potrebe za ujednačavanjem opšteg i individualnog u društvenim

sistemima vrednosti; ona je prevashodno izraz *unificirajućih* snaga i principa zajednice, u odnosu na individualnu slobodu i autonomiju, kojima se podstiču različitost i progres.

Teorije o političkoj kulturi. — Moderni politički pisci dali su svoje priloge preciznijem definisanju i boljem razumevanju pojma političke kulture. Tako Gabriel Olmond političku kulturu shvata kao mrežu individualnih *orijentacija i stavova* pripadnika jedne zajednice prema političkom sistemu. Orijentacija je bažična kategorija i prethodi zauzimanju stavova. Kad je reč o stavovima ljudi prema politici i političkom sistemu, Olmond u njima analitički izdvaja kongnitivne, afektivne i vrednosne (evaluativne) dimenzije. Te dimenzije su isprepletane tako da jedna utiče na drugu, ali u većini stavova preovlađuje jedna ili druga komponenta, modelirajući političko ponašanje. Ponekad su politički stavovi obojeni snažnim osećanjima (afektima), koja mogu zaseniti i potisnuti racionalne (kognitivne ili spoznajne) elemente neophodne za zauzimanje ispravnih i adekvatnih stavova i procena o nekoj političkoj pojavi. S druge strane, preterana evaluacija politike, bez oslonca u spoznaji, može biti isto tako pogrešna i štetna za subjekta koji jednu političku pojavu procenjuje. Međutim, kako se politički procesi nikada ne mogu do kraja racionalizovati, jer se politika najčešće odnosi na nove i nepoznate situacije i promene o kojima treba rasuđivati i delati, osećajni momenat često može (ukoliko je kontrolisan i umeren) biti neka vrsta nadoknade za nedostatke empirijske analize političkih odnosa i fenomena. Taj moment u stavovima i te kako je važan u praktičnoj politici (razni emocionalni, »patriotski« i drugi apeli publici, negovanje »imidža« kandidata za političke funkcije itd.).

U analitičkoj shemi Bira i Ulama (Beer, Ulam), čitava procesualnost političkog sistema obuhvaćena je u četiri osnovne komponente: *vlast, interesi, politika, politička kultura*. Politička kultura je specifični kulturni podsistem, koji obuhvata norme i načela o načinu usmeravanja i upravljanja društvom pomoću političkog sistema. I ovde, dakle, postoji ideja da politička kultura u svom ak-

tuelnom obliku nije samo proizvod tradicije, već i savremenosti koja svoj uticaj u političkoj kulturi razvija u fazama: institucije-procesi-politička kultura. Bir i Ulam, inače, osnovni sadržaj svake političke kulture vide u sledećim elementima: *vrednosti, uverenja*, (nazori), *emocionalni simboli i stavovi*, kao i *stilovi* političkog ponašanja i političkog života. Neretko su ovi elementi u međusobnom konfliktu, što je od značaja za procenjivanje operativne snage i uticaja jedne političke kulture. Na primer, građani jedne zemlje mogu favorizovati demokratski poredak kao *vrednost*, ali istovremeno mogu biti i *uvereni* da je takav poredak praktično nedostižan, ili čak i nepoželjanu nekoj konkretnoj situaciji (npr. pretnja anarhije). Ili, jedan sistem je previše ceremonijalan i hijerarhijski, što može dovesti do usporavanja promena i modernizacije. Ove unutrašnje protivrečnosti u političkoj kulturi poželjno je što tačnije uočavati, da bi se pouzdanije prosuđivalo perspektivama političkog razvoja jedne zajednice. Bir i Ulam su, inače, poznati po opsežnim analizama tzv. velikih političkih kultura u svetu, na osnovu kojih su utvrdili postojanje sukoba u političko-kulturnoj sferi mnogih zemalja. Tako, oni govore o sukobu »crvene« (demokratske i liberberske) tradicije u Francuskoj, sa suprotnom, »crnom« političkom baštinom koja je sklona autokratijama, pa i totalitarizmu. Slično ovome, oni govore o kontrastu u političkoj kulturi Italije, između civilizovanog i demokratskog Severa i patrijarhalnog i nedemokratskog Juga, sa tendencijama nasilja, prikrivenih socijalnih »ratova« i sl. Prema tome, Bir i Ulam su ukazali na postojanje *teleoloških* (vrednosnih, ciljnih) i *instrumentalnih* elemenata u političkim kulturama, pomoću kojih se određene vrednosti posreduju, podstiču ili pak suzbijaju i odbacuju. Na osnovu ovog razlikovanja može se učiniti korak napred, preciznijim razlikovanjem prirode vrednosti i vrednosnih obrazaca u političkim kulturama pojedinih zemalja. Veoma je značajno pitanje, na primer, da li se većina ljudi identifikuje sa starim i arhajskim vrednostima (mitovima) ili uz njih i modernijim, racionalizovanim vrednostima i kakve to posledice ima za dinamiku razvoja pojedinih

zemalja, njihovu prijemčivost za demokratske promene i tako dalje. S druge strane i ostali elementi (ceremonije, rituali, protokol, stilovi i sl.), koji se od površnih posmatrača ponekad uzimaju kao puka forma ili nešto sasvim sporedno za praktičnu politiku, stvarno imaju duboko praktičan značaj. Protokol kao način deklarisanja rangova ima značaja za negovanje autoriteta i lojalnosti. Ritual i ceremonije (naročito u monarhijama), oživljavaju davne obrasce političkih veličina ili poduhvata, kojima se ojačava samopouzdanje podanika. Često se u njima razrešavaju (na emotivan način) veoma protivrečni motivi i politički sukobi. Ne treba posebno naglašavati, nadalje, koliko su politički stilovi i procedure značajni za razvijanje i stabilnost političkog poretka.

Robert Dal (Dahl), dao je originalnu koncepciju i pojmovna određenja političke kulture. On ističe da političku kulturu sačinjava mreža individualnih orijentacija prema političkom sistemu. Orijehtacije mogu biti *pozitivne* (aktivne, lojalističke), zatim *apatične* (neutralne) i, najzad, *otuđujuće*. On utvrđuje i druge tipove orijentacija. Jedne su orijentacije ka kolektivnim akcijama, koje mogu biti *kooperativne* i *nekooperativne* (antagonističke). Postoji i onaj tip orijentacija u rešavanju problema može biti *pragmatična* ili pak *deduktivno-racionalna* (teorijska, apstraktna). Na osnovu opsežne analize svih ovih tipova orijentacije, Dal daje svoju dualnu tipologiju političkih kultura. U prvoj grupi političkih kultura su one koje u pretežnoj meri obuhvataju pozitivne, kooperativne i pragmatične orijentacije i koje su uglavnom usmerene na političku praksu i efektivni društveni uticaj. U drugoj grupi su kulture u kojima preovlađuju apatične, neutralne, nekooperativne i deduktivne orijentacije i koje su statičke i ograničavajuće, sa mnoštvom konflikata i tendencijama otuđivanja pojedinaca i grupa. Pristup političkoj praksi je naročito posredovan logističko-deduktivnim načinom rešavanja problema koji je zaobilazan i spor (sa usporenim reagovanjima) u odnosu na političke procese.

Pored tipologije političkih kultura koju je dao R. Dal, u savremenoj nauci postoje i druge klasifikacije tih kultura. Jednu od najpoz-

natijih dali su G. Almond (Almond) i Sidni Verba, razlikovanjem *parohijalnih*, *podaničkih* i *participativnih* političkih kultura. Ovi oblici se mogu međusobno mešati i ukrštati, čak i u delovima jednog istog političkog sistema, ukoliko je on heteronoman. U parohijalnim političkim kulturama većina ljudi nema razvijenu svest i predstave o širim (nacionalnim) političkim procesima i u politici sudeluje sporadično, u užoj sredini i uglavnom spontano. U podaničkim političkim kulturama ljudi, doduše, percipiraju šire političke procese i njihov značaj, ali nemaju razvijene potrebe i vrednosti koje bi ih podstakle na samostalni uticaj na politički život i odlučivanje, odnosno gaje negativna uverenja da su im oni nepristupačni.

A. Liphart (Lijphart) razlikuje političke kulture po njihovim integrativnim osobinama. Tako, on utvrđuje da postoje tri tipa političkih kultura: *centripetalna* (orijentacija ka centru), *centrifugalna* (udaljavanje od centra) i tzv. *sporazumevajuća* politička kultura, u kojoj su putevi za stalno traženje konsensusa o glavnim političkim pitanjima otvoreni u političkom sistemu.

U analizama pisaca marksističke orijentacije nema mnogo referenci o političkoj kulturi. Izuzetak su Marksovi istorijski radovi, zatim filozofske rasprave o ideologiji (*Nemačka ideologija*), a posle Marksa radovi Plehanova, Lukača i Gramšija. Lukač i Gramši su naročito doprineli razvijanju predrasuda vulgarnih materijalista koji su potcenjivali uticaj političkih i duhovnih faktora u istorijskom razvitku društva i različitosti kulture pojedinih društava, zavisno od tradicije i puteva kojim su se kretala u razrešavanju različitih problema. Rekonstrukcija radova ovih pisaca pruža uvide u razlikovanje različitih nivoa društvene svesti i saznanja kao što su *teorija*, *ideologija* i *politička kultura*. Oni su dalje razvili one ideje koje je Marks izložio u svojim istorijskim radovima, poput one da »tradicija kao mora pritiskuje svest sadašnjih generacija«, ili da je velika Francuska revolucija u ostvarenju svojih ciljeva morala na sebe navući kostime stare rimske republikanske tradicije itd. Indikativni su u tom smislu i izvodi koji se odnose na religijsku svest i poreklo religije,

jer je i politička kultura zapravo samo jedna vrsta »građanske religije« itd.

Formativni činioci političke kulture. —

Dva su faktora presudna za nastanak svake političke kulture, a to su: (1) *politička tradicija* i (2) *politička socijalizacija*. Pod političkom tradicijom podrazumevaju se ne samo veliki politički i kolektivni događaji i procesi u prošlosti, ne samo velika dostignuća i iskustva političke prirode, koji se trajno pamte u »kolektivnoj memoriji naroda« tipičnim za pojedine političke kulture već i sva ona šira zbivanja koja posredno ili neposredno imaju veliki značaj za zajedničku egzistenciju i samosvest, za identitet pojedinih naroda. To mogu biti i velike seobe, religijske šizme i promene, kulturni raskoli i sl., koji su u manjoj ili većoj meri preusmerili razvoj neke zajednice ili ostali značajni za njeno samopoznavanje i kolektivno pamćenje.

Politička tradicija različitih naroda ne samo da je različita već je u različitoj meri i na različite načine naknadno *racionalizovana* i *razjašnjena* u skladu sa potrebama kasnijih vremena, bržeg razvitka, modernizacija, na putu ka budućnosti. Neke kulture, a u njima i političke, manje-više su spontano i automatski preuzeta tradicija, koja se sporo menja i koja se nameće pripadnicima jedne zajednice kao neka vrsta *nuznosti*, socijalne prinude ne retko sankcionisane vrlo strogim pravilima. Primitivne političke kulture odlikuju se snažnim i živim vezama sa pradávnom tradicijom i njenim obrascima. Držanje naroda za te pradavne kulturne korene, ponekad je znak dugotrajne ugroženosti neke zajednice i potreba da ona mobilise sve svoje unutrašnje snage, naročito kulturne, kako bi očuvala svoj identitet i svoje bitne vrednosti. U demokratskim kulturama arhajski obrasci identifikacije moraju biti revalorizovani u skladu sa razvojem i potrebama savremenosti, jer je »uzaludno zahtevati prošlost u istorijski drugom« (Kordić). Zbog toga se tradicije, kao i politička kultura teško mogu programirati i nametati spolja, jer više pripadaju etici i istoriji nego politici. Pokušaji da se pojedini spolja preuzeti obrasci presade na neko društveno tkivo, dovode do fenomena »odbijanja presađenog tkiva«. Otuda i svaka politička forma

koja, barem u osnovi ne odgovara osećanjima i vekovima stvaranoj tradiciji, njenoj postepenoj kristalizaciji u mentalitetu naroda, rizikuje da bude odbačena i neuspešna.

Za tip političke tradicije koji u jednom društvu nastaje od velikog su značaja oblici i sadržina konflikata koji su u tom društvu u prošlosti nastajali, koji su to društvo delili (ili ujedinjavali) oko različitih pitanja. U nekim zajednicama tradiciju sačinjavaju unutrašnji (socijalni) sukobi i raskoli, dok u drugima prevlađuju problemi odnosa sa drugim zajednicama (spoljašnji sukobi). Čini se da su unutrašnja sučeljavanja u velikoj meri doprinosila bržem demokratskom sazrevanju političkih kultura, naročito jačanju individualne slobode i autonomije bitne za demokratiju, dok je u zajednicama koje su se borile protiv spoljašnjih pritisaka, postojala prinuda unutrašnjeg ujedinjavanja i odbrane (uprkos unutrašnjim socijalnim razlikama), što je, doduše, jačalo integraciju, ali i ukidalo i smanjivalo ličnu slobodu i nezavisnost. Kritički odnos prema tradiciji, sa stanovišta savremenosti i budućnosti svakako je važan preduslov izrastanja dinamične i participativne političke kulture. To je stanje u kome postoji »tradicija kao revolucija prošlosti i revolucija kao tradicija budućnosti« (Pervić).

Na političku tradiciju pojedinih zemalja utiču i opšte prilike i opšta obeležja njihovog istorijskog razvoja, težina sukoba koje su te zemlje morale proći da bi razrešile istorijska pitanja svog razvoja. U zemlji koja je prošla kroz niz dubokih i često teških i krvavih revolucija, prevlađuje izraženija slobodarska tradicija u formi pozitivne slobode i spremnosti na političko učešće, dok u sredinama koje su išle putevima evolutivnih promena, pučeva i kompromisa, u prvom planu stoje vrednosti autonomije, odnosno negativne slobode i nezavisnosti individuâ i grupa, dakle tendencije ka liberalnoj, a ne populističkoj demokratiji. U nekim kulturama, opet, više se favorizuju vrednosti jednakosti kao opšte demokratske vrednosti, a u nekim vrednosti slobode stoje ispred jednakosti itd.

Kad je reč o političkoj *socijalizaciji*, valja razlikovati spontane i nesvesne procese identifikacije i socijalizacije, od onih koji su usme-

reni, programirani i racionalizovani, npr. preko vaspitanja, obrazovanja. Postoje i mnogi neposredni načini političkog obrazovanja i vaspitanja, koji u nekim sistemima čak poprimaju karakter ideološke indoktrinacije, dok su u nekima deo tzv. građanskog odgoja ili treninga, naročito u građanskim liberalnim sistemima. U oblasti političke socijalizacije tokom poslednjih decenija, a naročito posle Drugog svetskog rata koji je sa fašizmom razotkrio razorne posledice »regresivnog mentalnog naoružavanja masa«, provedena su mnoga empirijska i druga istraživanja o faktorima koji utiču na formiranje političkih orijentacija i stavova, naročito u okviru proučavanja tipova tzv. »socijalnog karaktera« koji postaje u određenom društvu. Jedna struja u ovom okviru je ona koja se oslanja na Frojdovo psihoanalitičko učenje i koja polazi od ranih doživljaja kao bitnih za formiranje sklonosti i karaktera, naročito unutar porodice. U tom pravcu značajna su istraživanja E. Froma (*Bekstvo od slobode, Zdravo društvo, Anatomija ljudske destruktivnosti*), kao i studije T. Adorna i E. Frenkel-Brunsvik o autoritarnoj ličnosti (karakteru). Ilustrativni za ovaj naučni pravac su nalazi o uticaju patrijarhalne porodice i autoritarne figure oca porodice (oličenja apsolutne vlasti), za kasniju prijemčivost i divljenje deteta iz takve porodice prema diktatorima i »jakim« političkim vodama, za njihovo »traženje vođe« i pokornost prema nosiocima vlasti. U radovima Adorna i Frenkel-Brunsvik, naglašen je kontrast između normalnog, fleksibilnog i demokratskog karaktera i autoritarne ličnosti, koja se uzima kao negativni obrazac političke regresije. Za tu ličnost karakteristični su krutost, etnička i socijalna netolerancija, okrutnost nadole i servilnost prema višima u hijerarhiji, stereotipi i predrasude u pogledima na ljude i događaje, naglašena vezanost za tradiciju i nekritička submisivnost važećim pravilima poretka, mali stepen individuacije i nezavisnosti (prerazvijeno »nad-ja« divljenje političkoj i svakoj drugoj moći i rascep, ambivalencija između verovanja u moć i potčinjavanja moći (F-skala).

U raspravama E. Froma, politička socijalizacija (posebno negativna koja se egzempli-

fikuje nemačkim fašizmom i hitlerizmom), proučava se kombinovanim metodama individualne psihologije (Frojdove) i sociologije. Taj je metod, zapravo, pokušaj primene Frojdovih pogleda na socijalnu karaktelogiju i političko ponašanje ljudi. U toj shemi naročiti predmet proučavanja su socijalna i lična osujećenja, lični psihološki kompleksi vođa i »tipičnih« pripadnika pojedinih društvenih slojeva, socijalno uslovljena i podsticana karakterna i psihološka izopačenja i fiksacija samo za jednu stranu (npr. materijalno sticanje života i zapostavljanje duhovnosti, otuđenje i sledstvena politička zavisnost i bezuticajnost, mala socijabilnost i nesposobnost ravnopravne saradnje, nezrelost (psihološka i moralna), neosetljivost prema drugima, ljudska neostvarenost i egzistencijalna praznina ličnosti (skućena kreativnost, nesposobnost davanja i primanja ljubavi itd.). From je, dakle, Frojdu optiku unekoliko dopunio Marksovim kategorijama otuđenja, postvarenja i njegovim istorijskim i situacionim analizama. U ovom krugu su i druge studije (G. Mose i dr.) koji se bave genezom fašizma, kao procesom lagane akumulacije negativnih sentimentata i frustracijama u nemačkom narodu, kao posledice zaostajanja u političkom i privrednom razvitku, počev od prve polovine XIX veka nadalje (od poraza Nemaca u bici protiv Napoleona kod Jene). Na toj negativnoj kristalizaciji političkog nasleđa i tradicije, dodavši i katastrofalne posledice velike ekonomske krize tridesetih godina XX veka u Nemačkoj, dogodiće se prodor ekstremističke i regresivne fašističke ideologije koja je ugrozila i sam opstanak slobodnog i demokratskog čovečanstva. Ovim kulturnim padom u veliku političku regresiju koja nastaje kao plod dugotrajne negativne političke socijalizacije i trovanja političke svesti naroda, objašnjava se nastanak velikih diktatorskih sistema i različitih formi političke degradacije ljudi i naroda, uspon totalitarnih sistema u modernoj istoriji, koji svojim »podzemnim« dejstvom iznenaduje i civilizacijski razvijenije narode i zemlje.

U odnosu na izložene pristupe, nešto su specifičniji i šire postavljeni pristupi proučavanju političke socijalizacije među novijim ame-

ričkim istraživačima političke kulture. Iz fonda ideja S. Frojda proučavaju se *primarni* i *sekundarni* agensi političke socijalizacije (među prvima su porodica i drugovi, a u druge se ubrajaju škola, partije, masovni mediji, institucije i značajni politički događaji koji se zbivaju za života pojedinca, velike političke promene i potresi i sl.). U poslednje vreme, npr., objavljeno je više studija nastalih empirijskim proučavanjima političke socijalizacije dece. Pored proučavanja obrazaca identifikacije i uticaja tzv. *Vater-kompleksa* (divljenja, ali i prikrivenog destruktivnog protesta prema autoritetu oca kao nosioca vlasti, po čemu se kasnije odmerava i javna vlast), proučava se način usvajanja centralnih političkih simbola u detinjstvu. Tako je F. Grinstejn ustanovio da u SAD, najveći broj dece već oko četvrte godine života stiče bazične predstave i stavove o centralnim političkim simbolima, pre svega o predsedniku SAD, kao centralnoj političkoj figuri i nosiocu prestiža, društvene časti, sigurnosti i veličine zemlje i sistema. Način doživljavanja ovih i drugih bitnih političkih simbola je od presudnog značaja za socijalizaciju. Pored toga, proučava se i uticaj institucija i drugih spoljašnjih činilaca političke socijalizacije, od škole do grupa sa kojima se deca udružuju, izbora ličnosti kojima se dive i osobina koje u ljudima favorizuju.

Šeme proučavanja političke socijalizacije još su složenije i obuhvatnije u pristupu analitičkih politikologa kao što su Hajman, Verba, Olmond, Lasvel i drugi. Oni kombinuju psihološka sa sociološkim i kulturološkim proučavanjima, kao i sa onim pristupom (proučavanje moći i vlasti) koji je tipičan za političke nauke. Tu se zahteva čitava skala faktora, počev od procesa nesvesne i spontane socijalizacije i indentifikacije, do političkih mitova, rituala i simbola i njihovog uticaja na formiranje stavova budućih građana. Naravno, tu su uključeni i direktni oblici socijalizacije u vidu građanskog treninga, učešća u političkom životu, kao i analiza svih socijalnih i grupnih varijabli od značaja za politički identitet pojedinaca i grupa (religijska pripadnost, socijalni status, regionalno pripadanje i njegove tradicije, okolina, način razvijanja i čuvanja kolektivne memorije, veliki

politički događaji i doživljaji i sl.). Često se naglasak u ovim proučavanjima stavlja i na način učenja onih ličnih »uloga«, koje se kasnije, odgovarajućim modifikacijama ponašanja, prenose i na politički teren. Rut Benedikt je ovu šemu primenila i u izučavanju uporednih političkih kultura.

Zanimljiv je pristup američkog autora Lijena Paja (Pye) u proučavanju dinamike političke socijalizacije. On je u središte svojih proučavanja postavio način prihvatanja političke kulture od strane pojedinca, kao važnog elementa u izgrađivanju njegovog identiteta. Konkretni predmet proučavanja je učenje političkih normi i pravila političkog ponašanja u društvu. Pri tom se proučava uloga pojedinih društvenih i političkih institucija i njihova prilagodjenost životnim potrebama i mogućnostima pojedinih grupa ili ličnosti. Kombinuju se »mikroistraživanja« (istraživanja svojstava pojedinaca) sa »makroproučavanjem« kulturne okoline, socijalne psihologije i zahteva sredine prema pojedincima, proces njihove interakcije. Često se nailazi i na dihotomne sheme u istraživanju kao što su lojalnost (poverenje) prema političkom sistemu, nasuprot nepoverenju i kolebljivom stavu prema politici i političarima. Kao dodatni metod ovih izučavanja, utvrđuju se profesionalne, generacijske i druge razlike pojedinih društvenih grupa prema politici, a sve to dovodi u vezu sa oblicima i stupnjevima političkog uključivanja, uticaja i aktivne participacije u političkim procesima. To su nešto specifičniji i uži, ali zato precizniji i merenjima utemeljeni uvidi u stanje pojedinih političkih kultura.

Uporedni primeri političke kulture. — Uporedna proučavanja političkih kultura, pokazuju uočljive razlike u sadržaju i oblicima političke tradicije i socijalizacije pojedinih zemalja. Kao uzoran primer tzv. umerene i otvorene demokratske političke kulture, najčešće se uzima politička kultura Engleske. Karakteristična za ovaj primerni obrazac političke kulture je pre svega politička tradicija Velike Britanije, u kojoj tokom vekova, zbog prirodne izolacije i odsustva spoljnih osvajanja i pritisaka, traju procesi plodnih unutrašnjih socijalnih i interesnih kontroverzi unutar samog društva. Heroji ove političke tradicije nisu nacionalni borci koji se ističu u otporima

stranim zavojevačima, već pre svega borci za socijalna prava ugnjetenih, siromašnijih delova društva (Robin Hud i sl.). Zbog ranijeg privremenog prisustva normanske dinastije, tokom istorije stvaran je oslobodilački savez plemstva i donjih društvenih slojeva, jer plemstvo nije, kao u Francuskoj, bilo saveznik krunne, već udruženo sa narodom. U Engleskoj se, u okrilju srednjeg veka najdalje otišlo sa slobodama i autonomijama gradova i građanstva, koje je brzo preraslo staleške međe i okvire, a smena staroga (feudalnog) režima izvršena je u »revoluciji bez krvi«. Navike na mirno širenje političkog učešća i političkih prava različitih društvenih slojeva, na političko pregovaranje i kompromise, uklanjali su potrebe za masovnim i nasilnim prevratima. U isto vreme, slobode osvajane od plemstva i krunne, brižljivo su upisivane u povelje i čuvane od strane građana kao dragocena tradicija lokalnih mirovnih i drugih sudova. Nepoverenje prema centralnoj vlasti i angažovanje u lokalnoj samoupravi, vremenom je stvorilo nepoverenje prema centralnoj birokratiji, a brižljivo podizanje i postupno »kroćenje« činovnika, od najnižih službi do vrhova hijerarhije, svodilo je mnoge visoke političke i leaderske ambicije na skromne razmere služenja društvu i građanima. Taj odnos prema javnim ličnostima kao službenicima društva, a ne moćnicima iznad društva, negovan je i u partijama i u državnoj administraciji, tako da je najzad postao deo one tradicije koja svedoči o »ravnoteži između društva i političke vlasti«. Otuda je uprkos podele engleskog društva na dva osnovna dela, bogatije (gornje) i siromašnije (donje) slojeve, politička zajednica ostala prostor relativne slobode i ravnopravnosti, iako šanse za promene materijalnog položaja i socijalnog statusa pripadnika donjih društvenih slojeva u ovom društvu nisu bile velike, bar ne u onoj meri koliko je to bio slučaj u razvoju otvorenijeg i u socijalnom smislu znatno mobilnijeg društva kakvo je, na primer, bilo američko društvo (»prva nova nacija«, društvo neopterećeno feudalnom hijerarhijom na velikom neosvojenom ekonomskom prostoru). Međutim, sigurno da politička ravnoteža koja prati britansku političku tradiciju,

uprkos socijalnim razlikama u društvu ne bi mogla biti očuvana, da ta zemlja vekovima nije zadržavala položaj i privilegije velike svet-ske kolonijalne metropole, koja je omogućila očuvanje minimuma materijalne sigurnosti za sve svoje građane.

Politička kultura u Jugoslaviji. —Politička kultura u Jugoslaviji, pripada tipu složenih, fragmentiranih političkih kultura, sa značajnim razlikama u nacionalnom, verskom, jezičkom i kulturno-tradicijskom smislu. Uprkos zajedničkim gravitacionim uporištima u zajedništvu davnog etničkog porekla i očitim savremenim interesima jugoslovenskog zajedništva, koje nije samo u interesima uspešnije odbrane od spoljnih pritiska i osvajanja, već i u uvećanim šansama bržeg civilizacijskog napretka, političko-kulturne podele i dalje ostaju veoma značajne za savremenost i buduće perspektive jugoslovenske zajednice. U dosadašnjoj istoriji Jugoslavije koja traje oko sedam decenija, još uvek nisu u dovoljnoj meri utemeljene bitne vrednosti jednog autonomnog, građanskog (civilnog) jugoslovenskog društva, koje bi uverljivo nadmašivale i istovremeno obogaćivale i uvećavale posebne vrednosti i tradicije pojedinih nacionalnih zajednica (kakav je npr. slučaj u zemljama uspešnog civilizacijskog napretka, Švajcarskoj i drugim). Jugoslovenska ideja, koja u sebi obuhvata i omogućuje oslobađanje snaga bržeg civilizacijskog razvitka za sve svoje delove, u svojoj istorijskoj realizaciji bila je više pod uticajem traženja političkih i ideoloških ravnoteža, nego društvenog i ekonomskog napretka, koji bi mogli biti realni temelj njenog dubljeg istorijskog identiteta i integriteta. Razlozi za ovakvo usporavanje su i unutrašnji i spoljašnji, a u svakom slučaju oni ostaju otvoreni za buduće preobražaje.

Još je J. Rajić u svojoj *Istoriji* pisao o teškom oslobađanju slovenskih naroda »od drevnih predstava«. I u raspravama drugih pisaca od Vuka i Njegoša do M. Popovića i Krležje, ukazuje se na dugo trajanje i održavanje narodnoslobodarskih tradicija, nasuprot usporenom razvoju civilizatorsko-socijalnih tradicija. Štaviše, snaga davnajšnjih kulturnih slojeva, slobodarstva na račun razvoja demokratije, onih arhajskih obrazaca koji su u svo-

jim korenima mitski i paganski, i u savremenosti se u stanjima akutnih kriza i ugroženosti obnavlja i aktivira kao moćan rezervni psihološki potencijal političke mobilizacije. Etnonacionalizam kao specifična vrsta političkog fundamentalizma u prevratnim vremenima istorije balkanskih naroda, sadrži u sebi veliku emotivnu snagu koja često dovodi do *razgaranja* nacionalnih strasti i sukoba, ometajući racionalne pregovaračke i integrativne procese i na političkom planu. Očito je da ispod na izgled mirne površine nacionalnih odnosa i komunikacija i nasuprot etničkoj bliskosti i zajedništvu interesa, zajednički život naroda na jugoslovenskom (i balkanskom tlu), potresaju snažne emotivne erupcije čiji su epicentri u arhajskim slojevima kulturnih i religijskih raskola. Praktična politika, instrumentalizujući ove pritajene emotivne snage, često je podsticala i evocirala pradávnne obrasce slobodarskih podviga i dostignuća, da bi pokrenule odbrambene snage masâ naroda (naročito seljaštva) u raznim bunama i revolucijama.

Život mitsko-oslobodarskih tradicija u političkim kulturama jugoslovenskih naroda, borbenost i heroizam kao zamena za demokratske pregovore i integracije koji još uvek nedostaju, može se tumačiti specifičnostima političke istorije na jugoslovenskim prostorima. Umesto socijalnih kontroverzi unutar društva (kao npr. u Engleskoj), ovde se srećemo sa stalnim opasnostima spoljašnjih zavojevanja i neprijatelja, koji u slučaju malih naroda znače i ugrožavanje samog njihovog opstanka. Tolerisati unutrašnje protivnike ili loše vladaoce, da bi se postiglo jedinstvo u borbi protiv spoljašnje opasnosti, bio je prvi motiv ove političke kulture, a u tablici njenih vrednosti nacionalni identitet i herojska postignuća, uvek idu ispred mirnih civilizatorskih i demokratskih kompromisa u interesu napretka. Nagonske kolektivne snage naroda ovde su neprekidno u stanju bdenja protiv mogućnih opasnosti koje prete od drugih naroda, vera i vojski. Čak je i u oslobodilačkom ratu (1941—1945), prema navodima V. Dedičera, tradicija, uključujući i versku i verske svetkovine, bila u službi političke mobilizacije naroda. Tako su i srpski verski praznici još 1945. bili zvanično proslavljeni u Hrvatskoj.

Sledeći činilac koji je doprineo održavanju drevnih obrazaca u političkoj kulturi na jugoslovenskim prostorima, bila je i politika velikih imperija (Otomanske, Venecijanske, Habsburške itd.), koje su podsticale kulturne raskole i sukobe, da bi održale svoj uticaj i prevlast nad jugoslovenskim narodima. Tokom čitavog srednjeg veka, malo je sukoba i buna koje bi se mogle označiti kao socijalne, dok su gotovo svi ratovi bili nacionalni, ratovi samoodržavanja. Osim Gupčeve i Dožine bune početkom XVI veka, u sastavu naših naroda ne ističu se velike socijalne pukotine; one su potisnute pod pritiskom potrebe borbe protiv tuđinskih nastaja i pretenzija. Dodajući ovome i česte iznuđene i prisilne seobe naroda, koji su na novim prostorima nastojali da što duže čuvaju »starinu« kao osnovu svog identiteta i samopamćenja, kao i preovlađujući agrarnu strukturu i svest, obeležja političke kulture naših naroda su naglašeno prisustvo arhajskih elemenata, parohijalizam i tradicionalno nepoverenje prema vlasti (pretežno tuđinskoj) slobodarstvo bez razvijenijih socijalnih i demokratskih tradicija, tolerancija sopstvenih, makar i lošijih vlasti, jer je »svoja vlast« uvek bolja od tuđe, itd. Drugim rečima, reč je o teškim egzistencijalnim borbama i sukobima u kojima su potrebe elementarnog opstanka bile primarne (»Zlo se trpi od straha gorega« — Njegoš), stavljajući u drugi plan danas neophodne interese privrednog i društvenog razvoja, napretka civilizacije i demokratskih odnosa unutar samog društva. Ukratko, u istoriji jugoslovenskih naroda još uvek nije bilo dovoljno racionalnih preobražaja koji bi dublje utemeljili jugoslovensko društvo. Tako u njemu još uvek preovlađuju zatečene i često samonikle tradicije etnosa i drugih organskih struktura, koje često mogu biti i predmet različitih političkih manipulacija i zloupotreba od strane političkih uzurpatora, raznih samodržaca i sl.

Razumljivo, kristalizacija novih i racionalnih kulturnih elemenata u političkoj sferi, u jugoslovenskim uslovima je mogućna samo sa ubrzanjem modernizacije onih privrednih i socijalnih preobražaja koji bi unutar društva afir-

misali i utemeljili nove skale vrednosti, relativno nezavisne od prirodnoistorijskog pripadanja i zavisnosti od etnija i nacija, odnosno svih drugih organskih struktura (mase, klase, itd.). Društvo po sebi znači samopoštovanje i suverenost jedne racionalizovane političke zajednice slobodnih i nezavisnih ljudi, čiji se subjektivitet ne potvrđuje samo u raznim proklamacijama i deklaracijama vladajućih već i u privrednoj nezavisnosti, svojini, socijalnoj sigurnosti i proširenoj, modernizovanoj skali potreba, vrednosti i interesa svojstvenih civilizovanim društvima XX veka. Takav proces preobražaja u Jugoslaviji je još uvek otvoreno pitanje. Glavna protivrečnost u budućem kulturnom razvitku je u tome što šire i međunacionalne integracije jugoslovenskih naroda u formi *modernog i demokrat-*

skog društva jesu istovremeno i *sredstvo i cilj* njihovog zajedničkog života i uspešnijeg razvoja. Put do takvog cilja dug je i složen, a svaki korak u negovanju savremene političke kulture je i jedino sredstvo za postepeno kretanje ka stvarnom i trajnom zajedništvu jugoslovenskih naroda koje je i pravi okvir izražavanja njihovih različitosti i samobitnosti.

Milan MATIĆ

LITERATURA

- J. Đorđević, *Eseji o politici i kulturi*, Savremena administracija, Beograd, 1981.
 M. Matić, *Mit i politika*, Radnička štampa, Beograd, 1984.
 M. Podunavač, *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982.

POLITIČKA NAUKA

Pojam. — U svom starijem i klasičnom značenju politička nauka označuje: nauku o životu u političkoj zajednici; učenje o poretku građanskog života; disciplinu koja zajedno sa etikom i ekonomijom čini sastavni deo praktične filozofije. Pošto su pitanja kojima se politička nauka bavi najuzvišenija (E. Voegelin) i tiču se dobra, pravde, vrline, opšte koristi, ona se u istoriji političkih ideja određuje kao »kraljevska nauka« (Platon), »najvažniji deo filozofije ljudskih stvari« (Aristotel), »cvet nauka o državi« (R. V. Mohl). U njenom temelju je reč politika, termin koji ima isto značenje u gotovo svim evropskim jezicima. Etimološki, termin politika izvodi se iz grčke reči *ta politika* koja istovremeno znači »poslove vezane za polis«, »umetnost vladanja državom«, »nauku o državi« kao i »državnu veštinu«. Ovo je značenje koje se nalazi već kod Ksenofonta — *ta politika*, »stvar je polisa, javna ili društvena stvar«. Kod Izokrata, pak, nalazimo pojam *politikos* (pridev od *polis*) koji se upotrebljava da bi se označili »javni interesi koje zajednica prihvata«. Pod uticajem rimske političke kulture i latiniziranja grčkih pojmova, ovaj pojam je bio gotovo dve hiljade godina zagubljen u evropskoj političkoj misli. Na ek-

splicitan način obnavlja ga J. Altuzijus (J. Althusius) u naslovu svoje knjige *O prirodi političkih poredaka (Politica Methodice Digesta 1614)*.

Premda se u jednom dugom istorijskom kontinuumu, od antičke političke filozofije do moderne političke teorije, može identifikovati široki spektar znanja i teorija, koje se mogu podvesti pod pojam »politička nauka«, velike su poteškoće da se jasno omeđe i precizno odrede granice ovog pojma. Uticajni politički pisci poput F. Nojmana (Neumann), H. Helera (Heller) i K. Šmita (Schmidt) smatraju da je ova nepreciznost bitna osobina političke nauke, mada se ishodište ovog spora može naći već kod Aristotela i njegovih komentatora (Alfarabi, Maimonides, Akvinski) koji su političku nauku smatrali »arhitektoničkom naukom«. Helerova je argumentacija da nije moguće formulisati bilo koju preciznu definiciju sadržaja ili metoda ove posebne sintetičke discipline, pošto ni pojam politike, a ni pojam nauke nema fiksno značenje. Otuda, političkoj nauci nedostaje jasno definisan krug problema i precizno utemeljena metodologija. Stanovište da »političko nema sop-

Javno tužilaštvo je nastalo kad su u inkvizicionom postupku razdvojene funkcije optužbe i suđenja, upravo da bi se otklonili nedostaci tog postupka. Za javno tužilaštvo, pored svih uslova nezavisnosti koji važe za sud, po prirodi njegove funkcije, potrebno je obezbediti i njegovu pojačanu političku nezavisnost da bi se onemogućio progon ili maltretiranje političkih protivnika. To se, pored ostalog, postiže slično kao i u sudovima: ili se u tužilaštvu zabranjuje pripadnost političkim strankama, ili se obezbeđuje manjeviše jednaka stranačka (i nestranačka) pripadnost, naravno, bez obzira na trenutnu srazmeru stranačke zastupljenosti u predstavničkom telu.

Advokatura je mnogo starija institucija. Njeni počeci su u staroj Grčkoj, u dvema ustanovama: *synegoroi* (oni koji govore zajedno (sa strankom) — što je istog etimološkog porekla kao i latinska reč *ad-vocati*) i *logografi*. Budući da je svaki učesnik u sporu morao lično da govori, već u IV v. pre n.e. bila je veoma raširena praksa da govore za stranke sastave profesionalni pisci govora, logografi. Njihov zadatak bio je veoma težak jer nisu mogli da znaju, a često ni da predvide, argumente koje će izneti druga strana. *Sinegoroi* su oni koji govore u korist stranke, ali ne u modernom smislu advokature, jer je bilo zabranjeno (i posebnom tužbom zaprećeno) da za to primaju naknadu. To su prijatelji i rođaci koji se zauzimaju za stranku. Dakle, logografi su advokati profesionalci, a *sinegoroi*, uprkos svom imenu, to nisu. U starom Rimu advokatura je doživela procvat. Ciceronova retorička dela najvećim delom jesu pravne knjige, opet najvećma posvećene pravilima o sudskim govorima. Pa ni u srednjem veku se institucija advokature nije izgubila.

Krajem 348. n.e. u Kartagini je donesena odluka da se pripadnici klera ne mogu baviti sekularnim poslovima. To je zahtevalo da crkva dobije instituciju branilaca (*defensores*). No, tek je u karolinško doba institucionalizovan *advocatus monasterii*. U XI v. su manastirski advokati postali najmoćnija feudalna vlastea (npr. u Veneciji, Gorici, Tirolu, Trevizu), pa srednjovekovnu Italiju karakteriše to što su advokati bili pravni savetnici opatija, pisci statuta, direktori opatijskih kancelarija, pravni savetnici pri sklapanju ugovora najvećeg pravnog značaja, članovi Visoke kurije ili vrhovnog suda. Inkvizicioni postupak ne ostavlja mesta advokatima, ali zato u Engleskoj u akuzatornom postupku, upravo s rastom zaštite sloboda i prava čoveka, raste i značaj advokature. Advokatura je uvek javna, ali nikada državna služba. Upravo zahtev za visokom profesionalnošću, kao i u drugim strukovnim udruženjima, ali po prirodi advokatske funkcije i više nego u njima, traži autonomiju advokature. A ona na našem prostoru ima dvovekovnu tradiciju. Zato bi podržavljenje te službe prema postojećem nacrtu Zakona značilo izuzetnu civilizacijsku retrogradnost.

Jasminka HASANBEGOVIĆ

LITERATURA

- J. Coumoul: *Traité de pouvoir judiciaire*, Paris, 1911.
 M. Cappelletti: *The Judicial Process in Comparative Perspective*, Oxford, 1989.
 M. Dika: *Pravo na tužbu*, Zagreb, 1986.
 O. Kircheimer: *Political Justice — The Use of Legal Procedure for Political Ends*, Princeton, 1961.
 V. Bayer: *Kazneno postupno pravo — Povijesni razvoj*, Zagreb, 1943.

SUVERENOST

Pojam i poreklo suverenosti. — Suverenost predstavlja svojstvo državne vlasti po kome je ona *najviša vlast* na području određene države. To što je reč o najvišoj vlasti, ima dvojako suštinsko značenje. Prvo, reč

je o državnoj vlasti koja je *nezavisna* od svih drugih. Ovo značenje predstavlja međunarodnopravni sadržaj pojma suverenosti. Drugo, reč je o vrhovnoj vlasti, tj. vlasti kojoj su sve druge *podređene*. Ovo značenje

predstavlja državnopravni sadržaj pojma suverenosti.

Suverenost je bitno obeležje državnog porotka, tj. onog sistema vladavine koji je organizovan kao država. Za taj sistem vladavine karakteristično je da u njemu postoji telo, organ ili osoba koja ima legitimnu i efektivnu moć konačnog odlučivanja, tj. objektivno opravdanje i subjektivnu sposobnost da donosi odluke u kojima se potvrđuje vrhovni (suvereni) karakter vlasti. Takvo telo, organ ili osoba naziva se *suveren*.

Suverenost i državnost su komplementarni pojmovi i u istorijskom i u strukturnom pogledu. Nastanak države u modernom smislu najuže je povezan sa stvaranjem suverene vlasti, one vlasti čiji su osnovni atributi neograničenost, nedeljivost i neotuđivost. Takva vlast nastala je prevladavanjem srednjovekovnog feudalnog pluralizma, s jedne strane, i oslobađanjem od religijskog autoriteta u oblasti svetovnih stvari, s druge strane. U viševjekovnoj borbi plemstva, krune i crkve oko svetovne vlasti, pobeda krune značila je ustanovljenje novog tipa vladavine sa suverenom vlašću, koja će biti najviša prema unutra (u odnosu na staleže, čiji članovi postaju njeni podanici) i nezavisna prema spolja (u odnosu na vrhovnog crkvenog poglavara, tj. papsku vlast). Istorijski posmatrano, suverena vlast je vlast koja je uspela da objedini i sebi podvrgne sve posebne vlasti na određenoj teritoriji i da time postane jedinstvena (*summa potestas*) i neosporna vrhovna (*suprema potestas*) vlast. Prvi državni oblik u kome se ona javila bio je apsolutna monarhija.

Za prvog utemeljitelja moderne misli o suverenosti, Ž. Bodena (Bodin), monarhija je najsavršenije otelotvorenje principa suverenosti. Identifikovanje monarhije, suverenosti i državnosti kao apsolutnih principa vladavine imalo je za rane mislioe suverenosti (pre svih za Bodena i Hobsa — Th. Hobbes) principijelni značaj. Jedino je apsolutna vlast suverenog monarha ili načelno suverene osobe (kao kod Hobsa) mogla da svedoči o božanskom karakteru vlasti, do čega je ovim misliocima neobično stalo. Reč je o strogo božanskom karakteru, a ne božanskom po-

reklu vlasti. To razlikovanje nam predočava dramatični preokret u modernoj misli o politici koji se zbilo uporedo sa uvođenjem pojma suverenosti. Suverena vlast ima božanski karakter, jer monarh, i jedino on, može u području državnih poslova, tj. svetovne vlasti, da oponaša Boga. Monarh je, naime, suvereni zakonodavac, što znači — osoba iznad zakona. U modernoj državi važi pravilo *princeps legibus solutus est*. Zbog toga Bodin kao osnovno obeležje suverene vlasti navodi: »... pravo da se nametnu zakoni uopšte svim podanicima bez obzira na njihov pristanak... Ako treba uspešno da vlada državom, suvereni vladalac mora biti iznad zakona« (J. Bodin, 1962, str. 32).

Božanski karakter suverene vlasti, međutim, ne znači da ona ima božansko poreklo. Kod Hobsa je već sasvim jasno da je državna vlast proizvod ljudi. Ona nastaje posredstvom ugovora koji među sobom sklapaju ljudi. Međutim, ovde nije reč o »društvenom ugovoru«, poznatom iz kasnijih koncepcija Dž. Loka (J. Locke) ili Ž.Ž. Rusoa (J.J. Rousseau). reč je o ugovoru čijim posredstvom se pojedinci, zbog straha od anarhije prirodnog stanja, odriču ličnog suvereniteta u korist vrhovnog vladaooca (suverenog monarha) jer svojom suverenom zakonodavnom delatnošću i državnim garancijom da će se zakoni poštovati (legitimna upotreba sile) on je u stanju da svima njima osigura zaštitu. Za uzvrat, pojedinci njemu duguju večnu pokornost; oni postaju njegovi podanici. Kako je to slikovito izrazio K. Šmit (C. Schmitt), suvereni vladalac je »smrtni bog« i istovremeno reprezentativno-suverena osoba. Za Bodena i Hobsa nije bilo ništa prirodnije od poimanja državne suverenosti kao vladaočeve suverenosti, a ove, zbog njene svemoći, kao božanske vlasti.

Rani mislioci suverenosti razlikovali su dve vrste ugovora, koje je S. Pufendorf (Puffendorf) nazvao *pactum societatis* i *pactum subiectionis*. Samo je ovaj drugi davao vladaoocu nadležnosti apsolutne vlasti. Kod Bodena, osim donošenja zakona, postoji još i pravo objavljivanja rata i zaključenja mira, pravo postavljanja državnih činovnika, suđenja u poslednjoj instanci, pomilovanja, kova-

nja novca i oporezivanja. Apsolutna vlast suverena, međutim, nije se protezala na oblast koju je Boden nazivao *communitas*. U njoj važi *pactum societatis*, a vladalac je dužan da poštuje ugovore koji su sklopljeni među članovima te *communitas*. Postoji, dakle, jasna razlika između zakona i ugovora. Dok zakon predstavlja naredbu suverena, čije izvršenje ne može biti uslovljeno pitanjem o njenoj pravednosti, dotle su ugovori autonomna stvar podanika i u tom domenu, domenu *prava*, čak postoje uzajamne obaveze i prava između vladara i »građana« (H. Denzer, 1986, str. 259ff). Ovo jasno predočava da je uništenje feudalnog partikulariteta pomoću apsolutne državne vlasti imalo svoj društveno-istorijski smisao u postupnom obezbeđivanju najpre mira i sigurnosti, a zatim i opštih zakonsko-pravnih uslova za privredno-socijalni razmah srednjovekovnog *societas civilis-a* (građanskog društva) i njegov potpuni prosperitet i moć u moderno doba.

Suverenost u svom pojmu, kao nezavisna i najviša vlast i kao, u osnovi, bitno svojstvo državne vlasti, nadživela je apsolutnu monarhiju i zadržala se do danas kao praktični neodvojivo obeležje državnog života, ali i kao teorijski veoma kontroverzna kategorija. Unutrašnja protivrečnost tog pojma sadržana je u njegovim nesumnjivo apsolutističkim obeležjima, koja svoju funkcionalnost navodno imaju i u konstitucionalno-demokratskim porocima. Suverenost, kao što je na početku rečeno, predstavlja konkretnu moć konačnog odlučivanja, tj. legitimnu i efektivnu sposobnost donošenja i sprovođenja odluke koja, bar privremeno i pravno zasnovano, može da suspenduje čitav pravni poredak jedne države. reč je o *vanrednom stanju* kao izrazu egzistencijalne ugroženosti državnog poretka, bilo spolja bilo iznutra (u oba slučaja ozbiljno se dovode u pitanje dva suštinska obeležja suverene državne vlasti — da je ona nezavisna i da je ona najviša). U tom smislu, pitanje o suverenosti uvek se svodi na pitanje o nosiocu (subjektu) suverene vlasti, jer u kontekstu odluke i odlučivanja (o vanrednom stanju) nije bitan sadržaj odluke, već njen subjekt. U prvi plan dolazi, dakle, pitanje o suverenu, a jedna od neobično jednostavnih

i preciznih definicija ovde glasi: »Suveren je onaj ko odlučuje o vanrednom stanju« (C. Schmitt, 1922, str. 9).

Ovom definicijom, koja je dovoljno konkretna i dovoljno formalna, ne određuje se ko u državi treba da bude suveren — da li konkretna osoba (monarh ili predsednik republike) ili neki kolektivni državni ili predstavnički organ. Bitan je prerogativ da suveren može da odluči o vanrednom stanju. A taj prerogativ u vladalačkom smislu ima nesumnjivo apsolutističko svojstvo. Iako on može biti sadržan u pozitivnoj ustavnoj i pravnoj normi, takav prerogativ je po svom karakteru i efektu van svih normi. On, naime, utemeljuje pravo donošenja odluke kojom se suspenduje deo ili celina pravnog poretka. »Odluka o vanrednom«, kaže Karl Šmit, »jeste odluka u eminentnom smislu. Jer, opšta norma koja predstavlja normalno važeće pravno stanje, ne može nikada da obuhvati ono apsolutno vanredno, tako da ne može bez ostatka ni da utemelji odluku koja važi za pravi vanredan slučaj« (Ibid.). Nasuprot H. Kelzenu (Kelsen), koji suverenost vidi u jedinstvu državnog poretka kao pravnog poretka (»nosilac najviše kompetencije je sam suvereni poredak u jedinstvu svoga sistema normi« — H. Kelsen, 1928. str. 12), sadržaj pojma suverenosti Šmit vidi u vezi između faktičke i pravne najviše moći (upor. C. Schmitt, nav. delo, str. 20).

Temu o vanrednom stanju kao svojevrsnom testu suverenosti, tj. sposobnosti države da opstane u uslovima krajnje spoljne i unutrašnje opasnosti po poredak, uveo je još N. Makijaveli (Machiavelli). Njegovo republikansko ubedenje podrazumevalo je, takođe, legitimne mere spasa republike u stanju njene ugroženosti uspostavljanja diktature, po ugledu na vremenski ograničenu ustavnu diktaturu rimske republike. Amoralna tehnologija vladanja, kojom je snabdeo svoga vladaoca, smisljena je jedino u ovom kontekstu.

Od Makijavelija je postalo jasno da je suverenost, bez obzira na svoj apsolutistički sadržaj, ili baš zbog njega, svojstvena modernoj državnosti uopšte, a ne samo apsolutnoj monarhiji, koja joj je bila samo prva istorijska odeća. Ako se suverenost uzima

kao sposobnost države da se brani u vanrednim prilikama, a ne kao način funkcionisanja vlasti u normalnom stanju i svakidašnjem životu, onda nema protivrečnosti između shvatanja o suverenoj vlasti i teorije o predstavničkoj saglasnosti. U tom smislu, u anglosaksonskoj teoriji poznato je shvatanje o suverenosti parlamenta (Blackstone, Dicey, Austin). To samo znači da u svakom obliku državnog uređenja postoji mesto gde obitava apsolutna vlast. Sa stanovišta suverenosti samo je pitanje konkretnih prilika i procedura da li se ona aktivira povremeno ili je u neprekidnom dejstvu.

Politički i pravni kompleks konstitucionalizma uveo je u shvatanje suverenosti nove sadržaje. U svom normalnom funkcionisanju, suverena vlast ne sme se ispoljavati kao apsolutistička vlast. To što je ona suverena ne znači da mora biti usredsređena i koncentrisana u jednom državnom organu ili u jednoj ličnosti (kao u apsolutnoj monarhiji). Dve su brane njenom apsolutističkom ispoljavanju: *prva*, neotuđivost prirodnih prava čoveka i *druga*, na pravu zasnovan sistem podele i ravnoteže vlasti (zakonodavne, izvršne i sudske). Ako bi se ovo sasvim dosledno teorijski i institucionalno sproveo, klasični atributi suverenosti, po kojima je ona neprenosiva, nedeljiva i neotuđiva vlast, sasvim bi nestali, a s njima i sam pojam. Kompromis je ostvaren u shvatanju da je suverenost smeštena u zakonodavnom organu, tj. da je samo zakonodavna vlast — vrhovna vlast. U modernoj parlamentarnoj državi zakonodavni organ je predstavničko telo i, samim tim, garant društvene reprezentativnosti zakona. S druge strane, u činu donošenja zakona kao najviših i opšteobavezujućih akata državne vlasti, parlament je neograničen, što znači suveren, mada opet pod uslovom da to čini u saglasnosti sa ustavom, tj. osnovnim zakonom (J. Locke, 1978, str. 75ff). Ovo depersonalizovanje suverenosti (ne pominje se »suveren«) i njegovo smeštanje u ustavno-pravni okvir, predstavlja u istoriji najuspešniju odbranu od apsolutne vlasti. U tom teorijsko-istorijskom kontekstu, suverenost sve manje predstavlja konkretno ispoljavanje vlasti, a sve više simbol trajnog karaktera neke državne zajednice i njenog stabilnog i legitimnog uređenja.

Narodna suverenost protiv državne suverenosti. — Ideja o narodnoj suverenosti direktna je reakcija na apsolutistički karakter vlasti moderne države u nastajanju. Osnovni problem apsolutizma nije viđen u suverenom karakteru vlasti, već u njenom nosiocu — isprva apsolutnom monarhu, a kasnije u svakom »od naroda otuđenom« nosiocu vlasti. Kontrastiranje narod — apsolutni vladar uvek se, u ime narodnog suvereniteta, pretvaralo u suprotstavljanje naroda i države. Za doktrinu narodnog suvereniteta nije karakteristično shvatanje o pravnom i institucionalnom ograničavanju državne vlasti, već mu je svojstvena ideja o revolucionarnom rušenju države i uspostavljanju vlade koja će *direktno* izražavati volju naroda.

Prva istorijski poznata reakcija na ideju i praksu apsolutističke vlasti, a u ime narodnog suvereniteta, usledila je već krajem XVI veka, dakle ne dugo posle objavljivanja Bodenovog dela *Šest knjiga o republici* (1576). Ideji o vladalačkoj suverenosti, kako ju je zastupao Boden, suprotstavili su se monarhomasi, među njima i J. Altuzije (Althusius). U osnovi tog suprotstavljanja bilo je shvatanje da je narod, a ne kralj, izvor svekolike moći i da monarh može imati samo onoliko vlasti koliko mu je narod ugovorom prenese. Vlast monarha je mandatnog karaktera, a suverenost ostaje u posedu naroda. U tom smislu, narod može ne samo da zbaciti kralja sa prestola kada ovaj ne sprovodi njegovu volju, već može i da ga ubije (*tiranacid*).

Potrebno je imati na umu da je prva teorija narodne suverenosti, koju su izložili monarhomasi, bila svojevrstni recidiv dugotrajnog spora između krune i plemstva oko prevlasti. Govoreći o »narodu«, monarhomasi su mislili na staleže i njihove privilegije, koje su nastupom apsolutizma bile smrtno ugrožene. Suverena državna vlast ukidala je staleške skupštine koje su u dugom periodu nadgledale i kontrolisale vlast kralja. Kako je, međutim, s Bodenom izraz suverenost potpuno prihvaćen za označavanje najviše vlasti, protivnici apsolutizma, u želji da tu najvišu vlast od krune vrate staležima, skovali su izraz narodna suverenost, koji će vremenom

dobiti sasvim drugo historijsko značenje i smisao.

Ideja o narodnoj suverenosti u punom i pravom smislu vezuje se za političku misao Žan-Žak Rusoa i za revolucionarne pokrete Francuske revolucije. Rusoova misaona podloga važiće i za većinu koncepcija o prevratu države u XIX i XX veku, kao i za masovne društvene pokrete koji su bili vođeni tim koncepcijama (pre svih, revolucionarni marksizam i revolucije koje su bile izvedene pod njegovim uticajem).

Za Rusoovu ideju suverenosti naroda odlučujuća je teorijska konstrukcija *društvenog ugovora* i *opšte volje*. Građani posredstvom društvenog ugovora stvaraju »političko telo« koje, jednom stvoreno kao akt slobodne volje i najvišeg moralnog čina, samo kao *celina* može da štiti interese svih građana. Opšta volja (*volonté générale*) predstavlja unutrašnji moralni sadržaj ugovorom stvorene političke zajednice i jedino je ona suverena. Ona je nedeljiva, neprenosiva i neotuđiva celina, najviša vlast koju niko ne može da predstavlja i zastupa i koja se zato vrši samo neposredno ili nikako. Jedina zamisliva vlada je ona kojoj narod na neodređeno vreme, i sa uvek otvorenom mogućnošću opoziva, poverava vršenje određenih izvršnih funkcija (nikako suverenosti), tako da vladu zapravo čine *ad hoc* izabrane komisije činovnika ili komesara. Jedini akti suverene vlasti su zakoni, koji su za Rusoa samo »autentične odluke opšte volje« i njih narod donosi neposredno na svojim skupštinama. Zato valja strogo razlikovati zakon od akata njegove primene, opštu volju od vladinih funkcija i nadležnosti (Ž. Ž. Ruso, *Društveni ugovor*, 1949, str. 25ff).

Rusoova suverenost naroda realizuje se u sistemu monističke demokratije — obrazovanja vlasti odozdo (»od naroda«), ali pod pretpostavkom postojanja politički nediferenciranog društvenog tela. Implicitna pretpostavka minimalne funkcionalnosti takve demokratije saržana je u neophodnosti da zajednica narodne suverenosti bude minijaturna (po prostranstvu i broju stanovnika), interesno i politički homogena i samodovoljna (autarikična). (Uostalom, Ruso je bio inspirisan isku-

stvom grčkog polisa.) Epohalni nesporazum sa nastavljačima i primenjivačima Rusoove ideje narodne suverenosti sadržan je upravo u previđanju tih nužnih pretpostavki, jer je te ideje trebalo nakalemiti na velike, interesno, ideološki i politički diferencirane zajednice, velikog, i sve većeg, trgovačkog i finansijskog prometa, kakve su moderne države. Tako velike i unutar sebe diferencirane, njih je pod zajedničkom vladom mogla da drži samo apsolutistička vlast ili politički kompleks sasvim drugačije političke saglasnosti, kome u osnovi stoje institucionalno i pravno osigurane podele na građansko i političko društvo, *bourgeois i citoyen*, društvo i državu, parlament i vladu, zakonodavnu i izvršnu vlast. Ruso je upravo, hteo da sve te podele prevlada u ime opšte volje, jedinstvenog i univerzalnog suverena. Onog momenta kad je »narod« u liku trećeg staleža, siromašnih i obespravljenih, radnih slojeva, radničke klase i nacije poslužio revolucionarnim poklonicima ideje o narodnom suverenitetu da ovu teorijski veoma uslovljenu zamisao sprovedu u delo, pokazalo se da su njeni praktični efekti, mereni borbenim sloganima protiv apsolutizma, mnogo gori od stanja koje se želelo oboriti. Monarh je zamenjivan tiraninom, zakonito nasilje terorom, apsolutizam strahovladom (u XX veku totalitarizmom).

Uprkos tome, ideja narodne suverenosti zadržala se do danas kao simbol narodnog otpora svakoj apsolutističkoj vlasti i tiraniji. Francuska Deklaracija o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine ostala je kao dokument, uzor slobodarskih težnji ljudi koji su se pobunili protiv apsolutizma. Njen član 3. izričito kaže da »princip svakog suvereniteta suštinski počiva na narodu«, dok Ustav iz 1791, koji nije bio jakobinski, ovom određuju suverenosti dodaje još jedno, tipično rusoovsko: »Suverenost je jedna, nedeljiva, neotuđiva i nezastariva. Ona pripada narodu«. Problem je jedino u tome što se iz ovih odredbi ne može neposredno izvesti ono što se izrazom narodna suverenost implicitno podrazumeva, a to je demokratska institucionalizacija političke moći. Zbog toga taj izraz ima samo simbolično i deklarativno značenje, s one strane bilo kakvog pravnog smisla. Zato

je početkom ovog veka francuski pravni teoretičar L. Digi (Duguit) sasvim odbacio pojam narodnog suvereniteta (kao i ideju suverenosti uopšte) kao metafizički ostatak, po sadržaju istovetan svakom drugom obliku suverenosti, pa i monarhovoju suverenosti (L. Digi, *Preobražaji javnog prava*, Beograd, 1929, str. 12—13). Prostom zamenom reči kralj rečju narod, po ovom autoru, ne dobija se ništa na onome što je primarni zadatak savremene države, a to je efikasno organizovanje javnih službi. U kontekstu takvih potreba i zadataka države, pojam suverenosti uopšte, i posebno narodne suverenosti, gubi svaki efektivni značaj.

Narodna suverenost je metapravni, u osnovi politički pojam. Ako je uopšte prihvatljiv i shvatljiv, on se nalazi na pola puta između rušenja i stvaranja političkih zajednica (država). U državi kao pravnom poretku, narod nema značaj suverena. Kao što kaže Slobodan Jovanović, »samo ujedinjen državnom vlašću, narod dobija ono jedinstvo volje koje se traži od pravne ličnosti«. Ali u tom slučaju nije narod, nego je država kao pravni poredak nosilac suverenosti. I tu se, po S. Jovanoviću, prevladavaju krajnosti vladalačkog i narodnog suvereniteta. »U današnje vreme odbačena je i vladalačka i narodna suverenost, pa je usvojena državna suverenost, u čijem vršenju i vladalac i narod mogu uzeti učešća kao državni organi« (S. Jovanović, *Država*, Beograd, 1936, str. 245).

Narod može biti suveren samo ako ne priznaje postojeću državu, a istovremeno raspolaže sa dovoljno političke moći i volje da stvori novu državu. U samoj državi, bio narod u njoj pokoren ili se osećao slobodnim, suverenost pripada onome ko legitimno odlučuje o vanrednom stanju.

Federalizam i suverenost. — Načelno posmatrano, teorija federalizma i teorija suverenosti protivreče jedna drugoj. Federalizam je u teorijskom smislu baštinik konstitucionalizma, koji je, kao što smo pomenuli, od svih koncepcija o političkoj vladavini najviše i najuspešnije relativizovao apsolutistički karakter suverenosti. Osim toga, federacija, kao politička zajednica više zajednica, pretpostavlja kompromisni i

pragmatički karakter ne samo udruživanja nego i institucionalnog mehanizma i funkcionisanja »saveza«. U takvom »državnom« kontekstu pitanje suverenosti kao najviše, nedeljive i neotuđive vlasti, otvorilo bi sam problem smisla postojanja zajednica kao složene države.

Ipak, ne može se poreći činjenica da su se utemeljivači prve moderne federacije, američke federacije, otvoreno suočili s tim problemom. Izraz »suverenost« upotrebljava se na više mesta u *Federalističkim spisima* (spisi br. 32, 39, 40, 42, 62), mada je sadržaj tog pojma u ovom slučaju sasvim specifičan, rekli bismo čak u sebi kontradiktoran. Dž. Medison (J. Madison) i A. Hamilton govore, naimе, o *podeljenoj suverenosti*, u potpunosti preokrećući ne samo izvorni nego i opšte prihvaćeni smisao pojma. Ako je suverenost po definiciji nedeljiva (uz to još neprenosiva i neotuđiva), kako je onda uopšte moguć izraz »podeljena suverenost«? Američki »očevi osnivači« nisu rezonovali na tragu takvog pitanja. Oni su imali viziju i misiju stvaranja sasvim novog tipa državnog uređenja, koje će se zasnivati na slobodnom udruživanju zajednica i neotuđivim pravima pojedinca i koje će, samim tim, biti trajno osigurano od apsolutizma. Zbog toga je suverenost kao pojam bila izjednačena sa do kraja sekularizovanom državnom vlašću; budući da, u skladu sa načelima konstitucionalizma, svaka vlast može biti ne samo podeljena nego i ograničena, to se eo ipso odnosi na suverenost.

Pošto federalizam karakteriše vertikalna podela vlasti (u smislu nadležnosti i funkcija) između saveza i federalnih jedinica, za izvornu teoriju federalizma to je istovremeno bila i podela suverenosti među njima. Postavlja se, međutim, pitanje zašto je uopšte bilo potrebno zadržati izraz suverenost u teorijskom i državno-institucionalnom kontekstu koji odbacuje svaku primisao o najvišoj vlasti kao nedeljivoj vlasti? Odgovor na ovo pitanje može se potražiti u praksi stvaranja Sjedinjenih Američkih Država kao federativne države, kao i u praksi njihovog održanja u momentu kada su, kao federacije bile ugrožene iznutra (vreme građanskog rata).

Ova uzorna federacija stvorena je iz konfederacije, dakle labavog saveza država, koja u svom jedanaestogodišnjem postojanju očigledno nije mogla da zadovolji pre svega sve potrebne pravne pretpostavke za efikasno funkcionisanje moderne (državne) zajednice. Najveći spor u fazi prelaska iz jednog oblika u drugi oblik zajednice (iz konfederacije u federaciju) bio je oko tzv. *klauzule o supremaciji*, saveznog upravnog poretka (*supreme clause*), koju je trebalo ugraditi u novi ustav. Po toj klauzuli, vrhovni zakoni saveza, kao ustavno zasnovani, imaju snagu zakona za sve članice saveza (spis br. 33, u *Federalistički spisi*, 1981, str. 285). Insistiranje zastupnika federativne koncepcije na toj klauzuli (kao i na sadržinski sličnoj klauzuli o tzv. nužnim i celishodnim ovlašćenjima — *necessary and proper clause*) pokazivalo je njihovu želju za stvaranjem trajne državne zajednice koju je nemoguće zamisliti bez stabilne i pravno obezbeđene vrhovne vlasti. Iako su savez i članice suvereni u okviru svojih nadležnosti (po ideji o tzv. podeljenom suverenitetu), suverenost saveza odnosi se na sve članice, dok se suverenost članica odnosi samo na njih same.

Prve decenije Sjedinjenih Država bile su decenije velikih sporova oko nadležnosti, koji nisu samo slučajno imali karakter sporova oko suverenosti. O tome svedoči činjenica da su ti konflikti znatno smanjeni tek posle građanskog rata šezdesetih godina prošlog veka, čiji se ishod može tumačiti i kao politička pobeda savezne suverenosti nad suverenitetom (pojedinih) članica.

Nemačka pravna teorija u suočenju sa praksom federalizma (poslednje decenije prošlog veka) plasirala je ideju da suverenost ne mora biti suštinsko obeležje države. Naime, države članice po svemu jesu države, ali one ne poseduju suverenost. Time se jasno izražava stav da suverenost, u klasičnom značenju, pripada samo saveznoj državi. Samim tim, za njih (pre svih za G. Jelineka i G. Labanda izraz »podeljeni suverenitet« je u sebi protivrečna predstava, mada je Jelinek dopuštao da nesuverena država članica može delimično biti »slobodna« i »nezavisna« samim tim što je samo delimično neslobodna i zavisna (p. H. Kelsen, nav. delo, str. 62).

Ovom shvatanju suprotstavio se H. Kelzen tvrdnjom da su »države-članice povezane sa vrhovnom državom (*mit dem Oberstaate*) kao delovi celovitog poretka i to jedinstvo moguće je shvatiti samo u smislu države, tj. savezne države, koju čine države-članice zajedno sa vrhovnom državom« (*Ibid.*, str. 66). Za ovog autora, budući da postoji apsolutna, a ne samo relativna razlika između državnog pravnog poretka i njemu subordinarnih delova poretka, bilo da je reč o saveznoj ili unitarnoj državi, suverenost ostaje suštinsko obeležje državnog poretka uopšte. Na tragu takvog shvatanja u savremenoj nemačkoj pravnoj teoriji prevladuje mišljenje da je suveren u federaciji samo onaj ko raspolaže pravom da određuje svoju nadležnost (tzv. *Kompetenz-Kompetenz*). Pošto takvim pravom u federaciji raspolaže savezna vlada (tj. savezni organi vlasti), ona je nosilac suverenosti za razliku od konfederacije, gde su to države članice.

Savremena teorija federalizma insistira pre svega na kooperativnom karakteru ovog državnog uređenja. U tom pogledu, pitanje suverenost odlazi u drugi plan ili se sasvim odbacuje. Kako kaže K. Fridrih (C. J. Friedrich), suverenost odlikuje »spor oko fundamentalnog«, tj. oko pitanja ko ima poslednju reč i ko donosi poslednju odluku. Nasuprot tome, za federalizam je karakteristično da se odluke odnose kooperativno (C. J. Friderich, 1968, str. 76). Umesto o suverenosti, govori se o »konstitutivnoj moći«, ugovoru i autonomiji; umesto o konačnoj odluci, govori se o konsenzusu. U tom smislu, federalizam se približava idealu Dž. Medisona, po kome to treba da bude poseban oblik državnog uređenja, pa i poseban tip političke zajednice. Smeštena u koordinate prava i »vidljive moći« (N. Bobio), politička vlast gubi svoj metafizički veo i apsolutistički domašaj, a time tendencijski i suverenost gubi svoj realni značaj u svakodnevnom političkom životu zajednice, bilo da je reč o lokalnoj, regionalnoj ili globalnoj zajednici.

Nacionalna suverenost. — Problem nacionalne suverenosti je poseban i veoma delikatan teorijski i praktični problem. On postoji onoliko dugo koliko postoji i moderna nacija, čiji nastanak vremenski koincidira sa stvara-

njem moderne države (XV i XVI vek). Moderna država nastala je u formi nacionalne države, tj. kao najviša (i najčvršća) politička organizacija jedne nacije. Jedno od dva suštinska obeležja suverenosti — da je to državna vlast *nezavisna* od bilo koje druge vlasti — istovremeno predstavlja realizovanu težnju nacije da bude nezavisna i u tom smislu suverena. Ali, kao što pomenuto obeležje suverenosti — nezavisnost — direktno zavisi od drugog njegovog obeležja, od toga da je reč o *najvišoj* državnoj vlasti, o državnoj vlasti koja je u određenom smislu apsolutna jer je nedeljiva, neprenosiva i neotuđiva, tako i suverenost nacije deli to apsolutističko svojstvo suverenosti države. Nacija može biti suverena samo ako se organizuje kao država.

Suverenost, u smislu državnosti, nije, međutim, suštinsko svojstvo nacije kao zajednice (kolektiviteta). U modernoj istoriji su postojale i postoje nacije koje nisu organizovane kao nezavisne države, ali koje zbog toga nisu ništa manje nacije od onih koje poseduju svoje nezavisne države. Osnovno svojstvo nacije sadržano je u njenom *poreklu*. Nacija je samonikla zajednica ljudi koje povezuju zajednička teritorija, jezik i tradicija, ili, jednom rečju, kako je to slikovito izrazio O. Bauer — sudbina (od ovog autora potiče izraz za naciju — sudbinska zajednica, *Schicksalsgemeinschaft*). Na ovoj »prirodnoj« osnovi gradi se *kulturni identitet* nacije kao njeno drugo naročito svojstvo. Reč je o sklopu kulturnih vrednosti (duhovnih i materijalnih dobara) po kojima se jedna nacionalna zajednica razlikuje od drugih. Najzad, treće svojstvo nacije, koje se stvara na podlozi prva dva, jeste ono po kome je ona *sistem moći* u najširem smislu. Tek u okviru ovog obeležja, nacija gradi svoju političku organizaciju koja joj služi za zaštitu osnovnih svojstava, ili za proširenje njene moći nad drugim nacionalnim zajednicama. Najefikasnija politička forma za ostvarenje te svrhe (zaštite i proširenja) jeste moderna država. Iako nezavisna državnost nije ni primarno ni osnovno obeležje moderne nacije, postoji prirodna težnja u svakoj od njih da se organizuje kao država. Ona time zaokružuje sebe kao sistem moći i postaje suverena nacija.

Moderna istorija pokazuje da u najvećem broju slučajeva postojanje nacije ne ide u korak sa državnom formom njene egzistencije. Samo su neke nacije organizovane kao države (poseduju puni nacionalni suverenitet), dok mnoge to nisu. Ta istorijska činjenica bila je, a i danas je, izvor međunacionalnih konflikata koji se često ispoljavaju i kao ratni konflikti. Bitan ograničavajući faktor za realizaciju tendencije *jedna nacija — jedna država* jeste međunarodni poredak. Kao poredak čiji su članovi postojeće i međusobno priznate države, on propisuje pravila kojima treba da se regulišu uslovi pod kojima se međunarodno priznaje nastanak novih država. Jedan od većih teorijskih i političkih nesporazuma izaziva načelo o *pravu naroda na samoopredeljenje*, koga se pridržavaju sve nacije kad žele da realizuju svoju suverenost, tj. nacionalnu državnost.

Pravo naroda na samoopredeljenje formulisano je kao političko načelo krajem prvog svetskog rata (u Vilsonovom programu »Četrnaest tačaka«), na osnovu koga je na tlu raspadnute Austrougarske imperije stvoreno nekoliko novih nacionalnih država. Pravna razrada tog načela usledila je tek posle stvaranja Ujedinjenih nacija, koje u svom konstitutivnom dokumentu (Povelja UN — 1945) preuzimaju ovo načelo. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine bliže obrazlaže šta se pod tim pravom podrazumeva. U njegovom članu 1. stoji: »Svi narodi imaju pravo na samoopredeljenje. Na osnovu ovog prava oni slobodno određuju svoj politički položaj i slobodno sprovode svoj privredni, društveni i kulturni razvoj«. Iz ovoga proizlazi da je reč o primarnom pravu na političku autonomiju naroda (nacije), ali ne nužno i na stvaranje sopstvene državnosti. Međunarodna zajednica ovo drugo nastojanje može da podrži jedino ako je ono nesporno sa geopolitičkog i etničkog stanovišta, kao što je bio slučaj sa oslobađanjem kolonija i stvaranjem nezavisnih država u Africi i Aziji.

Pravo na samoopredeljenje naroda ostvarivo je sa stanovišta međunarodnog prava samo onda kad ono nije u neskladu sa principom teritorijalnog integriteta države. Ovaj uslov, koji štiti međunarodni poredak,

postavljen je u Deklaraciji UN o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji među državama, iz 1970. godine. On je ponovljen i naglašen i u drugim značajnim međunarodnim dokumentima, kao što je Završni akt Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS) iz 1975. godine. U tom smislu, svaki jednostrani akt stvaranja (nacionalne) države smatra se secesijom i kao takav nema uporište u međunarodnom pravu. Do bitnog narušavanja ovih međunarodnih pravila, ne samo od strane pojedinih nacionalnih političkih elita već i od strane pojedinih država i međunarodnih organizacija (u ovom slučaju — Evropska zajednica), došlo je, međutim, u slučaju jugoslovenske državne krize 1991/92. godine, kada su jednostrani akti secesije nekih jugoslovenskih republika prihvaćeni kao legitimno ostvarenje prava na samoopredeljenje nekih nacija u tim republikama. U tom slučaju nije vođeno računa o načelu teritorijalnog integriteta Jugoslavije kao države.

Nasuprot ovakvim primerima secesije, koji nužno stvaraju duboke, pa i ratne, međunarodne konflikte, savremeno iskustvo federalizma pokazuje da je na sasvim određenim demokratskim pretpostavkama moguće ostvariti nezavisnost nacije i u višenacionalnoj državi. Ovde nije toliko značajan primer Sjedinjenih Država, koje su upravo na osnovi federalizma stvorile jednu naciju iz više različitih i izrazitih etničkih zajednica, koliko su zanimljivi primeri Švajcarske, Kanade i Belgije, koje su svojim federativnim institucionalnim i pravnim aranžmanima, kao i razvitkom duha (kulture) federalne saradnje i federalne lojalnosti (izrazi koje je uveo K. Fridrih) stvorili ravnotežu između nacionalnih posebnosti i racionalnosti celine. U današnje vreme izrazitih potreba za višedržavnim političkim integracijama različitog stepena i oblika, nacionalna suverenost u svom tipičnom autarkičnom obliku postaje anahrona i ako se taj izraz uopšte legitimno zadržava, onda je reč o simbolu za kulturni identitet naroda (u etničkom smislu nacije) koji u novom nastajućem političkom pluriverzumu može samo da dobije svoj još veći značaj.

Suverenost i supranacionalne zajednice. — Jedno od velikih teorijskih i praktičnih

pitanja današnjeg sveta je pitanje da li stvaranjem supranacionalnih zajednica, kao što je na primer Evropska zajednica, države gube jedno od svojih osnovnih obeležja — svoju suverenost. Odgovor na to pitanje zavisi od toga da li se u takvim zajednicama mogu uočiti tendencije, pa i strukturalna obeležja, po kojima se ustanovljuju više instance odlučivanja u odnosu na državne, kao i da li te instance po svom karakteru predstavljaju »više vlasti« odlučivanja, u odnosu na državne.

Danas se sasvim izvesno može konstatovati veoma visok stepen međupovezanosti država, pogotovu u pojedinim svetskim »regionima«. Reč je o različitim područjima delatnosti i različitim vrstama veza, koje često čine gustu mrežu međusobnih odnosa i saradnje najrazličitijih aktera. To su privredne, tehnološke, transportne, informacijske, ekološke i razne kulturne veze koje, logikom svog razvitka, spontano stvaraju »komunikacijsku zajednicu« na prostorima više država ili pojedinim užim međudržavnim regionima. Taj proces najbolje se može pratiti poslednjih decenija u Zapadnoj Evropi. Tu se odvija uporedni proces »globalizacije« i »regionalizacije« (D. Held), koji je, počev od »zajednice uglja i čelika«, stvorio zajednicu država sa vrlo razvijenom institucionalnom strukturom i pravilima ponašanja i odlučivanja. U tom kontekstu, rapidno se povećava broj pitanja i problema o kojima suvereno odlučivanje jedne države postaje funkcionalno, a zatim i legitimacijski, problematično.

Demokratski odgovor ovim tendencijama sadržan je u procesu federalizacije Evrope, tj. Evropske zajednice, ali s perspektivom uključivanja i drugih evropskih država. Taj proces još nije dostigao institucionalni aranžman i pravnu regulativu koji su karakteristični za moderne federacije, ali on je uhvatio zamah zahvaljujući svojoj otvorenosti opštim načelima federalizma — njegovom ugovornom karakteru i načelu autonomije. U tom smislu, suverenost kao osnovno obeležje države-nacije, ako sasvim ne nestaje, odlazi u drugi plan. Neki su autori čak spremni da, slično Dž. Medisonu iz vremena stvaranja američke federacije, ovaj klasični državni pojam izmeste iz okvira njegovog uobičajenog značenja, govoreći o »podeljenom suverenitetu«. Tako

D. Held, opisujući tendenciju federalizacije Evropske zajednice kaže: »Danas i sam suverenitet moramo shvatiti kao već podeljen između brojnih agencija — nacionalnih, regionalnih i međunarodnih — i ograničen upravo prirodom te pluralnosti« (D. Held, *Modeli demokratije*, Zagreb, 1990, str. 330—331). Ukratko, suverenost i pluralizam, u političkom značenju, teško mogu ići ruku pod ruku, jer to su pojmovi sasvim različitih političkih situacija; s jedne strane — koncentrisane moći bespogovornog odlučivanja, a s druge strane — disperzione i pluralizovane moći koja se umnožava samo konsenzusom.

Iz opisanih globalnih tendencija potiskivanja suverenosti, bar kada je o Evropi reč, ne treba izvoditi nikakve konačne zaključke. Pre svega, u pitanju je kontinent na kome su nastale i moderna državnost i moderna nacija kao sinonimi suverenosti, dakle vrednosti koje su u velikoj meri stvar političkog identiteta tih političkih zajednica. Osim toga, Evropa je u skoro istoj meri kao kad je reč o procesu demokratske federalizacije, ali na mnogo spektakularniji način, poprište enormne reanimacije principa nacionalne državnosti i suverenosti na prostorima bivših socijalističkih poredaka i socijalističkih zajednica. U njenoj središnjoj i po mnogo čemu najmoćnijoj državi Nemačkoj došlo je do ponovne nacionalne integracije pod naglašenim oznakama nacionalne suverenosti. Hoće li ti procesi obnovljenih i novonastalih državnih suvereniteta zadobiti svoj stabilni i nepovratni demokratski lik ili će se pretvoriti u nove oblike autoritarnosti i apsolutizma, pitanje je na koje se sada ne može deciderano odgovoriti. Ali sasvim je izvesno da supranacionalna demo-

kratska Evropa teško može opstati u jednom svom delu ako bar na duži rok ona ne bi bila sposobna da to bude i u svojoj celini. Jedan od preduslova za to je stvaranje pluralizma autonomnih političkih zajednica, umesto novog poretka suverenih država.

Slobodan SAMARDŽIĆ

LITERATURA

- A. Hamilton, Dž. Medison, Dž. Džej, *Federalistički spisi*, Radnička štampa, Beograd, 1981.
- D. Held, *Modeli demokratije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- J. Friedrich, *Trends of Federalism in Theory and Practice*, Frederick A. Praeger, New York, 1968.
- C. Schmitt, *Politische Theologie — Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, Verlag Dunckel und Humblot, München, 1922.
- C. Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*, Hohenheim Verlag, Köln, 1982.
- H. Denzer, *Bodin*, u: H. Mayer (Hrsg), *Klassiker des politischen Denkens*, Bd. I, Verlag C. H. Beck, München, 1986.
- H. Kelsen, *Das Problem der Suveränität*, Scientia Aalen (1960), fototipsko izd., J.C.B. Mohr, Paul Siebeck, Tübingen, 1928.
- J. Bodin, *The Six Books of a Commonweale*, Ed. by K. D. McRae, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962.
- L. Digi, *Preobražaji javnog prava*, Geca Kon, Beograd, 1929.
- S. Jovanović, *Država*, Geca Kon, Beograd, 1936.
- T. Hobs, *Levijatan*, Gradina, Niš, 1991.

SVOJINA

O svojini uopšte. — Svojina je jedna od najstarijih institucija nastalih u istorijskom razvoju ljudskog društva. Najopštije rečeno, svojina je način posedovanja, prisvajanja i korišćenja ekonomskih dobara i prirodne okoline koja okružuje ljudsko društvo.

Svojina ujedno označava i skup prava — nastalih običajima spontano ili zakonski san-

kcionisanih — koji se formiraju u ljudskom društvu povodom kontrole, upotrebe, prisvajanja koje vrše pojedinci, grupe ili institucije društva na stvarima (dobrima) koja su u njihovom pravnom i fizičkom posedu.

Svojina je nastala u istorijskom razvitku spontano kao i većina drugih društvenih institucija, da bi, tokom razvoja dobijala forme

dobro poznaju verovanja zajednice i potpuno im je jasno kakvo se ponašanje od njih očekuje u svakoj situaciji. Ljudi znaju gde im je mesto, zbog čega ova društva ne pate od anomije.

KARL MARKS: OD KAPITALIZMA DO KOMUNIZMA

Najvažnija i estetski najsavršenija (usled činjenice da su analiza, zaključci i preporuke za rešenje društvenih problema precizno izvedeni iz osnovnih premisa) teorija klasičnog doba jeste teorija koju je razvio nemački socijalni mislilac i politički aktivista, Karl Marks (1818–1883). Ta tvrdnja možda predstavlja iznenađenje za čitaoce koji su ranije imali prilike da se upoznaju s kritičkim pogledima na Marksa i na njegovu teoriju. Mnogi misle da je Marks bio ludi radikal koji je razvio skup ideja koje su mnoga društva, uključujući Sovjetski Savez i mnoge države Istočne Evrope, odvele ka stranputici ustoličenja totalitarnih komunističkih režima. Skoro svi takvi režimi već su propali ili su u procesu postepene transformacije u kapitalistička društva. Neuspesi ovih društava i velike zloupotrebe vlasti koje su se u njima dešavale (na primer, sistem zatvoreničkih logora u Sovjetskom Savezu – arhipelag gulag – u kojima su umrli milioni ljudi) pripisivani su Marksu i njegovim ludačkim idejama. Ali, iako su se vođe tih društava često pozivale na Marksa, a sebe, kao i Marks, nazivali komunistima, tip društva koji su oni stvorili Marks bi sigurno kritikovao zbog nehumanosti. Činjenica je da ono u šta su se ta društva pretvorila nije imalo mnogo veze s onim što je Marks mislio da bi komunističko društvo trebalo da bude.

Ključni koncept

Anomično i ostali tipovi samoubistva

Koncept anomije odigrao je središnju ulogu u Dirkemovom proslavljenom delu *Samoubistvo*. U tom delu Dirkem je tvrdio da su ljudi skloniji samoubistvu ako ne znaju šta okolina od njih očekuje. U takvoj situaciji, regulacija ponašanja ljudi

je niska, a ljudi uglavnom mogu da se ponašaju nekontrolisano i rade šta požele. Ta nekontrolisana i neobuzdana sloboda uskoro postaje štetna za pojedince i rezultira u povećanoj stopi samoubistava, pogotovo **anomičnog samoubistva**.

Ali, šta je uzrok povećanoj stopi anomičnog samoubistva? Najvažniji uzrok je, smatra Dirkem, socijalni poremećaj, odnosno poremećaj u stepenu regulacije ponašanja pojedinaca. Interesantno je, međutim to, da stopa samoubistava raste kako u vremenima pozitivnih poremećaja, tako i u vremenima negativnih poremećaja. Drugim rečima, i privredni rast i privredna stagnacija mogu da prouzrokuju porast stopa anomičnih samoubistava. Pozitivni i negativni poremećaji mogu podjednako negativno da utiču na sposobnost kolektiva da kontroliše pojedinca. Bez takve kontrole, ljudi će se verovatno osećati neukorenjeno i neće znati šta treba da rade u okruženju koje se stalno i brzo menja. Nelagodnost koja zbog toga nastaje navodi ljude da mnogo češće dižu ruku na sebe nego u stabilnim vremenima.

Dirkem je smatrao da je anomično ubistvo samo jedan od četiri tipa samoubistava. Do **egoističnog samoubistva** dolazi kada ljudi nisu dobro integrisani u kolektiv. Prepušteni sami sebi, oni se osećaju beskorisnim i beznačajnim. Veliki broj takvih ljudi pre ili kasnije prihvati gledište po kome su (moralno) slobodni da urade šta god žele, uključujući i to da izvrše samoubistvo. U slučaju **altruističkog samoubistva**, ljudi su previše integrisani u kolektiv i ubijaju se u većem broju jer ih grupa podstiče, čak i prisiljava na takvo ponašanje. Konačno, **fatalističko samoubistvo** nastaje u situacijama prevelike regulacije

Anomično samoubistvo – veća je verovatnoća da će ljudi izvršiti samoubistvo kada ne znaju šta se od njih očekuje, kada je regulacija njihovog ponašanja niska i kada su uglavnom slobodni da rade sve što požele. Ta nekontrolisana i neobuzdana sloboda uskoro postaje štetna za pojedince i rezultira u povećanoj stopi anomičnih samoubistava.

Egoistično samoubistvo – kada ljudi nisu čvrsto integrisani u zajednicu i kada su prepušteni sami sebi, osećaju se beskorisnim i beznačajnim. Većina takvih ljudi oseća moralnu slobodu da izvrši samoubistvo.

Altruističko samoubistvo – kada su ljudi prejako integrisani u zajednicu, verovatno će u većem broju izvršavati samoubistva, jer ih grupa podstiče, čak i prisiljava na takvo ponašanje.

Fatalističko samoubistvo – u situacijama prevelike regulacije (na primer, ropstvo) ljudi su obično toliko utučeni i pritisnuti nedostatkom slobode da češće sebi oduzimaju živote nego pod normalnim okolnostima.

(na primer, ropstvo) kada su ljudi obično toliko utučeni i pritisnuti nedostatkom slobode da češće sebi oduzimaju život nego pod normalnim okolnostima.

Dirkemova teorija samoubistva je, prema tome, zasnovana na dva kriterijuma: na stepenu regulacije (nizak stepen regulacije vodi ka anomičnom samoubistvu, a visok stepen ka fatalističkom samoubistvu) i na stepenu integrisanosti u kolektiv (nizak stepen integrisanosti vodi ka egoističnom samoubistvu, a visok stepen integrisanosti ka altruističnom samoubistvu).

Ljudski potencijal

Početnu tačku Marksove teorije nalazimo u skupu pretpostavki o ljudskom potencijalu u pravim istorijskim i društvenim okolnostima. U kapitalističkim i pretkapitalističkim društvima ljudi ni izbliza nisu imali takav potencijal. U pretkapitalističkim društvima (recimo, u kamenom dobu ili u srednjem veku), ljudi su bili previše zauzeti pronalaženjem hrane i skloništa da bi razvijali svoje kapacitete. Iako u kapitalističkom društvu ljudi lakše mogu da dođu do hrane i zaklona, represivna i eksploatatorska uloga tog sistema (o kojoj ćemo govoriti u ovoj glavi) sprečava najveći broj ljudi da žive život u skladu sa svojim potencijalom.

Za Marksa su ljudi, za razliku od životinja, obdareni svešću i sposobnošću da svoju svest povežu s delanjem. Ljudi, recimo, mogu da planiraju ono što će uraditi, prilagođavaju se preprekama koje im se nađu na putu i usaglašavaju svoje aktivnosti s drugim ljudima. Ali, ljudi bi nestalo ako bi se ceo njihov potencijal sveo samo na razmišljanje. Oni moraju da delaju. To često podrazumeva da je neophodno da prirodu prilagođavaju svojim potrebama kako bi preživeli. Ljudi prisvajaju prirodu – to jest, prisvajaju njene delove kao što su sirovi materijali, voda, hrana i sklonište – i prilagođavaju je sebi. Ljudi su to radili i u ranijim društvima, ali na jedan primitivan i neefikasan način tako da nisu mogli da razviju svoje kapacitete, pogotovo kapacitet razmišljanja.

U kapitalizmu, ljudi se malo bave pokušajem da izraze svoje kreativne kapacitete u procesu apropijacije prirode. Umesto toga, oni su usredsređeni na posedovanje stvari i zarađivanje novca pomoću kojeg je moguće steći te stvari. Kapitalizam je bio

važan za Marksa zato što je omogućio tehnološke i organizacione inovacije koje su neophodne za nastanak komunističkog društva. U komunizmu će, verovao je Marks, ljudi po prvi put biti slobodni da izraze svoje pune kapacitete. Oni će se osloboditi svoje želje da poseduju stvari i biti sposobni da, pomoću tehnologije i organizacije koja je razvijena u kapitalizmu, ispolje pun ljudski potencijal (to jest, postaće „rodna bića“).

Otuđenje

Ideja da ljudi aproprijacijom iz prirode moraju uzeti ono što im je potrebno, povezana je s gledištem da ljudi, po Marksovom shvatanju, moraju da rade. Rad je pozitivan proces u kojem ljudi upotrebljavaju svoje kreativne kapacitete i dalje ih šire u proizvodnim aktivnostima. Međutim, rad koji većina ljudi u kapitalizmu obavlja ne omogućava im da izraze svoj ljudski potencijal. Drugim rečima, umesto da se izraze kroz rad, ljudi se u kapitalizmu od njega otuđuju.

Da bismo razumeli kako je Marks shvatao otuđenje, neophodno je prethodno razumeti šta je on podrazumevao pod ljudskim potencijalom. U okolnostima u kojima ljudi postižu puni ljudski potencijal (komunizam), postoji prirodna međupovezanost ljudi i njihovih proizvodnih aktivnosti, proizvoda koje oni proizvode, radnika s kojima ih zajedno proizvode i onoga što su oni potencijalno sposobni da postanu. **Otuđenje** (alijenacija) predstavlja slom te prirodne međuzavisnosti. Umesto da su prirodno povezani sa svim tim stvarima, ljudi su odvojeni od njih.

Prema tome, umesto da radnici sami izaberu svoje proizvodne aktivnosti, te aktivnosti za njih biraju njihovi vlasnici – kapitalisti. Kapitalisti odlučuju šta će se raditi i kako će se to raditi. Oni radnicima (u Marksovoj terminologiji, „proletarijatu“) nude nadnicu. Ako je radnici prihvate, oni moraju da obave posao na način na koji kapitalisti to od njih zahtevaju. Radnici zauzvrat dobijaju nadnicu koja bi trebalo da im omogući zadovoljenje sopstvenih

Otuđenje – slom prirodne povezanosti ljudi s njihovim proizvodnim aktivnostima, proizvodima koje proizvode, radnicima s kojima ih proizvode i sposobnostima koje bi potencijalno mogli da razviju.

potreba. Budući da kapitalisti kontrolišu proizvodne aktivnosti, radnici su od njih odvojeni i nesposobni da se u njima izraze.

Drugo, kapitalisti poseduju proizvod. Kada je proizvod završen i spreman da izađe na tržište, on ne pripada radnicima. Takođe, malo je verovatno da će ga radnici upotrebiti da bi zadovoljili svoje osnovne potrebe. (To mogu da urade jedino ako ga kupe na tržištu.) Proizvodi pripadaju kapitalistima koji ih mogu upotrebiti za lične potrebe ili raditi s njima što god žele. Uzimajući u obzir profitnu orijentaciju kojom je moguće definisati kapitalizam, to skoro uvek znači da će kapitalisti pokušati da prodaju proizvode da bi uvećali profit. Radnici su potpuno odvojeni od proizvoda koji su proizveli i nemaju apsolutno nikakvo pravo da odlučuju o tome šta će se s njim desiti. Osim toga, najveći broj radnika uopšte ne razume koji je njihov doprinos finalnom proizvodu. Radnici rade za pokretnom trakom i obavljaju veoma specifične zadatke (recimo, zavrću šrafove) što ih sprečava da vide širu sliku onoga što proizvode, odnosno da razumeju kako njihov doprinos proizvodnji utiče na celokupan proizvodni proces i finalni proizvod koji će se naći na kraju pokretne trake.

Treće, radnici su obično odvojeni jedni od drugih. Po Marksovom gledištu, ljudi su inherentno socijalni. Kada bi bili prepušteni samima sebi i mogli sami da odlučuju, oni bi odlučili da u saradnji s ostalim radnicima proizvode ono što im je neophodno za život. Međutim, u kapitalizmu, radnici, čak i kada rade s drugim radnicima, svoje zadatke obavljaju samostalno i repetitivno. Ljudi koji se nalaze oko njih predstavljaju strance koji samo obavljaju slične izolovane zadatke. Ponekad je još gore od toga. Kapitalisti često okreću radnike jedne protiv drugih da bi ustanovili ko može najviše da proizvede za najmanju nadoknadu. Oni koji prežive u toj bici, zadržaće svoja radna mesta, barem neko vreme; oni koji izgube, verovatno će morati na ulicu. Prema tome, umesto da rade zajedno u harmoniji, radnici, prisiljeni da se bore na život i smrt, počinju da mrze jedni druge. Čak i ako ne učestvuju u borbi za opstanak, jasno je da su radnici u kapitalizmu odvojeni jedni od drugih.

Konačno, umesto da kroz svoj rad izraze puni ljudski potencijal, ljudi se sve više od njega udaljavaju. Oni se sve manje ponašaju

kao ljudi, a sve više kao tovarne životinje ili mašine. Kako se odnosi s drugim ljudima i prirodom postepeno prekidaju, njihova svest postaje sve manje aktivna i konačno biva uništena. Posledica kapitalističkog načina proizvodnje jeste masa otuđenih radnika koji su nesposobni da izraze svoje suštinske ljudske kvalitete.

Kapitalizam

Kao što smo videli, otuđenje se javlja unutar kapitalističkog sistema. **Kapitalizam** je, u suštini, dvoklasni sistem koji čine kapitalisti i proletarijat. U tom sistemu jedna klasa (kapitalisti) eksploatiše drugu klasu (proletarijat). Ključ za razumevanje obe klase leži u onome što Marks naziva **sredstvima za proizvodnju**. Kako samo ime kazuje, to su stvari koje su neophodne za proizvodnju (oruđa, mašine, sirovine i fabrike). U kapitalizmu, sredstva za proizvodnju poseduju **kapitalisti**. Prema tome, ako pripadnici **proletarijata** žele da rade, oni moraju da zakucaju na vrata kapitaliste i traže od njega da ih zaposli. Radnicima je neophodan pristup sredstvima za proizvodnju, jer bez njih ne mogu da rade. Njima je takođe potreban novac da bi preživeli u kapitalizmu, a kapitalisti i njega imaju (kao i sposobnost da ga neprekidno uvećavaju). Kapitalisti, dakle, imaju sve ono što je proletarijatu potrebno (sredstva za proizvodnju, novac za nadnice), ali, šta radnici mogu da im ponude zauzvrat? Radnici imaju nešto što je kapitalistima neophodno: radnu sposobnost i vreme koje je neophodno da bi se radilo i proizvodilo. Kapitalista ne može da proizvodi i ne može da pravi novac i profit bez proletarijata. Tako se dolazi do sporazuma. Kapitalista omogućava proletarijatu pristup sredstvima za proizvodnju i plaća mu nadnicu (visoku tek onoliko koliko je neophodno da bi

Kapitalizam – ekonomski sistem, najvećim delom sastavljen od kapitalista i proletarijata, u kojem jedna klasa (kapitalisti) eksploatiše drugu klasu (proletarijat).

Sredstva za proizvodnju – predmeti koji su neophodni za proizvodnju (oruđa, mašine, sirovine i fabrike).

Kapitalisti – klasa ljudi koji u kapitalizmu poseduju sredstva za proizvodnju i stoga su u položaju da eksploatišu radnike.

Proletarijat – klasa ljudi koji moraju da prodaju svoje radno vreme kapitalistima jer je to jedini način da pristupe sredstvima za proizvodnju.

proletarijat počeo da radi). Zapravo, Marks kaže da se radnicima plaća **nadnica za preživljavanje**. To je suma taman dovoljna da bi radnik mogao da preživi i izdržava porodicu i decu. Sistem je lukavo zamišljen, jer kada radnik onemoća i više ne bude mogao da radi, njega će na poslu zameniti njegova deca. U zamenu za to, proletarijat kapitalistima daje svoje radno vreme i sve proizvodne sposobnosti i kapacitete koji se vezuju za to vreme.

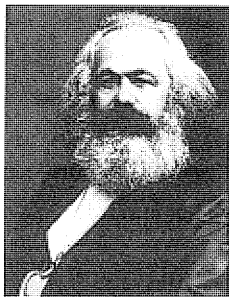
Taj sporazum na prvi pogled izgleda pravedno: i kapitalisti i proletarijat dobijaju ono što nemaju i što im je neophodno. Međutim, po Marksovom gledištu, to predstavlja jedan nepravedan dogovor. Zašto je to tako? Da bi se došlo do odgovora na to pitanje, potrebno je razumeti još jedan Marksov koncept – **radnu teoriju vrednosti**. Marks smatra da *sva* vrednost dolazi od rada. Proletarijat radi, kapitalisti ne rade. Kapitalisti mogu da investiraju, planiraju, upravljaju, prave sheme itd., ali za Marksa to nije rad. Marksova definicija rada glasi ovako: rad predstavlja proizvodnju stvari iz sirovog materijala koji se nalazi u prirodi. To može da sprovede samo proletarijat, iako u kapitalizmu sirovine obezbeđuje kapitalista, a ne direktno priroda. Najjednostavnije rečeno, pošto proletarijat radi, a kapitalista ne radi, proletarijatu bi trebalo da pripadne praktično sve što proizađe iz procesa proizvodnje, a kapitalisti skoro ništa.

Karl Marks
Biografska skica

Nakon što je diplomirao na Berlinskom univerzitetu, Marks je počeo da piše za jedne radikalne liberalne novine i nakon deset meseci postao njihov urednik. Međutim, vlada je uskoro zatvorila te novine zbog političkih stavova koji su u njima iznošeni. Rani radovi koje je Marks objavio u tom periodu odslikavali

Nadnica za preživljavanje – nadnica koju kapitalista plaća radniku a koja je taman tolika da radnik preživi i zasnuje porodicu, kako bi ga deca, kad onemoća, zamenila na njegovom radnom mestu.

Radna teorija vrednosti – Marksova teorija po kojoj *sva* vrednost proizvoda dolazi iz rada utrošenog u procesu proizvodnje, iz čega proizlazi da je stvaralac vrednosti u kapitalizmu proletarijat.

osnov za svoje životno delo.

su poziciju koja će voditi Marksa kroz ceo život. U njima se moglo naći nešto od demokratskih principa humanizma i mladalačkog idealizma. On je odbacio apstraktnost filozofije, naivno sanjarenje komunista-utopista, kao i aktivnosti koje su pozivale na ono što je on smatrao preranom političkom akcijom. U odbacivanju tih aktivnosti, Marks je postavio

Razume se, situacija u kapitalističkom društvu upravo je obrnuta. Kapitalista dobija lavovski deo nagrade, a radnici nadnicu koja im jedva omogućava da prežive. Proletarijat stoga predstavlja žrtvu **eksploatacije**. Ironično je to da ni kapitalisti, ni radnici nisu svesni eksploatacije. I jedni i drugi su žrtve **lažne svesti**. Radnici misle da dobijaju poštnu nadoknadu za urađeni posao; kapitalisti misle da su nagrađeni ne zbog toga što eksploatišu radnike, već zbog toga što su pametni, što su mudro investirali, što su izmanipulisali tržište, itd. Kapitalisti su prezauzeti uvećanjem profita da bi ikada bili u poziciji da istinski razumeju eksploatišuću prirodu svog odnosa s radnicima. Međutim, za razliku od kapitalista, proletarijat je u stanju da to shvati, delimično i zbog toga što je toliko eksploatisan i osiromašen da više ništa ne može da prikrije realnost onoga što se dešava u kapitalizmu. Rečeno Marksovim rečnikom, *kucnuće čas kada će proletarijat steći klasnu svest*. Za razliku od proletarijata, kapitalisti to nikada neće biti u stanju.

Klasna svest preduslov je za revoluciju, a revoluciju potpomaže dinamika kapitalizma. Na primer, u kapitalizmu se vodi sve žješća borba za prevlast nad tržištem, cene se obaraju, a sve veći broj kapitalista biva izbačen s tržišta i pretvara se u proletarijat.

Eksploatacija – u kapitalizmu, kapitalista dobija lavovski deo nagrade, a radnici nadnicu koja im jedva omogućava da prežive, iako bi po radnoj teoriji vrednosti trebalo da bude obrnuto.

Lažna svest – u kapitalizmu, i proleter i kapitalisti imaju lažnu svest o sebi, o svom međusobnom odnosu i o načinu na koji kapitalizam funkcioniše.

Klasna svest – sposobnost klase, prvenstveno proletarijata, da prevaziđe lažnu svest i istinski razume prirodu kapitalističkog sistema.

Naposletku, proletarijat će drastično narasti, dok će se kapitalistička klasa svesti na mali broj ljudi koji održava svoje pozicije zbog toga što se pokazao sposobnim da eksploatiše druge. Kada ovako narastao proletarijat konačno dosegne klasnu svest i odluči da stupi u akciju, neće biti takmičenja, jer će mali broj kapitalista koji je preostao jednostavno biti zbačen s vlasti, nasilnim ili mirnim putem.

Ključni koncept

Eksploatacija

Po Marksu, kapitalizam po svojoj prirodi vodi do eksploatacije, pogotovo do eksploatacije proletarijata ili radničke klase. Njegova razmišljanja o eksploataciji izvedena su iz njegove radne teorije vrednosti, odnosno iz koncepta **viška vrednosti**. Višak vrednosti definiše se kao razlika između vrednosti proizvoda kada se on proda na tržištu i vrednosti elemenata utrošenih u njegovu proizvodnju (uključujući radnikov rad). Po radnoj teoriji vrednosti, višak vrednosti, kao i celokupnu vrednost, stvaraju radnici. On bi, sledstveno tome, trebalo da pripadne njima. Međutim, u kapitalističkom sistemu lavovski deo te vrednosti pripada kapitalisti. Stepen u kome kapitalista zadržava višak vrednosti i upotrebljava ga za sopstvene ciljeve (uključujući širenje svog kapitalističkog posla) jeste stepen u kome kapitalizam predstavlja jedan sistem eksploatacije. U živopisnoj metafori, Marks opisuje kapitaliste kao „vampire“ koji sisaju rad proletarijata. Što više proleterske „krvi“ kapitalisti isisaju, to će biti veći, uspješniji i bogatiji. Oni koji zaslužuju da budu bogatiji (proletarijat) u kapitalizmu postaju sve siromašniji, dok oni koji ne zaslužuju da prođu bolje (kapitalisti) postaju sve bogatiji.

Kapitalizam neće biti uništen, a komunizam neće moći da nastane ukoliko proletarijat nešto ne preduzme. Proletarijat mora da preduzme konkretnu akciju, ono što Marks naziva

Višak vrednosti – razlika između vrednosti proizvoda kada se on proda na tržištu i vrednosti elemenata utrošenih u njegovu proizvodnju (uključujući tu i ljudski rad).

praksisom. Nije dovoljno razmišljati o tome kako je kapitalizam iskvaren ili stvarati velike teorije o tome kako će uskoro nestati; ljudi moraju da izađu na ulice i dokrajče kapitalizam. To ne znači nužno da ljudi moraju da budu nasilni, već da ne mogu samo sedeti u kućama zavaljeni u svoje fotelje i čekati da se kapitalizam sam od sebe raspadne.

Komunizam

Marks nije sumnjao u to da će dinamika kapitalizma dovesti do revolucije, ali posvetio je malo vremena opisu komunističkog društva koje bi trebalo da zameni kapitalizam. Po Marksu, prioritet je da se razume način na koji kapitalizam funkcioniše i da onda ta poruka nađe svoj put do proletarijata, pomažući mu tako da stekne klasnu svest. Marks je bio kritičan prema velikom broju mislilaca koji su protraćili svoje vreme sanjareći o nekom budućem utopijskom društvu. Neposredan cilj trebalo je da bude zbacivanje otuđujućeg i eksploatišućeg sistema. Onim što dolazi nakon toga, bavićemo se kasnije, kada revolucija uspe. Neki kažu da je taj nedostatak plana postavio temelje za debakl komunizma koji je usledio u Sovjetskom Savezu i njegovim satelitima krajem 20. veka.

Marks je imao nekoliko specifičnih ideja o budućnosti komunizma. Njih ćemo bolje shvatiti ako se načas vratimo Marksovim osnovnim pretpostavkama o ljudskom potencijalu. Iz tih pretpostavki možemo da zaključimo da je **komunizam** društveni sistem koji po prvi put omogućava izražavanje punog ljudskog potencijala. Zapravo, komunizam je antisistem, svet u kome sistem nije ništa drugo nego skup socijalnih odnosa među ljudima koji ga čine. Marks je opisao tranzicionu fazu od kapitalizma ka komunizmu u kojoj bi postojale šire strukture (na primer, diktatura proletarijata) i koja bi uskoro bila zamenjena istinskim komunizmom. (Iskustvo Sovjetskog Saveza posle revolucije 1917. godine pokazuje koliko

Praksis – ideja da ljudi, naročito proleter, moraju da preduzmu konkretnu akciju kako bi uspeli da prevaziđu kapitalizam.

Komunizam – društveni sistem koji će ljudskoj vrsti po prvi put u istoriji omogućiti da izrazi svoj pun potencijal.

je ovo gledište bilo naivno, kao i to da nije bilo moguće eliminisati šire strukture koje eksploatišu i otuđuju ljude.)

Marks je verovao da je komunizam sistem koji omogućava ljudima da izraze svoju promišljenost, kreativnost i društvenost koje su uvek postojale kao mogućnost, ali koje su u prethodnim sistemima (na primer, feudalizam, kapitalizam) bile potiskivane i uništavane. Komunističko društvo trebalo je da iskoristi i proširi tehnološke i organizacione mogućnosti kapitalizma, ali ne po cenu ugrožavanja ljudske kreativnosti. Marks je komunističko društvo zamišljao kao društvo u kome će tehnologija i organizacija čoveku omogućiti da bude ono što je, bar potencijalno, oduvek mogao da bude.

Primena socioloških koncepata na savremeno društvo
*Da li Marksova teorija ima bilo kakav značaj
 u postkomunističkom svetu?*

Ima onih koji smatraju da je urušavanjem Sovjetskog Saveza i njegovih savezničkih država kasnih osamdesetih godina 20. veka, propao ne samo komunizam, već i Marksova teorija na kojoj je on naizgled bio utemeljen. Smatralo se da će marksistička teorija konačno završiti na đubrištu propalih teorija. Uistinu, ranih 90-ih godina mnogo se pričalo o kraju marksističke teorije. Ipak, Marksova teorija, kao i mnoge druge neomarksističke teorije koje su iz nje izvedene (glava 5), ne samo da su preživele prelaz iz 20. u 21. vek, već su danas, po mnogim mišljenjima, značajnije i upotrebljivije nego ikad ranije. Činjenica je da je Marks veoma malo rekao o komunizmu. On je, zapravo, bio teoretičar kapitalizma. S padom sovjetskog komunizma (i transformacijom kineskog komunizma u veoma živu kapitalističku privredu koja nastavlja da postoji s komunističkom državom), kapitalizam je slobodniji nego ikada u poslednjih sto godina (od nastanka sovjetskog komunizma 1917. godine), da se zavuče u svaki kutak zemljine kugle. U periodu između 1917. i 1989. godine komunizam je ograničavao ekspanziju kapitalizma na različite načine. Prvo, veliki broj država, uključujući neke od najvećih i najvažnijih, bile su komunističke ili su bile u savezu s komunističkim blokom.

Kao rezultat toga, kapitalističkoj privredi bilo je teško ili čak nemoguće da proдре u te delove sveta. Drugo, globalni sukob između kapitalizma i komunizma, pogotovo hladni rat koji je započeo ubrzo nakon završetka Drugog svetskog rata, sprečio je razvoj i globalno širenje kapitalizma. To se dogodilo zbog toga što su veliki vojni troškovi napravljeni tokom hladnog rata (na primer, u vreme Korejskog i Vijetnamskog rata) iscrpli resurse koji su mogli da se upotrebe za ekspanziju kapitalizma. Kako je komunizam brzo nestajao iz pamćenja ljudi (osim na Kastrovoj Kubi i, barem retorički, u Kini) kapitalizam je oslobođen mnogih globalnih ograničenja i sada se ubrzano širi po celoj zemljinoj kugli. To se najbolje vidi u bivšim komunističkim državama koje su postale ključne destinacije kapitalističkog ekspanzionizma. Zapadni kapitalisti užurbano su krenuli u bivši sovjetski blok i tamo započeli svoje poslove. Isto se desilo i u Kini, s tim što je tamo došlo do razvoja jedne posebne domaće vrste kapitalizma. Zapravo, po nekim mišljenjima, pitanje više nije da li će Kina smeniti SAD na mestu vodeće kapitalističke zemlje, već *kada* će se to desiti.

Marks nije samo predvideo činjenicu da će kapitalizam postati globalni fenomen, već i činjenicu da on to mora postati. Kapitalistički poslovi danas, mnogo više nego u Marksovo doba, moraju da se šire ili, u suprotnom, propadaju. Otuda, oni neprekidno moraju da traže nova tržišta budući da stara postaju sve manje sposobna da proizvedu nove poslove i uvećaju profit. Marksova predviđanja nisu se u potpunosti ostvarila u 20. veku zbog globalnog sukoba kapitalizma i komunizma (kao i zbog drugih faktora kao što su dva razarajuća svetska rata). Međutim, u poslednje dve decenije globalno širenje kapitalizma, koje je Marks predvideo, ponovo se pojavilo.

Zbog toga su Marksove ideje, njegova analiza kapitalizma, a pogotovo globalnog kapitalizma, danas relevantnije nego ikada ranije. Zapravo, neki od najvažnijih radova o globalizaciji napisani su iz marksističke perspektive (vidi glavu 10). Time ne želimo da kažemo da su Marksove ideje svete i nedodirljive. Mnoge od njih su sumnjive, čak ponegde potpuno pogrešne, a neke moraju da se promene, prilagode ili odbace. To, u stvari, mnogi današnji marksistički teoretičari i rade. Bez obzira na to, oni kao svoju početnu poziciju uzimaju Marksove teorijske ideje o kapitalizmu

i nadograđuju se na njih da bi dodatno osvetlili globalni uspeh kapitalizma kao posledicu propasti komunizma.

Da odgovorimo konačno i na pitanje koje se nalazi u podnaslovu ovog okvira: Marksove ideje danas su relevantnije *više* nego ikada!

MAKS VEBER: RACIONALIZACIJA DRUŠTVA

Ako je Karl Marks najvažniji mislilac sa stanovišta socijalne misli u načelu, kao i sa stanovišta političkog razvoja s kraja 19. veka, onda se može tvrditi da je njegov nemački kolega, Maks Veber (1864–1920), najvažniji teoretičar sa stanovišta sociologije (drugi kandidat je Emil Dirken). Veberova misao bila je veoma složena. Iako je nastala na početku 20. veka, ona je ugrađena u temelje savremene sociologije. Njegov najznačajniji teorijski doprinos nalazimo u konceptu sve veće racionalizacije zapadnog društva. Taj koncept zasniva se na Veberovoj teoriji delanja, pogotovo racionalnog delanja.

Društveno delanje

Veberova teorija društvenog delanja godinama je privlačila veću pažnju od teorije racionalizacije, koja se danas smatra središnjom tačkom njegove teorijske orijentacije. Razlog za to je rad jednog drugog klasičnog teoretičara, Talkota Parsonsa (s kojim se srećemo u glavi 4). Naime, tridesetih godina dvadesetog veka Parsons je američku publiku upoznao sa klasičnom evropskom teorijom u celini, kao i s Veberovom teorijom posebno. On je to učinio sa nizom sada uveliko prepoznatljivih predrasuda. Jedna od njih je njegova vlastita teorija delanja koja ga je navela da pre naglasi značaj Veberove teorije delanja (koja je imala presudan uticaj na ranu Parsonsovu teoriju).

DVA KONCEPTA SLOBODE*

Politička teorija je grana moralne filozofije koja počinje sa otkrivanjem ili primenom moralnih pojmova u sferi političkih odnosa. Za razliku od nekih idealističkih filozofa, koji su, čini mi se, u to verovali, ja ne mislim da se sva istorijska kretanja ili sukobi među ljudima mogu svesti na kretanje ili sukobe ideja ili duhovnih sila, pa čak ni da su oni njihove posledice (ili vidovi). Mislim, međutim, da razumevanja ovakvih kretanja ili sukoba znači pre svega razumevanje onih ideja ili stavova prema životu koji u njima postoje; naime, jedino tako ova kretanja postaju deo ljudske istorije, a ne puka prirodna zbivanja. Politički jezik, pojmovi i postupci razumljivi su jedino u kontekstu problema koji razdvajaju one koji se ovima prvima služe. Shodno tome, naši vlastiti stavovi i delatnosti ostaće nam verovatno nejasni ukoliko ne shvatimo najvažnije probleme sveta u kojem živimo. Najvažniji od njih jeste problem otvorenog rata koji se vodi između dva sistema ideja koji daju različite i protivrečne odgovore na ono što je dugo bilo glavno političko pitanje – pitanje poslušnosti i primene. „Zašto bih ja (ili bilo ko drugi) slušao nekog drugog?“, „Zašto ne bih živeo kako ja hoću?“, „Moram li da slušam?“, „Ako ne slušam, smeju li da me prisile na poslušnost?“, „Ko, u kojoj meri, u ime čega, i radi čega?“.

Upravo se na odgovorima na pitanje dopustivih granica prinude danas temelje mnogi uzajamno suprotstavljeni pogledi koji svi od reda tvrde da uživaju podršku velikog broja ljudi. Zbog toga mi se čini da svi aspekti ovog problema zaslužuju da budu ispitani.

* Preuzeto iz: Berlin, Isaija, „Dva koncepta slobode“, U: Kiš, Janoš, *Savremena politička filozofija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad, 1998, str. 51–64, prevod: Dušan Janjić.

Prinuditi čoveka na nešto znači oduzeti mu slobodu. Ali slobodu od čega? Gotovo svi moralisti visoko su vrednovali slobodu. Značenje ovog izraza, kao što je slučaj i sa rečima sreća i dobrota, priroda i stvarnost, tako je široko da ga možemo tumačiti na najrazličitije načine. Nemam nameru da raspravljam ni o istoriji, ni o više od dve stotine značenja ove protejske reči, koja su zabeležili istoričari ideja. Želim da ispitam samo dva njena značenja, ali ona dva glavna, iza kojih, a usudio bih se da kažem, i ispred kojih, stoji duga ljudska istorija. Prvo političko značenje omogućenosti ili slobode (koristiću obe reči u istom smislu), koje ću po ugledu na mnoge prethodnike nazvati „negativnim“, sadržano je u odgovoru na pitanje: „Šta je područje koje je ostavljeno, ili treba da bude ostavljeno subjektu (jednoj osobi ili grupi njih), da čini ili bude ono za šta je sposoban da čini ili bude, bez uplitanja drugih ljudi?“ Drugo značenje koje ću nazvati „pozitivnim“ sadržano je u odgovoru na pitanje: „Šta ili ko svojim nadzorom ili uplitanjem može da primora nekoga da učini, ili bude pre jedno, a ne drugo?“ Dva pitanja su očito različita, iako se odgovori na njih mogu delimično poklapati.

Obično se tvrdi da je čovek slobodan u meri u kojoj se nijedan pojedinac ni skupina ljudi ne upliću u njegove aktivnosti. Politička sloboda u ovom smislu jednostavno predstavlja područje u okviru kojeg čovek može da deluje a da ga pritom drugi ne sputavaju. Ukoliko me drugi sprečavaju da radim ono što bih inače mogao, utoliko nisam slobodan; ako su oni ovo područje suzili ispod određenog minimuma, tada mogu da kažem da sam izložen prinudi, pa čak i da sam pretvoren u roba. Reč prinuda, međutim, ne pokriva sve oblike nemoći. Ako kažem da ne mogu da skočim više od tri metra uvis, ili da ne mogu da čitam jer sam slep, ili da ne mogu da shvatim Hegelove teško razumljive stranice, bilo bi sasvim neumesno reći da sam u toj meri pretvoren u roba ili izložen prinudi. Prinuda podrazumeva svesno upitanje drugih ljudi u područje u kojem bih inače mogao da delujem. Čoveku nedostaje politička sloboda samo ako ga drugi ljudi sprečavaju da ostvari svoj cilj.¹ Prosta nesposobnost da se postigne cilj nije nedostatak političke slobode.² Korišćenje modernih izraza kao što su „ekonomska sloboda“ i njena suprotnost „ekonomsko ropstvo“ dokaz su za to. Postoji, s druge strane, i veoma uverljiva tvrdnja da je čovek koji je toliko siromašan da sebi priušti nešto što zakon ne zabranjuje – veknu hleba, putovanje oko sveta, mogućnost obraćanja sudu – isto tako malo slobodan kao što bi bio i da mi je

¹ Ne tvrdim, naravno, da važi i obrnuto.

² Helvecijus je to veoma jasno izrekao: „Slobodan je onaj čovek koji nije u neglama, niti je zatočen u tamnici, koga ne muče strahom od kazne kao kakvog roba. (...), nemogućnost da se leti kao orao ili pliva kao kit ne predstavlja nedostatak slobode.“ *De l'esprit*, prva rasprava, poglavlje 4.

to sve zabranjeno zakonom. Da je moje siromaštvo bolest koja mi onemogućava da kupim hleb, platim putovanje oko sveta ili iznesem svoj slučaj pred sudom, kao što me hromost sprečava da trčim, tada ovu nesposobnost zacemento ne bismo označili kao nedostatak slobode, a najmanje političke slobode. Smatram sebe žrtvom prinude ili ropstva jedino zato jer verujem da je moja nesposobnost da dobijem ono što želim posledica činjenice da su drugi ljudi tako uredili stvari da sam ja za razliku od ostalih, sprečen da steknem onoliko novca koliko mi je potrebno da sve to platim. Drugim rečima, ova upotreba dotičnog izraza zavisi od posebne društvene ili ekonomske teorije o uzrocima mog siromaštva ili moje slabosti. Ako je moja materijalna nemaština posledica moje vlastite umne ili fizičke nesposobnosti onda počinjem da govorim da sam lišen slobode (a ne prosto o siromaštvu), ali samo ukoliko prihvatim spomenutu teoriju.³ Ako, pak, verujem da oskudevam zbog posebnog uređenja koje smatram nepravednim ili nepoštenim onda govorim o ekonomskom ropstvu ili ugnjetavanju. „Ne razjaruje nas priroda stvari, već samo zlonamernost“, kaže Ruso.⁴ Merilo ugnjetavanja jeste uloga za koju verujem da drugi ljudi imaju u osujećivanju mojih želja, bilo da oni to čine izravno ili posredno, svesno ili nesvesno. Smatram da sam slobodan u ovom smislu ako se drugi ljudi ne upliću u moje stvari. Što je šire područje neuplitanja drugih, veća je i moja sloboda.

Klasični engleski politički filozofi su upravo to shvatili pod rečiju sloboda⁵, iako se nisu slagali o tome koliko bi njeno područje moglo i trebalo da bude. Pretpostavljali su da po svojoj prilici, ono ne bi moglo da bude neograničeno, jer bi to u protivnom dovelo do stanja u kojem bi se svi mogli bezgranično uplitanati u poslove svih; ova vrsta „prirodne“ slobode dovela bi do društvenog haosa u kojem ne bi bile zadovoljene ni čovekove minimalne potrebe; ili bi pak jaki ograničavali slobode slabih. Budući da su uočili da ljudski ciljevi i delovanja nisu sami po sebi saglasni, i jer su (kakva god da su bila njihova zvanična učenja) visoko vredovali druge ciljeve, pravdu, sreću, kulturu ili sigurnost, ili različite stupnjeve jednakosti, ovi mislioci su bili spremni da umanje značaj slobode u interesu ovih vrednosti, a u stvari i same slobode. Bez ovoga bi, naime, bilo nemoguće stvoriti onu društvenu zajednicu koju su smatrali poželjnom. Shodno tome, prihvatili su stav da oblast čovekovog slobodnog delovanja mora biti ograničena zakonom.

³ Marksističko shvatanje društvenih zakona je, naravno, najpoznatija verzija ove teorije, ali ona predstavlja i značajn element nekih hrišćanskih i utilitarističkih doktrina, a takođe i svih socijalističkih.

⁴ *Emile*, knjiga 2: str. 320, u *Œuvres complètes*, ur. Bernard Gagnebin i drugi (Paris, 1959 -), t. 4.

⁵ „Slobodan je onaj čovek“, kaže Hobs, „koga niko ne ometa da uradi ono što želi“. *Leviathan*, pogl. 21; str. 146, uredio Richard Tuck (Cambridge, 1991). Zakoni su uvek „okovi“, čak i kada nas štite od još težih lanaca nego što su lanci zakona, na primer od nekog represivnijeg zakona ili običaja, ili samovoljnog despotizma ili haosa. Bentam kaže gotovo istu stvar.

Neki mislioci, a posebno veliki libertarci kao Lok i Mil u Engleskoj, kao Konstan i Tokvil u Francuskoj, smatrali su da treba da postoji izvesna minimalna oblast lične slobode koja ni po koji cenu ne sme biti povređena; naime, kad bi se u nju presešlo pojedinac bi se našao u toliko skućenom prostoru koji nedopušta ni minimalni razvoj njegovih prirodnih sposobnosti, a koji pak jedini omogućava čoveku ne samo da teži različitim ciljevima koje smatra dobrim, ispravnim ili svetim, već da ih zamisli. Iz ovog sledi da je nužno utvrditi granicu između sfere privatnog života i sfere u kojoj deluje javna vlast. Nju će utvrditi rasprava, tj. pogađanje. Ljudi uveliko zavise jedni od drugih, i ničija delatnost nije toliko privatna da ni na koji način ne bi ometala živote drugih. „Sloboda za štuku jeste smrt za klenove“⁶, sloboda jednih svakako zavisi od ograničavanja drugih. Postoji i izraz: „Sloboda za oksfordskog predavača veoma se razlikuje od slobode za egipatskog seljaka.“

Ovaj stav temelji se na nečemu što je i istinito i važno iako sama formulacija pripada ispraznoj političkoj frazeologiji. Davanje političkih prava ili zaštite od posredovanja države polugolim, nepismenim, neishranjenim i bolesnim ljudima, znači u stvari rugati se njihovom položaju; njima treba medicinska nega i obrazovanje da bi uopšte mogli da shvate ili iskoriste povećanje vlastite slobode. Šta je sloboda za one koji ne mogu da je koriste? Šta je njena vrednost tamo gde nema odgovarajućih uslova da se ona koristi? Pa ipak, neke stvari su preče od drugih: postoje situacije – da upotrebim izbor koji je Dostojevski satirično pripisao nihilistima, kada su čizme mnogo važnije od Puškina: individualna sloboda nije svačija primarna potreba. Sloboda, naime, nije puko odsustvo svakog onemogućavanja; u tom bi slučaju značajnije ove reči postalo ili preširoko ili preusko. Egipatskom seljaku odeća i lekovi trebaju pre nego lična sloboda, a i više od nje, ali minimalna sloboda koja mu danas treba, i veća sloboda koja će mu možda trebati sutra, nije neka određena sloboda koja posebno važi za njega već je istovetna sloboda za profesore, umetnike i milionere.

Mislim da savest zapadnih liberala ne uznemiruje uverenje da se sloboda kojoj ljudi teže razlikuje prema društvenim ili ekonomskim prilikama u kojoj žive, već uverenje da je manjina koja je poseduje došla do nje ili iskorišćavanjem velike većine koja nije slobodna ili, barem, ne obazirući se na nju. Oni s dobrim razlogom veruju da niko ne bi smeo da bude lišen individualne slobode, ukoliko je ona čovekov najviši cilj; posebno se ne bi moglo dopustiti da je neki uživaju na račun drugih. Jedankost slobode; ne postupati prema drugima onako kako sam ne bih želeo da oni postupaju prema meni; oduživanje onima koji su omogućili moju slobodu, napredak ili prosvetljenje; pravda u svom najjednostavnijem i najopštijem smislu – to su temelji liberalnog morala. Sloboda nije jedini čovek cilj. Mogu da kažem, kao ruski kritičar Bjelinski, da ako su slobode lišeni drugi – ako moja braća nužno ostaju u siromaštvu, prljavštini i lancima – onda tu slobodu ne želim

⁶ R. H. Tawney, *Equality* (1931), 3. izd. (London, 1938), glava 5, odeljak 2, 'Equality and Liberty', str. 208 (nije u prethodnim izdanjima).

ni za sebe, sasvim je odbacujem i potpuno prihvatam da delim njihovu sudbinu. Međutim, terminološka zbrka ne donosi nikavu korist. Da bi se izbegla upadljiva nejednakost ili široko rasprostranjena beda, spreman sam da delimično, pa čak i u celosti, žrtvujem svoju slobodu: to mogu da učinim dobrovoljno i slobodno; ali upravo je sloboda ono čega se odričem radi pravde, ili jednakosti ili ljubavi prema bližnjima. Trebalo bi da se osećam krivim, i to s pravom, ako u nekim situacijama ne bih bio spreman na ovu žrtvu. Međutim, žrtvovanje ne znači povećanje onoga što je žrtvovano, to jest, ma kako da je velika moralna potreba za njim, ili ma u kojoj meri ono bilo nadoknađeno. Stvari su ono što jesu: sloboda je sloboda, a ne jednakost ili pravičnost, pravda ili kultura, ljudska sreća ili mirna savest. Ako moja lična sloboda, ili sloboda moje klase ili mog naroda počiva na bedi nekih drugih ljudi, sistem koji stvara ovo stanje nepravedan je i nemoralan. Ali ako suzim svoju slobodu ili se nje potpuno odreknem da bih umanjio sramotnost takve nejedakosti, a pri tom materijalno ne uvećam individualne slobode drugih, onda dolazi do apsolutnog gubitka slobode. Ovaj gubitak je moguće nadoknaditi dobitkom u pravdi, sreći ili miru, ali sam gubitak ostaje. Dolazi do zbrke vrednosti ako kažem da se neka druga vrsta slobode – „društvena“ ili „ekonomska“ – uvećala, iako je moja „liberalna“ individualna sloboda možda nestala. Ipak je istina da sloboda jednih mora ponekad biti ograničena da bi se osigurala sloboda za druge. Na osnovu kojeg načela bi se ovo moglo sprovesti? Ukoliko je sloboda sveta, neprikosnovena vrednost, takvo načelo ne može postojati. Jedno od ovih suprotstavljenih pravila ili načela mora se, makar u praksi, napustiti, i to ne uvek iz razloga koji se mogu jasno utvrditi, a još manje uopštiti u pravila ili univerzalne maksime. Pa ipak, neki praktični kompromis mora se postići.

Filozofi koji su s optimizmom gledali na ljudsku prirodu i verovali u mogućnost usklađivanja ljudskih interesa, kao na primer Lok i Adam Smit, i na izvestan način Mil smatrali su da istovremeno mogu postojati kako društveni sklad i napredak tako i široka sfera privatnog života koju ni država ni bilo koja druga vlast ne smeju povrediti. Hobs i njegovi istomišljenici, posebno konzervativni ili reakcionarni mislioci, dokazivali su da je ako želimo da ljude sprečimo da se međusobno uništavaju čime oni društveni život pretvaraju u džunglu ili pustoš, potrebno da ustanovimo takav zaštitni mehanizam koji bi svakog čoveka primoravao da ostane na mestu koje mu pripada; Hobs je u skladu s tim, predlagao proširenje područija centralizovane kontrole i suženje područija kontrole svakog pojedinačno. Obe strane su se, međutim, slagale da jedan deo ljudskog života mora ostati izvan društvene kontrole. Zači u ovaj zabran ma kako on bio mali, predstavljao bi despotizam. Najrečitiji branilac slobode i privatnosti, Benžamen Konstan, čovek koji je pamtio jakobinsku diktaturu, govorio je da se od proizvoljnih povreda moraju zaštititi barem slobode veroispovesti, mišljenja, izražavanja i vlasništva. Džeferson, Berk, Pejn i Mil sastavili su različite spiskove individualnih sloboda, no njihovo obrazloženje razloga zašto vlast treba da ostane podalje u osnovi je isto. Moramo sačuvati minimalnu sferu lične slobode

ako ne želimo da „degradiramo ili poreknemo svoju prirodu“.⁷ Ne možemo da budemo savršeno slobodni, i moramo da se odrekemo jednog dela naše slobode da bi smo sačuvali ono što od nje preostaje. Ali potpuno predavanje značilo bi nanošenje poraza samom sebi. Šta bi, dakle, bio taj minimum? To bi bilo ono čega se čovek ne može odreći, a da ne dovede u pitanje suštinu svoje ljudske prirode. Šta sačinjava ovu suštinu? Kakva su merila koja ona podrazumeva? Ovo pitanje uvek je bilo, a možda će uvek i biti, predmet beskonačnih rasprava. Ali kakvo god da je načelo pomoću koga treba da se odrede granice sfere neuplitanja, bilo da je to načelo prirodnog zakona ili prirodnog prava, korisnosti ili naredbi kategoričkog imperativa, svetost društvenog ugovora, ili bilo koji drugi pojam pomoću kojeg su ljudi nastojali da objasne ili opravdaju svoja uverenja, sloboda u ovom smislu znači slobodu *od*; neuplitanje u oblast koja je određena pokretnom, ali uvek prepoznatljivom granicom. „Jedina sloboda koja zaslužuje da se tako nazove jeste sloboda da težimo vlastitom dobru onako kako hoćemo“, rekao je najslavniji od njenih zagovornika.⁸ Ako je to tako, da li je prisilu uošte moguće opravdati? Mil u to nije sumnjao. Budući da pravda zahteva da svi imaju pravo na minimum slobode, svakog pojedinca je nužno sprečiti, ako treba i silom, da bilo koga liši ovog minimuma. Čitava funkcija zakona se u stvari i svodi na sprečavanje ovakvih sudaranja: uloga države, kao što je to Lasal sa prezirom izrekao, ovde se svodi na posao noćnog čuvara ili saobraćajaca. (...)

Ovako svaćena sloboda tiče se prvenstveno sfere nadzora, a ne njegovog izvora. Upravo kao što demokratija može da liši pojedinca mnogih sloboda koje bi on mogao imati u nekom drugom obliku društva, tako je sasvim moguće zamisliti i liberalno nastrojenog despota koji svojim podanicima dopušta veliki stupanj lične slobode. Despot koji svojim podanicima dopušta široku slobodu može biti nepravedan, može podstakivati najgrublje nejednakosti, ne hajati za red, vrlinu ili znanje; međutim, ukoliko ne ograničava slobodu svojih podanika, ili je barem manje ograničava nego mnogi drugi režimi, on se uklapa u Milovo određenje.⁹ Ovako shvaćena sloboda, nije makar to bilo samo logički, povezana sa demokratijom ili samoupravom. Samouprava u celini može delotvornije jemčiti očuvanje građanskih sloboda nego drugi režimi, pa su je stoga branili libertarci. Međutim, individualna sloboda nije nužno povezana sa demokratskom vladavinom. Odgovor na pitanje: „Ko vlada nada mnom?“ logički je različit od odgovara na pitanje: „Koliko se vlast upliće u moje stvari?“ Konačno, upravo ova razlika najviše razdvaja negativni i po-

⁷ Constan, *Principes de politique*, pogl. 1; str. 275. (Paris 1980).

⁸ J. S. Mill, *On Liberty*, gl 1: str. 226, u *Collected Works of John Stuart Mill*, ur. J.M. Robson (Toronto/London 1981 –), t. 18.

⁹ Doista je moguće da su u Pruskom pod Fridrikom Velikom ili u Austriji pod Josifom II maštoviti, originalni, ili kreativni ljudi, pa čak i pripadnici svih manjina bili manje proganjani i osećali manji pritisak i institucija i običaja nego u mnogim ranijim ili kasnijim demokratijama.

zitivni koncept slobode (...). Naime, „pozitivni“ smisao slobode iskazuje se kada pokušavamo da odgovorimo ne na pitanje: „Šta sam slobodan da učinim ili da bude?“, već na pitanje: „Ko nada mnom upravlja?“, ili „Ko odlučuje šta ja jesam, šta nisam, šta ću biti ili šta ću činiti?“. Veza između demokratije i individualne slobode mnogo je labavija nego što se to činilo mnogim zagovornicima i jedne i druge. Želja da sam sobom upravljam ili da barem sudelujem u procesu kojim se moj život kontroliše, može biti isto tako duboka kao i želja za ovim slobodnim područijem delanja, a od koje je možda i istorijski starija. To svakako nisu iste želje. Upravo je razlika između njih na posletku dovela do velikog sukoba ideologija koji je presudan za naš svet. Upravo „pozitivnu“ slobodu, ne slobodu *od*, već slobodu *za* – to jest slobodu da se vodi željeni način života – pristalice „negativnog“ shvatanja povremeno označavaju tek kao prurušeni oblik surove tiranije.

Pojam pozitivne slobode

„Pozitivni“ smisao reči „sloboda“ proizlazi iz pojedinčeve želje da bude vlastiti gospodar. Želim da moj život i moje odluke zavise od mene, a ne od bilo kojih spoljnih sila. Želim da budem sredstvo vlastite, a ne sredstvo tuđe volje. Želim da budem subjekt a ne objekt; želim da me pokreću vlastiti razlozi i svesni ciljevi, a ne spoljni uzroci. Želim da budem neko, a ne niko; delatnik koji odlučuje, a ne onaj za koga drugi odlučuju; hoću da sam sobom vladam, a ne da nada mnom upravlja spoljna priroda ili drugi ljudi kao da sam stvar, životinja ili rob koji je nesposoban da se ponaša kao čovek, to jest da određuje vlastite ciljeve i planove i ostvaruje ih. Na ovo, barem delimično, mislim kada kažem da sam racionalno biće i da me razum kao čoveka razlikuje od drugih živih bića. Želim iznad svega da o sebi imam svest kao o biću koje misli koje, koje ima svoju volju i deluje, koje je odgovorno za svoje izbore i sposobno da ih obrazloži vlastitim idejama i ciljevima. Osećam se slobodnim u meri u kojoj verujem da je doista tako, a rob u meri u kojoj uviđam da to nije tako.

Sloboda koja se sastoji u tome da čovek bude vlastiti gospodar i sloboda koja se sastoji u tome da ga drugi ne sprečavaju u njegovim izborima, mogu na prvi pogled izgledati kao dva logički bliska pojma – kao negativan i pozitivan način da se kaže jedno te isto. Pa ipak, „pozitivni“ i „negativni“ pojam slobode istorijski su se razvijali u različitim pravcima, i to na uvek logički ispravnim koracima, da bi se na kraju čak i međusobno direktno sukobili.

To možemo da objasnimo i izuzetnom popularnošću koju je stekla u početku verovatno sasvim bezazlena metafora o gosodarenju samim sobom. „Sam sam svoj gospodar“; „Nisam ničiji rob“; ali, nisam li ipak (kao što kažu platonovci i hegelijanci) rob prirode? Ili rob svojih „neobuzdanih“ strasti? Nisu li to sve vrste jednog te istog roda „rob“ – od kojih su jedne političke ili pravne,

a druge moralne ili duhovne? Nisu li ljudi iskusili oslobođenje od duhovnog ropstva, ili robovanja prirodi, i nisu li pri tom postali s jedne strane svesni onog „ja“ koje vlada, i s druge, vlastite pokornosti? Ovo „ja“ koje vlada poistovećuje se potom sa umom, sa čovekovom „višom prirodom“, sa onim „ja“ koje proračunava i teži onome što će ga na posletku zadovoljiti, sa „realnim“, „idealnim“, ili pak „autonomnim“ „ja“, ili sa onim „najboljim“ „ja“; njemu se tada suprotstavljaju iracionalni porivi, neobuzdane želje, čovekova niža priroda, traženje neposrednih zadovoljstava, „empirisjko“ ili „heteronomno“ „ja“, koje biva pometeno svakim naletom želje ili strasti, koje treba da bude disciplinovano ako želimo da ono potpuno razvije svoju vlastitu „pravu“ prirodu. Dva „ja“ sada možemo predstaviti kao razdvojena još većim jazom: stvarno „ja“ možemo zamisliti kao nešto šire od pojedinca (u uobičajenom smislu reči), kao društvenu „celinu“ čiji je pojedinac samo jedan element ili aspekt: kao pleme, rasu, crkvu, državu, veliku zajednicu živih, mrtvih i još nerođenih. Ovaj entitet se onda određuje kao „istinsko“ „ja“, koje, namećući svoju kolektivnu, ili „organisku“, jedinstvenu volju svojim neposlušnim „članovima“, ostvaruje svoju vlast, a time i njihovu „višu“ slobodu. Često je ukazivano na opasnosti koje sobom nosi korišćenje organiskih metafora za opravdanje prinude koju jedni vrše na druge da bi ih uzdigli do „višeg“ stepena slobode. Uverljivost ovakvom načinu govora daje to što smatramo da je ljude moguće, a ponekad i opravdano, prisiliti u ime nekog cilja (recimo, pravde ili opšteg zdravlja) kojem bi i oni sami da su prosvetljeniji težili, a što ne čine, jer su zaslepljeni, neuki, ili iskvareni. To mi olakšava da i sebe vidim, kako prisiljavam druge ljude, i to u njihovom, a ne u svom interesu. Tada tvrdim da ja od njih samih bolje znam šta njima stvarno treba. Ovo pre svega znači da mi se oni ne bi odupirali da su racionalni i mudri kao ja, i da razumeju vlastite interese kao što ih ja razumem. Međutim, mogu da idem mnogo dalje. Mogu da kažem da oni u stvari, teže onom čemu se u svojoj zatucanosti svesno odupiru, jer u njima postoji jedan skriveni entitet – latentna racionalna volja, ili „istinski“ cilj – i da je on, mada ga sve ono što oni svesno osećaju, rade i govore poriče, zapravo njihovo „stvarno“ „ja“, o kojem jedno iskustveno „ja“ u prostoru i vremenu zna ili veoma malo ili ništa. Takođe mogu da kažem da je ovaj unutrašnji duh jedino „ja“ koje zaslužuje da mu želje budu uvažene.¹⁰ Kada usvojim ovo gledište, u mogućnosti sam da zanemarim stvarne želje ljudi ili društva, mogu da zlostavljam, ugnjetavam i mučim ljude u ime, ili za račun, njihovih stvarnih „ja, siguran da je svaki čovekov cilj, bio on sreća, izvršavanje dužnosti, mudrost, pravedno društvo ili samo – ispunjenje, nužno istovetan sa njegovom slobodom, to jest sa slobodom njegovog 'istinskog', premda često nevidljivog i nerazgovetnog 'ja'“.

¹⁰ „Ideal istinske slobode jeste da svi članovi ljudskog društva raspolazu najvećom mogućom moći kojom će se najpotpunije ostvariti kao ljudi“, rekao je T.H. Grin 1881. godine. (...)

Često je ukazivano na ovaj paradoks. Jedno je reći da ja znam ono što je dobro za X , dok on sam to ne zna, pa čak i da za njegovo dobro ignorišem njegove želje, a sasvim drugo da je on to *eo ipso* izabrao, ne do duše svesno, ne onako kao što to čini u svakodnevnom životu, već u svojoj ulozi racionalnog „ja“ koje njegovo iskustveno „ja“ može i ne poznavati, a koje u stvari predstavlja njegovo pravo „ja“ koje razaznaje ono dobro i nužno ga bira kada ga spozna. Ovo čudovišno igranje tuđe uloge koje se sastoji u izjednačavanju onog što bi X izabrao ako bi bio nešto što nije, ili barem ono što još nije, sa onim čemu X stvarno stremi i što bira, predstavlja okosnicu svih političkih teorija samoostvarenja. Jedno je reći da me mogu prinuditi na nešto radi mog vlastitog doba koje sam nisam kadar da vidim, što mi kad kad može koristiti, pa i proširiti područije moje slobode. Drugo je reći da ja, pošto je to moje dobro, nisam izložen prinudi jer sam sam to želeo svesno ili nesvesno, i da sam slobodan (ili „istinski“ slobodan), čak i kada moje bedno ovozemljsko telo i tupav razum to žestoko odbacuje i očajnički se bore protiv onih koji mi to najdobronamernije nameću.

Ovaj čudesni preobražaj ili, iluzionistički trik (zbog kojeg se Vilijam Džejms s pravom rugao hegelijancima) može se i bez sumnje podjednako lako izvesti i sa „negativnim“ konceptom slobode i gde ono „ja“ u koje se ne bi trebalo uplitati više nije pojedinac sa svojim uobičajenim stvarnim željama i potrebama, već „stvarni“ čovek u njemu, poistovećen sa nekim stremljenjem ka nekom idealnom cilju koje njegovo iskustveno „ja“ uopšte nije svesno. Kao i kada se radi o „pozitivno“ slobodnom „ja“, ovaj se entitet može toliko proširiti da postane neki nadlični entitet – država, klasa, nacija, ili sam tok istorije, za koji se smatra da je „stvarniji“ subjekt, sa svojim osobinama, nego što je to iskustveno „ja“. Međutim, „pozitivno“ shatanje slobode kao gospodarenja samim sobom, u kojem se podrazumeva da je čovek raspolućen na dve prirode – videlo se u istoriji, doktrini i praksi – išlo je u susret ovom stavu o podvajanju ličnosti: na jednoj strani transcendentni nadzornik koji vlada, a na drugoj iskustveni splet želja i strasti koje treba disciplinovati i obuzdati. Ova istorijska činjenica snažno je delovala. Ovo dokazuje (ukoliko ovako očiglednu istinu uopšte i treba dokazivati) da shvatanja slobode izravno proizilaze iz gledanja na „ja“, ličnost i čoveka. Vešti manipulatori definicijom čoveka slobodu u celosti mogu predstavljati onako kako to hoće. Novija istorija jasno i pokazuje da ovo nije čisto akademsko pitanje. (...)

*RECHTSSTAAT I VLADAVINA PRAVA**

Nemačka teorija o Rechtsstaat-u (pravnoj državi)

Pravni oblik sistema zasnovanog na političkoj i ekonomskoj slobodi drukčiji je u Nemačkoj nego u Francuskoj. Takozvana *Rechtsstaat* je osobito nemački fenomen (...). Specifično engleska tvorevina je sklad dva pojma – pojma supremacije parlamenta i pojma vladavine prava.

Pod *Rechtsstaat* mogu se podrazumevati dve različite stvari. Za čistu nauku prava svaka država je pravna država, bila ona demokratska ili diktatorska, fašistička ili boljševička. Čak su i apsolutna monarhija i fašistička diktatura *Rechtsstaaten* pošto one postaju predmet čiste teorije prava jedino zbog toga što smo prinuđeni da shvatimo neograničenu vlast monarha ili diktatora kao nešto što se izvodi iz bazične norme. Ideju *Rechtsstaat*-a u ovom smislu interpretira Laski¹: „Ali ideja *Rechtsstaat*-a je čisto konceptualni pojam. To je kategorija koja pripada sferi esencije, a ne sferi realnosti. Po njoj su vladari države vezani zakonima koje oni prave, ali ona im ostavlja slobodu da stvaraju pravo upotrebom odgovarajućih organa. Hitlerova država, jednako kao i država Velike Britanije ili Francuske ili Čehoslovačke, jeste *Rechtsstaat* u tom smislu da je diktatorska vlast prenetá na firera posredstvom pravnog poretka... Ideja prava *Rechtsstaat*-a je uvek određena činjenicom da je država u stanju da, pomoću svog suvereniteta, menja supstancu prava.“

Takva koncepcija *Rechtsstaat*-a omogućáva nam da svaki fenomen zvani država učinimo subjektom normativne jurisprudencije. Ta koncepcija nije ni ispravna ni pogrešna, ona je jednostavno lišena značenja.

Sa istorijskog stanovišta, pojam *Rechtsstaat*-a jeste politički pojam i otuda je, kao i svaka politička koncepcija, polemički pojam. Sama reč, ali ne i njen

* Preuzeto iz: Nojman, Franc, *Vladavina prava*, Filip Višnjić, Beograd, 2002, 215–223, prevod: Slobodan Divljak.

¹ Laski, *State*, pp. 177–178.

sadržaj, potiče, prema Rudolfu Gnajstu², od Rudolfa fon Mola.³ Lorenc Fon Štajn je istakao: „Jer, jasno je da, pravo govoreći, nema države bez prava. U izvesnom smislu, svaka država je *Rechtsstaat*. Mi, međutim, za ovu reč vezujemo specifično značenje.“⁴

Mora se, dakle, prvo jasno odrediti to specijalno značenje. Pojam *Rechtsstaat* pojavljuje se kao već dovršen u Kantovom sistemu. *Rechtsstaat* je tvorevina buržoazije kao klase koja je u ekonomskom usponu, ali u političkoj stagnaciji. Ta klasa poistovećuje svoju državu sa državom kao takvom i time usporava karakter *Rechtsstaat*-a svakoj drugoj državi, obeležavajući ovu kao *ne-Rechtsstaat*, čak kao državu neprava (*Unrechtsstaat*).

Sušтина *Rechtsstaat*-a sastoji se u razdvajanju političke strukture države i njene pravne organizacije, koja sama, tj. nezavisno od političke strukture, treba da garantuje slobodu i sigurnost. U tom razdvajanju nalazi se razlika između nemačke *Rechtsstaat* i engleskog učenja o odnosu supremacije parlamenta i vladavine prava.

Pravna država, dakle, nije specifični pravni oblik demokratije, već nešto što je neutralno u odnosu na političku strukturu. To radikalno odvajanje oblika države od pravne strukture dovršeno je u delu Fridriha Štala: „Država mora da bude *Rechtsstaat*; to je znak koji izražava ono što je stvarna tendencija modernog razvoja. Ona pomoću prava precizno određuje i nenasilno obezbeđuje pravac i granice svojih operacija kao i sferu slobode svojih građana; otuda ona ne može realizovati neposredno ništa drugo osim onog što pripada sferi prava. To je koncepcija *Rechtsstaat*-a, prema kojoj država neće samo primenjivati pravni poredak bez upravljačkih ciljeva niti će samo obezbeđivati prava pojedinaca. Taj termin označava ne cilj i sadržaj države, već jedino metod i prirodu njihove realizacije.“⁵

Karakteristično je da nisu liberali kao što su Rudolf Gnajst, Lorenc fon Štajn i Oto Ber došli do ove formulacije, već Štal, autor hrišćansko-konzervativne teorije države; Gnajst⁶ i Ber⁷ samo su dali svoju saglasnost. Postulat da država mora da ima karakter pravne države razvio je Štal u nizu svojih oštih polemika protiv De Mestra i Bonala, u kritici koja je kulminirala u poricanju tvrdnje da je monarh predstavnik Boga na zemlji⁸ i koja se završila stavom da monarh „ne sme vladati protiv zakona, već jedino posredstvom birokratije i predstavljanja naroda“.⁹ Valja primetiti da je Štal, koji je bio postavljen na Hegelovu katedru

² Gneist, *Rechtsstaat*, p. 333, n. 2.

³ Von Mohl, *Geschichte*, vol. 1, pp. 296ff.

⁴ Von Stein, *Rechtsstaat*, p. 350.

⁵ Stahl, *Philosophie*, vol. II, p. 137.

⁶ Gneist, *Rechtsstaat*, p. 33.

⁷ Bahr, *Rechtsstaat*, pp. 1-2.

⁸ Masur, *Stahl*, p. 211.

⁹ Stahl, *Philosophie*, vol. II, p. 88.

na Berlinskom univerzitetu kako bi potisnuo Hegelov uticaj, u ovoj formulaciji jasno izrazio uticaj Hegelove filozofije prava. Slična formulacija može se naći i u delu Ota Bera. Prema njemu, *Rechtsstaat* postoji ako je ispunjen postulat da je fundamentalni uslov egzistencije države to da ona stvara pravo i ako se čitav život unutar njenih granica, kako pojedinaca tako i države u odnosu prema svojim članovima, mora kretati unutar granica prava. „U realizaciji prava država realizuje prvo seme svoje vlastite ideje.“¹⁰ Za Rudolfa Gnajsta, država je *Rechtsstaat* ukoliko ispunjava četiri uslova: svako mora tačno znati svoje dužnosti; nijedan građanin se ne sme opteretiti više od svoga sugrađanina; privatno pravo mora štiti osobu i svojinu neizostavno, revnosno i energično u različitim sferama svog funkcionisanja i, konačno, odnos između građanina i države mora biti podložan kontroli pravosudnih tribunala.¹¹

Ta pohvala ideji *Rechtsstaat*-a, koja, po Velkerovim rečima, pripada najvišem stupnju kulture, svojstvena je, kao što je to pokazao Ditrih Šindler, periodu ranog liberalizma. U tom periodu, međutim, *Rechtsstaat* teorija ne naglašava samo negativni karakter države, koji je dat u zaštiti slobode i održavanju pravnog poretka, nasuprot onome što je smatrao Štal, ideja *Rechtsstaat*-a bila je postavljena da bi služila kulturnim i „socijalnim“ aktivnostima države.¹² Taj aspekt *Rechtsstaat*-a posebno je naglašavao Robert fon Mol u svojoj Enciklopedije iz 1859: „Njena suština sastoji se u tome da štiti i podupire sve prirodne ciljeve koje ljudi prepoznaju kao životne ciljeve pojedinaca i kao ciljeve zajednice. Iz tog razoga, ona se brine da se sve aktivnosti njenih građana i izvršne vlasti vrše unutar granica sveprožimajućeg pravnog sistema, i da u svim životnim procesima unutar njenih granica, u odnosima pojedinaca jednih sa drugima, kao i u odnosima celine prema svojim delovima, pravo ne bude povređeno. S druge strane, ona podupire različite sposobnosti svojih građana i interese koje iz toga proizilaze, ukoliko njihove vlastite snage nisu dovoljne i ukoliko objekt opravdava primenu totalne vlasti. Uspostavljanje i održavanje pravnog poretka nije, dakle, njen isključivi čak ni njen najvažniji cilj, već je to dominantno obeležje, nepovrediva negativna strana svih njenih operacija.“¹³

Ono što obeležava *Rechtsstaat* jeste, prema Molovoj teoriji, jednakost pred zakonom, briga za pomoć pojedincima u svim odgovarajućim slučajevima, jednaki pristup svih kompetentnih građana svim javnim položajima, i, konačno, lične slobode. Ta materijalna koncepcija *Rechtsstaat*-a, koju je Heler nazvao socijalna *Rechtsstaat*, iščezla je, međutim, posle debakla 1848. U kasnijem razvoju, ovaj odnos *Rechtsstaat*-a prema kulturnim i socijalnim ciljevima države ulazi u igru tek na kraju. U narednom periodu liberalizma, misli se samo na negativni aspekt *Rechtsstaat*. U tom razdoblju, već pomenuto razlikovanje između promenljivih

¹⁰ Bahr, *Rechtsstaat*, pp. 2, 5.

¹¹ Gneist, *Rechtsstaat*, pp. 24-5.

¹² Heller, *Rechtsstaat*, p. 8.

¹³ Von Mohl, *Enciklopedije*, Tübingen, 1859, pp. 106, 328ff.

ciljeva države, na jednoj strani, i jednake i nepromenljive forme kroz koju svaka država mora realizovati svoje ciljeve, na drugoj strani, postaje konstitucionalna realnost. U toj teoriji je završen čudni savez između trona i oltara, s jedne strane, i kompetitivnog ekonomskog sistema, s druge strane.¹⁴

Posle toga, sledeći momenti bili su suštinski za *Rechtsstaat*. *Temeljni princip je legalitet uprave*¹⁵, što će reći postulat da je administracija države vezana svojim zakonima i da svako mešanje države mora biti utemeljeno na takvim zakonima. To implicira supermaciju zakona i samo zakona, ali zakona određenog tipa, naime opštih zakona. Iz toga sledi da odnos između dve države i pojedinaca mora biti unapred određen formalnim racionalnim pravom. Mešanje države u slobodu i svojinu mora biti predvidljivo i proračunljivo; kazano Štalovim rečima, ono se mora tačno definisati. Iz toga proizilazi da to mešanje mora biti podložno kontroli od strane nezavisnog sudstva.

Ideja *Rechtsstaat*-a je, najpre, ravnodušna prema ciljevima koje sledi država, a potom – a to je odlučujuće – i prema obliku države. Da li je država republika ili monarhija, demokratija ili aristokratija – to je bez značaja, pod uslovom da su svi suštinski momenti zadovoljeni.

Vladavina prava i supremacija parlamenta

Po ovoj ravnodušnosti prema političkoj strukturi, po ovoj irelevantnosti geneze zakona, koncept *Rechtsstaat*-a jasno se razlikuje od engleskog učenja o vladavini prava, pri čemu je tu odlučujući odnos vladavine prava prema doktrini o supremaciji parlamenta. Ovaj odnos između dve doktrine, koji je posledica iščezavanja istinskog prirodnog prava za vreme Velike revolucije i nakon nje, razmatra Blekstoun u svojim *Commentaries*. Za Blekstouna, supremacija parlamenta je kamen temeljac ustavnog sistema. Parlament može činiti bilo šta ukoliko to nije prirodno nemoguće.¹⁶ Ta supremacija parlamenta će u isto vreme realizovati vladavinu prava. Ovakav odnos između dve doktrine uspostavljen je, prema Rosku Paundu¹⁷, od 10. novembra 1612, kada se Kouk, povodom slučaja prohibicije, suprotstavio zahtevu kralja Džemsa I da on sam bude sudija; a identitet ove doktrine jasno je uspostavljen u Peticiji o pravima iz 1628. Tu prirodno pravo prestaje a supremacija prava postaje supremacija parlamenta. Odnos između ove dve doktrine definitivno je utvrđen u čuvenoj Dikejevoj knjizi. Mislimo da je odlučujuće poglavlje XIII, koje se bavi odnosom između parlamentarnog suvereniteta i vladavine prava. Dikej jasno prepoznaje logički antagonizam između

¹⁴ Drucker, *Stahl*, p. 8.

¹⁵ Thoma, „*Rechtsstaatsidee*“, p. 204.

¹⁶ Blackstone, *Commentaries*, vol. I, p. 160, sa citatima iz Coke's *Fourth Institute*, p. 31; Dicey, *Constitution*, p. 39. Dalje vidi G. Haines, *The American Doctrine*, p. 9.

¹⁷ R. Pound, *Spirit of Common Law*, p. 60.

ove dve temeljne koncepcije; ali kao u osnovi politički mislilac, on dolazi do zaključka da je „ova pojava prividna; suverenitet parlamenta kao suprotstavljen drugim oblicima suverene vlasti, favorizuje supremaciju prava, dok dominacija strogog legaliteta u svim našim institucijama priziva vršenje parlamentarnog suvereniteta i tako uvećava njegov autoritet“.¹⁸

I upravo se usklađivanje sadržaja prava koji određuje parlament sa izvesnom strukturom pravnog sistema pokazuje kao čvrsto jemstvo za održavanje političke slobode.

Njegova prava teza je, dakle, da suverenitet parlamenta podupire vladavinu prava. Činjenica je da naredbe parlamenta „mogu biti obznanjene tek posle zajedničke akcije njena tri konstitutivna dela... sprečava one prepade na zakon zemlje koje despotski monarh poput Luja XIV, Napoleona I ili Napoleona III može proizvesti artiljerijom ili dekretima, ili koje drugačije ustavotvorne skupštine, skupština Francuske i, iznad svega, famozna Konvencija, mogu izvršiti iznenadnim revolucijama“.¹⁹ Monopol parlamenta na zakonodavstvo, zajedno sa ravnotežom između donjeg doma, gornjeg doma i kralja, osnažuje moć i sudija koje su do sada odbijale da interpretiraju skupštinski akt na drukčiji način od onog koji se zahteva samim tekstom ovoga akta i, konačno, objašnjava odsustvo administrativnog prava.

Njegova druga teza je da supremacija zakona osnažuje suverenitet parlamenta.²⁰ Zakon je rigidan i svojom rigidnošću često otežava aktivnosti izvršne vlasti. Ako izvršna vlast želi da deluje efikasno i svrsishodno, ona se u određenim slučajevima mora osloboditi rigidnosti zakona. To oslobađanje, međutim, može garantovati jedino parlament ili unapred ili aktom o obezbeđenju od kazne. „Skupštinski akt ovakvog tipa je poslednje i najviše vršenje parlamentarnog suvereniteta. On realizuje nelegalnost.“²¹

To rešenje ne čini mu se isključivo formalnim jer činjenica da široka diskreciona prava izvršne vlasti uvek iziskuju parlamentarnu delegaciju uvodi kontrolu sudija. „Parlament je vrhovni zakonodavac, ali u momentu kada parlament obznanjuje svoju volju kao zakonodavac, ta volja postaje podložna interpretaciji sudija zemlje“²²

Supremacija prava znači, dakle, supremaciju onog prava koje donosi parlament, tj. pisanog prava koje je istorijski i politički suprotstavljeno supremaciji običajnog prava. To učenje o supremaciji pisanog prava nastaje u periodu u kojem je kreativna moć običajnog prava bila negirana. Sedamnaesti vek, koji donosi trijumf buržoazije, donosi u isto vreme trijumf parlamenta i supremaciju parla-

¹⁸ Dicey, *Constitution*, p. 402.

¹⁹ Ibid., p. 403.

²⁰ Ibid., p. 406.

²¹ Ibid., p. 409.

²² Ibid., p. 409.

mentarnog zakonodavstva. Od tada je pisano pravo dominantno, iako je običajno pravo bilo razvijenije. Tu ideju je jasno formulisao Blekstoun.²³

Kontradikcije i neživotvornost Dikejevih konstrukcija uverljivo je pokazala knjiga Mr. Dženingsa. Ali ta kritika ne bavi se odlučujućim sociološkim problemom jer se ne može osporavati da Dikejeva konstrukcija deluje i da je operativna i danas. Neosporno je da su parlamentarni suverenitet i vladavina prava, tj. suverenitet i materijalno pravo ili politička i materijalna koncepcija prava imali isto značenje u Dikejevo vreme. Dakle, mora se istražiti zašto nikakav društveni antagonizam nije bio korelat logičkom antagonizmu koji je i sam Dikej priznavao. Dikejeva formulacija takođe jasno pokazuje temeljnu razliku između engleskog i nemačkog učenja. Središnji elemenat britanske doktrine jeste određenje sadržaja zakona od strane parlamenta. Nemačka teorija nije zainteresovana za genezu zakona, već za interpretaciju pozitivnog prava, ma kako i ma gde ono nastalo. Nemačka teorija je liberalno-konstitucionalna a engleska demokratsko-konstitucionalna. Ta razlika objašnjava postojanje potpuno razvijene nauke o pravu u Nemačkoj, za razliku od Engleske u kojoj takva nauka ne postoji. Engleska buržoazija je prevela svoju volju u pravo posredstvom parlamenta; nemačka buržoazija zatekla je date zakone koji su sistematizovani i interpretirani na rafinirani način kako bi se obezbedio maksimum slobode u odnosu na manje ili više apsolutnu državu. O društvenim uzrocima ove dve različite teorije o funkciji prava u političkom i društvenom životu bavićemo se u sledećim poglavljima.

²³ U *Commentaries*, vol. I, p. 87.

PARTIJE I PARTIJSKI SISTEMI*

Funkcija partija

Pojam funkcije koristi se u analizi političkih partija najčešće u dva značenja: prvo upućuje na različite aktivnosti partije, a drugo na efekte partijske aktivnosti na društvo, politički sistem ili na neki njegov segment. Ako pojam funkcije shvatimo u prvom značenju, lako se uočava da je spektar partijskih aktivnosti veoma širok. Partije se bave različitim aktivnostima: od izgradnje stanova, preko upravljanja fondovima socijalnog osiguranja (npr. u Izraelu) i vršenja čak administrativnih i sudskih funkcija (u nekim afričkim zemljama), pa do učešća u izbornim kampanjama i u parlamentarnim aktivnostima. Za istraživanje funkcija partija bitno je, međutim, odvojiti one njihove aktivnosti koje u društvu mogu obavljati i druge institucije od onih koje su imanentne političkim partijama. U našem razmatranju zainteresovani smo samo za potonje aktivnosti.

1. Latentne i manifestne funkcije partija

Ako pojam funkcije partija shvatimo u značenju efekata delovanja, ne treba nipošto prevideti vaznu distinkciju na manifestne (željene i očekivane) i latentne (neželjene i neočekivane) funkcije. Jer, tek identifikovanjem latentnih funkcija dolazimo do bitnih naučnih saznanja o političkim partijama. Merton (1965, 127) je naveo neke značajne latentne funkcije partije. Jedna od njih je humanizacija odnosa u savremenom interpersonalnom društvu. „Mašina (partija-V.G.) priznaje da je čovek iznad svega živo biće koje egzistira u svom mestu stanovanja sa svojim problemima i specifičnim željama.” Osim toga, latentne funkcije političkih partija, prema citiranom piscu jesu obezbeđivanje privilegija

* Preuzeto iz: Goati, Vladimir, *Partije i partijski sistemi*, Fakultet političkih nauka, Podgorica, 2008, str. 55–70.

članovima, omogućavanje asimilacije i socijalnog uspona pripadnicima manjinskih etničkih, religioznih i kulturnih grupa, osiguravanje povlastica biznisu (uključujući ilegalni biznis) i najzad, protivteža formalnoj distribuciji vlasti u društvu.

Smatramo da se obezbeđivanje privilegija rukovodiocima i članovima teško može smatrati latentnom funkcijom, jer se to očekuje i poima kao pravična nadoknada za angažovanje, kao nešto što se razume "samo po sebi" i prihvata, pa ga treba svrstati u manifestne funkcije. Ta ocena vazi i za partije koje u svojim programskim dokumentima instistiraju isključivo na altruističkim podsticajima angažovanja svojih sledbenika i oficijelno osuđuju obezbeđivanje privilegija. U ovom pogledu, samo ovlaštan uvid pokazuje da praksa demantuje oficijelna opredeljenja jer partijski aktivisti dobijaju zamašne materijalne naknade od partije, doduše često indirektno i u „zavijenom” obliku. Kao dobar primer za to mogu da posluže vladajuće komunističke partije u zemljama „realnog socijalizma” (do kraha tog režima 1989-1990), čiji su prvaci primali na partijskim blagajnama simboličke („radničke”) nadnice, ali su imali pravo na korišćenje besplatnih ekskluzivnih letovališta i svih drugih državnih dobara i usluga.

Pored funkcija koje je naveo Merton, nabrojaćemo još neke važne latentne funkcije partije. Prvo, u nekim, naročito ekonomski nerazvijenim zemljama, partije predstavljaju činilac političkog održanja slabo integrisanog društva, oganičavanja lične vlasti i ubrzavanja socijalnog raslojavanja. U politickom zivotu Afrike, Azije i Latinske Amerike, nakon uspešno završene nacionalno-oslobodilačke borbe, partije postaju – piše Horowitz (1991, 225) – nosilac harizme. „Na izvestan način harizma partije tj. centralizovano okupljane energije u jedinstvenoj progresivnoj partiji, mada se ne dopada onima koji su obrazovani po konstitucionalnim normama, jedino je sredstvo kadro da ograniči hirove i nesigurnost čiste lične harizme. Harizma partija može podneti izazov, ili seriju izazova lakše nego pojedinačni lider. Na bazi partijske harizme „kulta partije”, nastaje u tim zemljama u postkolonijalnom razdoblju, buržoazija. U stvari, partijski aktivisti koji zasnivaju svoj sve bolji materijalni položaj na profesionalnom angažovanju u partiji, postepeno postaju deo buržoazije. U latentne funkcije treba ubrojati i to što su partije katalizator socijalne integracije što potvrđuju podaci da su u partijama nadprosečno zastupljeni neoženjeni i neudate, kao i bračni parovi bez dece. Objašnjenje treba tražiti u tome što partija, osim što je „preduzeće” usmereno ka maksimalizaciji dobiti, predstavlja i osobenu „ljudsku zajednicu” sa naglašenom emotivnom komponentom. Prisustvo sastancima i učešće u kolektivnim akcijama omogućava članovima partije intenzivne kontakte, jača njihove poslovne i prijateljske veze, što ponekad dovodi i do braka između članova iste partije. Empirijska istraživanja u Italiji pokazala su da stepen partijskog aktivizma pozitivno korelira sa stepenom bračne endogamije.

2. Prosistemske i antisistemske partije

Uticaj aktivnosti partija na politički sistem u kojem deluju može se predstaviti na linearnom kontinumu (sa mnogo međustupnjeva) čiji je jedan pol borba za očuvanje postojećeg sistema bez ikakvih promena ili sa malim promenama, a drugi težnja da se postojeći sistem razori i uspostavi novi, bitno različit. Na to upućuje podela na partnerske, protivničke i neprijateljske partije (Tiberj, 2007, 287). Umesto tročlane, u istraživanjima se češće koristi dvočlana podela partija na prosistemske i antisistemske, u kojoj prosistemske partije obuhvataju partnerske i protivničke, dok se antisistemske podudaraju sa neprijateljskim partijama.

Ocena da li je neka partija antisistemska u velikoj meri zavisi od percepcije ostalih partija u sistemu. Mair (1997, 211) beleži: „U tom smislu antisistemske (anti-systemness) karakter (partije – V. G.), kao lepota, ovde zavisi od očiju posmatrača.” Van je svake sumnje da je percepcija neke partije od strane „relevantnih drugih” nadasve važna, ali teško je pretpostaviti da je slika potpuno identična sa stvarnošću, pa je, po našem uverenju neophodno uzeti u obzir i neke objektivne kriterijume po kojima se razlikuju prosistemske od antisistemske partije. Među njih spada odnos prema važećem političkom sistemu: prosistemske partije ne osporavaju temeljne vrednosti i institute tog sistema, dok antisistemske „žele da promene režim i ne prihvataju norme i strukture vlasti postojećeg režima (Morlino, 1986, 34).

Dok se uticaj prve grupe partija na funkcionisanje datog političkog sistema smatra pozitivnim (eufunkcionalnim), uticaj druge grupe se ocenjuje negativno (disfunkcionalnim). Osim partija koje osporavaju vladajući režim, listi antisistemske partije treba dodati i one koje ne prihvataju uspostavljene granice političke zajednice u kojoj deluju, već insistiraju na njihovoj promeni na račun i protiv volje susednih država. U tom pogledu izuzetno je značajno Easton-ovo (1979, 180) analitičko razlikovanje tri nivoa političkog sistema. Prvi, najdublji nivo sistema je „politička zajednica” (u stvari država) koju čine ljudi koji žive na datoj teritoriji i dele zajedničku sudbinu. Drugi nivo čini politički režim kao skup vrednosti, normi i procedura. Treći nivo, najzad, predstavlja rukovodeća garnitura. Prosistemske partije ne dovode u pitanje prva dva nivoa političkog sistema („političku zajednicu” i režim), dok na trećem nivou učestvuju u izbornim nadmetanjima kojima se periodično odlučuje o nosiocima vlasti. Kad je reč o političkoj zajednici kao datoj teritorijalnoj celini, partije mogu da se zalažu za njenu podelu na unapred određen, demokratski način (npr. neke partije Belgije i Kanade), zbog čega se o njima govori kao o prosistemskim.

Nasuprot tome, antisistemske partije osporavaju političku zajednicu, najčešće susednu državu, u datim granicama, zahtevajući delove njene teritorije, bez obzira na protivljenje te države, ponajviše u ime „istorijskog prava”. Kad je reč o političkom režimu u vlastitoj državi, antisistemske partije dovode u pitanje njegovu legitimacionu matricu, ključne institucije, proce-

dure i mehanizme. Partije koje osporavaju demokratski režim u vlastitoj državi Linz (1978, 2) naziva „nelojalnom opozicijom“.

Antisistemska partija je neizbežno isključena iz vršenja vlasti, što potencira nezadovoljstvo njenih sledbenika i simpatizera, koji vladajući poredak doživljavaju neprijateljskim. Takva je partija indikator dubokog političkog rasepa u društvu, ali i akter koji nastoji da ga produbi. Da bi antisistemska partija bitno ugrožavala demokratski proces, ona mora, po stanovištu Merkla (1980, 6), da zadobije podršku najmanje 10% glasova. Isti prag pominje Diamond (1999, 67) kao granicu iznad koje antisistemska partija (ili više njih) otežava demokratsku konsolidaciju. Doduše, potonji pisac smatra da je taj „prag“ još niži ako podršku antisistemskoj partiji pružaju pripadnici armije, intelektualci, sveštenici ili javni službenici, ili ako su, pak, sledbenici te partije intenzivno angažovani u protestnim akcijama (ibidem, 57-68). Uticaj antisistemskih partija na politički život (Ware, 1996, 153) opisuje na sledeći način: „Prisustvo velikih antisistemskih partija, naročito kada one postoje na obe strane: levoj i desnoj, znači da ima malo alternativnih vlada i obrnuto, to ima uticaj na partijsku konkurenciju. U takvim situacijama, nepopularne vlade će verovatno obezbediti još širu podršku antisistemskim partijama, zbog nedostatka alternativa između konstitucionalnih partija. Sa svoje strane to još više povećava imobilizam sistema“.

Uloga antisistemskih partija bitno deformiše demokratski proces, utoliko više ukoliko te partije poseduju značajan „ucenjivački potencijal“. Kada je to slučaj „njihovo postojanje ili pojava, utiču na taktiku partijske konkurencije, naročito kada menjaju pravac konkurencije – određujući skretanje od centripetalne ka centrifugalnoj kompeticiji ili ulevo ili udesno ili u oba smera – partija usmerenih na vršenje vlasti“ (Sartori, 1976, 122–123). Prema Morlinu (1996), u zemljama u kojima postoje te antisistemske partije, u partijskom sistemu se obrazuje suženi, „interni partijski sistem“, iz kog su isključene antisistemske partije. Postojanje antisistemskih partija određuje, zapravo, karakter partijskog sistema, jer pretvara umereni višepartizam u „polarizovani višepartizam“ o čemu ćemo posebno raspravljati u glavi IX. Bezmalno samo razumljivu ocenu po kojoj antisistemske partije vrše uvek negativnu ulogu u političkom sistemu osporio je Lavau (1953), polazeći od prethodno pomenute razlike između manifestnih i latentnih funkcija političke partije. Navedeni pisac je pokazao da i antisistemske partije vrše ponekad „tribunsku funkciju“, tj. funkciju zaštite interesa one socijalne grupe koju dati politički sistem stavlja u inferioran položaj. U zapadnoevropskim zemljama „tribunsku funkciju“ vršile su – uglavnom do sredine sedamdesetih godina dvadesetog stoleća – komunističke partije koje su štatile interese radničke klase. U vršenju te funkcije, one, po mišljenju Lavaua nisu uticale isključivo negativno na postojeći politički režim nego je njihov uticaj ambivalentan. S jedne strane, one su zaista ometale harmonično funkcionisanje demokratskog režima, ali su, sa druge strane, predstavljale „ventil sigurnosti“, jer su smanjivale mogućnost nasilne revolucije i uspostavljanje „diktature proleterijata“. Mislimo da je ovde reč

o oštroumnom zapažanju koje ukazuje na jedan bitan latentni efekt delovanja manifestno – antisistemskih partija. Mogao bi se navesti i obrnut primer partija koje se suprotstavljaju svim zahtevima za promenu sistema (manifestno prosistemske), ali koje na taj način omogućavaju njegovu adaptaciju novim okolnostima i time ubrzavaju njegov slom (latentno antisistemske). U zemljama stabilne demokratije nakon raspada „realnog socijalizma” 1989–1990. godine prestale su da postoje značajne antisistemske partije. Posle toga, moćne komunističke partije pretvorile su se u patuljaste organizacije ili je doslo do njihove „deradikalizacije”, odnosno do napustanja njihovih integrativnih ideja, kao što su „diktatura proleterijata” (jasnije rečeno ukidanje opozicije), dominacija državnog vlasništva putem nacionalizacije i „proleterski internacionalizam”. U južnoj Evropi u poslednjoj deceniji dvadesetog stoleća bitno su oslabljene antisistemske partije, a izuzetak je Severna liga, koja se 1994–1999 zalagala za proglašenje nezavisnosti razvijenog severnog dela Italije. Ocena o bitnom smanjivanju uticaja antisistemskih partija važi i za većinu postkomunističkih zemalja centralne i jugoistočne Evrope. (...)

... Najjača partija u parlamentu Srbije izabranom u januaru 2007. jeste Srpska radikalna stranka (81 mandat od ukupno 250), koja ne priznaje postojeće granice Srbije i zalaže se da joj budu prisajedinjeni delovi bivših republika SFRJ, a sada samostalnih država (Hrvatske i BiH). Osim toga, SRS i SPS (16 mandata) ocenjuju da je politički poredak Srbije, uspostavljen 5. oktobra 2000. nasilnom uzurpacijom vlasti, tj. da je nelegitiman. Postavlja se pitanje: Kako određena partija gubi antisistemski karakter? U transformaciji antisistemske u prosistemske partije Bosco (2001), na osnovu evolucije komunističkih partija Italije, Španije, Portugala i Grčke, razlikuje tri faze: napuštanje ranije dominantnih principa, vrednosti i stavova od strane antisistemske partije, priznavanje te promene od drugih relevantnih partija i najzad, prijem nekadašnje antisistemske partije u „interni partijski sistem”. Koliko će proteći vremena između pojedinih faza, naročito između prvih dveju (promene i registrovanja te promene) zavisi od niza konjunkturalnih okolnosti. Uz to, između navedenih faza ne postoji odsečna granica. Dobra ilustracija za to je SPS u Srbiji. Ta partija je na svom VI kongresu 2003. godine značajno promenila svoja programska opredeljenja (prema privatizaciji i ulasku u EU), ali je zadržala negativan stav prema oktobarskom prevratu 2000. godine, kojim je srušen Miloševićev režim. Nedovoljno odlučna (subjektivna) promena SPS-a imala je za posledicu da su relevantne partije Srbije različito ocenjivale njen domašaj: u širokom rasponu od „taktičkog prilagođavanja” (DS) do istinske transformacije (DSS). sa mnogo međustupnjeva. Izrečena programska promena SPS-a, premda je njen domet ograničen i sporan, ipak nije ostala bez posledica, jer je ta partija „delimično” primljena u „interni partijski sistem”, budući da je prihvaćena njena podrška formiranju i delovanju manjinske vlade Vojislava Koštunice, obrazovane u martu 2004. godine. SPS je tako postao deo „vladavinskog aranžmana”, a po nekim autorima (De Swaan) i deo vladajuće koalicije.

3.1 Selekcija i agregacija interesa

Predstavljanje interesa ogleda se u sposobnosti partija da iznesu „gledišta članova i glasača i da daju odgovore na njih. Jezikom systemske teorije, političke partije su najznačajnije sredstvo za pružanje inputa koji obezbeđuje da vlada odgovara na potrebe i želje društva.” (Hejvud, 2004, 470). Ne treba nipošto izgubiti iz vida da partije nemaju posla sa jasno izraženim interesima društvenih subjekata koje treba u celini prihvatiti ili odbaciti, već sa difuznim zahtevima u kojima društvene grupe i pojedinci izražavaju svoje potrebe i težnje. Takvi zahtevi, i kad ih partije ocenjuju legitimnim, ne postaju deo njihovog političkog programa u „neprerađenom” stanju, nego tek pošto budu usaglašeni sa drugim sličnim zahtevima. Tako **partije redukuju beskrajnu složenost političkog života i sažimaju je u nekoliko konkurentskih političkih projekata**. Inače, proces selekcije i artikulacije interesa odvija se i u drugim društvenim akterima: sindikatima, masovnim organizacijama, profesionalnim i verskim udruženjima itd., ali partije, za razliku od njih vrše i agregaciju interesa (Dalton and Wattenberg, 2002, 8), čija je svrha „obrazovanje najšire moguće koalicije interesnih grupa nudeći prihvatljiv izbor političkih kadrova i javne politike”.

Težnja partija ne samo da izraze „sirove” zahteve građana nego da ih uobliče u širi projekat, odnosno da ostvare interesnu agregaciju, izuzetno je važna distinkcija partija u odnosu na „interesne” grupe. Ona je naročito izražena u dvopartijskim sistemima, u kojima obe partije nude biračima zaokružene „interesne ponude” u pogledu svih relevantnih pitanja, pa se u takvim sistemima uspostavlja jasna „podela rada” između partija i „interesnih grupa”. Nasuprot tome, u višepartijskim sistemima partije, prvenstveno male ređe ostvaruju celovitu agregaciju interesa, zbog čega deluju slično „interesnim grupama ili grupama za pritisak” (Meynaud, 1958).

3.2 Organizovanje vlasti

Partije oblikuju i menjaju, u skladu sa svojim opredeljenjima strukturu državne vlasti. U demokratskim zemljama one odlučuju – posredstvom ustava i zakona koje usvaja parlament – o strateški važnim pitanjima, u koja svakako spadaju oblik državnog uređenja (parlamentarizam, prezidencijalizam), tip izbornog sistema, odnos viših i nižih organa (centralizacija/decentralizacija), način kontrole „vojnog kompleksa” i institucije i procedure koje obezbeđuju nezavisnost sudske vlasti.

3.3 Usmeravanje aktivnosti državnih organa

Kada zauzmu strateške poluge vlasti, partije usmeravaju državu u skladu sa svojim programskim opredeljenjima, izbornim manifestima i (ako obrazuju

vlast sa drugim partijama) koalicionim dogovorima. U tom pogledu opozicione partije su u nepovoljnijem položaju od partija na vlasti, jer nemaju pristalice u rukovodećim organima države preko kojih bi „pretakale” svoja ideološka opredeljenja u političku praksu. Ali, to ne dovodi u pitanje njihovu inherentnu težnju da ostvare svoja stanovišta; prednost koju nad njima poseduje vladajuća partija opozicija nastoji da nadoknadi drugim metodima: pritiskom, uslovljavanjem saradnje sa ispunjavanjem nekih njenih zahteva itd. Dok je u opoziciji, politička partija je, po svom načinu delovanja, slična „grupi pritiska”. Kakvim će vrstama pritiska pribeci i kako na to reagovati vladajuća partija, zavisi od odnosa političkih snaga i od dominantne političke kulture u društvu. Uporedno posmatrano, situacija je u tom pogledu veoma različita: u nekim zemljama vladajuća partija maksimalno koristi prednost svoje pozicije i potpuno ignoriše interese i težnje opozicione partije (partijâ), dok u drugim zemljama partija na vlasti konsultuje, pa u značajnoj meri i uvažava mišljenje opozicije. Ilustrativne za drugi slučaj jesu konsultacije o važnim društvenim problemima uobičajene između „vlade i opozicije” u Velikoj Britaniji.

Kooperativni odnos između vlasti i opozicije početkom trećeg milenijuma karakteriše sve veći broj zemalja stabilne demokratije. Vlada se ne trudi da maksimalizuje političku korist nauštrb opozicije, računajući na to da će se uskoro sama naći u njenom položaju, a opozicija na to odgovara umerenim suprotstavljanjem, zbog čega relacija vlast/opozicija gubi raniju oštrinu.

Vladajuće komunističke partije u zemljama „realnog socijalizma” usmeravale su, do epohalnog preokreta 1989/1990. godine, državu neposredno svojim odlukama koje je vlada bila obavezna da sprovodi. Zato su se sve krupnije promene u programskoj orijentaciji monopolskih komunističkih partija direktno odražavale na karakteristike vladajućeg političkog poretka. Pored donošenja opšteobaveznih odluka, postoje još neke poluge pomoću kojih su monopolske komunističke partije operativno usmeravale rad državnih organa. Značajna poluga uticaja bile su partijske organizacije formirane prema mestu rada (u privredi, državnim organima, kulturi) i u manjoj meri prema mestu stanovanja. U nadležnost partijskih organizacija nisu spadali samo uže shvaćeni partijski problemi nego i meritorno odlučivanje o svim pitanjima sredine i kojoj deluju, sa jasno naglašenim hijerarhijskim ingerencijama, bilo da je reč o proizvodnoj organizaciji ili vladinom ministarstvu.

U nešto blažem obliku u odnosu na ostale vladajuće komunističke partije i SKJ je ostvarivao kontrolu nad državom u nekadašnjoj SFRJ. Ta partija opšteobavezne odluke nije donosila direktno, već indirektno, preko odgovarajućih državnih organa, ali u trenucima ozbiljnih kriza (1968, 1971, 1972) navedena razlika gubila je na značaju. U kriznim prilikama SKJ je neposredno preuzimao vlast, pozivajući se na stav zapisan u svom programu (1958): „Komunisti se ne odriču svoje rukovodeće uloge” (o tome više u: Goati, 1984). Slomom „real-

nog socijalizma” u centralnoj i jugoistočnoj Evropi 1989/1990. takav „obrazac” odnosa vladajuće partije i države nije definitivno otišao u „muzej prošlosti”, jer njegovi relikti traju početkom trećeg milenijuma u Kini, Kubi i Severnoj Koreji.

3.4 Izbor kandidata za nosioce vlasti

Svoje ideje i opredeljenja partije realizuju tako što na odgovorne položaje u državnom aparatu i paradržavnim institucijama postavljaju vlastite članove. U zemljama predstavničke demokratije, partije predlažu kandidate kojima vršenje društvenih funkcija postaje dostupno tek ako dobiju podršku birača na izborima. U zemljama bez institucionalizovane opozicije vladajuće komunističke partije realizovale su kadrovski monopol na karakterističan način koji zaslužuje da bude opisan. Takva praksa nije samo istorijska reminiscencija definitivno okončana krahom „realnog socijalizma” 1898/1990. godine već i način dominacije koji je, kao što smo naveli, opstao u nekim komunističkim zemljama Azije i Južne Amerike. Kadrovski monopol personifikuje nomenklatura koja je ovako definisana u oficijelnoj sovjetskoj publikaciji: „Nomenklatura označava listu najvažnijih mesta; kandidati su prethodno ispitivani, preporučeni i odobreni od strane komiteta okruga, grada, regiona itd. Potrebna je, takođe, saglasnost partijskog komiteta da budu oslobođene njihovih funkcija ličnosti koje čine deo nomenklature odgovarajućeg komiteta. Nomenklatura obuhvata osobe koje zauzimaju ključna mesta” (prema: Vozlenski, 1980,88). Delovanjem nomenklature, impresivan sklop zemalja „realnog socijalizma” sa ustavno priznatim suverenim pravima predstavničkog tela beznadežno je sveden na fasadu koja prikriva stvarne nosioce političke moći.

Sa mehanizmom nomenklature se u zemljama predstavničke demokratije ništa ne može meriti. U njima svaka partija, vladajuća ili opoziciona, može imati svoju „nomenklaturu”, ali se njeni efekti ne mogu uporediti sa efektima nomenklature zemalja „realnog socijalizma” iz dva razloga. Prvi je taj što u zemljama predstavničke demokratije sa smenom partija na vlasti dolazi i do smene pripadnika nomenklature sa društvenih funkcija. Takva mogućnost u jednopartijskim sistemima *per definitionem* ne postoji. Drugi razlog se tiče širine nomenklature. U zemljama predstavničke demokratije nomenklatura je zbir nosilaca, pre svega političkih funkcija, dok u zemljama „realnog socijalizma” ona postoji u svim sferama društva: privredi, nauci, kulturi itd. U potonjem slučaju prostor nomenklature je neograničen, iz njega nije moguće „bekstvo”. Vozlenski (1980,132), na primer, smatra da je početkom sedamdesetih godina dvadesetog stoleća nomenklatura u SSSR obuhvatala oko 750.000 mesta. Potpuniju sliku o pravom smislu ove institucije i o njenoj širini, pružaju tri interne direktive Poljske ujedinjene radničke partije (PURP) donete 1979. godine, čiji je prevod na francuski objavljen u *Revue française de sociologie* (br. 2, 1979). U

direktivama PURP-a do u tančine su razradene nadležnosti pojedinih partijskih organa svih nivoa u izboru pojedinaca na odgovarajuće funkcije u partiji, vladi, administraciji, privredi, društvenim organizacijama, armiji, sredstvima masovnog informisanja, izdavačkim preduzećima i naučnim institucijama. Na spisku koji obuhvata više desetina hiljada mesta našli su se, između ostalog, komandanti vatrogasaca u distriktima! Nomenklatura je u političkoj praksi SFRJ primenjivana na nešto rafiniraniji, ali ne manje efikasan način. To je ostvareno obaveznom saglasnošću komisije Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) za izbor pojedinaca na sve politički značajne položaje. U suštini, o saglasnosti je odlučivao SKJ, jer je SSRN predstavljao „organizaciju maketu” bez ikakve autonomije.

U zemljama sa institucionalnom opozicijom, partija (partije) koja zadobije poverenje većine građana na slobodnim i ravnopravnim izborima obrazuje vladu i imenuje nosioce najvažnijih položaja. U ovom slučaju vladajući stratum je, načelno posmatrano, odgovoran građanima i partiji. Ipak, odgovornost ministara i poslanika svodi se, zapravo, na odgovornost partiji, dok je mogućnost građana da utiču na izbor (i opoziv) poslanika mimo partije, svedena na najmanju meru. Partije obezbeđuju poslušnost izabranih poslanika koristeći svoj veliki, a ponekad i presudan uticaj na proces kandidovanja i izbora. Zbog velikih troškova izborne kampanje, kandidati imaju minimalne šanse da bez podrške partije pobe na izborima. Decenijama se, na primer, u Velikoj Britaniji smatra za veliko iznenađenje ako na izborima pobeđi neki samostalni kandidat. Uticaj partije traje i nakon izbora; izabrani poslanik mora da se ponaša u skladu sa očekivanjima (rukovodstva) partije, jer u protivnom rizikuje da bude eliminisan iz kruga kandidata na sledećim izborima. Dominantan položaj partija u predlaganju i izboru državnih funkcionera uzdrman je obavezom, prvi put uspostavljenoj u SAD-u, da se o partijskim kandidatima za predsednika SAD-a izjašnjavaju građani (*primary*). Ta praksa postepeno se širi i u drugim zemljama i krnji moć partije, o čemu će kasnije biti više reči u glavi IV.